

अनुक्रमणिका

पुरस्कार	७-१०
प्रस्तावना	११-१०
ती. अण्णांच्या लेखसंग्रहाबाबत	११-११
ती. अण्णांच्या लेखसंग्रहाबाबत	११-१७
कर्मवीर वि. रा. शिंदे यांचा जीवनकर्म	११-४०

१. भागवत धर्माचा विकास १-६२

वैदिक धर्म	१
भागवत धर्म	४
भागवत धर्माचा पाया	६
“भागवत” शब्दाचा इतिहास	८
निराले भागवत पंथ	१०
शक्ति अथवा देवी भागवत	११
शिव भागवत	१३
श्वेताश्वेतरोपनिषद् ऊर्फ	
शिवगीता	१६
जैन आणि बौद्ध भागवत	१७
बौद्धांचा इतर भागवताशी	
मबंध	२०
विष्णु-भागवत	२१
वासुदेव आणि एकान्तिक धर्म	२२
अशोक आणि वैष्णव धर्म	२३
हैम, धौध आणि वैष्णवाची	
परंपरा	२४
भगवद्गीता	२५
राष्ट्रधर्म आणि सार्वत्रिक धर्म	२७
मंदिरं आणि मूर्ति	२९
कुशान-काळ	३०
गुप्तांचा काळ	३१
हर्ष आणि चालुक्य	३३
मात्रिकांची दुकानदारी	३४
मूर्तिकार ब्राह्मणच !	३५
तांत्रिक धाममार्ग	३६
वेदोक्त आणि पुराणोक्त	३६

पुराणाचा विपर्यास	३७
पुराणिक आणि हरिदास	३८
विचित्र मायपोट !	३९
ओढिया जगन्नाथ	३९
नामदेव तुकाराम	४०
भागवत पुराण	४०
तामीळ भक्त	४२
महाराष्ट्र भानवत धर्म	४२
संस्थापक कोण ?	४३
वेन ज्ञानदेव व तीन नामदेव	४५
वारकरी पंथाची लोकसत्ता-	
त्मकता	४६
तुकाराम	४७
लिंगायत धर्म	४७
महानुभाव पंथ	४८
रामानंद	४९
कवीर	५०
चैतन्य पंथाची भूमिका	५०
चैतन्यचरित्र	५२
पंथाचा प्रचार व अवनति	५३
इतर पंथ	५४
गीत धर्म सुसल्लभान	
मस्कृतीचा प्रवेश	५४
पंजाब प्रांत	५५
नानक चरित्र	५६ ✓
पंथभेद	५८
गुरु गोविंदसिंग	५९

२. मराठ्यांची पूर्वपीठिका अथवा	
रष्ट्रवंशोत्पत्तीदिपर्या	
शास्त्रीय विचार	६३-९४
मराठ्यांतील प्रसिद्ध	
राजघराणी	७३
समाजशास्त्रीय विचार	७५
लिखित इतिहासाचे पुरावे	८७
अस्सल राजपुर्तार्ची मूळ	
छत्तीस कुळें	९०
३. अस्पृश्यांचें राजकारण	९५-९९.
प्रस्तावना	९५
४. महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाचा	
एकमेव मार्ग !	१००-१०७
मराठे हिरोवी नाहीत	१०५
५. तत्वज्ञान आणि	
समाजशास्त्र	१०८-१२२
१. तत्त्वज्ञान : माप्य-भाकट	१०८
साक्षात्कारी वाङ्मय	१०९
आधुनिक रूपान्तरें	११०
२. समाजशास्त्र	११२
३. उपसंहार	११९
६. महाराष्ट्र नाना शंकरशेटला	
कां विसरला !	१२३-१२७ ✓
भाग १ ला	१२३
७. दारूचा व्यापार, सरकार	
आणि बहुजनसमाज	१२८-१३३
राजकीय स्वरूप	१२९
मुख्य मुद्दा	१२९
व्यापाराचा इतिहास	१३०
ह्या व्यापाराचें पिल्हू	१३१
दारूची धदि की शिक्षणाची	
सक्ति ?	१३२

विपारी जालें	१३२
व्यभिचारचा सांवळा	
गोंधळ	१३३
८. कोंकणी व मराठी	१३४-१५३
परस्पर संबंध	१३४
ऐतिहासिक विवेचन	१३६
कोंकण ह्या नांवाची व्युत्पत्ति	१३७
ही कोंकणत्या राष्ट्राची भाषा ?	१३८
बन्हाडी आणि इतर शाखा	१४०
शब्दकोश	१४२
व्याकरण	१४५
साधित शब्द	१४५
स्वरवैशिष्ट्य	१२१
संप्रदाय	१५२
९. कानडी आणि मराठी	१५४-१६५
तुलनात्मक अध्ययन	१५४
पूर्वपीठिका	१५४
कानडी लिपि	१५६
शब्दकोश	१५६
मराठीत कानडी शब्दांचा	
भरणा	१५८
कानडी क्रियापदें	१५९
व्याकरण	१६०
नामांच्या विभक्ति	१६०
क्रियापदांच्या विभक्ति	१६१
ल्लंवा	१६२
वाङ्मय	१६२
उपसंहार	१६५
१०. महाराष्ट्र विद्यापीठ व	
कर्नाटक	१६६-१७०
मराठीचा प्रवास	१६६
कानडी विरुद्ध मराठी	१६७
चौदावें शतक	१६८

पुण्यांतील जरीर समा	१६९	२०. ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन : त्यांचे	
कर्नाटकाची दुर्दशा	१६९	विचधर्म विकासांतील	
११. राधामाधव-त्रिलास-चंगू :		स्थान	२४३-२५०
आणि रा. राजवाडे १७१-१९०		सिंहलद्वीपांतील डच	
मराठ्यांविरुद्ध आगळीक	१७४	मिशनर्या प्रचारपद्धतीचा	
जैन स्त्रियायतांशी भोटकुदळपणा		मासला	२४६
व महाराष्ट्राची घटनामी १८०		२१. अस्तुश्यांची शेतकरी	
केवळ ब्राह्मणोत्तर द्वेष	१८५	परिपद	२५१-२५५
१२. पुणेती पेशव्यांची राष्ट्रीय (१)		२२. मुंघडे इलारा शेतकरी परिपद,	
कामगिरी १९१-२०१		पुणे	२५६-२६३
श्री शाहू व नाना	१९४	मध्यभाग	२६०
मराठे आणि पेशवे	१९८	२३. प्रांतिक सामाजिक परिपद,	
१३. मराठेतर कोण ? २०२-२०७		सातारा	२६४-२७४
१४. वेदोक्त की पुराणोक्त ? २०८-२१७		समाजसुधारणा यशस्वी कां	
१५. चातुर्मास, तुकोबा व त्यांची		होत नाही ?	२६५
टवाळी २१८-२२२		सामाजिक सुधारणेचा व्यापक	
१६. क्रीलिकता हाच आत्मीय		अर्थ	२६६
शिक्षणाचा पाया २२३-२२६		ध्येयात्मक प्रयत्नांतील ऐक्य	२६७
१७. पूर्व वंगाल्यांतील अस्तुश्या		तपशिलाचे वर्गीकरण	२६८
वर्गाच्या उच्च शिक्षणाची		सांप्रदायिक असृश्यता	२६९
प्रगति २२७-२३१		ब्राह्मणोत्तराचा प्रश्न	२७०
पूर्व वंगाल्यांतील नामश्रद्धांचे		हिंदु संघटनेचा प्रश्न	२७२
उच्च शिक्षण [हायस्कूल] २२९		२४. संस्थानी शेतकरी परिपद,	
१८. महाराज शिवाजी आणि महात्मा		तेरदळ	२७५-२८१
गांधीजी २३२-२३५		पहिल्या अधिवेशनाचे	
१९. महात्मा फुले व केशवचंद्र		महत्त्व	२७५
सेन २३६-२४२		शेतकऱ्यांची हीन स्थिति	२७५
साम्य २३६		संस्थानी कारमाराची	
भेद २३८		अवमति	२७६
		जागतिक मंदी	२७६
		चळवळीचा कोंडमारा	२७८
		परिपदेचे सहकार्य	२७९

६ : शिंदे लेगाग्रंथ

दोस्तोविहसमचा आगुलनेवा	२८०
गंधटना	२८०
२५. मोगल मोर संस्थान प्रज- परिपद	२८२-२९०
इतिहास	२८३
चाहू शिखि	२८४
भावी मुभारणा	२८८
२६. वाळवंे तालुका शेनकरी परिपद, घोरगांव	२९१-२९६
भांडवलशाहीचे मविष्य	२९१
मालकी हक्क	२९२
अवर्षण, कीट मुंगी, मिहार- डुणगे	२९३
मग महाराभागाचे काय हाल वर्णाचेत !	२९४
सौम्य उपाय	२९४
मविष्य	२९५
२७. चांदवड तालुका शेनकरी परिपद, वडनेर	२९७-३०४
“शेतकऱ्यांचा स्वयंनिर्णय”	२९७
शेतकरी व सरकार	२९८
शेतकरी आणि भाडवलदार	२९८
शेतकरी आणि काग्रेस	२९९
विधायक घटना	३००
जमीनदार वर्ग	३०१
कुणव्यांची जूट	३०१

अमेरिकेंतले शेतकरी	३०२
महाराष्ट्राचा गांवगाडा	३०२
सामाजिक व धार्मिक धावी	३०३
शेतकऱ्यांचा स्वयंनिर्णय	३०३
२८. मद्रादेशांतील बहिष्कृत वर्ग	३०५-३२०
फयाचून	३०८
तुवायाशा	३१०
खगाईन	३१२
न्यौऊ	३१७
२९. परिशिष्ट पहिलें	३२१-३२७
भागवतधर्म आणि महाराष्ट्र- धर्म :	
व्याख्यान पहिलें	३२१
व्याख्यान दुसरें	३२३
ब्राह्म समाज आणि बौद्धधर्म :	
व्याख्यान तिसरें	३२४
३०. परिशिष्ट दुसरें	३२८-३३२
INDIAN CIVILIZA- TION	
The Aryan Bias in the Consideration of the Question	३२८
टीपा	३३६
परिशिष्ट तिसरें	३३८-३४४
परिशिष्ट चौथें	
सूची	३४५-३५२
संस्कृत आणि पाली अव- तरणाची सूची	३५३-३५५
शुद्धिपत्र	३५६

पुरस्कार

कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे हे महाराष्ट्रांतील गेल्या पिढींतील एक थोर पुरुष होऊन गेले. ते विद्वान व बहुश्रुत होते. समाजोद्धार व धर्मकार्य यास अभेद्य मानून त्यांनीं बहुतेक आयुष्य या क्षेत्रांत सतत कार्य करण्यांत वेंचलें. त्याबरोबरच राष्ट्रीय चळवळीत महाराष्ट्रांत एक नवीन आघाडी उभारण्यांत त्यांनीं पुढाकार घेतला. महाराष्ट्रांतील ब्रिटिश राजवटींतील विद्वान, निःस्वार्थी व लोकहितरत पुढान्यांच्या परंपरेत त्यांस निःसंशय बहुमानाचें स्थान आहे. हें खरें असलें तरी त्यांच्या हयातीत त्यांच्या गुणांच्या व कार्याच्या मानानें एकंदर समाजावर त्यांची छाप पडली नाही, आणि आज तर त्यांचें बऱ्याच अंशीं विसरण झालेलें दिसते. त्यांच्या कार्याची व व विचारांची नवीन पिढीस ओळख करून द्यावी व त्यांचा दृष्टिकोन व त्यांचें धोरण यांचें महत्त्व पटवावें हा प्रस्तुत प्रकाशनाचा मुख्य हेतु आहे. महाराष्ट्राच्या सद्यःस्थितीत हें कार्य फार महत्त्वाचें आहे असें मला वाटतें.

आपल्या आयुष्यात कोणत्याच प्रचलित विचार अगर कार्यप्रवाहांत कर्मवीर शिंदे पूर्णपणें समरस झालेले दिसत नाहीत. धर्मकार्यांतील त्यांचें मूळ अविद्वान ब्राह्मोसमाजाचें. महाराष्ट्रांत ब्राह्मोसमाज राहोच, पण त्याची विशिष्ट मराठी आवृत्ति प्रार्थनासमाज याम्नाहि कधीं महत्त्व प्राप्त झालें नाही. कर्मवीर शिंदे चिकित्सक व व्यासंगी होते. इतिहास व भाषाशास्त्र या दोन्ही क्षेत्रांतील त्यांचें ज्ञान सखोल व विचार स्वतंत्र होते. आज त्यांचे या विषयांवरील लेख एकत्र छापल्यामुळें त्यांच्या विद्वत्तेची खोली व बुद्धीची चमक आपणांस कळून येते. परंतु प्रसंगोपात्त, वेळांत वेळ काढून केलेलें हें लेखन मधून मधून कोटेंतरी प्रमाशित झालें असल्यामुळें एक नवीन दिशा सूचित करणें यापलीकडे त्यांचें वजन पडलें नाही. तसेच त्या वेळांचें मान्यवर संशोधक व विचारांची रुढ दिशा याबाबतचें बरेचसे लिखाण टीकात्मक असल्यामुळें त्याची उपेक्षा शाली हेंहि घडलें असावें. आज त्यांचे मूलग्राही विचार, व्यापक दृष्टि व संश्लेषण परंतु सयत टीकाप्रवृत्ति यांचें बोलुक वाटतें. त्यांच्या कार्याचा असृश्यता-निवारण हा गाभा मानला पाहिजे. या कार्यांत त्यांना मर्यादें प्राप्त झालें नाही, यांत आज तरी आश्चर्य वाढावयास नको. त्यांच्या या कार्यांच्या पूर्वाधीत सृश्य समाजाची फारशी सहातुभूति व मदत त्यास मिळाली नाही. पुनरुज्जीवित सत्यशोधक समाजाची दृष्टि ब्राह्मणांवरील हल्ल्यात केंद्रित झाली व महात्मा ज्योतिबांच्या कार्याच्या या दुसऱ्या बाजूकडे त्यांचें दुर्लक्ष झालें, पुढील काळात सृष्ट्यांची वृत्ति व त्यांच्या कार्याची गतिमानता यांबद्दल अधिकधिक निराशा उत्पन्न झाल्यामुळें डॉ. अंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रांतील असृष्ट्यांनीं चढाऊ धोरण व स्वावलंबी मार्ग

पत्करला, आणि शिंदे साहजिकच वाजूला पडले. राजकारणांतहि तीच गत झाली. कर्मवीर शिंदे यांचा पिंड राजकारणी ठिसूत नाही. ते राजकारणांत पडले ते कोणत्याहि पक्षांत अगर पक्षाकरितां नसून विशिष्ट विचारांच्या पुरस्कारार्थ. दालंबंदी, शेतकऱ्यांची दुरवस्था असल्या विषयांत ते नेहमीच लक्ष घालत होते. म्हणून गांधीयुगांत समाजकारण, राजकारण व अर्थकारण हे जवळ येत आहे असें दिसल्यामुळे त्यांचें लक्ष थोडेंबहुत राजकारणाकडे गेलें असावें. परंतु ब्राह्मणेतरांचा सवता सुभा ज्यायोगें होईल असें कांहीं करूं नये, असें म्हणणाऱ्याला त्या वेळेस मान्यता न मिळणें साहजिक होते आणि जे तक्षण त्यांच्या विचाराशी तत्त्वतः सहमत होते त्यांचा कल मार्क्सवादाकडे वळल्यामुळे श्री. शिंदे यांची व्यापक भूमिका त्यांस पटणें शक्य नव्हतें.

हा तत्कालीन ऐतिहासिक घटनेचा विचार झाला. सद्यःस्थितीकडे पाहिलें असतां विव्धल रामजी शिंदे यांचे विचार व भूमिका यांचें महत्त्व टिकून आहे असें आढळून येतें व त्यांचें चरित्र फार उद्बोधक ठरतें. कर्मवीरांनीं हाताळलेले बहुतेक वाद अजून शिडक आहेत. मराठी-कोंकणी, मराठी-कानडी, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, शूद्रश्याशूद्र, मराठे-मराठेतर या सर्व वादांचें संप्रतर्कें स्वरूप कांहींसें बदललें आहे. परंतु शिंदे यांनीं यात्रागत केलेलें विवेचन इतकें मूलभूत आहे कीं, तें आजहि मार्गदर्शक ठरतें. या सर्व लिखाणाचा विशेष हा आहे कीं, इतिहासाबद्दल लिहितांना ते कधीं 'वर्तमान परिस्थिति विसरले' नाहीत. आणि चालूं वादाबद्दल लिहितांना वादांचें ऐतिहासिक स्वरूप व समाजाचें भवितव्य यांवर दृष्टि ठेवूनच त्यांनीं विवरण केलें. यामुळे त्यांच्या सर्वत्र लिखाणांत सत्यान्वेपणाबरील भ्रात्रोत्तर वळवळ व तळमळ दिसत येतात. उदाहरणार्थ, 'भागवत धर्माचा विकास' या व्यापक व विस्तृत आढाव्या-ताळ, 'विचित्र मायपोट' व 'ओदिया जगन्नाथ' हे परिच्छेद व्यापक ऐतिहासिक दृष्टि व सद्यःस्थितीचें मर्मभेदी वर्णन याचा परिणामकारक भाषार्थानांत केलेला उत्कृष्ट उपयोग म्हणून दाखवितां येईल. परंतु तळमळ कितीहि असली तरी श्री. शिंदे यांचा तोंड फोडहि सुटला नाही व पूर्वग्रहाला, पक्षपाताला त्यांनीं फोडें घारा येऊं दिल्या नाही. तत्कालीन परिस्थितीमुळे अनेकांवर टीका करणें श्री. शिंदे यांस अपरिहार्य होतें. ब्राह्मण समाज व ब्राह्मण लेखक यांचे दोष दालविण्याबरोबर त्यांस गत्यंतर नव्हतें. पण यांतहि त्यांनीं कटाक्षानें समतोल राखला; दोषदर्शनाबरोबर गुणग्रहणहि केलें.

महाराष्ट्रातील त्यांच्या पूर्वकालीन व समकालीन इतर समाजसुधारकांपेक्षा कर्मवीर शिंदे यांची बैठक बरीच निराळी होती. भारतीय तत्त्वज्ञान व वैचारिक परंपरा याचा संपूर्ण अभ्यास त्यांनीं केला होता व या परंपरेवर कितीहि टीका केंद्री तरी तिजविषयी त्यांस निःसंशय आदर व ममत्व होतें. 'कौटिल्यता हाच आत्मीय शिक्षणाचा पाया' या उद्धानेचा प्रवचनोक्तहि त्यांची वळवळ, त्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण व मूर्ख्याशक्त्या अमिनिषेय ही सर्व उल्कटपणे आढळतात, आणि त्यास नवीन समाजाची निर्मिती

करावयाची होती ती परंपरेचा गाभा व जिवंतपणा राखून सहेतुक करावयाची होती. यामुळे त्यांची भूमिका सत्यशोधक समाजाचे तत्कालीन पुढारी याहून निराळी होती. एवढेच नव्हे तर आगरकरांसारख्या 'बुद्धिवादी' समाजसुधारकांपेक्षांहि फार भिन्न होती. "सर्व प्रकारच्या भावनामय चळवळी या आध्यात्मिक चळवळी असतात. आणि कोटूनहि मुखात करा, शेवटी एकाच उगमापाशी पोहोचतो, आणि तो उगम म्हणजे आध्यात्मिक होय." हा त्यांचा मूळ सिद्धान्त होता. योगायोग हा की, एका दृष्टीने फार निराळे वाटणारे डॉ. अंबेडकर यांच्या आयुःकामाकडे पाहतां त्यांचे वाक्तीर्तहि हा सिद्धान्त तंतोतंत लागू पडला असे दिसते.

परंपरेचें जरी महत्त्व मानले तरी प्रचलित राजकीय व आर्थिक परिस्थितीचें कर्मवीर शिंदे यांचें ज्ञान तपशीलवार व मार्मिक होतें व याबाबतची त्यांची मते 'जहाल' होती. शेतकरीवर्गाची व अस्पृश्यांची हीन स्थिति ही त्यांनीं जवळून पाहिलेली होती, आणि म्हणून शेतकऱ्यांस "स्वतःची आर्थिक व सामाजिक उर्फ विचायक घटना करणें हाच आपला मुख्य उद्देश ठेवा आणि त्या कार्याला कोणाचीहि बाट न पाहतां आपल्या पायावर उभे राहून वागा" असा त्यांनीं उपदेश केला, आणि पूर्वीच्या समाजसुधारकांनीं कितीही कळकळीनें आणि स्वार्थत्यागपूर्वक काम केले असले तरी, "समाजस्थिति त्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेली नाही अथवा तिचा प्रत्यक्ष अनुभवहि त्यांना घडलेला नाही. सरा सुधारक निपावयाचा तो सामान्य जनतेमधूनच निघावयाचा आहे." असा त्यांनीं स्पष्ट अभिप्राय दिला.

निर्विकार मनन व चिंतन आणि विविध कार्यांतील अनुभव यामुळे कर्मवीरांचे प्रगल्भ विचार आजहि मार्गदर्शक ठरतात. मराठेतर या विषयावर त्यांनीं केलेले निरूपण सद्यःस्थितीत असेंच महत्त्वाचें ठरते. बहुसंख्याकांतील मतभेदावर लक्ष ठेवून त्यांत फूट-पाडण्याचा प्रयत्न करणें हे अल्पसंख्याकांच्याहि अंतिम हिताचें नाही, हा त्यांचा इशारा अत्यंत मार्मिक आहे. फुटीचें राजकारण खेळणें कोणासच श्रेयस्कर नाही. सर्वांनीं एका साधण्याचाच प्रयत्न केला पाहिजे, आणि तीहि शक्य तितक्या व्यापक भूमिकेवरून, हेंच त्यांचें पटोपटीं सांगणें आहे. एका साधणें, सर्वांचा विश्वास संपादन करणें याची जबाबदारी जे श्रेष्ठ आहेत, सत्ताधारी आहेत त्यांवर पडते, असें ते टाकून द्यावीत. त्यांच्या वेळेस महाराष्ट्रात ब्राह्मणांचें सर्वांगीण वर्चस्व अजून पुष्कळ अंशानें टिकून होतें. म्हणून महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाचा मार्ग आखण्यांत किंवा अस्पृश्यता निवारण्यांत ब्राह्मणांवर मोठी जबाबदारी आहे, असे त्यांनीं बारवार प्रतिपादन केलें. मुद्देबाबत आज परिस्थिति बदलली आहे आणि निदान ब्राह्मणांच्या दरोवरीनें महाराष्ट्राच्या पुढारीपणाचे ओझे मराठ्यांवर पडलें आहे. परंतु कर्मवीरांनीं ब्राह्मणांस उपदेश केला तो सर्व परिस्थितीस लागू पडेल अशा मापतत्त्व केल्या. "आपल्या हाताने आपल्याजवळची सत्ता देऊन टाकणें हे प्रत्येक सत्ताधऱ्याचें आयक्य कर्तव्य आहे", ही एका तत्वज्ञाची उक्ति राखून, "ब्राह्मणांनीं सर्व समाजाला, मराठ्यांनीं इतर

ब्राह्मणेतराग व अन्यस्यांग आपल्याजवळचे सर्व अधिकार देऊन त्यांच्या शितायें
हटावें यांतून महाराष्ट्राचें वन्यापन आहे " अशा चहुमोल चिरफाटिक ठरदेश केला.

कर्मवीर शिंदे स्वतः वन्या अर्थांनं वनं मुधारक होतं. अचंत प्रतिबुद्ध परि-
स्थितीत त्यांनीं केलेलें अस्तुत्यविस्मयीचें कार्य आज सर्व अनुकूलता अमूर्तहि होणाऱ्या
प्रगतीच्या मानानें उपेक्षणीय ग्राह्य वाटत नाहीं. परंतु त्या कार्याचें स्वरूप पाया-
भरणीचें कार्य असें होतं आणि त्याचा धोड्याला व उड्याव त्यांचे शिष्य म्हणून स्वतःच
मानणाऱ्या माऊराय पाटलाच्या कार्यावृत्तीला होऊं शकत नाहीं. परंतु यावाकत अमेहि
असावें की, कर्मवीर शिंदे यांचा पिढी कार्यकन्यापेशां मूल्यतः शास्त्रज्ञाचा, अभ्यासकाचाच
होता. यामुळें पुणें विद्यापीठाच्या धोषवाक्याप्रमाणें, " यः क्रियावान् स पंडितः " हें
विद्ध करण्यापुरतें ते क्रियाशील झाले तरी विचारानें पंडितच राहिले. ते स्वतः एके
ठिकाणीं निवृत्तात, " अस्तुत्यनेचा छटा ग्रबण्यांत-निवारण्याचा भाग तर राहूं था-
मला स्वतःला जे जन्ममर अनुभव आला आणि आनंद झाला तो लक्षांत घेतां मला
आणखी जन्म निळाले तरी ते ह्याच शोधनांत आणि सेवाशुभ्रंत मर्चोन अशी उमेद
वाटत आहे. " पण इतर पंडितांपेशां ते निराळे होते. पंडितगिरीत आनंद वाटला
तरी त्यांची मूळ प्रेरणा अभ्यासाची व हीनदीनांभट्टाच्या बरणेची होत. यामुळें
त्यांच्या सशोधनांत व लिखाणांत वास्तविकपणा व जिवंतपणा हे दोन्ही गुण उत्कटत्वे
आढळतात. सामान्य पंडित आणि त्यांच्यातील दुमरा टळक फरक म्हणजे कोणत्याहि
अभिनिवेशाचा त्यांच्यात पूर्णपणें अभाव होना, हा होय. ते वारंवार सांगतात कीं
अहंकार सोडा, भेद विसरा आणि कांहीं शिखाबयांचे अमल्यास प्रथम पूर्वग्रह
अजिगत टाकून घ्या. हा त्यांनीं केवळ उपदेश केला एवढें नव्हे तर त्याचें
पालन आपल्या कार्यात व लेखनात कटाधाने केलें. जुन्या परिभाषेत सांगादयाचें तर
त्यांचा आदर्श भक्तिमार्गी योगी हा ठितो आणि या आदर्शानुसार वर्तण्याचा त्यांनीं
आदर्शक प्रयत्न केला.

गेल्या वीस वर्षांत महाराष्ट्रातील परिस्थितीत समाजकारण, अर्थकारण व
राजकारण या सर्व क्षेत्रांत बरेच मोठे शिथिलतर घडले आहे. समाजकारणात व राज-
कारणांत महाराष्ट्रातील मुख्य जमात मराठे यांचें महत्त्व पुष्कळ अशी वाटले आहे.
अर्थकारणांत शेतकऱ्यांपैकीं बरेच पुढारले आहेत. डॉ. आवेडकर यांच्या अनुयायांनीं दोड
धर्माचा स्वीकार केल्यामुळें एक मोठी क्रांति घडली. परंतु मूलतः परिस्थिति बहुतांशी
होती तशीच आहे. जातिविचाराचें महत्त्व व समाजाची विविध विभागणी कायम
टिकून आहे. बहुसंख्य शेतकरी आणि अस्तुत्य समाज यांची दरीद्राबसा सपलेली
नाहीं. कर्मवीर शिंधाचें चरित्र व विचार यांच्या शिक्षणीची महाराष्ट्रांत अजून
तीव्रतेने गरज आहे. या ग्रंथाच्या प्रकाशनानुळे या शिक्षणीचा प्रसार होऊन महाराष्ट्र
सर्वांगीण उत्कर्षाच्या मार्गास लागो एवढीच इच्छा.

प्रस्तावना

कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या या लेखसंग्रहाचे वैशिष्ट्य असे की इतक्या विविध प्रभांवरील त्यांचे संशोधनपर निबंध प्रथमच प्रचलनात प्रसिद्ध होत आहेत. यापूर्वी १९१२ साली 'विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे लेख, व्याख्याने आणि उपदेश' या नावाचा त्यांचा लेखसंग्रह प्रसिद्ध झाला होता. परंतु त्यांतील लेख हे मुख्यतः इंग्लंडमधील त्यांची प्रवासवर्णने, प्रार्थनासमाज व ब्राह्मोसमाज यांची शिक्कग व तत्सम इतर काही विषय यांच्यापुरतेच मर्यादित होते. या लेखसंग्रहामध्ये त्यांनी केलेला धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, भाषाशास्त्र, मराठ्यांचा इतिहास, समाजशास्त्र इत्यादि विषयांचा उद्गापोह समाविष्ट आहे. या लेखसंग्रहामध्ये विषयांची विविधता वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

लेखन मुख्यतः १९२३ ते १९३५ च्या काळातील

कर्मवीर शिंदे यांचे या लेखसंग्रहातील निबंध मुख्यतः १९२३ ते १९३५ या काळात लिहिले गेलेले वा प्रसिद्ध झालेले आहेत. १९०६ पासून १९२३ पर्यंत ते 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन' या संस्थेच्या कामात गुढून गेले होते. १९२३ साली ते या संस्थेच्या कामातून मुक्त झाले. त्यामुळे त्यांना स्वाभाविकच तुलनात्मक दृष्ट्या अधिक स्वास्थ्य मिळू लागले. १९३५ साली नंतर ते मधुमेह, गाऊट व इतर आजारांनी अंघष्णाला विळून होते. त्यामुळे १९३५ नंतरही ते फारसे लेखन-वाचन करू शकत नव्हते; म्हणून त्यांच्या आयुष्यातील सर्व महत्त्वाचे लेखन १९२३ ते १९३५ या एका तपाच्या काळातच झालेले दिसते. या लेखसंग्रहातील मोठा लेख विविधज्ञान-विस्तार, रत्नाकर, केसरी, क्लिंक्सर, विजयीमराठा, सुशोध-पत्रिका यांतून प्रसिद्ध झालेले आहेत. तसेच काही लेख या संग्रहात प्रथमच प्रकाशित होत आहेत. गेल्या अनेक वर्षे ते कर्मवीर शिंदे यांच्या खाजगी संग्रहात हस्तलिखित स्वरूपात पडून होते.

पिंड मंशोधकाचा या तत्त्वचिंतकाचा

श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे हे महाराष्ट्राला मुख्यतः समाजमुधारक वा कर्मवीर म्हणूनच परिचित आहेत. परंतु या लेखसंग्रहांतून व्यक्त होणारं त्यांचं व्यक्तिमत्त्व एका तत्त्वचिंतकाचं वा मंशोधकाचं आहे अमें दिसतं. कर्मवीर शिंदे यांचा पिंड हा जसा एका कर्मवीराचा होता त्याचप्रमाणे एका तत्त्वचिंतकाचा, मंशोधकाचा होता, असें यामधून दिसत आहे. मागवत घर्माचें मूळ कशांत आहे, असृश्यतेचें उगमस्थान कोणतें आहे, मराठ्यांची पूर्वपीठिका कोणती आहे, मराठी मागेचें उगमस्थान कोठें आहे यामधेवीं त्यांनीं केलेल्या विवरणामध्ये त्यांच्या तत्त्वचिंतनात्मक मनाचा चांगला प्रत्यय येतो. महाराष्ट्राला त्यांचें हे दर्शन पुष्कळच वेगळें आहे. यां दृष्टीनें हि हा लेख-संग्रह उपयुक्त ठरेल असा विश्वास वाटतो.

आर्यपूर्व संस्कृतीचें महात्त्व

कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांनीं आपल्या लेखांतून भारतीय संस्कृतीवर आर्यपूर्व संस्कृतीची केवढी मोठी छाप होती हें थाराविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अण्णासाहेब शिंदे ज्या काळांत हे विचार मांडीत होते त्या काळाची पार्श्वभूमी या दृष्टीनें विशेष उल्लेखनीय आहे. ज्या काळांत अण्णासाहेब शिंदे हे विवेचन करीत होते त्या काळांत महाद्वारतीलच नव्हे तर हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व विचारवंत भारतीय संस्कृति म्हणजे केवळ आर्यसंस्कृति आहे, असें समीकरण मांडीत होते. या विचाराचें मूलस्थान जर्मनीतील १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील विचारवंतांच्या मध्ये आहे. आर्यसंस्कृति हीच सरी संस्कृति, आर्यपूर्व संस्कृति अत्यंत रानटी, मागासलेली, जंगली होती, असा विचार जर्मनीमधून १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगभर पसरला. या विचारवंतांची छाप हिंदुस्थानातील बऱ्याचानें महाराष्ट्रातील बहुतेक सर्व मंशोधकावर पडली होती. त्यामुळे स्वभाविकच भारतीय संस्कृतीची सुरुवात ही केवळ आर्यांच्या आगमनानंतरच झाली, येथील आर्यपूर्व संस्कृति ही अतिशय मागासलेली, केवळ रानटी टोळ्याची होती, असें गृहीत धरूनच ते सर्व विवेचन करतात. याचा प्रत्यय शानकेशकर केंतकर, इतिहासाचार्य राजवाडे, डॉ. मांडारकर, न्यायमूर्ति तेलंग या सर्वच विचारवंतांच्याबाबत येतो. आपल्या देशांतील बहुतेक सर्वच विचारवंत वरील विचाराच्या छायेखाली बाबत असतां भारतीय संस्कृतीवर आर्यपूर्व संस्कृतीची फार मोठी छाप आहे, असे अण्णासाहेब शिंदे आपल्या लेखांतून सांगत होते. त्यांच्या विचाराचें दुसरें वैशिष्ट्य असें कीं, भारतीय संस्कृति म्हणजे केवळ आर्य व आर्यपूर्व संस्कृति नव्हे. या आर्यपूर्व संस्कृतीच्याहि आर्यां येथें जे मूळचे रहिवासी राहात होते त्यांच्या जीवनपद्धतीचा आर्यपूर्व व आर्यसंस्कृती-वरहि परिणाम झालेला होता. या सर्व संस्कृतींचा एकत्रित झालेला परिणाम म्हणजे भारतीय संस्कृति आहे. या तिन्ही संस्कृतींमधून तयार झालेली एकात्म जीवनपद्धति

म्हणजे भारतीय संस्कृति आहे, असें ते आपल्या विवेचनांतून सूचित करतात. त्यांची ही अभ्यासपद्धति अधिक बसुनिष्ठ व समाधानकारक आहे असें वाटते.

योग - भक्ति - तत्त्वं : आर्यपूर्व संस्कृतीचीं वैशिष्ट्ये

आर्यपूर्व संस्कृतीचा भारतीय संस्कृतीवर झालेला परिणाम ते अनेक पद्धतीने दाखवितात. 'भगवत धर्माचा विकास' या लेखांत भक्तिमार्ग हा आर्यपूर्व आहे, असें त्यांनीं सांगितलें आहे. ज्ञान आणि कर्म हीं आर्यसंस्कृतीचीं वैशिष्ट्ये आहेत तर योग व भक्ति हीं आर्यपूर्व संस्कृतीचीं वैशिष्ट्ये आहेत, असें ते सांगतात. याला त्यांनीं बाळ्ययीन व पुरातन संशोधनाचे आवश्यक ते पुरावे दिलेले आहेत. अण्णासाहेब शिंदे यांचा हा मध्यवर्ती सिद्धान्त पुष्कळच विचारप्रवर्तक व नव्या ज्ञानाच्या कसोटीला उतरणारा आहे, असें वाटते. सिंधुमध्यें मोहेंजोदरो, हराप्पा येथें सांपडलेल्या उत्खननां-
तील पुराव्यावरून शिवपूजा या लिंपूपूजा आर्यपूर्व असावी असें वाटते. तेथें तर सांपड-
लेल्या नागपूजा व वृक्षपूजेच्या पुराव्यावरून भक्तिमार्ग हा आर्यपूर्व असावा असे वाटते. आर्यांच्या अगदीं प्रारंभीच्या वाङ्मयांत योग व भक्ति यांचे उल्लेख अगदीं तुरळक नुरळक आहेत. अगदीं प्रारंभीच्या या वाङ्मयाकडून अलीकडच्या काळांत जसजसें यावें तसतसें त्याचे पुरावे अधिकाधिक मिळूं लागतात. यावरूनहि आर्यपूर्व संस्कृतीचा आर्यांची दीर्घकाळ सहायस आल्यानंतरच हीं दोन्ही तत्त्वं आर्यसंस्कृतींत आलेलीं असावीत, असे वाटते. शिवाय भक्तितत्त्व हें दक्षिणेकडून उत्तरेकडे सरकत गेले आहे, हें तत्त्व आर्यसंस्कृतींत असतें तर तें उत्तरेकडून दक्षिणेकडे सरकत गेले असतें. यावरूनहि भक्तितत्त्व हें आर्यपूर्व असावें, असेच वाटते.

अस्पृश्यता आर्यपूर्व संस्कृतीतच असली पाहिजे

भक्तितत्त्वाच्या भीमासेप्रमाणेंच अस्पृश्यतेची भीमांसाहि मूलगामी व विचारप्रवर्तक आहे असें वाटते. भारतीय अस्पृश्यतेचें मूळ शोधीत असतांनाहि अस्पृश्यता आर्यपूर्व असावी, असें अण्णासाहेब शिंदे यांना वाटते. याला पुरावे म्हणून त्यांनीं दोन गोष्टींचा उल्लेख केला आहे. पहिल्या पुरावा असा कीं, आपण उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जसजसे जातो तसतशी अस्पृश्यतेला अधिक चार प्राप्त होते, यावरून अस्पृश्यता ही मुळांत दक्षिणेकडे व आर्यपूर्व असावी, असे त्यांना वाटते. शिवाय वाङ्मयीन पुरावे शोधिले तरी आर्यांच्या अगदीं प्रारंभीच्या वाङ्मयांत अस्पृश्यतेचा उल्लेख आढळत नाही. अगदीं प्रारंभीच्या वाङ्मयाकडून अलीकडे अलीकडे सुद्धाळाकडे येऊं लागतो तसतसे यासंबंधीचे उल्लेख जास्त प्रमाणावर आढळूं लागतात. यावरूनहि अस्पृश्यता आर्यपूर्व असावी, असें त्यांनीं सूचित केले आहे.

अस्पृश्यतेचें मूळ आग्नेय आशियांत जन्मण्याचा संभव

भारतीय अस्पृश्यतेचें मूळ आर्यपूर्व संस्कृतींत असावें अगें त्यांनीं म्हटलें आहे. परंतु भारतात या आर्यपूर्व संस्कृतीतहि हें तत्त्व कोटून आलें असावें याचीहि त्यांनीं मर्यादा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. याबाबत ते म्हणतात, भारतीय अस्पृश्यता ही आग्नेय आशियांतील देशांतून आर्यपूर्व संस्कृतीमध्यें दक्षिणेकडे प्रथम आलेली असावी. याला पुरावा देतांना ते अगें म्हणतात, कीं उच्चरेपेक्षां दक्षिणेंत अस्पृश्यता तीव्र प्रमाणांत आहे. परंतु दक्षिणेंतहि ती मूलवारांत अधिक तीव्र स्वरूपांत आढळते. याचें कारण पूर्वी दक्षिण हिंदुस्थानचा समुद्रमार्गे आग्नेय आशियातील देशांशीं संबंध असावा, असें त्यांना वाटते. पुढें आर्यांच्या काळात हिंदुस्थानचा संबंध वायव्येकडून मध्यआशियांतील संस्कृतीशीं मोठ्या प्रमाणावर आला. त्याचप्रमाणें आर्यपूर्व काळांत हिंदुस्थानचा संबंध दक्षिणेकडून आग्नेय आशियांतील देशांशीं अधिक आला होता असें संशोधकांच्या संशोधनावरून दिसत येतें. हटनसारख्या विचारवंतांनीं याच गोष्टीवर विशेष भर दिला आहे. अस्पृश्यतेचें मूळ आर्यपूर्व संस्कृतींत व या आर्यपूर्व संस्कृतींतील अस्पृश्यतेचें मूळ आग्नेय आशियांतील वेदांत असावें, असेंच त्यानें आपल्या 'Castes in India' या ग्रंथांत सुचविलें आहे. अद्यापहि आग्नेय आशियांतील वेदान्त राहणाऱ्या बरली जातींच्या लोकांत ह्या अस्पृश्यत्वाचा व तद्दर्शक पद्धतीचा प्रचार जास्त आढे. या दृष्टीनें भारतीय अस्पृश्यतेचें मूळ आग्नेय आशियांतील वेदांतून असावें हा अण्णासाहेब शिंदे यांनीं मांडलेला विचार अनिश्चय महत्त्वाचा आहे, अगें वाटते.

जातिव्यवस्थादेखील आर्यपूर्व असावी

हटन याच्याप्रमाणेंच इतरहि कांती मानववंश शास्त्रज्ञांनीं केवळ अस्पृश्यताच नव्हे तर जातिव्यवस्था ही देखील आर्यपूर्व असावी, असें म्हटलें आहे. प्रत्येक जातिजातांत आढळणाऱ्या चातुरीति, स्वपद्धति, अंगभार, त्यांच्या धर्मइत्यना, वेगवेगळ्या समजुती यावरून या कल्पनेस पुष्टि मिळते. डॉ. श्रीधर स्वकदेश पेंतकर यांनीं हा विचार प्रथम फार स्पष्ट स्वरूपात १९०९ व १९११ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या 'History of Caste' या पुस्तकांतून मांडला. आधीं या देशात चार वर्ण होते व त्यातून वर्णभराने व इतर कारणांमुळे या देशात ढोंकडो जाति निर्माण झाल्या अशी कल्पना अनेक वर्षे रूढ होती. डॉ. पेंतकर यांनीं याबाबत बरोबर उलटा सिद्धान्त मांडला. त्यांनीं अगें सांगितले की, या देशात अगोदर ढोंकडो रानटी टोळ्या होत्या. त्यांच्याच पुढें जाति निर्माण झाल्या. या ढोंकडो जातींतून आर्यांनीं चार वर्णे निर्माण केले. या सर्व जातींचें त्यांनीं वेगवेगळ्या प्रांतात वेगवेगळ्या पद्धतीं बांधण, शत्रिय, वैश्य व शूद्र या वर्णांत वर्गीकरण केले. हें वर्गीकरण करीत असतांना निरनिराळ्या शिपायी त्यांनीं निरनिराळें मानः द्यावें. जाति या आर्यपूर्व होत्या हें सिद्ध करण्यासाठीं त्यांनीं कांती समाजशास्त्रीय पुरावे दिलेले आहेत. डॉ. पेंतकर यांच्यानंतर वेगवेगळ्या भूमिनेचून

याविषयी मंडोधन झाले आहे. त्यावरूनहि जाति या आर्यपूर्व असाऱ्या या कल्पनेला पुष्टि मिळते. डॉ. दरावती कवे यांनी पंचवीस-तीस वर्षे मानववंश शास्त्राच्या आधारें सगोधन करून जो निष्कर्ष काढला आहे तो बरील कल्पनेस पुष्टीच देत आहे. 'Hindu Society - an Interpretation' या नुक्त्याच प्रकाशित झालेल्या आपल्या पुस्तकांत डॉ. दरावती यांनी कवे हाच विचार समाजशास्त्रीय व मानववंशशास्त्रीय पुराव्यांच्या आधारें मांडला आहे. जातिव्यवस्था ही आर्यपूर्व असावी असें मानावयाला जाता पुष्कळ नवे पुरावे पुढें येत आहेत. जातिव्यवस्थाच आर्यपूर्व असेल तर अस्पृश्यताहि स्वाभाविकच आर्यपूर्व असावी असें समजावयाला अधिक बळकटी येते. या दृष्टीने कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी यामवंशी केलेत्या विवरणाला पंचवीस-तीस वर्षांनंतर नव्या मंडोधनाने पुष्टिच मिळत आहे, असें दिसून येईल.

१ अस्पृश्य पण काळचे राज-वैभव भोगलेले राजे

भारतीय अस्पृश्यांची मीमांसा करताना ते असे म्हणतात की, येथील अस्पृश्य मूळचे येथील राजवैभव भोगलेले मोटमोठे राजे असले पाहिजेत. परंतु केवळ जेत्यांनी त्यांचा परामव केल्यामुळे त्यांच्या कपार्या ही अस्पृश्यता झालेली असावी. आजच अस्पृश्य हे एके काळचे मोठे राजे होते, असे त्यांना अनेक पुराव्यांवरून वाटते. 'ब्रह्मदेशांतील बहिष्कृत जमाती' या आपल्या लेखांतून त्यांनी हाच विचार मांडला आहे. ब्रह्मदेशांतील बहिष्कृत जमातीचें सगोधन करताना त्यांना बरील सिद्धान्ताला असरी अलीकडच्या म्हणजे दहाव्या शतकांतला पुरावा मिळाला. त्यामुळे त्यांच्या बरील सगोधनाला विशेष महत्त्व आहे, असें ते मानतात. भारतीय अस्पृश्यतेचें मूळ त्यामुळेच राजकीय गुलामगिरीत असावें, असें त्यांना म्हटलेले आहे. अस्पृश्य मानलेले वंश सारे संस्कृतिहीनच होते असे सुद्धीच नाही. ब्रह्मदेशांत तद्वा याज्ञा (अशुभ राजा) फया चुन वगैरे जे अस्पृश्य वंश आढळत आहेत ते जिकले जाण्यापूर्वी राजवंश होते असें अण्णासाहेब शिंदे आपल्या 'अस्पृश्यांचे राजकारण' या लेखातूनहि सांगतात. (पान-९७)

अण्णासाहेब शिंदे यांनी मांडलेला हा विचार पुढें डॉ. आवेडकर यांनी 'Who were the Shudras? How they came to be the furth in the Indo-Aryan Society' या १९४६ साली प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या ग्रंथात मांडलेला आहे. डॉ. आवेडकरांनी यासाठी महाभारतातील शांतिपर्वीत उल्लेख केलेल्या वैजवन राजाचा आधार आपल्या विवेचनाच्या पुष्ट्ये दिलेला आहे विजवन राजाचा मुलगा मुद्राग याचा पुरोहित वाल्मीकि होता असें निरुक्तांतील वचनावरून डॉ. आवेडकर यांनी बरील ग्रंथांत दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. आवेडकर अस्पृश्य हे एकेकाळचे लढवये शूर राजे होते हेच सिद्ध करण्याचा प्रयत्न डॉ. आवेडकर यांनी आपल्या बरील ग्रंथातून केला आहे. महाराष्ट्रांत हा विचार प्रथम महात्मा फुले यांनी १८६७ साली

आपल्या 'गुलामगिरी' या पुस्तकांनुन मांडला आहे. म. पुले, कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे व डॉ. आवेडकर यांनी याज्ञस्त एकच विचार मांडला आहे असे दिसते. परंतु कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे आणि महात्मा पुले व डॉ. आवेडकर यांच्या भूमिकेत कांहीसा फरक आहे. म. पुले व डॉ. आवेडकर हे मुख्यतः आजचे अस्पृश्य एके काळचे माळी, कुण्डी गरीबसारखे शुद्ध व धर्मिय होते. वंशाने ते सर्व आर्यच होते हे दाखविण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. उलट कर्मवीर शिंदे हे अस्पृश्य हे आर्यपूर्व वंशाचेहि असण्याचा मम्व आहे, असे सूचित करतात. त्यांच्या भूमिकेतील वरील फरक लक्षात घेऊनमुळां या संशोधकांची अस्पृश्यांबाबत भूमिका पुष्कळशी समान आहे, असे दिसते.

मानवी समाजातील अस्पृश्यतेचे मूळ

जगातील अस्पृश्यतेचे मूळ पश्चात आहे यासंदर्भी निरनिराळ्या समाजशास्त्रज्ञांनी व मानववंशशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळे सिद्धान्त मांडले आहेत. होकार्ट, इमाइल सेनार्ट, डॉ. घुयें, डॉ. आवेडकर, हटन यांनी यासंदर्भी केलेली मीमांसा महत्त्वाची आहे. परंतु कर्मवीर शिंदे यांनी या प्रश्नांची केलेली समीक्षा बरील सर्व समाजशास्त्रज्ञांपेक्षा वेगळी आहे. मानवाच्या प्राथमिक अवस्थेत त्याचा जादूटोणा, मंत्रतंत्र यांवर विश्वास होता. रोग बरे करायचे झाले व इतार्पाढा टाळायची शक्ती तर तो या जादूटोण्याकडे घेऊ. या जादूचे दोन प्रकार होते. त्यांतील एका प्रकारची जादू संकटें दूर करण्यासाठी वापरली जाई आणि दुसऱ्या प्रकारची जादू शत्रूला घास देण्यासाठी उपयोगात आणली जाई. या जादूटोणा करणाऱ्या वर्गाला कोणी स्पर्श करायचा नसे. एका अर्थाने ते अस्पृश्यच होते. ही अस्पृश्यता प्रथम प्रथम वैयक्तिक व प्रासंगिक होती. परंतु पुढे तिला गूढ आणि दृढ स्वरूप प्राप्त होऊं लागलें व पुरोहितांच्या द्वारे त्याची परंपरा व घटना बनत चालली तसतशी अस्पृश्यता वैयक्तिक आणि स्थानिक स्वरूपांत न राहतां तिला जातीचे व सार्वत्रिक स्वरूप प्राप्त होऊं लागलें. अस्पृश्यतेचे मूळ अशा प्रकारें मंत्रतंत्राच्या (Magic) कल्पनेत आहे, असे कर्मवीर शिंदे यांनी म्हटलें आहे. आपल्या या विचाराचा प्रपंच करताना ते आपल्या 'भारतीय अस्पृश्यांचा प्रश्न' या पुस्तकात म्हणतात—

“अस्पृश्यता ही एक स्वतंत्र मानवी सत्ता आहे. हिचा उदय मानवी जातीच्या अगर्दी प्राथमिक स्थितीतच झाला असला पाहिजे. भूत, प्रेत, पिशाच्च, इत्यादि कल्पना मानवी जातीच्या प्राथमिक म्हणजे अगर्दी रानटी स्थितीत सर्वत्र पसरलेल्या होत्या. तीक्ष्ण धर्मशास्त्रांत ह्या कल्पनासमुच्चयाला भूतवाद (Animism) असें नांव आहे. हा भूतवाद व त्याप्रमाणेंच इतर प्राथमिक धर्मांच्या अज्ञानी कल्पना व त्यावरून बनलेल्या जादूटोणा, यातुष्मातुर, इत्यादिकांना मी पुढें अपधर्म असें नांव दिलें आहे. ज्या धर्माचा पाया मानवी प्रज्ञा आहे तो बरी निष्काळजीपणामुळे विरुत झाला

तरी त्याला मी अपधर्म हें नाव देणार नाही. रागावलेल्या भुतांना संतुष्ट करणें किंवा एखाद्या भुताला तालवून दालवून किंवा एखाद्या भुताला भेडसावून त्याच्याकडून आपल्याला इष्ट असा अर्थ किंवा अनर्थ घडवून आणणें शक्य आहे, अशी प्राथमिक मानवाची समजूत असे. ह्या समजुतीप्रमाणे जादू, टोणा, मंत्र, तंत्र, यंत्र, वगैरे जे अपधर्माचे अनेक प्रकार असत त्याला अभिचार (Magic) असे एक सामान्य (Medicinal) अथवा शुक्ल अभिचार (White magic) असे दोन मुख्य प्रकार मुधारलेल्या वैदिक काळातहि होते. जन्म, मृत्यु, सांथीचे रोग व इतर आकस्मिक आपत्ति ह्यांचा संबंध प्राथमिक जगांत भुताखेतांकडे आणि क्रुद्ध देवतांकडे लावण्यांत येत असे. त्याचें निवारण करण्यांत निष्णात असे पंचाक्षरी अथवा वैदु (Medicine men) होते. तेच पूर्वकाळाचे ऋषि आणि पुरोहित असत. त्यांच्या बऱ्यावाईट क्रियांना जादू किंवा अभिचार म्हणतां येईल. ह्याप्रमाणें ह्या जादूचा प्राचीन धर्मांत समावेश झाला, तो अद्यापि पुष्कळ ठिकाणी सामान्य जनतेत प्रचलित आहे. ह्या अपधर्मातच अस्पृश्यतेचा उगम आहे.

प्रथम प्रथम ही अस्पृश्यता वैयक्तिक व प्रासंगिक ऊर्फ नैमित्तिक होती. बाळंतीण व तिची खोली, मृतांची जागा व आत, विशिष्ट रोगी, क्षपाटलेली माणसे, विक्षित झाडे, खुनासारख्या अपघाताचीं ठिकाणें वगैरे याची अस्पृश्य आणि वर्जनीय ठरल्या. जादू करणारे जादूगार आणि पुरोहित हे देखील सोवळे म्हणजे एक प्रकारें अस्पृश्यच असत. देवपूजा करणाऱ्या ब्राह्मणाला आणि यज्ञपरिपद चालू असेतोपर्यंत सर्व ऋषिजाना आणि इतर याज्ञिकांना नेहमीं सोवळ्यांत म्हणजे अस्पृश्य अथवा अलग स्थितीतच राहावें लागे. अशा अपधर्माला उत्तरोत्तर असजसे गूढ आणि दृढ स्वरूप प्राप्त होऊन पुरोहितांच्या द्वारे त्याची परंपरा आणि घटना घनत चालली तसतशी ह्या अस्पृश्यतेच्या वैयक्तिक आणि स्थानिक स्वरूपाची परिणती जातीय आणि सार्वत्रिक ऊर्फ नित्य स्वरूपांत होऊं लागली. आणि अस्पृश्यतेचे मूळ कारण हा जो अभिचारमूलक अपधर्म तो बरी पुढें छत होऊन विस्मृत झाला तरी जातीय अस्पृश्यता शिष्टक ठरलीच. ”

(भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न, पृ. १२-१४)

अस्पृश्यता हिंदुस्थानांतच कां स्थिरावली ?

अस्पृश्यता मानवाच्या प्राथमिक अवस्थेत सर्वत्रच उदयाला आली, परंतु ती हिंदुस्थानांतच शेंकडों वर्षे का स्थिरावली व तिला इतके धृणास्पद स्वरूप कां प्राप्त झालें हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. यासंबंधी कर्मवीर शिंदे यांनी बरील ग्रंथांत मीमांसा केली आहे. भारतीय समाजंत अस्पृश्यता शेंकडों वर्षे टिकून राहिली याचें मुख्य कारण हा समाज स्वयंपूर्ण ग्रामरचनेवर उभारला आहे, असे त्यांना वाटतें. ग्रामस्थांवर

अस्पृश्यतेमार्गील तारिक् भूमिका महत्त्वाची आहे. कर्मविपाकाचा शिद्धान्त, पुनर्जन्माची कल्पना हा जातिव्यवस्थेचा व अस्पृश्यतेचा तारिक् पाया आहे. अस्पृश्यतेविरुद्ध शकवंश वंश वैचारिक बंड होऊ शकले नाही याचे प्रमुख कारण या तत्त्वज्ञानात्मक अचिदानांतहि अस्पृश्याचा संभव आहे. कर्मवीर गिंदे यांच्या विवेचनांतून हा विचार निसटलेला असावा असे वाटते.

महाराष्ट्रातील मराठे शकवंशचे

‘मराठ्यांची उत्पत्ति’ या लेखांत कर्मवीर शिंदे यांनी महाराष्ट्रातील मराठ्यांचे मूळ शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र व लिखित पुरावे यांच्या आधारे मराठे हे शक वा पहलव वंशाचे असावे असे त्यांनी या लेखांत म्हटले आहे. त्यांच्या वरील तीन प्रकारच्या पुरावांमध्ये समाजशास्त्रीय पुरावे विशेष महत्त्वाचे आहेत. शक वा पहलव आणि मराठे यांच्या चालीरीति, आहार, पशु-पद्धति, धर्म-कल्पना, व्यवसाय, पोशाख-पद्धति, यांमध्ये मोठे साम्य आहे. यावरून मराठे हे शक वंशाचे असावे असे त्यांनी मुचविले आहे. गेल्या काही वर्षांत महाराष्ट्रातील सोन-समूहाचे मानववंशशास्त्रदृष्ट्या जे संशोधन झाले आहे त्यावरून कर्मवीर शिंदे यांच्या वरील निष्कर्षास पुष्टीच मिळते असे दिसते. डॉ. दरावती वर्ये यांनी महाराष्ट्रातील घेगवेगळ्या जातींची मानवशास्त्रदृष्ट्या जी पाहणी केली त्यावरून त्यांनी बरीलसारखाच निष्कर्ष काढला आहे. ‘मराठी लोकांची मूळस्थिति’ या ग्रंथांत त्या म्हणतात, “मराठे व इतर जाती आल्या कोठून हा प्रश्न शिथळ राहताच. मध्ययुगाच्या सुरुवातीस रजपुतांचे नाव प्रथम ऐकू येते. नंतर गुर्जरांचे ऐकू येते व गुर्जर रजपुतांपैकीच एक टोळी असावी असे दिसते; पण त्यांच्याहि आधी महाराष्ट्राच्या इतिहासात अतिप्राचीन काळी महाराष्ट्राचे पहिले राजे जे शान्ताहन ते पश्चिमेकडून येणाऱ्या शकांच्या आक्रमणाला तोंड देत होते असा इतिहास आहे. आर्यांच्या टोळ्या उत्तरेकडून पश्चिमेकडे व्यापमाणे शतकेच्या शतके येत होत्या व जुन्या स्थायिक आर्यांचे जसे नव्याशी युद्ध होत होते, तसेच शकांच्या वावरात झाले असणार. शक लोक उत्तरेकडून येऊन गुजरातांतून महाराष्ट्रात फिरले, ते एका लहानशा कालखंडात नवून त्यांचे वांशिक आक्रमण कित्येक शतके चाललेले असण्याचा संभव आहे. ह्या शकांपैकीच अगोदर आलेल्या वंशांतील शातवाहन राजे असावेत असे दिसते. ह्या राजांचे राज्य जरी प्रतिश्ठानी होते तरी सर्व महत्त्वाचे शिलालेख पश्चिमपट्टीत आहेत, हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे व त्या शिलालेखांत स्वतःस महारठी व महारठीजा म्हणविणारे लोक म्हणजेच मराठे असावे असा वयास करण्याजोगा आहे. रजपुत लोक हिंदुस्थानांत येण्याच्या आधी कित्येक शतके मराठी लोक महाराष्ट्रांत स्थायिक होऊन, राज्ये स्थापून, राहिले होते व ते इतिहासात प्रसिद्ध पावलेल्या शक वंशांपैकी अगदी पहिल्याने आलेले वसाहतकार असावे असा तर्क करण्यास सध्या हरकत दिसत नाही.” (मराठी लोकांची संस्कृति, पृ. १५३.)

धर्मवीर शिंदे आपल्या बरील ठेखांत रजपूत व मराठे हे एकाच वंशाचे असवे असें भाषाशास्त्रीय पुराव्याच्या आधारे म्हणतात. परंतु डॉ. इरावती कर्वे यांनी मानववंशशास्त्राच्या आधारे काढलेल्या निष्कर्षाशी तो जुळतामिळता नाही. 'रजपूत लोक दीर्घमस्तक आहेत' व 'मध्य महाराष्ट्रांतील कलाकृत मराठा शेतवरी मध्यम-कपाल आहेत' व यावरून मराठे व रजपूत एकाच वंशाचे नव्हेत, असें डॉ. इरावती कर्वे म्हणतात. कोणताहि समाज पूर्णपणे एकाच वंशाचा आहे असें शास्त्रीय दृष्ट्या म्हणणें अवघड आहे. प्राचीन काळीं अनेक वंशांची परस्परांमध्ये मिळून झाली आहे. त्यामुळे बरील विधान काढेकोरपणें करतां देणार नाही. स्थूल अर्थानेंच ते आतां घ्यावें लागेल.

मराठी भाषेचा प्रवास

धर्मवीर शिंदे यांनी असृश्यता, भक्तिमार्ग, महाराष्ट्रांतील मराठे यांचें मूळ शोधण्याचा उत्साहप्रयत्न केला आहे त्याचप्रमाणें मराठी भाषेचें मूळ कांटे आहे याचाहि त्यांनी शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. याशिवाय त्यांची मीमांसा भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने विचारप्रवर्तक ठरेल, निम्न विचारवेत्तांच्या विचाराला खास पुरविणारी ठरेल, असा विश्वास वाटतो. महाराष्ट्रांतील मराठी ही मगध, पश्चिम बंगाल, ओरिसा, तेलंगण या प्रांतांतून प्रवास करीत करीत महाराष्ट्रांत आलेली असावी असे त्यांना वाटते. आपल्या या विचाराचें विवरण करीत असता ते म्हणतात, " बंगाल, ओरिसा, तेलंगण आणि दक्षिण कोंकण ऊर्फ केरळ या चार प्रांतांतून येत्या दोन वर्षांत मला प्रवास करावा लागला. त्यावरून हल्लीची मराठी ही केवळ महाराष्ट्री असें नांव असलेल्या एका प्राचीन प्राकृतानुच आलेली नसून ती मगध देशांतून पश्चिम बंगाल, ओरिसा, तेलंगण, ब्रह्मपट्ट आणि एक हजार वर्षांपूर्वीचा उत्तर कनारक (कृष्णा आणि गोदादरी एकमेवला भाग) या प्रांतांतून प्रवास करीत आलेली एक भाषा असावी, असा माझा पूर्ण ग्रह घनत चालला आहे. इतकेच नव्हे तर अशा अर्धवट घनतेच्या स्थितिच ही प्रामुखात्मा भाषा सुमारे हजारवारांसें वर्षांत उत्तर कोंकण ऊर्फ अपरांत या प्रांती आणि नेथून खाली दक्षिण कोंकण ऊर्फ केरळ या प्रांतांत उतरली आणि त्या दोनहि प्रांतांत हल्ली ही माळशी, गाढेनी आणि कोंकणी या नावांनी रूढ आहे. " (पृ. १६६.) याला पुरावा म्हणून त्यांनी नापाशाम्यांतील काही वाक्यरचनेच्या वैशिष्ट्यांना दिष्टा आहे. मराठीच्या रूपचा कल गुजराती, सिंधी अगर हिंदीपेक्षा दगली अथवा ओरिसा भाषेतील काळांच्या आणि प्रयोगांच्या स्वरुपाकडे अधिक दुरुता आहे, असे त्यांनी शास्त्रविद्याचा प्रयत्न केला आहे. याशिवाय मरवैशिष्ट्याच्या दृष्टीनेहि मराठी, कोंकणी, दंगली या परस्परांना अधिक जवळच्या भाषा आहेत. धर्मवीर शिंदे यांनी या भाषेतले ध्वनि, त्यांच्यातील स्वरुपादि यांच्या साहाय्येने मराठीचें मूळ मगध व पश्चिम बंगाल येथें शोधण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने

चिंतनीय ठरेल असा विश्वास वाटतो.

कोंकणी व मराठी यांच्या परस्पर संबंधाबद्दल कर्मवीर शिंदे यांनी भाषाशास्त्राच्या भूमिकेवरून चिकित्सा केली आहे व कोंकणी ही मराठीचीच पोटभाषा आहे, असे त्यांनी दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासंबंधी भाषाशास्त्रज्ञांमध्ये दोन विचारप्रवाह स्पष्ट दिसून येतात. यातील एका विचारप्रवाहाचे अनेक मत आहे की, कोंकणी ही मराठीची पोटभाषा नसून ती तिची मापामगिनी आहे. गुजराथी, हिंदी या इतर भाषामगिनी ज्याप्रमाणे संस्कृतापासून स्वतंत्रपणे निर्माण झाल्या त्याचप्रमाणे कोंकणी ही देखील संस्कृतपासून स्वतंत्रपणे जन्माला आलेली आहे. या भाषाशास्त्रज्ञांच्या प्रतिपादनाचे मुख्य सूत्र असे की, कोंकणीची उच्चारणपद्धति, हेळ, आंदोलन, आघात, इत्यादि बाबतीत कोंकणी ही मराठीपेक्षा पुष्कळच भिन्न आहे. शिवाय ऐतिहासिक पार्श्वभूमीच्या दृष्टीने या दोन्ही भाषांचा अभ्यास केला तर असे दिसून येईल की ज्या स्थित्यंतरातून परिवर्तित होत संस्कृताची ध्वनिरचना मराठी ध्वनिरचनेपर्यंत येऊन पोहोचली आहे त्याच मार्गाने संस्कृतचे ध्वनि कोंकणीपर्यंत येऊन पोहोचलेले असण्याचा दाट संभव आहे. याशिवाय या विचाराचे प्रवक्ते आणखी असा एक पुरावा पुढे मांडतात की, कोणतीही भाषा दुसऱ्या भाषेची पोटभाषा आहे की नाही हे ठरविण्याचा एक साधा निकष आहे. ही पोटभाषा घेण्याच्या माणसाची भाषा दुसऱ्या माणसाला पूर्वीचा अभ्यास नसताना व फारसे आयास न घेता जर ती समजत असेल तरच ती भाषा मुख्य भाषेची पोटभाषा आहे असे समजावे. पोटभाषा आहे की नाही हे ठरविण्याचा हा एक अतिशय महत्त्वाचा मानडंड आहे, असेही पहिल्या विचारप्रवाहाचे प्रवक्ते सांगतात. या दृष्टीने कोंकणी ही विशेषतः दक्षिण कोंकणी ही मराठी भाषिमाला विनायास व पूर्वाभ्यास नसताना समजणे केवळ अवघडच नव्हे तर अशक्य आहे. या दृष्टीने कोंकणी ही मराठीची पोटभाषा नव्हे तर मापामगिनी आहे, असे भाषाशास्त्रज्ञ सांगतात. या प्रवाहाचे मुख्य प्रवक्ते म्हणून डॉ. सु. मं. कवे व डॉ. ना. गो. काळेकर यांचा उल्लेख करता येईल. याबाबतचा दुसरा विचारप्रवाह असे मानतो की, कोंकणी ही मराठीचीच एक पोटभाषा आहे. हा विचार मुख्यतः डॉ. भांडारकर, डॉ. पां. न. गुणे, डॉ. प्रिअरन यांनी शास्त्रीय पद्धतीने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. कर्मवीर शिंदे हे यांशी या दुसऱ्या विचारप्रवाहाचे एक प्रमुख प्रवक्ते आहेत. कोंकणी ही मराठीचीच पोटभाषा कशी आहे हे दाखवितांना ते म्हणतात, “क्रियापदांच्या काळाची रूपे पाहिली असता कोंकणीचे इतर कोणत्याही चान्द्र मारुतापेक्षा मराठीशी विशेष साम्य आहे. इतकेच नव्हे तर, गुजराथी, सिंधी अगर हिंदीपेक्षाही दंगली अथवा ओरिसा मापंतीळ काळाच्या आणि प्रयोगाच्या रूपांमुळे तिच्या रूपाचा अधिक काळ गुप्त आहे. आणि तसाच मराठीच्याही रूपाचा गुप्त आहे. त्या गोष्टीवरून मराठी भाषा दंगलाच्या पश्चिम भाग आणि ओरिसा ह्या प्रांतांतून प्रवाह करून दक्षिणेत आल्यावर तिचे जे रूप बनले ते रूप खारखरानी कोंकणात नेले असावे अने अनुमान होणे.”

पुढें मराठीचा व कोंकणीचा संबंध ज्ञानेश्वरकाळीं कांहीं वर्षे आला. परंतु त्यानंतर ज्ञानेश्वरकालीन मराठी घेऊन कांहीं लोक गोव्याकडे गेले व पुढें सहाद्री पर्वतामुळें व त्याकाळीं दळणवळणाचीं साधनेंहि मर्यादित असल्यामुळें त्यांचे संबंध पुढें पुरेसे राहूं शकले नाहींत. पुढें कोंकणीची व मराठीची वाढ कांहींशा वेगळ्या पद्धतीनें झाली. परंतु तरीदेखील आजच्या कोंकणीवर ज्ञानेश्वरकालीन मराठीची छाप आहे, असें कर्मवीर शिंदे सांगतात. ज्ञानेश्वरकाळीं कांहीं काळ एकत्र आल्यानंतर मराठीचा प्रवास कोंकणांत कसा झाला असावा यासंबंधींचें विवेचन करताना ते म्हणतात, “मराठीचा आणि सारस्वत ब्राह्मणांचा समागम इ. स. १२०६ आणि १२९० च्या दरम्यान घडला असावा व त्यानंतर हे लोक ही नवीन अर्धवट संपादिलेली ज्ञानेश्वरीच्या काळची जुनी मराठी घेऊन कोंकणांत गेलेले असावेत. त्यानंतर त्यांचा आणि सहाद्रीच्या पूर्वेकडील मराठीचा संबंध तुटल्यामुळे त्यांच्या पुढील विकासात फरक पडलेला असावा.” (पृ. क्र. १४७-४८)

कर्मवीर शिंदे यांचें हें विवेचन पुष्कळच विचार करण्यासारखें आहे. पुढें मराठीवर फारशी आणि इंग्रजीचे दीर्घ आणि दृढ संस्कार झालेले आहेत. त्याचप्रमाणें कोंकणीवर, विशेषतः अतिशयिकेकडील कोंकणीवर फारशी आणि पोर्तुगीज याचा ठसा उमटला आहे. त्यामुळें पुढील काळांत दोन्ही भाषांच्या वादीमध्यें फरक पडणें स्वाभाविक आहे.

कर्मवीर शिंदे यांनीं हें विवेचन केल्यानंतर गेल्या कांहीं वर्षांत याविषयी जे नवीन पुरावे पुढें आले आहेत त्यावरून त्यांच्याच विचाराला पुष्टी मिळत आहे. खांदोळे या गांवाच्या गांवकऱ्यांनीं तयार करविलेला इ. स. १३०० मधील ताम्रपत्र, वेरे गांवचा इ. स. १३४८ मधील ताम्रपत्र, वेड्डुस व फोंड्यांतील दादोडे गांवचे इ. स. १४१३ मधील शिलालेख जे उपलब्ध झाले आहेत त्यांवरून कोंकणी ही मराठीचीच पोटभाषा असावी असें दिसतें. फारण या सर्व ठिकांतील भाषा व महाराष्ट्रांतील तत्कालीन ठिकांतील भाषा यांत फार मोठें साम्य आहे, असे मायाशास्त्रज्ञांचें मत आहे. त्याचप्रमाणें गोमंतकांतील ग्रामसंस्था, देवालयें, पाटील-कचेऱ्या यांचें दफतर फार प्राचीन कालापासून अद्यापपर्यंत मराठीतून असे व सर्व दर्जाचे गोमंतकीय हिंदु आपले खाजगी व्यापारविषयक पत्रव्यवहार व टिपणें मराठीतूनच करीत असत. अद्यापहि ते मराठीतूनच करतात. एवढेंच नव्हे, तर फादर स्टिफनस, पाद्री इ. तेव्हा भूज, पाद्री अंतोनियो इ. सत्त्वांज इत्यादि मिशनऱ्यांनीं सोळाव्या शतकाच्या शतकांत ख्रिस्तावरील पुराणें रचलीं तीं मराठीतूनच. त्या काळीं बहुसंख्य समाजाची भाषा मराठीच असल्यामुळें त्यांच्या गळीं उतरविण्यासाठीं त्यांना आपले धर्मग्रंथ मराठीतूनच लिहावे लागले. शिवाय पोर्तुगीज सरकार देखील आपल्या सरकारी गॅझेटांत विशेषप्रसिद्धि द्यावयाच्या मजकुराचें मराठीत भाषांतर देत असें. यावरूनहि त्या काळांतील बहुजन समाजाची भाषा मराठीच असावी असें दिसतें. कर्मवीर शिंदे यांनीं यासंबंधीं केलेले विवेचन त्यामुळेंच काळाच्या पसोटीला उतरत आहे, असें वाटतें.

ज्ञानेश्वरकालीन मराठी घेऊन गेलेल्या सारस्वताच्या कोंकणीमध्ये त्या काळांतील

मराठी शब्द मोठ्या मुख्येनें आढळतात. हे भाषाशास्त्रज्ञांचें मतहि दिचारांत नेण्या-
सारखें आहे. शिवसाह्यामध्ये उदयनि शिवाजी महाराजांचे वंधु व्यंकोजी यांच्या बरोबर
कांही मराठी कुटुंबे शिवकालीन मराठी घेऊन तंजावरकडे गेले. त्यानंतर त्यांच्या
मराठीचे व मध्यवर्ती मराठीचे मंडव नुडले. त्यामुळे आज तंजावरकडील मराठी व
महाराष्ट्रातील मराठी यांत पुष्कळच फरक पडला आहे. परंतु तंजावरकडील मराठीवर
अद्यावधि शिवकालीन मराठीची छाप दिसते. त्याचप्रमाणें गोव्यातील मारस्वतांच्या
कोंकणी भाषेबाबत सांगलेले अस्पष्टाचा संभव आहे.

हा प्रश्न भाषाशास्त्रज्ञांचा आहे. भाषाशास्त्रीय कमीतीवर धागून पुस्तक वा
प्रभांचें निर्णायक उत्तर दिलें गेलें पाहिजे. परंतु एकाद्या भाषेचा अभ्यास करीत अस-
तांना केवळ एकाच भाषाशास्त्रीय भूमिकेवरून अलगअलगपणें विचार करतां येणार
नाहीं. त्या भाषिक गटाचे सांस्कृतिक संश्रय, त्यांचे धर्मश्रय इत्यादि इतर अंगांचेहि
विचार ह्याला पाहिजे. या सर्वोपेक्षेने विचारपद्धतींतूनच या प्रश्नाचाहि अभ्यास झाला
पाहिजे. या दृष्टीनें कर्मवीर शिंदे यांनीं प्रतिगद्देच्या विचारात्म्य अधिकाधिक पुष्टि
मिळेल, असें वाटतें.

परा प्रत नैतिक मूलशांचा आहे

इ. स. १९२० नंतर म. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं राष्ट्रीय चळवळीला नवा जोम
प्राप्त होऊं लागला. त्यानंतर या चळवळीचे पडगाव कमी जास्त प्रमाणांत संस्थानी
मुख्यांत उमटूं लागले. संस्थानांतूनहि लोकप्रतिनिधींनीं जबाबदार राज्यपद्धति मुरू
करावी अशी मागणी मस्थानी चळवळीतून होऊं लागली. अशा या काळांत मोर
संस्थानांतहि लोकानी अशा प्रकारची मागणी करण्यासाठी चळवळ मुरू केली होती.
मोर मस्थानातील चळवळीचें नेतृत्व त्या वेळीं शेते पोतनीस यांच्याकडे होतें. अशा
वेळीं (इ. स. १९२८) कर्मवीर शिंदे यांच्या अध्यक्षतेखालीं 'अखिल मोर संस्थान
परिषद्' भरली होती.

या वेळीं कर्मवीर निव्वळ रामजी शिंदे यांनी सत्ता हस्तांतरित होण्याच्या मदभांत
कांहीं मूलग्रामी विचार मांडलेले आहेत. सत्ता केवळ राजाच्या हातांतून लोक-
प्रतिनिधींच्या हातांत जाणें म्हणजे महत्त्वाचें स्थिप्यंतर नव्हे तर सर्वसामान्य
माणसांवद्दल व प्रजेवद्दल सहानुभूति ठेवून त्यांच्याकडे पाहण्याची दृष्टि निरोप करणें
ही खरी मुधारणा होय. सत्ता केवळ एकाच्या हातांतून दुसऱ्याच्या हातांत जाऊन हा
प्रश्न मुटणार नाही. खरा प्रश्न सत्तेच्या हस्तांतराचा नव्हे नैतिक मूल्याचा, शीलचा वा
दिशात अंतःकरणाचा आहे. आपला हा विचार मांडीत असतांना ते आपल्या अध्यक्ष-
धीय भाषणात म्हणतात, " लोक-वल्याण म्हणजे नुसतीच सनदेची अडलावडल नव्हे,
शीलची व अंतःकरणाची पालट होय. ती पालट गावमाश घडत असने आणि ती
घडून जाणण्याचें अधिक कठीण काम मावी शेंदे-पोतनिगांवर अवलंबून आहे. ते

कोणोहि असोत, हे काम करोत एकद्वेच आमचे म्हणणे आहे. हल्लींचेच ब्रिटिश हिंदुस्थान घ्या. त्यांत लोकनियुक्त बौन्सिले थोड्याफार प्रमाणांत का होईना आहेतच. तेथील कारभार किती मित्राणाचा आहे, केवळ पगारासाठी भुकेलेल्या नामधारी लोक-मंत्र्यांना परकीय नोकरशाही करी थोटावर नाचविते, हे काय सस्थानिकांनो, तुमच्या नजरेत येत नसेल ? खालसांतल्या म्युनिशिपालिटीच्या, लोकलबोर्डे, युनिव्हर्सिटीच्या, फार काय पण मोठमोठी लोक्याची हॉस्पिटले, शाळा आणि वसतिगृहे ह्यांत तर परकीय नोकर-शाहीचा हात नसतो ना ? मग तीं कितीशीं खऱ्या दीनदुःखच्या प्रजेच्या इच्छांना व गरजांना जवाबदार आहेत ? नसल्यास कां नाहीत ? कारण तेथे शाळाची अद्याप आल्ट्रापालट शाळा नाही. म्हणूनच महात्मा गांधीसारखे मोठमोठे शासनाचार्य फळबळ्याने समत आहेत, कीं बावांनो, नुसत्या सनदेची पालट करूं नका, तर शाळाची नव्हे प्रत्यक्ष ह्दयाची - करा. ” (पृ० पान २८६.) केवळ सत्ता एकाच्या हातांतून दुसऱ्याच्या हातांत जाण्यापेक्षा मृत्याच्या परिवर्तनावर दिलेला हा भर केवळ त्या काळांतच नव्हे, तर आज ना यापुढेहि अनेक रूपां महाराष्ट्राच्या मार्गदर्शक ठरणार आहे.

शासनयंत्रणेकडून दोन विचारप्रवाह

महाराष्ट्राच्या शासनयंत्रणेविषयीदेखील त्यांनीं कांही महत्त्वाचे विचार मांडलेले आहेत. स्थूल मानाने १८१८ नंतर इंग्रजी राजवटीमुळे आपल्यापुढे नवीन शासनयंत्रणा सुरू झाली. अगदीं प्रारंभीपासूनच येथील शासनयंत्रणेमधील महाराष्ट्रांत दोन विचारप्रवाह निर्माण झाले. ते जवळ जवळ समानर रेषेने आमच्या समाजजीवनात वाहात आहेत. येथील एका विचारप्रवाहाने मुख्यतः नागर भागातील उच्चवर्गीय समाजाच्या शासनविषयक प्रश्नांचा विचार केला व या सभेला त्यांनी या देशातील शासनयंत्रणेचे जास्तीत जास्त लवकर भारतीयीकरण झाले पाहिजे, आय. सी. एस्. श्रेणीमध्ये जास्तीत जास्त हिंदी लोक्याचा समावेश झाल्य पाहिजे, यासाठी आय. सी. एम्. ची परीक्षा इंग्लंडप्रमाणेच हिंदुस्थानातहि एकाच वेळीं सुरू झाली पाहिजे, या परीक्षेसाठी वसावयाची वयोमर्यादा एकवीसबसून तेवीसवर नेणे पाहिजे इत्यादि गोष्टींवर भर दिला. याशिवाय मोठमोठ्या शहरांतून इंग्रज अधिकारी नागरिकांवर अन्याय, बुद्धिम, जबरदस्ती करीत, त्यांविरुद्धहि आवाज उठविला. नागर भागातील अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवून परकीय नोकरशाहीवर येथील विचारवंतांच्या एका शाखेने टीका केली. या विचारप्रवाहाचे प्रवक्ते मुख्यतः लोकमान्य टिळक, नामदार गोखले, फिरोजसहा मेहता हे होते.

येथील दुसऱ्या विचारप्रवाहाने मुख्यतः खेड्यापाड्यांतील शासनविषयक प्रश्नांचा विचार करून स्वकीय नोकरशाहीचे श्रेय उजेडात आणले व ही शासनयंत्रणा अधिक लोकाभिमुख व विस्तृत करण्याच्या कल्पनेवर भर दिला. या विचारप्रवाहाचे जनकत्व महात्मा फुले यांच्याकडे जाते. त्यांनीं आपल्या ‘गुलामगिरी’ या पुस्तकातून

आमचेच अधिकारी खेड्यापाड्यांतील अडाणी शेतकरी, गरीब मजूर, अस्पृश्य यांच्यावर कठीण जुलूमजबरदस्ती करीत असतो याचे विदारक चित्र उभे केले. खेड्या-पाड्यांतील या मामलेदार, कुलकर्णी, सवज्ज यांच्याकडून ग्रामीण जनतेची कठीण अडवणूक होत आहे याचे तपशीलवार वर्णन केले. शासनविषयक यंत्रणेच्या प्रभावाचा विचार करणाऱ्या या दुसऱ्या परंपरेंत कर्मवीर शिंदे यांचे महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या अनेक लेखांतून व भाषणांतून त्यांनी आमचीच खेड्यापाड्यांतील नोकरशाही कठीण अधिक लोकाभिमुख व 'मानवी' होणे जरूर आहे, याच्यावर भर दिला आहे. दुसऱ्या विचारप्रवाहाचे एक प्रवक्ते म्हणून महाराष्ट्राच्या शासनविषयक इतिहासात कर्मवीर शिंदे यांना महत्त्वाचे स्थान आहे असें यादतें.

प्रजेला व्यापक सामाजिक जाणिवेची बैठक हवी

बराच मद्योघनपर लिखाणाप्रमाणे महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीने हि कर्मवीर विद्वत्-रामजी शिंदे यांनी (महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाचा एकमेव मार्ग) या लेखांत कांही महत्त्वाचे विचार मांडले आहेत. महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीने त्यांनी मांडलेले दोन विचार अधिक चिंतनीय आहेत असें वाटते. महाराष्ट्रांतील पुढारलेल्या बुद्धिजीवी वर्गाबद्दल ते म्हणतात, हा वर्ग बुद्धिमान व कर्तव्यगार आहे. परंतु या वर्गाने आपल्या सामाजिक जाणिवेचा व्यापक करून बहुसंख्य समाजाच्या प्रभावाचा आत्मनीयतेने विचार करणे जरूर आहे. हा वर्ग आत्मकेद्रित असल्यामुळे समाजाचे नेतृत्व तो करू शकत नाही. या पुढारलेल्या बुद्धिमान वर्गाच्या प्रजेला व्यापक सामाजिक जाणिवेची बैठक मिळाली तरच ती अधिक फलदायी व उपकारक ठरेल. खणासाहेब शिंदे यांचा हा विचार मूलग्रामी आहे असें वाटते. माणसाची प्रजा ही व्यापक सहानुभूतीच्या आधारेने पावले दाखवायची तरच ती अधिक समाजास उपकारक ठरते. प्रजेचे महत्त्वाचे कामांमुळे वाढते. महात्मा गीतम पुढाचे अर्थान्व त्याच्या प्रेरेंत आहे, त्याचप्रमाणे त्याच्या व्यापक करणेंत वा सामाजिक जाणिवेंत आहे. प्रजा व करुणा यांचा सुंदर मिलाफ त्याच्या जीवनकार्यात झाला यांतच पुढाच्या मोठेपणाचे रहस्य आहे. याचाच प्रत्यय आरणास सेंट्रॅटिस, सुद्ध, टॉल्स्टॉय यांच्याहि जीवनकार्यात येतो. या दृष्टीने बुद्धिमान वर्गाच्या प्रजेला व्यापक सहानुभूतीची वा करुणेची बैठक मिळणे जरूर आहे, असा जो विचार अण्णा-साहेब शिंदे यांनी मांडला आहे तो खालच महत्त्वपूर्ण आहे.

वैश्य वर्ग वाढला पाहिजे

महाराष्ट्राच्या उत्कर्षासंदर्भात त्यांचा दुसरा विचार येथील व्यापार, कारखानदारी, उद्योगधंदे यांच्या वाढीसंदर्भात आहे. महाराष्ट्रांत मुख्यतः ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोनच वर्ग वाढत. निगरा वैश्य वर्ग येथे वाढलाच नाही. औद्योगिक प्रौढीनंतरच्या नव्या उद्योगप्रधान समाजाने निगरा वैश्यवर्ग वाढत्यानिघाय कोणताहि समाज उत्कर्षास

जाऊ शकत नाही, असे त्यांनी सुचविले आहे. या दृष्टीने महाराष्ट्रात आपले लक्ष या उपेक्षित अशा तिसऱ्या वर्गाकडे रावे असे त्यांनी आपल्या सांगितले आहे. महाराष्ट्राच्या गेल्या दोन हजार वर्षांच्या इतिहासात येथील तिसरा वैश्यवर्ण फारसा वाढला नाही, असे आपणांस दिसू येईल. येथील व्यापार त्यामुळेच उचरेकडून आलेल्या गुजराथी, मारवाडी लोकांच्या हातांत आहे वा दक्षिणेकडून आलेल्या लिंगायत लोकांच्या हातांत गेला. फाळणीनंतर आता तो सिंधी लोकांच्याकडे चालला आहे. या दृष्टीने महाराष्ट्रात वैश्यवर्ण हा उपेक्षितच राहिला, असे आपणांस दिभूत येईल. याचीही मीमांसा झाली पाहिजे व महाराष्ट्र या उपेक्षेच्या वृत्तीतून बाहेर पडला पाहिजे. गुजराथ, सौराष्ट्र व सिंध येथील गुजराथी, मारवाडी वा सिंधी समाजांत व्यापार व उद्योगधंदे यांची वाढ झाली याचे कारण बहुधा या भागाला लागून असलेला समुद्रकिनारा असावा. समुद्रमार्गे या भागाचा भगर्षी प्राचीन काळापासून बाहेरच्या देशांशी व्यापारबंदीम चालत होता. हिंदुस्थानांतला व्यापार येथील जैनधर्मीयांच्या हातांत अनेक शतके होता व आहे. याचे मूळ त्यांच्या धार्मिक शिकवणुकीमध्ये आहे असे वाटते. जैन धर्म हा अहिंसा हाच परमधर्म आहे असे मानतो. त्यामुळे या धर्मातील अनुयायी युद्धाकडे मोठ्या प्रमाणात वळू शकले नाहीत किंवा शेतकीकडेही वळू शकले नाहीत. कारण शेतकीतही वळत न वळत जीवनहिंसा होते अशी या धर्माची श्रद्धा आहे. हे दोन्ही मार्ग बंद झाल्यामुळे हा समाज स्वाभाविकच मोठ्या प्रमाणावर व्यापारबंदीमाकडे वळला. निरनिराळ्या ठिकाणी वरील वेगवेगळे समाज वैश्य वर्णाकडे को वळले याची वेगवेगळी कारणे आपणांस सापडतील, परंतु महाराष्ट्रात हा वर्ण को वाढू शकला नाही याचे समाधानकारक उत्तर अद्यापि मिळत नाही. येथे फदाचित् ब्राह्मण व क्षत्रिय या वर्णांप्रमाणे तिसऱ्या वैश्य वर्णाला पुरेशी सामाजिक प्रतिष्ठा मिळालेली नसली आणि स्वाभाविकच समाजातील कर्तव्यगार माणसे प्रतिष्ठेच्या व्यवसायाकडे वळतात. त्यामुळेही या तिसऱ्या वर्णाची उपासमार झाली असावी. परंतु पुन्हा असा प्रश्न उपस्थित होतो की, येथे या तिसऱ्या वर्णाला प्रतिष्ठा तरी कां नाही प्राप्त झाली. याची कारणे येथील भौगोलिक व आर्थिक परिस्थितीत कितपत होती याचेही संशोधन झाले पाहिजे. या वर्णाच्या उपेक्षेची कारणे कांहीही असोत, महाराष्ट्रात व्यापार, उद्योगधंदे, करवाने इकडे यापुढील काळात उपेक्षेने पाहून चालणार नाही, हा अण्णासाहेब शिंदे यांचा दृष्टांत महत्त्वाचा आहे, यांत शंका नाही.

महाराष्ट्र, हिंदुस्थान व जग : परस्पर संबंध

महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाचा विचार करताना महाराष्ट्रीयाना ते आणली एक महत्त्वाचा विचार सांगत आहेत. महाराष्ट्राच्या प्रकृतीतील जातिभेद, प्रातभेद हे सर्व गेले पाहिजेत व येथील समाजांत एकाम्मता निर्माण झाली पाहिजे, हे ते आपल्या सांगतात. परंतु महाराष्ट्रात एकाम्मता निर्माण करीत असतांना महाराष्ट्र हा व्यापक

अशा भारताचा एक घटक आहे हा विचार मुद्दे नये असेंहि ते आप्रहाने सांगतात. व्यापक हिंदुस्थानचा एक घटक या संदर्भातच महाराष्ट्राचा विचार झाला पाहिजे. भारतीय समाजाच्या एकात्मतेच्या दृष्टीनेंहि त्यांचा हा विचार महत्त्वाचा आहे. परंतु भारतीय एकात्मतेचा विचार करीत असतांना भारत हाहि मोठ्या विश्वाचा एक घटक आहे याचे अवधान मुद्दे देऊ नका, असे त्यांनी सुचविलेले आहे. प्रांत, देश व जग याचे परस्पर संबंध त्यांच्या दृष्टीसमोर स्पष्ट आहेत. आणि अखेरीस आपल्याला विश्वकुटुंबवादाकडे जाययाचे आहे या दृष्टीनेच या सर्व घटकांचा विचार झाला पाहिजे. यादिसंबंधी त्यांची भूमिका स्पष्ट आहे. आपला हा विचार मांडीत असतांना अण्णासाहेब शिंदे आपल्या मुलाखतीत म्हणतात, “भातांपर्यंत झाले तें सर्व लक्षांत घेऊन तरुण पिढीने आरण केवळ हिंदी आहोत येवढें घ्यानात ठेवावे. एकी कराव-याची तीमुद्दा महाराष्ट्रापुरती न करता प्रांतिक भेद या मात्सर्य यांना आपणांमध्ये येऊ देऊ नये.” इतके सांगून राष्ट्राचा जगाशी काय संबंध आहे हे स्पष्ट करतांना ते म्हणतात, “महान्ना गांधी तर विश्वकुटुंबीय आहेत. तरुणांनी आपला दिलशरपणा विश्वकुटुंबीयत्वाला घोभेल असाच ठेवला पाहिजे.” (पृ. क्र. १०७) अण्णासाहेब शिंदे याचे हे विचार तरुण पिढीला स्फूर्तिदायक नार्हीत असे कोण म्हणेल !

अण्णासाहेब शिंदे यांच्या या लेखसंग्रहास प्रा. घ. रा. गाडगीळ यांनी आपल्या कामाच्या व्यापांतून सबब काढून पुरस्कार लिहून दिला याबद्दल मी त्यांचा कृणी आहे. महाराष्ट्रातील एका उपेक्षित विचारवंतांच्या कार्याकडे व विचाराकडे लक्ष वेचण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या पुरस्काराचे महत्त्व मी विशेष मोलाचे मानतो.

या लेखसंग्रहातील लेख अण्णासाहेब शिंदे याचे चिरंजीव श्री. प्रतापराव शिंदे व रवींद्र शिंदे यांच्याकडून मिळाले याबद्दल मी त्यांचा कृणी आहे. माझे स्नेही श्री. ग. ल. टोळू यांनी या संग्रहाच्या प्रकाशनाची जबाबदारी स्वीकारली व एक महत्त्वाचे सामाजिक कार्य पार पाडले याबद्दल त्यांना मी अंतःकरणपूर्वक आभारी आहे. ग्रंथाच्या संपादन-कार्यामध्ये माझे स्नेही प्राचार्य व. ट. देसाई व श्री. अशोक अकलूकर यांचे मला प्रथमरासून महत्त्वाचे सहकार्य मिळाले याबद्दल त्यांचाहि मी मनःपूर्वक आभारी आहे.

‘कालभैरवमठ’,

मांडवाले कॉलनी, पुणे २.

वैशाख १८, २६ मार्च १९६३

सा. प. मंडुकर

ती. अण्णांच्या लेखसंग्रहाचावत

कुठल्याही गोष्टीस मग ती कोणत्याही स्वरूपांत असो ती घडून येण्यास योग हा निश्चित याचा लागतो. तशी संधि प्राप्त व्हावी लागते पणु या सर्व घटना प्रत्यक्षात उतरण्यास अनुरूप अशी परिस्थिती निर्माण जेव्हां होते त्याच वेळेत त्या घट्टं शकतात. तसाच कांहीसा प्रकार आमचे तीर्थरूप के. महर्षि अण्णासाहेब उर्फ विठ्ठलराव रामजी शिंदे यांचे मृत्यूनंतर १९ वर्षांनीं आज महाराष्ट्रापुढें त्यांचा 'शिंदे लेखसंग्रह' हा ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे, हे परमभाग्य होय. त्यांच्या हयातीत तो जर प्रसिद्ध झाला असता तर अधिक श्रेष्ठ झाले असतें असे मला वाटतें, एण उशीरा कां हाईना तो शेवटीं प्रसिद्ध झाला, हे पाहून माझ्या जिवास समाधान व शांति प्राप्त होत आहे.

या ग्रंथांत त्यांचे निपडक अनेक काहीं लेख वेण्यांत आले आहेत. त्यांचे इतर अनेक लेख आणि वर्तमानसंग्रहून झालेल्या त्यांचीं मापणें हीं सर्वच्या सर्व शाखा-व्याप्ती झाल्यास हा ग्रंथ बराच मोठा करावा लागेल, म्हणून विस्तारभयास्तय ती योजना रद्द करणें भाग पडलें.

आमचे अण्णांनीं वर्षेसच्या १९३० सालच्या कायदेभगांत उडी घेतली, वेकायदेशीर मिठाची दप्त्री केल्याचा आरोप ठेवून पिनल कोर्ट ११७ कळमाप्रमाण त्यांना फौजदारी नहा मजिस्ट्राटांची नक मजुरांची शिक्षा देण्यापुढात आली, आणि हिंमतेच्या मंदिरांत, येरवडाच्या तुरुंगांत ता. १२ मे १९३० सांमवारी, या सन्यास्रही बीराचा प्रवेश झाला. कारागृहांत ता. २१ जुलै १९३० पासून त्यांनीं आरंभी रोजनिशी लिहिण्यास सुरुवात केली, ती अत्यंत उद्बोधक आणि महत्त्वपूर्ण अशी आहे. आरंभी रोजनिशीच्या वहीमधील अगदी पहिल्या पानावर त्यांनीं दिनेश उतारा त्यांच्याच शब्दांत मी केत आहे तो असा : "येथे मी केवळ स्वाभंगी अनुभव व स्मरणार्थ टिपणें लिहिणार आहे—विशेषतः धार्मिक विचार लिहीन असा वेत आहे. राजकारण, समाजकारण अगर कोणतेही सार्वजनिक विचार करण्याचें हें म्झलाच नव्हे, अध्यात्मिक चिंतनाला हा नुस्खावाच मला अनुकूल दिसतो. नुसतें माझ्यापुरतेंच पाहिल्यास मला स्वतःच्या तुरुंगांत रास झाल्या नाही !"

त्यांच्या "माझ्या आठवणी" या पुस्तकाची रूपरेषा आणि टिपणें यांना जन्ममुढां तुरुंगातच झाली आहे.

आमचे अण्णांना अमृत, पदं, कविता आणि पोवाडे करण्याचा छंद होता. ते उत्तमरीतीं वर्तनकार होते ही गोष्ट पुष्कळांना मागील नाही. वर्तनसुखा ही प्रवाची शक्ति आहे, अनेक व्याख्यान देउन मुढां जे स्तंभनावर उभविता केत नाही ते वर्तनशेरे केल्या प्रकार आणि उपदेशाचा परिणाम याचा बहुजनमानसांच्या

मनावर अधिक पगदा पयतो हें ओळखूनच कीं काय अण्णा नेहमीं कीर्तनें करीत असत. तद्वारां अनायकेच प्रार्थना समाजाचे धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करण्यास सुट्टम जात असे.

सामाजिक समता आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्य या दोन घड्यांसाठी ते आमरण झगडले, सार्वजनिक सेवेन सारें आयुष्य रचून घातलें आणि हे करीत असतांना त्यांना कधीच शारीरिक आणि मानसिक विभ्रंती मिळाली नाही. त्यामुळे शांतपणें त्यांना लेखन आणि चिंतन करण्यास जी मनाची एकाग्रता व स्थैर्य लागतें ती मुळीच त्यांना लाभली नाहीत. दण आरामवुचींवर बसून आणि लायब्ररीच्या साक्षिण्यात, सर्व सौयी उपलब्ध असतांना ग्रंथ लिहिणें ही याच सोपी आहे. तें आमच्या अण्णांना कधीच जमलें नाहीं. त्यांचे सारें जीवन धांपपळीत, कटकटीत आणि प्रवास करण्यात गेल्यामुळें त्यांचे हानून म्हणावी तशी ग्रंथरचना परिस्थितीनुरूप ते करूं शकले नाहींत, ही माझ्या मते एक महान दुर्दैवाची गोष्ट आहे. त्यांच्या उतारवयांत त्यांना मधुमेहाचें रोगानें पछाडिले. त्यामुळें तर कोणतीच शक्ति व उत्साह त्यांच्या अंगां उरला नाहीं. म्हणून सरस्वतीची सेवा अधिक करण्यांत त्यांच्या हानून खंड पडला.

देवानें मला या थोर पुरुषाच्या पोटी जन्मास घातलें, म्हणून मी स्वतःला धन्य आणि भाग्यवान समजत आहे. माझे पूर्वसंचित म्हणूनच मला हा लाभ घडला असावा. माझा जन्म १९०० सालीं ११ सप्टेंबरला झाला आणि आमचे अण्णा ता. २ जानेवारी १९४४ रोजीं दिवंगत झाले. त्यांच्या सद्दयासांत आणि कृपाकृपासाठीं मी वाटलों आणि वागडलों. त्यांच्या प्रेमाचा आणि मार्गदर्शनाचा लाभ मला ४४ वर्षे सतत लाभला. त्यांच्या जीवन-स्मृति चित्रपट भजूनही ताजातयाना माझ्यासमोर उभा आहे. ते कधीं कधीं मला प्रवासाला दरोवर घेऊन जात असत. विशेषतः देवास, इंदोर, बडोद आणि कोल्हापूर येथील राजेमहाराजांचे दरबारांत सरकारी पाहुणे म्हणून बडिलाचे दरोवर असताना श्रीमंताच्या पत्नीचा लाभ आणि समोर ताटांतलें मिश्रक-यावर बीच घापून हात मारीत असे. इस्टेट, धनसंपत्ति या जड वस्तूंच्या आनंदा-पेक्षा त्यांनीं जो आपला अध्यात्मिक ठेवा मार्गे ठेऊन गेले, तो बारसा हक्क आणि ती परपरा मी मोठा झाल्यावर पुढें चालू ठेवण्यांत मला कर्तव्याची जाणीव झाली. "आम्ही घोरांचीं लेकरें टाकूं न्णून पाऊले" ही सतांची शिकवण आणि त्याची प्रत्यक्ष ओळख आमचे अण्णांनीं आपल्या अध्यात्मिक जीवनांत जी वाटचाल केली आणि त्याप्रमाणें कुटुंबांत ती शिस्त आम्हांला त्यांनीं धाडून दिली. दर मंगळवारी घरामध्ये ते नियमितपणें कौटुंबिक उपासना करीत असत. हें व्रत त्यांनीं कधींच मोडलें नाहीं. या त्यांच्या प्रेरणेनें मी त्यांचे मागून प्रार्थना समाजाचा समासद झालो. पुढें सेक्रेटरीचें कामहि केलें. प्रार्थना समाजांत उपासना आणि प्रवचनें करण्याची शक्ति त्याच्यामुळेच मला आली आणि हें कार्य करण्यांत मला सात्त्विक आनंद व समाधान वाटतें, हे काय थोडें शालें !

आमचे अण्णांचे घरच्या संसाराकडे कधीच लक्ष नव्हते. घरांत कांही कमी जास्त आहे की नाही याची चौकशीसुद्धा ते करात नसत. आम्ही लहान होतो तेव्हां सजारांतून कांही आणावयाचे झाल्यास आमची आईच आणीत असे. मुलांचे शिक्षणाकडे वेळ देण्यास कधीच शाले नाही. म्हणून आम्ही सर्व भावंडे शिक्षणांत मागासले राहिले. स्वतःच्या संसारांत लक्ष घालण्यापेक्षा समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या प्रश्नांत ते अधिक तन्मयतेने पडले. अण्णांच्या कामांत आमचे आत्माआईचा-जनाआईचा सर्वांत मोठा वाटा आहे. अस्तुत्य स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या उन्नतीसाठी त्यांनी फार मोठे कार्य केले आहे. आमची आईसुद्धा महारमांगांच्या शोषकांत जाऊन अडलेल्या स्त्रियांची बाळंतपणे स्वतः करात असे. अस्तुत्यतानिवारणाचे कामांत अण्णा पडलेमुळे कट्टर सनातनी स्वजातिवांधव हे निराळे दृष्टिकोणांतून आमचे घराण्याकडे पाहत असत. पण या ग्रामण्याचा विशेष असा त्रास कधी झाला नाही.

१९०६ साली डिसेंबर महिन्यास मिशन ही संस्था मुंबई येथे अण्णांनी स्थापिली. तिच्या अनेक शाखा वडाच्या झाडाच्या पारंब्यांप्रमाणे महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणी अद्यापी विखुरल्या आहेत. ही संस्था म्हणजे त्यांचा आत्मा होय. तिच्यावर पुत्रवत् प्रेम त्यांनी केले, परंतु देवदुर्बलास हा की त्याच संस्थेतील कांही सेवकसो आणि अस्तुत्य समाज यांच्याकडून त्यांना त्यांच्या वृद्धापकाळांत विरोध आणि अपमान सहन करावा लागला.

मान अपमान गोवे । अवघे गुंडूनी ठेवावे ॥
हेंचि देवाचें दर्शन । सदा राहें समाधान ॥

हें समाधान अण्णांचे जीवनांत त्यांना पूर्णत्वाचे लाभले. त्याची सेवा लैबिका-पुरती नव्हती. संत ज्ञानेश्वर महाराजांना असाच छळ आणि अपमान समाजाकडून सोसावा लागला. त्यामुळे निराशेने स्वतःला घरांत बसून ते स्वस्थ बसले. त्या घेली न्यायाची वर्णीण मुक्ताबाई हिने उपदेश केली की,

मनवरि दया करा । ताटी उपडा ज्ञानेश्वरा ॥
मृत जेणे व्हावे । जग ओळणे सोसावे ॥
तरीच अंगी संतपण । जया नाही अभिमान ॥
संतपण जेथे बसे । मृत दया तेथे बसे ॥
रागे मरावे कोणासी । आपण ब्रह्म सर्व देसी ॥
ऐसी समष्टी करा । ताटी उपडा ज्ञानेश्वरा ॥ १ ॥

असाच एका प्रसंगी अण्णांचा मर्यादर अपमान झाला. त्यामुळे मन घरेच अस्तुत्य झाले. कोही सुचना. ज्यांच्यासाठी मी ज्येष्ठवादाने सतत झगडले शेवटी

त्यांचेकडूनच मला निंदा, अपमान हीं सर्वं सहन करावीं लागत आहेत. म्हणून दुःखी अंतःकरणाने वमले असतां भगिनी जनाबाई त्यांच्या जवळ जाऊन सदगदित वंटाने म्हणाल्या, “दिडू, हे रे काय ? असें करून कसे चालणार ? धैर्य धर. मन शांत ठेव. तुझ्यासारखा पुरुषांनीं एवढे मनाला लावून घेतल्यावर कसे होणार ? तुला जगाचें आघात सोमलेच पाहिजेत. रागावून काय उपयोग ?” हा त्यांनीं केलेल्या उपदेश आणि मुक्तवादींनीं सत ज्ञानेश्वराच्या केलेल्या उपदेश, या दोन्हीचें साम्य-चित्र धणभर माझ्या डोळ्यांपुढें उभें राहिलें !

शेवटीं ‘शिंदे लेखसंग्रह’ वाचत सांगावयाचें झाल्याम महाराष्ट्राच्या वाङ्मयीन इतिहासांत ही नवीन मौलिक अशी भर पडत आहे. त्यांचें विविध लेख हें सशोधनात्मक व मूल्यामी विचारांना चालना देणारें आहेत.

महाराष्ट्राची सर्व जबाबदारी माझेवरच असे आणि माझा सर्व घेळ नौकरीमध्यें गेल्याकारणाने अण्णांचें पुस्तक लिहून वाढत्याचें काम मला शक्य नव्हतें. कंधायामुळें अण्णांचें हातपाय सारखे हालत असत. त्या कारणाने ते स्वतः लिहू शकत नमत. आणि मी कामांत गुंतलेल्या. तेव्हां माझे धाकटें बंधू चि. रवींद्र हे घरींच मोकळे होते. अण्णा तांझानें मजकूर निवेदन करीत आणि तो लिहीत असे. हें काम माझ त्यांनीं तत्परनेनें केले. माझे मेवादिनूत्तीनंतर माझे लक्ष समाजसेवेकडे लागलें. आणि अनुभवानी समाजसेवा करणे किती कठीण आहे, हें नंतर वळून चुकलें. त्यामुळेच मी अण्णांचे राहिलेले अप्रकाशित लेख प्रसिद्ध करण्याच्या खटपटीस नेटाने लागलों.

या पुस्तक प्रकाशनाच्या आवर्तांत मला फार मोठी आणि मोलाची अशी मदत माझे मित्र श्री. ग. ल. टोळळ यांची झाली. केवळ त्यांचेच कृपेमुळे आणि सहकार्यानें हे पुस्तक आज वाचकांच्या हाती पडत आहे. इतके दिवस जिवापाड जतन केलेल्या ह्या साधननामुषीचें पुढें काय करावें या चिंतनें माझे मन सतत व्यग्र झाले अमृतानाच श्री. टोळळ यांनीं तें मनावर घेऊन, स्वतः शीज सोयून हें प्रकाशनाचें कार्य अगावर घेतले व माझ्यावरच नव्हे तर अखिल महाराष्ट्रावर अगणित उपकार केले. यांचे आभार कसे आणि कणित्या तऱ्हेनें मानावेत तें मला समजत नाही.

तसेंच माझे स्नेही डॉ. मा. व. मनुडकर यांनीं माझ्या विनंतीस मान देऊन जी विज्ञापक विलुप्त अशी ग्रन्थावना लिहिनी आणि लेखांचा योग्य परामर्श घेऊन शिंदे याचे जीवनकार्याचें मूल्यमापन योग्य शब्दांत केले, याबद्दल त्यांना वरंच परिश्रम घ्यावे लागले याची मला पूर्ण जाणीव आहे. विशेषतः अमृत्यांचा उगम आणि विकास, नीतिनिक मायाशास्त्र वगैरे लेखमंडली पाठ्याय घडीतांनीं मला ही शिंदे यांच्या मतांशीं करी निळनी वृत्तीं आहेत याचे मुद्दर विवेचन आणि समालोचन त्यांनीं केले. याबद्दल मी त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानण्यास शब्द अपुरे पडतात.

महाराष्ट्रातील एक थोर प्रभावत विद्वान डॉ. धनंजयराव गाडगीळ यांनी जो आग्या अमृत्य अवा येळ खचून समतोल बुद्धीने शिंदे लेखसंग्रहाचे रसग्रहण आणि शुद्ध परिक्षण अत्यंत मार्मिक व सुदृग्द पद्धतीने करून जो अभिप्राय दिल्या तो फारच सुंदर, मार्गदर्शक आणि बोधयुक्त असाच झाला आहे. माझ्यासारख्या सामान्य माणसाने त्यांचेबद्दल अधिक काय लिहावे ! मी त्यांचा शतशः आभारी आहे.

शेवटी ईश्वराची महान कृपा म्हणूनच सर्वांच्या मदतीने हा 'शिंदे लेख-संग्रह' वाचकांच्या भेटीसाठी पुढे येत आहे, म्हणून माझे अंतःकरण आनंदाने भारावून गेलं आहे. आमचे बड्ड्यांची चिरतन स्मृति ग्रंथरूपाने जनताजनांसाठी पुढे आली आहे. त्यांचे कार्य, त्यांचा उद्देश आणि त्यांच्या विचारांचे हे लेख-हा महाप्रसाद "सेवितो हा रस बाटितो आणिकां" या शब्दाने पुरा करतो.

प्रतापराव निठुराव शिंदे

ती. अण्णांच्या लेखसंग्रहाव्यावृत्त

नीधंरूप अण्णांचा मी धाकटा मुलगा. माझ्या पाठची बहीण लहानगणीच १९२० सालांत वारली. त्यामुळे साहसिकच अण्णांचा माझ्याकडे ओढा लागला. म्हणूनच बालवयांत माझा अण्णांचिद्वारेर हुबळी, बंगशेर, मंगळूरपासून ते कलकत्ता, नागपूर वगैरे भागांपर्यंत प्रवास घडला. याच कारणांने त्यांच्या साप्ताहिक प्राथना, उपयना, नैमित्तिक समा-संमेलनांसारख्या घडामोडांत माझी उपास्थिति होत असे. इतकेच नव्हे तर १९३० सालच्या कायदेमंशाच्या चळवळींत अण्णांनी जे शेर वादले त्यामध्येंहि मला त्यांनी आपल्याद्वारेर नेलेले होते !

पुष्कळदा पत्रव्यवहार ती. अण्णा मजकरीची करून घेत. त्याचप्रमाणें वृत्तपत्रांत छापण्यासाठी म्हणून जे कांहीं व्याख्यानाचा मजकूर असे तो ते स्वतः मलाच कथन करीत आणि मी तो लिहून काढीत असे. याच पद्धतीने त्यांनी आपल्या आत्म-चरित्राचा समग्र मजकूर मला कथन केला आणि तो मी लिहून काढला. असें करण्यांत कदाचित् त्यांचा हेतु एवढाच असावा की, माझे सामान्यज्ञान वाढावें, आणि घालेय भाषेपेक्षा अधिक भाषाशुद्धि व्हावी. १९४० सालानंतर ती. अण्णा बांधक्याने आणि मधुमेहाच्या विकाराने अविकृष्ट दुर्लक्ष झाले. त्यांची वृत्तीच प्रसिद्धिपराड्मुख असल्याने चरित्राच्या बाबतींत मीच नेट धरून तें कसेबसे तडीस नेले. त्यामुळे समग्र आत्मचरित्र पुस्तकरूपाने प्रकाशित पहाण्याचें भाग्य कांहीं त्यांना लाभलें नाहीं. ही खंत मला लागलेली असावयाची व ती मी वारंवार त्यांचेजवळ व्यक्त करीत असे. तेव्हां ते माझ्या भावुकतेची आल्यागल्यादेखत टरच उडवीत.

ती. अण्णांची वृत्ति अतिशय निस्तब्ध तर माझी अगदी उलट प्रकारची. याकरतां मला पुष्कळदा चोळणीं खावी लागत. प्रस्तुत लेखसंग्रहाबाबतहि असाच एक प्रसंग घडला. अण्णांच्यापाशीं बऱ्याचसा ग्रंथसंग्रह होता. एक-दोन प्रयत्न कपाटांत तो ग्रंथसंग्रह सामावलेला असे. पुढे त्याची हयगय आमचेकडून होऊं लागलेली अण्णांच्याने कथेना. तेव्हां त्यांनीं तो साराच्या सारा ग्रंथसंग्रह एका सार्वजनिक संस्थेला तिच्या वाचनालयाकरितां देणगीदाखल देऊन टाकला. कारण ग्रंथसंग्रहाचें वाचन तर दूरच राहो; पण त्यादरील घूळ देखील दूर करण्याचें काम आम्हां दोघा भावकडून मरिनो-मरिने काहीं होत नसे ! म्हणून ग्रंथसंग्रहाची विव्हेवाट ती. अण्णांनीं आपल्या डोळ्यादेखत लावली तें योग्यच झाले. तसाच प्रकार प्रस्तुत लेखसंग्रहा-बाबत घडला. हे लेख निरनिराळ्या वृत्तपत्रांनून, किंवा मासिकांनून प्रसिद्ध झालेले होते. हे सर्व छापील लिखाण एका कापडी गाठोज्यांत मी बांधून ठेवलेले होते. एके दिवशीं या लेखांच्या गाठोज्यास बालवी लागल्याचे अण्णांच्या दृष्टीपत्तीस आले. अण्णांनीं

माझ्यावर जो गहजव केला तो माझा मलाच ठाऊक. इतकेंच नव्हे तर दुसरे दिवशी हें मारें लेखसंग्रहाचें शेंचके देखील सार्वजनिक वाचनालयास देण्याकरतां म्हणून जेव्हां अण्णांनी त्या वाचनलयाचे व्यवस्थापकांस बोलावले तेव्हां मात्र मला राह्येना. अगदीं गयावया करून मी ह्या लेखांचे शेंचके त्या इसमाचे हातून घरीं आणून ठेवले अन् अण्णाचेजवळ आणामाका वाहून त्यांचे योग्य प्रकारें जतन करण्याचें मी अभिवचन दिलें. ह्या वचनास मीच नव्हे तर माझे गैरहजेरीत माझे श्रु श्री. प्रतापराव देग्वील अश्वरथः जागले. हेंच आमचें परा एक मोठे कार्य म्हणावें लागेल.

आत्मचरित्राच्या प्रकाशनावचत किती अडचणी आल्या, त्यांत किती यातायात झाली, किती निराशा पदरांत पडली, ते मीच जाणें. तेव्हां ह्या छपील लेखांचें प्रकाशन कधीं काळीं होईल अशी मला चुकूनदेखील कसना नव्हती. परंतु आत्मचरित्राच्या प्रकाशनाचे वावरीत ज्या श्री. टोकळ यांनी मला दिलेला आसला शब्द पुरा केला, तसाच या लेखसंग्रहाच्या वावरीत देग्वील पुरा केल्यानें माझ्या आनंदाना आणि आश्चर्यास पारावार राहिला नाही. चालू महागाईच्या काळांत देग्वील श्री. टोकळ यांनीं अण्णांच्या लेखसंग्रहाच्या पुनर्मुद्रणाचें स्वर्चिक काम यथोचित रीत्या तडीस नेले याबद्दल मी त्यांचा अतः आभारी आहे. त्याचप्रमाणे श्री. टोकळांच्या इतकीच आगळी आस्था वाळगून अण्णांच्या लेखाचें सकळन व त्यांना परिशीलनपूर्वक प्रस्तावना लिहिण्याचें जें महाकार्य प्राचार्य मा. प. मंगुटकर यांनीं केले, त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानण्यांत मी माझा श्रुमान समजतां.

ती. अण्णांच्या आत्मचरित्रावरून लोकाना त्यांच्या एकेंदर जीवनावद्दल इत्थंभूत माहिती मिळेल, तर या लेखसंग्रहावरून त्यांचे विचार कसे होते, त्याची वृत्ति कशी होती, त्यांची राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक दृष्टि कशी होती, याचा मुगावा लागेल, असा भरयसा वाटतो. पण हे मागणें देग्वील लहान तोंडी मोठा धांव घेण्यामारवेंच वाटतें.

गवोंड विठ्ठलगव शिंदे

विज्जल रामजी शिंदे

- २३ एप्रिल १८७३ - जन्म (जमखंडी).
- १८९१-९२ माध्यमिक शिक्षण पूर्ण.
- १८९२-९८ पुणे येथील फर्ग्युसनमध्ये शिक्षण, बी. ए.
- १८९८ प्रार्थना-समाजाचे समासद.
- १९०१-०३ इंग्लंडमध्ये मॅचेस्टर कॉलेजमध्ये तुलनात्मक धर्मशास्त्राचा अभ्यास.
- १९०६ मुंबई येथे भारतीय निराश्रित साक्ष्यकारी मंडळाची स्थापना.
- १९१० जेजुरी येथे मुरळी प्रतिबंधक समा-पुढील मुरळी प्रतिबंधक चळवळीची वीजे यामध्ये सांपडतील.
- १९१२ —प्रार्थना समाजाचा अधिकृत संबंध तुटला.
- १९१७ भारतीय निराश्रित साक्ष्यकारी मंडळीच्या पुणे शाखेसाठी पुण्यास वास्तव्य.
- १९१८ काँग्रेस येथील काँग्रेस अधिवेशनात असृष्ट्यता निवारणाचा ठराव संमत. मुख्य प्रेरणा कर्मवीर अण्णासाहेब शिंदे यांची होती.
- साठथ दरो कर्मिशनसमोर साक्ष. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर चळवळ व डॉ. आवेडकर यांच्या नेतृत्वाखालील असृष्ट्यांची चळवळ याच्याशी झालेल्या मतभेदाची वीजे या साक्षात आढळतात.
- मुंबई येथे श्रीमंत मयाजीराव महाराज गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिलभारतीय असृष्ट्यता-निवारण परिषद भरविली.
- मुंबई फौन्सिलच्या निवडणुकीसाठी उभे. पराभूत.
- निराश्रित साक्ष्यकारी मंडळीचा प्रत्यक्ष चालकत्वाचा संबंध तुटला. ब्राह्म समाजाचे पुन्हा प्रचारक झाले. हिंदुस्थानच्या नैर्ऋत्य किनाऱ्यावरील मंगळूर येथील ब्राह्म समाजाचे आचार्य झाले.

१९३०	अमहकाराच्या चळवळीत भाग. सहा महिने सश्रम कारावास.
१९३३-३४	राममोहन रॉय यांच्या शतसांवत्सरिक तिथि-प्रिन्यथ महाराष्ट्र व. बृहन्महाराष्ट्रांत मोठा दौरा. याच वेळीं मधुमेहाची तीव्र व्यथा झालेली आढळली.
१९३५	बटोदें येथील साहित्य संमेलनांत 'तत्त्वज्ञान व समाज-शास्त्र' या शाखेसंमेलनाचे अध्यक्ष.
२ एप्रिल १९४४	मृत्यु.

ग्रंथ :

- (१) विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे लेख, व्याख्याने आणि उपदेश — मंपाडक बी. र्जी. फेसकर १९१२.
- (२) भारतीय अमृत्युतेचा प्रश्न १९३५.
- (३) माझ्या आठवणी व अनुभव १९५८.

इतर माहिती .

लहानपणी कुटुंबांत धार्मिक संस्कार. पुढें कॉलेजमध्ये प्राचार्य गो. ग. आगरकर, ना. ह. आपटे, जॉन स्टुअर्ट मिल्ल, स्पेन्सर यांचे संस्कार. नास्तिकवादाकडे वळ. मॅक्समुलर यांच्या विचाराने पुन्हा धर्मश्रद्धेकडे वळ. पुढें आयुष्यभर जीवनाला धर्मश्रद्धेची धडक.

—राष्ट्रीय चळवळीकडे १८९५ पासूनच वळ. महाराष्ट्रांतील सर्वांगीण सुधारणा-वादाचे प्रवर्तक.

भागवत धर्माचा विकास

भागवत धर्माचा जवळ जवळ तीन हजारांहून जास्त वर्षांचा इतिहास अवघ्या पाच व्याख्यानांत आणणे म्हणजे पाच बोटांच्या ओळीत गगानदी धरणेच म्हणावयाचे. भाषणाचे द्वारे एका तासांत आरोपणे, किंवा लेखाच्या द्वारे वर्तमानपत्राच्या दोन रकान्यांत ती खुसडणे म्हणजे तर एक अन्न धाडन. साराशरूपाने तेहि करावयाचे आहे. म्हणून श्रोत्यांची व वाचकांची संपूर्ण माफी मागण्याशिवाय गत्यंतरच नाही. टीकाकारांनी ही माफी घ्यानात ठेविल्यास मेहरबानी होईल.

वैदिक धर्म

हिंदुस्थानच्या कसल्याहि इतिहासाची मुखात करावयाची म्हणजे साधारण भाषणाची घाब वेदाकडे जाते. त्याचे कारण वेद हे हिंदुस्थानच्या संस्कृतीचा उगम, असे मुळीच नव्हे. केवळ वेदांहून इतर लेखी पुरावे नाहीत, म्हणूनच असे करावे लागते. भारतीय संस्कृति वेदांहून फारच प्राचीन आहे. हिंदुस्थानातील आर्यांच्या संस्कृतीचा उगम वेद असतील ! द्रावीड (ताम्रवर्णी), मोगल (पीतवर्णी), शुद्र कृष्णवर्णी, मिश्रवर्णी असे कितीतरी असंख्य मानववंश ह्या मरतखंडांत अनादि काळपासून राहात आहेत. त्यांच्या एकदर संस्कृति-महामागसाला आर्य संस्कृतीची एक तेजस्वी पण ल्हानशी नदी मिळाली आहे; एवढ्यावन्मच अखिल भारतीय संस्कृतीचा उगम वैदिक किंवा आर्य संस्कृतीचा आहे, असे सांगत व ऐकत मुष्टी, किती धाडसाचे आहे, हे तज्ज्ञांचा माहीत !

वेदांगमध्येहि त्रैविद्या म्हणजे ऋग्वेद, साम आणि यजुः आणि चौथा वेद अथर्व असा भेद प्रार्थीन आहे. अथर्व वेदाचे पहिले नांव अथर्वगिरम. ह्या दोन शब्दांच्या रुढ अर्थातहि श्रौत वाङ्मयामध्ये भेद आढळतो तो असा. अथर्व वेद म्हणजे एकंदरीत एक मोठे जादू ऊर्फ अभिचारशास्त्र. अथर्व म्हणजे भेद अभिचार आणि अंगिरम् म्हणजे घोर अभिचार ! म्हणजे प्रकृति सुधारण्यासाठी वेदमार्गीन आरोग्यशास्त्राचा चान्द असेल्ला एक जादूचा प्रकार; घोर अभिचार म्हणजे जारण, मारण, उच्चारण इ. जादूचे अत्याचारां भयंकर प्रसार. जादूचे हे दोन्ही प्रकार आर्यांमध्ये हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी व आल्यावरहि चान्द होते. हे प्रकार हिंदुस्थानांत आल्यावर दुसऱ्या भयंकर प्रकारावर कदाचित् आळा बसला असेल. हिंदुस्थानातील आर्यांच्या ग्रंथांना 'वेद' ही संज्ञा आहे. इराणातील आर्यांच्या ग्रंथांना 'अवेस्ता' ही संज्ञा आहे. वेदांच्या ज्या निर- निराळ्या महिता ऊर्फ घांपण्या शाल्या, त्यांत पहिले तीन वेद 'त्रैविद्या' ह्या नावाने व चौथा अथर्वगिरम् हा वेद 'अथर्व' ह्या संज्ञित नावाने ओळखण्याचा पूर्वी प्रघात होता. ह्याचा अर्थ पहिले तीन वेद पूज्य व चौथा त्याज्य असा मुळीच नव्हे तर पहिले तीन सामान्य आचरणासाठी आणि चौथा विशेष क्रिया तज्ज्ञांच्याच आचरणासाठी, एवढाच अर्थ. ह्या चौथ्या वेदाला धशवेद, राजचरण (राजमरण), ब्रह्मवेद अशींहि नावे होती. ह्या वेदांत नुनती बरीवाइंट जादूच नव्हती तर आर्यांची विश्वविद्या (Cosmogony) आणि ब्रह्मविद्या (Theosophy) हीहि विदोष शान्ने होती. यावरून चौथ्या वेदाचे महत्त्व आणि पावित्र्य समजून येते. इतकेच नव्हे तर अथर्वीतच काय ती जादू ऊर्फ अभिचारशास्त्र होती आणि पहिल्या तीन वेदांमध्ये ते नव्हते असेहि नव्हे, तर ते शास्त्र भेद म्हणजे औपधोषचारासाठी व इतर मौढ्य उपायांसाठी सर्व वेदांत आढळते. किंबहुना वेद म्हणजे जादू आणि जादू म्हणजे वेद, असा जो गैरा न्युमफीलड ह्या अमेरिकन वेदवेद्याने दिला आहे, त्यात शरच तथ्य आहे.

बरोल विवेचनावरून वेद-धर्माचे स्थूलमानाने लक्षण समजण्यासारखे आहे. वेद म्हणजे जादू ! शुक्र आणि कृष्ण असे तिचे दोन भाग करता येतील. दुसऱ्याचे अहित न करता आपल्या हितासाठी केलेली ती पादरी, व दुसऱ्याचे अहित करूनहि आपले हित साधण्यासाठी केलेली ती काळी, असे ह्या दोन जादूंचे प्रकार असतील. पहिलीच्या साधनें इंद्र, चंद्र, यक्ष, सूर्य, रुद्र, पर्जन्य अशा ऋक्षचर देवतानाहि बस करून घेण्यात येत असे व दुसऱ्याच्या द्वारा अनन्वित अत्याचाराचे प्रयत्न होत असत. हे दुसरे प्रयत्न मिद्ध न झाल्यास ते करणाऱ्यांवर भयंकर रीतीने उभ्यत, असाहि समज आर्यांचा होता. ह्या समजत व प्रयत्नांत अम्मल वैदिक धर्माचे मुख्य लक्षण आहे.

वैदिक धर्मात बरोल लक्षणाहून अधिक चांगल्या मगाहि आहे. विशेषकरून वरुण ही मुख्य देवता, आणि तिच्या प्रभाववर्तीत जी ७ पातळ १२ आदित्याची गणना आहे, ती सर्व प्रभावळ नैतिक दृष्ट्या फारच सुंदर आहे, हे विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. कांहीं पाश्चात्य पंडितांचा तर्क, वैदिक धर्माची ही नैतिक वाजू फेवळ अपवादकच

असून ती बाबिलोनियन अथवा इतर प्राचीन सेमेटिक संस्कृतीतून आर्य संस्कृतीत आली असावी, असा आहे. ह्या तर्काचा कळकट पुरावा नाही. प्रो. विकलरच्या शोधा-
अंतीं मेसोपोटेमियामध्ये योगाक्षकुई येथे एक महत्त्वाचा प्राचीन लेख मिळाला. तो इ.
स. पूर्वी १४०० वर्षांचा आहे. मुब्वील्युल्युमा (आर्य ?) राजा आणि मित्रांनी ह्या
सेमेटिक राष्ट्राचा राजा तुलाय ह्याचा मुलगा माटयुअझा ह्या दोघांमध्ये घडलेल्या द. स.
पूर्वीच्या १४०० वर्षांमागच्या तहासंबंधी हा लेख आहे. ह्यांत मित्र, वरुण, इंद्र आणि
नासत्य (अचिनीकुमार) ह्या आर्य देवतांचा स्पष्ट आणि प्रामुख्याने उल्लेख आहे.
पण ह्या उल्लेखावरून प्राचीन आर्य कास्पियन समुद्राच्या उत्तरेकडून मध्य आशियांत
आले ते सरळ न येतां कदाचित् मेसोपोटेमियामध्ये कांहीं दिवस सेमेटिक लोकांच्या
सहवासांत राहून नंतर ईशान्येकडे व पूर्वेकडे बळगे, असा अर्थ होईल, किंवा हिंदु-
स्थानांत आल्यावर देखील आर्यांच्या कांहीं टोळ्या, भारतीय संस्कृति घेऊन पश्चिमेकडे
बळल्या, त्या तहत मेसोपोटेमियापर्यंतही पोचल्या, असाहि अर्थ होईल. अर्थात् सिंधू
नदीच्या पूर्वेकडे येण्यापूर्वी हिंदी इराणी आर्यांच्या अविभक्त काळीं देखील आर्य-
संस्कृतीवर इतर संस्कृतींचा विशेषतः सेमेटिक संस्कृतींचा परिणाम झाला नसावा, असा
माझा आग्रह नाही, असा आग्रह धरणे कोणत्याहि शक्य नाही. पण वैदिक धर्माचा
यच्चयावत् सर्व नैतिक अथवा भागवत भाग आर्यांनी घाहूनच घेतला, असे समजा-
वयाला मी तयार नाही. का तर असा आग्रह धरावयाचा तर शत्रुपूतनें इराणमध्ये
विशेषतः ब्रॅक्ट्रियामध्ये य आर्य धर्मांमध्ये जी पहिली मोठी नैतिक प्राप्ति घडवून आणिली,
तीहि वाहूनच आली असे म्हणावे लागेल.

वर सांगितल्याप्रमाणे आर्यांच्या अविभक्त स्थितीत जरी नैतिक भाग हास
आढळतो, तरी पण हे आर्ये सिंधू नदीच्या पूर्वेकडे आल्यावर त्यांच्या आणि पश्चिमे-
कडच्या इराणी आर्यांमध्ये जी कांही अजात कारणांवरून स्पष्ट दुपट्टी झालेली दिसते,
ती लक्षांत घेतां हा नैतिक भाग हिंदुस्थानांतील आर्यांच्या वैदिक धर्मात कितपत उरला,
ह्याविषयी मात्र मनायतज जाणा आहे. इराण्याना अमुर पूज्य तर हिंदीयाना देव पूज्य;
इतकेच नव्हे तर इराण्यांना देव शत्रु तर हिंदीयाना अमुर शत्रु, असा हा विरोध पुढें
बळावत गेला. ह्या उपात्याच्या विरोधावरून अमुरयज्ञ आणि देवयज्ञ अशा नावागळी
उपासनांवादि टाण विरोध असलेला या दोघांच्याहि ग्रथामधून दिसून येतो. इतकेच
नव्हे, तर पुढें पुढें पूर्वेकडील आर्यांत मित्र, वरुण आणि त्यांच्या प्रभावशालीतल सर्व
आदित्यांनीं महत्त्व कमी कमी होत जाऊन शेवटीं नाहींसे झालें; तर निरुडे पश्चिमेम
इराणी आर्यांना इंद्र आणि इतर पूर्वेकडील देव म्हणजे मोठी पिशाचच होऊन दिसली.
इंद्र हा अन्यायाची लवरी देव. त्याला मोमरसाच्या छिनीति घागरी भन्न पाडल्या तरी
तो अनुनः तो फेटी मोमरसाच्या लवत्रेनें शत्रूच्या वश होईल, ह्याचा भयभीत नसे.
अशीं वर्णनें इद्राभिमाना हिंदी आर्यांच्या वेदांतच आढळतात. पुढें तर इंद्र हा देवांचा
राज झाला अमुनिहि अतिशय भिन्न व मन्थरी असा कथा आढळतात. कोणी १०३

यज्ञ करणारा मनुष्याहो आपले पद हिरानून घेईल, अशा भीतीने आपल्यापैक्षाच नव्हे तर सर्वाने लहान जो आदिश्रुति—विष्णु श्रुत्या घेऊन घेईल शरण जणारा अशी वर्णने पुराणांत आहेत. त्यावरून अविभक्त स्थितीतील आद्य सत्कृतीचा नैतिक भाग इराणात शत्रुघ्नने काहीमा वाढावया, पण हिंदी आर्यांनी तो कायमहि ठेविला नाही की काय, अशी शंका येते. वरुण आणि त्याच्या भोक्तालाच्या मोटलीक आदित्यांची सुंदर प्रभावळ ही स्मृतिगोप झाली. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या पदा विराजमान झालेल्या इंद्र, चंद्र (गोम), पर्जन्य, नारद इ. देवता उपास्य स्थानावरून चुनत होऊन उलट शक्ति, शिव, गणपति इ. केवळ परकीय अगलेल्या सत्कृतीतील पराक्रमी देवतांना आर्यांना आपला उपास्य करायी लागला व त्यांची थोडीबद्दत न्मोने पर्यायाने प्रत्यक्ष वेदमंडितांतून काचित आणि इतर वैदिक वाङ्मयांतून पुढील चमक लागली. हा वगळा महिमा ! ब्रह्मणस्पति (ब्रह्मा), विष्णु हीं (आद्य ?) देवते मागून पुढे आली तरी, शिव आणि शक्ति या लोकाप्रिय देवतांच्यापुढे ब्रह्मणस्पतीचीच उलट शिजेना, अनेक कां व्हायें ? देवर्षी विष्णु नेवडाच आर्यांचा उरला, पण तोहि अथर्व वेदामध्ये (नैतिक तर नाराच पण) ज्ञानापेक्षा जाडू-मंगलाच अधिक बघ होणारा असा वर्णिलेला आहे, हे काय गूढ ! तें कोणहि असा. हा विष्णु देखाळ प्रत्यक्ष आत्म्या जेरावरच पुढे न येतो, यामुळेच कृष्ण या थोर मानवाच्या आश्रयाने पुढे येतो, याचे मर्म काय ? एकंदरीत वैदिक सत्कृतीत नैतिक ऊर्क मागवत धर्माचे जे जडाने क्वचित् आदळते तें त्या सत्कृतीच्या पचले नारा, अनेक मानवां लागत नाही काय ? जरी पुढे उपनिषदांनी अथर्ववेदाने आपल्या ज्ञान-मागाचा जेराने विकसन केला आणि ब्रह्म विवेच्या गारा हिंदुस्थानावरच नव्हे तर अखिल जगावर तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने अनिवार्यताय उपकाराचे ओसे केले, तरी मागवत धर्माची घाट काय ? हा प्रश्न शिळक राहतोच. तो प्रश्नच तर आमचा प्रस्तुत विषय आहे.

भागवत धर्म

अतिमक्षेकाने दर वैदिक धर्माचे लक्षण सांगितले. आतां मागवत धर्माचे अगदी थोडक्यात लक्षण ओळखावयाचे आहे. ईश्वराचे केवळ सख्यावाचक. कण्व हे मागवत धर्माचे लक्षण नव्हे. निदान ते मुख्य लक्षणे तरी नव्हे. मागवत धर्माचे मुख्य लक्षण भक्ति (प्रेम) आणि श्रद्धा (विश्वास) हीच होत. हा मगधन् विवा भागवान् एक आहे की अनेक आहेत, ती दोन्ही ऐतिहासिक पुरुष होता म्हा तत्त्व दृष्टीने ओळखली जाणारी एक कैवल्य बल (Metaphysical Absolute) होनी, वर्गरे विषय तत्त्वज्ञानाचे आहेत. ह्या विषयांचा धर्माशी संबंध आहे, पण तेच विषय म्हणजे धर्म नव्हेत. निदान मागवत धर्म नव्हेत. अशी या विवेचनापूर्वी तरी माझी समजूत आहे. कर्म, ज्ञान, वैराग्य आणि भक्ति अशा मानवी मनाच्या चार अवस्था आहेत. त्यांची सोचटची अवस्था मागवत धर्माचा

अगदी प्राण किंवा आत्माच म्हाटलें तरी चालेल. कर्म (म्हणजे ब्राह्मविधि) आणि ज्ञान ही वेदांमध्यें आहेत. पहिल्या तिन्ही वेदांत व ब्राह्मण ग्रंथांत कर्म आहे आणि चौथ्या वेदांत आणि विशेषतः उपनिषदांत उच्च प्रकारचें तत्त्वज्ञानहि आहे. शेवटीं शेवटीं हिंदु-स्थानांत आल्यावर आर्यांच्या संस्कृतीत वैराग्याच्याहि छटा दिसू लागल्या. पण वैराग्य हे आर्यांचें मुख्य लक्षण नव्हें. आर्यवंश हा एक अत्यंत तेजस्वी, परंतु प्रवृत्ति-प्रधान मानववंश होऊन गेला. श्रुति ग्रंथांत आणि संहिता काळी चार आश्रमांची घटना नव्हती, फार तर काय भगवद्गीतेतहि आश्रमांचा उल्लेख नाही ! इतकेच नव्हे, चौथ्या ज्ञानप्रधान अथर्ववेदाचा तर गीतेत मुसता उल्लेखहि नाही. स्मृति ग्रंथातून चार आश्रमांचे उल्लेख भरपूर सापडतात; तरी सर्व आश्रमांपेक्षां गृहस्थाश्रमाचें फार महत्त्व स्मृतीतून वर्णिले आहे. वैराग्य आणि देहदंडन ही शस्त्रधर्मांनं केवळ पातकेच गणलीं आहेत ! उपासातामसाचा अत्यंतभाव फोंटे असेल तर तो हर्षाच्या पाशी धर्मांतच आहे.

देवदत्तचें तत्त्व मकीचें, तें केवळ पांचरात्र अथवा सात्वत धर्मातच प्रथम उदयास आलें, पण त्याचा खरा परिपोष बौद्ध आणि जैन धर्मांचे सस्थापक व प्रचारक भगवान् बुद्ध आणि महावीर ह्यांच्या प्रभावशाली आणि प्रेमी प्रयत्नानंतरच हिंदुस्थानांत झाला. श्रीकृष्ण महात्म्यानें हा भक्तिधर्म प्रथम स्थापिला, असे प्राचीन वैदिक वाङ्मयात अंधुक पुरावे आहेत, पण त्या धर्माचे वैदिक धर्माशी भागोमेरे उपलब्ध नाहीत. इतकेच नव्हे तर इतरहि फोंटे त्याविषयी ऐतिहासिक पुरावे मिळावे तितके मिळत नाहीत, ही किंचित् निराशेची गोष्ट आहे. उल्लेख भगवद्गीता हा ग्रंथ जो वामदेव-कृष्ण-विष्णु धर्माचा दळ-फट पाया आणि किडा, त्यांतहि हा नवीन धर्म वैदिक ग्रंथांवर अवलंबून नाही; इतकेच नव्हे तर रात्र्या मोक्षला देव अपुरे आहेत, असे स्पष्ट आणि वेळोवेळीं म्हटले आहे. ॥ प्रैगुयविषया चेदा निरैगुण्यो मयार्जुन ॥४५॥ अध्याय २ श्रुतिविप्रतिपक्षा तं यदा स्थान्यनि निश्चया । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥२३॥ अध्याय २ रा. ध्रुविद्या मो सोमयाः पृतपाया यज्ञैरद्रूवा स्वर्गनि प्रपद्यन्ते ॥.....क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विगन्ति ॥ २०-२१॥ अध्याय ९ यान्ति देवता देवान...यान्ति मयान्नोऽपि माम् ॥ २५॥ अध्याय ९ इ. अनेक ठावर देता येतील.

भगवद्गीता हा ग्रंथ मिथ्र मतांना ग्रंथ आहे. त्यांत कोणकोणत्या काळी कोणकोणतीं मते कशीं मिमळण्यास आली, हें अन्यउपणानेहि टाविण्याचें दुर्घट काम आहे. ते प्रोफेसर गांवे त्यांनी आपल्या Introduction to the Bhagavat Gita ह्या लेखांत केले अखून त्याचें द्रष्टव्य मानांतर रा. ज्योतिषांनी केलेलें ह्या प्रश्नाची वाचनीय आहे (Indian Antiquary 1918). मित्र मते कशींहि मिमळ्यां अमोन, मयं भगवद्गीता गौतम बुद्धाच्या काळानंतरची अस्तु निच्यावर उमटलेले गौतम बुद्धाच्या निमवर्णाचे स्पष्ट ठसे दिसून येत आहेत. विशेषतः कामयोग, मध्यमाप्रतिपत्ति आणि निर्वाण ह्या ह्या तीन गोष्टी सिद्धार्थाच्या शिष्यगीच्या कृम्य प्राणभूत, त्या गीतेमध्यें स्पष्ट उदेषित्या आहेत. तेलंग आणि टिळक ह्या श्रेष्ठ विद्वानांनी त्यांचा केवळ ओशरताच

उद्देश्य फेला आहे. छिड्यानीं तर भागवतीनेवर्णनच पुढें महायान बौद्ध धर्माच्या प्रेरणा मिळाली, असे दखिण्याचा प्रयत्न केला आहे; पण हिंदुस्थानांतल्या भागवत धर्माचा उगम श्रीकृष्ण कीं बुद्ध हा याद यथासांग करण्यास येथें अवसर नाही. तरी तत्त्व-ज्ञानाची कशीहि दृष्टि असो, भक्ति आणि धडा ह्यांना जैन आणि बौद्ध धर्मात स्थान होते, इतकेंच नव्हे तर ह्या आध्यात्मिक अवस्थांचा परिपोष निदान हिंदुस्थानांत तरी महावीर नाट-पुत्र आणि सिद्धार्थ शाक्य-पुत्र, हे महात्मे जन्मले नसते, तर इतरां ह्याच अवस्था कीं नाही हा एक चिंतनीय प्रश्न आहे.

असो. बरालप्रमाणें वैदिक धर्म आणि भागवत धर्म ह्यांचीं लक्षणें दोन्ही मानां ये सक्षेपतः सांगितलीं. शक्ति आणि शैव धर्माविषयीं अद्यापि सांगावयाचें उरलेंच. जरी वेदांत ह्या दैवतांचा उल्लेख आहे किंवा उल्लेख शाल्याचा निदान भाग होत आहे, तरी ही दैवतें मूळ आर्यांच्या मस्कृतींत नाहीत. निदान हा याद चालविण्याला येथें अवसर नाही. मुख्य सर डॉ. भांडारकर आपल्या *Vaishnavism & Shaivism* ह्या अमूल्य ग्रंथांत पान २४२ वर म्हणतात कीं “रुद्र-शिव ह्या कल्पनेचा माग फाटल्यासाठीं गृह्यसूत्रा (च्या काळा) पर्यंत आम्हीं वैदिक याज्ञवल्क्याचा तपास केला, पण तेथें कोठेहि कोणा देवांचा, मातत्वर दैवत अशा रूपाने, गोष्ट लागला नाही.” प्रो. मॅक्सम्युलर ह्यांनी आपल्या *Anthropological Religion, Gifford Lecture in 1891* ह्या ग्रंथात पान ४१० वरील परिशिष्टांत म्हटलें आहे कीं, “ऋग्वेदांतील १० व्या मंडली-तील १२७ स्तोत्रांपुढें एका विन्यामधीरः राष्ट्री ह्या देवतेच्या स्तोत्राच्या चार चरणानंतर दुर्गा ह्या देवाचा स्पष्ट उल्लेख आहे.” पण मुख्य व्याख्यानांत पुष्कळ प्रमाणांचा विचार करून ह्या जगप्रसिद्ध पंडिताने आपली स्पष्ट कबुली पुढील शब्दांत दिली आहे. “म्हणून माझे असे मत आहे कीं, दुर्गा किंवा शिव ही दैवतें वेदांतील कोणत्याहि दैवतांचीं विकसित किंवा दुना विकृताहि रूपे नव्हत.” पान १६६. ह्या दैवतांचा संबंध वैदिक धर्माशी नाही उत्तर पुरातन काळापासून ह्याचा निकट संबंध भागवत धर्माशी आहे. इतकेंच नव्हे, तर विष्णु भागवतांच्याहि पूर्वी शिव भागवतांचे आणि देवी भागवतांचेहि स्वतंत्र ग्रंथ उपनिषत्काळांत आणि पुराणकाळांत मरपूर आढळतात. पण ह्या प्रकरणांचा तपासील पुढील व्याख्यानांत येणेंच बरे होईल. तूर्त एवढेंच ध्वनित करणें बरें कीं, कर्म (वाच्य विधि) आणि ज्ञान ही जरी आर्य संस्कृतीची विशिष्ट लक्षणें, तथाच वैराग्य, गूढज्ञान आणि भक्ति अथवा श्रद्धा ही द्रावीड संस्कृतीची मुख्य लक्षणें होत, आणि ज्याअर्थी भागवत धर्माशी ह्या दुसऱ्या मानसिक अवस्थांचा अधिक निरुद्ध संबंध आहे त्याअर्थी भागवत धर्माचा विमल समजून घेण्यासाठीं आर्यांच्यापेक्षा इतरांच्या संस्कृतीचाच अधिक अभ्यास करणें जरूर व दृष्ट आहे.

भागवत धर्माचा पाया

पहिल्या व्याख्यानांत ‘भागवत’ धर्माचा ‘वैदिक’ धर्माशी

किती अत्यल्प संबंध आहे, सारा संप्रबंध पाहावयाचा असल्यास वैदिक धर्माच्याहि फार पत्तीकडे गेल पाहिजे, हे सांगितले. आधुनिक जाडे विद्वान् देखील हिंदुस्थानच्या कोणत्याहि बावीचा इतिहास पाहावयाचा झाल्यास वेदांमध्ये धाव घेतात. ह्याचें कारण येद हे इतिहासाचे उगम नव्हत, तर नुसते अशा विषयाचा एक उपलब्ध लेखी पुरावा येवढ्यामुळेच, हेहि प्रथमदर्शनाचे सांगितले; व येवढ्या ह्या भागवत धर्माचें संशोधन करण्यासाठी हिंदुस्थानांतील वैदिक किंवदुना आर्य संस्कृतीपत्तीकडील द्रावीड, कौल, मंगोल क्रिया त्याहूनहि प्राचीन इतर आर्येतर संस्कृतींचाहि शोध करणें क्रमप्राप्त आहे, असें सांगितलें. मात्र ह्या शोधासाठी कागदोपरीं किंवा लेखी पुरावाच पाहिजे. अशा लेखी पुरावाविषयाय कोणत्याहि गोष्टीला आम्ही सत्य म्हणणारच नाही, असा येथे आप्रह धर्मन चालावयाचें नाही. लेखी पुरावा म्हणजेच केवळ विनोद पुरावा, व इतर अनुमानें म्हणजे टाकाऊ, असें कोणी मुत्र म्हणणार नाही. इतकेच नव्हे तर एखाद्या गोष्टीविषयी अगदी स्पष्ट लेख मिळाला, म्हणून त्या गोष्टीविषयी अगदी प्रत्यक्ष पुरावा मिळाला, असेहि म्हणतां येणार नाही. नुसत्या पोशाखावरूनच सत्य गृहस्थाला ओळखता येत नाही, तसेंच नुसत्या लेखावरूनच त्यांतील गर्भविषय सत्य आहे, असेहि म्हणतां येत नाही. आपल्या विद्याधिष्ठानांतील एक विनोद आठवतो, तो सांगणे प्रामाणिक आहे. डेक्कन कॉलेजचे विद्यार्थी आम्हां फर्ग्यूसनवाल्यांना टिन्पांड कॉलेजवाले, असें पूर्वी हिणवीत असत. डेक्कन कॉलेजांतील टेनिसक्रीडा, बोटिंग वगैरे मनःस्थायी सत्या, विद्यार्थ्यांची आणि अध्यापकांची अकडवाज राहणी पाहून निदान माझे तरी डोळेच रिपत. इतकेच नव्हे, एकदा तर कडक इस्त्री वेलेल्या लिन्ननगट अंगांत नसलेल्या माणसाला सुशिक्षित तरी फांन म्हणावें, अशी शंका नवीन भरती झालेल्या काही तरुण डेक्कन कॉलेजवाल्यांना आलेली पाहून, मी कधी तरी सुशिक्षित होईन की नाही, ह्याची मला तेव्हां खात्री नसे ! असा. कडक इस्त्रीचा व सुशिक्षणाचा गेल्या पिढींत जितका संबंध होता, तितकाच किंवदुना कांकाणमर जास्तच संबंध, लेखी पुरावा आणि ऐतिहासिक सत्य ह्यांमध्ये असावा, अशी काही संशोधकांची अद्यापि समजूत असलेली आढळते; निदान आर्यानाय चाटांत तरी ही समजूत फार नव्हते, ही गोष्ट सर्व इतिहाससंशोधकांनी समजून असणें सुरक्षितपणाचें आहे.

हिंदुस्थानांतील आहे नाही ते सर्व सत्य आणि शुभ स्वार वेदांतच आहे, चाकी उरेल तो अंधकार अशी भाविक समजूत केवळ बुन्या कर्मठ ब्राह्मणांचीच नसून अगदी आजच्या काही आर्यसम्राज्ञी प्रोफेसरांचीहि आहे. प्रोफेसर मॅक्समुलर हे परकीय असूनहि त्यांना आर्यत्वाचाच नव्हे तर वेदांचाहि त्यांच्या पांडित्यामुळे मोठा अभिमान होता. त्यांनी आपल्या पौरस्त्य पवित्र ग्रंथमालेतील, उपनिषदांवरील ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत म्हटले आहे कीं, राममोहन राय ह्यांनी उपनिषदांचें भाषांतर केले, तुलनात्मक धर्माचें पहिलें अधिष्ठान उभे केलें व त्यांचे अनुयायी देवेंद्रनाथ, केशवचंद्र सेन आणि 'साधारण

ब्राह्मणमात्रा”चे संस्थापक व चालक ह्या सर्वोत्तम आपल्या धर्मांनी प्रेरणा उपनिषदांतून घेतली आहे, हे मॅक्समुलरचे म्हणणे सर्व गंरे आहे. पण गेवटी देवेंद्रनाथांनीच उपनिषदांतून जरी स्वतः प्रेरणा घेतली तरी वेदांचे प्रामाण्य गौतम बुद्धाप्रमाणेच दृष्टावून दिले, हेहि पण तितकेंच गंरे आहे. ह्या गोष्टीत जे रहस्य आहे, ते हेंच की, वेद संहिता काळचा जो आर्यांचा असून ‘वैदिक’ धर्म तो पुढे उपनिषदाळांत आपल्या शुद्ध आर्यस्वरूपात उरला नाही. ग्रंथानुवर्तीचा वेदत्वाच्या दृष्ट्या जो मगवद्गीता धर्म त्यांत तर तो फारच कमी उरला, आणि गेवटी देवेंद्रनाथांच्या काळी तर तो धर्म आपल्या कीर्तिरूपानेच वेचळ उरला, प्रामाण्यरूपाने उरणे शक्यच नव्हते. तात्पर्य इतकेच की, उपनिषदाळीं म्हणजे गौतम बुद्धाच्या पूर्वी ११२ शतकांचा धर्म म्हणजे वैदिक धर्म नवून राहिलून आलेल्या आर्य धर्मावर, मुमेरियन ऊर्फ मुमेर, आगुर, नाग, द्राविड, मांगल, कोल, इ. आर्यांच्या इतकेंच किन्नरुना फांही आर्वीत आर्यांहूनहि निःसंशय अधिक सुमंस्तृत मानववंश सिधू नदीच्या पूर्वेकडे हिंदुस्थानांतच जे राहात होते, त्यांच्या धर्माचा, मापेचा व इतर संस्कृतीचा संस्कार घटून झालेला मिश्रधर्म तात्काळीन चरित्र वगैरे चालू होता. आर्यांहून अधिक धर्मग्राही संस्कृति, जे येण्यापूर्वी हिंदुस्थानांत होती: तिचे प्रत्यक्ष आणि आश्चर्यकारक अवशेष नुकतेच सिंध आणि पंजाब प्रांतांत ब्रिटिश सरकारच्या मंडोघनत्वाच्या सारडले आहेत. ते डोळ्यांनी पाहूनहि उपनिषदाळाच्या अत्यंत मंदीर्ग संस्कृतीमुळे नवीन निर्माण झालेल्या स्वतंत्र व उदार धर्माचे सर्व श्रेय अस्म्य पण आर्य ‘वैदिक’ धर्माचा देणे म्हणजे आज्ञास्वरूपे तुल्यतामय धर्माचे शान्त आणि वास्तव्य वाचून, शिस्ती अथवा त्याहूनहि कडक्या इस्लाम धर्माच्या फांही मुद्रितित प्रचारकांमध्ये आज जे मनाचे औदार्य व दृष्टीचा मोकळेपण आला आहे, त्याचे सर्व श्रेय चायवल्या किंवा कुराणाचा देण्यासारखेच आहे. श्रेयाच्या ह्या मोळसर वाटणीला अगदीच सौम्य नांव द्यावयाचे झाल्यास ‘अनैतिहासिक’ वापेचा दुसरे यथार्थ नाव सांपडावयाचे नाही.

“भागवत” शब्दाचा इतिहास

भग हा शब्द हिंदी वेदांत पुष्कळ वेळा आढळतो. का ह्या रूपाने दराणी अवैस्ताम्येहि आढळतो, ही दोन्ही रूपे सूर्यदेवतेचीं नावे आहेत. रथव (रथियन) मापेन घोगू म्हणजे देव ह्या सामान्य अर्थी हा शब्द होता, असे मायामिन्न मॅक्समुलर म्हणतात. ह्यावरून हा शब्द फारच प्राचीन आहे, हे सिद्ध होते. छांदोग्य मापेन (मागाहून ह्या मापेच्या मसृत हें नांव पडले) भग शब्दाचा धातुर्थ पूर्वीचा भू-विभागणे, वांटून देणे, असा आहे संपत्ति अथवा मुगं भगनांमध्ये वांटून देणारा असा अर्थी म्हणजे उदार धीमान् कृपाळु देव, असा नंतर भग शब्दाचा विशेषनामवाचक अर्थ झाला. श्रीमंती, भाग्य, धन्यता असा सामान्यनामवाचक अर्थ पृथी होता. पुढे उपनिषदाळीं विशेषतः महावीर आणि

बुद्धाच्या काळीं ह्या शब्दाचा फ़डाचिन् सामान्यनामवाचक अर्थ उरला असवा, म्हणून त्याला वन् असा प्रत्यय लागून भागवत् असें रूप सिद्ध झालें. भागवान् ही संज्ञा इंद्र, सूर्य वगैरे देवतांनाच नव्हे तर वासुदेव, महावीर, गौतम बुद्ध वगैरे धोर आणि पूजनीय पुरुषांनाहि लागू लागली. ही पूजनीय संज्ञा मनुष्याला लागल्यांत आनी, ती प्रथम जिन् बुद्धाला लागून नंतर बहिर्वाटाच्या जोरावर वासुदेवालाहि लागली किंवा उलट प्रकार झाला, हें निश्चित सांगतां येत नाहीं. पण सात्वत आणि पांचरात्रांच्या ग्रंथापेक्षां कांही पाली ग्रंथ अधिक प्राचीन असल्यामुळें भागवान् ही संज्ञा यतहुकम्पन महावीर आणि सिद्धार्थ ह्या महत्तांनाच अगोदर लागलेली असणें, अधिक संभवनीय आहे, असें वाटतें.

भा शब्दातील भञ् ह्या धातूपासून भक्ति ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. हा धातू जेव्हां आत्मनेपदी चालतो, तेव्हां ह्या शब्दाचा अर्थ 'आवडणें' असा होतो; हा अर्थ पाणिनीत्याहि माहीत होता. पण साखर, तूप, करंजी, खमंग चटणी वगैरे साध्या वस्तूंचर जी भौतिक आवड असते, त्या भौतिक अर्थां ह्या भक्ति शब्दाचा तेव्हा अधिक प्रचार असे. भक्ति ह्या शब्दाचा पारमार्थिक अर्थ एतत्या दैवतेसंबंधी, असा समग्र घेतात किंवा बुद्धकालापूर्वीच्या वैदिक याज्ञप्यांत नाहीं, फ़ाचिन् बुद्धानंतरच्या उपनिषदांमध्ये आढळतो. (MaxMuller : Natural Religion Giff. Lec. पान ९७) गुरु वर्ये भांडारकरांचें मत असे आहे की, भक्तीची भावना वैदिक कर्माच्या अंतःकरणांत होनी. पण ती बाष्पविधीचें अयड्यर माजविणाऱ्या ब्राह्मण काळात माकळली. उपनिषदांकाळात ती पुन्हा कांही अंशी उदयाला आली. तरी तिचा अर्थ 'देवाधिपत्यां एकात्मिक भाव किंवा अनन्यपणा' इतराच होता. श्वेताश्वेतरोपनिषदामध्ये मात्र 'देवाचरील' प्रेम असा अर्थ आहे. गौतममध्ये देखीच भक्ति ह्या धातूचा अर्थ उगडना ह्या अर्थाच आहे. इतकेंच नव्हे तर पुढें रामानुजांनी देखीच ह्या शब्दाची योजना उपनिषदातल्याप्रमाणें सतत चिंतन किंवा उपासना ह्याच वैदिक अध्यानें नेहमी केली अस्तु प्रीति ह्या भावनात्मक अर्थानें नाहीं वगैरे (Vaishnavism lec. पान २८, २९). ह्या दोघा पंडिताच्या मतानेंहि भागवत धर्माचें जें मुख्य प्रेममय लक्षण ते वैदिक धर्मांत मावडणें फ़ारच दुर्मिळ होतें, असें सिद्ध होतें. यास्तानें इंद्रमक्तीनि, अग्निभक्तीनि अशीं कर्मकर्तारि प्रयोगात भञ् धातूची योजना केली आहे; पण तेथेंहि इंद्रमवेधी वस्तु, अग्नीत्या प्रिय असलेल्या वस्तु असा अर्थ आहे. श्वेताश्वेतर उपनिषदात देवाचरील प्रेम असा भक्तीचा अर्थ असला तरी हें उपनिषद् वरेंच अर्थीकडचें आहे, व त्यानीं उपान्य देवत इद्रशिब हें अस्तु हें दैवत वैदिक अथवा आर्यांचें मुख्यच गूणतां येत नाहीं. असो.

भागवान् किंवा भागवान् कोणी देव, देवी, अथवा पूजनीय पुरुष असा होऊं लागल्या-वर त्या भावनाला भक्षणारे ते भागवत आणि त्याचा धर्म तो, भागवत धर्म, असा अर्थ सिद्ध झाला. ह्या धर्मांत थडापूर्वक भक्ति (प्रेम) हें मुख्य लक्षण आहे. द्राव्य कर्मठपणाचा जो ब्राह्मणंत अपत्या पूर्वमीमांसा दर्शनांत उक्त आन्य, त्या अर्थाच्या

कर्मवादाचा भागवत धर्मात मुर्तींच महत्त्व नाही. ज्ञानाला व जाणिवेलाहि फार तर जैन आणि बौद्धांच्या भागवत धर्मात महत्त्व आहे, पण शाक्त, शैव, शिवा वैष्णव भागवतांमध्ये केवळ तत्त्वज्ञानाला गौणत्वच आहे. श्रद्धा, भक्ति आणि शरणागति ह्यांनाच मुख्य स्थान आहे. शिष्टाना शरणागतीचें तत्त्वहि बौद्ध धर्मातच महार्थीर आणि सिद्धार्थ बुद्ध ह्यांना अनुभूत प्रथम अस्तित्वांत आलें असावें. बुद्धाच्या निर्वाणानंतर तीनचार शतकांतच महायान नांवांने बौद्धांचा एक जगभर पसरणारा पंथ निघाला. त्यात बुद्ध हाच ईश्वर, परब्रह्म, आदि तत्त्व असून, त्याचे केवळ अवतार हे निरनिराळ्या युगांत झालेले अथवा पुढें होणारे बुद्ध असा अवतारवाद निर्माण झाल्य. हाच अवतारवाद मोठ्या प्रामुख्याने पुढें विष्णु भागवतांच्या धर्मात शिरला. येणेंप्रमाणें शाक्त भागवत, शिव भागवत, जैन भागवत, बौद्ध भागवत, गेवर्ती दामुदेव ऊर्फ विष्णु भागवत, असे इतिहासनामानें भागवताचे पांच प्रकार सिद्ध होतात. सौर, गणपत्य इत्यादि आणखीहि बारीक बारीक भागवताचे प्रकार मांडण्यांत, पण त्यांचा हद्दी प्रचार नाही, किंवा ते फारच गौण आहेत; म्हणून त्यांची ह्या व्याख्यानांत गणना घेई नाही. भागवत धर्माचा पाया घालण्याच्या कामी ह्या पांचहि प्रकारच्या भागवतांची कामगिरी रुजू आहे. जैन आणि बौद्ध आपल्याला भागवत म्हणून घेण्यात तयार नसतील, किंवा इतर भागवत त्यांना भागवत म्हणायला तयार नसतील पण कोणी म्हणून घेण्यात किंवा म्हणण्यात तयार आहे किंवा नाही, हा प्रश्न आम्हापुढें नाही. तर भागवत धर्माच्या विकासांत कोणाची कृती व कर्मा कामगिरी आहे हें पाहणें इतिहासाचें काम आहे. ह्या विशिष्ट पंचाला अभिमान अथवा तिरस्कार करण्यासो इतिहासशास्त्राचा संबंध नाही.

निराळे भागवत पंथ

शाक्त आणि शैव पंथाचा 'चेदिक' धर्माशी फारच अल्प आणि अप्रत्यक्ष संबंध आहे, हें पहिल्या व्याख्यानांत सांगितलेंच. शैवांतील विशेषतः लिंगायत पंथ तर वेदाला मुख्यच न मानता आगमाला मानतो. द्रावीड शैवांचा शैवसिद्धान्त स्वतंत्रच आहे. त्याचा वेदापेक्षा आगमांशीच जास्त संबंध आहे. जैन व बौद्धहि वेदाला जुमानीत नाहीत. राहतां राहिलेले विष्णु भागवत. हे वेदापेक्षा आपल्या अंतःकरणातील श्रद्धाभक्तीवर आणि भगवंताच्या कृपेवरच जास्त अवलंबून असतात. ह्या भक्ती आणि कृपा तत्वांचा विकास प्रस्थानत्रयीतील शैवटले टाणें जी भगवद्गीता तिच्यापामून तो आतांपर्यंत मारग वाटच्या प्रमाणावर होत आला आहे. गीतेंत जे वहुदेवांच्या त्रैगुण्यविशिष्ट वेदांना गौणत्व आणि अनन्य भक्तीला श्रेष्ठत्व दिलें आहे, तसेंच भागवत धर्माचा ज्याच्या 'कळग' अशी पदवी बारक्यांनी दिली, त्या आधुनिक तुमोबलाहि वेदाचें महत्त्व फारसे वाढलें नाही. बाकी उरले जे शंकर, वसुगुन, रामानुज (कास्मीरचा), मध्व, निवांकवल्लभ इ. शाक्त, शैव,

दैष्ण्य आचार्य. त्यांनी मात्र आपल्या मतांचा सर्वत्र वेदांशी, उपनिषदांशी, निदान ब्रह्मसूत्रांशी तरी लायला आहे, पण भागवत धर्म जसे एक मत आहे, तसाच तो एक धर्महि आहे. निव्वहुना त्याच्या मतापेक्षा त्याच्या उपासनाभागाचा किंवा मूर्तितत्त्वाचा परिणाम हिंदुस्थानातील लहानयोर सर्व समाजावर अधिक सांख्यिक आणि ठिकाळ असा झाला आहे, हे निर्विवाद आहे. म्हणून ह्या धर्मातील आचार्योपेक्षा ह्या धर्मातील संतांवरच विष्णु भागवतांचा अधिक भर आहे. असे. ह्या भागवत धर्माचा पाया ज्या वरील पांच भागवतांनी घातल्या त्यांचा आता प्रमथः विचार करू या.

शक्ति अथवा देवी भागवत

ह्याचें मूळ हिंदुस्थानांतच होतें कीं बाहेरून आलें हें सांगणें इतिहासाच्या आढोवयाबाहेरचें काम आहे. कारण हा विषय वेदांहिपेक्षां इतका पुरातन आहे, कीं त्याला लेखी पुरावा नाही, ह्यांत कोणीच आशय नाही. मार्कंडेय पुराण व देवी भागवत अशीं पुस्तके आहेत, पण तीं वैदिक धर्मियांनीं व अगदीं अलंकारांच्यांनीं लिहिली असल्यानें अशा लेखी पुराव्यांत फारसा राम नाही. तुलनात्मक भाषा आणि लोकलोक (Folk Lore) ह्यांवरून काहीं अनुमाने काढतां येतील, पण फालनिष्ण्याच्या वात्रतींत हीं प्रमाणे अगदीं पंगू टरतात. दुर्गा हे नांव वेदांतील रात्री ह्या देवीला होतें; काली, काली, केशिनी, रुद्राणी, रोदरी इत्यादि नांवें अग्नि अथवा दह ह्या वैदिक देवतांवरून जरी पडलीं असावी, तरी ही देवी वैदिक नाही अशी स्पष्ट फजुली मॅक्समुलरनें दिली आहे. कदाचित् ही देवी ईशान्येकडून आली असावी असा मॅक्समुलरचा तर्क आहे. तिचेरून आलेल्या मोंगलांनीं (मुद्रालांनीं) किंवा ब्रह्मदेश सयामांतून आलेल्या ऑस्ट्रिकानीं ही देवी आणिली असावी. देव अथवा घेतान याचक मालू असा एक शब्द अथवा नांव पाली भाषेत आहे, आणि मारो असें अत्यंत प्राचीन नांव ह्या देवीला आहे. त्यावरून ही देवी ईशान्येकडून आली असावी असा संभव दिसतो. मध्य प्रांतांतील डोंगरी प्रदेशांत, तेलंगणांत, महाराष्ट्रांत आणि सर्व द्राविड देशांत विशेषतः ग्रामदेवता ह्या नात्याने ह्या मरीआईची पूजा अद्यापि बळवत्तर आहे. हिचा संश्रव पटका, गोवर, देवी इत्यादि सांस्कारिक आजारांशी विशेषतः लहान अर्भकांच्या वारोव्याशी निकट आहे. शूद्रांमार्त शूल्याव नांवाचा पिथि आहे; त्यान रुद्राच्या नांवाने वैद्यका चळी यावा लागत असे व त्याची वषा गांवाबाहेर फिरवून वैद्यकाच्या मोठ्यांत पुरण्यांत येत असे, व जनावरांच्या आजारावर हा एक तोड्या करण्यांत येई. इंद्राणी, रुद्राणी, मरानी, अर्वाणी वगैरे देवींच्या नांवानें ह्या विधीत स्वाहा करावा लागत असे. हल्लीं मरीआईची जी रेडा मारून भयंकर गांवजना दक्षिण महाराष्ट्र, तेलंगण आणि द्राविड देशांत करण्यांत येते, ती आर्यांनीं वरील शूल्याव

विधीच्या स्धानें किती प्राचीन काळा घेतली हें ठिसेतें. चंडी, मुंडी, मातंगी अशीं जीं नांवां ह्या देवीचीं आहेत त्यांवरून चट, मुंड आणि मातंग - खरे नांव मांग किंवा मांग हें आहे - ह्या ईशान्येकडून आलेल्या राष्ट्रांची ही देवी असावी. सर्व हिंदुस्थानांत उत्तरे-पेक्षाहि विशेषतः दक्षिणेंत आणि पूर्वेत, हिचे अधिक साम्राज्य आहे. ह्यावरून ही देवता कदाचिन् हिंदुस्थानांत मूळचीच असावी, असाहि बराच संभव आहे. कित्येक मानववंश-शास्त्रवेत्त्यांचें असें मत आहे कीं, ही देवी असीरिया किंवा बाबिलोनिया देशातून आलेल्या अमुर लोकानां ह्या देशांत आणिली असावी. अमुर अथवा द्राविड आर्यांप्रमाणेच वायव्ये-कडून, परंतु आर्यांपूर्वी हजारों वर्षे येथे आले असावेत. आर्यांनीं जमा घोडा ह्या प्राणी हिंदुस्थानांत प्रथम आणिला, तसा द्राविडांनीं बैल प्रथम आपल्याबरोबर आणिला; त्यांच्याहि अगोदर आलेल्या किंवा येथेच मूळचे असणाऱ्या कोळ, मांग वगैरे लोकांज्येष्ठ म्हैस, रेडा ह्या प्राणी होता. ह्या अशिरियानां ऊर्फ द्राविडांनीं आपल्या देवीच्या साक्षानें ह्या म्हैस दाळणाऱ्या कोळ (मांग) जातीचा पराजय केला, म्हणून त्या देवीला महिषासुरमर्दिनी हें नांव पडलें. अगरी दक्षिणेकडच्या तिनेबल्ली जिल्ह्यांत आदिचित्रद्वार गावीं संशोधनाला नुकतेच कांहीं अत्यंत प्राचीन स्मराननाद सांपडले आहेत त्यात कांशाचीं चित्रे आणि मूर्ति मिळाल्या, त्या मद्रास म्यूझियममध्ये हल्ली ठेविल्या आहेत. ह्या मूर्तीत कुऱ्याच्या आणि रेड्याच्याच आकृति आहेत, इतर प्राण्याच्या नाहींत. ह्यावरून दक्षिण हिंदुस्थानांतील कोळ, मांग इ. मूळच्या म्हैस-बाऱ्याच्या आणि उत्तरेकडून आलेल्या द्राविड देशवाल्यांच्या लढाया होऊन येत-यांच्याची नरसी होऊन महिषासुरमर्दिनीचा उदय झाला असावा. महिषासुरमर्दिनीच्या मुदर मूर्ति जण आणि मुनासा वेशर्तल जून्या हिंदु देवळांतहि आढळतात.

चंडी, मुंडी, काळी, बराली इ. देवींचीं अशीं उग्र रूपे आहेत, तशींच त्रिपुर-मुदरा, सरस्वती, अन्नपूर्णा, वरदा, शीतला वगैरे सौम्य रूपेहि आहेत. विशेषतः बंगालाची तीळ नमगुदादि गालीळ जेलसंगे वर्मान ह्या सौम्य देवीच्या मूर्ति मीं बरोशीं घाल्याच्या मत्तयावर ठेविलेल्या पाहिल्या आहेत. सरस्वती व अन्नपूर्णा ह्यांचा संबंध कमिनीतील विद्यांगी अधिक दिग्गज. अग्राच प्रहस्य. उग्र आणि सौम्य स्वरूपच्या देवी इष्टार अथवा अष्टोर्ग्य ह्या नावाच्या प्राचीन बाबिलोनिया आणि फिनिशिया देशांत होत्या; आणि फिनिशियनांचे हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्याजो ज्येष्ठांगाने तसेंच बाबिलोनियाचे मिथ देशाशीं पुर्वीनें दळमयळण होतें. तरी पण द्राविड राष्ट्र हे बाहेरून आले व त्यांनीं बैल ह्या प्राणी प्रथम हिंदुस्थानांत आणिल्या. ह्या मिथनाच्या उलट जे मिथ प्रांतांत अन्यत्र प्रातिकूल गोष्ट लपले आहेत, त्यावरून पुढावा मिळतो. मिथमध्ये उरून काढलेल्या ६०००-७००० वर्षांपासून ज्या प्राचीन महूर्तीच्या अंगम्य बस्तु पुण येथीत ऑर्किऑलॉजिकल ऑक्सिममध्ये ठेवल्या आहेत, त्यात हिंदी देशाच्या अन्यत्र मुदर आणि मुदर आर्त आहेत. तीं गमूर्ति आर्वापुशी हजारों वर्षे येथे असलेल्या द्राविड अथवा मुमेगियन मुमेवगी राष्ट्रांची आहे. मुदर इतरग्याने ऑर्किऑ-

लॉजिकल सुपरिटेण्डंट रा. दीक्षित ह्यांनी सांगितले की, बाबिलोनिया देशात ख्रिस्ती शकापूर्वी १००० वर्षांपूर्वी वैज हा प्राणी नव्हता. ते कसेंहि असो. काली, कराली, चंडी इ. उग्र आणि सरस्वती, त्रिपुरसुंदरी, अन्नपूर्णा इ. सौम्य अशीं देवींची मोठ्ठी रूपे हिंदुस्थानातील मूळच्या देवीन्नींच आहेत, असें मानण्यासहि अवघाच विरोध हरकत ठिसत नाही. स्वीडननेड्रियाला संस्कृतात मग असा शब्द आहे. त्यावरून किंवा मग ह्याचा भौमिक संपत्ति किंवा ऐश्वर्य असाहि अर्थ आहे. त्यावरून देवीला भगवती अर्गा संज्ञा मिळाली. देवी भागवत हे पुराण प्रसिद्धच आहे. अग्रा पुराणात त्याची गणना आहे. श्रोत्रमगवत हे फारच अलीकडचे म्हणजे सन १२०० नंतरचे आहे.

शिव-भागवत

शक्ति आणि शिव ह्या दैवतांचा पूर्वापार निकट संबंध आहे. सूर्य, बुध्नी वारे (मरु), चीज आणि अग्नि ह्या भौतिक शक्तींनी शिवाचा संबंध आहे. वेदांतील रुद्र आणि मरु ह्या देवतांशी

जरी शिवाचा संबंध पोचतो तरी ही देवता असल्ला द्राविडांचीच असावी. संसर्गामुळे ती आर्यांनी द्राविडांपासून स्वीकारली असावी. आर्यांच्या द्राविडांशी समान दर्जाचा तह होऊन त्यांच्यामध्ये परस्पर शरीरसंश्लेष झाल्याचे पुष्कळ दाखले जुन्या पुराणात आहेत. पेल ऊर्फ सोमवंशी राजा ययाति ह्याच्या दोघी बायका असुर अथवा दैत्य ऊर्फ द्राविड कुळांतल्या होत्या. पहिली दर्मिष्ठा, ही असुरांचा राजा चतुर्धनु ह्याची मुलगी. दुसरी देवघानी ही तर दैत्यांचा पुत्र उज्जनासमुद्राचार्य ह्याची मुलगी. पहिलीच्या पोटी द्रुह्य, धनु, पुरु आणि दुसरीच्या पोटी यदु, तुर्वसु असे मिळून पुढील सोमवंश कुळाचे पांच मूळ पुरुष जमले. हिडिंब नावाच्या राक्षस राजाची मुलगी भीमाने लडाईच्या शेवटी तह करताना धरिली. धीशृणांनी तर जांचवती ह्या असुर्य कुळातील तरुणीशी तिच्या बापाचा पराजय कल्यावर विवाह त्याकित्त. तिला मुलगा होईना म्हणून काही वर्षे हिमालयात महादेवाजवळ तप करून त्याच्या प्रमादने सांव ह्या मुलगा मिळविले, वगैरे माहिती महाभारतात आहे. पण बौद्धांच्या जतरु कथेत आर्यांची माहिती थोडी वेगळी आहे ती अशी :- वाग्मुदेव राजा एके दिवशी शिकारीला निघाला अण्णा वेजीपाटी त्याला एक अस्त्रदृश्य दगांची तरुणी तिमली, तिला त्यानी धरिले. पुराणांतील विषयाचे अगदी शास्त्रीय पद्धतीने अध्ययन करून कट्टरत्वाचे माती अस्त्रि पर्जोटर ह्यांनी आपल्या Ancient Indian Historical Tradition ह्या ग्रंथात जे नवीन आश्चर्यकारक सिद्धान्त स्थापिले आहेत, त्यांतील एक असा आहे की, प्राचीन काळाचे द्राक्षण हे अनाय होणे. यस्तिष्ठ, कश्यप, भागेच इ. प्रसिद्ध द्राक्षण कुळे हिरण्यकशिपु ह्या दैत्य राजाचे पुरोहित होती (पान ३०७). इतकेंच नव्हे तर इक्ष्वाकु वगैरे मयवंशी शत्रुघाहि द्राविड वंशाचे

राजे होते (पान २९५). ते कमेंहि असो; ह्या ध्वनियांचे आणि इतर द्राविडांचे उपास्य दैवत शिव हेच होते, हे निर्विवाद आहे. दाशरथि रामचंद्राने शतकोटी लिंगांची स्थापना आपल्या दक्षिणेकडील मोहिमेत केली. भारतीय युद्धात जय मिळविण्यासाठी कृष्णाने जसे अर्जुनास दुर्गेची प्रार्थना करावयात लाविले, तसेच रावणावर जय मिळविण्यासाठी त्वरजा ऊर्फ तुळजाविक्का ह्या देवीची आराधना ह्या रामचंद्राला करावी लागली. राम आणि कृष्ण पुढे विष्णूचे अवतार बनले; पण स्वतः त्यांचेच उपास्य दैवत विष्णु असणे शक्य नव्हते, ते त्यांचे दैवत शिवच होते. तहानंतर स्नेहसंघ दृढ व्हावा म्हणून पूर्वी जसे राजे लोकमते परस्पर शरीरसंघे ऊर्फ त्रायकांची देवदेव होते असे (अकबराची हीच राजनीति होती) तशीच देवांचीही देवदेव होणे साहजिक आहे. ह्या न्यायाने शक्ति आणि शिव ह्या दोन देवता आर्यांनी मोगलां द्राविडांपासून घेतल्या असाव्यात. द्राविड ध्वनियांनी विष्णु हे दैवत घेतले असते.

आर्यांनी शिव ह्या देवाचा स्वीकार करण्यापूर्वी हा आर्येतरांचा होता, व ह्यांचा आर्य लोक तिढारा करित असत, असा पुरावा वेदांत आहे. शिश्नदेव म्हणजे ज्या निषाद आविष्कृत लोकांचा देव शिश्न (लिंग) होता, त्यांचा इंद्राने पराभव करून त्यांची मोठमोठी शहरे छुटून संपत्ति आणिली, अशी इंद्राची स्तुति केलेली वेदात आढळते. (ऋग्वेद ७ स्तोत्र २१-५) ह्यावरून हे लोक फेवळ जंगली नसून ते आर्यांपेक्षा अधिक मातरर संस्कृतीचे व संसृतिपूर्ण शहरांत राहणारे होते असे दिसते. आकाश हा पिता आणि भूमी ही माता आणि ह्या दोघांचा संयोगदर्शक लिंग आणि योनीची पूजा ही अतिप्राचीन कालापासून चालत आलेली गोष्ट आहे. गेल्या ५६ वर्षांत सिंध आणि पंजाबाने जे सरकारी मंडोघन खात्याने सुमारे ५००० वर्षांपूर्वीच्या मुमेरिअन् ऊर्फ समंद लोकांच्या वैभवशाली संस्कृतीचे अवशेष उकलून पाडले आहेत, त्यांना शिश्नाच्या आकृति ठेवून प्रदर्शनासाठी ठेविल्या आहेत. तेव्हा ही शिव-शक्तीची उपासना ह्या देशात मुळापासूनच असणे संभवते. ह्या पूजेचा ईजिप्त देशातील मूळ संघर्ष क्रिस्तपूर्व दहाव्यातला तो येणेप्रमाणे :- पिंडीवर घातलेले पाणी वाहून जाण्यासाठी पन्हाळ अमने. आकाशातून भूमीवर जो पडण्य पडतो ते आकाश देवाचे रेत आणि ते भूमीवर पडल्यावर वाहून नेणारा पन्हाळ म्हणजे ईजिप्त देशातील जी नाईल नदी, ती उत्तरवाहिनी आहे. चमत्कार ह्या की, जेथे जेथे हिंदूस्थानात अगदी जुनी व नवी शिवालये जी आजवर मी पाहिल्या आहेत, त्यांना पिंडीच्या पन्हाळी चतुस्तंभ उत्तराभिमुख आहेत. मला दोनच ठिकाणी एक अपवाद आढळले. म्हैसूर मरथानातील तिमोगा येथील व्यंस्तरमणाच्या देवळाच्या ओवरीतील एक गिडी पूर्वाभिमुख दिसली तेव्हाच. पण पुढच्याजवळ शोध घेताना सांगितले की, ही पिंडी नवी असून ती म्हैसूर गरासराच्या एका अडाणी अधिराज्याने परंपरा लुप्त न आणतां देवळाच्या नवीन दुरुस्तीचे वेळी अशी चुकीने मांडली आहे. दुसरा अपवाद उज्जनी येथील प्रसिद्ध महा-कळेश्वर ज्योतिर्लिंगाच्या ह्याची पन्हाळ पूर्वाभिमुखी आहे ! तरी पण ह्या मध्य देवळाच्या

आचारांतील पुष्करणीभोवतील शोखावरून जीं अनेक स्थिती आहेत त्या सर्वांच्या पन्हाळी निरपवाद, उत्तराभिमुखीच दिसल्या ! कैलास पर्वत उत्तरेकडे आहे म्हणून पिंडीचा प्रवाह उत्तरेकडेच असावा, असें काहीं नाही. नाईल नदीच्या उत्तरवाहिनी-त्वाकडेच हा संबंध अधिक चांगल्या झपातो. ह्या व इतर अनेक उदाहरणांवरून शिव ही देवता आणि विशेषेकरून तत्प्रीत्यर्थ लिंगपूजा ही पश्चिमेकडील ईजिप्त, बाबिलोनिया इत्यादि देशांतून आली असानी, असा तर्क करण्यास जागा आहे, असें कांही विद्वान् समजतात, पण ज्या अर्थी ही लिंगपूजा महामारत काळापासून अगदीं आतांपर्यंत ह्या देशांत चालू आहे व लिंगाभताचा तर एक विशिष्ट पंथच आपल्या देशांत आहे, त्या अर्थी ही पूजा व हा देव हीं दोन्ही मुळात एथर्वांच असर्वांत, किंबहुना ह्या निश्चित पूजापद्धतीचे मूळ अनेक देशांत असावे असे समजणें तूर्त अधिक सुरक्षित आहे.

शिव-भागवताचा उल्लेख पतंजलीच्या सूत्रांत आहे. शांतिपर्वतांत नारायणीय उपाख्यानान्त (भाग ३४९ श्लोक ६४) शिव-श्रीकृष्ण ह्या मताचा प्रथम उपदेश केला, असा उल्लेख आहे. वायुपुराण (भा. २३), लिंगपुराण (भा. २४) ह्यांत उल्लेख आहे कीं, प्रत्यक्ष महेश्वरानें ब्रह्मदेवाला सांगितले कीं, वासुदेवाच्या जन्मकाळीं आपणहि लक्ष्मिन् नांवाच्या एका ब्रह्मचान्याच्या रूपानें अवतार घेऊं व तो कुशिक, गर्ग, मित्र आणि कौहव्य ह्या चार मिथ्यांना पाशुपतशास्त्राचा उपदेश करील. हा ह्या शिवभागवताचा मूळ आचार्य भट्टारक छकलीश नांवानें गुजराय (लाट) देशांतील भडोच जिल्ह्यांत उदयास आला, व तो शिवाचा अवतार होता वगैरे गोष्टींना १० व्या आणि १३ व्या शतकांतल्या काही शिलालेखांतहि आधार आहे [सर भंडारकर Vaishnavism and Shaivism पान ११६]. ख्रिस्ती शकापूर्वी दुसऱ्या अथवा तिसऱ्या शतकां तील सांची येथील शिलालेखांत देणगी देणाऱ्यांची जीं नांवां आढळतात, त्यावरून भूलर ह्यांनीं असें अनुमान काढिले कीं, विष्णु आणि शिव-भागवताचा संप्रदाय वेदांच्या व जैनांच्याहि पूर्वीचा असावा, पण या म्हणण्यात पूर्ण सत्य नाही. सर भंडारकर म्हणतात कीं, विष्णूची सांप्रदायिक पूजा शिवपूर्जेनंतर सुरू झाली. ह्याच त्यांनीं गृहगृत्रांत स्टाची पूजा कर्ता करावी, ह्याविषयी नियम आहेत ह्या गोष्टीचा पुरावा दिला आहे. (Vaishnavism and Shaivism पान ११५). ह्यावरून आणि इतर बऱ्याच पुराव्यावरून शिव-पूजा ही बुडाच्या पूर्वीची होती, पण विष्णु-कृष्ण पूजा मात्र बुद्धानंतरची असावी असें होतें. पाली ग्रंथांमध्ये वासुदेवोपासकाचा उल्लेख आहे, तथापि पांचरात्र आणि सत्त्वत [भागवतांचा] संप्रदाय वैदिकानंतरचाच असावा इतकेंच नव्हे तर श्वेताश्वेतर उपनिषदांतील शिव मतीचा नमुना आणि पाशुपत सांप्रदाय-देखील बुद्धानंतरचेच असावेत.

सुद्धा शिव हें दैवत वेदांहूनहि बऱ्याच प्राचीन काळापासून चालत आल्यामुळे त्याच्या स्वरूपांत व्याप्रमाणें अनेक परिवर्तनें झालीं, त्याचप्रमाणें त्याच्या पूजेच्या प्रकारांतहि होणें साहजिकच आहे. वेदांच्या व त्यापूर्वीच्या आर्पण काळीं आर्यांमध्ये

मूर्तिपूजेचा संभवच नव्हता. तेव्हां शिव [आकाशगिरी] आणि शक्ति [भूमाता] यांची पूजा शिव आणि योनि [स्त्रीपुरुषांचीं ज्वनेंद्रिये] ह्या चिन्हांच्या द्वारेच होत असावी. हे चेदानीत शिवदेवाच्या उल्लेखावरून दिसते. याविलोनिया, ईजिप्त वगैरे प्राचीन राष्ट्रांत अशा प्रतीकांची पूजा होती. पुढे ती ह्या पुरातन महादेवाच्या बऱ्याच कालानंतर रूद्र [मयंकर] स्वरूपांतून शिव (सौम्य) स्वरूपांत विभाग झाल्यावर त्याच्या उपामनेमाटी मनुष्याच्या आकाराच्या मूर्ति करण्यांत आल्या असल्यात. इ. स. पूर्वी २०० वर्षांच्या सुमारास शिवाच्या लहान लहान मूर्ति करून बाजारांत विकण्यास ठेवल्यांत येत, अशा पतंजलीच्या भाष्यांत उल्लेख आहे. तथापि शिव-योनि पूजेचा त्या घेव्ही अगदी लोप झाला असता, अगदी जी गूचना गुह्ययं भांडारफरांनीं केली आहे, ती मात्र पटन नाही. कारण महाभारतांत उपमन्यूनें आणि कृष्णाने शिवाची आराधना केल्याची जी गोष्ट आहे तिच्यांत उपमन्यूनें अशा पूजेचा कोसोत प्रचार असल्याचा उल्लेख केला आहे. गिरिजा शराच्या पहिल्या एकरुपेन शतरातील कनिष्क, हविष्क वगैरे कुशान राजाचीं जीं नाणीं, गोष्टयं आहेत, त्यावर शिवाचीं दोन हातांचीं किंवा चार हातांचीं, त्रिशूल, पाशुपत (कुन्हाड) इ. आयुधे असलेलीं मनुष्यरुपीं चित्रे छापलेलीं आहेत. त्यांच्याहि बऱ्याच अगोदरच्या गोलोफेरम नावाच्या इराणांतील पार्थीयन (पल्लव) राजाच्या नाण्यावरून शिवाच्या त्रिशूलधारी मनुष्याकृति मुद्रा आढळतात. ह्यावरून शिवाच्या ह्या मूर्ति, त्रिशूलधारि शिवाचें सौम्य आणि बल्याणकारी ध्यानहि पश्चिमकडील ईजिप्त याविलोनियादि देशांतून आले असल्याचा जितका समज दिसतो, तितकाच समज रूद्र शिवाच्या स्वरूपांतील आणि उपामनेंतील पडून आलेला विकास पुरातनकाळापासून ह्याच देशातहि घडून येण्याचा दिसतो. मात्र पुढें पुढें हिंदुध्यानात शिवाचें हे सौम्य स्वरूप कायम राहून रौद्ररूप जेथे मागे पडलें, तेथेच त्याचा पूजेतील मूर्तिपूजा मागे पडून शिवपूजाच चिन्हरूपानें कायम राहिली; ह्यावरून शिव भागवत पूर्वीपासूनच विरोधतः ज्ञान आणि वैराग्य मार्गांचे अभिमानी असल्यामुळे त्यांना मनुष्याकृति मूर्तिपूजेपेक्षा जगदुत्पत्तीचें एक पुरातन परंपरेचें केवळ चिन्ह अथवा धोतर म्हणून शिवपूजाच अधिक पमत झाली असावी असे दिसते. असो.

श्वेताश्वेतरोपनिषद् ऊर्फ शिवगीता

अनेक दृष्ट्या हे उपनिषद् फारच महत्त्वाचें आहे. ही एक शिवाची भावदुर्गीताच म्हणण्यास हरकत नाही; तथापि हा केवळ सांप्रदायिक ग्रंथ नव्हे ह्यात उपनिषदाळाचा ईश्वर धर्म अथवा एकांतिक भागवत धर्म बऱ्या कळपाय पोचल्या होता हें गुरुवर्य सर मोंदारकरांनी आपल्या (Vaishnavism & Shaktivism पान १०६-११२) ग्रंथांत एका स्वतंत्र भागाच्या रूपाने फार मार्मिकपणाने दाखविले आहे. गुरुवर्यांचे

स्वतःच्या भक्तिमार्गविषयक सात्त्विक अभिमानाचे ह्या भागांत अतिशुद्ध प्रतिनिधित्व दिसून येत आहे. प्रकृति, जीव, ईश्वर परब्रह्म इत्यादि वेदान्तांतील तत्त्वांचा परस्पर संबंधच केवळ ह्या उपनिषदांत आहे, असे नव्हे, तर ह्याच्या कर्ताने भक्ताची शरणागति, भक्तीचे माहात्म्य, ईश्वरी कृपा आणि सर्वव्यापित्व वगैरे भागवत धर्माच्या प्राणभूत अशी इतर तत्त्वेदेगील थोडक्यांत पण स्पष्ट निरूपिली आहेत. रुद्र, शिव, ईशान, महेश्वर ही नावे आली असून शिव हेच ह्या उपनिषदाचे मुख्य आणि एकात्मिक दैवत उपास्य आणि अंतिम आदर्श आहे. श्रीकृष्णाच्या भगवद्गीतेत “ रुद्राणां शंकरश्चास्मि ” (अ. १० श्लो. २३), “ ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थम् ” (अ. १२ श्लो. १५), “ सर्वं लोकमहेश्वरम् ” (अ. ५ श्लो. २९) वगैरे शैव नावे आढळतात. पण शैवाभ्येतरांत विष्णु, कृष्ण अथवा वासुदेव अशी वैष्णव नावे कुकूर्हा आली नाहीत. कृष्णगीतेत अनेक भक्तांची कालवाक्याव आहे, तशी ह्या उपनिषदांत नाही. हे भाष्या शुद्ध आणि आठपसर रूपांत आहे, तर उल्ट फर्शी भगवद्गीतेत फार दबळादबळ झालेली स्पष्ट दिसत आहे. कृष्णगीतेने आपल्या अध्याय १३ व्यांतील १३ वा सर्वध्वजेन आणि १४ व्या श्लोकाचा पहिला अर्धा गाय ह्या उपनिषदानून घेतल्या आहे. दुसऱ्या अनेक अंतस्थ रचनांवरून व तत्त्वांच्या मांडणीवरून कृष्णगीता ही ह्या उपनिषदानंतराचीच नव्हे, तर ह्या उपनिषदांतील तत्त्वांच्या धोरणावरून पुढील उपास्य दैवत तेवढे बदलून रचलेली असावी अशी राय येते. गीतोपनिषद् असे ज्या अर्थी कृष्णगीतेच्या प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटच्या समाप्तिवाक्यांत म्हंटले आहे, त्या अर्थी न जाणो ती ह्याच उपनिषदाचे रूपान्तर असणेहि अगदी अशक्य नाही. ते केनेहि असो, कृष्णगीतेचे हल्लीचे स्वरूप श्वेताश्वेतराच्या काळाततरचे खास आहे. श्वेताश्वेतोपनिषदाचा कर्ता श्वेताश्वेतर ह्या नावांतहि रहस्य आहे. कृष्णाजुनाची जोडी पुरातन आहे. ह्यांचेच अवतार नर आणि नारायण रूपाने ब्रह्माभ्रमांत राहात होते. श्वेताश्व हे नांव अजुनाचे होते, मग श्वेताश्वेतर हे नांव कृष्णाचे तर नसेल ? आणि इतर म्हणजे अजुन असा अर्थ होईल. श्वेताश्वेतर म्हणजे कृष्णाजुन हे जोडपे व कृष्ण हा शैव होता, वैष्णव असणे शक्यच नाही. भगवद्गीतेपेक्षा श्वेताश्वेतराचाच संबंध कृष्णाशी अधिक प्रत्यक्ष नसेल ब्रह्मावरून !

जैन आणि बौद्ध भागवत

तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने सर्व भागवत संप्रदायांचा पाया सांग्य आणि योगाच्या सर्वांत प्राचीन दर्शनावरून झालेला दिसतो. पूर्वे मीमांसेच्या धर्मोपनिषदां शोणच्याहि भाष्येन संप्रदायाचे मुळी शक्य नाही. उत्तर मीमांसेतील शुद्धत मागाशी बौद्ध भागवताचे फारतर अंशतः जुळण्याचा समज आहे. जैनमुद्रांरी जैन मत पूर्वीचे. दोन्ही निरीश्वरवादी आणि वेदाशी सुद्ध असलेली पारंगु

सांख्य-योगादीं दोन्हींचें पूर्ण सख्य. त्यांतल्या त्यांत सांख्यांचां आणि जैनांचीं फारच गद्दी. सांख्य-दर्शनहि निरीश्वर व वेदांत्य न मानणारें म्हटलें तरां चालेल. सांख्य दर्शन प्रकृति आणि पुरुष (अनेक जीव ह्या अर्थीं) दोनच तत्वे शाश्वत स्वरूपाचीं मानितें, तद्वत् जैन दर्शनहि जट आणि अजट (जीव) हां दोनच शाश्वत तत्वे मानतें. ईश्वर हें तिसरें तत्त्व जैन, बौद्ध, अथवा सांख्य दर्शन मानीत नाहींत. पतंजलीच्या काळीं योगांमध्ये ईश्वर प्रथम केवळ चित्ताचीं एकाम्रता होऊन लय त्यागावा, येवढ्याच सवर्गावर आला. पुढें कायमचेंच टाणें घरून बसला. पतंजलि हा स्वतः ईश्वरवादी शिवभागवत होता. त्यानें योग दर्शनांत ईश्वर कसनेचा शिरकाव जोरानें केला, याचें कारण श्रेश्ठ-तरोपनिषदच असावें. जैनांनीं मात्र ईश्वरतत्त्वाचा आपल्या ज्ञानांत शिरकाव होऊं दिल्या नाहीं. पण त्यांच्या उपासनेंत तीर्थंजरांनीं ईश्वराचीं जगां घेतलीं आहे. बुद्ध मुनि ईश्वरालाच नव्हे तर आत्म्याला किबहुना ब्रह्म ह्या कैवल्य वल्लालाहि मानण्याची आवश्यकता निर्वाणाला नाहीं, असें सांगत असे. पण त्याचा अतुल स्वार्थत्याग, करुणा, मैत्रिभावना, सघटनायुक्ति व चातुर्य इत्यादि गुणांचा त्यांच्या निवडपतीं अनुयायांवर इतका मोहून दाकणारा परिणाम झाला असावा कीं, तो बुद्ध हा केवळ लोकोत्तर पुरुषच नव्हे तर मनुष्य कोटीवरील पायरी साक्षात् ब्रह्माचेंच एक स्वरूप होता, इ. वाद त्याचे तदन मक्त उपस्थित करूं लागले. बुद्धाच्या निर्वाणानंतर लगेच मरलेल्या वैशाली येथील परिपदेतच त्यांच्या अनुयायांचे स्थविरवादी आणि महासंघिक असे दोन तट पडले, पहिला पक्ष जो बुद्धाचा तो बुद्धाला एक लोकोत्तर महापुरुष येवढेंच समजून राहिला; पण दुसरा तटणांचा पक्ष बुद्धाला देव किबहुना शाश्वत ब्रह्माचेंच रूप मानूं लागला. असें होतां होता ३-४ शतकांनीं अश्वघोष आणि नागार्जुन ह्या आचार्यांनीं तर महायान पंथ मांवाच्या बौद्धाचा एक स्वतंत्र पंथ स्थापला. ह्या नवीन पंथाचे बुद्ध म्हणजे साद्यात् सगुणब्रह्म असें मत आहे. तोच पंथ पुढें सर्व आशियाभर पसरला. मूळच्या बौद्धाचा ऊर्ध्व स्थविरवाद्यांचा पक्ष अत्यंत संख्यात स्थितीत आपल्या स्वतःच्या निर्वाणापुरताच विचार करणारा असा होता, आणि तो प्रत्यक्ष बुद्धाच्या शिखणाचा ज्या पाली ग्रंथांत समावेश आहे, अशाची पूर्वीच्या बुद्ध अनात्मवादी स्थितीत राखण करणारा असा सिंहल-दीर्ग आणि ब्रह्मदेवातच काय तो हीनयान या नावाने आहे. इतरत्र निबेट, नेपाळ, चीन, जपान वगैरेकडे महायान पंथाचाच विस्तार झाला आहे. ह्या महायानाचें मूळ ग्रंथ मंजुत माल अथवा त्याचीं भाषांतरे चीन, निबेट, जपानी, सयामी भाषेंत स्थिती शक्याच्या आरंभीच्या शतकांतच होऊन चुकली, आहेत. हीनयानाचे सर्व ग्रंथ प्रथम निहली भाषेंत लिहिले होते, ते सुमारे ६ व्या शतकांत पाली भाषेंत लिहिले गेले. ते हल्लीं उपलब्ध आहेत.

जैन धर्माच्या मयात अगर उपासनेत वैजाग्र्यानें विनाश झाला नाहीं. त्याचा हिंदुग्यानाबरोबर फेक्याही झाला नाहीं. तरां पण हिंदुस्थानाच्या पश्चिम आणि दक्षिण भागांत ह्या धर्मानें समृद्ध आणि प्रामुख (देशी) वाङ्मय, साहित्य, ललितकला, राद-

कारण, लैकिक सुधारणा इ. अनेक वावरीत विरोधकून कर्नाटकांत आणि द्राविड देशांत अप्रतिम कामगिरी वजाविली आहे. ह्या धर्माच्या पाश्चात्य पंडित जुन्या मताचा, स्थितिस्थापक, अल्पसंतोषी, निवृत्तिर, वाढ खुंटलेल्या अशी किम्वेक नांवे आपापल्या दृष्टिमेदानुसार देत आले आहेत; पण ह्या धर्म ह्या गुणांमुळेच हिंदूंच्या उत्तरोत्तर वाढत जाणाऱ्या तिरस्काराला आणि घोर छळाला तोंड देऊन अद्यापि अल्प प्रमाणांत का असेना, पण जीव धरून राहिला आहे, हेच विरोध अभिनंदनीय आहे. उलट बुद्ध धर्म स्पष्टवादी, उदार, प्रगमनशील, जाडुदाराच्या आणि प्रचाराच्या वावरीत अत्यंत घाडशी आणि महत्त्वाकांक्षी असूनहि, शिवाय अत्यंत सहनशील, अहिंसावादी आणि अनन्याचारी असल्यामुळे तो असेरीस हिंदुस्थानांतील उत्तरेकडील मुसलमानांच्या पशुलुप्य आणि भ्रू अत्याचारांखाली दटपून गेला आणि दर्शनेतील हिंदु राजांच्या फळावर उन्मत्त झालेल्या नूतन हिंदुधर्माच्या आचार्यांच्या महत्त्वाकांक्षी विजिगिषुतेपुढे उपदोल हार लाऊन विचारा दोबरी आपल्या जन्मभूमीत केवळ नामशेष होऊन गेला !

जैन धर्म अल्पसंख्याक उरला आणि बौद्ध धर्म केवळ नामशेष झाला, ह्या जो हृदयद्राकक परिणाम घडून आल्या, तो काही एक दोन शतकांतच घडला, अशांतला प्रकार नाही. हे दोन्ही धर्म भरपूर दीड हजार वर्षे आपले सत्कार्य करून, विरोधतः बौद्ध धर्म आपले शुभाशुभ परिणाम अद्यापि पूर्ण रूपाने गांगे ठेवून बाहेर गेला आहे. परंतु वैदिक धर्माचा मात्र आतां मागमूसहि उरला नाही. इतकेच नव्हे तर हल्लींच्या शैव आणि वैष्णव धर्मांतहि आमूलाग्र उक्तांति होऊन त्यांची वैदिक धर्माशी पारखत झाली; आणि भारत देश आतां अगरीच एकेश्वरी हिंदु धर्माचे ऊर्फ मागवत धर्माचे आचरण करीत आहे. परंतु ह्या सुधारणेचे बहुतेक श्रेय बौद्धांनी व जैनांनी जी धर्मसुधारणेची भली खंबीर पाचर मारली, हिंदुस्थानांतील धर्माचा इतिहास दुभंगून टाकला आणि आपल्या दीड हजार वर्षांच्या विरक्त, प्रेमी आणि परोपकारी प्रयत्नाने, नूतन आणि विशुद्ध मागवत धर्माची वाट खुली केली, ह्या गोष्टीकडेच आहे. असे असूनहि ही ऐतिहासिक उक्तांति आम्हां हिंदूंच्या डोळ्यांत मरावी तरी मरत नाही. त्याचे कारण आम्ही बौद्धांना व जैनांना अद्यापि परके, पालाडी, नास्तिक म्हणून त्याज्य समजतां हेच. आणि ते त्याज्य कां तर

प्रामाण्य बुद्धिचंदेषु साधनानामनेकता ।

उपाख्यानान्नियम एव धर्मः उपातनः ॥

ही आमच्या हिंदु धर्माची टिकमाखरख्यांनी केलेली घेड गुजरी व्याख्या ! प्रचलित हिंदु धर्माची टिकमांणी जो व्याख्या केली ती काही गोंदी नाही. पण ती दुष्ट आहे, इतकेच नव्हे तर ती विष्णुपुराणाहूनहि प्राचीन काळापासून उजळ माण्याने बहिर्वाहत आहे हे राजां मान घालून कवून करावे लागेल ! म्हणून विचारे बौद्ध व जैन त्याज्य शाले.

बौद्धांचा इतर भागवतांशी संबंध

स्वतः बुद्धानि अनात्मवादा होता, निदान जीव, ईश्वर, ब्रह्म इ. आत्मवादाला मोक्षार्थांसाठी मंत्रेथ नाही अने सांगत असे. त्याने अशा अनेक वादांचे जे त्याच्या काळीं शुध्द बंड मागविण्यांत आले होते, त्याचा प्रसार आपल्या अनुयायांत माजून दिल्या नाही, हे सच ररे आहे तरी त्याच्या मागून स्मरणच त्याच्या अनुयायांत हा आत्मवाद कोणत्याना कोणत्या तरी रूपाने शिरल्याच. पाली भाषेंतील जातक कथांच्या द्वारां बुद्धाला देव मानण्यांत येऊन त्याचे अनेक अवतार कल्पण्यांत आले. बुद्धाने आपल्या मागे आपल्या अनुयायांचा कोणी शास्त्रा नैमत्या नव्हता. फेवळ आपले स्मरण आणि आपल्या शिष्यवर्णांचे अनुपालन तेवढेच करण्याविषयी त्यांनीं सांगितले होते, त्यामुळे बुद्धाच्या अनुस्मरणासाठी मूर्ति आणि मंदिरे उद्भवली. पुढें प्रमात महायानाचा विकास होऊन प्रत्यक्ष बुद्धालाच परब्रह्म प्राप्त झाले. तेव्हां बुद्ध, धर्म आणि सच त्या तीन तत्वांच्या पृथक् पृथक् तीन देव आणि त्यांच्या तीन मूर्तीहि बनल्या. अहिंसावाद, अवतारवाद, मूर्तिपूजा, मंदिर-स्थापना, उपोसथ किंवा उपासनेचे दिवस, उपासादि व्रते, गुहमति, इतकेंच नव्हे तर रम्यवित्तसारखे सार्वजनिक उत्सवांचे प्रकार आणि तीर्थ स्थळे वगैरे जीं लौकिक भागवत धर्माचीं अनेक उपांगे आतां सर्वमान्य होऊन कसला आहेत, तीं सर्व जैन व बौद्ध ह्या धर्मांतूनच प्रचलित हिंदू धर्मांत हळूहळू शिरली आहेत, यांत शंका नाही. तीं वेदांच्या सहिता काळांतहि नव्हती, इतकेंच नव्हे तर बुद्धापूर्वीच्या प्राचीन उपनिषत्काळांतहि नव्हती. महाभारतांत नारायणांय पर्वान प्रथम अवतारवाद दिसतो, पण हें पर्व निजाल्ल बुद्धानंतरचें आहे. भारतांत मूर्ति आणि देवळे नाहीत. कचिन् उद्देख असले तरी ते बुद्धोत्तरकालीनच समजले पाहिजेत. विष्णुपुराणांत स्वतः बुद्धालाच विष्णूचा अवतार बनविले आहे. फार तर काय पण वेदान्ताचे निसरे व विष्णुभागवताचे मुख्य प्रस्थान म्हणून ज्या भागवतीतची प्रसिद्धि आहे तिच्यातील शिष्यवर्णावरहि बुद्धाच्या मुख्य तत्वांचे केने संस्कार आलेले आढळतात, यांचा उद्देश पाहिल्या व्याख्यानांत केला आहेच.

बरील विवेचनावरून विष्णु-भागवताच्या मतावरच नव्हे तर उपासना, भक्ति आणि आचारावरहि बौद्ध सांप्रदायाचा कडा संस्कार घडला आहे किंवा न बौद्ध सांप्रदायिक तपशिलांवरच वैष्णव सांप्रदायिक बहुतेक तपशिलांची उमावणी केली आहे, हें सूक्ष्म आणि निर्विकार दृष्टीने पाहिल्यास दिसून येईल. इतकेंच नव्हे तर पुढें वैष्णव अथवा शैव सांप्रदायांत ज्या अनेक अविष्ट गोष्टी शिरून त्याचीं अवनति झाली, त्यांनाहि कांहीं अंशी कारण बौद्ध महायान धर्माचे जे पुढें तांत्रिक धर्मांत रूपांतर झाले तेच होय, हें पुढील व्याख्यानांत सांगण्यांत येईल. बौद्ध महायानाशीं शैव मतांचा आणि उपासनांचा वैष्णवंप्राहूनहि अधिक निकट संबंध आहे. शैवमत बौद्धाहून अगोदरचें असल्यामुळे कदाचित् शैवांचाच महायान बौद्धांवर परिणाम झाला असणें अधिक समजनीय

आहे. नेपाळ, बंगाल, ओरिसा प्रांतांत ह्या दोन्ही सांप्रदायाची फारच भेसळ झालेली दिसते. इतकेंच नव्हे तर पुढें इ. स. १००० नंतर जो मच्छिद्रानें नाथपंथ उभारिला तो तर ह्या भेसळीचाच एक उबड पुरावा होय. मच्छिद्राचा तेजस्वी शिष्य गोरखनाथ हा तर स्वतः बौद्ध योगी होता. शाक्तांमध्ये जो वाम मार्ग अद्यापि गाजत आहे, त्याचा संस्थ तिबेटांतून आलेल्या बौद्धांच्या वज्रयानाशी विदेशतः त्यांच्या तंत्रभागाशी आहे, हेहि पुढील व्याख्यानावरून कळेल. तूर्त इतकेंच ध्यानांत ठेविलें पाहिजे की, जैन आणि बौद्ध धर्म हे “हिंदु” म्हणाविणान्यांना पूर्वापासून कोणत्याहि कारणांनी आणि किनीहि नसोसे झाले असले, तरी वैदिक धर्माच्या आप्त स्वरूपास लागें दाकून हल्लीं गाजत असलेले दैव आणि वैष्णव सांप्रदाय जे बहुजन समाजापुढें आहेत, त्यांचें प्रत्यक्ष नाहीं तरी पर्यायानें घरेच श्रेय आणि कांहीं अंशीं अपश्रेयहि जैन बौद्धांकडेच आहे.

विष्णु-भागवत

शिव-भागवत आणि बुद्ध-भागवत ह्यांच्यासंबंधी जें ऐतिहासिक विवेचन वर केले आहे त्यावरून विष्णु-भागवताच्या उत्पत्ती-विषयी बराच मनकुर वर येऊन गेल्याच आहे. कृष्णानें स्थापलेल्या धर्मसुधारणेला पूर्वी ‘सात्वत धर्म’ एवढेंच नांव होतें. कृष्ण हा बुद्धाप्रमाणेंच वेदांला फारसे न मानणारा पण शिव देवनेला मानणारा एक भाग्यवान् मुत्सद्दी पुरुष होता. नीतिधर्मापेक्षा युक्तिधर्माविषयी त्याची प्रसिद्धि जास्त आहे. भारतीय बुद्धासारख्या अवततांच्या काळांत त्यानें मोठीच राष्ट्रीय कामगिरी केली असणें अगदीं शक्य आहे. पण बुद्धासारखें जगदुदाराचें काम त्याच्या हानून क्षाल्याचा पुरावा आर्हा. तो आर्य होता, कीं मुमेखवंशीय होता, कीं द्राविड होता, हे निश्चित कळण्यास मार्ग नाहीं. कृष्ण हे व्यक्तीचें नांव नाहीं. कृष्णायन ऊर्फ कण्हायन नांवाचें गोत्र होतें. नांवाप्रमाणें तें खरेंच काळें असल्यास ते आर्यवंशीय नसावें हे उघड आहे. कृष्ण म्हणून कोणी एक वैदिक ऋचा करणारा ऋषिहि होता. ८ व्या मंडळातील ७४ वे सूक्त त्यानें रचित आहे. तो आंगिरस म्हणजे (घोर अभिचार करणाऱ्या कुळातल्या) होता. तो ब्रह्मज्ञानी, राजकारणी, अथर्ववेदी शत्रिय अमाया, “तदैनत घोरः आंगिरसः कृष्णाय देवकी-पुत्राय उक्तोवाच अपिरासः एव स. वभूव” हे वाक्य छांग्रेय्य उपनिषदाच्या तिसऱ्या अध्यायाच्या १७ व्या खंडांतील ६ व्या श्लोकात आहे. ह्यावरून घोर आंगिरसाचा एक शिष्य देवकीपुत्र कृष्ण होता, असे दिसतें. हा कृष्ण व वेदांतील ऋचा करणारा कृष्ण एकच असावा, असें कांहीं खात्रीनें सांगता येत नाहीं. पण देवकीपुत्र कृष्ण यादव कुळांत जन्मला व त्यानें कांहीं एक नवीन गुप्त धर्म स्थापन केल्या. त्याचा प्रसार वृष्णि कुळांतील यादवांनी प्रथम आपल्यापुरताच केल्या असे दिसतें. ज्या कृष्णानें हिंदुस्थाना-

नील धर्माच्या इतिहासांत ही सुधारणा केली त्याचें नांव वामुदेव अमें अमृत तो देवरीचा मुलगा होता. तो म्यनः आर्य अगो त्रिवा अनायें असो, ती सुधारणा त्यानें आर्य लोक हिंदुस्थानांत आल्यावर केली: व ती बुढापूवीं कोटीं भनकापूवीं केली, हें इतिहासनिद आहे; आणि तो कृष्ण शिवोपासक असल्यामुळे त्याचा एकांतिक ऊर्फ एकेश्वरां धर्म शिव-मागवत धर्मच असण्याचा संभव आहे. बुढाच्या काळापूवीं वामुदेव हीच एक उपास्य देवता झाली नमली, तरी निदान वामुदेव हा एक घंडनीय महापुरुष झाला होता, अमें कोटीं पाली ग्रंथांतील उल्लेखांवरून दिसतें. तरी पण हा वामुदेव-कृष्ण विष्णूचा अवतार हें मत मात्र नारायणाय पर्वाचा महाभारतांत शिरकाव होईपर्यंत अस्तित्वांत नव्हतें. तें मग बुढानंतरचेंच नव्हे-अशाक्याहि नंतर जीं शुंग नावाच्या ब्राह्मणी धर्माच्या कुळांनें राज्याची व धर्माची प्रगति मगध देशांत केली तिच्यानंतरचें असावें, हें खास्य सांगितलें आहे.

वामुदेव आणि एकांतिक धर्म

बरील माहितीवरून वामुदेव ह्या व्यक्तिनिष्ठ नांवाचा आणि कृष्ण ह्या आडनांवाचा क्षत्रिय कुळांतला, पोणो महापुरुष, गौतम बुद्धाप्रमाणेंच पण त्याच्या पुष्कळ पूर्वी एक मुन्सही (संत नव्हे) एका नवीन धर्माचा सस्थापक होऊन गेल्या असें मिळी होतें. तो शैव होता. ह्यावरून शिवोपासना त्याच्याहि पूर्वीची ह्या देशांत होती अमें मानणेंहि क्रमप्राप्तच आहे. त्याचा धर्म एकांतिक ब्रह्मवादी अहिंसावादी, यज्ञयागादि बाह्य विधीला अजीज्ञान पांडा न देणारा, तरा पण वेदग्रामाण्याचें बंड न माजवणारा असा होता. जनक-भीष्मादि क्षत्रिय राजे, व्यासादिक सहिता मयादिक क्षत्रियच नव्हत, तर यज्ञवल्क्यादि उपनिषदें आणि स्मृत्या रचणारे ब्राह्मणहि ह्या नूतन धर्माचे अनुयायी होते. पुढें पुढें तर पुनर-संहिता, परम संहिता, सात्वत संहिता नावाची पाचरात्र ऊर्फ सात्वत दर्शनं त्रिहिणाऱ्या ब्राह्मणांनीं तर जवळ जवळ हा धर्म आपल्यासाच केल्या: इतकेंच नव्हे, ते आपले वर्च-स्वहि स्थापूं लागले; आणि मूळ स्थापक आणि आदि प्रचारक कृष्ण, भीष्मादिकांच्या क्षत्रिय जातीला कमी मानूं लागले. पण ह्या ब्राह्मणकृत पाचरात्रसंहिता भगवद्गीता-काळा-नंतरच्या असल्यात; कारण ह्यात वामुदेव, सकृपेण, प्रगुप्त, आणि अनिरुद्ध अशीं जीं मुख्य एकांतिक देवतेचीं चार पृथक् रूपे (व्यूह) सांगितलीं आहेत त्यांचा भगवद्गीतेत कोठेंच उल्लेख नाही. इतकेंच नव्हे तर भगवद्गीतेच्या काळापर्यंत क्षत्रियाचेंच वर्चस्व अबाधित अमृत तेच भूदेव, धर्मसस्थापक आणि मोक्षदाते होते ह्या गोष्टीला गीतेच्या १० व्या अध्यायातील विभूति-संग्रहांतील “नराणां च नराधिपम्” ह्या उक्तीचा आधार तेलंगांनींहि दिल्या आहे. तथापि गीता-काळाच्या किंचित् पूर्वं विवा कदाचिन् तिचेच काळीं अशोक मौर्यांच्या नंतर ब्राह्मणी धर्माची जी प्रचंड लाट उस-

ळले आणि बौद्ध व जैन धर्मांवर तिचे प्रत्याघात पडू लागले, त्या काळापासून सात्वत धर्म पूर्ण ब्राह्मणाच्या-कवजांत झाडून त्याला केवळ सांप्रदायिक रूप प्राप्त झाले. दत्तकेंच नव्हे तर ज्या अशोकाच्या मौर्य कुळाने शिकंदराच्या परचकाला न जुमानतां भरतखंडांत पहिले आसतुहिमाचल प्रचंड आणि वैभवाली साम्राज्य ठभारले, त्याच कुळाने अकबराप्रमाणे तुलनात्मक धर्मांचे नवे बंड उभे केले, सर्व धर्मांला सारंग्य महत्त्व दिले, आणि विनोदतः बौद्ध धर्मांला आश्रय दिला; ह्या सर्व गोष्टी ब्राह्मण धर्माच्या पुरस्कर्त्यांना अर्थातच फार असह्य झाल्या; म्हणून त्यांनी "नंदान्तं भविष्यकुलं" हे शोतांड उभे करून मौर्य कुळाची नाळमिती आरंभिली आणि अशोकाच्या तुलनात्मक धर्मांची कामगिरी तर निःशेष गारद करून टाकली !

अशोक आणि वैष्णव धर्म

प्रसिद्ध सम्राट् अशोक हा महान् बौद्ध भागवत होता हे खरे. त्याने राजाश्रय दिल्या नसता तर बौद्ध धर्म सर्व आशिया खंडांतच नव्हे पण भरतखंडातहि जिवत्त पसरला नितका पसरला नसता. ज्याने

प्रत्यक्ष आपल्या युवराज मुलाला आणि मुर्त्यावहि भिक्षूंची दीक्षा देऊन त्यांना संवारासाठी सिंहालद्वीपांत पाठविले आणि ज्याने सर्व आशिया खंडभर चवूकडे बौद्ध प्रचारक पाठवले, त्याची बुद्धभक्ति काय वर्णाची ! पण ह्या मक्तीचा विपरीत परिणाम अशोकाच्या कुळाच्याच नव्हे तर हिंदुस्थानांतील बौद्ध धर्मांलाहि भोगवा लागला हे (इतिहास पुढे प्राज्ञरूपेण ज्याला सांगल तेव्हा समो) तसे तरी एक कटु सत्य आहे येवढे खरे. अकबराने सर्व धर्मांना विनोद हिंदु धर्मांला ज्वळ केले म्हणून पुढे त्याच्या मूलानावांच्या वेळी आणि विनोदतः औरंगजेबाच्या वेळी जसे हिंदूंचे हाल झाले, तसेच क्रिश्चन जस्त मगध राजवटीत बौद्ध धर्मांचे हाल झाले. कारण अशोकाप्रागून जे राजे त्याचे गादीवर बसले ते अनत्याचारी, व कदाचित् दुर्बल निवाल्यामुळे पुण्यमित्र नांवाच्या एका सेनापतीने त्यांचे राज्य कळसालून मोठ्या जोरझरांने ब्राह्मण धर्माचा प्रचार घालविला. त्याच्या घराण्याचे नांव शुंग घराणे असे होते. त्याने फार अनन्धित कृत्ये केली. विनोदतः त्याने मौर्य घराण्यांतील व बौद्ध धर्मांचा प्रचार करणाऱ्या इतर राजकुलांचा मर्षका उल्लेख मांडिला. शुंग घराणे कथ नांवाच्या ब्राह्मण मंत्र्याने बुडवून त्याचे राज्य कळसाले. त्याचे घराणे फार अभिय झाले म्हणून त्याचं राज्यहि फार दिवस टिकणे अशक्य झाले. पुढे ह्या कथ घराण्याचा कनिष्ठाच्या स्वारसेल नावाच्या महाप्रतापि शैव-जैन राजाने पराभव केला. शैवदी दक्षिणेंत आक्रमणांचे साम्राज्य स्थापन झाल्याने मगध साम्राज्याचा अस्त झाला. तथापि ह्या धामधुर्मांत वैष्णव धर्माचा बराच जम घाला हे खरे. महामारवाची सुषारून वादविलेली आशुति निवाली. अध्यायन गद्यग्रंथं ज्याचा भारत ह्या नांवाने उल्लेख आहे, त्याचे पुढे महामारत

होजून त्याचीहि क्षपाट्यानें हल्लींच्या प्रचंड महाभारतांत वाढ होऊं लागली, ती ह्याच बौद्धांच्या व जैनांच्या उलट उद्विग्लेल्या धामधुनींच्या काळी झालेली असावी, असा पुष्कळ तिहारंत विद्वानांचा तर्क आहे. ही सर्व वाढ नुसती बौद्ध-जैनांच्याच नव्हे तर त्यांच्याहून जुनाड असलेल्या शैव धर्माच्याहि उलट होती. महाभारतांत शिवदेवतेचा पुष्कळ गौरव करण्यांत आला आहे. कदाचित् मूळ भारत नांवाचें महाभारतांत रूपांतर शिव भागवतांनींच किंवा सात्वतांनीं केलें. श्वेताश्वेतर-उपनिषद्कें आणि पुढील पतंजलि भाष्यकार ह्या शिव भागवतातलाच होता. पुढे मौर्य कुळाचा उच्छेद करून शुंग नांवाचें साम्राज्य मगध देशांत मुरू झाले तेव्हां महाभारताचा शैव स्वरूपांतून हल्लींच्या वैष्णव स्वरूपांत प्रचंड विस्तार झाला. पण शांतिपर्व, अनुशासन पर्व इत्यादि अष्टादश्या नवीन पर्वांची भर पडून वामुदेव कृष्णाचेच नव्हे तर तो ज्याचा अवतार करण्यांत आला, अशा काल्पनिक विष्णु देवाचेहि नवीन देव्हारे पसरविण्यांत आले. ह्या धामधुनींत बौद्धांच्या पाली बाझयाला तांड देण्यासाठी महाभारताचीच नुसती वाढ नव्हे, तर कित्येक नवीन स्मृत्या व निरनिराळ्या सात्यत मंहितेसारख्या सांप्रदायिक भागवत संहिताहि संस्कृतांत निर्माण झाल्या. मौर्य साम्राज्य आणि त्याचा बौद्ध धर्माला आश्रय अबाधित चालू राहिला असता तर वैष्णव सांप्रदाय कदाचित् अल्पत्वानहि आला असता कीं नसता ह्याची दावा आहे. ह्या साम्राज्यक्रांतीनंतर कित्येक हिंदी राजवटींतील कित्येक प्रसिद्ध पुरुषांनी वैष्णव धर्म स्वीकारून मयुरेतील व मध्य हिंदुस्थानातील इतर देवळांना इमारती, जयस्लेम बगैरे म्हारक देण्या दिव्याचे ऐतिहासिक पुरावे आहेत.

शैव, बौद्ध आणि वैष्णवांची परंपरा

हिंदुस्थानातील भागवत धर्माच्या विभागाना किंवा इतिहासाचा प्रश्न किती गुंतागुंतीचा आहे, ह्याविषयी थोडीबहुत कल्पना बरोले विवेचनावरून येण्यासारखी आहे. अन्यंत प्राचीन उपस्थ देवत म्हणजे शक्ति अथवा देवी. तिच्यानंतर शिव अथवा रुद्र-शिव ही उपास्ये आर्य स्मृतांचा हिंदुस्थानांत शिरकाव होण्यापूर्वीच येथे होती. द्राविड ब्राह्मण व द्राविड धर्मिय सर्व हिंदुस्थानभर फिरतून घुलविण्यातानाहि होणे. त्यांची देवते हीच होनी. राम, कृष्ण, भीष्मादिकांचीहि हीच देवते होनी. नंतर वामुदेवांनी वसुदेवांची उपासना टाकून एकात्मिक धर्म मंर्यापारित्या. देवरी पुत्र वामुदेवान् ह्या धर्माची दोआ पोर आगिरम हानें दिली. कृष्णानें आपल्या गुरूला जी दक्षिणा दिली ती छांडाय उपनिषदाच्या निगम्या अष्टायाच्या १७ व्या गदाईल ६ प्या श्लोकांत अशी सांगितली आहे : "अथ यत्तयो दानमात्रं न हि सा सत्य-वचनमिति ता अम्य दक्षिणा " ह्यावरून दान, तर, आज्ञा (गरळदणा), अहिमा, गत्य वचन हीं पाच मंत्रे कृष्णाच्या भगवत धर्मांत होनी. तींच पुढें जैनांच्या व बौद्धांच्या

भागवत धर्मात उतरली. पण ही नैतिक तत्त्वे वैदिक धर्माची नसून मूळ भागवत धर्माची होनी हे ध्यानात ठेवले पाहिजे. धेताचेतर उपनिषदांत शिव हे एकांतिक उपास्य आणि ही पांच लक्षणं अधिक रुढ झालेली दिसतात. मात्र हे उपनिषद ऊर्फ शिवगीता ही बौद्धांच्या दरीच नंतरची आहे ह्यामुळे बौद्ध धर्माचाहि परिणाम तिच्यावर झाला असावा. तिच्या काळापर्यंत ब्राह्मणावर क्षत्रियांचाच वर्चस्व होता. जनक, भीष्म, कृष्ण, राम, (दाशरथ), कृष्णद्वैपायन (व्यास), महावीर, मिठार्थ (बुद्ध), अशोक मौर्य वगैरे क्षत्रिय केवळ राज्यकर्तेच झाले नाहीत तर धर्मसंस्थापक आणि प्रवर्तकहि होते, म्हणून भगवद्गीतेच्या काळापर्यंत त्यांची “नाराणां (विभूति) नराधिप” अशी कीर्ति साक्ष देत आहे. परंतु जेव्हा जैनांनी व बौद्धांनी घेडाची परंपरा शुभारंभ दिली; इतकेच नव्हे तर वेदान्ताचे मुख्य तत्त्व जो ब्रह्मवाद तोहि टाकून नुसतं ब्रह्मचर्य म्हणजे प्रज्ञा, शील, समाधि इ. नैतिक तत्त्वे प्रत्यक्ष आचरणात आणण्याविषयी आग्रह धरू लागले; तेव्हा त्यांच्या उलट पुष्कळ ब्राह्मण आणि जुन्या मताचे क्षत्रियहि जाऊ लागले. इतकेच नव्हे, सम्राट अशोकांनी जेव्हा ह्या नैतिक भागवत धर्मास राजाश्रय दिला, तेव्हा त्यांच्या घराण्यालाच नव्हे तर सर्व जगात वणव्याप्रमाणे पसरणाऱ्या बौद्ध धर्मालाहि आग लावणारे निलारे त्याच्या अस्तर्तीनूनच धोरे पडले. त्यांचा विरोध नुसता जैनांशी व बौद्धांशीच नसून, शिव-भागवताशी व क्षत्रियांशी देखील होता म्हणून मौर्यांचा उच्छेद करणारे जे शुंग, कण्वादिकांचे ब्राह्मणी राजकारण पुढे आले, त्यामुळे पूर्वी जे वासुदेव—भागवतांचा धर्म होता, त्यांचा संस्थापक वासुदेव हा विष्णूचा अवतार होता असे अवतारमत पुढे टक्कल्यात आले. त्यामुळे प्रत्यक्ष वासुदेवहि मागे पडून विष्णूच पुढे आला. हा अवतारवाद धेताचेतर उपनिषदांत नाही; किंबहुना मूळच्या भगवद्गीतेतहि नव्हता. कारण हे दोन्ही ग्रंथ मुळी सांप्रदायिक ग्रंथच नव्हत. शैव (पाशुपत), वैष्णव (पांचरात्र) इ. सांप्रदायिक मते ह्या अवतारवादामुळेच निघाली; ह्यामुळे भगवद्गीतेचेहि पहिले वासुदेवप्रधान स्वरूप जाऊन विष्णु-ग्रंथाने हे स्वरूप बनले. आणि भागवद्गीतेत वासुदेवाला विष्णूचा अवतार आणि परब्रह्म बनवून त्याच्या ऐतिहासिक स्वरूपाचा अगदी लोप करण्यात आला. येणेप्रमाणे प्रथम कृष्णाने स्थापलेला शिव-भागवत नंतर जैन व बौद्ध भागवत आणि नंतर ह्या सर्वांना तोंड देण्यासाठी ब्राह्मणांच्या वचस्वाखाली निघालेला विष्णु-भागवत असे ह्या भागवत धर्माच्या विक्रमाचे ठप्पे स्पष्ट दिसत आहेत. आता शेवटी भगवद्गीतेचे घटकक्यांत टिप्पणी करून हे स्पष्टपणे दिसते की त्याच्या समाप्त कर.

भगवद्गीता

- भागवत धर्माचे ऐतिहासिक अवलोकन करतां करतां आम्ही घेदान्ताचे दायटचे ग्रंथाने जी अनिश्चय पवित्र भगवद्गीता तिचे जवळ आली. हे ग्रंथाने भागवत धर्माचे केवळ केंद्रच होय. सर्व

हिंदुमात्रांचे हे आध्यात्मिक पाळीवच म्हटले असता अनिग्रयोक्ति मुख्यच होत नाही. ह्या ग्रंथाच्या उपासना, विवेचने, पारायणे, भाष्ये, भाषांतरे आणि गुणगौरव जितके झाले आहेत तितके हिंदूंच्या दुसऱ्या बोणव्याहि ग्रंथाचे झाले नाहीत. ह्या गौरवाच्या अनेक कारणांपैकी एक कारण हे की, हा ग्रंथ हिंदूंच्या अनेक तत्त्वज्ञानांचा विव्दुना धार्मिक भावनांचाच नव्हे तर त्यांच्या धार्मिक इतिहासाचाहि एक अनिसंश्लिप्त निष्कर्ष आहे. इतकेच नव्हे तर ह्या ग्रंथांनंतर हिंदुस्थानातील अनेक भिन्न भिन्न घमांचा जो पुढे विकास झाला त्याला हा चिमुकला आणि चटकदार काव्यमय ग्रंथच प्रत्यक्ष अथवा पर्यायाने कारणाभूत झाला आहे. हे सर्व अत्यंत थळावूंपैकी मानूनच आम्ही पुढील टीकात्मक विवेचन करीत आहो.

ही गीता अगदी संक्षिप्त असली तरी अगोदर हनुमं हनुमहि अधिक संक्षिप्त असावी आणि निष्ठांत घेऊन घेऊन मागाहून भर टाकण्यांत आली असावी, हे सूत्रमदगीयांना महज दिसण्यासारखे आहे. बाराव्या अध्यायानंतर गीताकारांनी ती संपवली असली, तरी गीतेत काही उणाव भासली असली, असे नाही. पण हिंदूंच्या अनेक ग्रंथांप्रमाणे प्रस्तुत गीतेचाहि अनेक वने असावेत असे दिसते व ते मूळ गीतेत भर टाकणारे निरनिराळ्या मतांचे व मतळांचे लोक असावेत, त्यामुळे ह्या ग्रंथाला केवळ अवास्तव पुनरुक्तीचाच नव्हे तर परस्पर विमंगलपणाचाहि दोष काही अंशी जडला आहे. अनेक इतर तेजस्वी गुणांन हे दोष हाकल्यामारले आहेत, पण टीकेच्या दृष्टीने ते दळदळीत दिसतात. ज्ञान, भक्ति, कर्म आणि वैराग्य ह्या चारी मानसिक अवस्थांची ह्या काव्यांत जी भंसेळ झाली आहे, ती अगदी वेमाद्वय एकजात झालेली नाही. त्यामुळे जरी पुष्कळां पृथक् पृथक् अवस्थांच्या माणसाना ही गीता मोहनीसारखी मोहून टाकीत आहे, तरी ज्यांच्यामध्ये त्यांपैकी कोणतीच अवस्था असावी तिनकी उत्कट झालेली नसते, अशा याव-दूकांना ही गीता म्हणजे एक मर्त्य राशी मांडकुटळच गवसल्यासारखी होते. पहिल्या व्याख्यानांत सांगितल्याप्रमाणे प्रो. गांधे ह्यांनी ह्या गीतेत निरनिराळ्या संप्रदायांचे सिद्धान्त आणि विश्वास ह्यांची निरनिराळ्या काळी भर पडून हल्ली उपलब्ध असलेले हिचे स्वरूप किती सर्वांगी विव्दुना विमंगल झाले हे चांगले दाखविले आहे. थोडक्यात गांधे यांचा गीतेतील धर्माविषयी निर्णय असा आहे:—मुळात या भागांत घमांचा वेदाशी काही संबंध नव्हता, कृष्ण अथवा कृष्ण कुळातील यादवामध्ये श्रीवामुदेयाने ह्याचा प्रथम प्रचार केला. पुढे काही बौद्धानां जसे बुद्धाच्या देवाप्रमाणेच मानून त्यांनी एक महायान पथ स्थापला तसेच काही सोमवंशीय क्षत्रियांनी ह्या वामुदेवाला भगवान बनून कृष्णोपासक एकत्रिक ईश्वर-धर्म स्थापन त्याचे त्यांनी एक मूळ गीतोपनिषद् रचले असावे. ही गोष्ट बुद्धानंतर परंतु ख्रिस्तपूर्वी अगदी टोळत मानात ३०० वर्षांच्या सुमारास झाली असावी. जैन आणि बौद्ध ह्या पूर्वैकट्या गुरुवंशी क्षत्रियांना जशी सांख्य आणि योग दर्शनाची मते पसंत होती, तशीच पश्चिमेकडील ह्या सोमवंशीय क्षत्रियांनाहि हीच मते पसंत होती. वेदान्तदर्शनाला विशेषतः पुढे आय शंकराचार्याचे

वेळीं जें शुद्ध अद्वितीय वादाचें स्वरूप प्राप्त झालें तें ह्या वेळीं रुढ झालें नसावें, आणि पूर्वमीमांसेचा तर सर्व धर्त्रियांना फटळा येऊन त्यांतील कर्मठपणाचा अभिमानी जो ब्राह्मणवर्ग त्याच्याशीं ह्या दोहोंकडच्या मये आणि चंद्र वंशी धर्त्रियांचे खटके उडूं लागले असवेत. बुद्धोपासक, जिनोपासक, आणि कृष्णोपासक धर्त्रियांमध्येहि आपसांत एका होती असें मुळावें नव्हे. त्या प्रत्येकांचे इतिहास, पुराण आणि चरित्र-ग्रंथ ऊर्फ गीता अथवा जातकें अथात् निरनिराळे व्रत चालले. ह्या भानगडीमुळे भारताप्रमाणेंच तदंगभूत मूळ भगवद्गीतेंतहि वेळोवेळीं सांप्रदायिक भर पडत चालली असावी. सांख्य योग, पूर्व-उत्तर मीमांसा, न्याय-वैशेषिक अशीं पद्धतीनाचीं परस्पर संलग्न जोडपी आहेत. गीतेंचे सांख्य-योगपर भाग आणि पूर्व-उत्तर मीमांसापर भाग कोणकोणते आहेत, हें गावें ह्यांनी अत्यंत परिधर्मानें तपशीलवार पृथक् करून दाखविले आहेत. त्यांच्या मतें गीतेंच्या विस्ताराचा काळ इ. स. पूर्वी २०० पासून नंतर २०० वर्षांपर्यंत आहे. ह्या विस्तारांत मूळच्या एकेचरी गीतेंत अगदीं शेवटीं शेवटीं ब्राह्मण वर्गांत आपलीं पूर्व आणि उत्तर मीमांसेचीं मतें घुसटलीं असें गावें म्हणता. मला वाटतें अशोक मौर्याचें राज्य, त्याच्या मागे लघ्वकरच पुन्यमित्र शुंग नावाच्या सेनापतीनें झळकावून जी ब्राह्मणी धर्माची धामधूम अखिल भरतखंडांत उठविली तिच्याच साक्षानें पुढें कण्व नांवाच्या ब्राह्मण मंत्र्यानें धर्त्रियांना कायमचे चित् केलें; बौद्ध, जैन आणि शैव भागवतांना प्रायवंद लावले; राम, कृष्ण इ. धर्त्रिय विभूतींच्या ऐतिहासिक स्वरूपाचा लोप करून त्यांचे नुसते पौराणिक देव्हारे माजविण्यासाठीं वेदांतील विष्णु ही अगदीं गीण देवता पुढें आणिली. धर्त्रियांच्या बर्चस्वाच्या नव्हे तर सर्वसाधारण सनातन भागवत धर्माच्याहि वैष्णव सांप्रदायाचें कायमचें ग्रहण लावून, पुढील युगातील विरह्याहं ब्राह्मणी बर्चस्वाची कायमची भेट रोविली; वगैरे वगैरे ज्या घातिहारक गोष्टी खिरस्ती घकापूर्वीच्या व नंतरच्या ह्याच एकट्यांत दाखविल्या, त्याच आणित्राणीच्या काळात वर गावेंनें मिद केल्याप्रमाणें मूळ गीतेंला हृत्कीचे सर्वाणें स्वरूप प्राप्त झालें असावें.

येथवर भागवत धर्माचा आमच्या देगांत निरनिराळ्या वाजूनें पाया फसा घालण्यात आला व तो कोणी, केव्हां, कोणकोणत्या नावाखालीं धातला, हें सांगितलें. ह्यापुढील भाग ह्या धर्माच्या सांप्रदायिक प्रसाराचा फार मनोवेषक आहे. तो पुढील तिसऱ्या व्याख्यानांत सांगूं.

राष्ट्रधर्म आणि सार्वत्रिक धर्म

मागील व्याख्यानांत भागवत धर्माचा निरनिराळ्या स्वरूपानें कसा पाया पडला ह्याची विस्तारानें परिस्फुटता केली. कोणत्याहि धर्माचा आरंभ होतो. तो एकत्र विशिष्ट जातीच्या अगर मापेच्या राष्ट्रांमध्ये स्थानिक स्वरूपानें प्रथम होतो. हिंदुस्थान देश तर अद्या अनेकविध राष्ट्रांचा

एक प्रचंड समुदाय होय. गौतम बुद्धाने बरी आपला सुधारलेला धर्म मुळांतच सार्वत्रिक रूपाने जाहीर केला आणि ज्यांनी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग केला होता अशा प्रतिभासंपन्न प्रचारकांना चारो बाजूंनी दूरवर पाठविले आणि स्वतः आपण सतत ५१ वर्षे संचार केला, तरी त्याच्या मिश्रसंघाप्रमाणे परिभ्रमण करणारे त्याच्या काळी इतरहि पुष्कळ मिश्रसंघ होते; त्या सर्वांवर बरचढ होऊन हिंदुस्थानाबाहेरहि प्रसार होण्यासारखी अनुकूल परिस्थिति प्राप्त होण्याला आणि खरी दोन शतके लागली. भरत-खंडाचा पश्चिम एशिया आणि पलीकडे ईजिप्त आणि ग्रीस इ. संस्कृतीशी परिचय झाला. तो प्रथम अलेक्झांडरच्या हिंदुस्थानावरील इ. स. सत्वातीनशे वर्षांपूर्वी झालेल्या स्वारीमुळेच, असे जे समजण्यांत येते ते बरोबर नाही. इराणांत त्याच्याहि पूर्वी २०० वर्षे सायरस आणि डारियस वगैरे ऐश्वर्यवान् आर्य वीरांनी बादशाही स्थापिली, सायरसने बाबिलोनिया जिंकली, त्याचा मुलगा कॅबेसिसने ईजिप्तवर आणि पुढे डारियसने हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करून नाईल नदीपासून तो सिंधू नदीच्या अलीकडे-पर्यंत पर्शियाचे जगातील जेव्हा पहिले भाग्यशाली साम्राज्य स्थापिले, तेव्हाच भरत-खंडाचा पश्चिमेकडील संबंध जडला होता. अलेक्झांडरच्या दोळधाडीमुळे कायमचा अनिष्ट असा हिंदुस्थानावर काहीच परिणाम घडला नाही. उलट त्यामुळे हिंदुस्थानांत जायति होऊन पूर्वी कधी नव्हते असे ह्या देशांत एकछत्री साम्राज्य मात्र उदयास आले. अलेक्झांडरची पाठ बळली न बळली तोच पंजाबांत दया धरून बसलेला आर्य छाना चंद्रगुप्त मौर्य आणि त्याचा पाताळयंत्री चाणक्यमंची ह्यांनी उचल लावली. त्यांनी अस्ताव्यस्त पसरलेल्या आर्य वीरामध्ये नवीन ठस मरून त्यांच्या साक्षाने, पाटलीपुत्र येथे धुईत लोळणाऱ्या नट राजाला गारद करून, मगध देशाचे राज्य काबीज केले. विंध्याद्रीच्या उत्तरेकडे हिमालयापर्यंत आणि आसामपासून सिंधूच्याहि पलीकडे आपली निरकुश सत्ता स्थापन केली. चंद्रगुप्ताची तलवार आणि चाणक्याची ऐकणी ह्या अद्वितीय जोडीने ह्या नवीन बादशाहीची उत्तम घडी बसविली. पुढे चंद्रगुप्ताचा प्रनापी व पुण्यशालेला नातू महात्मा अशोक इ. स. पूर्वी २६८ व्या वर्षी गाईवर बसला. त्याने दक्षिणेतहि आपली सत्ता वाढवून आपल्या वचक आसेनुहिमालयापर्यंत विस्तार बसविला, आणि मग भरतखंडाला एकजीव बनविले; इतकेच नव्हे तर बाहेर पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे दूरवर पसरलेल्या दरबारांतहि आपले प्रत्यक्ष दळणबळण आणि वजन वाढविले !

एवढी जडयत तयारी झाल्यावर अशोकने एकदम बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला व त्याचा मग ज्ञान प्रसार करण्याच्या कामी आपली सर्वे बादशाही सत्ता व भंपति अगदी अज्ञाप्येक अर्पण केली. बुद्धाचा मुळ स्वार्थत्यागी, आणि उदार धर्म व त्याच्या प्रसाराचे मज अगळेही अशोकाची निम्मीम भक्ति आणि अनुल शक्ति ह्या योगायोग नुसत्या मारताच्याच नव्हे तर अखिल जगाला इतिहासांत अश्रुतपूर्व मोति करणारा शास्य होत मगध नाही ! त्यानेच, ज्ञान आणि प्रगतीच्या ध्वजा गांगार घेऊन पीतांबरधारी बुद्धाभूत पूर्वेकडे चीन, जपान, कोरिया, उत्तरेकडे तिबेट आणि मध्य

आशिया, पश्चिमेकडे मेसापोटेमिया आणि ईजिप्त व दक्षिणेकडे सिंहलद्वीप इ. भागांत उतरले. मगध देशात चंद्रगुप्ताने चेळींच स्वतः चंद्रगुप्त आणि चाणक्य ह्यांनी जैन धर्माचा स्वीकार केला होता. इतकंच नव्हे तर महात्मारणी मुख्यतः राज्य संपादन चंद्रगुप्त हा भद्रबाहू ह्या जैन संन्याशांनोवर दक्षिणेत धर्मप्रसाराचे गृहसूरभूतल श्रावण-वेदगोळा येथे आमरण राहिला अशी इतक्या प्रसिद्ध आहे. त्याप्रकारे मौर्य घराणे ही एक पुण्यकीर्ति राजर्षीची खाणच होती. भागवत धर्माचे जे निरनिराळे प्रकार पृथ्वी राष्ट्रीय स्वरूपांत होते, त्यांना ह्या राजर्षींनी अगदी सार्वत्रिक स्वरूप दिले व त्यांचा पाया स्वातंत्र्याच्या आणि लोभस्वत्तेच्या पायावर उभा करून आपण केवळ त्यांचे नम्र सेवक बनले ! शेवटी अशोकाने राज्यकारभाराची दगदग सोडून आपल्या आत्माप्रमाणे संन्यासदीक्षा घेतली, त्याचा सख्खा भाऊ, चलीण आणि मुलंती तर हीच दीक्षा घेऊन ते सर्व स्वतः धर्मप्रमाराच्या फामाला लागले. सिंहलद्वीपातील बौद्धमत त्याचा भाऊ महेंद्र ह्याच्याच नावाने प्रसिद्ध आहे.

ह्याप्रकारे बुद्धधर्माचा व जैनधर्माचा आणि पुढे त्यांच्याच चाकोऱ्यांतून शैव आणि वैष्णवधर्मांचा जो देशोदेशी प्रसार झाला त्याचा शिरकाव निरक्षर आणि अज्ञ अशा बहुजनसमाजाच्या कानाकोपऱ्यांत कोणत्या बहुविध साधनांनी झाला, त्याचा तपशील आता पाहू.

मंदिरें आणि मूर्ति

प्राचीन आर्यामन्ये व द्राविडामन्ये वास्तुशास्त्राचा आणि शिल्प-शास्त्राचा प्रचार वराच होता. ऋग्वेदाच्या द्वाहण रथकारांना तर वेदकर्त्ता अगदी देवासारखा मान होता. त्यांनी इन्द्रास पिबळ्या रंगाचे दोन घोडे करून दिले (ऋक् १।७।३२). अश्विनीकुमारास एक हल्लासा पृथ्वी-भोवती फिरणारा रथ करून दिला (ऋक्. मं. १ अ. १ य. २०). ते मोठे कारागीर होते. “उध्यानानि, विमानानि, दिवौकसाः । यंत्रदुर्गाणि वाप्यथ कवचान्यायुधानिच । वाजी कर्माणिर्मांसि चित्राणि विविधानिच । मृदश्च हेमकुप्यादि धातूनां विक्रियाः क्रियाः ॥ ” (विश्वंभर वास्तुशास्त्र). ह्या प्रकरणी वाळशास्त्री धीरसागर ह्यांनी ‘विश्वप्रज्ञाचा इतिहास’ ह्या नांवाचा जो एक अतिशय परिश्रम करून विलुप्त ग्रंथ लिहिला आहे, तो फार वाचनीय आहे. रुद्रयामल, सूर्यसिद्धान्त, शिल्पमयमत, विद्व-कर्म शिल्प, इ. ग्रंथांतून शिष्या पुष्कळ स्मृत्या, पुराणे व आगमांतून आणि तंत्रग्रंथांतून ह्या विषयाचे विस्तारपूर्वक विवेचन आहे. तथापि प्राचीन आर्यांना आणि प्रतिष्ठित द्राविडांना देवादिनांच्या वनावट मूर्ति करून पूजा करणे हे धमत नव्हते, व उपासनेसाठी त्यांची देवळेहि नव्हती ही गोष्ट इतिहासविद आहे. आर्यांच्या उपासना आणि यज्ञ-याग मोक्षच्या मैदानांतून सिंहा टेकडीच्या माथ्यावरून होत. द्राविडांची पूजास्थाने

म्हणजे शार्ङ्गामधून वस्तुन्यावर अखंड दगड रोतून तयार केलेली शिला-मंडलें असते. अथर्व वेदामधून मूर्तीचा प्रयोग होत असे, तो पुजेमागडी नगून अमिन्तार म्हणजे जादूमाडी होत असे. तो प्रतिष्ठित समाजांत निगिड मानण्य जाई. तें कर्महि असो; अशोकान्या काळापूर्वी भरतखंडांत मोठमोठी दगडी देवळे असल्याचा पुरावा नाही. इमारती व शिल्पकला होती. पण सर्वे कामे लाकडाची व धातूची असत; दगडाची नसत. बहुतेक सहराची वस्ती नगनांठीं असे. नद्याचे प्रवाह वेळोवेळीं बदलून असल्यामुळे घरे उचलून दुमरांकडे न्यावीं लागत. अशोकानें साम्राज्य स्थापन केल्यावर त्याचें ऐश्वर्य वाढलें. परिश्रम वाढवून घ्यावर त्याने पाटलीपुत्र येथें आपला दगडाविडांचा मज्य वाडा बांधिला. तो दराणांतील मुना एकवाट्या येथल्या राजवाड्यापेमांदि अधिक मजकदार होता, असें मेगास्थनीसनें वर्णन केलें आहे. पुढें तर हा वाडा माणसांची कृति नगून देवी प्राण्यांची सृष्टि होती, अशी लौकिक समजून दंड छालेली आदळते. भरहूत व सांची येथें जे अगोदरमालीन बौद्धांचे स्तूप, तोरणें, वटडे अद्यापि आहेत, त्याच्यावरील शिल्पकाम अन्याच परिणत अवस्थेंला पोचलेलें अगून तें सर्व एतद्देशीय आहे. विशेष रतपाच, अशीं कामे पूर्वी लाकडात होत होती, तीं अशोकानें दगडांत करण्यास मुरुवात केली. सामग्री बदलली पण घाट पूर्वीचाच होता. लाकूड हा टिकाऊ पदार्थ नसल्यामुळे पूर्वीचीं कामे राहिलीं नाहीत, दगडीं कामे मात्र अद्यापि टिकून आहेत. कांही कारागीर दराणांतून आणिले असले तरी मुख्य शिल्पकार व त्याची निर्मिति पूर्ण आणि निभेळ एतद्देशीयच आहे, असा शेर फर्म्यसन आणि हॅबेल ह्या दोघांदि शिल्पज्ञांनीं दिला आहे.

पुद्गल-काळ

पुढें मौर्यांचा अस्त होऊन, कुशान ह्या तुर्की राजकुल्याचा उदय झाला. ह्यांची पंशावर आणि तक्षशिला येथें राजधानी होती. हे परकीय जातीचे होते तरी पण धर्मानें बौद्धच होते. तमंच कंदाहार (गांधार) येथील ग्रीक राजांनींहि बौद्ध धर्माच स्वीकारला होता. ह्या मुमारास सर्वे मज्य एशियाभर बौद्धाचा विलार होता. अशोकान्या काळापर्यंत प्रत्यक्ष बुद्धाच्या मूर्ति बनवून त्याची पूजा करण्याची बहिष्कार नव्हती. मज्य स्तूप आणि विहार होते, तरी त्यांतून अथत्य बुध्द, बुद्धाच्या पादुका वगैरे चिन्हाचीच पूजा होत असे. हत्ती, मोर, बानर, कोरुड, पैल इ. प्राण्यांची सुंदर उत्पन्नद्वार चित्रे, यक्ष, गंधर्व, किन्नर इ. देवादिनांच्या मूर्तीदेखांच बुद्ध गुरूची पूजा करीत आहेत, असें दखावें कोरलेले असत. पण पुढें कुशान आणि यवन ह्या परकीय लोकानां आपल्या पूर्वपंखारानुरूप बुद्धाच्याच सुंदर मूर्ति कोरण्यास मुरुवात केली. इतकेंच नव्हे तर देव म्हणून त्यांना त्याची पूजाहि चालविली. ह्यामुळे बौद्ध धर्माचें रूप विस्तृत झाले. कुशान सम्राट् कनिष्क ह्यानें एक

मोठी परिपक्व भरविली. त्यांत बुद्धालाच परमेश्वर मानणाऱ्या पक्षाचा जय होऊन, बुद्धाच्या राजरोस मूर्ति करण्याला परवानगी मिळाली. ह्या पंथालाच महायान हें नाव पडलें. कंठाहारी घाट ग्रीक देशांतील कलेच्या वळणावर वाघेसुद्ध व प्रमाणवद् असा होता. त्याचा छाप हिंदुस्थानांतील भार्वा शिल्पकलेवर व मूर्ति कलेवर पडला. पण ह्या वावर्तात तज्ज्ञ लोकांत मोठा वाद माजून राहिला आहे. फर्ग्युसन वगैरे ग्रीक (पाश्चात्य) पक्षाचे मत आहे की, हिंदुस्थानांत ही चित्रकला पश्चिमेकडून आली व ती अगदी पूर्ण-तेला पांचवी नाही. उम्ट ई. वि. हॅवेल ह्या तज्ज्ञाचे मत आहे की, हिंदुस्थानांतील चित्रकला स्वतंत्र असून ती गुप्तांच्या काळी पूर्णतेला गेली इतकेच नव्हे तर तिच्यांतच कलेचा खरा प्राण आहे. प्रमाणवदपणा, नीटनेटकेपणा ही केवळ कलेची शरीरें होत. प्रेरणा हीच तिचा प्राण होय. पाश्चात्यांची धाव शरीरापर्यंतच पांचते. आत्मप्रतीति पौरस्त्यांनाच घडली आहे, वगैरे.

गुप्तांचा काळ

पुढें कुशानाचा न्हास होऊन सुमारे १०० वर्षे अराजक माजलें. शेवटी चंद्रगुप्त ह्या नवीन राजानें इ. स. ३२० चें वर्षी पाटलीपुत्र येथील गादीचा जाणोदार केल. ह्या येथेपर्यंत साम्राज्याचें ऐश्वर्य वायव्येस पेशावर येथें कुशानांच्या व दक्षिणेंत कृष्णेच्या काठी धनकटक येथे शात-बाहनांच्या राजवटींत होतें. मध्यंतरीच्या अराजकानंतर चंद्रगुप्तानें पुनः पूर्वीचें मागधी साम्राज्य स्थापिलें. हे घराणे धर्मानें वैष्णव होतें. तरी ह्या घराण्यानें बौद्ध धर्माचा छळ न करतो त्याला आश्रय दिल, त्याचा मानमरातब राखला. केव्हां केव्हां काहीं राजे बौद्धांना आपले खासगी गुरू करीत. तरी मुख्य राजघरने वैष्णवच होता. ह्या घराण्यांत पुढें समुद्रगुप्त व विक्रमादित्य असे एकाहून एक प्रतापी व शहाणे राजे झाले. ह्यांचा काळ हिंदुस्थानच्या इतिहासांतला सोन्याचा काळ समजण्यांत येत आहे. भव्य देवळे, सुंदर मूर्ति, ह्यांचाच नव्हे तर संस्कृत भाषा, वाङ्मय, नाटके इत्यादि साहित्याचाहि प्रसार ह्या काळांत पार झाला. कालिदास आणि नऊ कविरत्ने ह्याच वेळीं होती. महाभारत, रामायण, मनुस्मृति वगैरे ग्रंथांना हल्लीचें स्वरूप ह्याच काळी प्राप्त झालें. एवढीं आतां ब्राह्मणां हिंदुधर्मानें घरांच उचल केली. बौद्ध धर्महि जोरांत होता, पण तो आतून पोखरण जात होता. बौद्धांच्या सधामध्ये पूर्वीचा जोम राहिला नव्हता. राजाश्रयामुळे त्याला जे दौड मुटलें तेंच त्याला घातरु झालें. मौर्यांचा न्हास झाल्या-पासून बौद्ध ग्रंथांत ब्राह्मणांचाच बहुतेक शिरकाव होऊ लागला होता. नागार्जुन ह्या विद्वान् ब्राह्मणानें महायान पथ काढला, तेव्हांच बौद्ध धर्माला ब्राह्मणां स्वरूप प्राप्त झालें. संस्था काय रिया व्यक्ति काय, ती वाढीला लागते, तेव्हांच तिच्यांत विनाशाचीहि बीजे शिरतात. एवढीच महायान स्वरूपांत बौद्ध धर्म भाळ्याभोळ्या बहुजनसमाजाला

पूर्णरूपे मोडळा क्षात्रा, हें परें; पण त्याचा भरावणा जाऊन तो पोळू होऊ लागला, हेंहि परें. भर्तावरोवर त्याच्यामध्ये मोठेपणा शिरून त्याच्या मागोमाग मामदेगिरी व पेतलाऊपणाचाहि सुकळ होऊ लागला. ब्राह्मण जात वेव्हाराहि चतुर आणि समंजन. "अशोकान्याच घेई घीदांचा संघ बहुतेक सर्व ब्राह्मणांनाच आक्रमित होता; हल्ली जेमे ब्रिटिश सरकारचें राज्यन आंतून ब्राह्मणांनी व्यापिलें आहे, तसेच भरमराटीचेहि पाटी घीदांचे संघ ब्राह्मणामयच बनले होते." (History of Aryan Rule) पान १४८ इ. वि. हॅवेलचें असें जें म्हणणें आहे, ते "धूर्त चिदगिसापुढें कय कलेक्टर दामुडें" ह्या सत्यनोधकी म्हणण्याप्रमाणेंच मोठें मामिक आहे, यांत शंका नाहीं.

हर्ष आणि चालुक्य

गुनांच्यानंतर उत्तरेकडे इ. स. ७ व्या शतकाचे आरंभी हर्ष वर्धनाचें आणि दक्षिणेकडे चालुक्यांचे अशी साम्राज्यें स्थापनीं. ही दोन्ही घराणीं शैव होती, तरी बौद्ध धर्माचा आश्रय त्यांनीं घेऊ नव्हता. तथापि प्रथम शैवांचा आणि मागाहून वैष्णवांचा हद्दा दक्षिणेकडे व प्रथम वैष्णवांचा आणि मागाहून शैवांचा हद्दा उत्तरेकडे होऊ लागल्यामुळे जेन व बौद्ध धर्माचा पाय एकसारखा भागेंच पडूं लागला. ह्या सद्यपरीत कोणाचा कसा काय बय झाला, हें ठरविणें कठीण आहे. बौद्धांनी वैदिक धर्माला हुसकावून लावले, पण ब्राह्मणांनीं मंदिरे, मूर्ति, तंत्र, ध्यान, उत्सव, पुराणें व तीर्थस्थळे इत्यादि बौद्धांच्याच सर्व साधनसामग्रीची हळूहळू आणि वेमालूमपणानें नकळत करून त्यांचेच सर्वस्य बळकावून त्यांना वाटेला लावले; आणि अशा चालुयांनीं नवीन राजांच्या आश्रयाखाली आपल्या शैव व वैष्णव संप्रदायाची उभारणी केली. "वैदिक देवतांना न मानणाऱ्या व त्यांची पूजा न करणाऱ्या लोकांची मनधरणी करण्यासाठीं नवीन देवतस्वरूपांना अनुसरून ब्राह्मणांना आपलें वाङ्मयच फिरवायें लागलें. जुन्या गोर्दीस नव्या कल्पनांना पडेल असलें काव्यमयरूप देण्याच्या भरांत ऐतिहासिक दृष्टि नष्ट झाली. ब्राह्मणांनीं यज्ञकार्याचें नेतृत्व टाकून देऊन लोक्याच्या कल्पनांना काव्यमयरूप देण्याचें पतकरलें: त्यांच्या देवांचे जेव्हां त्यांनीं पोवाडे गाण्यास सुरुवात केली, तेव्हांच त्यांना आपलें बर्चत्व राखतां आलें." (ज्ञानकोश विभाग ४ पान १८८) इंद्र, चंद्र, सूर्य, वरुण इ. वैदिक देवांच्या आराधना बंद पडून त्यांच्या जागीं शिव, विष्णु, देवी, गणपति इ. लौकिक देवतांचे देव्हारे पसरून त्यांची पुराणें ब्राह्मणांना रचवीं लागली. घेटमंत्र व यज्ञयाग भागें पडून तांत्रिक मूर्तिपूजा माजली. गोमांस खाणारे व सोमरस पिणारे ब्राह्मण जातीं कांदे-लसणांसहि शिषेनातसे झाले. महायान बौद्धांचा धर्मपाल तोच शैव हिंदूचा नटराज, प्रशारारमिता नी सरस्वती, मंत्रुश्री ती शीतला, वामदेव, सकराण, प्रद्युम्न आणि अनिरुद्ध हे वैष्णवांचे चार व्यूह ते बौद्धांचे

ध्यानीशुद्ध वर्गरे वर्गरे देवाणघेवाण होऊन, शैव, बौद्ध आणि वैष्णवांच्या उपास्य दैवतांची परस्पर सारखी सरमिसळ चालली होती. ह्या दगळीत कोण जिंकला व कोण हरला हे ठरविणारातं कसे ठरवावे ? जो आपलें रूप अधिक वेळां व अधिक लवकर पालटील, जनमनाचें अधिक रंजन करील, वेळोवेळीं बदलणाऱ्या राजसत्तेचा रंग ओळखून उगवत्या सूर्याची उपामना नेहमीं करीत राहील, त्याला जय हा ठेवल्यासारखाच असतो ! पण असल्या जयाचा धर्माच्या शुद्ध स्वरूपाशीं आणि त्याच्या खऱ्या विकासार्थी कसा संबंध पोचतो, हे सोधून काढून त्याचा खरा अर्थ करणें, इतिहास करारांना फार बड जात.

मंत्र आणि तंत्र

वैदिक ऊर्फ ब्राह्मण धर्माची आणि शैव, शाक्त, बौद्ध, जैन, वैष्णव आणि इतर वेदब्राह्म ऊर्फ भागवत धर्माची शतापट सुमारे २००० वर्षांपूर्वी भरतखंडांत कशी लागली, हे वर सांगितलें. [बौद्ध व जैनांप्रमाणेच शैव व वैष्णवादि संप्रदायांना मी वेदब्राह्म म्हणत आहे, ह्याचें बऱ्याच तर्जनाहि आश्चर्य वाटेल. वैदिक धर्माला मी ब्राह्मण धर्म म्हणत आहे, ह्यासंबंधी कांहीं जण आक्षेप घेतील, पण विचार व शोधाअंती माझे म्हणण्याची सत्यता सहज पटण्यासारखी आहे. जेव्हां वैदिक धर्माला केवळ पोळळ कर्मटपणाचें स्वरूप आलें, यज्ञयाग करणे कांहीं विशिष्ट वृत्तीच्या माणसांचा धंदा झाला व त्यांची एक जात अथवा जुद्ध (Guild) बनूं लागली, तेव्हाच ह्या पोळळ कर्ममार्गाच्या उलट विरक्त ज्ञानमार्गाची उठावणी झाली. कर्ममार्गी ब्राह्मण आणि ज्ञानमार्गी क्षत्रिय अशा दोन जुटी किंवा जाती उपनिषद् काळीं आर्य लोकमर्यादें निर्माण झाल्या, आणि जे आर्य ह्या धर्माच्या अगर परमार्थाच्या मान-गर्वांत न पडतां आपली शेती, गुरेंदोरे, धंदा वर्गरे ऐहिक व्यवहारातच तृप्त राहून दिवस काढीत, त्यांची गणना वैश्य अथवा आर्यांचा बहुजनसमाज ह्या नावाखालीं होऊं बऱ्याच काळानें ज्या आर्येतरांनीं आर्यांच्या धार्मिक चाळीरीति आणि आश्रय काळांत चातुर्वर्ण्य नव्हतें, किंहुना वैवर्ण्याचेंहि बड पुढच्या काळांच उद्भवले असावें. भागवतीतिंन 'त्रिया वेद्यास्तथा सुद्रास्तेऽपि यान्ति परागतिम्' ह्या वाक्यावरून हे बंड त्या काळांच माजले होतें असे दिसते, म्हणजे ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्या दोनच वर्गांचा शिरजोरपणा चालून सुद्रांना व आर्य वेद्यानाच नव्हे तर ब्राह्मण क्षत्रियाच्या क्रियांना देखील धर्माच्या दृष्टीनें हीन छेदणांत येत होते, असें दिसतें. परकी गीतेंतल्या सुधारक धर्मांन 'नेऽपि यान्ति परागतिम्' अशी थोरवी गादली नसती. तात्पर्य इतकेंच, आर्यांचें कर्मबंड आणि कांहीं अंशी क्षत्रियांनीं उभे केलेले ज्ञाननादहि ब्राह्मण

म्हणविणान्यांनी आपलेच केले्यावर धर्त्रियांनी, विशेषतः मथुरेकडचे सात्वतपुत्र ऊर्फ कृष्णायन, कपिलवस्तूचे शाक्यपुत्र ऊर्फ बौद्ध, वैशालीचे नायपुत्र ऊर्फ जैन (लाट) ह्यांनी आपला भक्तिमार्ग ऊर्फ भागवत धर्म वैदिक धर्माचे वंडाला तोड देण्याकरितां निरनिराळ्या ठिकाणीं आणि वेळीं संस्थापिला. ह्यांपैकी सात्वत अथवा भागवत धर्म हा मुळींच श्वेताश्वतरोपनिषदाचे काळापर्यंत शैव आणि शाक्त मतवादी होता; तो पुढें गीतेच्या उत्तर काळीं वैष्णव संप्रदायी बनला. शैव-वैष्णव आणि बौद्ध-जैन व इतर लहानखान संप्रदाय पूर्वीसारखेच वेदशास्त्र होते. निदान ते सर्व ब्राह्मणांना व कांहीं जुन्या मतांच्या धर्त्रियांना सारखेच तिरस्करणीय वाटत होते; कारण काय तर त्यांचा वेदांशी संबंध नव्हता. म्या सर्वांना भागवत हें सामान्य नांव होंतें. गुरुपूजा आणि त्या गुरुंची अथवा देवादिकांची मूर्ति, देवळें वगैरे पार्थिव साधनांच्या द्वारा भक्ति करण्याचा प्रवात शैव-मतांत होता. त्यांच्या संसर्गानें प्रथम बौद्ध-जैनांमध्ये आणि नंतर त्यांच्या द्वारा वैष्णव संप्रदायांत हा प्रवात फारच जोराळला. ही गुरुपूजा अथवा देवादिकांची पार्थिव पूजा आर्यांच्या असले वैदिक धर्माच्या प्रथम मुळींच पसत नव्हती. पण असले आर्य-वैदिक धर्म प्रथम वाहेरून आलेल्या मूठभर परकीयांचा होता. येथें भरतखंडात असणाऱ्या सुमस्तृत अथवा असस्तृत आर्येतरांमध्ये वन्यावाईट तऱ्हेची ही गुरुभक्ति ऊर्फ श्रमणपूजा (Shramanism) पुरातन काळापासून चालत आलेली आहे. ह्या प्राकृत आर्येतरांच्या प्रागैतिहासिक धर्मांची सुधारणा ज्या धर्मानें ऐतिहासिक काळात केली, त्यालाच मी ह्या व्याख्यानांतून 'भागवत' हें नांव दिलें आहे. ह्या धर्माचा मूळ संस्थापक जरी वासुदेव कृष्ण होता असें अंधुक पुरांचे सापडतात तरी खरे आणि उज्ज्वल संस्थापक भगवान् गौतम बुद्ध आणि महावीर धर्ममान जिन हेच होते, असा भरमकम ऐतिहासिक पुरावा आहे.

मांत्रिकांची दुकानदारी

शैव-शाक्त-वैष्णव, बौद्ध-जैन, वगैरे कोणत्याहि नांवांन, ज्या सुमस्तृत भागवत धर्माची उभारणी बौद्धकाळानंतर शाली, त्याच्या वैदिक ऊर्फ मांत्रिक धर्माचा आणि त्याच्या कर्मठपणाचा पूर्ण वंडाळा आला होता. हा मांत्रिक धर्म म्हणजे काहीं ब्राह्मण-धर्त्रियाची फेकळ दुकानदारीच शाली होती. असा धंदेवाईक ब्राह्मणांनी व त्यांच्या धार्मिक आश्रयाला राहिलेल्या ऊर्फ ब्राह्मणाळलेल्या त्रैवर्णिकांनी ह्या निरनिराळ्या भागवत संप्रदायांना वेदशास्त्र मानावें, ध्यान आश्चर्य नाही. सात्वत, पांचरात्र, पाशुपत, कापालिक, स्मार्त, भागवत, वगैरे संप्रदाय आणि त्यांनी उभे केलेले त्रिशष्ट देव आणि गुरु, ह्यांना ह्या शिरजोर वैदिक ब्राह्मणांना सारखेच निषिद्ध ठरविले. पण जेव्हां विस्तृत भरतखंडांत ह्या नवीन मतांचाच कलनेशेहेर फैलाव होऊं लागला, तेव्हा वरील वैदिक ब्राह्मणांनी आपली

दुकानदारी नीट चालत नाही हे पाहून आपली पगडी आधी फिरविली. त्यांनी ह्या नवीन भागवतांपैकी शैव-शाक्त-वैष्णवांच्या गुरूंचाच नव्हे तर त्यांच्या दैवताचा व त्यांच्या पार्थिव पूजेच्या साधनांचाहि स्वीकार सद्गल हाताने करण्याचा डाव आरंभिला. ह्या डावालाच तंत्र हें घेडगुजरी नांव आहे. जे मंत्र नव्हे तेच तंत्र, ह्यापेक्षा ह्या नवीन उपस्थित केलेल्या तंत्रवादाची व्याख्या करणे तूर्त तरी फारसे जरूर नाही. मंत्र म्हणजे वैदिक जादु आणि तंत्र म्हणजे भागवत जादु ह्यापेक्षा ह्या नवीन तंत्रवादाची जास्त मीमांसा करण्यास तूर्त अवकाश नाही. ही भागवत तंत्रविद्या वैदिक मंत्रविद्येपेक्षांहि फार जुनाट आहे. हिलाच अथर्व अथवा आगिरस अभिचार अंगेहि नांव देतां येईल. वैदिक ब्राह्मण ह्या अनार्य विद्येच्या तांत्रिक भागवत धर्मात शिरले. बंदानेच बंड मारण्याची पूर्वापार शुक्ति ब्राह्मणांनीं स्थाविल्यामुळे जरी असल वैदिक धर्माचा जीर्णोद्धार होणे शक्य नव्हतें, तरी ब्राह्मणांच्या दुकानदारीचा जीर्णोद्धार पूर्णपणे होऊन श्रमणांच्या दुकानदारीला चांगलाच पायबंद बसू लागला ह्यांत काही शंका नाही !

मूर्तिकार ब्राह्मणच !

विश्वकर्मा ऊर्फ विश्वब्राह्मण नांवाचा एक ब्राह्मणवर्ग पूर्वीपासूनच वैदिक काळात शिल्पकाराची वृत्ति संभाळून आपलें पोट भरित होता. शांततेच्या काळी यज्ञवागांत लागणारीं पात्रे व इतर उप-

करणे करण्याचे कामांत व लढाईचे काळांत जादूचे रथ, यामाने, कळमूत्री घोडे आणि इतर स्वयंवाहने (Motors व Automobiles) करण्यात ही शिल्पज्ञ जादुगार ब्राह्मण मंडळी फार पदार्थित होती. ह्या शिल्पशास्त्राच्या उपदेशकांत पुढें वासुदेव आणि अनिरुद्ध ह्या धावियांचीहि नांवे आढळतात ! “भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा । नारदो नमजिच्चैव विशालाक्षः पुरंदरः ॥ ब्रह्मा कुमारो नंदीशः शौनको गर्ग एव च । वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुकबृहस्पतिः ॥ अष्टादशैते विख्याताः शिल्पशास्त्रोपदेशकाः ॥” (मत्स्यपुराण सं. १ पृ. ५१). ह्या मूर्तिकार ब्राह्मणांनाच स्थपति आणि पांचाल अशीं नांवे होती इतर सामान्य शिल्पकारांनीं केलेल्या मूर्तींची पूजा करणे पाप समजलें जात असे. “तेषामेव स्थपत्याख्यो विश्वकर्मेति स्मृतः । णभिर्विनाहि कर्म कर्तुं न शक्यते ॥ तन्मादेते सदा पूज्या स्थपत्यादि च पन्थकम् । एभिः स्थपत्यादिभिश्चलोके विना गृहीतु मुदते न शक्यते ॥” (शिल्प-मय मत अध्याय ५.) त्यातल्या त्यात ह्या पांचाल ब्राह्मणांनीं सोन्याच्या मूर्ति करण्याचें थोड्या श्रमाचें व अधिक फायद्याचें कमव आपल्याकडे ठेवून बाकी दगडविद्या-पाषाणाचीं कामे इतरांना दिवली ! अग्निपुराण अध्याय ८ आणि स्कंदपुराण काशीखंड अध्याय ८६ ह्यांत देवादेवांच्या मूर्ति करा वयाच्या त्या पांचाल ब्राह्मणांकटनच केल्या अमतां सात जन्मांचीं पांढे नाश पावतात, अगें सांगितलें आहे. अशा धोतांदांनींच भागवत धर्माचा प्रसार खुद्दजन्मसाधने करणें शक्य झालें. पण अद्यापि स्वतः तो धर्मच हीनदोषाने गेला, हें निपळें मागणें नकोच.

तांत्रिक चाममार्ग

धर्माच्या पार्थिव रूप देऊनच ह्या भागवत तंत्राची मज्जत थांबली नाही. वेदमंत्रांप्रमाणेच भागवतांचेहि कांही गूढ मंत्र होते. शैव-वैष्णवांप्रमाणे ते महायान बौद्ध पंथांहि होते. सर्व भागवतांमध्यें मूर्तीप्रमाणें किंवा मूर्तीहूनहि जास्त गुरुपूजेचें मोठें बंद मानलें. हे गुरु पुढें अष्टांगी, आळशी आणि शिरजोर झाल्यामुळें त्यांनाच त्यांच्या मंत्रांचा अर्थ कळनासा झाला. म्हणून ह्या महायानाचें पर्यवसान मंत्रयानांत झालें. पुढें मंत्रयानाचें पर्यवसान बीमस वज्रयानांत झालें. अशा अधोगतीमुळें बौद्धांतच नव्हे तर पुढें शैवांत शाक्तमार्गी आणि वैष्णवांत राधावल्लभमार्गी अनेक अनिर्वचनीय कुनीतींचा प्रचार मानला. स्वदाभावामुळें त्यांचें वर्णन करणें शक्य नाही, व तें इष्टहि नाही. स्वदाची गोष्ट ही फी, अशा अनेक भ्रष्टाकाराच्या आचार्येपणाचा मक्ता निरनिराळ्या प्रांतां व फाळी, अगदीं आतांपर्यंत, वरून संभावितपणाची झाल पांचरणाच्या ब्राह्मणांनीं आपल्याकडेच ठेविल्या आहे।

वेदाक्त आणि पुराणोक्त

वेदोक्त पूजेचा अधिकार पूर्वीं आर्यत्रैवर्णिकांनाच होता. परंतु अशोक सम्राटानें वेदोक्ताच्या अधिकाराचें मूळच उखडून टाकल्याच्या बौद्ध जैनांना आश्रय दिला, म्हणून त्यांच्यावर ब्राह्मण आणि त्यांच्या ओंजळीनें पाणी पिणारे बरेच क्षत्रियहि चबताळले, आणि त्यांच्या रागाचें पर्यवसान 'नदान्त क्षत्रियकुलम्' म्हणजे करिश्शुगांत नेद घराण्याच्या मागून जगांत क्षत्रिय उरले नाहीत, ह्या धाडांतात झाले, हें मागे बघिलें आहेच. पुढेपुढें वेदोक्ताचा अधिकार केवळ ब्राह्मणासच आहे आणि ब्राह्मणाशिवाय इतर सर्व हिंदु सूद्रच हा समज दट होऊं लागला. सर्वसाधारण ब्राह्मणवर्गालाहि संस्कृत समजेनास झालें, मग वेदाची जुनी भाषा पंडितांनाहि समजेना, यांत काय नवल ? इकडे बौद्ध-जैनादि वेदवाद्यांनीं तर आपण प्रचंड ग्रंथसमूह, पाली आणि प्राकृत भाषेन पसरल्यामुळे बहुजनसमुदायांत त्यांचेंच प्रस्थ वाढले. क्षत्रिय किंवा इतर राज्यकर्त्यांवर्गांना आपसांतील तेंडे मिटविण्याला, आणि परकीयांच्या स्वान्या हटविण्यालाच वेळ मिळेलना, मग धर्मासारख्या परमार्थाच्या कोण विचारतो. कुमान, चक्र, यवन, गुर्जर, पल्लव, अहिर, हूण इ. अनेक परकीय वंशांचे राज्यनृत्यांनीं तर भरतवर्षांत उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे कायमचेंच ठाणें दिलें. चंद्र, चोल, पाळ्य, आप्र, गोरख (गुरख), नायर इत्यादि अनेक एतद्देशीय आर्येतर क्षत्रियांनीं डचले साऊन एकामागून एकानीं आपापची लहानमोठी साम्राज्येंहि स्थापिलीं. अशा राज्यप्रांतींमुळे वरचेवर धर्मकाला होऊन आज बौद्ध तर उद्या शैव, परवा जैन तर तैरवा वैष्णव, अशा धर्मजनांचे हेल्माचें भागवत धर्महि लाऊं लागला.

बौद्धांनी व जैनांनी रचलेल्या धर्मशास्त्रांना, स्मृत्यांना, मंत्रप्रकरणांना आणि पुराणांना तोड देण्यासाठी ब्राह्मणांनी हल्लीच्या पुराणांचे अठरा धान्याचे कडवोळं रचिले. ते विशेषतः संस्कृत भाषेतच रचण्यांत त्यांनी फारच दूरदृष्टि दाखविली. ह्या संस्कृताचा जीर्णोद्धार पुण्यभिन्न शुंगाच्या काळापासून तो तहत् स्थानेश्वरच्या हर्षवर्धनाच्या क्रि.श. ६५० च्या भारच्या भोज परमाराच्या काळापर्यंत सारखा चालत होता. त्यामुळे बौद्ध आणि जैन धर्म चीत झाले, इतकेच नव्हे तर पाली व प्राकृत भाषाहि मृतप्राय होऊन संस्कृतला मात्र नवे नवेली साक्ष्य प्राप्त झाले.

पुराणांचा विपर्यास

पुराणांचा काळ खरे पाहतांना वेदांच्याहि पूर्वीचा आहे, अव्वल पुराणग्रंथांतून अति प्राचीन काळच्या दंतकथा एकत्र केलेल्या असल्यात. वेदांप्रमाणेच द्वैपायनव्यासांनी पुराणांचीहि संहिता जमविन्वी असे प्रसिद्ध आहे. पण ही मूळ पुराणे हल्लीं उपलब्ध नाहीत व पुढे होण्याची आशाहि नाही. ही पुराणे धर्मियांनी आपली देवादिवांची आणि सर्व जगताची पूर्व-पोथिका ठरविण्यासाठी रचिली होती. ह्या प्रकरणी कलकत्याचे माजी हायकोर्ट जज पार्जिटर यांनी 'Ancient Indian Historical Tradition' नांवाचा जो ग्रंथ अलीकडेच प्रसिद्ध केला आहे तो निमोल आहे ! जेव्हा धर्मिय दुर्बल आणि ब्राह्मण सक्कल झाले अशा काळां बौद्ध आणि जैन संप्रदायांना हाणून पाडण्यासाठी शैव-शाक्त वेष्णव मतवादी ब्राह्मणांनी बरील मूळ धर्मियकृत पुराणाच्या आपल्या हद्दीनें सुधारून व छटाछट करून विस्तारपूर्वक नवीन आड्या काढण्यास मुखात केरी, मुख्य पुराणे अठराहून जाल आणि उपपुराणे तर असंख्यच आहेत व अद्यापि नवीन निर्माण होत आहेत. हरतालिका आणि सत्यनारायणाची पोथी अशा अगदीं अलीकडच्या उप-पुराणाना तर हर्ष चतुर्मास्यात दरसाल वेदान्तमंत्र आणि भगवद्गीता त्याच्यापेक्षाहि अधिक भाव येत असतो.

जीं ही पुराणे प्राचीन युगांत जगताच्या उत्पत्तिशास्त्रासाठी रचलीं व गादलीं जात असत, तीं ह्या मध्ययुगात सांप्रदायिकांनी परस्परांच्या उलट उलटाड्यापाखाड्या काढण्याची लौकिक साधनें केलीं. हल्लीं मोहरमांत जमे कलगीवाले व गुरेवाले शाहीर आपल्या कवनाच्याद्वारे लढत खेळतात, तसे हे पुराणकर्ते एकमेकांच्या देवांना व गुरूंना उघड उघट शिऱ्या देऊन आपल्या संप्रदाय वादगुरू लागले. हल्लींच्या २०१२५ वर्षांच्या गणपति-उत्सवांनांत मेढ्याची पद जर बोणी चतुर संपादकाने एकत्र करून प्रसिद्ध केला तर ते एक सुंदर (!) गणपतिपुराणच होईल. असे. ही मध्ययुगीन पुराणे स्वकरच इतकीं लोसप्रिय झालीं की, कंटाळवाणी आणि किस्मळवाणी वेदोक्तपूजा मागे पडून ह्या पुराणांत सांगितलेल्या चतुरंगी तांत्रिक पूजाच सर्वमान्य झाल्या, केवळ

सुद्धासाठी आणि लौकिक देवाच्या बडेजावासाठी रचलेल्या जाळ्यांत धुद्रांप्रमाणेच ब्राह्मणांचेहि गळे गुरफटले. कांहीं थोड्या नैमित्तिक गृह्यसंस्काराशिवाय वेदमंत्रांची आठवण ब्राह्मणांनाहि होईना, मग इतरांची गोष्ट दूरच राहिली. पापमूलक जाड्या डाव मरणा-
रात्र सोडून मारणारावरच उलटतो. त्या न्यायाने ह्या पुराणरुपी विपारी पेवांत हिंदु
सांप्रदायिकच गडप झाले आहेत; बौद्ध हिंदुस्थानाबद्दल आणि जैन हिंदुस्थानातच ह्या
पेवापासून दूर सुरक्षित आहेत ! वेदोक्तांचा आणि पुराणिकांचा खरा ऐतिहासिक अर्थ
आणि सांप्रदायिक पंच न कळल्यामुळे कांहीं ब्राह्मणोत्तर मात्र ह्या शुष्क वादाचे भूत
अलीकडे बिनाकारण कांडीत बसले आहेत !

पुराणिक आणि हरिदास

ही पुराणे संस्कृतांत असल्यामुळे, ही वाचून दाम्निष्यामाठीं
राज्याड्यांतून, शोषडींतून आणि रस्त्याच्या चव्हाड्यावर
धंदेवाईक ब्राह्मणांनी अद्यापि जकरी आहे. ज्या पादावर
बसून हे पुराणिक पुराण सांगतात, त्याला व्यासपीठ म्हणतात. काशीप्रयागराडे
रत्नोदरस्त्री अशा सार्वजनिक व्यासपीठांचे खुंट कायमचे उभे आहेत. त्यावर जे
ब्राह्मण आल्या-गेलेल्या भोवत्यांची वाट पाहतात असलेले असतात, त्यांना व्यास
अर्शा बहुमानाची संज्ञा अद्यापि आहे. पूर्वी राजवटींतून जे पुराणिक असत, ते धर्मशा-
स्त्रप्रमाणे तपस्वी आणि क्षात्रक्याप्रमाणे शान्तिवारक मुत्सद्दीह असत. शानसंस्तर ह्याने
मदुरेच्या पंडित राजस बौद्ध धर्मांतून धर्म धर्मात आणि रामानुजचार्यांनी ईश्वरच्या
विद्विषयनाला जैन धर्मांतून वैष्णव धर्मात आणि अशाच एका पुराणिमाने विजयनगरच्या
राजाला जैन धर्मांतून वैष्णव धर्मात नेले. 'राजा शैले आणि दल हातें' अशा न्यायाने
ह्या धर्मज्ञांच्या फेकळ धैर्यानिष्ठ आणि शानतेच्या पायावर पडलेल्या नग्न राजाच्या

स्थानांत कालक्षेपक अशीं नावे आहेत. त्रावणकोर आणि मलबारांत ह्यांना अंपलवासी अशी संज्ञा आहे. कदाचित् ही संस्था याच नैर्ऋत्य कोपन्यांत उदय पावून पुढें सर्व हिंदुस्थानभर पसरली असावी. याशिवाय दशावतारी दास, पोतदार व इतर असेच फिरते तमासगीरहि रामलीला, कृष्णलीला, शिवलीला, मरोआई वगैरे लाकडी चित्रांचे खेळ दाखवून अगदी खालच्या जातींतून धर्माच्या कल्पना पसरून आपलीं पोटे भरित.

विचित्र मायपोट !

हिंदुस्थान आणि हिंदु धर्मे म्हणजे एक विचित्र मायपोट आहे, जें हिंदुस्थानांत नाही तें जगांत इतरत्र कोठेच नाही असें म्हटल्यास अतिगयोक्ति फारशी होईल असें वाटत नाही. हिंदुस्थानांत ज्या घेळोवेळीं राज्यशांत्या झाल्या आहेत, त्या केवळ खड्या सैन्याच्या जोरावर झाल्या आहेत, असें मुळींच नाही. अशा सैन्यापेशां पेंढारावरच येथील राजांची व सम्राटांची विशेष मदत असे. जसें राजकारण, तसेंच धर्माचरण, तसेंच समाजकारण आणि तशाच थाटाचा सर्व सांस्कृतिक व्यवहार ! एखाद्या पुरातन क्षेत्रांतल्या जीण देवाच्याचीं सर्व लक्षणे तूटून निरखून पाहिल्यास, तें स्थान एखाद्या पुरातन अनार्य वर्ण गुलंथा मठ असावा, कीं राजाचा फिड्डा असावा कीं व्यापाऱ्यांचीं अथवा पांचालांची उतारपेठ असावी कीं कांहींच नसून केवळ पेंढार्यांचें संकेत-स्थान असावें वा आणखी काहीं तरी असेंच गौडवंगाल असावें हे कांहींच कळेलनासें होतें. धर्म हा एक समाजशास्त्राचा भाग आहे. परकीय पंडित हिंदुस्थानांतील धर्मसंघर्षांना तर्कवितर्क चालवून हा विषय कुरतडीत वसतात ! पण हिंदुधर्माची भीमांखा 'जेथल्या बोरी तेथल्याच घामळी' ह्या न्यायानेंच झाल्याय अंशतः काही तरी कार्यभाग होईल, परकी ग्रंथ-विस्तारच पाहून घ्यावा !

ओढिया जगन्नाथ

वरील विचित्र क्षेत्राचा टांगवळ देऊन हें विवेचन आटपूं. ह्या स्थलाची मूळ पीठिका म्हणजे इतिहास-संगोधनाचा गर्व हरण करणारें एक गम्य कोडेच आहे. कोणी म्हणतात हें पूर्वीचें एक बौद्ध क्षेत्र आहे. कोणी म्हणतात प्रागैतिहासिक शाक्त तान्त्रिकांचें मूलस्थान आहे. कोणी म्हणतात प्राचीन कलिंग राष्ट्राचें हें कारस्थान आहे. हल्लीं तर ही पुराण्या राजाची चिमुकली राजधानी आहे. ४००/२०० वर्षांपूर्वीं येथूनच श्रीचिंतन्यदेवांनीं शुद्ध वैष्णवधर्माची उदावणी करून सर्व बंगाल देशाचा उद्धार केल्या, पण येथील हल्लींचें ओंगळ स्वरूप पाहून भागवत धर्माची अवनति किती होणें शक्य आहे, ह्याची

ओझर्ती तरा कल्पना प्रेक्षकांम आल्याशिवाय राहात नाही. अशा अवतरीचा हें क्षेत्र एक विनतोड वस्तुपाठ आहे. रोत्र लगणारा मणमर भाताचा भोग, त्रिकाल पूजा, मासिक उत्सव, वार्षिक रथोत्सव, वारा वर्षाचा महोत्सव, क्षेत्राचा मालक राजा, चालक पंड्ये, त्यांचे देशोदेशीं हिंडणारे एजंट, देवळाचा विस्तीर्ण वेदत्रय व बीमस देखावा, विचित्र इतिहास आणि अजंय मूळ, एक का दोन चमत्कार, जें डोळ्याला दिसेल तें मनाला घेडच लावतें ! नेपाळची तंत्रविद्या, वार्शीची वेदविद्या, हरिद्वारचें वैराग्य, सोमनाथाची श्रीमंती, पंदरीचा भोळा भाव, मल्लारचा लण्डाव, तामिळदेशाची देवदासी - थोडक्यांत आटोपावयाचें म्हणजे पुरी येथें कोटलें काय आढळत नाही ! मला वाटतें चाहीकडील ह्या गोष्टी येथूनच बाहेर कढाचिन् गेल्या असल्यात. येथे पाहूं गेल्यास ह्या विचित्र लक्षणांचा केवळ कडेलेड आहे ! सोरठी सोमनाथ गिऱ्हाच्या महमुदानें फोडला, काशी विश्वनाथ औरंगजेबानें दावून टाकिला, तामीळ देशांतील भव्य देवळें इंग्रजां विद्येने निस्तेज केलीं, शंकर, रामानुज वगैरे आचार्यांचा वेदान्त त्यांच्याधरोवरच गेल्या, महावीर जिन वेदांतच दडला, गौतम बुद्ध पूर्वेकडे हृदपार झाला, आणि वेदविद्या केवळ पाश्चात्यांच्या ज्ञानकोशात निजली आणि आमच्या वांढ्याला अद्यापि ओढिया अग्न्याय मात्र भागवत धर्माच्या अवतरीची माझ देत पूर्वे समुद्रावर उभा आहे ! त्याला आमचा दुःखच नमस्कार ! ह्या अवतरींतूनहि भागवत धर्माचें पुनरुज्जीवन करण्याचे प्रयत्न चात्र राजशकाच्या आरम्भासुत करूनमे करण्यांत आले, हें आरण पुढें पाहूं.

नामदेव तुकाराम

भागवत धर्माचा प्रसार होता होता त्याची अवतनि किर्ती आणि कशी शाली, हे मागे सांगितले आहेच. अंधमक्तिभावाचा वटुजलमभाजन प्रसार म्हणजे भामटेगिरीला मुक्तद्वारच ! भक्त आणि भामटा ह्यांचें साहचर्य म्हणजे फुल आणि भुंगा ह्यांच्या साहचर्याप्रमाणेंच आहे. भागवत धर्माची जशी पारमार्थिक दृष्टि आहे तशीच मानवी दृष्टीहि आहे. भक्तांचे लक्ष गेल्या देवावरून उडते न उडतें नांच भामट्यांनी न्याला घेरलेच समजावें. ह्यामुळे जगात सर्वत्र सर्वफाळां भागवत धर्माच्या देव आणि भामटे याचे हेल्लावे खावे हे लागणारच !

भागवत पुराण

भरतवंशान्त भागवत धर्माच्या पूर्ण स्वप्नाम ग्रहण लागले असना 'श्रीमद्भागवतपुराण' हा एक प्राच्यारिक ग्रंथ निर्माण झाला. हें मुंदर पुराण गरुडान्त आहे. त्याचा कळनिर्णय अद्यापि झाल्या

नाहीं. कोणी म्हणतात, देवगिरांच्या रामदेवराव जाधव राजांच्या पदरीं कोपदेव नांवाचा एक वैय्याकरणी पंडित होता, त्यानें हें केले. हे पण खरे नसावें. कारण ज्या अर्थी त्याच्यापूर्वी वीर वैष्णव मन्वाचार्य होऊन गेले आणि त्यांनीं “भागवतसार” नांवाचा लहानसा ग्रंथ ह्या पुराणाचें सार म्हणून केला, त्या अर्थी ‘श्रीमद्भागवत’ हा ग्रंथ मन्वाच्या पूर्वीच प्रसिद्ध असला पाहिजे. प्रसिद्ध मुख्यमान इतिहासकार आल्वेरुनी ह्यानें आपला इतिहास इ. स. १०३० चे पूर्वी संग्रहित. विष्णुपुराणात ज्या १८ पुराणांची यादी आहे, त्यांत श्रीमद्भागवताची गणना आहे, असे आल्वेरुनी ह्यांनी लिहिले आहे, त्यावरून ‘श्रीमद्भागवत’ पुराण निदान इ. स. ९०० अगर् फार तर १००० वर्षांच्या सुमारास झाले असावें, असा डॉ. फाकुहार ह्यांचा अदमास आहे. (Religious Literature of India, p. 232). ह्या पुराणाच्या ११ व्या स्कंधाच्या ५ व्या अध्यायातील खालील श्लोक प्रसिद्ध आहेत. “कृताग्नि प्रजा राजन् कलौ इच्छन्ति सभवं । कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणः ॥ ३८ ॥ क्वचित् क्वचित् महाराज द्रविडेषु भूरिशः । ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥ ३९ ॥ कावेरी च महापुण्या प्रतीचा च महानदी । ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर । प्रायो भक्ता भगवन् वामुदेवंऽमृतशयः ॥ ४० ॥” ह्या श्लोकांत ताम्रपर्णी, कृतमाला, कावेरी, प्रतीची आणि महानदी इतक्या नद्यांच्या उल्लेख आहेत; आणि ह्या नद्यांचें पाणी पिणाऱ्या द्राविडोमत्ये कलियुगात नारायणपरायण महामागधन भूरिश म्हणजे पुण्यळ होतील, असे भविष्यवक्ता सांगितलें आहे. त्यावरून त्या काळी ओरिमापावून रानी दक्षिणेकडील सर्व देश द्राविड अशाच नावाने ओळखिले जात असावा व त्याच देशात हें पुराणहि झालें असावें. अलीकडचा भक्तिमार्गहि त्याच द्राविड देशांत प्रथम उदयास आला, असा ह्या श्लोकाचा भावास आहे. “भागवतमाहात्म्य” म्हणून एक नंतर झालेला लहानसा संस्कृत ग्रंथ भागवताच्या पुरवणावजा जोडला आहे. त्यांत ‘भक्ति’ हा नांवाची एक तरंग स्त्री नारदाला घेऊनी, ‘ज्ञान’ व ‘धैर्य’ ही तिचीं दोन्ही मुले होनी; कलियुगांत त्यांचे हाल श्रुत्यामुळे अतिशय दुःख झालीं होती; वगैरे कथा आहे. येणंमार्ग हा ग्रंथ म्हणजे एक लहानसे गोट रूपक आहे. हें रूपक पद्म-पुराणाच्या उत्तरखंडातील एक भाग आहे, असे म्हटले आहे त्याचें तात्पर्य हेच की, ज्ञानधैर्ययुक्त भक्ति हे भगवत पुराण वाचल्यानेच प्राप्त होवें. अशी ही उत्पन्न भक्ति, जी चेडकाळी नव्हती, गीताकाळी नव्हती, विवृता भागवत पुराण निर्माण होण्यापूर्वी केव्हांहि नव्हती, त्या भक्तीने ह्या रूपक ग्रंथात आरली प्रवर्पाठिका आणि विनाम याचा इतिहास पुढील मार्मिक शब्दांत सांगितला आहे. “उत्पन्ना द्राविडा मादहं श्रद्धिं कर्णदिके गता । क्वचित् क्वचित् महाराष्ट्रं गुह्ये जीर्णता गता ॥ ४८ ॥ अप्याय १ त्वा. अर्थः—मी (भक्ति) द्राविड देशांत जन्मले, कर्णदिकान व महाराष्ट्राच्या काही भागांत वाटले, आणि गुह्यांत म्हतारी झाले. हें रूपक अगदी यथार्थ आहे. नेलेल्या भागवत धर्माचा पुनर्जन्म देणारा आधुनिक भक्तिमार्ग हा गुरोवरीच प्रथम तामिळ

देशांत उदयास आल्या. तेथून कर्नाटकानून लवकरच महाराष्ट्रांतील पंढरपुरांत आल्या. हें म्हणजे इतिहासाच्या अगदीं धरून आहे.

तामिळ भक्त

ज्याच्या प्रभावासुळे मागवतकाराच्या मागवत लिहिण्याची प्रेरणा झाली, ते तामिळ देशांतील शैव आणि वैष्णवमतांहुंद मागवताच्याहि पूर्वी सुमारे २ शतके, म्हणजे ख्रिस्ती शकाच्या ७ व्या किंवा ८ व्या शतकांत कांची, चिदंबर, मदुरा, श्रीरंग (त्रिचनापल्ली) ह्या ठांपूत होऊन गेले. शिवमक्तांना अक्षर आणि विष्णुमक्तांना आळ्वार अशी संज्ञा आहे. शैव संत ६३ आणि वैष्णव संत १२ अशी ह्यांची गणना निश्चित आणि प्रसिद्ध आहे. दक्षिणेंतील प्रसिद्ध शैव आणि वैष्णव देवळांतील चौफेर ओवऱ्यांतून ह्या संतांच्या मूर्तीची अनुक्रमें पूजेसाठीं प्रतिष्ठा झालेली अर्द्यास आढळते. जरी यांचीं गीतें हृदयंगम आहेत, तरीच ह्यांचीं चरित्रेहि उज्ज्वल अशीं वर्णन करण्यांत येतात. हे संत ब्राह्मणापासून तों असृश्य अनिशूद्रांपर्यंत सर्व जातीचे होते. शिव आणि विष्णु असा उपास्यांचा भेद हे मानीत नसत. इतकेच नव्हे तर जातिभेदहि आपसांत मानीत नसत. सर्वांहि जातींच्या हिंदूंना ते हल्लींहि परमपूज्य आहेत. असा हा आधुनिक मागवत धर्म प्रथम कावेरीच्या कांटीं जन्मून नंतर तुंगेच्या, मियरेच्या, कृष्णेच्या, गोदेच्या कांडाकांडानें पसरत पुढें उत्तर, पूर्व आणि वायव्य हिंदुस्थानांत पसरला. नाथमुनी, रामानुज, विष्णुस्वामी, निंबार्क, मध्व, इत्यादि ब्राह्मण धर्माचार्यांना पुढें ह्यांच्यामुळेच आपापल्या सांप्रदायिक धर्मप्रसाराची प्रेरणा झाली. ह्यांच्या उद्भूत प्रेमासुळे आणि उज्ज्वल वैराग्यामुळेच जैन आणि बौद्ध धर्मांची बहुजनसमाजांतून पिछेहाट झाली. पुढें ह्यांच्या मागून आलेल्या ब्राह्मण आचार्यांनीं राजाश्रय मिळविल्यामुळे त्यांच्या चिंतावर्णनें जोरबुलमानें वरील बौद्ध जैनांच्या धर्माचा नायनाट करण्यांत आला.

महाराष्ट्र मागवत धर्म

वरील तामिळ मागवतज्ञांच्या प्रेरणेनें मागवतपुराण आणि रामानुजाचें श्रीमाध्य असे दोन काव्यमय आणि तत्त्वज्ञानमय ग्रंथ निर्माण झाले. त्यांचा परिणाम भरतवंशजांनीं विद्वानांवर आणि बहुजनसमाजावरहि पुढील पिढींत जितका झाला तितका इतर कदाचित् झाला नाहीं. रामानुजानें ही तामिळ देशांतील लाट कर्नाटक देशाची तत्कालीन राजधानी जी हाळे-बीड (ग्हाटा) येथें नेली. हाळेबीड ऊर्फ दारसनद येथील पराक्रमी होयसळ घराण्याचा राजा विडीवर्धन पूर्वी जैनधर्मी होता. त्याच्या रामानुजानें वैष्णव केले. तामिळ देशांतील

चोळ राजे शैव धर्माचे अभिमानी होते. त्यांच्या भीतीने रामानुजाला विट्टी (विष्णु) वर्धनाचा [इ. स. १०३९-१०५९] आश्रय घ्यावा लागला. विष्णुवर्धनाने स्वतः आपणच वैष्णवधर्म स्वीकारून स्वस्थ न राहतां आपल्या प्रजेमध्ये जुलमाने वैष्णव धर्माचा प्रसार करण्याचा सपाटा चालविला. ज्ञानसंवेधर नांवाच्या शैव पुराणिकाने ह्याच प्रमाणे दोन शतकांपूर्वी पांड्य राजाला जैन धर्मातून शैव धर्मात घेतले होते. त्यामुळे पूर्वेकडे तामिळ देशांतील चोळ आणि पांड्य राजवटीतून शैव भागवत आणि पश्चिमेकडे कर्नाटकांतील होयसळ राजवटीत वैष्णव भागवत फार प्रचळ झाले. ह्या दोन्ही भागवतांचा उत्तरेकडे महाराष्ट्राच्या यादव राजवटीतील धर्मावर जोराचा परिणाम झाला असावा. रामदेवराव जाधवाचे आश्रयाखाली ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपली प्रसिद्ध ज्ञानेश्वरी इ. स. १२९० साली पूर्ण केली, ज्ञानेश्वर इ. स. १२७१ साली जन्मले. त्यापूर्वी एक वर्ष म्हणजे १२७० साली श्रीनामदेव महाराज कऱ्हाडजवळील नरसीवाड्यानी ह्या खेड्यांत जन्मले. नामदेव आणि ज्ञानेश्वर ह्या जोडीने या नवीन भागवतधर्माची प्रतिष्ठा आणि घटना महाराष्ट्रांत जोराने केली. ती कशी केली, ह्यासंबंधाचे असावे तसे ऐतिहासिक पुरावे तूर्त उपलब्ध नाहीत, तरी धार्मिक वाङ्मयांतून जे अस्पष्ट पुरावे मिळतात, त्यांवरून अवलंबून ह्या दोघां थोर पुरुषांनी ह्या कामाचा फटा पाया घातला व त्यावर पुढे एकनाथमहाराजांनी व इतर सर्व ज्ञातीच्या संतांनी कशी इमारत बांधली आणि शेवटी तुकाराममहाराजांनी कसा कळस चढविला, हे अतिसंक्षिप्त रीतीने आतां पाहणे आहे.

संस्थापक कोण ?

महाराष्ट्र भागवत धर्माचा खरा संस्थापक कोण ? ह्या प्रश्नाचा निर्णय करण्याइतके निश्चित पुरावे हल्ली उपलब्ध नाहीत. नामदेवाने किंवा ज्ञानदेवाने, किंवा दोघांना मिळूनच हे कार्य केले असावे. पुराव्याच्या अभावी शेवटचेच अनुमान पूर्व आम्हांला स्वीकारावे लागते. “ ज्ञानदेव घातला पाया तुका झाला फळत ” ही भाविक उक्ति वारकऱ्यांमध्ये प्रसिद्ध आहे. तरी पण महीपतिचावानीं आपल्या भक्तिविग्रह ग्रंथांत १० व्या अध्यायात, हा पाया कोणी घातला, याविषयी चांगला खुन्नस केल्या आहे. ज्ञानदेव हे तीर्थयात्रेस निघण्यापूर्वी पंढरपुरास येऊन देवाजवळ नामदेवास आपल्यादोघर पाठविण्यास विनवीत आहेत. पण नामदेवाला आपल्याइवळून दूर पाठविण्यास देव नाकूप आहेत. अर्थात् देवाला ज्ञानदेवापेक्षा नामदेव अधिक प्रिय दिसतात. चुकनिस्यासाठी देव ज्ञानदेवाला विचारतात की, त्यांच्यासारख्या ज्ञान्याला तीर्थयात्रेची काय जरूरी ? देव विचारतातः—“ तेवी ज्ञानदेवा तुझारणे । कासया पाहिजे नीथांतून । वायां विनार करुनिषा मने । व्यर्थ कासया हिंडसी ॥ ६८ ॥ येर [ज्ञानदेव] म्हणे जी सत्यमत्य । तुम्ही सांगतां यथार्थ । परी नामया ऐसा प्रेमळ मत्त । घडनी सगळ मज

याची ॥ ३३ ॥ याचे मर्यादेचे घेऊन मुग । देहाचे करावे सार्थक । ऐतें म्हणोनि चरणीं
ममरु । ठेगाल्य देग निर्यानि ॥ ४० ॥ ” एकूण संस्थापनेची कल्पना जरी ज्ञानदेवांनी
काढली हे गरी धरिले तरी नामदेवाशिवाय गन्या घटनेचे काय ज्ञानदेवाकडून होणे
दुरापास्त होते. ज्ञानदेव पंडित होता, मक्त नव्हता. शिवाय मुन्याशाचा मुन्या
अगल्याने ब्राह्मणांवरहि त्याचे वजन नव्हते, तर बहुजनमगावर कोठले वेढे ?
ज्ञानेश्वरी जरी गीतेवर टीका होती तरी मूळ संमृतापेक्षाहि ही मराठी टीका अधिकच
दुर्बोध लागू होती. पुढे निचा एखाद्याने जीर्णोद्धार करितोस्यत ती अप्रसिद्धच
होती. शिवाय ती टीका अंजनपर होती; म्हणून व्यागाल्त्र ज्याप्रमाणे घेऊ आणि पुराणे
संपादन करून जडत्व आल्यामुळे भाग्यन टिहूनच भक्तिमार्गाने आपले मनाची शांति
करावी लागली, तद्वतच ज्ञानदेवाच्या नामदेवाच्या भक्तिमार्गानेच आपल्या ‘ देहाचे
सार्थक ’ शोधायें लागले, असे महीरानि म्हणतो. नामदेव हा मक्त आणि कीर्तनकारहि
होता. त्याच्या मराठी, रिदी आणि बांहीमें कानडीहि येत होते. पण पंडित नव्हता, तरी
ज्ञानदेवापेक्षा कर्ता पुरुष होता. कारण पूर्वाश्रमी तो प्रसिद्ध आणि यशस्वी लुटारू होता,
असा एका क्षभंगाने, त्याचाच कथुर्दाजराव आहे. त्या वेळच्या राजाने
(रामदेवराव घाटव) त्याच्यावर पाठविलेल्या ८४ म्यारांची त्याने कत्तल केली होती,
हे त्याचेच म्हणणे गरी असेल तर तो पूर्वाश्रमी एक यशस्वी पुंड पाळंगार होता.
ज्ञानदेव आणि नामदेव हे दोघेहि धर्माने गोरखनाथशी दीव होते. पण महाराष्ट्रात
शैव-ईश्वराचा कधीहि कारवा विरोध नव्हता. भागवत धर्माची घटना ह्या दोघांना
जणूनजुनून करावयाची होती, म्हणून त्यांनी पंदरीचा कारकीर्त स्थानन केला
असावा; आणि ह्या कामा कदाचित् त्यांना देवगिरीच्या राजमत्तेचा आश्रय असावा,
अशी जर संज्ञा येते. कारण ज्ञानदेव आणि नामदेव ह्यांनी ह्या नवीन पंथाच्या
घटनेमाठी हिंदुस्थानभर जी यात्रा केली त्या मुप्रसिद्ध यात्रेत परसा भागवत, कोरामेळा,
सावता माळी आणि विसोबा खेचर वगैरे मत पुरुष होते (भावेष्ट महाराष्ट्र सारत्त्व,
पान १६६). ही यात्रा प्रथम काशीला न जाता दिल्ली येथील बादशहाकडे जाते, तेथे
त्याचा छळ होतो, नंतर पंजाबमध्ये प्रचार करून भावी शाख धर्माच्या उदयाला ही
यात्रा कारण होते; मग पुढे काशीला जाते आणि वराच पन्ना मास्व पुढे ओढिया
नागनाथाच्या शैव देवळांत वळेच वैष्णव धर्माचे सक्तीने करीने; वगैरे ह्या दोघांची
बांही गूढ कारवाई त्या वेळच्या सदिग्ध काळानून अस्पष्ट दिसून येत आहे. ह्या
कारवाईचा उल्लाहा घरील कोणत्या तरी राजाच्या आश्रयाशिवाय होणे सोपे नाही. ही
यात्रा परत आल्यावर पंदरीच्या देवाला आनंद होतो, आणि त्या आनंदाच्या मरात
देव, नामदेव शिपी आणि वशिष्ठृत ज्ञानदेव आणि वरील यांचे सामील झालेल्या
इतर हीन जातींच्या मनांवरुन एकाच पंक्तीम जेवून स्वतःची आणि पंदरीच्या
ब्रह्मवृत्ताची जात घटवितो. ह्या ‘ भ्रष्टाकाराचे ’ इंगित काय ? पंदरीचे टाणे पूर्वी
बौद्ध धर्माचे आणि नंतर शैव धर्माचे होते. पांडुरंग हे नांव विष्णूचे नवून पूर्वी शिवाचे

होतं. अजून पंदरीस एक जुने शिवालय आहे. प्रथम त्यातील महादेवाचे दर्शन घेऊनच मग विठोबाच्या दर्शनाला जाण्याचा बारकऱ्यांचा परिपाट आहे (सर डॉ. मोडारकर : V. & S. पान ८८). हा जो बारकरी पंथाचा दिग्विजय नामदेवाच्या प्रभावाने करण्यात आला तो महाराष्ट्रातील शैव धर्मावर किंवा बौद्ध धर्मावर ! राष्ट्रकूट घराणे काही काळ बौद्ध आणि नंतर शैव होतं; आणि चालुक्यांचा विशेष कल शैव धर्माकडे आणि केव्हा केव्हा वैष्णवांकडेहि होता. आतां पंदरीस टाणें दिलेल्या श्रीनामदेवाच्या आश्रयाखाली आणि देवगिरीच्या याठवांच्या आश्रयाखाली हा वैष्णवांचा उठाव करण्यांत आला असावा.

दोन ज्ञानदेव व तीन नामदेव

ज्ञानदेव दोन होते आणि नामदेव तीन होते, असा प्रसिद्ध बाद्द. सुमारे ३० वर्षांपूर्वी जगतच्या परलोकावर्ती भारद्वाज त्यांनी 'मुभाक' पत्रांत उपस्थित केला होता. त्याचा परिणाम डॉ. सर ह्याच्यावरहि होऊन त्यांनीदेखील नामदेवाला सुमारे १०० वर्षे अलीकडे ओढिलें आहे. ह्या बादाचा मुख्य मुद्दा हा आहे की, नामदेवाच्या अमंगोची भाषा ज्ञानेश्वरीच्या भाषेसारखी जुनी नाही ! जणू काय अमंगोसारख्या निव्वपाटात अखलेल्या गीतांची भाषा कायम राहणें शक्यच आहे ! अलीकडे ३०१४० वर्षांत आम्ही प्रायंत-समाजियनांनीच अशा अमंगोचें स्वरूप पुन्हा त्यांच्या मतांची पर्वा न बाळगतां किती तरी बदलून दाखले आहे. अनेक अमंगी ह्या भाषेच्या मुद्याचा वाऊ निदान आम्हांला तरी पाहू नये, तुमारागान्ती अमंगल गाथा रा. भावे त्यांनी अलीकडे मूळ भाषेने प्रसिद्ध केली आहे. निव्व्यांत आत्र जो परक राहिलेला आहे, तो पाहता, नामदेवाच्या आज्ञेच्या गाणंहीन मूळ गाथा फार भिन्न असावी, हें ठरवट आहे. सर मोडारकरांचा निवांणीचा मुद्दा असा आहे की, तुमानी मूर्ति पोटल्याचा उदंडव नामदेवांनी केला आहे, म्हणून तो १४ व्या शतकांतच असल्या पाहिजे. महामूढ गिझनीने सोमनाथाची प्रतिमा मूर्ति इ. स. १०१४ साली पोटून ने उदाहरण घाटून दिले, तें त्याच्या भागच्या मुमन्नानांनी सजत दोन सतके गिरविले, इ. स. १२०० चमून १३५० पर्यंत उगोंदल्या आणि मान्या भरतागंडनत फिरवल्या नामदेवासारख्या कोणेसार आणि नर धाविय मनाच्या मुमन्नानांचा हा आततायीतना फळम्यासितव राहणें शक्यच नाही. अगो, भारत हाहाहा मंडळाल्या गेल्या कारिग मंभर आळदीचे पडित पांदुरंग शर्मा यांनी ह्या बाबला यांमळे गरिम्बर उत्तर दिलेले मंडर मंडळाल्या अहकान्त आता प्रसिद्ध झाले आहे. त्यांनी ज्ञानदेव व ज्ञानदेव समजावीन अशून त्यांचा वाऊ इ. स. १३५० पूर्वीच होता, असे निश्चिंत केले आहे.

वारकरी पंथाची लोकसत्तात्मकता

पंदरांचा वारकरी पंथ उभारण्यात ज्ञानेश्वरीपेक्षां नामदेवाच्या गाये-
चीच मरत अधिक शाली आहे. नामदेवाचें नांव उत्तर हिंदुस्थान
आणि विगेणनः पंजाबांत प्रसिद्ध होऊन त्याची जेमदार हिंदी पंढे
शीत लोकांच्या ग्रंथमाहेद्यांत कायमचें ठाणें देऊन बसली आहेत. इतकेंच नव्हे तर
नामदेवाच्या समाधीवर पंजाबांत गुफागणूत्र त्रिळांत घुमण नांवाच्या गांवांत शीत
लोकांनी बांधलेलें एक सुंदर पुनं मंदिर बघायि आहे. ह्यावन्न नामदेव महाराज हे
अखिल भारतीय भाग्यतपदावर आरुढ होऊन चुकले आहेत, ह्यांत आतां शंका
घेण्याचें कारण उरलें नाहीं, नामदेव-ज्ञानदेवाचें काळीज ह्या पंथाचें धुरीणत्व सर्व
जतींच्या संतांनी घेतलें. ह्या पंथांत केवळ फौजत्यादि एकाच व्यक्तीचें प्राधान्य नसून
भाग्यतपसाचें विशेष तत्त्व जे लोससत्तात्मकत्व, तें तर सर्व हिंदुस्थानांतील त्या वेळच्या
पंथामधून दिसून येत होतें, पण ह्या नवीन तत्त्वांचा पूर्ण विकास ज्या आणि मितना
महाराष्ट्रांत झाला आहे तितका पंजाब सोडून इतर कोणत्याहि प्रांतांत झालेला आढळ-
णार नाहीं. पंदरपूरच्या देवळांतील वडवेंपण म्हणजे पोट भरण्याचा धंदा जरी आतां
ब्राह्मणांनी आपल्या केल्या आहे, तरी प्रत्यक्ष देव आणि त्याच्या भजनाचा प्रकार
आमूल्य सामान्य जनतेच्या ताब्यांतच बघायि आहे. कीर्तनाच्या संप्रदायात तर महार
सोवामेळ्याने प्रवीणत्वच मिळविलें आहे. वारकऱ्यांचें मुख्य दोन फड १ देवुधर आणि
२ बासनर. हे दोन्ही निर्भेळ ब्राह्मणेतरांच्या स्वाधीनच आहेत. ठरलेल्या संतमालिकेंत
तर ब्राह्मण-ब्राह्मणेतार हा घाट मात्रविणें हे वारकरी वर्गांत मोठें पाप समजलें जातें. ह्या
मालिकेत बहुसंख्या ब्राह्मणेतरांचीच आहे. त्यांत महार, चाभार आणि वेदयाहि आहेत !
ज्याच्या गळ्यांत बीणा त्याची जात न पाहतां ब्राह्मणहि श्रद्धेने त्याच्या पायांवर ओके
टेकतात आणि आनंदाने गोपाळकाव्याचा भाग परस्परोंच्या तोंडांत घातून सेवन करतात !
एकनाथासारख्या संतांने महाराचा भोजनव्यवहारोतहि विटाळ मानला नाहीं, मग इतर
ब्राह्मणांच्या भेदभावाचा शिरकाव होणें दूरच राहिले तसेंच शिव आणि विष्णु हाहि भेद
नाहीं. एकनाथ व इतर महाराष्ट्र भागवताची बहुसंख्या नाथपंथी शैवच होती. इतर
काही तर शाक्त, लिमायत आणि मुसलमानहि होतें. ह्या पंथात मूर्तिपूजा, सोबळेंओवळें,
मनवैकल्यें, तीर्थाविधि, मन्त्रतंत्र, यज्ञयाग, दान, तप वगैरे कशांचेहि मुळीच थोडाड खपत
नाहीं. ज्याने जावें त्याने एकदम धुळीच्या पायानिशीं देवाला प्रत्यक्ष आस्त्रान दावें !
मग तो पुरुष असो, स्त्री असो, राजा असो, रक, विधवा अथवा वेदया असो. अठरापगड
जतींच्या निरनिराळ्या वारकऱ्यांचे सर्व हक्क समान आहेत. विशेष हा की, महाराष्ट्र
वारकरी पंथांत राधाभक्तीचें खळ तर मुळीच खपत नाहीं. तें बड केवळ कंगल्यातून
आलेले आहे व त्याचा गप केवळ तिकडेच आहे. आणखी एक विशेष हा की, ह्या
पंथाच्या राजकारणाची विस्वाधा अद्याप झालेली नाहीं. मूळ सत्स्थापनेच्या वेळीं काय

लं असेल तेंहि असो. तें अगदीं अनिश्चितच आहे. पण जर एखादा धर्म केवळ नतेच्या आश्रयानें व घळावरच चालला असेल, आणि त्याला ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व वैश्वर्णिकांच्या कुटिल नीतीचा विटाळ झाला नसेल, तर तो हाच एक पंथ अद्यापि जळमाथ्यानें वावरत आहे !

तुकाराम

भागवत धर्माचा कळस तुकाराम. ह्यांना तर प्रसिद्ध श्रीशिव-रायाच्या राजाश्रयाचाहि विटाळ सहन झाला नाही ! रामदासांनीं तो आश्रय संपादन केल्या, म्हणूनच उलट त्याला संतमालिकेंत स्थान मिळणें अशक्य झालें !! राजेलोक्यांना दिलेल्या देणग्या बडवे घेतात, पण त्यांचा वारकऱ्यांच्या धर्मादी कोहीच संबंध नाही. वारकऱ्यांची हल्लींची घटना विशेष करून तुकाराममहाराजांच्या चौदा शिष्यांनीं त्यांतल्या त्यांत महाराजांच्या निधनानंतर शिष्य झालेल्या निळोशर्मांनीं केलेली दिसते. तुकाराम ह्यांना नामदेवांचा अवतार समजण्यांत येतें. नामदेवांचा शतकोटी अभंगांचा पण तुकारामांनीं पूर्ण केला. त्यामुळें त्यांच्यानंतरच 'ज्ञानदेव पाया व तुकाराम कळस' अशी म्हण प्रचारांत आली आहे. पण ज्ञानदेवाचें चरित्रलेखन, त्याचें धार्मिक शिक्षण व त्याची कार्यसिद्धि सर्वस्वी नामदेवावरच अवलंबून होती. त्याच्या बुद्धिवैभवाची साक्ष पुढे एवनाथांनीं उजळ राखिली नसती तर ज्ञानदेवाची आटवणहि पार विसरून महाराष्ट्र आज कुणच उरला असता. ज्ञानदेव, नामदेव, एका, तुका, हीं जीं चार नांवें महाराष्ट्राच्या हृत्पदावर अभय्य कोरली आहेत, त्यांत ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद सुळीच नाही. येणेंप्रमाणें नामदेवानें स्थापिलेला भक्तिमार्ग प्रत्यक्ष महाराष्ट्राच्या व अप्रत्यक्षणें पंजाबाच्या उद्धारला आणि ह्या दोन स्वराज्यसंपन्न राष्ट्रांच्या द्वारां अखिब भारताच्या उद्धारला एके काळीं कारण झाला. त्या नामदेवाची पुण्यतिथि पाळणें महाराष्ट्राचें आज कर्तव्य आहे, ह्यांत शंका नाही.

लिंगायत धर्म

वर श्रीनामदेवमहाराजांची पुण्यतिथि वां वरणे अवश्य आहे या संवेधान्त 'महाराष्ट्रांनींल भागवत धर्माचा संस्थापक कोण ?' ह्या विषयावर विचार करून त्या धर्माचें सक्षिप्त वर्णन केलें. आणखी दोन पंथांचा उल्लेख केल्याशिवाय महाराष्ट्रांनींल चालू भागवत धर्माचा विषय पूर्ण झाला असे म्हणतां येणार नाही.

विष्णू शक्तीच्या पहिल्या सहस्रमांत महाराष्ट्रांत विशेषतः बौद्ध आणि जैन ह्या दोनच धर्मांचा जोर होता. बौद्ध व जैन धर्मांत अश्वत्थी उत्तरती चळी लागली,

तसतसा शैव धर्माचा प्रसार वाढू लागला; बहुजनसमाजांत-विरोधतः मराठ्यांत-गोरख-नाथ पंथाची वाढ होऊं लागली. मच्छिद्रनाथाने हा पंथ प्रथम काढला. त्याचा पराक्रमी शिष्य गोरखनाथ हा पूर्वी बौद्ध होता. त्याच्यानंतरचा नाथपंथ म्हणजे बौद्ध आणि शैव धर्माचे मिश्रण होय. हा पंथ खाली मल्लारपयंत पसरला होता. अद्यापि सह्याद्रीच्या अनेक उंच गिऱ्यांवरून ह्या नाथपंथाचीं टाणीं जागजागीं आढळतात.

आर्यांचे जमे वेद, तसे द्रविडांचे आगम नांवाचे पुरातन ग्रंथ आहेत. ह्या ग्रंथा-नुधारे शैव धर्माने बाराव्या शतकापर्यंत एक नवीन उचल केली. कल्याणी येथें कटच्छुरी वंशाचा विज्जय नावाचा जैन राजा राज्य करीत असतां (इ. स. ११५७-११६७) बसव नांवाचा ब्राह्मण त्याचा प्रधान होता. तो मूळ विजापूर जिल्ह्यांतील बागेवाडी गांवचा होता. ह्यानेच लिहायत धर्माची स्थापना केली. कोणा म्हणतात-एकोराम, पंडिताराध्य, रेवण, मरूळ, विश्वाराध्य, ह्या पांच आराध्य जातीच्या ब्राह्मणांना हा पंथ काढिला. त्याला बसवाने राजाश्रय दिले. हा आश्रय विज्जय राजाचा विचार न घेतांच दिल्यामुळे त्या राजाने बसवावर स्वारी केली. ह्या कडकडीत बसवाने राजाचा मृत केला. पुढें बसवाचाहि अंत झाला. हा मुधारक धर्म असल्यामुळे बौद्ध धर्माची काही लक्षणें ह्यांत उतरली आहेत. ह्यांत जातिभेद, मूर्तिपूजा, मंदिरांतील आराधना, तीर्थयात्रा, वगैरेचें फारसें ग्रंथ प्रथम नव्हतें. यायवांना समान हक्क अगून, त्याहि लिगधारणा करितात. विधवांना विवाहाचा मुळीच प्रतिबंध नाहीं, योगत्याहि जातीच्या माणसाला दीक्षा देऊन लिहायत करता येतें. ह्यांत देवळांपेक्षां मठांचेच विशेष प्राधान्य आहे, व गुरूंचेंच महत्त्व विशेष अगून, गुरू म्हणजे जंगम, (हलतेंचालतें) लिग म्हणजे ईश्वराचे चिन्ह असें समजण्यांत येतें. ह्या धर्माचा ब्राह्मणी धर्माशीं कडकडीत विरोध असल्यामुळे ह्याची एकंदर घटना सामान्य हिंदुधर्माहून अगदीं अलग झाली आहे.

महानुभाव पंथ

बाराव्या शतकाच्या मुघलराज गुजराथेंत त्रिमल्लदेव नांवाचा राजा होता. त्याच्या पोटी पुत्र नसल्याने त्याने आपले राज्य विनालदेव नांवाच्या ब्राह्मण प्रधानाला दिलें. श्रीदत्तात्रेयाच्या प्रसादाने विनालदेवाला पुत्र झाला. त्याचें नांव हरपाल. तरुणवर्षीं मुघलांच्या नाद लागून त्यानें राज्य घाबळें, आणि देशोपडीस लागला. फिरता फिरता बऱ्हाडानें कडपूर येथे इ. स. ११८५ सालीं गोविंद प्रभु नांवाच्या एका विद्वान् आणि विरक्त ब्राह्मणाचा अनुग्रह मिळाला. त्यानें त्याचें नांव हरपाल बड्डन श्रीचक्रधर असें नवीन नांव ठेविले. त्यापुढें त्यानें दोनदा विवाह करून पुनः विरक्त होऊन तीर्थयात्रा करीत मरुतें लागला; अमेरीग इ. स. १२६३ सालीं त्यानें मरुताय येताना, सिध्दशास्त्र ग्रंथपत्र केली, निचाव पुढें महानुभाव पंथांत विभाग झाला. वि. ल. माचे ह्यानीं आगल्या "महाराष्ट्र सारंग"

ह्या ग्रंथांत ह्या पंथाचें सहानुभूतिपूर्वक वर्णन केले आहे. मराठी भाषेची आय ग्रंथ-रचना ह्याच पंथानें करून मराठीच्या जन्मत्वाचें श्रेय संपादिलें आहे. ह्यांचा प्रचंड ग्रंथसमूह प्रसिद्ध होईल, तेव्हां ह्यांचा आश्चर्यकारक इतिहासच नव्हे, तर मराठी भाषेची पूर्वपीठिकाहि उजेडांत येईल.

महानुभाव ग्रंथांत केवळ कृष्णाचीच उपासना आहे. पण मूर्तिपूजा नाही. जाति-भेद मुळीच नाही. गुरूचें महत्त्व विशेष आहे. येणेप्रमाणें लिगायत पंथाशीं ह्याचें विशेष साम्य आहे. बौद्धांच्या मार्गोमार्ग निर्माण झालेल्या ह्या दोन धर्मांतून जीं ही प्रगतीचीं आणि समतेचीं लक्षणें प्रथम प्रथम रुढ होती तीं पुढें ब्राह्मणी धर्माच्या सहवासानें आणि छळानें शिथिल पडली. महानुभाव पंथाविषयीं इतर हिंदूंत मोठी तेंद आणि फटोर द्वेषभाव असण्याचें कारण फार गूढ आहे. हा पंथ जातिभेद न मानतां महार-मार्गांमध्येहि आपला प्रसार करतो, हे एक ह्या तेंदीचें कारण असायें. तरी पण ह्यांच्या धर्मांत हिंदूंना चाड दिव्या स्थित येण्यासारखें काही नाही. हे दुसऱ्या कोणाच्याहि धर्माची निंदा करत नाहीत, किंवा त्यांच्या वाटेला मुळीच जात नाहीत. तरी हे अद्यापि फार अप्रिय आहेत आणि ह्यांनीं सर्वांत अगोदर केलेली धर्मसुधारणेची आणि विशेषतः मराठी भाषेच्या उत्पत्तीची अस्मान्य कामगिरी अद्यापि कोणाच्याहि गणनेंतच नाही, ही मोठी खेदाची आणि आश्चर्याची गोष्ट आहे.

रामानंद

दक्षिणेंत श्रीरामानुजाचार्यांनीं श्रीवैष्णव पंथाची स्थापना केल्या-वर त्याच्या शाखा त्यांनीं सर्व हिंदुस्थानभर पसरल्या. तो स्वतः सर्व देशभर तीर्थयात्रा करून आला. म्हणूनच जैन राजा विष्णुवर्धन याचा वैष्णव धर्माची दीक्षा दिल्यावर त्याच्या आश्रयाने त्याच्या राज्यांत मलेकोट येथें एक प्रसिद्ध वैष्णव देऊळ व मठ स्थापिले. ह्याच ठिकाणीं रामानंद ह्या गौड येथें इ. स. १३०० च्या सुमारास जन्मला. ह्यानें स्थापिलेल्या पंथाचें मुख्य उपास्यदेवत कृष्ण नसून राम आहे, हा एक विशेष आहे. ह्यानें केलेल्या तीर्थांदनात ह्याचा मुल-मानांनीं व बौद्धांनीं मध्ये आला असावा असे दिसते. ह्यामुळे त्याच्या पंथात जाति-भेदाला मुळीच महत्त्व नाही. शिवाय ह्याची सर्व शिक्षण हिंदी भाषेत झाल्यामुळे बहुजनमार्गांत ह्याचा प्रसार फार झाला. ह्याच्या प्रसिद्ध तेंदा शिष्यांपैकीं पीपा राजपूत, कवीर मोमीन, सेना न्हायी, धन्ना जाट, रोहिदास चामार आणि पद्मवर्मा हीं एक चाड होनीं. हा इ. स. १४११ सालीं १११ वर्षांचा होऊन वारला. ह्याच्या शिष्यांपैकीं कित्येकांनीं पुढें आपापले नवीन वैष्णव पंथ सर्व उत्तर हिंदुस्थानभर काढले. ह्यांनीं कामें हिंदी भाषेतच चालल्यानें देशी भाषेचा प्रसार झाला.

कवीर

रामानंदाचा शिष्य कवीर ह्यांचा जन्म काशी येथे इ. स. १३९८ साली झाला. हा एका ब्राह्मण विवेकेच्या पोटी जन्मला, म्हणून राज राखण्यासाठी तिने त्याला एका तळ्याच्या कांडी ठेवून दिले.

त्या मुलाची जोपासना एका मुसलमान मोमेनाने केली. हा पुढे मोठा निष्ठूह एकेश्वरवादी निघाला. त्याने हिंदु आणि मुसलमान ह्या दोन्ही धर्माच्या खोश्या कल्पनांचा जोराने निषेध चालविला. त्यामुळे दोही समजातून त्याला विशेषतः रालच्या जातीतून पुष्कळ शिष्य मिळाले. ह्याचा दोहोरुढून विशेषतः मुसलमानांकडून छळहि फार झाला. जेव्हा ताकी नांवाचा एक मुसलमान पार शिकंदर लोरीचा गुरू होता. त्या पिराच्या शिक्विणीविरुद्ध कविराने फार कटक टीका केली म्हणून ताकीने आपला शिष्य बारादाहा याच्याकडून कविराचा फार छळ मांडिला; पण त्या सर्व दिव्यातून कवीर निभावला. त्याच्या रामैनी, साक्या व दोहरे प्रसिद्ध आहेत. विशेषतः फटकें तर सर्व हिंदुस्थानभर हरिदासांच्या तोंडून ऐकण्यांत येतात. कवीर हा हिंदी बाइमयाचा जनक म्हटले तरी चालेल. मुसलमानांपेक्षा हिंदु धर्माकडेच ह्याचा ओढा जास्त होता त्याचे शिष्यहि आता हिंदुच आहेत. पण पुष्कळ दिवस कविराची कटक शिक्विण म्हणजे केवळ अरण्यरुदनच होतं. तरी पण कोणी ऐकत न ऐकत, कविराचा सदेश बदल्या सुप्त सारखा पसरतच होता. त्याचा उपदेश रोग्यदोक, सडेतोड आणि अक्षरशःबुलाहि सहज पटणारा होता. पुढे त्याला शिष्यसमुदाय पुष्कळ मिळाला; तरी त्याने कोणत्याहि प्रकारचा दग फाटून त्यांना भुत्रविण्याचा व आपल्या स्वतःचे देव्हारे मानविण्याचा प्रयत्न केला नाही, ही विरार ध्येनांत घेण्यामारखी गोष्ट आहे. तो मेल्यावर हिंदु आणि मुसलमान ह्या दोघांनाहि तो आपणसा वाटला. हल्ली जरी ह्याचे नांव आणि उपदेश सर्व दर्जाच्या लोकांमध्ये प्रिय आहे, तरी ह्याच्या ग्रन्थ पंथाचा प्रसार रालच्या वर्गातच चालू आहे.

चैतन्य पंथाची भूमिका

द्राविड देशात उत्पन्न झालेल्या नवीन भक्तिरसाचा छोट बंगाल देशांत पोचावयास अवघडच लागला. कारण त्याला मध्यतरीचे कर्नाटक, तेलंगण व महाराष्ट्र हे देश भिन्नभाषयाचे होते. रामानंद आणि कविराने वायव्येकडे हिंदुरायानी प्रदेशाहि मिळवले. चहुकडची जमीन अशा आन्मिक द्रवाने द्रवली असता, जाल्याच मण्यासारखी मऊ आणि भुसभुसीत अशी बंगालची जमीन आतां मिळल्याशिवाय कशी राहणार ? बंगाल, विहार, पंजाब, गुजराथ, महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगण, द्राविड इ. प्रांत हे केवळ भूगोलाचे निरनिराळे तुकडे नसत तीं

परस्पर भिन्न ऐतिहासिक तुकडेऊर्फ राष्ट्र आहेत. त्यांची मनोरचना, ऐतिहासिक विकास, ही परस्परांहून इतकी भिन्न आहेत की, तितकी भिन्नता हल्लीं एकमेकांच्या छातीवर असून एकमेकांच्या नरदीचा घोर घेण्यास टपलेल्या इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी आणि रशिया या यूरोपीय राष्ट्रांमध्येंहि नाहीं. विशेषतः बंगाल हे एक अगदीं भिन्न आणि ऐतिहासिक विकासाच्या दृष्टीनें पाहतां एकत्रात विशिष्ट संस्कृतीचें स्वतंत्र राष्ट्र आहे. बौद्ध धर्माच्या संस्कृतीखालीं येण्यापूर्वी बंगालची एक विशिष्ट संस्कृति होती. तिचा आर्यांच्या किंवा दक्षिणेच्या द्राविडांच्या संस्कृतीशीं फारच मोठा आनुवंशिक संबंध होता. बंगाल हे शाक्त धर्माचें व तत्त्वज्ञ संस्कृतीचें एक मोठे माहेरघर होतें. बंगालनें बौद्ध धर्म स्वीकारला, पण बुढानंतर पांचसातशें वर्षांनीं बौद्ध धर्माच्या महायान पंथाला बंगालनें पुनः आपले शाक्त धर्माचें तात्विक स्वरूप दिले. इतकेंच नव्हे तर हा शशक्त आणि भावनामय तात्विक स्वरूपाचा हल्लींच्या अखिल भारतवर्षावर अत्यसंख्यक आर्यांच्या बुद्धिमय पण दुय्यया मौखिक स्वरूपापेक्षांहि किर्तीतरा पटीनें अधिक जाला परिणाम झाला आहे ! आर्यांचे मानसिक लक्षण म्हणजे तात्विक आणि तार्किक बुद्धिवैभव, द्रविडांचे हिरोवी आणि व्यावहारिक बुद्धिवैभव, मंगलांचे उज्ज्वल भाषनावैभव, अशीं हीं आनुवंशिक राष्ट्रीय लक्षणे दोकळ मानाने सहज दिसून येण्यासारखी आहेत. दक्षिणेंतून आलेल्या भक्तीची टिंगणी बंगालच्या भावनामय मुक्तागार पटल्याबरोबर जो एक सर्व बंगालला हादरून टाकणारा स्फोट उडाला, त्याचेच नाव श्रीचैतन्यदेव ! हा सुरूवा कोणी कसा उडवला होता ?

बंगाल, बिहार, ओरिसा, आसाम वगैरे इशान्येकडील मानववंश हे सर्वे मंगली संस्कृतीचे आहेत. प्रत्यक्ष गीतमधुद आणि महानीं वर्धमान हेहि थोटेवहुत ह्याच संस्कृतीचे होते. गीतम बुढाने टाकलेल्या टिंगणीने ह्या प्रांती २५०० वर्षांपूर्वी जे स्फोट झाला त्यानें सर्वे जग हादरलें आणि सर्वे जगभर भागवत धर्माचा ओव लाव्हासारखा पसर लागला. तो थंड होण्याला १०००।१५०० वर्षे लागली. चैतन्यदेवाच्या उदयाचे पूर्वी हा लाव्हाचा (तसरस) ओव अगदीं थंड होऊन जमिनीसाग्न्यच वाहात होता. मुसलमानांच्या बापाकार्पाने बौद्ध भिक्षु संघाची वाताहात झाली. मागे मात्र त्यांचे केवळ अत्यंत हीन परिणाम तात्विक कामाचाराच्या रूपाने समाजाच्या सर्वे वर्णांमधून रोम-रोमानें भिन्न गेले होते. बंगालची स्थिति कर्मातीची केवळबाणी झाली होती. बुद्धि पूर्ण स्वार्थी झाली होती. एके बाळीं पराक्रम गाजविलेल्या मेन पराण्याचा जरट राजा लक्ष्मणसेन राज्य करता असता अवघ्या ५०० मुसलमानांच्या एका दरोडेखोर शेळीनें टापा घातला. तेव्हां त्याला तोंड न देता लक्ष्मणसेन मार्गील दाराने परागटा झाला, आणि त्याच्या मागोमाग त्यातंत्र्य आणि स्वराज्यहि पळाले, तें अद्यापि पूर्वेकडाला आलं नाहीं. आतां परिस्थिति बदल आहे. आजकालच्या हिंदुस्थानाला जें भावनाचें भातुकें मिळत आहे, तें बंगाल्यांतून येत आहे. राममोहन राय हा आजच्या भारताचा धार्मिक बाप असेल, तर श्रीचैतन्य हा आज होय.

चैनन्यचरित्र

चैनन्याने पूर्वाभ्यास नांव विभंभर. त्याद्वारे नांव निमै. हा नव-
द्वि (नरिया) येथे इ. स. १४८६ मार्च वीण्याव ब्राह्मण आठ-
व्याच्या पोटी जन्मला. त्याचा आज मूळ ओरिसा प्रांतांतल्या गह-
णारा. मंत्र्यात नेतव्यावर निमै आपल्या जीवनाचे कार्य करण्याचा आरंभनासून
अंगेरपर्यंत ओरिसामधील जगन्नाथपुरी येथे येऊन राहिला, त्यांत वावंग कारीच शांत
नहीं. आठव्याचे पाणी एकनशाईदेच उतरावयाचे ! निमै लहानपणी लढाई होता. दर-
लेनीच गोष्ट. आपल्याला धरावयास आलेल्या चौथ्यांशी हत्यारधः गिरावांनी दरेदरे
नाम्याने (नामदेवमराराशनीं) कत्तव केली. निमै बंगाली असल्याने असरी दृष्टी
त्याचेकडून होणे शक्य नव्हतं. तरी तो महा धर्माचा हाण्यापूर्वीच, गंगेवर स्नानासाठी
ब्राह्मण आठे भगता त्याची पोतरे लपून टेव; पाणी भरण्यासाठी मुली आपल्या तर
त्याच्याशी माकडचेष्टा कर, असे अनेक चाळे कर लागला होता. आईबापांनी असे कर
नको, म्हणून मागितलं, तर त्यागिवाय मंत्र जगाचा अनुभव बघा येईल, असा साळवू
जराच देई. गिरावासाठी द्यायेंत जा म्हटलं तर माझं शिक्षण संपच चाललं आहे, असे
म्हणे. “ सर्वप्रथम अमार (माझं) एक अडिनीय स्थान ” हें वेदान्तांतील वाक्य मागून
त्याचा विद्वान् दाव जगन्नाथ सिध्द आणि साध्वी शर्चादेवी आई त्या दोघांचीहि तांजें बंड
करी. निमै अति गौरा व अति गुडर चालक होता. त्याच्या ग्रा चाळवांनी तर तो
सर्वांचा अधिपत्य लादला होता. नववीस हा गांव त्या वेळी पश्चिम बंगाल्यांत संस्कृत
विद्येचे मोठे नामांकित आगर होते. त्यांत व्यवहार आपल्या कुशाग्र बुद्धीने संस्कृत
व्याकरणांत त्याने चांगली प्रगति मराउन केली. मुरारी गुप्त नांवाच्या वैद्य ज्ञानीच्या
एका संस्कृतज्ञाना त्याने व्याकरणाचे प्रश्न विचारून कुठित केले.

संस्कृत व्याकरण हें कांही खोसल्यावर जिचा अजीर्णावर औषधाच्या पुड्या देण्या-
इतकें सोपें काम नाही, असा टोमणा मारला. मद्राघर नांवाच्या एका नैसर्गिक
ब्राह्मणालाहि तर्करात्रांत हलून थक केले. तरुणपणी त्याने संस्कृत गिरावण्याची स्वतःची
एक स्वतंत्र पाठशाळा उघडली, आणि पांडित्यांत नांव मिळविले पण त्या कोवळ्या वयांत
त्याच्या भक्तीचा अंकुर मात्र अगदी दडून राहिल्यामुळे दिसून आला नाही. धार्मिक
लोकांचीहि तो इतर कोरड्या शास्त्री-पंडिताप्रमाणेच प्रसंगी चेष्टा करी; पण भक्तिरसाचा
ज्वालामुखी त्याच्या पोटात धुममत असलेला फार दिवस असा गुप्त राहणें शक्य नव्हतं.
खऱ्या भक्तीच्या पोटी ज्ञान आणि वैराग्य ही बुद्धी व्हावयाचाच, हें आम्ही गेल्या
व्याख्यानात जाणलेच आहे.

निमैमध्ये ज्ञान तर होतेंच; पण तारुण्याच्या ऐन ज्ञानीत त्याच्यामध्ये वैराग्यहि
डोकाळ लागलं. तो गयेस आपल्या बडिल्याच्या आडानिमित्त निघाला असता, वाटेंत
कुमार हटा येथे ईश्वरपुरी नांवाच्या म्हाताच्या साऱ्या सात्विक ब्राह्मणास भेटला;

त्याच्या निर्व्याज शुद्ध भक्तीच्या साक्षात्कारामुळे निमैच्या भक्तीचा जो एकठा स्फोट झाला तो पुढे त्याला स्वतःला देखील कांही आवरेना. गथा क्षेत्रांत त्याला भक्तीचा आणखी साक्षात्कार घडून एकदा तर तो मूर्च्छित पडला. त्याने यात्रेहून परत गेल्यावर संन्यास घेतला. कारण हिंदु धर्माची खुळचट जातिभेदाची बंधने त्याला फार दुःखी होऊ लागली. म्हणून अमरी तरुणपणी कोणाचे कांही न ऐकता, संन्यास घेऊन पुरी येथील जगन्नाथाच्या देवळांत जाऊन राहिला. तेथील देवळाच्या आवासांत त्याच्या भक्ति-भावनांना पूर्ण अवसर मिळून शिवाय जातीचे कसलेहि बंधन पाळावे लागत नसे. तेथे त्याला पुष्कळ शिष्यसमुदाय मिळाला. कांही शिष्यांसमावेत त्याने हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व क्षेत्रांची यात्रा आयोपली. इ.स. १५११ साली पुरी येथे तो परत आला. घंटावनांत सहा वर्षे राहिल्यावर त्याच्या भक्तीची परमावधि झाली. इ. स. १५१६ चे सुमारास पुरीस परत आल्यावर तेथून १८ वर्षे आपले धर्मप्रसाराचे काम सतत केले. सर्व बंगालभर त्याचे शिष्य व त्याच्या वैष्णव मतांचा फैलाव झाला. पुरी येथे इ. स. १५३४ साली त्याने देह ठेविला.

पंथाचा प्रसार व अवनति

त्याच्या शिष्यांत सर्व जातींच्या पिढेपसून झालेल्या जातींच्या लोकांचा भरणा जास्त होता. हरिदाम नांवाच्या मुख्यमात्राला जवळ जवळ त्याच्या पदशिष्याचा मान होता. ब्राह्मणांच्या ब्रह्मचर्योपवसाच्या त्रिपावणीमुळे मुमुक्षुमानांनी बौद्ध विहारांचा जो भयंकर विषय मोडिला, त्यामुळे नामांकित विद्वान् भिक्षु आणि भिक्षुणी आपले मठ आणि विश्वविद्यालये टाकून नैराळ, तिवेद, आत्मास, औरिषा वगैरे दूरदूरच्या प्रांतांत पळून गेले होते. त्यांच्या मागून वरिष्ठ वर्गाचे गृहस्थाश्रमी बौद्धांनीहि ' य. पत्तायति स जीवति ' ह्या मार्ग स्वीकारला. मागे जे झालेल्या जन्मांतले बौद्ध उरले त्या सर्वांना हिंदु धर्मातील अगुन्य वर्गाचे भुक्तायांचे स्थान स्वीकारून नादव्यजनने जीव धरून गुजारा करावा लागला. अशा लोकांना चैन्याच्या मुन्देशी शिष्यांनी भरामर आपल्या कळवांत ओढून आपापल्या मोठमोठ्या आश्रमांचे पूर्व आणि पश्चिम भागांत फेरे विमर्शण जाळे फारले. प्रत्यक्ष चैन्यापंचेच शुद्ध चारित्र्य, उग्र्य श्रम, मन्त्रीचा गाथा भाव, धन, वैभवं, जातिभेदादि गुणांचा अभाव, त्यांच्या मठाची व्यवस्थेसार घटना इ. अनेक कारणांमुळे चैन्याच्या मार्ग ही ही म्हणता त्याच्या पंथाचा विस्तार झाला; इतकेच नव्हे, तर स्वतः पैतृय म्हणजे शिष्युत्तार अवतार, ही मळना बळावून त्याच्याच पूजेसाठी मंदिरे उभी राहू लागली. श्री गिनि बौद्ध महायान पंथाची, तीव्र चैन्य पंथाची होऊन, दोन तीन शतकांनंतर ह्या पंथाच्या अस्तित्वावर मुघलात झगती. एखाद्या थोर पुरुषासंदर्भात स्थितिचरित्र भक्ति, त्यामधील अशररुद्ध, त्याची मूर्तिपूजा, नंतर त्याच्या नांवाने

मंदिराचा उठाव, इतरं ह्यांच्यावर त्यांच्या नावाने पोटें जळण्याचा धंदा, ही परंपरा हिंदुस्थानांतच नव्हे - तर सर्व जगांत सर्वत्र आढळते. श्रीचैतन्याचा पंथहि ह्या दृष्टि परंपरेचेंच एक उद्वेगकारक उदाहरण शालें, असें म्हटल्यावांचून गत्यंतर नाही.

इतर पंथ

भागवत धर्म हा पुरातन काळीं द्राविडांचा होता. पुढें शक्यपुत्र गौतम बुद्धानें त्यांचा ऐतिहासिक काळीं उठाव केला. शैव, वैष्णव, जैन पंथांनीं आगिल भरतगंडांत आणि बौद्धानां तर सर्व आशियामर त्यांचा प्रसार केला. पुढें महायान, मंत्रयान, वज्रयान इ. तान्त्रिक अशंकातीच्या द्वारां बौद्धांचीच नव्हे तर शैव, वैष्णवादि हिंदु भागवतांचीहि अवनति कशी झाली, हें आम्हां वर दाखविलें आहेच. आतां येथें भागवत धर्माचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठीं पुनः द्राविडांनींच आधुनिक उत्कृष्ट मतीचा उठाव केला, तो सर्व जगाच्या संतांनीं अगोदर केल्यावर द्राविड ब्राह्मण आचार्यांनीं शास्त्र आणि काव्यग्रंथ लिहून त्या धर्माला प्राधिक स्वरूप कसें दिलें; पुढें ह्या धर्माचा प्रसार प्रथम कर्नाटक, नंतर महाराष्ट्र, नंतर उत्तर हिंदुस्थान व बंगाल ह्या प्रांतांत केला व पोर्णी केला, हें वर सांगितलें. बह्मताचार्यांनीं ह्याच धर्माचा उपदेश प्रथम काशी येथें करून तो पुढें गुजरायेंत केला. पण त्याच्या पंथांत स्वकर्तृ राधावल्लभमी पुढिमागांचें बंड माजल्याने व कांही अंशीं ह्याच वाममार्ग चैतन्याच्या वैष्णवमार्गांत झाल्याने ह्या सर्वच पंथांची अवनति होणें क्रमप्राप्तच शालें. आतां भागवत धर्माची एक अत्यंत शुद्ध आणि उज्जळ शाखा शीख धर्म ह्या नावानें हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहे. त्या धर्माचा विचार करून हा विषय आद्योप.

शीख धर्म

मुसलमान संस्कृतीचा प्रवेश

ख्रिस्ती शतकाच्या सहाव्या शतकांत इ. स. ५७० साली अरब-स्थानातील मक्का येथे मुसलमानांनी धर्माचा संस्थापक महमद पैगंबर हा जन्मला. ह्यानें स्थापलेला इस्लाम धर्म सेमेटिक् लोकांच्या धर्माची सुधारून वाढविलेला तीमरी आग्राचे होय. एकदैवत्व, त्याची निराकार उपसना, मानवी समानता, स्वतंत्रता, बहुता, वगैरे भागवत धर्माच्या मूळ तत्वांचा जोर जगांतील इतर धर्मांपेक्षांहि सेमेटिक् लोकांच्या धर्मांत मुळापासूनच कांही वाढनीत अधिक होता. पण इतर वैभवशाली मूर्तिपूजक राष्ट्रांच्या संसर्गानें मोजेसनें स्थापलेल्या इस्लाम धर्मांत पुढें पुढें मूर्तिपूजा, विधि, सत्कार, सांखळेओवळे आणि जातिभेदाचें बंड वगैरे माजल्यानें,

येथु ख्रिस्तानें ह्या धर्मांत सुधारणा केली. पण ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार विशेषकरून युरोपांत पश्चिमेकडे झाल्याने, पश्चिम आशियांत आणि विशेषकरून अरबस्थानांत महमदाचे काळापर्यंत धर्माचा गाढ अंधकार माजला होता. महमदाच्या आत्मिक पराक्रमानें सेमेटिक् धर्माच्या पूर्वीचे शुद्ध स्वरूप अरबस्थानांत प्राप्त झाले. इतकेंच नव्हे तर आत्मिक आणि राजकीय सत्ता ह्या दोन्ही महमुदामध्येंच केंद्रीभूत झाल्यामुळे त्याच्या प्रयत्नाला त्याच्या हयातीतच राजकीय स्वरूप प्राप्त होऊन, त्याच्या धर्माचा प्रसार अरबस्थानभर व थोडासा बाहेर झाला. त्याच्या मागे तर जवळ जवळ सर्व दक्षिण युरोपांत आणि पश्चिम आशियांत हिंदुस्थानाच्या सीमेपर्यंत हा धर्म लवकरच पसरला. बौद्ध धर्माची प्रेरणा गौतमाने केली व प्रसार अशोक राजानें केला; ख्रिस्ती धर्माची प्रेरणा येशूने केली व प्रसार मॉन्स्टाईन ब्रादशहानें केला; इस्लामी धर्माची प्रेरणा आणि प्रसार दोन्हीही महमुदानेंच केली म्हणून त्याच्या धर्मांत आत्म्याची प्रीति आणि तत्त्वांराची शक्ति ह्या दोन्ही सत्ताला मान्यता आहे. हें शीख धर्माचा विचार करतांना ध्यानांत ठेवावें लागेल. इ.स. ६६४ साली महल्ल नांवाचा एक मुसलमान सरदार मुल्तानपर्यंत येऊन परत गेला. पुढें बगदादचे खलिफानें महमद कासीम नांवाच्या सरदाराला सिंध प्रांतावर पाठविले. त्यानें दाहीर नांवाच्या राजपूत राजाला ठार मारून हा प्रांत काबीज केला. कासीमवर खलिफाची इतराजी होऊन तो मारला गेल्यानें आपसातल्या तंड्यामुळे मुसलमानांना पुढें १०० वर्षे हिंदुस्थानाकडे येण्यास अवसर मिळाला नाहीं.

पंजाब प्रांत

हिंदुस्थान हा एक देश नसून तो एक देशसमूह-निदान राष्ट्रसमूह-आहे, ह्यांत संशय नाहीं. गेल्या चार हजार वर्षांच्या इतिहासात ह्या संघट्टाये देशाच्या सीमा पश्चिमेस इराणनासून पूर्वेस ब्रह्मदेश, सयाम, मलाका द्वीपसमूह, जावा मुमात्रा या वेद्यपर्यंत आणि उत्तरेस बल्क, तिबेटापासून तो दक्षिणेस सिन्धुलद्रीपापलीकडील समुद्रापर्यंत घेऊंवेळीं मागेपुढें सरकल्या आहेत. धर्म व संस्कृतीच्या दृष्टीने पाहतां आणि बौद्ध धर्माच्या प्रसारांमुळे, ह्या देशांतील धर्म, भाषा चालीराति सर्व आशियामर पसरलेल्या दिग्गतांल त्यापाराचे दळणवळणाच्या दृष्टीने पूर्वेस पासिफिक महासागरापासून तो पश्चिमेस अटलांतिकापर्यंत ह्या देशाच्या भौतिक संस्कृतीचा मर्मग पांचत आहे. ह्या विद्याल दृष्टीने पाहूं गेल्यास पंजाब प्रांत हा भरत-वर्षाची हद्द नसून जवळ जवळ मध्यविद्ग म्हटल्या तरी चालेल. आर्यांच्या विशिष्ट संस्कृतीच्या दृष्टीने पाहिले तरी पंजाबच भरतत्वा मध्यविद्ग हें ठाम ठरते. सिंध आणि पंजाब पेथें आज जरी मुसलमानांची बहुसंख्या आहे, अफगाणिस्थान, बुद्धिस्थान येथे तर निजवळ मुसलमानांचीच दन्नी दिसत आहे, तरी गेल्या म्हत्वाकांत ह्या सर्व भागांतून बौद्ध अथवा बौद्ध धर्माचा प्रसार असून, हा भाग भरतवंदांतील एक प्रांत म्हणून मोडत

होता आणि वंशाने व भाषेने बहुविस्थानचे लोक द्राविड आणि अफगाणिस्थान व पंजाबचे लोक तुर्की-आर्य आहेत, हे हि तज्ज्ञांना माहीत आहेच. शीख धर्माचे ऐतिहासिक विवेचन करण्यापूर्वी ह्या यरील मौगोलिक व संस्कृतिक गोष्टी निश्चितपणाने घ्यानांत बाळमत्याशिवाय शीख धर्माचे वैशिष्ट्य आणि स्वरूप मनांत नीट भरणे कठीण पडणार आहे.

शीख धर्म हा असल हिंदु धर्म आणि जगांतील एक सर्वात अत्यंत शुद्ध भाग-वत धर्म आहे, ही गोष्ट निरपेक्ष इतिहासज्ञांशिवाय इतरांस किंवाहुना पुष्कळशा शिखांना-देखील असावी तशी अवगत आहे की नाही ह्याची शकाच आहे. कारण अशी सुसंस्कृत जाणीव असण्याला तौनिक धर्माचे यथार्थ ज्ञान असावे लागते. महमद कासीमची सिंधवर स्वारा जाल्यावर पुढे तीनशे वर्षांनी गिझनीचा पहिल्या मुल्तान महमद ह्याने इ. स. १००१ पासून १०२४ पर्यंत हिंदुस्थानावर १७ स्वाऱ्या केल्या. ह्या स्वाऱ्यांत त्याचा धर्मप्रसाराचा यत्नाणा होता. ह्यानंतर चारपांचशे वर्षे मुसल-मानांचा धर्म आणि राजसत्ता हिंदुस्थानांत सारखी वाढ लागली. त्यांच्या संस्काराने भाजून निघालेले व शुद्ध झालेले हिंदु धर्माचे स्वरूप म्हणजेच शीख धर्म होय.

नानक चरित्र

शीख धर्माचा मस्थापक गुरू नानक हा लहोर जिल्यात तळवंडी ह्या गांवी इ. स. १४६९ साली वैशाख शुद्ध तृतीयेला जन्मला. त्याच्या बापाचे नांव कालू आणि आईचे नांव रिया. कालूचे कुल धात्रिय असून धेंडा तळवंडीच्या कुळकर्णीपणाचा होता. नानक सात वर्षांचा झालावर त्याला शालित पाठविण्यांत आले. पण आपणांस शिक्षविण्याची योग्यता शिक्षकांत आहे काय, असे त्याने विचारले; कारण त्याला ईश्वरा ज्ञान शिक्षकत्वाचे होते. नानकाने स्वमापे-ग्रमाणें पाठो मापेचाहि चांगला अभ्यास केला. त्या भाषेतील इस्लामी धर्माच्या ज्ञान-मुळ त्याच्या भावी धार्मिक मतावर परिणाम झाला असावा. तो नऊ वर्षांचा झाल्यावर मुज कन्नन ज्ञानचे घालण्याचा विधि झाला. तेव्हां त्याने एक कविता केली की, दया हा कसूस, समाधान हा डोरा, संयमन ही गाठ आणि गत्य हा पीळ, असे ज्ञानचे मळत नाही की मुटत नाही. एरवी मनुष्य मेल्य की इतर मुत्ताचे ज्ञानचे गटून पडते आणि आत्मा जानव्याशिवायच जातो. मग अशा मुत्ताइ जानव्याचा काय उपयोग ? पुढें नानकचे तशे काही केल्या मसाराकडे लागेना म्हणून त्याच्या आईबापाला फार काळजी पडली. कोणी म्हणू लागे, नानकाच्या गूळ लागले ! कोणी त्याला आशरी समजून गावच्या वैश्या घेण्यास आणिले. नानक म्हणून म्हणाला, 'आज्ञार माझ्या मनांत आहे, तर तो माझ्या हाताची नाडी पाहून क्या कळेल ?' पंजबचा मुबंदार दीनरानन नामे मुक्यमान होला. त्याचा एक फरणींग इंदराम नाराचा हिंदु मुज्जानपूर येथे राहात होता. तो नानकाचा

मेहुणा होता. त्याच्या पश्चिल्याने शेवटी नानकास कोठी कामगार नेमण्यांत आले. कांही दिवस काम चांगले केल्यावर नानकाने पूर्वीप्रमाणेच टाळाटाळी चालविली. रानांत जाऊन तो तीन तीन दिवस बसे, “कोणी हिंदु नाही व कोणी मुसलमानहि नाही” असें तो वरचेवर म्हणे. मुसलमानाच्या काजीच्या राग येऊन त्यानें नानकास सुभेदारापुढे उभे केले. नानक गाऊ लागला, “दया ही मर्माद, प्रामाणिकपणा हेंच आसन, न्याय आणि कायदा हेच कुराण, विनय हीच मुक्ता, सभ्यता हाच उपवास व अशानेच मनुष्य मुसलमान होतो” असें नानकाने आपल्या म्हणण्याचें तात्पर्य सांगितले. इतक्यात नमाजाची वेळ झाली म्हणून काजी मजिदत गेल्या. नानकहि त्याचे मागोमाग गेला. काजी प्रार्थना करूं लागला, तर नानक हसूं लागला ! काजीनें कारण विचारतां नानक म्हणाला, ‘काजीचें लक्ष प्रार्थनेकडे नसत त्याचें शिंघरुं सुद्धा आडांत पडेल, ह्या विचाराकडे त्याचें सारें लक्ष लागलें आहे !’ काजी रज्जिल झाला !

नानकाचा मर्दाना नांवाचा डोम जातीचा एक स्वामिनिष्ठ शिष्य होता. त्याला घेऊन नानक यात्रेला निघाला. कामरूप (आसाम) नंतर जगन्नाथपुरी येथे जाऊन आणि सर्व पूर्ण हिंदुस्थानभर फिरून परत पंजाबांत आला. नंतर दोघे पाकपट्टण येथें शेल फरीद हे मुसलमानी क्षेत्र पाहावयास गेले. तेथील साधु शेख इब्राहिम हा नानकाचा अनुयायी झाला. पुढें नानक सध्यदपुरास गेला असता, त्या गांवावर लवकरच चापराने हल्ला केला; आणि बहुतेक सर्व लोकांची कत्त केली. त्याचा हृदयद्रावक उल्लेख नानकाने आपल्या कवनांत केला आहे. त्या वेळीं चापरचा मरदार मीरखान ह्यानें नानक आणि मर्दाना ह्यांना कैद करून कामाला लावले. नानकाच्या डोक्यावर जें ओझे दिलें होतें तें एका हाताच्या अंतरावर अंतराळांतच राहिलें असलेला चमत्कार मीरखानाने पाहिला. चापरहि नानकाला पाहावयाला तुरुंगांत आला. असा साधु ह्या गांवांत आहे, असें कळलें असतें, तर ही कत्त मीं केली नसती, असें तो म्हणाला. मग नानकाचा त्यानें मोठा मत्कार करून त्याच्या सांगण्यावरून सर्व बंदीवानांना मुक्त केले. ह्यानंतर एका पंजाबी व्यापाऱ्यानें शींग धर्माची दीक्षा घेऊन तो व्यापारानिमित्त सिलोन येथे गेला. त्याच्यामार्फत सिलोनचा राजा शिष्याम ह्याचें लक्ष शींग धर्माकडे कळतें. पुढें नानक दोघा शिष्यांना घेऊन दक्षिणेंत मद्रासेकडे यात्रेस गेला. तेथें कांहीं जैन सन्याशांना त्यानें शींग केलें. पुढें पूर्व समुद्रांतल कांही वेयात (लखनौ, मालदीव) त्यानें आपल्या धर्माचा प्रचार करून मग सिंहलद्वीपांत गेल्या व तेथील राजाच्या दरिद्र धर्माचा उपदेश केला. याच ठिकाणीं त्यानें आपलें प्राणमगनी नांवाचें स्तोत्र रचिते.

सिंहलद्वीपाहून परत आपल्या देशी गेल्यावर नानकाने कित्येक हिंदु पंडित, योगी, गोसावी, फरीर बगैरेना शींग धर्माची दीक्षा दिली. नंतर तो काश्मिरांतून हिमालयांत गेल्या. तेथून पुढें वायव्येकडे पेशावर, कंदाहार, बंगरे मुगल्यानी क्षेत्राची यात्रा त्यानें केली. त्यानंतर तो मद्रेच्या यात्रेला निघाला, त्या वेळीं त्यानें मुसलमान फकिराचा धर्म केल्या होता. यरोवर मर्दाना होनाच. मद्रेस जाईपर्यंत तो फारच थकला.

तेथें गेल्यावर मक्केच्या मशिदीतील काव्याकडेच पाय करून निजला. एका मुसलमानानें त्याला रागानें उठविलें. त्याचे पाय जातील तिकडे सर्व मशीद फिरूं लागली, तेव्हां त्याच्या भोंवतीं तेथील सर्व मुळा जमले. ते विचारूं लागले कीं, हिंदु धर्म श्रेष्ठ कीं मुसलमानी धर्म श्रेष्ठ ? नानकाने उत्तर केलें, 'सत्कृत्याधियाय दोन्ही धर्म व्यर्थ आहेत. ज्याअर्थी दोन्ही धर्म एकमेकांचा द्वेष करतात, त्याअर्थी ते दोन्हीहि खोटेच आहेत.' हें ऐकून सर्व मुलांनीं व मुख्य गुस्नेहि त्याचा सत्कार केल्य. ह्यानंतर नानकाने मदीना, मगदाद, यौरे दिक्काणीं जाऊन आपल्या सार्वत्रिक धर्माचा संदेश गाजविला. स्वदेशीं परत आल्यावर लवकरच त्याचा एकनिष्ठ शिष्य मद्राना वारला. ह्या वेळीं नानकाच्या भोंवतीं शिष्यसमुदाय पुष्कळ जमला होता. पण त्यांपैकीं थोडेच खरे होते. त्याची परीक्षा केली अमतां लहिना नांवाचा एक शिष्य खरा ठरला. नानकाला दोन मुलगे, श्रीचंद आणि लखमीदास नांवाचे होते; पण दोघेहि त्याच्या गुरुपणाचा वारसा चाल-विष्याला नालायक होते, म्हणून त्यानें आपल्या मागे अंगदाला आपल्या जागेवर नेमलें. इ. स. १५३८ साली आश्विन शुद्ध दशमीचे दिवशीं नानकाने समाधि घेतली. मुसलमानांनीं त्याच्या नांवांन रावी नदीचे कांठीं मशीद बांधली, आणि हिंदूंनीं देखळ बांधिलें. पण हीं दोन्हीहि पुढें पुराणें पाहून गेलीं व मांडणाचें मूळच गेलें.

पंथभेद

गुरु नानक वारल्यावर त्याच्या पंथांत पृढ पडूं लागली. अंगदाला गुरु नेमलेले त्याच्या मुलांना आवडलें नाहीं. त्याच्या पंथीं नित्यानीं श्रीचंद नांवाच्या त्याच्या बडील मुलाला आपल्या गुरु करून, निराळा पंथ काढिल्य. त्याला उदासी असें म्हणतात. त्यांनींल आनंदपन नांवाच्या एकाने श्रीचंद हा देवाचा अवतार बनून त्यामच खरा वारस ठरविलें. ह्यानंतर मिना नांवाचा दुसरा एक पंथ निराळा झाला. नानकानंतर शींग धर्माचे दहा गुरु झाले. त्यातील चौथा गुरु रामदास ह्याला पृथ्वीचंद, महादेव आणि अर्जुन हे निवे मुलगे होतें, पैकीं तिसरा अर्जुन हा आभाधारक होना, म्हणून त्यालाच गुरु करण्यांत आलें. पृथ्वीचंदानें रामातून आपल्या निराळा पंथ काढिल्य, त्याला मिना (दरोडेगोर) हें नांव पडलें. तिसरा गुरु अमरदास ह्यानें दडाल नांवाच्या एका जटायु शींग धर्मांनीं दीडा दिली होनी, त्यानें पुढें तिसरा पंथ काढिल्य. त्याचे नांव हुंदासी असें पडलें. त्यानाच पुढें निरंजनी असें नांव पडलें. शिंगांच्या मोशरांतून कोणत्याहि मूर्तीची पूजा होत नमने. प्रण्याद्वेष म्हणून त्याचा धर्मप्रथ आहे, तोच पूजाग्यानीं ठेवलेला अमता. ह्या पुमसां गुरु नानक, अंगद, अमरदास, रामदास, अर्जुन, तेजशदाहर आणि गुरु गोविंद इत्याद्या गुप्तीं करून स्थित केली आहेत. शिंगां ह्या गुप्ते खरोखर ते मग होत त्यांनीं केलेलीं सुविपर कानेंल ध्यात आहेत. त्याधियाय नामदेव, हरदेव,

रामानंद, कबीर, मिराबाई, रोहिदास, सेना, पीपा वगैरे एकवीस निरनिराळ्या वैष्णव साधूंच्या वचनांचाहि त्यांत समावेश करण्यांत आला आहे.

गुरु गोविंदसिंग

मुसलमानांची पूर्वपीठिका सांगतांना त्या धर्मांमध्ये तलवारीच्या शक्तीचा समावेश महमुदाच्या काळापासूनच कसा झाला होता, हे वर सांगितलेच आहे. हा समावेश मुसलमानांनी धर्माचे वैशिष्ट्य आहे. मुसलमान आपला धर्म केवळ तलवारीच्या जोरावरच पसरून ठेवत न राहता तलवारीच्या जोरावर आपला पशुपणाहि जेव्हा व्यक्त करू लागले, तेव्हा शीख गुरूच्या हे तलवारीचे तत्त्व केवळ स्वसंरक्षणार्थ स्वीकारावे लागले, व ही तेजस्वी कामगिरी गुरु गोविंदाने बजावली.

पांचवा गुरु अर्जुन ह्याचा सैल्यम वाढवून घ्यावे असे म्हणून गुरु तेजबहादूर ह्याला औरंगजेबाने दिल्ली येथे ठार मारले; आणि त्याच्या शरीराचे चार तुकडे करून चारी राज्यांच्या बेशीवर टांगले. ह्या भयंकर वृत्त्याचा परिणाम तेजबहादूरच्या तेजस्वी मुलगा गोविंदराय ह्याच्या मनावर कायमचा झाला. त्याने शीख लोकांचे स्वसंरक्षणाला समर्थ असे एक पथक—लडाऊ राटू—तयार करण्याचा घोर पण केला व तो पूर्णपणे सिद्धीस नेला. गुरु गोविंद हा शिखांचा दहावा आणि शेवटला गुरु होय. हा लढानपणापासून धनुर्विद्येत फारच निष्णात होता. ह्या वेळी पंजाबांत बरी मोगली सत्ता स्थापन झाली होती, तरी निरनिराळ्या डोंगरां मुल्लानांत लढान लढान रजपूत राजे आपापल्या किड्यांतून आपली शिवंदी फौज ठेवून आपला स्थानिक अम्मल चालवीत होते. अशांपैकीं भीमचंद नांवाच्या एका रजपूत राजाशी गुरु गोविंद ह्याच्या वेळोवेळीं झटापटी होत. ह्या झटापटीच्या द्वारे शिखांना लष्करां घळण लागले ! गुरु गोविंदाने आपणारे आपल्या धार्मिक कागाधिवाय राजकीय तयारांची चळवळ चालवीली, हे त्यांच्या सामान्य धंगू शिष्यवर्गास वरं वाटत नसे. त्यांनी त्याच्या वृद्ध आईच्या-मार्फत पुष्कळ रद्दचली करून पाहिले. पण गोविंदाने आपला वाणेदार निश्चय रतिमर दळू दिला नाही. त्याच्या मसनडांपैकीं (एजंड) बरेच जुळमी व बंदखोर झाले होते. अशा अपराध्यांना योग्य शिक्षा देऊन सर्वांना त्याने आपल्या हुकमतीखाली आणिले. गोविंद तुमता मिणभिणीत गुरु नमूत झणझणीत वादवादाहि होता, असे त्या वेळच्या उद्दाम वादवादींनी मानू लागले.

एकदा कांही शिखांनीं येऊन गुरु गोविंदाजवळ फियांड दिली की, तुमचा छळ फार झाल्यामुळे गुरूच्या दर्ज्याला येणेहि पुष्कळाना शक्य होत नाही. तुमचा अर्थात् गुरूवाहि त्वेच आल्याच होता. म्हणून त्या गनिमांच्या कायमच्या बंदोबस्तासाठी व शीख राष्ट्राच्या सरक्षणसाठी त्याने पुढील वेत केला. वैशाली पौर्णिमेच्या दिवशीं

आपल्या सर्व शिखांचा एक दरवार आनंदपूर येथील आपल्या राजधानीत भरविला. वैशाख शुद्ध पौर्णिमा हा हिंदुस्थानातील सर्व द्राविड धर्मियांचा मोठा राष्ट्रीय सण फार पुरातन काळापासूनचा आहे. बुद्धाचा जन्म आणि निर्वाणप्राप्ति ह्याच दिवशी मानण्यांत येते. सर्वजण जमल्यावर गुरु गोविंदाने आपली तलवार म्यानांतून उपसली आणि गुरुसाठां कोण निश्ठावान् शिष्य आपल्या प्राणांची आहुति देण्यास तयार आहे? असें खडसून विचारले! सर्वजण घाबरून गेले. एकदा, दोनदा व तीनदा गुरूने हा भयंकर सवाल केल्यावर दयाराम नांवाचा लहोरचा एक शीख पुढें येऊन त्यानें आपली मान पुढें केली. गुरूने त्यास पडद्याआड नेले. रक्ताचा ओघ पडद्याबाहेर दिसूं लागला. रक्तानें भरलेली तलवार घेऊन बाहेर येऊन गुरूने आणखी कोण शिष्य मजसाठी आपले शिर अर्पण करण्यासाठी तयार आहे, असें दरड्यातून विचारलें. दिल्लीचा दुसरा धर्मदास नांवाचा पुढें आला. एकामागून एक असे दारकेचा मुद्दकमचंद्र, वेदरचा साहेबचंद्र, जगन्नाथचा हिंमत पुढें आले असतां अद्या पांचहि शिखांना पडद्याआड करीतांपर्यंत दरवारांतून बरेचसे ऐतळाऊ शीख नाहीसे झाले होते. पण उरले ते करारी व निधड्या छातीचेच राहिले होते. मग गुरु गोविंदानें मोठ्या आवाजानें पडदा एकीकडे सारून ते पांचहि कडे शिष्य एका रांगेनें बसलेले जमलेल्या मंडळींना दाखविले. त्याच्याऐवजीं पडद्याआड प्रत्येक वेळीं त्यानें एकेक बकरा कापून त्याचें रक्त दाखविलें होतें. तो सर्वांना उद्देष्टून मोठ्यानें ओरडून म्हणाला, “शिष्यांनो, आद्य गुरु बाबा नानकाचे वेळीं अंगद हा एकच शिष्य मिळाला! आतां मग पाच शिष्य मिळाले आहेत!! ह्या पांचांनीं आश्रम नव्या शीख राष्ट्राचा पाया आपले रक्त अर्पण करून घातला आहे.” सर्वांनीं विस्मित होऊन त्या पांचांना धन्यवाद देऊन साष्टांग प्रणिपात केला. गुरु पुढें म्हणाला, “बाबा नानकाच्या वेळेपासून गुरूनें चरणतीर्थ देण्याची बहिष्कार चालत आली आहे. त्यापुढें शिखांचा खालसा (संस्थान) तलवारीच्या आणि शीर्याच्या कळावरच चालणे शक्य आहे. म्हणून मी आतांपासून तलवारीनें हालविलेले पाणी पात्रून शीख दीक्षा देण्याची चाल पाडतो. आतांपर्यंत जे शीख होते म्हणजे शिष्य होणे, ते त्यापुढें सिंग (सिंह) म्हणजे राजे होतील! ह्यापुढें सर्वांनीं एकच धर्म स्वीकारावा. चारी जाती अतः पर नष्ट झाल्या. सर्व आम्ही आतांमारखे भाऊ झालां. कोणी बरिष्ठ नाही, कोणी कनिष्ठ नाही; गंगा अगर दुसरें कोणतेंहि तीर्थ कोणी मानूं नये. राम, कृष्ण, ब्रह्मा, दुर्गा इ. देवतांचा त्याग करून केवळ नानक आणि शीख गुरूवरच निष्ठा ठेवावी. ह्या वेळीं मुघांरें बीस हजार माणसांनीं उभे राहून ह्या नवीन जहाल धर्माची दीक्षा घेतली. त्यात कित्येक वैश्य, क्षत्रिय व इतर शून्य मतांचे हिंदूहि होते. शक्ती केवळ समासगीरच होतें.

गुरु गोविंदानें त्यानंतर त्या पाच शिष्यांना श्रीमन् अकालच्या नांवानें गद्गधारेनें हाकविलेल्या पाण्याची अभिषेक दीक्षा दिली. त्यानंतर त्याच्यापुढें स्वतः आपण उभा राहून त्या पांचांनीं आपणां अकाली धर्माची दीक्षा देण्यास नम्रगानें विनंती केली.

सर्वांस आश्रय बाडलें !! त्यांना सर्वांना गुरु गोविंदाने समजावून सांगितलें. अतःपर गुरूंची परंपरा बंद करण्यात आली आहे ! खालसा हाच गुरु आणि गुरु हाच खालसा !!! म्हणून मलाहि तुम्हीच आतां खालसांत सामील करून घेणें इष्ट आहे ! त्या पांचांना “पंचिप्यारा” पांच लाडके असे नांव पडलें. केस, कंगवा, कृपाण, कच्छ (आखूड चोळणा) आणि कडे ही शिखांचीं पाच लक्षणें प्रत्येक शिखानें धारण करणें, तेन्हांपासून अवश्य झाले आहे. ही गोष्ट इ. स. १६९९ सालीं घडली. हे पांचहि लाडके अगदीं हलक्या जातींतले व कुळांतलेच होते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व्हा त्रैवर्णिकांन्हीं कोणीहि हरीचा लाल नव्हता, ही ध्यानांत ठेवण्यासारखी ममीं गोष्ट आहे. इतकेंच नव्हे तर स्वराज्य अथवा ऐहिक स्वातंत्र्य मिळवायचें आणि ठिकवायचाचें असल्यास तलवारीचें वळ आपल्या मनगटानें चालविणेंच अवश्य आहे हा गुरु गोविंदाचा धडा महात्मा गांधीनेंहि शिकण्यासारखा आहे !

त्यानंतर गुरु गोविंदसिंगास औरंगजेबाच्या प्रचंड सत्तेची अविश्रात आणि आमरण संज्ञाचें लागले. त्यांत त्याने आपल्या सर्वस्वाची आहुति कशी दिली, हे कथानक अखिल मानव जातीच्या इतिहासांत अत्यंत हृदयविदारक आणि स्फूर्तिकारक आहे. आपली राजधानी टाकून आपल्या कुटुंबाला घेऊन तो देशोधडीला लागला. धायफामुलांची ताडानूट शाली, त्याचे दोन तरुण मुल्ले लढाईत पडले. वृद्ध आई व पत्नी हाय हाय करून मेल्या. त्याचे दोन लहान नातू एका ब्राह्मणाच्या घरी दडून होते. पण धुतूक बक्षिसाच्या आशेने त्या नीच ब्राह्मणाने, सरहिंदचा मुभेदार बक्षिरखान ह्याच्या हवालीं त्यांना केले. मुसलमान होत असल्यास जिवंत ठेवूं, नाही तर त्या दोन्ही अर्भकांस दार मारण्यांत येईल, असें बक्षिरखानाने फर्माविलें. पण त्या शूर अर्भकांनीं आनंदानें मरण पत्करलें !!! तरी पण अखेरपर्यंत गुरु गोविंद औरंगजेबाच्या हातीं लागला नाही. इ. स. १७०७ साली औरंगजेब वारस्यावर त्याचा मुल्ला बहादूरशाहा तत्कावर बसला. त्याने गुरु गोविंदसिंगाशी सलोखा केला, व त्याची मदत मागितली. पुढें गुरु गोविंदसिंग दक्षिणेंत निजामशाहीत नांदेड गांधीं एक शाख मंदिर आहे, तेथे जाऊन आपल्या अंतःकाळची वाट पाहात राहिला. नांदेडचे मूळचें नांव ‘नऊ नेट डेरा’ असें होतें. तेथे एके दिवशीं गुरु एका जमातीला उपदेश करीत असता एका अफगाण मायेफिरला तो न आवडून त्याने एकदम गुरूच्या अंगावर वार केला. त्यामुळे गुरु काही दिवस अत्यवस्थ आजारी होता. बहादूरशाहाने आपल्या दरबारी वैद्यास जखम बरी करण्यास दिल्लीहून पाठविलें. ती बरी होत आली होती; पण एके दिवशीं अंगांत शक्ति नमतां हि एक धनुष्य घेऊन त्याचा कळेंच प्रयत्न केल्यामुळे त्याच्या जखमेचें टाकें तुटले. पुढें दुखणें अमाप्य होऊन हा हिट देवीचा अत्यंत नेत्रस्वी सत्पुत्र इ. स. १७०८ साली कार्तिक शुद्ध पंचमीचे दिवशी निद्रायामास गेल्या.

आमची भागवत धर्माच्या निजामाची गोष्टहि येथेंच संपली. पुढें रणजिमिंगाने शिखांचें स्वतंत्र राज्य स्थापिलें. इतकेंच नव्हे तर आझादच्या अगोरी निजामाच्या

मराठ्यांची पूर्वपीठिका

अथवा

रघुवंशोत्पत्तीविषयी शास्त्रीय विचार

हा प्रयत्न निर्णायक मुद्द्यांच नाही. केवळ दिग्दर्शक आहे. असल्या प्राचीन विषयाचा निर्णय त्याच पाहणे केव्हा केव्हा हास्यास्पद होते.

हे जाणून घ्याची जवळ जवळ दिशा जरी दाखवितां आली, तरी मी स्वतःस कृतायें समजेन, शिवाय माझा दुसरा एक हेतु आहे. तो तद्दण विद्यार्थ्यांना अनुलक्षून आहे. त्याच विषयाचा विचार मागे एकदा मी भारतीय इतिहास सशोधक मंडळीपुढें केला होता. त्या वेळीं माझा हेतु आर्य आणि अनार्य ह्या शब्दांचा प्रचार आणि तज्ज्ञन्य कांही ह्दमूल शालेत्या तीव्र भावना विद्वान् म्हणविणाऱ्यांमध्येहि असलेल्या पाहून, त्या कशा अनैतिहासिक आहेत हे दाखविण्याचा होता. कोलेजात उच्च शिक्षण घेणाऱ्या तरुणांना अशा भरमसाट भावनांचा वेळीच स्फारा मिळून, त्यांना विशाल विचारांची संवय लागेल, ह्या आशेने मी त्यांचेपुढें हा विषय ठेवीत आहे.

आजचा निमेष, मराठे हे धर्मिय आहेत की नाहींत, किंवा ते अतिशुद्धाहून वाईट आहेत कीं ब्राह्मणाहून बगले आहेत वगैरे, असल्या भावनांचे विवेचन करण्याचा नाही. ते मूळ दक्षिणेंतील, किंवा हिंदुस्थानातील आहेत काय ? समज्यास बाहेरील कोणत्या मुख्य मानववंशानील त असावेत, हे पाहण्याचा आहे. मानववंशशास्त्र हा विषय अद्यापि बाव्यावस्थेंत आहे. प्राध्याप्य विद्वानांत तौत्यनिक भाषाशास्त्राचा उदय झाला. निव्व नवीन शोधामुळे ह्या दोन्ही शास्त्रांची घडी अद्यापि नीट वसलेली नाही. नवीन्या मुळाहून माणसांचे कूळ शोधणे अत्यंत कठीण आहे. तरी तें सदांचें दिग

शोधण्याप्रमाणे अशक्य आणि मूर्खपणाचे नाही. निदान त्यांत कांही घोर पाप तरी खास नाही. मात्र शोधकर्ते निर्भीड असले पाहिजे. शक्य व द्राविड म्हणजे कोणी तरी नीच आणि हीन जात, आणि आर्य व मोगल म्हणजे कोणी तरी निर्भेळ उच्च जात अशा भावना ज्यांच्या मनाच्या तळाशीं तळ देऊन बसलेल्या असतात अशांना इतिहास-शास्त्रांत गतीच नाही. शक द्राविडांप्रमाणे आर्य म्हणून कधीकाळीं एखादा विशिष्ट मानव-वंश होता की नव्हता ह्याबद्दल आज विद्वानांत मोठा वाद माजून राहिला आहे. 'ज्ञानकोश'कारांच्या परिश्रमामुळे तर नास्तिकपक्षांत मोठीच भर पडली आहे. आर्य म्हणून एखादा वंश अगर वंशसमूह असल्या तरी भरतवशांत प्राचीनकाळीं त्यांची जी, निर्भेळ श्रेष्ठता गाजत होती, ती त्यांची केवळ स्वयंमन्य करुषि होती हें खरे.

आजच्या विद्यालया तीन प्रकारच्या पुराव्यांची मदत घेण्यात आली आहे : [१] लिखाणाचा आणि लिखित इतिहासाचा, [२] नावांचा व भाषाशास्त्राचा, [३] चाली-रीति आणि समाजशास्त्राचा. पैकीं पहिला फारच दुर्लभ, त्रोटक आणि अपुरा आहे. अप्रत्यक्ष रीतीने ज्याचा संवेध लावता येईल असा मला जो कांही पुरावा मिळाला, त्याचा उल्लेख मी शेवटीं केल्या आहे. प्रथम आपण दुसरा म्हणजे नावाचाच धेऊ. कारण हा जितका विपुल मिळतो, तितकेच त्याचे धागेशेरेहि पुरातनकाळांत मागे फार दूरवर जाऊन पोचतात, ही मोठी विशेष गोष्ट आहे. दोनचार पुरातन शब्दांचा ह्या लोकांच्या 'मराठे' ह्या जातीय ऊर्फ राष्ट्रीय नावांत इतका वेमाश्रम लय झाल्या आहे की, त्यामुळे ह्या लोकसमूहाला एक एक वैशिष्ट्य प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे हा समूह विशिष्ट संघटना पावलेल्या एक स्वतंत्र मानववंश असावा असें समजण्यास कारणें दिसत आहेत. हें म्हणजे हिंदुस्थानातील सन १९०१-१० सालांच्या सेन्सस रिपोर्टानून घेऊन घेतलेल्या श्वालील आकड्यांवरून ध्यानांत येईल.

रष्ट्रवंश		राजवंश	
राठी, पंजाब	९७७९८	राजपूत	९४३००८५
मराठे	५०८७४३६	रायत	१५५०७५
कुणबी	४५१२७३७	रातुनिया	१७५९७
.....	राव	१२८९५
	९६००१७३	रायळ (राजपुताना)	४८१५
रष्टी		रावकिया (घडोदे)	७८१८९
मुंरई	५०५१५	राजू (मद्रास)	१०३१२३
मद्रास	२५७६४४८	रायेंवार (गुड्डर)	५९८३
.....

एकूण १२३२४५३४

एकूण ९८०७७७२

ज्यांच्या जातीय नावांमध्ये रष्ट्र आणि राज ह्या दोन शब्दांचे पर्याय समाविष्ट झाले आहेत, अशा दोन लोकसमूहाचा वर पृथक् पण समांतर निर्देश केला आहे. ह्या-

वरून वंगराटण्या हे दोन्ही भिन्न आहेत असे दर्शविण्याचा माझ उद्देश नाही किंवा तसें माझे मतहि नाही. उलट हे दोन्ही संघ आज हिंदुस्थानांत अलग राहात असूनहि एक-मेकांशी नांवानें कसे संबंध आहेत हें ग्यामील आंकड्यांवरून दिसून येतें.

राठोट (मारवाड, विरानेर, विरानगर.)	१,२२,१६०
चव्हाण (बुंदी, बोटा, शिरोही.)	८६,४६०
यदु (करोली, जमलगीर.)	७४,६६०
परमार (उज्जनी.....)	४३,४३५
सोळांकी	१८,९४४

ह्या आंकड्यांत राठोटच नव्हे तर परमार (पवार), सोळांकी (सालुखे, चालुके, गोलके), यदु (यादव, जाधव), चव्हाण हीं अमल मराठ्यांची नांवें प्रामुख्याने आहेत व आणखीहि पुष्कळ मराठ्यांची नांवें उत्तरेकडील अस्मत् राजपुतांत सहज सापडण्यासारखी आहेत; पण नांवांपलीकडे ह्या उत्तरेकडील राजपुतांत व दख्खनमधल्या मराठ्यांत आतां शरीरसंघ फारच थोडा उरला आहे, मित्रदुना नाहीच म्हणण्यासारखा आहे. तसाच पंजाबींनील राठी, महाराष्ट्रांनील मराठे व दक्षिणेंतील रड्डी यांच्यांतहि पण संबंध राहिलेला नाही. तरी तेथल्यावरून ह्यांच्यांत मूळचा जातीय संबंध नव्हता, असें मुळीच म्हणता येणार नाही. मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीने पाहता घरील रडवंश आणि राजवंश ह्यांच्यांतच नव्हे तर राठी, मराठे, रड्डी ह्यांच्यांतहि चालीरीतींची परंपरा, धर्म, पेहराय, प्रहृतिस्वभाव, राज्यपद्धति, भरतखंडाबाहेरील संबंध, भरतखंडातील फैलाव, शारीरसंबंध, शारीरिक साम्य, ऐतिहासिक कामगिरी व धंदांची परंपरा अशा अनेक दृष्टींनी ऐक्य दिसत आहे. त्यांतल्या त्यांत रडें व राजपूत हे वंगानें एक आहेत हें सिद्ध करणें जिके मोपे आहे, त्याहून ते भिन्न आहेत हे मिळ करणे फारच अधिक कठीण आहे.

पन्नास लाख मराठ्यांमध्ये पंचेचालीस लाख कुणव्यांची भर पडली आहे; तशी राजपुतांत नाही. ही शंकाहि राजपुतांहून मराठ्यांना भिन्न समजण्याला फारशी उपयोगी पडत नाही. कारण एक तर मराठा कोण व कुणवी कोण हे नक्की वेगळे करणें अगदीं दुरापास्त झाले आहे. पुणें-सातान्याकडे मराठ्यापेक्षा कुणवी किंचित् कमी समजले जातात, तर वन्हाड-नागपुराकडे कुणवी मराठ्यांहून आपणाम जास्त समजतात. शिवाय हा कमीजास्तपणा केवळ दर्जाचा आहे जातीचा अगर वंशाचा आहेच असे सहसा सांगतां येत नाही. जमिनीचा मालक म्हणजे मराठा आणि बाहक म्हणजे कुणवी असा अर्थ महाराष्ट्रापुरताच आहे. वन्हाडकडे तसा मुळीच नयून, कुणवी म्हणजे तेथील वतनदार राहवासी आणि मराठा म्हणजे उपन्या असे समजण्यांत येते. शरीरमवधान हा भेद दोन्ही देशांत पाळण्यांत येत नाही, त्याअर्थी हा भेद सेन्सस रिपोर्टांत आता उगाच दाखविण्यांत येत आहे, अशीहि तक्रार आहे, व ती बऱ्याच अंशी खरी आहे.

कुणबी म्हणून तो यंग आहे तो मुळात एतद्देशीय द्रावीड अगवा व तो कायस्थाने मराठ्यांत आला एतद्देशीय द्रावीड अगवा, हे म्हणजे अगदी संमरणीय आहे. पण त्याचा विचार आगम चार्चरी तिचा पुरावा पाहतांना पुढे अधिक वर. राजपुतान अशी भेगळ उत्तरेकडे बड, बड, माट त्या भिन्न जातींनी शायी आहे व त्या जाती आता पुढील टिकाणी राजपुतांत येत, दम वाढताना; त्याचाच विचार पुढेच करणे येई. नावाच्या पुराव्यांत येथे मराठे व राजपुत येतांना एकच आहेत असे घडून चालण्याशिवाय गत्यंतर नाही.

“राठी”, “मराठे” (महाराष्ट्र) आणि “रहूरी” त्यांना रट्ट हा शब्द आणि ‘राजपूत’ त्यांना राजू हा शब्द त्या शेंदेंत राजू हा धातु आहे असे आगम तून घडून चाले. वैदिक ऊर्फ छान्दस्य (मूळ संस्कृत) भाषेत राजू धातूचा मूळ अर्थ अंगभूत करणे असा आहे. प्रकाशने असा अर्थ ही भाषा अभिज्ञत होऊन मरुत हे नाव पावरी त्या काळाचा अगवा दगा तर्फे प्रि० राज्याचे त्यांचा आहे. अति प्राचीन छान्दस्य वाङ्मयात हा अर्थ पारगा आढळत नाही. महो अजमय राजति = (एवं) मोठ्या रस्त्यावर राज्य काढतो. —अणु ४, ५३, ४; गायत्री च धैष्टुमं च अनुगजति = गायत्री च धैष्टुमं त्या शेंद्वी वृत्तांत (पद्यांची) मगा आहे. —अणु २, ४३, १; य एको वस्यो वरुणो राजान —अणु १, ४३, ४ २० टिकाणी अंगभूत करणे हाच अर्थ लागतो; प्रकाशने लागत नाही. त्याचून रट्ट आणि राजपूत त्या शेंदेंचा प्रभुत्व आणि राजराण त्यांनी पुरातन संबंध आहे.

रट्ट शब्दाचा राजपुताहूनहि अधिक संबंध दुसऱ्या एका राजकारणी शब्दाशी आहे तो असा. तो शब्द पाली वाङ्मयांत पार आढळतो. तो राष्ट्र ऊर्फ जात, वंश, शेळी त्या अर्थानेच आढळतो, ही विशेष ध्यानांत घेण्यासारखी गोष्ट आहे. रट्ट म्हणजे राज्य हा अर्थाने पालीत प्रचार आहे. शिवाय राज्य हा अर्थ राज्य अशा रूपानेहि पालीत वरचेवर प्रचारला जातो. निरतिरट्ट = शिवांचे राष्ट्र; सोवीररट्ट = सोवीरांचे राष्ट्र; कोसलरट्ट = कोसलांचे राज्य; मगधरट्ट, मळरट्ट, असे प्रचार असल्या आढळतात.

“अतीति मळरट्ट कुशावती राजधानीया ओकाकोनाम राजा धम्मने रज्जे करेसि। मोल्लान इति सहस्वान जेटिका सीध्वतीनाम अगा महेंसी आहोसि। सा न एव न सीउर पुतं लभेत्तीति। नागराच रट्ट वासिनोच राजे निरेमनदरे सत्तिरातेचा ‘रट्ट’ नस्सिसि विनस्सितीति उपक्रमितु” अर्थ—मळ राष्ट्रंत दश्वानु नांवाचा राजा होता. त्याच्या सोळा हजार वायसापैकी पद्दराणीस्य तिचा इतरणा पुत्र होईना, म्हणून त्याचे नागरिक व इतर राष्ट्रवासी घेईवस्त त्याजकडे येऊन ‘राष्ट्र’ अथवा राज्य नाश पावेल, विनाश होईल’ असे ओरडू लागले. त्या उताऱ्यात रज्ज आणि रट्ट हे दोन्ही शब्द राज्य आणि राष्ट्र त्या दोन्ही अर्थी प्रचारलेले आढळतात, हे विशेष आहे.

रट्ट शब्दाचा राज्य आणि राष्ट्र त्या शब्दाप्रमाणेच आणखी एका ज्या छान्दस्य शब्दाशी निष्ठ संबंध आहे तो रथ हा होय. मात्र, वेदसा आणि कावे येथील प्राचीन गुप्तातील शिलालेखातून ‘महारथी’ व ‘महारथिनी’, मराठा व मराठीय त्या जाती व

वंशदर्शक अर्थात देणगी देणाऱ्या पुरष आणि स्त्रियांना उद्देशून योजलेले शब्द वाढल्यात. महारथी म्हणजे रथांतून युद्ध करणारा मोठा योद्धा; असा एखादा पदवीधर असा अर्थ होईल. पण महारथिनी म्हणजे युद्ध करणारी अशी पदवी धारण करणारी चाई असा नवून असा योद्ध्याच्या जातीतील एक चाई असान अर्थ करणे योग्य आहे, असे जे डॉ० रामकृष्ण गोपाळ मोंडारकरांनी आप्रहपूर्वक म्हटलं आहे तेंच ग्रंथ दिसतं. म्हणजे ख्रिस्ती शस्त्राच्या दुसऱ्या शतकांतल्या ह्या शिलालेखांच्या काळात, ज्याचें महारथी असे विशेषनाम बनले होतें असा एक स्थानदानी वंश दर्शनेकडे होता आणि ह्या वंशाचा शरीरसंबंध महारमोज नांवाच्या दुसऱ्या एका स्थानदानी वंशाशी होता हे शिलालेखांवरून मिळते. (Early History of the Dekkan, Bhandarkar पान १०) डॉ० मोंडारकरांनी ह्याच पानावरील टिपणांत स्पष्ट म्हटलं आहे की, रट्ट हे एक (Tribe) जातीचे विरोपनाम होतें आणि हर्डीचे ' मराठा ' हे जातिवाचक नांव तेच आहे. ह्या अभिप्राय पंडितांनी मराठाशब्दाच्या दृष्टीने थोडा अधिक विचार घेवंच केला असता तर कितीतरी काम साळें असे. परंतु मराठे हे धर्मिय आहेत इतकेंच नव्हे तर आर्य आहेत एवढ्या परंपरागत कल्पनेवरच हे गुरुवर्यहि त्या काळी नृत होते म्हणून त्यांनी ह्या वंशासंबंध कधी फारसा अडवडास केला नाही. असा.

रट्ट ह्या वंशनांवाचे धारंगेरे शोथीत आम्ही घेवंच मागे गेलो आहो. ह्याला मायाशास्त्रीय संबंध एका ब्राह्मण रथशब्दाशी व दुसऱ्या ब्राह्मण राव व तज्जन्य राष्ट्र शब्दाशी दृढ आहे. रथ शब्द वेदांतच नव्हे तर अवेस्ता ह्या परम्यांच्या प्राचीन ग्रंथांतहि प्रमुलपणें आढळतो. रथेष्टा = धर्मियर्ग असा अर्थ अवेस्तात आहे. तमाच वेदांत इंद्रादाहि रथेष्टा = धर्मिय म्हटले आहे. हिंदी भाषांची वर्णव्यवस्था माणसान्प्रच नव्हे तर बर्ती देवाश्रिता व सात्त्विकी पद्धता व निर्जीवानाहि लागू होती हे श्रौत, स्मार्त व पौराणिक वाङ्मयवरून मर्याद आढळतें.

सुजोषदिद्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुगम्यो रथेष्टाः

अतिशय शक्तिमान् नासत्याप्रमाणे सहजगम्य रथापत्ये चवगता (धर्मिय) असा जो इंद्र तो आमचा हवी सेवन करो. ह्या कथा प्रि० राजवाड्यानी दिल्या. त्याचें मत असे आहे की, वेदाच्या प्राचीनतम ऋचातून रथ हा शब्द रथी ह्या विशेषणार्थी योजत्र आहे. रथो हिपः = तो इंद्र रथी (राजा) आहे. ह्या रथ शब्दाची व्युत्पत्ति रट्ट = गति पावणें, रम् = रमणें, यांशें, विराम पावणें वगैरे आहे. पण रथ शब्दाचा राज धातूशी संबंध कोठेहि लावण्यांत आलेला नाही. अर्थात् अंमल करणे ह्या अर्थाने मानवी समाजाची उन्नति होण्यापूर्वीच रथाचा म्हणजे चक्रमय वाहनाचा शोध लागला नसल्यास रथाची व्युत्पत्ति राज धातूत शोधणे अशक्य नाही. तें कमहि अवघड तरी रथ ह्या विशेषणार्थी शब्दाचा द्राविडी अपभ्रंश ऊर्ध्व विनास रट्ट असा होणें द्रावीड भाषांच्या नियमावरून आहे. तामीळ भाषेंत मुळात ह हा महाप्रण नाही. जेथे थ तेथे ह जेथे ध तेथे

हु अगर द असा अपभ्रंश म्हणा अगर विकास म्हणा ना होणें साहित्यिक आहे. ह्यावरून रथ शब्द जरी न्वतः वैदिक भाषेतल्या असल्या तरी तो रट्ट ह्या म्बस्यांत द्राविडांनी आपल्या प्रचारांत घेतल्या असणें अगंभवनीय मुळांच नाही हें दिवतें.

येथवरील मापेच्या तसोफलावरून पुढील अत्यंत मनोरंजक समस्या (Problem) आपल्यापुढें स्पष्ट होत आहे. रट्ट हा वंशवाचक हल्लींचा शब्द मूळ रथ धातूपासून किंवा राजन् ह्याची प्रथमा राट्पासून अथवा राष्ट्र ह्याचा अपभ्रंश रट्टपासून आला असावा, किंवा रट्ट हा मूळ शब्दच अतिप्रार्चीन एकाद्या द्रावीड जफं दुराणी (दुराणी) भाषेतील असावा. पुढील त्ति अश्वराचा वर्णनपणा काढून कोमलपणा आणतांना मार्गीत उपांत न्हत्य स्वर दीर्घ होतो, हा भाषाविकासाचा नियम भाषाप्रतितांना मारीत आहेच. ह्या न्यायानें : [१] रट्ट ह्या मूळ दुराणी धातूचा विकास राट्ट ह्या स्वरानें दुराणी (आर्य) भाषेत झाला; [२] किंवा उलट दिशेने राष्ट्र ह्या आर्य शब्दाचा अपभ्रंश पार्शीतील रट्ट शब्दांत झाला; [३] किंवा पुन्हा मूळ रट्ट ह्याच दुराणी शब्दाचें राष्ट्र असें अभि-
ज्ञान मन्दुर्तात संस्कृतीकरण झाले. ह्याचा निर्णय लावण्यास तूर्त तरी कांहीच साधन दिसत नाही. इतकें मात्र शंका येण्याला न्याय दिसत आहे की, रट्ट हा शब्द छांदम् भाषेत जितका पुरातन आहे तितका त्यासमून साधलेल्या राष्ट्र हा शब्द पुरातन नसावा. तेव्हां रट्ट हा शब्द 'राष्ट्र'चा अपभ्रंश असावा, किंवा 'रथ'चा अपभ्रंश असावा किंवा हे सर्वच शब्द मूळ रट्ट ह्याच परकीय धातूपासून असावेत, हा मोठा प्रश्न येयें असाच सोडणें बरे. 'रट्ट' ह्याच स्वरूपांत हा शब्द जुन्या छांदम् भाषेत नाही व तानील भाषेत तरी आहे की नाही हें मारीत नाही. त्या अर्धी हा वाद येथेंच सोडणें माग पडत आहे. मात्र राष्ट्र = राष्ट्र, हात असा शब्द शुद्ध कनईत आहे; पण त्याचा संदर्भ येथे रट्ट अथवा राज्ञी ह्या वातिवाचक शब्दांशी लागत नाही.

वाङ्मया ह्या अनिश्चित स्वरूपांत एवढीहि गोष्ट मिळ होऊं शकते की, रट्टवंश उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आला किंवा दक्षिणेंतून उत्तरेकडे गला? राठी नावाची दवळ जवळ एका लाव लोकमण्या पंजाबांत आहे. ती दक्षिणेकडून उत्तरेकडे गेली असल्या-
पंजां दक्षिणेतील तामीळ मृत्यूपापयंत पसरलेली सर्वोच्च त्यागावरील रट्टी लोकमण्या सर्व उत्तरेकडून दक्षिणेत उतरली असणें अधिक संभवनीय आहे काय? असें मानण्यास निदान भाषाशास्त्राचा पुरावा काय आहे? चालीरीतीविषयक समाजशास्त्राचें जे पुरावे आहेत ते पुढें पाहता येतील; पण 'रट्ट' शब्द द्राविडी भाषेतल्या असल्याची जी शंका येते तिच्यापेक्षा भाषाशास्त्राचा अधिक पुरावा कांहीं मिळतो की काय ते आतां पाहूं.

येथवर मजल आल्यावर आणखी एक मोठी विविध शब्दरचना आढळते: ती राटोड ही. हे काय प्रकरण आहे! राष्ट्रकूट ह्या मग्नृत सामाजिक शब्दाचा राटोड हा अपभ्रंश आहे असें सांगून घेऊं मानून नेण्याचा प्रयत्न होतो, तो साहित्यिक आहे. पण त्यानें कोणाचें समाधान होईल त्याचें होवो. मग तर राष्ट्रकूट हे 'राटोड'चें मग्नृतीकरण असावें. राटोड हा 'राष्ट्रकूट'चा अपभ्रंश नसावा असें कटते. राष्ट्रकूट असा

शब्दप्रयोग शिलालेखांत आढळतो असे कर्नाटक राजवटीचा संशोधक जे. एफ. फर्ग्युसन म्हणतो. पण ते सर्व ऐल दक्षिणेतले आणि राठोडवंशाने दक्षिणत दिग्विजय करून प्रसिद्ध झाल्यानंतरचे आहेत. ह्या राठोडवंशातील कितीक राजांचा नावे आर्य भाषेशी न जमण्याइतकी कर्कश आणि कानात्य द्राविडीप्रमाणे धमरुळ त्यागणारी आहेत. इतकेच नव्हे तर ह्या राजांनीं संस्कृत नावे घेण्याची हीम दाम्भवित्री आहे; त्यावरून राठोड हेच मूळ नांव आणि राष्ट्रकूट हे संस्कृतीकरण हा तर्क बळवतो. व्हिडिंग (अमोघवर्ष ३ रा), गोविंदक ककळ (अमोघवर्ष ४ था) नव्हे ८९४, ही राष्ट्रकूटांची नावे; पुलः केशी, अप्पन व नुर्मंडी ही चालुक्यांची नावे, घाटियप्पा, मिह्रम, राजगी, वेमुगी, जैतुगी, वाहुगी, परम्मा, मल्लुगी, वट्टळ, मित्रण ही यादवांची नावे काय दाखवितात ? ह्या नावांची गोष्ट बाजूस ठेवून, प्रत्यक्ष राठोड ही शब्दवटनाच भाषेचा फाय पुरावा सांगते हे पाहू. राठोड = राठ + कूड (ऊड) असा समास आहे. दोन भिन्न मायेतील शब्दांचा समास होत नाही असा व्याकरणाचा एक नियम आहे. राठ हा शब्द इराणी (आर्य) असो अथवा तुराणी (द्राविडी) असो, कूड हा शब्द तर खास तामीळ आहे. कूड = जमविणे असा तामीळ धातु आहे. कूड असा संस्कृत अपभ्रंश होऊन हाच शब्द आतां संस्कृत कोशान्न उजळभाष्याने वापरू लागला आहे; तरा राठोड ही शब्दवटना संस्कृतापेक्षा द्रावीड अगण्याचा अधिक संभव आहे. राठोड म्हणजे राठी लोकांचा एखादा प्राचीन मद्य असावा असा तर्क होतो, पण हे जर एका सद्याचे नांव होतं तर त्यात राठीच्या अथवा मराठ्यांच्या कोणकोणत्या कुळांचा समावेश होतो याचा इतिहासात कोठेच पुरावा का मिळत नाही ? उलट जे. एफ. फर्ग्युसनने राष्ट्रकूट शब्दाची एक नवीन व्युत्पत्ति दर्शविणी आहे, ती मात्र मोठी चितनीय दिमत आहे. तो म्हणतो : " डॉ० बर्नेल राष्ट्रकूटांनी व्युत्पत्ति द्रावीड समजतो, आणि 'राष्ट्रकूट' हा शब्द म्हणजे द्रावीड रट्ट ह्या नावाचे राष्ट्र ह्या संस्कृतीकरणवरून झाला असावा असा तर्क करतो. राष्ट्रकूटवंश हा उत्तरेकडील आर्यवंश आहे किंवा दक्षिणेकडील द्रावीड राजवंश आर्यांत समाविष्ट केलेला आहे, हे ज्या डॉ० भूचरने राष्ट्रकूटांच्या वंशावळीची प्रथम निष्क्रिया केली त्याला ठरविता आण्ड नाही. तरा अगदी अगोदरच शिलालेखावरून हा वंश उत्तरेकडून राठी आला असावा असे दिमत. त्याचे मूळ कोणते असे राष्ट्रकूट हा शब्द इतर घराण्याच्या शिलालेखातून राष्ट्रपति म्हणजे एका देशाचा पाटील अगर प्राताचा देशमुख ह्या अर्थाने पुष्कळात योजण्यात आला आहे. ह्यावरून मज्हा असे दिमत की, खतर राजराज्या अथवा सम्राटपदाच्या पांचग्यापुर्वी ह्या घराण्यातील लोक दुसऱ्या कोणत्याही राजवटीत लहानगान देशमुख्या करीत असवित. " (Dyna-sties of the Kanarese District-पृ. ३०.) ह्यावरून कूड अगर कूट हा शब्द मद्य ह्या अर्थी नसत (भारा) कसूट करणारा पाटील किंवा कसूट भरती करणारा देशमुख असा अर्थ होत असे दिमत. काही असे. हा शब्दप्रयोग द्रावीड आहे हे निश्च होत.

एकेकाळी—तो अतिप्राचीन काळ असावा, द्रावीड राष्ट्र व भाषा सर्व हिंदुस्थान भर आग्नेयहिमाचल पसरली होती; इतकंच नव्हे तर आर्याप्रमाणेच द्रावीडहि वायव्ये-कडूनच आले असावे, असें आधुनिक विद्वानांचे मत होऊ लागलें आहे. द्राविडी भाषा सर्व हिंदुस्थानभर होती व तिची एक शाखा द्राव्हई ही अद्यापि बहुचिन्मानंत आहे, त्यावरूनहि द्राविडांची पूर्वपाठिका वाहरेची आहे, असेंच दिसतें. मग राष्ट्रकूट आणि मराठ्यांचीं इतरहि घराणीं उत्तरेकडून दक्षिणेकडील देशांत आलीं काय किंवा आर्यांच्याहि पूर्वी दक्षिणेनच असलीं काय तीं आर्यच अमतील असा कांहीच भंगसा लागत नाही हेंच उघड होतें.

नांवांच्या पुराव्याचा हा भाग संग्रविण्यापूर्वी आणखी दोन प्रसिद्ध नावांचा विचार संश्लेषनें का होईना, पण करणें येथें अवश्य आहे. दक्षिणदेशांत मराठ्यांना 'आरे' आणि 'बों' अशीं दोन जातिवाचक नांवें आहेत. पहिलें कानडी प्रांतांत आणि दुसरें तेलगू प्रांतांत आणि बंगाल्यांत प्रचारांत आहे. 'आरे' म्हणजे आर्य हा अर्थ उघड आहे. पण 'बों' ह्याची व्युत्पत्ति विद्वानांनीं दोन प्रकारें केलेली आढळते. एन्योव्हेननें "Tribes & Castes of Western-India" ह्या आपल्या संशोधनात्मक पुस्तकांत बों म्हणजे बड्ढगर जिंवा बोंगी अशीं दोन प्रकारें व्युत्पत्ति त्याव्याचा प्रयत्न केला आहे. 'बड्ढक' म्हणजे उत्तरेकडचा असा तामीळ शब्द आहे; आणि 'बोंगी' म्हणजे घोडेस्वार असा फारशी शब्द आहे. बड्ढक हा मूळ तामीळ शब्द संस्कृत भाषेत उदीचि अशा रूपानें गेल्या किंवा उदीचि हा मूळ वैदिक शब्द बड्ढक ह्या अपभ्रंशानें तामीळमध्ये गेला हें टरविणें कठीण आहे. उदीचि ह्याचें मूळ उच् म्हणजे वर आणि अंच म्हणजे जाणें अशा वैदिक धातूंनीं मिळविणें अशक्य नाही. प्राची (पूर्वदिशा) ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति अशीच लागू शकते. कांहीं अशो, बड्ढक म्हणजे उत्तरेकडचा हा तामीळ अर्थ बरोबर आहे व बोंगी हा फारशी शब्दहि उत्तर दिशा दाखवितो. ह्या दोन्ही व्युत्पत्तीवरून मराठ्यांचा मूळ वंश अर्य निर्गित होत नाही तरा त्याची मूळ दिशा ध्वनित होते. आरे म्हणजे आर्य हा अर्थ स्पष्टच आहे. कर्नाटकी भाषेत आरे नांव मराठ्यांनाच लागतें. ब्राह्मणाना लागत नाही. ब्राह्मणाना कानडीत 'हार' हें नांव आहे. त्यावरून प्रथम मराठ्यांनीं कर्नाटकांत वसती केली व त्यांनीं जसे इतर बारा वट्टने आपल्या ग्रामसंघटनेन वसाहत करण्यासाठीं आणिले तसे ब्राह्मणानाहि बरोबर आणिले म्हणून मुख्य राज्यकर्ते, जमिनीचे मालक व वनाहर्ताचे चालक ह्यानाच 'आर्य' ऊर्फ 'आरे' हें नांव पडत, त्यांच्या इतर आर्य आश्रितांना तें नांव पडलें नमल्याम बावी नव्वल नाही. पण येवढ्यावरूनच मराठ्यांचा वंश आर्य असावा, शक ऊर्फ निधिवन पार्थ, अगर दुसरा कोणता नमावा, अने निर्विवाद मिळत होत नाही. ज्यांनीं त्यांना आर्य हे नांव दिले, त्यांना आर्य आणि शक असा इतर उत्तरेकडील वनवासी जमीन ह्यांत भेद दिसत नमावा, हिचा नुमता श्रेष्ठ हा विशेषणार्थी त्यांनीं प्रथम आर्य हा शब्द चोखत पुढें त्याच्या प्रचाराचा निन्तार सर्वच मराठा समूहाच्या जातिवाचक अर्थानचें द्राव्य अमावा.

ह्यानंतर वंशावळी आणि कुळा ह्यांच्या तपासाकडे बळणें योग्य आहे. मराठा समाजांत ह्या दोन्ही गोष्टांचें जितकें प्रस्थ आहे तितकें महाराष्ट्रांतील दुसऱ्या कोणत्याहि जातींत आतां उरलें नाहीं व पूर्वी कधीहि नव्हतें. मुख्य वंश तीनच; सूर्य, चंद्र आणि नाग. यदु आणि अग्नि असे दुसरे दोन वंश मानण्यांत येतात; पण ते निराळे नाहींत. यदूंचा चंद्रवंशांत समावेश होतो. अग्निवंश केवळ काल्यनिक आहे अमें संशोधक चिं. वि. वैद्य ह्यांनी चांगलें दाखविलें आहे. चार्गा उरले तीन वंश; तेहि केवळ काल्यनिकच आहेत; खरोखरांच कोणी सूर्यावरून ग्याऱ्या उतरले किंवा जेपापासून उत्पन्न झाले असे नव्हे. सूर्य, चंद्र आणि नाग ही ह्यांची मूळ उपास्य देवके असली पाहिजेत एरवी त्यांच्यांत ऐतिहासिक असा कांहीच अर्थ नाहीं रावें मनुष्यजाती प्राथमिक युगांत कोणत्या ना कोणत्या तरी मृतपदार्थांची पूजा करीत असलेल्या आढळतात. मग त्या आर्य, शक, मोगल, द्रावीड, सेमिटिक अगर इतर कोणत्याहि वंशांच्या असोत. Totemism म्हणजे देवपूजा ही मनुष्यमात्राच्या पांचवीला अगदी पुढलेलीच आहे. आर्य म्हणून कोणी ऐतिहासिक अथवा केवळ काल्यनिक वंश असो वा नसो, 'आर्य' ह्या नांवाखाली जे लोक हल्ली अथवा पूर्वी मोडत होते, त्यांच्यात सूर्य आणि चंद्र हीं देवके प्रसिद्ध होती. मात्र हीं देवके फार प्रतिष्ठित असल्यामुळें धत्रिय अथवा राजवंशांशींच ह्यांचा संबंध प्राचीन पुराणांतून दाखविण्यात येत होता, तसा ब्राह्मणांशीहि दाखविण्यांत येत नव्हता; पण आर्यांशिवाय आर्येतरांचाहि संबंध ह्या देवकांशी आहे, हें मानववंशशास्त्रज्ञांना सांगायचा नकोच. जपानी लोक मोगल असून आपल्यास सूर्यवंशी समजतात, तसेच तुर्की ऊर्फ तुराणी आणि ईजिप्त ऊर्फ मिश्र देशांतील लोकहि स्वतःस सूर्यवंशी समजत होते. अद्यापि इराणच्या राष्ट्रीय निशाणावर सूर्याचें चिन्ह आहे, चांद नाहीं. उलटपरी आरबी लोक चंद्रचिन्हांकित आहेत, म्हणून ते चंद्रवंशी आर्य असं म्हणणे सोमणार नाहीं. एफ्. ई. पार्झिटर-कल्कता हायकोर्टचे माजी जज-एक प्रसिद्ध संशोधक होते. त्यांनीं 'Ancient Indian Historical Tradition' ह्या आपल्या धुमुमोट ग्रंथात भारतवर्षीय अतिप्राचीन पुराणांचे अवगाहन करून शेवटीं असा सिद्धान्त रचिला आहे कीं, प्राचीन भारतातील सूर्यवंशी धत्रिय आणि त्यांचे आश्रित असले ब्राह्मणहि वंशाने द्रावीड होते; आणि जेल किंवा चंद्रवंशी जे धत्रिय मागाहून भारतांत आले तेच तेवढे बगाने आर्य होते. जेल हे विशेषण द्या = द्रा ह्या शब्दापासून साधित झाल्याने इराण अथवा आर्यान् अशी व्युत्पत्ति मायाशास्त्रा नेंहि मिळू न्होने; पार्झिटरांनीं आपल्या सिद्धान्त आपल्या पुराव्यावर रचलेला नवून पौराणिक वाङ्मयातील वंशावळी आणि इतर विधाने ह्यांच्यावर रचलेला आहे म्हणून त्यांचे सिद्धान्त अधिकच विचाराहें आहेत.

सूर्य आणि चंद्रवंशीमधवीं विचार झाल्याः पण नागवंशाचा आर्यांशी कांहीच संबंध नाहीं. नाग हा एक धातुवंश 'आर्य' म्हणविणारे लोक भारताच्यांत येण्यापूर्वीच चटुंकाडे पसरल्या होता. पूर्वें मणिपूर आतामाकडे, पश्चिमेस सिंधूनचें व दक्षिणेकडे

कोकणपट्टी आणि खाली कन्याकुमारीपर्यंत मध्यारांत नागपूजा आणि नागलोकंचे इतर सामाजिक अवशेष आढळतात. हा नागवंश मराठ्यांत मोठ्या मान्यतेला चढलेला पूर्वीपासून म्हणजे शकून्या शाल्मिवाहनापासून तरां अलीकडे आढळत आहे. इत्यादि विवेचनावरून गृह्य, चंद्र आणि नाग त्या तीन वंशांच्या मिश्राने ट्रांबोड, आर्य आणि नाग त्या तीन जातींच्या खेळांचा समावेश हल्लींच्या मराठा समाजांत आला असणे मुळींच असंभवनीय दिसत नाही.

वंशावळीनंतर मराठ्यांतील 'शाण्व कुळी'चा थोडक्यांत विचार करू. दार्काचे पुरावे फसेहि असोत, मराठ्यांच्या शेकडों कुळ्या आज पुरातन काळापासून चालत आल्या आहेत, त्यावरून मराठा हा एक राष्ट्रवंश बरा अगर वंशसंघ आहे, असा एक जादा पुरावा वंशशास्त्रज्ञांपुढे आहे. राजपुतांत पूर्वी त्या कुळ्या ३६ होत्या, नंतर ५४ झाल्या, त्या आतां मराठ्यांत ९६ आणि बलुतः त्याहूनहि जास्त आढळतात. ह्यावरून मराठा हा उत्तरोत्तर वाढत जाणारा वंशसमूह किंवा अमेरिकेतील वनाहतीप्रमाणे दर शतकास वाढत जाणाऱ्या राष्ट्रांचे हे एक मायगोट असावे असे दिसते; परंतु दुर्दैवाने ह्या 'शाण्व' कुळीच्या ज्या निरनिराळ्या प्रती हल्ली उपलब्ध आहेत, त्यांत परस्पर मेळ काहीच दिसत नाही. पाटणकरकृत एक 'शाण्वकुळी' सशोबक एन्थोव्हीनच्या मिळाल्याचे तो सांगतो. श्री. नरोत्तमानंद सत्यजीची एक प्रत, मुंबईच्या जगदीश्वर प्रेममथें V. V. Pathak ह्यानी छापलेली दुसरी, आणि राजापूरचे राव साळुके ह्यानी आपल्या 'अत्रिय मराठ्यांचा इतिहास' ह्या पुस्तकाला जोडून प्रसिद्ध केलेली 'प्राचीन अस्सल वंशावळी' निमरी, इतक्या माझ्या वाहण्यांत आहेत. पण ह्यापैकी एकीची विधाने दुसरीशीं न जुळल्यामुळे सशोधकाची मोठी निराशा होते. ह्यामुळेच फंडाळून एन्थोव्हीनसारख्या परकीय सशोधकाला ह्या सान्याचे वंशावळ्या बनावट असाव्यात आणि मराठे मोठ्या पडावर चढल्यावर आपल्या पूर्वपंडिकेन्ना गौरव करण्याच्या हेतूने त्यानी हे काहीतरी भाकट रचिले असावे असे त्याने म्हटले आहे. पण सशोधनाने त्याएकी असे बघलीला येऊन चालत नाही. कुळीची मूळ गादी, जीजमंत्र, देवन, घोड्याचा व आवडगिरीचा रंग, गोम बगैरचे चाड बनावट असले, तरां तेवढ्यावरून ह्या कुळ्याचे स्वतः बनावट असणे शक्य नाही. त्याची पगपरा इतिहासात शिवालेग्याच्या काळाच्याहि मागे लक्ष्मण पोंचत. मराठ्यांची जी आज शेकडों आडनावे आहेत, त्यांतून गोवावरून, घरावरून व इतर नैमित्तिक नारणावरून पडलेल्या पडनावे बगळती तर कांही अस्सल कुळीची यादी शिल्लक उरते. स्वतः एन्थोव्हीननेच ५४ नांवाची यादी अस्सल मराठ्यांची म्हणून त्यांगरली आहे. त्यातून ज्याच्या राजवट्या महाराष्ट्राच्या व हिंदुस्थानाच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहेत, अशा कांही चराण्याच्या नावांचा नगरील पुढे काढनांत दिव्या आहे, त्यावरून बराच बोध होतो.

मराठ्यांतोळ प्रसिद्ध राजघराणीं

कुळीचें नांव	अपघंडा	चंडा	देवक	राजधानी
शातनाहन, गालिवाहन	मातव, माळवीनाग	पिठण
चोळ	चोर	द्रावीड	...	कोंची, सेलम
गंग	गोक, कंक, निमसूर्य, मंगल	भैसूर, कोल्हापूर
चाळुक्य	चाळकें, माळुकें, गुर्य	सुर्यकमळ,	साळुंमिचें पीत	वातापि, (वदामो, जि. विजापूर)
				धनकटक (जि. गुंटूर)
राष्ट्रकूट	राठोड	सूर्य	मर्यादपेल, मंगल	मालखेड (निजामचे)
पल्लव	पल्लव-व	...	कळंब	कोंची [राज्य]
यदु	यादव, जाधव	चंद्र	...	देवगिरी, भैसूर
भोज	भोमले, होयमळ	सूर्य	मंगल, रुड	सातारा, कोल्हापूर
	पोयमळ			मुघोळ, भैसूर
काळभर, कळ्युर्ग, कळभूर्य	काळभोर	कथळपूर, कल्याण
मंदक	निधु, गिरे	नाग	कळंब, रुड	छिंदवाडा, फलाडगी
शिलाहार	शेलार	चंड	कमळ	कोल्हापूर, द्राण
सात्यत, सात्यत पुत्र	सातव, सायत,	सायतवाडी
	सातपुत			
प्रमार	प्रमार	सूर्य	कळंब	फतलण, धार
कडंब	कडम	...	हळड	गावे, धनबासी,
				हानगल
मौर्य	मोरे	चंड	मोराचे पीत	जायळी
मल	मलखेडे	सूर्य	...	फतलपूर
रहट	रहटी	सांदची, बेळगाम
अभीर	अभीरराज	भानदेश

वरील नांवांची प्रतिष्ठित राजघराणीं महाराष्ट्रांत व ग्याये दक्षिण हिंदुस्थानात गेल्या शेन हजार वर्षांत ल्हानमोठी राजसत्ता गाजून गेली आहेत. त्यांच्याल परस्पर शरीरमवेव झालेले गिल्लिगी पुरावे आहेत. ही सर्व नांवे आजच्या मराठ्यांत राजसोम आटळतात, तरी वेगळेपणा ते परस्परगल्लु निर्मीतरी भिन्न आहेत. मातव, माळवी, गिरे हे नागवंशी, तर साळुके, राठोड, प्रमार हे सूर्यवंशी; जाधव, शेलार, मोरे हे सोमवंशी; शेलार, शेलके हे धनगराहे आणि अभीर हे गळगीहे आहेत. चोळ हे द्रावीड, तर गंग

हे मोगल असावेत, गोंग-डोंकें, शिरोमाग असा तिवेटी आणि ब्रह्मी शब्द आहे. गंगा हें नदीचें नांव ह्याच शब्दापासून असावें. चोळ शिवायकरून ब्राह्मी सर्व उतरेकडून पाली दक्षिणेंत आले असावेत असा अंदाज आहे. चारशिवाय सर्व राजधान्या गोश-वरीच्या दक्षिणेकडे दंडकारण्यांत व त्याच्याहि खाली आहेत. ह्या बहुतेकांच्या भाषा कानडी, तेलुगू किंवा तामीळ ह्या द्राविडी आणि सर्व चालीरांति तशाच होत्या. कारण मराठीचा उत्कर्ष होण्यापूर्वीच राजकीयदृष्ट्या ह्यांचा अपकर्ष होऊन चुकला होता. कांचीचे पल्लव (पाल्ये) हे पार्ये (Parthians) = पेहेल्लव असावेत असा आशय आहे. कुंतल देशातील कुरुव (कुरुव) म्हणजे धनगर राजघराण्याशी व धनशूक (गुंदूर जिल्हा) येथील चालुक्य सम्राटांशी पल्लव घराण्याचे शरीरसंबंध होत असत असा पुरावा डॉ. भांडारकरांना दिला आहे. ह्या सर्व गुंतागुंतीवरून मराठ्यांची पूर्वपीठिका अचूक ठरविणें जवळजवळ अशक्यच असा भास झाल्यास नवल काय ?

वर जो सूर्य, चंद्र इत्यादि बंधांचा उल्लेख आला आहे, त्या त्या बंधांचा संबंध सांगूनच हें प्रकरण संपत नाही. ह्या सूर्य भौतिक बस्तूंचा अथवा देवतांचा प्रदेश मराठ्यांच्या आडनांवात झालेला अद्यापि आढळत आहे. मराठ्यांत सुर्वे, सोमवे, नागवे अशी उपनावें आहेत. तीं सूर्यवंशे, सोमवंशे, नागवंशे ह्या शब्दांचे अपभ्रंश असावेत, किंवा सूर्यवाहन, सोमवाहन, नागवाहन गळ्यांचे अपभ्रंश असावेत, किंवा मुरवसे, सोमवसे अशीं जीं दुमरी नावें आहेत तीं सूर्यवंशी, सोमवंशी (मुरवंशे, सोमवंशे) इत्यादींचे अपभ्रंश असून सुर्वे, सोमवे, नागवे, हे सूर्यवाहन इत्यादींचे अपभ्रंश असणें अधिक समजनीय आहे. शालिवाहन, मातवाहन ह्यांचे अपभ्रंश साळवं, सातव, असे आढळतात, त्यावरून ही दुमरी व्युत्पत्ति अधिक समजनीय दिसते. सुर्वा, सातवा, साळवा ह्या एकवचनांचीं सुर्वे इत्यादि अनेकवचनी रूपे आतां प्रचारात आहेत हें उघड आहे. देवकांचें चिन्ह अथवा चित्र निशाणावर असणें हें आतां आणि पूर्वीहि प्रसिद्ध आहे. प्राचीन चातुर्क्याच्या निशाणावर बराह, तर आतांच्या इंदूरच्या होळकरांच्या निशाणावर बॅल, आणि ग्वाल्हेरच्या शिवांच्या चक्रस्तंभावर शंभू आढळतो. इतकेंच नव्हे तर इंग्लंड, जर्मनी आणि रशिया ह्यांच्या ध्वजावर अनुक्रमे मिंट, गरुड आणि अस्त्र ही दिसतात; आणि जपानची चाटगाडी सूर्यवाहन ऊर्फ सुर्वे आहे !

राठोड ह्याची व्युत्पत्ति राठ + कूड = राठ + उड = राठोड असें वर सांगितलें; आणि असा एक रडांचा मय असावा असें अनुमान निघतें असे आम्ही वर म्हणालो. त्याचप्रमाणे नायरोडे, नायरोडे, नायरोडे अशींहि आडनांवें प्रसिद्ध आहेत. नायरोडे हा मूळ नाग + वाड = नाकोड, किंवा नाक + कूड = नाकोड असा प्रयोग झालेला असावा. वाड हा शब्द राजपुतान्यात मारवाड = मरु + वाड, मेवाड = मरु + वाड, ह्या दैगवाचक आणि मेरवाड ह्या जनिवाचक नावांत आढळतो. कर्नेल टॉडने आपल्या राजस्थानची वस्तर ह्या ग्रंथांत भाग १ ला, पान १२५ वर रजपूत बंध्यांच्या ज्या ८६ गनींची यादी दिली आहे त्यांपैकी १५ गनींच्या नांवाचा शेवटचा भाग वाड असा आहे. जमें, ओम्वाळ,

मागेरवाळ, दिसवाळ, पुष्करवाळ, दोहिलवाळ इत्यादि. हा वाळ शब्द आणि वरील वाड शब्द हे दोन्ही मुळांत एकच आहेत. ह्यावरून नलवडे, नायकोडे हे देशी मराठ्यांचे संघ असावेत असें दिसते. नायक हा शब्द मूळ नाग किंवा नाक असा असून त्याचें पुढें नायक असें मंमूजीकरण झालें आहे. नळ लोकांचें राष्ट्र हल्लींच्या कर्नाट जिल्ह्याच्या आसपास कृष्णा व तुंगा ह्या नद्यांच्या संगमावळ प्राचीन काळीं होते. नळ ह्या नांवाचा डोंगर आतां तेथे आहे. त्याचें नांव ह्या लोकांच्या नांवावरूनच पडलेले दिसते. रामायणांत नळ, नीळ, जाबवंत ह्या वानरांच्या जाती होत्या असा उल्लेख आहे. आतां नळगिरी, नीळगिरी अशीं नुमतीं डोंगराचीं नांवां उरलीं आहेत. ह्यावरून हीं प्राचीन आर्येतर राजकुलें किंवा राजकारणी राष्ट्र असावीत; ह्यांनीं आर्यांच्या दर्शने-कडील वसाहतींचे बाबतींत मोठी मदत केलेली असावी. रट्टवाड ह्या रट्टकुड ह्यांच्या-प्रमाणेंच नलवडे आणि नायकोडे ह्यांचे निराळे संघ असावेत. रट्टी हें जातिवाचक नांव मद्रासकडे आडनावाच्या रूपानेहि आढळतें. सर्वांत मोठा चमत्कार हा की, रट्टी हे आडनांव इटालियन लोकांतहि आढळतें. रोमचा पोप ११ वा पायस ह्याचें पूर्वाश्रमीचें नांव अबेद्रा अकिली रट्टी असे होते ! असा हा नांवांचा गोलवळा दीर्घसूत्री आहे !!

समाजशास्त्रीय विचार

आतांपर्यंत मराठ्यांच्या पूर्वपीठिकेचा केवळ भाषाशास्त्राच्या आधारे विचार झाला. आतां तो समाजशास्त्राच्या दृष्टीनें कर्तव्य आहे.

भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें निरनिराळीं नांवां आणि निरनिराळे धातु यांच्या संबंधांवरून 'मराठा' या नावांत निरनिराळे वंश कसे मिश्रले आहेत हे दाखविण्यांत आले. आतां रीतिरिवाज, स्वर्णपिणें, पेहराव, विवाह, धर्म आणि धंद्याच्या परंपरा यांचा विचार करूं. ह्या दृष्टीनें पाहतां मराठा आणि कुणबी हे दोन शब्द अतिशय चितनीय आहेत. ह्या दोन शब्दांनीं गणले जाणारे जे दोन मनुष्यसमूह आजकाल 'मराठा' ह्या नांवाच्या जागीत जितके एकजीव झालेले दिसत आहेत तितके ते दोन हजार वर्षांपूर्वीं खास नव्हते. मात्रे येथील शिल्लेखात जे महारधी अथवा महारथिनी हे जातिवाचक विशेषनाम आढळतें ते त्या वेळच्या कुणब्यांना खास लावले जात नसावें. महारधीचा धंदा इतमामाने लढण्याचा व कुणब्याचा धंदा स्वतःची अगर दुसऱ्याची जमीन इतमामाने बाहण्याचा. दोन्ही धंदे तेव्हां प्रतिष्ठित व्यवसायाचे होते. केवळ पोदारधी मजुरी करण्याचे नव्हते.

कुणबी ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति आणि व्याप्तिहि मनोरंजक आहे. कुणबी हा शब्द वळ ह्या शब्दापासून झाला आहे. यांत कुड=एकत्र होणें, राहणें हा तामीळ धातु आहे. कुड असा अपभ्रंश मरुत माषेत झालेला आहे. कुली=मजूर हा शब्द

नामीळ भांगेत प्रसिद्ध आहे. त्याचा अर्थ शेतावरच्या मजूर असा कानडी भांगेत प्रसिद्ध आहे. कुणबी हा मराठी शब्द कुटुंबी असा संस्कृतांत, कणबी असा गुजराथेंत, कुटुमी अथवा कुरमी असा गंगुल्लप्रान्त आणि विहारान्त प्रचलित आहे. ह्या नांमांचेच नव्हे तर अर्थाचे व वृत्तीचे अफाट समाज महाराष्ट्राबाहेर, गुजराथ विहारपासून पाली दक्षिणेंत पसरलेले आहेत; परंतु ह्या नांवाचे समाज महाराष्ट्राबाहेरील इतर सुन्मान्य समाजांत न मिळतां स्वतंत्रपणें आहेत. ते महाराष्ट्रांतलीं मराठ्यांत मात्र एकजीव झाले आहेत; तथापि हा मराठ्यांचाच विंगेल आहे अगें नाही. गुजराथेंत पाटीदार म्हणून जो एक वर्ग आहे तो कुणबी धत्रियांचा आहे; आणि उत्तरेकडील राजपुतांत जाटांचा समावेश तंतोतंत मराठ्यांनील कुणब्याच्याप्रमाणेंच झाला आहे.

जाट पाटीदार आणि विहारमधील कुमि धत्रिय हे वंशानें कोण आहेत हें ठरविणें आजच्या विदयाबाहेरचें आहे. महाराष्ट्रांतले कुणबी मात्र अत्यंत द्रावीड आणि मराठ्यांचे दक्षिणेतील आगमनापूर्वीं येथें आलेल्या विद्या येथेंच मूळचे असलेल्या कोणा इतर वंशाचे असतील, असें त्यांच्या चालीरीतीवरून शिंतें. ह्या चालीरीति मराठ्यांनां यांच्याशीं गराम शरीरमवेध ठेवल्यामुळें मराठ्यांतहि आतां दृढमूर्त झाल्या आहेत. मराठ्यांचे मुख्य धंदे दोन. कटकटीच्या काळीं नुष्टखगिरी, विचडुना प्रतिष्ठित नट आणि एरवीं जमीनदारी. कुणब्यांची वृत्ति एकच आणि ती अधिक सात्त्विक. ती म्हणजे जमीनदारी व जमिनीचा मग्यागत. इंग्रजीत Peasant Proprietor म्हणून जो शब्दप्रयोग आहे तो कुणबी शब्दाच्या सोळा आणे अर्थवाहक आहे. रा. वि. ना. क्षेत्रे यांनी आपल्या गांवगाडा या मनुनेदार पुस्तकांत या अर्थाचें यथार्थ वर्णन केले आहे. महाराष्ट्राच्या दमाहतीचें मराठ्यांपेक्षाहि कुणब्याकडे अधिक श्रेय जातें हें या वादग्रस्त पुस्तकावरून उघड होतें.

हिंदुम्यानात किमुना दक्षिणेंत येण्यापूर्वीं मराठे हे फिरत्या अपरस्थंत होते. त्या प्राचीन काळीं याचा विनाश संतरीत झालेला नसावा. ते पत्रूचे पालक आणि लुटारू होते. ते रथी आणि अश्वी होते, ह्याचें कारण ते फिरते होते. हीच नावें त्यांच्या जातीला पडली. अशी ह्या नांवाची शक्ती जी एक प्रतिष्ठित भाषा होती, तिचेमुळेच अनिरिया, सीरिया, आशिया वगैरे देशवाचक आणि मंडवाचक नावें प्रचारांत आलीं असावीं. मराठे हे फिरते आणि नुष्टगमिन्या ऊर्ध्व लुटारूट करणारे असल्यामुळे, त्यांच्यापिण्याचा व शरीरसंवादाचा सांख्येपणा त्यांच्यात शक्य नव्हता; आणि तो अव्यापि शक्य नाही. “ राजे लोकांना जात नाही ” ही म्हण ह्या वृत्तीवरूनच पडली आहे. परधर्मी आणि अलुप्त्य हांता शिवायकून मराठ्यांचा रोटीखेडी आश्टि राजाराम मर्व हिंदु जातीशीं चालू आहे. हजार वर्षापूर्वीं निध्न वेदीव्यवहार निदान अनुलोमानें तरा (Hypergamy) चालू होता ही गोष्ट आतां लघु शक्य नाही. मगोधनानुल ती दिवमेदियम अधिक उजेडस्त येईल. जातिभेद मानणें व मातृविणे हें धन्योद्गम नेमव्या भाव्यव्यवहारीचें हीन लक्षण आहे. बुद्ध, महावीरादि मुभारकांनाहि

न जुमाततां हे आजचे भेद. वैद्यांच्या वृत्तिसंघांनी (Trade Guilds) मधल्या पौगणविहीन अडाणी युगांत माजविले गेले आहेत; आणि उपन्या ब्राह्मणांनी व शत्रियांनी त्यांना हातभार लावल्या असल्या तर तोहि त्यांच्या वेदब्रह्म विनयुडाच्या मतलबामुळेच आहे. ब्राह्मण, धर्मिय त्या जाती नव्हत, वृत्ति होत; आणि त्याचा पाया जन्मावर नसून गुणकर्मावर आहे. ह्या विधानाला एका गीतेचाच नव्हे, तर साऱ्या इतिहासाचा पाठिंबा आहे. असो. ह्यामुळे मराठे व कुणबी हे भिन्न वंश वृत्तिसाभ्याने सहज एक झाले, असे मानण्यात आम्ही मोठेच धाडस करितां असें नाहीं.

धर्म—धर्म म्हणजे उपास्यांची परंपरा व जन्म, विवाह, मृत्यु इ. गृह्यसंस्कारांची रुढि असा अर्थ घेतल्यास, शक, मराठे आणि त्यांचे पूर्वी दक्षिणेत आलेले द्रावीड कुणबी ह्यांच्यात बरेच वैपल्य असले पाहिजे. पण समान वृत्ति आणि चिरसहवास ह्यांमुळे हे वैपल्य कमी कमी होत जाऊन हे दोघे आज एकजीव दिसत आहेत. तथापि ह्यांच्यात शारीरिक सादृश्य नव्हतें, हे शरीर, मस्तक, रंग, केश वर्णरे गोड्यावरून वंश ठरावण्याचें जे एक शास्त्र किचा तंत्र आहे, त्यावरून दिसतें. उत्तरेकडील राजपुतांत जाटांची भेसळ झाली असली, तरी ते दोघे शक वंशाच्याच रोडशासा असल्यामुळे शरीरतः त्यांची भिन्नता दिसत नाहीं; पण कुणबी भिन्न वंशाचा असल्यामुळे त्यांच्यात मिश्रलेल्या मराठ्यांचे रूपरंग विविध असणे साहजिक आहे. मराठ्यांची मूळ उपास्यें गणेशचरनागादि देवकें, त्यानंतर अधिक विकसित काळांत शिव आणि भूदेवी ही देवते, नंतर बुद्ध जैनांची सुधारणा, त्यानंतर पुन्हा लिगायताची टाप, अमर्ती अर्मीकडची लग्न म्हणजे बारकरी वैष्णव पंथ, असा ह्यांच्या धर्माचा विकास होत आला आहे. "महाजतो येन गतः स पंथा" ह्या न्यायाने मराठ्यांच्या गाड्याबरोबर कुणब्यांच्या मात्र नळ्याची यात्रा चालली आहे. हाडाचा मराठा शैव आणि शाक्त आहे. कुणब्याचे मात्र नागनरगोवा अनंत आहेत. मराठा काय, कुणबी काय, ह्यांच्या धर्माची पृच्छा फार न केलेलीच बरी. ब्राह्मण पुराणिग्रंथवर्षाने तुकाराम म्हणतात, "पुढिल्या सांग आपण न करी". सामान्य ब्राह्मणाचा धर्म जगा सांगण्यापुरताच, तमाच मराठ्यांवाढि एकल्या-पुरताच ! हे देवगत्या देवाला दंडबत करतील, वेळ पडली तर मुसलमानही होतील; पण ह्यांच्या देवहान्यांवर कंटाळहि टाक म्हणजे ह्यांच्या पूर्वजांच्या मृत्तिच दिसतील. टाक = तक्ष नांवाची राक्ष वंशाची एक प्रतिष्ठित जाती होनी. निचेवरून ही टाकाची परंपरा आली असावी. निचे नांव तक्षक. हे पाटवाचे मोठे शत्रु. जैमिनीने ह्यांना निःपात केल्या असे महाभारतांत रसभरित वर्णन आहे. ह्या तक्षक नामक नागवंशात पूर्वजपूजा विशेष होनी असें वर्णन Story of Parthian Nation या पुस्तकात आहे. प्रागैतिहासिक काळातील ही देवकें मराठ्यात म्हणा अगर कुणब्यात म्हणा आता केवळ रगतीनंतराईतच आढळतात. येथी आजसाल ह्यांचे देवत भूदेवी उग्रव्हा. हे प्रस्थाहि आजसालचे नव्हे. सर्व उपारथांत काव्यनुक्रमे ह्याचा नंबर पहिल्या आहे. हे प्रकरण मी माझ्या भागवतधर्माचा विकास ह्या भागांत मांगोमांग व्यक्त केले आहे. उन्ने

कडे राजपूत व राठी आणि दक्षिणेंतील रड्डी हे प्रसिद्ध शैव आणि शाक्त होत. तैलंग-णांवर हिंडत असतां मग रड्डी घराणीं मरीआई, शीतळादेवी घगेरे ग्रामदेवनांचे वतनदार पुजारी व पालक दिसत. रड्डी जसे पुढें पुढें व्यापारात शिरले, तसे ते शाकाहारी आणि वैष्णव बनले. इकडेहि दुकानदार मराठे व कुणबी तुकारामाच्या काळापासून वारकरी होऊं लागले. तरां पण त्यांच्या देवता जाखाईजोखाई; आणि त्यांना नैवेद्य रक्ताभताचा ! ह्याशिवाय त्यांच्या घेतातच डावरा म्हणा किंवा राजधानी-तला अधमधे म्हणा कसा सिद्ध होणार ? “ धंश तसच देव ” हेंच खरें.

शक, हून २० नांवाच्या मानवी दोळ्या वायव्येकडून पुरातन काळापासून, किंबहुना आर्य म्हण घणान्यांच्याहि पूर्वापासून तो इ. मनाच्या ४५ व्या शतकापर्यंत तिंदुस्थानांत आल्या आहेत. दक्षिणेंतहि इ. स. पूर्वी ५१७ शतकापासून त्यांचें अगमन वेळोवेळीं झालें असावें, तसेच ह्या नावावरून वर दर्शविण्याप्रमाणें हे लोक जसे नागवंशी असावेत असा तर्क वाहतो, तसेंच सौजनिक भाषाशास्त्राच्या अंतर्गत व्याकरण आणि शब्दकोशाच्या पुराव्यावरून शकांच्या, पल्लवांच्या, यवनांच्या (ग्रीकांच्या) दोळ्या आर्य, द्रावीड इत्यादि वंशाच्याहि असाव्यात असा तर्क हातो. ह्या जाती फार फिरल्या आणि मुडुल-गिरी करणाऱ्या असल्यानें यांनी आपल्या पेहरावाप्रमाणें आणि भाषेप्रमाणें धर्महि वेळोवेळीं बदलचा असल्याम सुळीच नवळ नाही. उलट नसल्यासच महदाभय ! अगदीं अ.जी.इ. २२० मध्ये मालिशहून राजकाच्या आरभीं दक्षिणेंत नहरान क्षत्र नांवाच्या एका शक राजानें व त्याच्या घराण्यानें दोनतीन शतकें ग्रन्याच वैभवानें राज्य केलें आहे. या राजांनीं बौद्धधर्म स्वीकारून ब्राह्मणानाहि फार खुर राखिले होतें. नाशिक जिन्यांतील चार शिखरिण्यांचा डॉ. सर भांडारकरांनीं आपल्या पुस्तकातील पान १३ वर जो तार-शीखार उल्लेख केला आहे, त्यात नहपानाचा जांबई उदावदात यानें तीन लक्ष गार्द दान केल्या, वारणासा या नदीला घाट शेंकडा, देवब्राह्मणास सोळा गांवांचा अग्रहार दिल्या, ब्राह्मणांचीं लक्षभोजनें पातळीं, इतकेच नव्हे; तर अस्मल ब्राह्मणो धर्माच्या रिवाजाप्रमाणें प्रमासक्षेपात आठ ब्राह्मणांचीं लनें स्वल्पांतें वस्न दिलीं. इ. माहिती आहे. १८५७ सालच्या वडानंतर ५१७ वर्षांनीं म्हाल्देरच्या शिंदेमहाराजांनीं पुण्यास येऊन बरेच दिवस तळ दिव्य होता, तेव्हा त्यांनींहि ब्राह्मणसत्कर्पाचा अर्धीच शतहून्यें केला होनी. एकूण राजांचा धर्म लवचीक अमण साहजिक आहे.

धंश—मराठ्यांचे धंदे दोन, घेतकी व शिपाईगिरी, आणि कुणव्याचा शेतकी एकूण, अंग आगरी वर म्हणाल्यो. ह्यावरून मराठे हे कुमव्यात राहणारे आणि कुणबी गावलेल्या राहणारे हे मिळ होतें; पण ह्या दोघांचा इतका एकजीव झाला आहे की, धंशांच्या हद्दीनं व्याख्यात भिजना कल्पितें केवळ अशक्य झालें आहे. शंभर वर्षांत म्हणजे निमव्याच रितीत मराठ्यांचा कुणबी आणि कुणव्याचा मराठा, म्हणजे शेत-कव्याचा राजा आणि राजाचा घेतकी अशी उग्रापलट भिजना महाराष्ट्रांत तरी गेल्या दोन हजार वर्षांत येनात्म चाद आहे. पंढरापुरच्या भीष्माहू राजांनीं मथ स्वतः

सांगितलें कीं, राणीपैकीं कोणी चालंतीण चाली कीं, पहिल्या रात्रीं मुलाला वाळलेल्या गवतावर निजवावें, अशी चाल महाराजांच्या घराण्यांत होती. ह्या चालीचा अर्थहि स्वतः महाराजांनींच सांगितल्या कीं, आम्ही राजे लोक शेतकरी आहो, हें केव्हांहि विसरूं नये म्हणून ही चाल आहे. कुणबी हा बली राजा कसा आहे, तो गाय व सर्व गांवठाण त्याचें वांस्वरुं कसें वगैरे गोष्टी रा. अत्रे ह्यांनीं आपल्या गावगाड्यांत तपशीलवार वर्णिल्या आहेत. खेड्याचा राजा पाटील. गावडा (ग्रामठा) ध्यालच कानडीत गोडा (पाटील) म्हणतात. ब्राह्मणापासून तों महारमागापर्यंत सर्व जातींचे बहुतेकभुतें ऊर्फ कारुणारु ह्यांचीं वावरें. ही गांवगाड्याची घटना व ही सर्व परिभाषा फारच पुरातन आहे. समाजशास्त्राच्या दृष्टीनें ही अपूर्व घटना मराठ्यांच्याहि आगमनापूर्वींची असावी, अशा माझा ह्या परिभाषेवरून तर्क होतो. शेतकीची उपकरणें, आउतें, चाळीरीति, फार फाय बहुतेकभुतें हे शब्दाहि अस्सल देशी, म्हणजे कानडीतले आहेत. एक हजार वर्षांपूर्वीं गोदावरीच्या दक्षिणेकडील सर्व देश, आणि ठाण्याच्या दक्षिणेकडील सर्व कोकण गेट कावेरीच्या किनाऱ्यापर्यंत राजरोम कर्नाटकांत मोडत असे. यगळ म्हणजे कुटुंबाचा पत्तारा अथवा घल म्हणजे उजवी बाजू ह्या दोन शब्दापासून घटुतें या शब्दाची व्युत्पत्ति असावी. घळग + कूड अथवा बल + कूड (उड-ट-त) बल्लेत असा हा मूळ कानडी शब्द आहे. त्याचें बालं (फार, कृ. धातूपासून) हें आर्यन रूप होय. तनेच अल्लेत याचे नाव असे आर्यन भाषांतर होय. बल्लेतें अथवा बालं म्हणजे हातानें (उजव्या हातानें) श्रम करणाऱ्याला जें अव्यल दर्जाचें वेतन मिळते तें; आणि नाव अथवा अल्लेतें म्हणजे देवाच्या अगर धर्माच्या नांवावर दुय्यम आणि गौण दर्जाची भिक्षा जी मिळते ती हफ. नाव = नारायण असा देववाचक आर्य भाषेतला अर्थ आहे. एल म्हणजे देव. ह्या अर्थाचा द्रव्ठ सेमेटिक आणि सुमेरियन भाषेतला आहे. तो कानडीत किंवा कर्नाटकात सिंध प्रांतांतून आला असावा. एल्लप्पा (यल्लप्पा), एल्लपूर, एल्ल व यल्लप्पा वगैरे माणसांचीं, गावांचीं, देवतांची नावें शक मराठ्यांनीं दक्षिणेंत आणली किंवा द्रावीड कुणव्यांनीं त्यांच्या पुर्वीच तेथे जेली ते सांगता येत नाहीं तीं आज मराठा आणि कानडी कुणव्यांशीं एकजीव झाली आहेत. वडुतें म्हणजे उजवी-कडचा संघ असा अर्थ असल्यास त्याला बुळणारा एल्लुतें म्हणजे एर = दुय्यम अथवा एड = डावीकडचा संघ असाहि अर्थ लागतो. कल = उजवा, एड = डावा असे कानडी शब्द आहेत. व्युत्पत्ति कशीहि असो, ही नावें आणि ज्यांची ही नावें आहेत त्या सखा मराठ्यांशीं आणि विशेषतः कुणव्यांशीं एकजीव आहेत; पण चमत्कार हा कीं, स्वतः अल्लुत्याचा तो दाता अगर घनी असतो. म्हणजे कलेंचा धेडा किंवा नारुची भिक्षा मराठा अगर कुणबी कधीं स्वतः करणार नाहीं कीं मागणार नाहीं. असा हा परिपाठ पुरातन आहे.

मशोधक कै. राजवाडे ह्यांनीं “राधामाधवविलासचंपू”च्या प्रस्तावनेत

लिहितांना मराठ्यांचे दोन भेद कल्पून पुष्कळ टीका केली आहे. तिचें खंडण मीं मागे 'विजयी मराठ्यां'त एक लेखमाला लिहून केलेच आहे. उत्तरेकडच्या मराठ्यांना राजपुतांचे वंशज व आर्य असे कल्पून आणि दक्षिणेकडचे मराठ्यांना नाग असे कल्पून एकदाची स्तुति व दुसऱ्याची निंदा राजवाड्यांनीं केली आहे. वंशवाचक पुरावा देतांना दक्षिणेकडच्या मराठ्यांचे विराठे ऊर्फ वेरड हे निंदाप्रचुर एक नसतें नांव कल्पून अतिप्रसंग केला आहे. वेरड = वेडर ह्या नांवाची जी एक हीन मानलेली जात कर्नाटकांत आहे तिच्या नांवाची राजवाड्यांनीं केलेली विराठे ही व्युत्पत्ति म्हणजे एक अक्षम्य, चुकी आहे. वेड हे कानडी व तेलुगू जातिवाचक नांव आहे. हिचें मूळ व्याध हा संस्कृत शब्द आणि त्याचेंहि मूळ वेड = शिकार हा असल कानडी व तेलुगू शब्द आहे. मराठे ही शिकारां जात आहे; पण तेवढ्यावरून त्यांना वेडारांप्रमाणें कधीं कोणी हीन मानले आहे, असें राजवाड्यांशिवाय कोणी म्हणूं शकणार नाही. वेड या एकवचनाचें कानडी व्याकरणांत वेडर, हें अनेकवचन आहे. कानडींत व तेलुगूंत जातिवाचकच नव्हे तर समाहारवाचक सर्व शब्द अनेकवचनांत असतात. जे कुरुव = धनगर एकवचन, कुरुवर अनेकवचन = धनगर जात, जोघा = जोघळा एक जोघळ्याचा कण, जोघळु = जोघळे (तेलुगू). विराट = वेडर ही व्युत्पत्ति कधींहि असो. मराठे हे मृगयाप्रिय असले तरी वेडर, हरिणशिकारी, कडबु, शिकारगार ह्याप्रमाणें हीन अशी एक गुन्हेगार जात ग्यास नव्हत.

ह्याचमंत्रेधीं राजवाड्यांनीं मराठ्यांचा राजकीय व सामाजिक दर्जा ठरविताना त्यांना गणराज पद्धतीचें (म्हणजे जिया इंग्रजीत Feudal = मराजामी म्हणतात त्या पद्धतीचें) ठरविले आहे. हा उराव मराठ्यांना व कुणभ्यांनाहि लागू आहे, हे खरें. उत्तरेकडचे राजपूत आणि युरोपांतले जर्मन-रशियनांतहि ही पद्धत मागे व आतांहि आढळते, ही मराजामी पद्धत आणि रा० अत्रे ह्यांनीं वर्णिलेली गावगाट्याची अति पुरातन पद्धत ह्या श्रेणी एकच नव्हत. सरंजाम ही मराठ्यांची लष्करी घटना आहे, आणि गावगाडा ही कुणभ्यांची मुख्य घटना आहे. मराठे हे धंद्यानें राजकारणी असल्यानें त्यांच्या परंपरेतच नव्हे तर वैयक्तिक स्वभावान्हि अशा अनेक सामाजिक गम्यांचे अवशेष टडी मारून झळकलेले मजोषकाल्य आढळतील.

विवाह—मराठा अंळम्ब्यात त्याची पुरातन विवाहपद्धति एक मुख्य माध्यम आहे. वर म्हटलेच आहे की, मराठा जात आणि धर्म यापेक्षा कुळ अधिक मानणारा आहे. तो वाटेल त्याच्याशीं लेडीय, वाटेल त्या देवाला नवम करील, वाटेल त्याचें नांव आपल्या मुलाम देईल; पण धडा बरताना आरली तरवार व नागर हीच मंगेल व त्याची पूजा करील, आणि लग्न करताना—विशेषतः मुलगी देतांना, (देताना तिनकें नाहीं) प्रतिपक्षाच्या कुळाचा पदर शोथीत घेईल. लष्करी जात असल्यानें बहुरनीक बराणा माहजिक वाटत येत. त्यामुळे कोणाचीहि मुलगी टचटन आणली तरी वाटेल; पण आपल्या पोटाचा मोठा दुसऱ्याला देताना मात्र त्याला कुळीचा पदर शोधावा

सांगतो. द्राविडी माणेंत कुळील्याच जातकुळ्या अशी संज्ञा आहे. आर्यवर्णाश्रमधर्म आर्येतरांमध्ये तंतोतंत नसणारच; पण आपल्या कुळ्याचा अभिमान सर्व मानवमात्रांमध्ये आहे. मग स्वतःला राजे म्हणविणाऱ्या मराठ्यांत व कुणव्यांत तो अधिकच असणार. येवढ्यावरून मराठ्यांमध्ये आर्य म्हणविणारे बंध नाहोतच असें म्हणणें नाहीं. परंतु विवाहाच्या दृष्टीने पाहूं जातां त्यांच्या खानदानीत अनेक आर्येतरांच्या रुढि अव्यापि प्रमुखस्थानें झळकत आहेत त्या खानी दिल्या आहेत.

देवक : ब्राह्मणांच्या विवाहांत अशीचें प्राधान्य आहे. तमें मराठ्यांत मित्रहृता राजपुतांतहि नाहीं. ससणामुळें होम, सप्तपदी, कन्यादान, जांव्याची पायपूजा वगैरे ब्राह्मणविवाहाच्या रुढि जसा मराठ्यांनीं उचलल्या; तगाच हळदी, देवकार्य, राजभेटी, रासन्हाणी, गद्यगनेर, कलकत वगैरे धार्मिक व फेकळ सामाजिक रुढि मराठ्यांच्या ब्राह्मणांनींहि उचलल्या. या रीति कांही अंशीं होसेनें व काही अंशीं प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठीं एकमेकांपासून उचललेल्या असणें साहजिक आहे. द्दार्दीर्चा शुद्ध देवक ही पूर्वीचीं आय उपार्ये. ती मराठ्यांना ख्यातच तेवदीं आठवतात. देवक ही गोत्राची चोतकें होत. देवक जमलें की, गोत्र आयवा कळ जमलें असें समजून, ब्राह्मणांत जमा सगोत्र विवाह त्याच तत्वाच मराठ्यांन सदेवक विवाह त्याच समजतात. देवक जंत मराठ्यांत आहे तमेच दक्षिणेंतील रड्डीमध्येच नव्हे, तर इतर आर्येतरांमध्येहि आहेत. 'त्याला कानडींत बळि असे नांव आहे. याची व्युत्पत्ति बड्डी = मुळी किंवा बळ्डी = बेल अशी असावी. कोणत्या तरी शाखाची मुळी अगर बेल हीच पूर्वीचीं विंशत देवकें होती. सूर्य, चंद्र, नाग, मच्छ, कच्छ, बराह हीं प्रतिष्ठित चिन्हें राजकीय निगाणांवरून पुढें मराठा बाप्ताचा पाया शाल्यावर त्यांच्यात बळकू लागली. फार तर काय; कवडी, केरसुणी व फाटकी बद्धान हींहि देवकें आहेत; पण कोणी धवियकुळ्यावंतस असल्या देवकाचे देवकार्य आपल्या राजवाड्यांत आजकाल करील हे संभवत नाहीं. उलट होम, सप्तपदी आणि ऐरणीदान या आर्यपरंपरा अनार्य राजवाड्यात घटमत्र म्हणूनहि जर कोणी करूं म्हटल्यास, मराठ्यांच्याच काय; पण इतरांच्या मिश्रविवाहांतहि पौरोहित्य करण्यास प्रत्यक्ष संकसाचार्य म्हणविणारे आजकाल प्रसिद्धपणें पुढे येत आहेत ! येथे प्रश्न बंधाचा नव्हे दक्षिणेचा असतो हें उघड आहे.

एथोल्हन आपल्या Tribes of Bombay Presidency या पुस्तकात ऐर्शी देवकें आणि व्यायशी बळींचा उल्लेख करून म्हणतो की, " या सर्वांची इंग्रजी नावें देणें शक्य नाहीं. तीं सर्व कर्नाटक व म्हैसूर प्रांतातील शाह व बेली आहेत. " मग या देवकाचें देवकार्य करणारे मराठे व रड्डी यांना या बेली उत्तरेकडून येताना बरोबर आणून त्यांची कर्नाटकांत लागवड केली कीं हे सर्व मूळ कर्नाटकांतलेच बंध ? हे कोडे मराठे हे शक आणि कुणबी हे द्रावीड असें मानल्याशिवाय सुटण्याचा नम्रव दिसत नाहीं. रालील पदार्थ देवकात आहेत व बळींतहि आहेत. या एकाच माळेत प्राणी, वनस्पति व निर्जीव पदार्थांचीहि गणना झालेली आहे.

१ केतकी	५ वेत	९ हरीग
२ जांभूळ	६ वांसव	१० कुन्हाड
३ वड	७ नाग साप	११ सोनें
४ नागचांफा	८ हुकर	१२ हळद इ०

प्राचीन मानवी वंशांत कांही वंश मातृप्रधान, तर कांही पितृप्रधान होत. म्हणजे कांहींची कौटुंबिक आणि वारशाची पद्धति आईकडून व इतरांची बापाकडून चालू आलेली आहे. उदा० मलबार आणि ब्रह्मदेशांत स्त्रियांचें प्रत्य अद्यापि अनाधित असलेलें मी स्वतः शोधून पाहिलें. स्त्री म्हणजे कसदाप्रमाणें मानणारे वंश सेमेटिक, तुर्क, शक आणि आर्यहि होते व अद्यापि आहेत. पण ब्रह्मदेशांत पुढ्यच कसदाप्रमाणें बायकोच्या नजरेखाली नांदतो ! कुराणांत चार बायका कराव्या असं सांगून महमदनें स्वतः नऊ केल्या ! पण श्रीकृष्णाला तर सोळा हजार बायकांचे स्वामी हा एक जणू किताबच अर्पण केलेला आढळतो. शक, पडव इत्यादि यश बहुपत्नीक होते; पण मराठ्यांप्रमाणें कुणबी हे पितृप्रधानच (Patriarchs) होते असे म्हणवत नाही. त्यांच्यामध्ये मामेग्रहिणीशीं प्रत्यक्ष माचीशीहि (ग्रहिणीची मुलगी) लग्न घडतात. ही अस्सल द्राविडी चाल आहे. लग्नांत फाकाचें कित्रुहुना बापाचें कांहीच प्रयोजन नवून मावळ्याचें मात्र महत्त्व पार आहे. 'आई मन्न मावळा असावा' अशी कानडीत म्हण आहे. लग्नांत यथूबरांच्या मार्गे, विनोपतः बराच्या मार्गे त्याचा मावळा नेगी तलवार उगारून सर्व पाणिग्रहणाचा विधि उरकेपयेंत उभा राहावा लागतो. ही गोष्ट मातृप्राधान्य दाखविते. मलबारांत जरी वारसा आईकडून चालतो तरी मावळा तिचा कारणवानू म्हणजे वाहिवाटदार असल्यामुळे वारसा त्याच्या मुलीस उतरतो !

पडदा : मराठ्यांमध्ये पडदा आहे; तर कुणव्यांत तो मूळीच नाही. उलट कुणव्यांत पुनर्विवाह आहे, तर मराठ्यांना तो मान्य नाही. पण हा संविद्येपणा मराठे हिंदुस्थानांत आल्यावर द्राक्षणांच्या संसर्गानें त्यांच्यांत आलेला दिसतो. त्या गोष्टीवरून मित्रवंशीय कुणव्यां-मराठ्यांचा व्याहीपणा मराठे हे दक्षिणेंत आल्यापासून घडल्याचें व्यक्त होत आहे. राजपूत व जाट ह्यांचाहि परस्पर संबंध अगदीं मराठ्यां कुणव्यांसारखाच उत्तरेकडे चालू आहे. जाट हे बाहेरून राजपुतांवरोबरच आलेले कुणबी होत. दक्षिणेंतील कुणबी कदाचिद् मराठ्यांच्या पूर्वीच इकडे अतिप्राचीन काळीं आले असतील; पण ते जाटांपेक्षाहि मराठ्यांशी अधिक एकत्रीय झाले आहेत. पडदा हिंदुस्थानांत मुसलमानांनीं प्रथम आणिला ही गोष्ट निव्वळ खोटी आहे. राजपुतांनीं आणि मराठ्यांनीं तरी तो मुसलमानांपासून घेतला नवून, तो ते हिंदुस्थानात येण्यापूर्वीच पाळीत होत. हिंदुस्थानाबाहेरील शकराज्यांमध्ये तो पूर्वी होता हें आगगांव पुढें लिखित इतिहासाच्या पुराव्यावरून दिसेलच. राजपुतांची व मराठ्यांची वरात घोड्यावरूनच निराद्री पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर त्या जाती जेरावर असल्यामुळे, इतर जातींची वरात घोड्यावरून काढण्यास ह्यांची हरकत होऊं लागली. लिथ देशाचा दाहीरनामा ह्या नांवाचा एक जुना

इतिहास आहे. त्यांत राजपुतांनीं जाण्यांना हीन समजून त्यांचा अनन्वित छळ केल्याचें वर्णन आहे. तितका छळ मराठ्यांनीं महारांचाहि केलेला आढळत नाही. तरा महारांनीं घोड्यावरून बरात काढण्यास मराठे पाटील परवानगी देण्यास धजणार नाहींत; महारांनीं बरात बैलावरून निघेल; आणि मदारहि मांगांना आपली बरात रेड्यावरूनच काढण्याचा आग्रह चालवतील. ह्यावरून काय सूचित होतें? घोडा हा प्राणी सर्वेष्ट हिंदुस्थानांत फार फार प्राचीन काळीं मुख्यीच नव्हता. हे जनावर मूळ मध्य आशियांतलें. अर्था = असी, ही शस्वतान्त्री एक मुख्य शाखा, जिचें नांव सर्वेष्ट आशिया खंडाला पडलें, त्या जातीचें हें मुख्य वाहन. पठार ऊर्फ पार्थ म्हणून जें एक राष्ट्र मध्य आशियांत होतें, त्यांतलें योद्धे घोड्याच्या पाठीवर सोंपहि घेत असं वर्णन Story of Parthian Nation ह्या पुस्तकांत आढळतं. असलें घोडा जसा जमिनीला पोटा टेकत नाहीं तसा असल्या मराठा स्वार घोड्यावरून न उतरतां त्याच्या पाठीवरूनच दिवस आणि रात्रहि फाटील जसा अलीकडच्या इंग्रज सैन्यानींचाहि मरंवसा आहे, तसाच राजपुतांविषयीं मांगल बादशहांना होता. ब्रह्म हा प्राणी सिंध व उत्तर हिंदुस्थानांत पूर्वी जितका होता तितका दक्षिणेंत नव्हता. तंजावरकडील एका अत्यंत प्राचीन कवयस्थानांतलें मठक्यांत नुवत्या म्हशी, रेडें, दुसरांचींच छायाचित्रें आढळलीं. ह्यावरून ब्रह्माल्या कुणव्यांचें मूळ स्थान दक्षिणेंतलें नमावें आणि घोडेवाल्या मराठ्यांचें मूळ स्थान तर मध्य-आशियांतलें असावें, असें अनुमान करण्यास काय हरका आहे !

वीर : मराठ्यांच्या लयांत कर्नाटकांत वीर निघत असतो. हा एक बराती-प्रमाणेच छवीना असतो. एका मनुष्याचे अंगाला हळद मावून त्यावर पुष्कळसे दागिने घालितात. तो हातांत नागची तलवार घेऊन वायव्या सालावर ती परतीत छविन्कापुढें चालतो. त्याला वीर म्हणतात. पण ही चाल आता रद्दी आणि लिखायतामध्येंच विशेष आहे. कोल्हापुराकडील कुणव्यांच्या लयांत वीर निघतो; पण खानदानी मराठ्यांत अलीकडे ही लयांतलें चाल कोंट पारशी आढळत नाहीं हा चमत्कार आहे. मराठे सारे वीर म्हणून त्यांच्यात ही चाल नसावी. ज्या कुणवी घराण्यांत मागे एकदा वीर पुरुष रणात मारला गेला, त्यांतच अशी चाल असेल असें धावते. कुणवी पूर्वी जैन, लिखायत वगैरे होते. धर्म बदलला तरा लयांतल्या रुढि बदलत नाहींत, ह्याचें हें उदाहरण आहे. एकंदरीत ही चाल कुणव्यांनीच दिसते.

खाणेंपिणें : ह्या वायवीय कुणव्यांत आणि मराठ्यांत कालजरत्वे आणि देश-परत्वे भेद आढळतो, तो मुख्यतः मासाहार आणि मद्यपान ह्या बाबतीतच होय. साधारणतः देशावरील शेतकीच्या प्रदेशांतलें खेड्यात राहणारे कुणवी मासाहार फार वेतावेतानें करितात व दारु तर पीतच नाहींत. अलीकडे इंग्रजी अंमलांत व त्यांचेच अन्नकरी धोरण सस्थानांनीं उत्पन्नाच्या लोभानें स्वीकारल्यामुळे, खेड्यांतलें कुणव्यांची फार शीलहानि होऊं लागली आहे ! साधारणतः मद्यपान हें उत्तरेकडचें व्यसन असून

दक्षिणेकडील द्रावीड उष्णकटिबंधात हे व्यंजन पूर्वी नव्याने असा अस्मास आहे; परंतु पूर्वापसून शहरांत राहणाऱ्या लष्करी पेश्याच्या मराठ्यांनी दारू पिणे हे साहजिकच नव्हे तर भूयणावह हि मानिले आहे. स्वानशनी पेश्याच्या मराठ्यांना शिंद्यांची नाद असल्याने ते स्वतः मारून आणलेल्या जनावरांचेच मांस खाण्याचा मप्रदाय पाळणारे अगारि पुष्कळ आढळतात. अगा जनावरांत दुसऱ्याची शिंद्या प्रसिद्धि मानण्याने येते. भाव्याने हुकर मारणे व त्याचे मांस आणल्या दृष्टमित्रांम वांटेणे ही मराठ्यांची मोठी मित्रात. जेज्यांत राहणारे कुणची पिढ्यान्पिढ्या कुशीवज्याचा सार्विक धंदा केल्याने म्हणा, किंवा दूधदुमल्याची लयट्ट असल्यामुळे, किंवा गरिबीमुळे म्हणा, अगर जैन, लिंगायत, वैष्णव धर्माच्या संस्कारांमुळे म्हणा, बहुतेक शाकाहारीच असतात. मदानुभाव पंथाच्या सान्निच्याने चन्हाड-नागपूरकडे कुणचीच नव्हत, तर श्रीमंत नागारिक, देश-मुन, पाटीलदेखील फसल्याहि मांगला कर्पाहि शिवत नाहीत. मद्रासाची तर गोष्ट दूर. पुराणांपास कुणच्यांच्या शायम अधिकच निरामि राहतात. हा भेदामुळे क्वचित् प्रसंगी रोटीवेटीच्या व्यवहारावरहि परिणाम होत असलेला आढळतो.

मराठे हे भोजनव्यवहारांत असृष्ट्यांशिवाय इतर हिंदूंचीं अन्नक पाळीत नाहीत असे म्हटले; पण केव्हा केव्हा हा मांडवेलणाहि पाळल्याची चनत्कारिक उदाहरणे घडतात, तीं धर्माच्या दृष्टीने नमलीं तरा इतिहाससंग्रहाधनाच्या दृष्टीने चिंतनीय वाटतात. कोल्हापुराकडे गडकरी आणि कोटकरी म्हणजे लष्करी पेशाचे मराठे मराठी स्वराज्याचे पुरातन बतनदार आहेत. यांना घेतन आणि बतनाशिवाय प्रसंगावशीरी शिवा मिळतो. तो ते कधीहि शिजलेला न घेता कोरडाच घेत असतात. फार काय, ही पुरातन नोकर-मंडळी प्रत्यक्ष छत्रपति महाराजांच्या पंतीला असून जेवण्यालाहि तयार नसत, असा पूर्वीचा रिवाज मला एका सन्मान्य मित्रांने सांगितला. मरहूम ग्वाल्हेरचे महाराज माधवराव शिंदे यांचे सासरे रत्नामिरीचे राणे त्यांच्या पंतीला जेवण्याचे नाकारित असेहि मी ऐकले आहे. हा भेद गेतकरी पेशा अगर खेड्यांनील वस्तीमुळे पडणे संभवनीय नाही. कोल्हापूर आणि कोणतें प्रांतांत एक वेळ जैन धर्माचाच व्याप फार होता. त्यानगर लिंगायत धर्माची छाप दमली. या धार्मिक कारणावरूनहि जर या भेदाची मीमांसा होत नसल्यास राजघराणीं हीं नेहमी उपन्या मराठ्यांचीं असल्यामुळे त्यांच्याशी स्वादक मूळ कुणची राजरोस वेटीव्यवहार करूनहि रोटीव्यवहार नाकारणे शक्य आहे. दिल्लीच्या मोगल्याना राजपुतांनी वेटी दिली; पण रोटी घेतली नाही. तोंच प्रकार खाली, मद्रासात नवुदी ब्राह्मण नायर जातीच्या वेटी घेतात; पण रोटी घेत नाहीत, या रिवाजातहि दिसतो. चन्हाड-नागपूरकडे जुने मराठे कुणची चांगले मुसंपन्न आणि देशमुली-पाटिलक्यांचे सरसमदार आहेत. ते प्रत्यक्ष नागपूरचे भोसले घराणे उपरे समजतात. कारण, भोसल्यांचे घराणे त्या प्रांतात अलीकडे गेले. हे कुणची मद्यमांखा शिक्त नाहीत. माझे एक देशमुखी मित्र आहेत, त्यांना तर मांस किंवा रक्त पाहिल्याबरोबर घेरीच येते ! अगळे लोक वेटी देऊनहि पंतीला बसत नसल्यास आश्चर्य तें काय ?

महार मेलेल्या पशूंचें मांस खातात; पण हुकराचें मांस मुसलमानांप्रमाणेंच त्याज्य समजतात. मराठे तर जंगली हुकराचे मांस आवडीने खातात. महारांचें हुकर हें फटाकित् प्राचीन देवक असारें. मराठ्यांतहि ज्यांच्या घरी बोलाई देवी आहे. ते शेळीचें किंवा शेंकडाचें मांस वर्ज्य समजतात. चिमणेपणानें माग काढीत मागे गेल्यास मराठ्यांत आणि कुणब्यांत आज ज्या अनेक तत्सम जातींचा समावेश झालेला आढळतो त्यांची परस्पर वंशभिन्नताहि अधिक स्पष्ट आढळून येईल.

वेदीव्यवहार, रोटीव्यवहार आणि भेटीव्यवहार इत्यादि हिंदुस्थानांत जे जाति-भेदाचे नियम पाळण्यांत येतात ते केवळ भरतखंडांतच आहेत व ते आर्यांनाच येयें आणिले असा जो सर्वत्र समज आहे तो चुकीचा आहे. ते भरतखंडाबाहेर आणि निर-निराळ्या मानववंशानी मानवी इतिहासात निरनिराळ्या काळीं पाळले आहेत, हें मानववंशशास्त्रज्ञाना नीट अवगत आहे. विगोत्रविवाह (Exogamy), अनुलोम उद्भिवाह (Hypergamy), एकत्र खानपानाचा प्रतिवध (Non-Commensality), अस्पृश्यता (Untouchability or Polution) इत्यादि जाति-भेदाचे नियम हिंदुस्थानाच्या दूरदूरच्या निरनिराळ्या भागांतच नव्हे, तर अखिल जगाच्या निरनिराळ्या दूरदूरच्या भागांत निरनिराळ्या काळीं पाळण्यांत आलेले आहेत, ते असे:—इस्पायल देशात प्राचीन काळीं तेथील पुरोहितवर्ग इतरांच्या हातचें खात नसत. इंग्लंडांत अद्यापि मामान्य वर्ग आपल्यापेक्षा उच्च दर्जाच्या सरदार लोकांत आपल्या मुली देण्याला उन्मुक्त असतात आणि हे वर्ग सुमपत्र व सुसंस्कृत असल्यास तेथील सरदारांहि अशा मुली घेण्यास फारशी हरकत घेत नाहीत. जपानांत एदा व हीना या जाती अद्यापि अस्पृश्य आहेतच. ब्रह्मदेशांत तुया यात्रा, पयाचून, सडाला, केया, तुताँला, पके, लेयाडॉ, भंजॉ वगैरे तद्देशीय वर्ग आमच्यातल्या महार, मांग, भंगी लोकांप्रमाणेंच अगदीं अस्पृश्य आहेत हे मी स्वतः पाहिले. त्याचें तपशीलवार वर्णन मी माझ्या “ब्रह्मदेशांतील ग्रहिकृत वर्ग” या लेखमालेतून “नवा काळ” वगैरे वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध केले आहे. हे सर्व येथे सामान्याचें कारण हे फी, वृहन्महा-राष्ट्रांतील मराठा म्हणून राष्ट्रव्रजा जो एक मोठा इनमसूह आहे तो वर्ग आणि कुणबी व तत्सम जाती यांच्या दरम्यान अस्पृश्यता शिवायकरून बगेल सर्व नियम नेहमी नसले तरी प्रमंगविरोधी पाळण्यांत आलेले वरील परिच्छेदात सांगितलेल्या खाण्यापिण्यातल्या सांवेळेपणावरून लक्षांत येण्यासारखे आहे. प्रत्यक्ष मराठे हे स्वतः कधीच खाण्या-पिण्याचे यात्रनीत सांवेळेपणा पाळीत नाहीत, तर काही कुणबी केव्हां केव्हां हा सांवेळेपणा दाखवितात. हा सांवेळेपणा दक्षिण देशांतील द्राविडांत आणि महाराष्ट्रातील लिंगायतात फार आहे. फार तर काय, खाण्यापिण्यात हे द्रावीड लोक दृष्टीचाहि विटाळ मानतात, मग भेटीची गोष्ट तर दूरच राखिली ! यावरून कुणबी हे द्रावीड आणि मराठे हे आर्य, शक, पडव, हूण, अभीर इत्यादि मध्य एशियातील मागाहून येलेलेली आलेल्या अनेक वंशांचें एक जाळें असावे हे मुचविष्टाचा माझा उद्देश

आहे. इंग्लंडांतील सरदार वयाप्रमाणे असलेले मराठेहि श्रीमंत कुणव्यांच्या मुली घेतात, इतकेंच नव्हे, तर वेळ पडल्यास गरीब मराठे श्रीमंत कुणव्यांस मुली देतातहि. यालाच मी अनुलोम उद्दिवाह (Hypergamy) असें नांव दिलें आहे. आपल्यापेथ उच्च मानलेल्यांना आपल्या मुली देणें (Hypergamy) हाच प्रकार राजपूत आणि जाट यांमध्ये उत्तर हिंदुस्थानांत आहे आणि खालीं मल्लारांत नायर व त्यांच्या खालच्या वर्गांतहि आहे. नेवुडी ब्राह्मण आणि नायर राजवंश यांचे दरम्यान हा उद्दिवाह हल्ली चालू आहेच.

अंत्येष्टि : मराठ्यांत प्रेतें जाळण्याची चाल आहे; पण दक्षिण हिंदुस्थानांतील कांहीं मराठ्यांत प्रेतें पुरण्याचीहि चाल आढळते. हे मराठे श्रीशिवोत्तरकालीं जर दक्षिणेंत गेले असतील तर त्यांच्यांत ही पुरण्याची चाल कशी पडली याचें आश्चर्य वाटतें. दोनचार शतकांत अंत्येष्टीसारख्या गंभीर विधींत परक होणें संभवनीय नाही. यावरून हे दक्षिणेंतील मराठे एक तर द्रावीड असवेत किंवा तसें नसल्यास त्यांनीं केव्हां तरी लिंगायत धर्माचा स्वीकार करून त्यांनीं पुन्हा भर्त्सकडे ब्राह्मणी धर्माचा स्वीकार केल्या असवा; पण प्रेतें पुरण्याची चाल तरी राहून गेली असवी.

श्राद्ध : श्वरें पाहतां ब्राह्मणी पद्धतीचा श्राद्धविधि मराठ्यांत नाही. जेथे हा रिवाज आढळतो तेथें तो ब्राह्मणांच्या सहाय्याचा परिणाम असावा. राजे लोक व इतर प्रतिष्ठित मराठ्या समाज यांवर अशा परिणाम होणें केवळ साहजिक आहे. मराठ्यांनीं हिंदुस्थानांत आल्यावर बौद्ध व जैन धर्माचा स्वीकार केल्या, तसाच ब्राह्मणी धर्माचाहि केल्या, पण सामान्य दर्जाचे मराठे आणि कुणवी यांच्यांत श्राद्ध नव्हतं नुसती महाळ घालण्याचीच चाल आहे. सर्व मराठे जर आयें असते तर त्यांच्यातील गम्यसत्कारांत वेदोक्त पुताणोक्ताचा तंटा किंवा वेदशास्त्र ग्राम्य चालीचा शिरकाव झाला नसता. कोणी विचारतील कीं, काहीं ब्राह्मणांत वेदशास्त्र ग्राम्य चाली आणि उपास्यें आढळतात आणि त्यावरून त्यांनाहि ब्राह्म्यस्तोम करावा लागतो, तेवढ्यावरून ते अनार्य ठरतात काय ! पण त्याला उलट प्रश्न असा कीं, तेवढ्यावरूनच ते अनार्य ठरले नाहींत तरी आजचे सारेच ब्राह्मण प्राचीन काळीहि आर्यांत गणले जात होते याला तरी पुरावा काय ! असो. प्रस्तुत विचार मराठ्यांपुरताच असल्याने अशा अवांतर वादाम एथें अवकाशच न देणें बरें. मनुस्मृतींत ज्या क्षत्रियासाठी ब्राह्म्यस्तोम विधि सांगितल्या आहे अशा क्षत्रियांत शूद्र, पल्लव, यवन, ग्रीक, अंगवगादि आहेत, तर हे मराठे नसतील काय !

पेहराय : हिंदुस्थानचा बराच भाग उष्ण कटिबंधांतला असल्यामुळे दक्षिण हिंदुस्थानात तरी पेहरायचा प्राधान्य नाही. निदान शिरोबद्ध तरी उत्तरेकडून आलेले दिखते यांत गम्य नाही. डोईवरचा रुमाल, फेटा, शेंबळेची पगडी, टोपी या सर्व गोष्टी हिंदुस्थानाबाहेरच्या, विशेषतः मध्यआशियातल्या आहेत हे ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वीच्या व नंतरच्या दोनचार शतकांतील नाण्यावरून आढळणारे दसे व इतर चित्रे यावरून मिळत येतें. अद्यापि मद्रासी व बंगाली राष्ट्रे हीं चोडकरीच आहेत. ब्रह्मी व आगपातळी

मोगली राष्ट्र डोईला एक महानसा हातस्माल गुंडाळतात. दक्षिणेंत आज जें शिरोवस्त्र धरितें तें मराठ्यांनीं प्राचीन काळीं मध्यआशियांतून आणिलेलें असावें. जेथून पूर्वीं मराठे आले, तेथूनच मोगल बादशहाहि आले व मुसलमानी धर्माचा उदय होण्यापूर्वीं त्यांचा पेहराव मध्य-आशियांतलाच असणार. मग झुब्रेदार अथवा पिळाचें पागोटें, दिली पेहरण, तंग बासकूट, पायघोळ विजार अथवा तंग मांडचोळणा इत्यादि पेहरावांच्या तपशिलाचे वाचतांत हल्लींच्या मराठ्यांचे इतर बरिष्ठ वर्गाच्या हिंदूपेशां मुसलमानांशीं-मोगल वंशाशीं अधिक साम्य असावें. यात काय आश्चर्य ? “जसा राजा तशी प्रजा” या न्यायानें हा दरबारी पोशाख पुढें ब्राह्मण-वैश्यांनींहि स्वीकारणें साहजिक आहे. धोतराचा कासोटा ही विजारीची सस्ती नकल आहे आणि ती विजारीपेशां अधिक टोईची आहे; पण अगदीं दक्षिणेकडील द्राविडांनी ती अद्यापि ठचलेली नाही. ते विनकासोद्याचे एक फडके फंवरेभोवतीं पायघोळ गुंडाळतात; तरी पण तंजावरकडील मराठे अद्यापि धोतराचा घट्ट काचा घालतात. राजपूत, मारवाडी वगैरे धोतराचा, दोन्ही टांगावरून काचा घालतात व दक्षिणेकडील लष्करी व पोलीस मराठे तेथेच अशीं दुटांगी कास घालतात. इतर डाव्या टांगेवरून एक कास घालतात पण मोकळें फडके कोणीहि मराठा कितीहि गरीब असला तरी बापरीत नाही. पाद-प्रागांचाहि विरोध प्यानत घेण्यासारखा आहे. मद्रासकडे श्रौमंत आणि सम्य द्रावीडहि रस्त्यातून अनवाणी हिंडतो; पण गरीब मराठा फटका जोडा अगर तुटकी वहाण तरी घातून रखडत चाललेला आढळेल. असल मराठ्यांच्या बायका दुगड्याचा कासोटा घालीत नाहीत. घोड्यांवरील पायाचा कोणताहि भाग दाखविणें गरीब मराठणीला खपणार नाही. हें पायघोळ दुगडें लहंग्याचें रूपांतर होय. खानदानांनी मराठणींचीं नखें व टांचहि कोणास दिसणार नाहीत. गरिबांच्या लग्नांहि बघून नव्हे, तर विहिणी आणि करोल्या दुगड्यावरून शुभ्र पासोड्याचा सर्व अंग आणि चेहराहि झाकणारा घुरला वापरतात. आणखीहि इतर बारीकसारीक भेद आहेत, त्यांवरून मराठ्यांचा वंश व मूलस्थानाचे निर्दर्शन होते. तें मूलस्थान मध्यआशिया असावें, असें सांगण्याचा उद्देश आहे.

लिखित इतिहासाचे पुरावे

वर विरोधतः मायाशास्त्राचे आणि समाज-शास्त्राचे पुरावे याचा विचार केला. आतां लिखाणाचे अथवा लिखित इतिहासाचे पुरावे या लेखांत देऊन हा विषय पुरा करावयाचा आहे. परंतु अस्मल ऐतिहासिक पुरावे अशा विषयांत निदान हिंदुस्थानात तरी दुर्मिळच असणार हें प्रथमदर्शनीच कबूल केलें पाहिजे. आमचीं पुराणें हल्लीं ज्या स्थितींत आढळतात ती इतिहासाच्या दृष्टीनें अत्यंत विकृत स्थिति आहे. पुराणांचें मूळ स्वरूप अथवा त्यांत

वर्णिलेली वस्तुस्थिती घेऊन पाहिले की प्राचीन आहे, अशी आधुनिक संशोधनांची समजूत होत चालली आहे. F. E. Pargiter, M. A. यांचा Ancient Indian Historical Tradition हा अत्यंत परिश्रमाने तयार केलेला ग्रंथ या समजुतीचे प्रमुख उदाहरण आहे. पुराणांचे हे प्राचीन स्वरूप आतां बरी उपलब्ध नाही आणि उपलब्ध होण्याची मुळी आशाही नाही, तरी हल्लीच्या महाभारत व पार्लगाथा या ग्रंथांतून या पुराणांतील अजून कथामागाचे अंधुक स्वरूप दिसून येते.

महाभारतांत निरनिराळ्या प्राचीन वंशांची व देशांची अनेक ठिकाणीं वर्णने आली आहेत; पण त्यांत रट्ट वंशाचा वंश या अर्थाने कोटख उल्लेख नाही. रट्ट हा शब्दच मुळी पाली भाषेतल्या, कदाचित् द्रावीड भाषेतल्या, असल्यामुळे भारतासारख्या संस्कृत ग्रंथांत हा न आढळणेच साहजिक आहे. पण पाली ग्रंथांतहि हा शब्द एक विशिष्ट वंश या अर्थाने नसून, राष्ट्र अथवा देश या सामान्य अर्थाने विंगत आढळतो. यावरून निरनिराळ्या वेळीं हिंदुस्थानांत शक, पल्लव, हूण, जाट, अश्व वगैरे शूर आणि लढाऊ राज्यकर्ते वंश हल्ली फरफ्यासाठी येऊन येथेच टांगे देऊन राहिले, त्यांनाच उत्तर हिंदुस्थानांत राजपूत आणि दक्षिणेंत मराठे हे सामान्य नांव अर्वाचीन काळी मिळाले हे निश्चि होतें. यांपैकी शक, पल्लव, अश्व हे शब्द अथवा नांवें महाभारतांत आढळतात. तीं मात्र प्राचीन आहेत खास. अश्व अथवा असी हा मानव वंश मध्य-आशियात प्रसृत असून त्यावरूनच अमीरियाच नव्हे तर आशिया हे नांव सिद्ध झाले आहे. हा शक वंशच होय अश्व म्हणजे घोडा. शकांचे व घोडा या जनावराचे मोठे अन्वेष माहचर्य आहे. या वंशावरून घोड्याला हे नांव पडले किंवा घोड्याच्या अश्व नांवावरून या वंशाला हे नांव पडले, हा समाजशास्त्रांतल्या एक रजक प्रश्नच आहे असो. महाभारतांतील अनेक प्रख्यात राजांच्या नांवात किंवा आदनांवात अश्व हा शब्द मोठ्या प्रामुख्याने झळकत आहे, हे खालील मदमावरून दिसते. अश्वमीम, अश्वचक्र, अश्वपति, अश्वशत्रु, अश्वशिरा: ही नांवें आदिपर्वाच्या ६६ व्या अध्यायात वरचेवर आली आहेत. मागधाचा पुत्र अश्वमेधु याला अभिमन्यूने मारले असा श्लोकपर्व (४८-७) यांत उल्लेख आहे. प्रत्यक्ष शक या नांवाचाहि उल्लेख समापने ७८-९९ आणि भीष्मपर्व ९-४५ यापेक्षा जास्त ठिकाणी फारसा आढळत नाही. तक्षक (तक्षक) कटु रत्न नाग याची कथा आरितक पर्वात प्रामुख्याने आली आहे. हे नांव एका प्रमुख शक वंशाचेच आहे. त्याचे आणि पुरुवंशाचे महायुद्ध जन्मेजयाचे वेळीं आलेले जन्मेजयाने केलेल्या सर्पयज्ञाच्या कवेवरून दिसून येते. एकदरीत बुद्धपूर्व कार्या जे शक, पल्लव, जाट इत्यादि रट्टवंश हिंदुस्थानांत आले त्याचे महाभारतांत असे तुरळकच उल्लेख आढळतात.

अश्व दनुपुत्र: अमुर: अशा अर्थाचा उल्लेख (आदिपर्व, अ. ६६, श्लोक २४) आहे. म्हणजे अश्ववत् शैव अथवा मानव नसून दानव किंवा असुर असा किंचित् पूर्वैकडील भारतीय आर्यांकडून तिरस्कार दाखविणारा अर्थ बरील महाभारताच्या

उल्लेखावरून दिसतो. आर्य म्हणजे भारतांत सिंधु नदीच्या पूर्वेकडे राहणारे तेवढेच, असा आकुंचित अर्थ मागाहून झाला. येरवी शक, पल्लव, जाठ, काठ, भाट, वगैरे मध्य आशियांतील फिरत्या जातीहि सारख्याच आर्य असणें अधिक संभवनीय आहे. प्रत्यक्ष पारश्यांना भारतीय आर्य असुर म्हणूं लागले, आणि त्याचप्रमाणें पारशीहि सिंधु नदीच्या पूर्वेकडील सर्वच आर्यांना इंद्रपूजक म्हणजे पिशाचपूजक हीनजातीय म्हणूं लागले. त्याच न्यायानें शक, पल्लव, हूण, जाठ वगैरेची मनुस्मृतीच्या नंतरच्या कालांत ब्राह्मण-क्षत्रियांत गणना होऊ लागली. तें कमेहि असो, त्यांची क्षत्रियांतच मात्र गणना केव्हाहि होत होती, हाच मुद्दा येथें विशेष ध्यानात घेण्यासारखा आहे. पुढें ऐतिहासिक कालांत शक-पल्लवादि प्राचीन नावेंहि मागे पडून क्षत्रियत्वबोधक राजपूत, मराठे, रेड्डी, वगैरे ज्यांत राज धातु प्रधान आहे, हीच नावें रुढ झाली. नांव कीणतेंहि असो, ह्या सर्व जाती हिंदुस्थानांत वाहेरूनच आल्या आहेत एवढाच प्रतिपाद्य विषय आहे.

मध्यआशियांतून अगर पुर्वे युरोपांतून प्राचीन आर्य जाती बाहेर गेल्या, त्यांपैकी स्कॉटलंड, आयर्लंड वगैरे ठिकाणीं हल्ली आढळणाऱ्या केल्स, गॉल्स या जाती युरोपांत प्रथम गेल्या व नंतर जर्मनी-हंगरी वगैरे देशांत हल्ली आढळणाऱ्या गॉथ्वा-व्हॅंडॉल्स, सॅक्सन (शफ् रेन), हूण या जाती किंचित् मागाहून गेल्या. पण त्या व्याप्रमाणें सर्व सारख्याच आर्य होत्या यांत शंका नाही, त्याप्रमाणें यदु, पुरु, इक्ष्वाकु इत्यादि जाती प्रथम हिंदुस्थानांत आल्या आणि नंतर शक, पल्लव, हूण, जाठ, भाट, इ० आले आहेत हे सिद्ध आहे. परंतु सर्व सारखेच आर्य होत हे मन राजस्थान या महत्त्वाच्या प्रांताचे केंद्र कर्नल जेमा टॉड यानीं फार परिश्रमानें प्रतिपादिलें आहे. टॉडने आपला राजपुतांचा मोठ्या सहानुभूतीने लिहिलेला इतिहास शंभर वर्षांपूर्वी (१० मार्च १८३२ रोजी) प्रसिद्ध केला. त्याच धर्तीवर ग्रंट डफने मराठ्यांचा इतिहासहि गेल्या शतकांतच प्रसिद्ध केला आहे. पण टॉडची सहानुभूति आणि अविश्वात शोषक बुद्धि या हड्डेलहर्षी ग्रंट डफमज्जें मुळीच नव्हती. त्यामुळे मराठ्यांमधीं फार मोठे विचार त्यानें प्रसिद्ध केले आहेत. टॉडच्या सहानुभूतीचा धोडा वाजवीपेक्षा जास्त झाला असें यादल्यावरून त्याच्या मागाहून उदयास आलेल्या ग्रंट डफचे कान कोणीतरी तत्कालीन चर्चिलपिशाचानें फुंगले असल्यास न कळे ! तें कमेहि असो, मराठ्यांच्या पूर्वपीठिकेविषयीं शोषित असतां राजपुतांच्या पूर्वपीठिकेविषयीं ज्यांनीं ज्यांनीं लिहिले आहे त्यांचा आधार घेणें माग पडतें : आणि याच बाबते अग्रे काहीच नाही. शक-पल्लवादि वंश टॉडच्या म्हणण्याप्रमाणें आर्य असोन किंवा नसोन, ते सर्व मध्यआशियांतून हिंदुस्थानांत आले येरवे तरी टॉडच्या प्रयत्नावरून उघट दिसत.

टॉडने निरनिराळ्या पाच मूळ असलेल्या पुराव्यांच्या आधारावर अस्मत्त राजपुतांच्या मूळ ३६ कुळांची एक यादी आपल्या पुस्तक १ ले भाग ७, पान ८६-१२५ यांत गवित्तर वर्णिनी आहे, ती फार महत्त्वाची आहे. या ३६ कुळांचाच विस्तार मागाहून मराठ्यांच्या प्रथम ५६ व नंतर ९६ कुळांत झाला आहे. मराठ्यांच्या या

कुळांची माहिती मी एन्थ्रोपेट्रिकल Castes and Tribes of Western India, ह्या अटीकटच्या ग्रंथांतून घेतलेली आहे. ग्वालीर कोटकांत दाखविलेल्या नामसादस्या-वरून राजपूत असोत किंवा मराठे असोत त्यांची मूळ कुळे ३६ हून कमी असोत, किंवा ९६ हूनहि जास्त असोत; त्या सर्वांचे मूळ मध्यआशियातील शक-द्वीप (शकताई) नांवाच्या विस्तीर्ण भागांत संचार करीत असलेल्या शक, पल्लव, पृथू, अश्व ऊर्फ असीर, मसागदी-महाजाठ, हूण, तातार, इ० शर, ल्हाऊ, राज्यकर्त्या वंशांतच भादळते, आणि त्यांनाच पुढे कालांतराने उत्तर हिंदुस्थानांत राजपूत, पश्चिम हिंदुस्थानांत मराठे आणि दक्षिण हिंदुस्थानांत रड्डी ही गुणवाचक नावे पडलीं असे आमचे शोधाअंती मत व्हाई लागले आहे.

अस्सल राजपुतांची मूळ ३६ कुळे

राजपुतांची नावे	मराठ्यांची नावे	राजपुतांची नावे	मराठ्यांची नावे
सूर्य	सुर्वसे	गोहिल	गोहेले
चंद्र	सोमवसे	सूर्य अथवा सरिस्त	सुर्वे
शहिलोट		शिलार	शेलार
यदु	जाधव, यादव	ठावी	
नुवार	नुवार (शिकें)	गोर	गोरे, गोळे
राठोड	राठोड	दोर, दोड	दोर, दुडे
कुशवाह		घेरवाल	
प्रमार	पवार	वीर गुजर	गुजर
चाहुमान	चव्हाण	सेगर	
चालुक्य	सालुके	सिकरवाल	
प्रतिहार	परिहार	बैसे	मिसे
चौत्रआरा	चौरे, चवरे	दहिया	
तक अथवा तक्षक		जोय्या	
जित् जाड		मोहिल	मोहिते !
हूण		निकुम	निकम
कडी	काटे	राजपाली	
बहड	बाळ	जाहिर्य	घायवर
झाल, मकवान्	मंगाने !	दहिमा	
जेत्व अथवा कामरो	जेवे !		

बरोल ३७ राजपूत नांवांपैकी दक्षिणेंतील मराठ्यांमध्ये हल्लीं वर दाखविल्या-
प्रमाणे २४ नांवे तरी आढळतात. याचप्रमाणे मराठ्यांतल्या ९६ नांवांपैकीं राजपुतांत
कितीतरी आढळतीलच. टॉडने दाखविल्याप्रमाणे शकद्वीपांतून अर्धवट सुधारलेल्या
किती तरी शकवंशांतले पोटभेद पश्चिमेकडे सॅक्सन, गेटी अथवा गॉथ्स, हूण इ०
जर्मनींत, ऑस्ट्रियांत, हंगेरींत पसरले; तसेंच शक, जाट, हूण या नांवांनीं इराण,
अफगाणिस्तान आणि नंतर उत्तर-पश्चिम हिंदुस्थानांत आणि शेवटीं दक्षिण हिंदुस्थानातहि
पसरले. तेच आजचे राजपूत, मराठे, रड्डी इ० होत.

शक आणि अश्ववंशाचा विचार वर झाला. आता पल्लवांपर्यंत कांहीं लिखाण
मिळाल्यास पाहूं. पल्लव हे नांव पार्थवांचे रूपांतर आहे. इंग्रजीत यांनाच पार्थियन्स
(Parthians) असे म्हणतात. यात मूळ पृथु हा शब्द आहे. हे नांव इक्ष्वाकुपासून
पांचव्या पिढीला अयोध्येच्या सूर्यवंशातील पृथु या प्रसिद्ध राजाचे आढळते. हा अनेक
नांवाच्या राजांमार्फत गादीवर आला. पण हा वेन नांवाच्या एका दुष्ट राजाचा मुलगा
होता असे महाभारत, शांतिपर्व, अध्याय ५९ आणि मनुस्मृति, अध्याय ७, श्लोक ४१
यांत उल्लेख आहेत. याशिवाय या वेनाचा कोठे उल्लेख नाही. पृथु हा मोठा बळाढव
मुनीत आणि पृथ्वीवर मोठी सामाजिक, आर्थिक व राजकीय उन्नति करणारा असा
युगप्रवर्तक राजा झाला अशी पुराणांत ख्याति आहे. क्रि.पू. १५०० याच्याच नांवावरून
पृथ्वी हे नांवहि प्रचारात आले; कारण याने पृथ्वीवरील खांचलळगे बुजवून शेतकीला
आरंभ केला असेहि वर्णन आहे. पार्थव अथवा Parthians कुळालाहि याच राजा-
पासून नांव मिळाले असावे. शरसेन यादवापासून कुंतिभोज राजाने दत्तक घेतलेली कन्या
कुंती ही पांडवांची आई आश्विपर्व, अ. ६३, श्लोक ५९ तिचेपासून झालेला पार्थ
(अर्जुन) हाहि पार्थवच दिसतो. पृथाश्व नांवाचा एक राजाहि झाला. समापर्व, अ. ८-१४
यावरून सूर्य, चंद्र, पृथु, अश्व, इ. वंशांत परस्पर विवाह आणि दत्तकविधि होत असत
असे समजते. आणखी अज पौराणिक उल्लेख धुंडीत वसल्यास लेखविस्तार फार होईल.
आता या Parthians ऊर्फ पार्थव अथवा पल्लवांचा ऐतिहासिक काळात मराठ्याशी
व राजपुतांशी कांहीं मेळ जमण्यासारखे कांही लिखाण मिळते कीं काय ते पाहू.

रॉलिंग्टन नांवाच्या एका विद्वान् आणि शोधक इतिहासकाराने Story of the
Nations या पुस्तकामाखेले History of the Parthians (पार्थवांचा इतिहास)
नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. त्यात पार्थवांच्या जातीय स्वभावार्थांचा आणि चालीरीतींचीं
विशिष्ट लक्षणं म्हणून गालील पधरा मुद्दे आपल्या ग्रंथांत प्रसिद्ध केले आहेत. ते
उत्तरेच्या राजपुतांशी व निगोपेंकरून दक्षिणेंतील मराठ्याशी इतके जुळतात की, ते येथें
उद्धृत करणें अगदीं अवश्य वाटते. हा इतिहासकार हिंदुस्थानांत आला असेल असें
वाटत नाही. निदान त्याचा येथील मराठ्यांची तरी माहिती असण्याचा संभव नाही. असें
अगूनहि त्यानें सहजसहजी दिलेल्या पार्थवांचीं ज्ञातलक्षणें मराठ्यांशीं इतकीं तंतोतंत
जुळावत हैं मोठे आश्चर्याकरक व लक्षणीय आहे. त्याचा उल्लेख केल्याविना या निबंधाची

परिपूर्ति होणार नाही. म्हणून तो कम्ब आगही हा लांबलेल्या लेख आरपती. या पार्श्ववाचें साम्राज्य हिंदुत्त्वानाच्या वायव्य सरहद्दीवर गिस्नी शस्त्राध्यापूरी थोड्या शतकापर्यंत मोठ्या धर्मदानें चालू असल्याचें रॉल्फ्सनने गविन्नर वर्णन केलें आहे. त्याने वर्णिलेल्या १५ मुद्द्यांचें मराठ्यांच्या स्वभावाशीं इतकें साम्य आहे कीं, तें त्याच्याच शब्दांनीं शक्य तितकें देणें भाग आहे. पण विस्तारमयान्तव तमं न करतां त्यांचा थोडक्यांतच मराठी गोष्टींकरा दिल्या आहे. शिंजायूनीं तें सर्व वर्णन मुळांतूनच वाचायें हें बरें.

१. Feudal System : मराठ्यांची जहागीरदारी व सरंजामपद्धति पार्श्ववाचें तशीच होती. पान ७५.

२. Sophi पंडित Magi पुरोहित : पार्श्ववादशाहीच्या शेवटीं या भिक्षुक-शाहीचा शहरांतून आणि गिस्नीतून डोईजटपणा पार झाला. भाग ५, पान ८०.

३. सत्यशोधक समाज : प्रथम प्रथम पार्श्व, हे मार्गी ऊर्फ मध्वाग्रणांच्या धार्मिक कथाख्यानीं दडपून गेले होते. अग्निपूजा आणि प्रेतें उचड्यावर टाकण्याची चाल त्यांच्यात होती. पण पुढें त्यांची अग्नीवरांत श्रद्धा उडाली. मध्यांचें वजन नाहीत झालें. इतकेंच नव्हे, तर राज्यकारभारांतूनहि त्यांचा हात काढून टाकण्यांत आला. पान ३६४.

४. मृत राजांची देवळें अमर छत्रा : राजे लोक मेल्याबरोबर त्यांच्या नावानें देवळें बांधून त्यांत त्यांच्या मूर्तीची पूजा होत असे. त्याचा संबंध सूर्य-चंद्राशीं मिश्रितपणांत येई. (अशीं देवळें अद्यापि इंदूर आणि सोल्हापूर येथें पंचगतीच्या वाडीं बांधण्यांत येत आहेत.) भाग ५, पान ८५.

५. सूर्य-चंद्र पूजा : राजपराण्यांतून सूर्य आणि चंद्र यांची कुळदैवतें म्हणून पूजा होत असे. भाग २३, पान ३९४.

६. टांक पूजा : सामान्य लोकांच्या घरांतून—मग त्यांचा संबंध राजपराण्याशीं असला तरी, त्यांच्या देव्हान्यावर पूर्वजांचे टांक (सोन्याकप्याच्या पातळ पत्र्याच्या मूर्ति) ठेवण्यात येऊन त्यांची रोज पूजा होत असे. (मराठ्यांत ही चाल अद्यापि चालू आहे.) पान ३९५.

७. घोडदळ : पार्श्ववाचें घोडदळाचे दोन भाग असत. [१] शिलेदाराचें मार्ग पथक. [२] शरगिरांचें हलकें पथक. चिलखत, मातंग, विचवा, हीं त्याचीं नेहमींचींच आयुधें असत. पान ३९७.

८. गनिमी काया : "Pretending panic, beating a hasty retreat, and scattering in their flight, they endeavoured to induce their foe to pursue hurriedly and in disorder, being themselves ready at any moment to turn and take advantage of the least appearance of confusion." पान ४०३.
(प्रेट डफनें मराठ्यांच्या गनिमी कायाचे यापेक्षा निराळे काय वर्णन केलें आहे ?)

९. शमला : "Previously the royal headdress had been a diadem, which was a band encircling the head, and terminating two long ribbons or ends that hung down behind the head on the back." पान ४५. (आतांच्या ग्वाल्हेर दरबारांतील श्रीमंत फाळके सरदारांच्या पाठीवर लोवणाऱ्या जोड शमल्यांचे हे खास वर्णन आहे !)

१०. घुरखा : वायसंमध्यें घुरखा जारी असे. त्यांच्या व्यभिचाराला कडक शासन असे. पुष्कळ वायका करण्याची चाल प्रतिष्ठित झाली होती. फार्डमोड होत असे. पान ४१४. (मुसलमानांत या चाली मागाहून पडल्या. मराठ्यांतील पडदा मुसलमानांच्याहून फार जुना ठरतो !)

११. झनाना : "राणीवडा म्हणजे एक विस्तीर्ण झनाना असून, त्यांतील पट्टराणी लग्नाची व मुख्य मानाची असे. इतर पुष्कळ राण्या व शिवाय रखल्या असत. सर्वजणी नेहमी कडक पडद्यांत कोंडलेल्या असत. त्यांना फक्त नातण्यांशी आणि फार तर लोव्यांशी बोलण्याची परवानगी असे. एकदाच मात्र एका राणीने मोठा हिऱ्या कप्पन आपल्या नवऱ्याची राज्यभूषे आपल्या हातीं घेऊन आपल्या मुलगाच्या साहाय्याने ती उत्तम रीतीने चालविई." पान ४०५. (ही एक तत्वादीन ताराबाई किंवा अहल्याबाईच म्हणावयाची !)

१२. सोन्याची शय्या : सोन्याच्या पलंगावर निद्राण्याचा मान फक्त राजालाच असे. इतरांना सक्तमनाई असे. पान ४०५. (अद्यापि ही मनाई आहेच. श्री. रघुजी-रावमहाराज गायकवाड यांनी आपले पहिल्या नवरचे सरदार घोरपडे याना पायांत सोन्याचा तोडा घालण्याचा मान मोठी मेहेरबानी म्हणूनच बहाल केला आहे.)

१३. शिकार : युद्धानंतर झुजाची व बाधाची शिकार मोठ्या हौसेने करात.

१४. नजराणा : भेट घेणाऱ्यांनी प्रथम मत्स्या मोठ्या नजराण्याची तयारी करण्याची आवश्यकता असे.

१५. निदोबाजी : निरनिराळ्या कैफांची त्यांना व्यमने असत. पार्थव हे एकंदरित त्यांचे समकालीन ग्रीक आणि रोमन यांच्यापेक्षा कमी सुधारलेले होते. तथापि प्रार्चान इतिहासकार दाखवितात इतका काही हा सस्कृतीचा भेट फार मोठा नव्हता. माग २३, पान ४१७.

पार्थव, पार्थियन्स, पल्लव, या सर्व नावाचा औपपत्तिक संबंध, पेहलवी (भाषा), पेहलू (वाजू) या शब्दांशी येतो असे प्रसिद्ध पारशी मशोधक राममुलउल्मा जमशेटजी मोदी यांनी मध्य एका समज मेटीत मागितले. मस्कृतांत पार्थ्व म्हणजे वाजू या अर्थाचा शब्द आहे. सस्कृतातील 'स'ची किंवा 'ह'ची अवेस्ता भाषेंत 'त' अशी परस्पर बदलबदल होते. उदाहरणार्थ—सस्कृत ऋत — अवेस्ता अश्र (सत्य) सस्कृत मर्य = अवेस्ता मर्य (माणूस) या न्यायाने पार्थवचे पार्थ होणे साहजिक आहे. यावरून पार्थव

म्हणजे आर्यांनी व्यापलेल्या मध्यआशियातील मोठ्या भागाच्या बाजूबाजूंनी शिंदेवर राहणारे एक राष्ट्र दिसते. हिराडॉटस, स्ट्रबो, इ० ग्रीक आणि रोमन संस्कृतीचे गोडेवे गाणारी प्राचीन इतिहासकार मंडळी यांनी समग्र डाक राष्ट्रसमूहाला आर्यांचे नुसते सामंतचक्र बनविले आहे. रॉल्लिखन, टॉडप्रमूनि आधुनिक इतिहासकार त्याच शकार्दीना इतिहासान त्यांचे योग्य पद परत देऊं पाहात आहेत. हिंदुस्थानांतील राजपूत आणि मराठ्यांनी तर ते पद स्वतःच्या आपल्या वर्तव्याराने मिळविले आहे.

अस्पृश्यांचें राजकारण

प्रस्तावना

सद्यस्थितीत या विषयावर मीं माझे विचार प्रकट करणें जरूर आहे असें समजून माझ्या काहीं मित्रांनीं व सहकाऱ्यांनीं आप्रह्म धरला. दत्तक्यांत बसत व्याख्यान मालेकडूनहि व्याख्यानाविषयीं विनंती करण्यांत आली, म्हणून मीं माझे विचार व अनुभव सांगण्यास आज तयार झालों आहे. आजच्या व्याख्यानान्त कोणत्याहि ग्रंथारचे सिद्धान्त ठरवायचाचें नाहींत अगर राजवाक्याचे नाहीत, म्हणून आज कोणी अव्यक्त नको अशी मालाकाराबद्दल विनंती केली, कारण माझे भाषण केवळ प्रवचन आहे. त्याला निर्णयाची जरूरी नाहीं, पण वहिवाटीच्या सवयीवर मालाकारांनीं माझी विनंती मान्य केली नाहीं. टीकाकारांनीं माझ्या भाषणावर वाटेल तशी टीका करावी, पण अध्यक्षांनीं निर्णय देण्याची तसदी घेऊं नये अशी माझी विनंती आहे. राजकारणांत काही पक्षोपपक्ष असतात पण मीं आतांपर्यंत राजकारणाच्या कोणत्याहि पक्षात सामील झालेलों नाहीं. अस्पृश्यांतहि आज असे पक्ष जोरानें दंड धोपटून उभे आहेत. त्यांच्यांतहि मत्सरशी करून राजकारणाचें जागतिक असें जें उच्च कार्य असते तें करण्यास मीं केव्हांही तयार आहे. श्रोत्यांनींहि अशाच निर्विचार व उदात्त भावनेनें माझे चार अस्पृश्यांक ऐकावेत. खबळलेल्या सद्यस्थितींत पक्षाच्या लाटावर वाहून जाण्याच्या प्रयत्न मींहि करीन, आपणही संघं कराल अशी आशा आहे.

अस्तृप्त्यांच्या राजकारणावर बोलण्यापूर्वी राजकारणाचाच अर्थ पाहू. त्यामुळे प्रवचनाच्या अर्थाअधिक भागाचा खुलासा सहज होऊन या द्विष्ट प्रश्नाचा मार्ग सोपा होईल. राजकारणाचा अर्थ अर्थकारक (Economics) म्हणजे अर्थाच्या आधारें समाजशास्त्राची धारणा एवढाच आहे. समाजाची धारणा व्हावी म्हणून अर्थशास्त्रासारखे शासनशास्त्राचेंहि तत्त्व राजकारणांत समाविष्ट होतें, पण हें दुसरें तत्त्व अन्य तोंवर गौण अभावयास पाहिजे. प्राचीन काळी जेव्हां जीवनकलह इतका तीव्र नव्हता तेव्हां राजकारणांत अर्थशास्त्राचेंच प्राधान्य होतें. पण पुढें कमजोर कनक आणि कांता या लोभनीय वस्तूंपर्यी मारामारो सुरू झाली तशी राजकारणांत अर्थशास्त्रापेक्षा शासनशास्त्राचे प्रावत्य वाढलें. पण अलीकडे इतर भावनामय अर्वांतर गोष्टीपेक्षा पोटापाण्याच्याच प्रश्नाला प्राधान्य येऊं लागल्यामुळे आज्कालच्या राजकारणांत अर्थशास्त्रालाच पूर्ववत् प्रावत्य येऊं लागले आहे. कनक हें मुख्य साध्य आणि त्यासाठी शासनाची हांव हें केवळ साधन होऊन बसले आहे.

सर्व राजकारणाची जर ही मीमांसा तर हिंदुस्थानांतील अस्तृप्त्यांच्या राजकारणाला पोटापाण्याचें महत्त्व याचें यांत काय नवल आहे ? 'अस्तृप्त्य' हे अल्पसंख्याक हतवीर्य हतबल पददलित आहेत. त्यांना दुसऱ्यावर शासन चालवण्याची हाव अद्यापि तशी नाही. कशी असणार ? मात्र दुसऱ्याची त्यांच्यावर निरवण्याची हांव अद्यापि तिळमात्रहि कमी झाली नाही; मग ते धत्रिय असोत ब्राह्मण असोत, सूड असोत, स्वकीय असोत, कीं परकीय असोत, प्रागनिक असोत कीं स्थितिनिविष्ट असोत, जोंपर्यंत हे डोंडजड वर्ग का आपल्या दुर्जर्तीखातर अस्तृप्त्यांच्या योगक्षेमात आणि स्वयंनिर्णयांत टबळाटबळ करूं पाहतात तो 'अस्तृप्त्य' आज्काल करूं देण्यास तयार नाहीत. एवढाच त्यांच्या राजकारणाचा अर्थ आतापर्यंत माझ्या अनुभवास आत्य आहे. पुढें काय होईल त्यात्रिपर्या मरिच्यशब्द करण्याचें हें स्थळ नव्हे. अस्तृप्त्यांची आजची भूक एवढी धोडी असतांना त्यांच्या मृत्त्यु शत्रुमित्रांना काय वाटतें तें पाहा. 'अस्तृप्त्य' मृत्त्यांच्या दावांनून दुसऱ्यावर लवकरच ते सूड उगवण्याच्या मार्गांला लागतील आणि मृत्त्यांवर आज जे जुटम करणारे परकीय आहेत त्यांच्याशीं एकजीव होतील (जणू परकीय तसे होऊं देतीलच) आणि परकीयांच्या राग्याने मृत्त्यावर जुटम करूं लागतील वगैरे वगैरे अनेक मीतींचे काहूर आम्हा मृत्त्यामध्ये माजले आहे. ह्या काहूराला नीतीचें आणि न्यायाचें किती पाटबळ आहे हें मला मग सांगण्याची इच्छा नाहीं. ही सांगण्याची इच्छा ऐकणाऱ्याच्या तयारीवर अवलंबून राहणार.

अस्तृप्त्यांचे राजकारण अस्तृप्त्येतेइतकेच प्राचीन आहे आणि तें सांगण्यासाठी अस्तृप्त्येतेचा उदय कसा झाला हे सांगू गेल्यास प्रवचनाचा व्याप मर्यादेपलीकडे वाटेन. पुढेंमाणे हाच विषय निराळ्या अध्यायें प्रसिद्ध होत असल्यामुळे अत्यंत मक्षेपाने हा मुद्दा मागेनें उरार आहे. मानववंशाचे पृथक् भाग प्राचीन काळां एरमेसांनीं स्तुत असत. परस्परांच्या सस्त्रांवरून अभिनिवेश उत्पन्न होऊन वंशदेश मनुष्य जातींत न्ह

शाल्या. याच बंगशेपाला जादुयेणा, मंत्र, विद्याळचंडाळ, सोबळेंओबळें आणि शेवटीं रुद्रधर्म यांचें पाठकळ मिळून कांही विशिष्ट बंग इतर मानववंशानीं आपल्यापासून दूर ठेवले. याप्रकारें सामाजिक असृष्ट्यतेचा पाया घालण्यांत आला. एका वंशानें दुसऱ्या वंशामेरेन केल्यावर जेल्यानीं जिताला गुलामगिरींत ठेवल्यानीं अनेक उदाहरणें इतिहासांत आहेत. अशा गुलामांना 'असृष्ट्य' मानण्याची उदाहरणेंचि प्राचीन काळीं पश्चिम आशियांतील मेमेटिक, मध्य आशियांतील हिंदु आणि पूर्व आशियांतील ब्रह्मदेश, जपान इत्यादि राष्ट्रांत आढळते. 'असृष्ट्य' मानलेले बंग सारे संस्कृतिहीनच होतें असें मुळावें नाहीं. ब्रह्मदेशांत 'तुहायाजा' (अशुभ राजा), फयाचून यंगैरे जे असृष्ट्य बंग आढळत आहेत, ते जिंकले जाण्यापूर्वी राजवंश होतें. हेंच तर काय हर्षाच्या सुधारलेल्या काळादेखील द. आर्किव्हेंमार्गेच्या ठिकाणीं हिंदू-सारख्या काळ्या बंगाला तेथील गंगे बसाहतरा अस्मृत्याप्रमाणेंच ग्रामवाद्य दखतात. यावरून असृष्ट्यतेचा संस्कृति अथवा संस्कृतिचा अभाव हें कारण ठरत नाहीं. जेल्यानीं जितांशीं चालविलेले राजकारण हेंच त्या जातिविशिष्ट असृष्ट्यतेचें हेतू होत हे सिद्ध होतें.

त्याच बंगशेपाला पुढें पुढें रुद्र धर्माचें पाठकळ मिळाल्यामुळे त्या भरतखंडांत पूर्वी असलेल्या असृष्ट्याची मग्या कालवशात इतरांनीं अवादव्य झाली आहे. समाज सुसंपन्न आणि सुसंस्कृत स्थितीत असला तर १० वर्षांत त्याची दुप्पट वाढ होत असा एक सामान्य लोकसंख्याशास्त्राचा अजमान आहे. त्या अजमाताप्रमाणे असृष्ट्याची संख्या वाढलेली असणें शक्य नाहीं. कारण हे दुर्दैवी मानवबध एकदा असृष्ट्य आणि ग्रामवाद्य दखत्यावर त्याच्या मपत्रता आणि संस्कृति पांढून उरणार! असें असृष्टी त्वांची संख्या जी इतरांनीं प्रचंड वाढलेली आहे त्याला कांही विपरीत कारणेंच असली पाहिजेत. तीं कारणें म्हणजे या प्रचंड खडबडा देशांत धर्माच्या आणि धर्मपथाच्या नावावर ज्या फांया आणि दुष्ट झालेले आहेत तेच होत. बौद्ध, शैव, वैष्णव, शैव इत्यादि पंथांच्या मारामात्या दक्षिणेंत द्राविडामध्ये व उत्तरेत आर्यामध्ये झाल्यामुळे पूर्वी सृष्ट्य असलेले जातिसमूह असृष्ट्यात टकल्यांत आले. अशाप्रमाणे ऐतिहासिक दखले कर्नाट अल्बॉर्टसारखे परकीय धर्मप्रचारक आणि महामहोपाध्याय हरिप्रसादशास्त्री यांच्यामार्गे पुराणमतवादी मगोधक यांच्या ग्रथांत आढळतात.

थोडक्यांत सांगायचाच म्हणजे असृष्ट्यता म्हणजे सृष्ट्याच्या दूषित राजकारणाचें एक दृढमूल झालेले जळें आहे. असृष्ट्यामध्ये जो आतां हीनपणा आलेला आहे त्यामुळेच असृष्ट्यता उदय पावली असे म्हणण्याने कार्यसंरचनाचा विपर्यास हल्लीच्या काळींसुद्धा जाणत्या लोकसंस्कृति होत आहे ही एक करमणुकीची गोष्ट. समाजशास्त्राचें निरपेक्ष अवलोकन केल्यावर जातीय असृष्ट्यता ही हीनतेचें कार्य नसत उलट ती दीनतेचें कारण आहे असें रिमूत येते; आणि ब्रह्मदेशातील असृष्ट्य लोकांचा इतिहास पाहिलास हा कार्यसंरचनाच सिद्ध होतो. कांहीं असे, असृष्ट्यतेची व असृष्ट्यासंबंधी

सृष्ट्यांच्या राजकारणाची ही मीमांसा साधारण लोकांच्या मळीं सहज उतरेल अशी माझी तरी अपेक्षा नाही. तथापि प्रस्तुत विषय माझ्या अपेक्षा नवून असृष्ट्यांमधेही माझे निराश्रय, अध्ययन, मंगोघन, अनुवाद होच होत.

असृष्ट्यांच्याविषयी पूर्ण आणि निष्काम महानुभूति वाटल्यावरून भारताचे निराश्रित माणसारी मंडळी या नावाने अन्विष्ट भारतातील असृष्ट्यांच्या मेघमाटी आणि शुभ्रमेघाटी एक विधायक धर्मकार्य उघड स्थापण्यात आले. पण त्यापूर्वी बरीच वेळ त्यांच्या स्थितीचे अध्ययन चालू देच होते. हे कार्य निगल्याबरोबर अनुकूल व प्रतिकूल टीकांचा गरज उठाय, महानुभूतीद्वाराच विरोधाचा वर्गाव झाला, बाहेराल सहकाऱ्यांसकच अंतःकलह माझ्या. या मंडळींच्या विधायक कार्यामुळे मंडळींच्या बाहेरहि विशोभक चळवळ प्रचंड माझली. राष्ट्रीय मंग्या फेवळ राजकारणाच्या रणांगणात असृष्ट्यांच्या नावावर रणांगण वाजू लागले. पञ्चाम्न राजकारणात भाग न घेता मंडळीने उच आणि मूलभूत राजकारणात असृष्ट्यांच्याहि वर्तीने भाग घेव्यास माघार घेतली नाही. माघ हे सवे काम मंडळीने गाजाबाजा न करता केले. त्याचा प्रयत्न विधायक असल्यामुळे तो अद्यापि चालू आहेच. हा प्रयत्न चालू असता मंडळी-घर प्रतिकूल टीकास्त्राचा जो वर्गाव झाला त्यांना काही मासल्याचा उल्लेख करणे विषयात धरून आहे. हे उल्लेख मंडळीच्या मरझगासाठी नवून विषयाच्या परिपूर्णतेसाठी आहेत.

या मंडळीचे हे कार्य असृष्ट्यांच्या उद्दारासाठी नवून ब्राह्मणादि उच्च वर्गांना ग्याली ओढण्यासाठी आहे, अशी नुसती मुठीमुठी विधानेच करून न राहता या जड्या जड्या विद्वानांनी मुमयड व्याख्याने दिली आहेत. तीं मला आज चांगले आठवतात. मंडळीच्या कार्याची घटना सर्व देशभर होऊन त्याचा परिणाम जाणवू लागल्यावर १९२३ सालच्या जानेवारीच्या अंसात असृष्ट्यांठार या मधज्यालाय रा. रा. महादेव राजाराम घोडस या दिव्यकानं चित्रमयजगतासारख्या सन्मान्य मासिकेत एक मननाय स्तर लिहिलेला आहे. त्यातील एक महत्त्वाचा मुद्दा व्यक्तिविषयका वाजूस ठेवून आजच्या विषयासाठी विचारान घेणे जरूर आहे.

वरील लेखान पान ८० वर ग्यालील उतारा वरील मंडळीच्या कार्यामधेधानेच नवे तर साधारण हितामधेधाहि महत्त्वाचा आहे -

“आपली सामाजिक व धार्मिक सुधारणांची तट-चोहाकडे नाचविण्याकरतांच निराश्रिताचा कैदार घेणाऱ्याचे हातून त्याचा उद्धार कधीहि जावयाचा नाही. कारण त्याच्या प्रामाणिरुपणावर लोकांचा विश्वास बसत नाही. कोणतीहि चळवळ एकनिष्ठ असल्याशिवाय यशस्वी होत नाही. एका कामान दुसरी दहा नेकरी दुगटली की, मधेच काम निरुत्तात. असृष्ट्यांच्या प्रभुता रोटीपेटीव्यवहार आणि सनान धर्माची द्याळी विस्तारविषयाने निराश्रित शिष्येदीना पुढे करून सद्गोलकार करण्याचा या मंडळीचा वेत आहे. अशी साधारण लोकांची समजूत खाली व त्यामुळे कारण नमता

सर्व जातीचा या चळवळीला विरोध होऊं लागला. पण तेच सन १९१८ साली लो. टिळकांनीं सहानुभूति दाखविण्याकरिता १९२० साली महात्मा गांधींनीं हा प्रश्न हातीं घेतला व १९२१ साली अहमदाबादच्या काँग्रेसमध्ये राजकीय व राष्ट्रीय करून टाकला. विठ्ठलराव शिंद्यांना १२ वर्षांत जें कार्य करता आले तसतें तें गांधींनीं दोन दिवसांत केलें, म्हणजे शिंद्यांच्या कामाचें महत्त्व कमी होतें असें नाही. उलट असेंहि म्हणता येईल की, शिंद्यांच्या १२ वर्षे नागरणीसुद्धे गांधींना वीजरोपण करता आले. परंतु एकाच कार्याविषयी उभयतांचा दृष्टिकोण आणि कार्यपद्धति यातील भेद दाखविण्याकरतांच ही तुल्या केलेली. रा. शिंदे निराश्रितांना व्यक्तिशः सुखी करण्याकरता झटत असल्यामुळे ममाजाला, विदेश कळकळ वाटत नव्हती. समानांत सुखी व दुःखी दोन्ही प्रकारचे लोक असल्यामुळे वैयक्तिक सुखाविषयी लोकांना फारशी व्यास्था वाटत नाही. पण राष्ट्राच्या भविष्यतेचा प्रश्न आला की, सर्व समाज स्पष्टपणे जागा होतो. पांचसहा कोटी निराश्रितांचा उद्धार करावयाचा तो त्यांनीं अधिक मुलांत व ऐपआरमांत राहावें म्हणून नव्हे तर तीन कोटी हिंदी राष्ट्र एकजीव होऊन स्वराज्य मिळवण्यास लायक व्हावें म्हणून. लो. टिळकांनीं निराश्रितांविषयी तुम्ही शारीरिक कळकळ दाखविली म्हणून त्यांची दवाळा करणाराच्या एक गोष्ट लक्षांत येत नाही की, त्यांच्या हातांत निराश्रितांची चलयल आहे त्याची जस्त योग्यताच नाही. दिलेला गांधींसारख्याकडून जस्त मदत मिळवावयाची असेल तर त्याच्याप्रमाणेंच राष्ट्रकार्याला कसर घातली पाहिजे. त्यावेळ लोकांना खुप टेंबायचें, मिशनरीच्या मागे लागायचें, पैसाकरता श्रीमंत लोकांच्या शाराद्वार निघावयाचें; मग लो. टिळकांनींहि अगल्या निक्षेकन्याना तुमच्या राज्यांची भीक घातली तर नवल काय ? ' You cannot serve both God and mamom at the same time ' अशी एक दंडवर्जित म्हण आहे. निराश्रितांना फेकल पॅटिक मुंब देणेंच ज्याचें ज्येष्ठ त्यांनीं सर्वे ऐहिक मुखावर पाणी सोडलेल्या टिळक-गांधींसारख्यांकडून मदतीची अपेक्षा वरून नये हेंच उत्तम, कारण त्याचें ध्येय निराळे, मार्ग निराळा व दृष्टिकोणहि निराळा. "

महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाचा एकमेव मार्ग !

आमच्या हिंदुस्थान देश, आरच्या हिंदु समाज इतका अफाट व
शिवच्छिन्न आहे की, त्याचे एकीकरण करून त्यास कार्यक्षम करून
दिव्याचे हाच प्रमुख राष्ट्रीय पुनर्जातपुढे मोठा प्रश्न पडला आहे.

मैत्र्येय ज्ञानेंद्र मोठे निवडी परामर्शदात्री पळतांना अद्वय असे म्हणतात; असे सैन्य
जीवरक्षणार्थ पळत असता त्याच्या मुख्यातिरेकाने त्याला मोठी गरमाय होते. आमची
स्थिति काही अशी अशीच शाली आहे. आमच्या समाजाचे मुख्याद्वय, बुद्धिद्वय,
संस्कृतिद्वय ग्रन्थाच अशी समजिद्वय ही एवढी मोठी अगता त्याला अनेक वेळी मर्याने
पुष्कळ कमी पण मर्यानेने अधिक सामर्थ्याने अशा समाजापुढे हाद त्याची लागली आहे.
कुमकुम वगळता मरा पण शांततेत उठेल तेव्हा, अशी कांहीशी आमच्या हिंदु समाजाची
आजची स्थिति आहे. आपल्या महाराष्ट्रापुरते जरा योग्यवाचने म्हटले तरी कोणाहि
विचारी माणसाला आमचे जनिभेद, मनभेद हे आमचे अधिकृत कमी असलेले सामर्थ्य
कसे कमी करित आहेत ते दिसून येईल. एकाद्वय संबंध हिंदुस्थानमर मगवा शेडा फडक्य-
णारा आमचा महाराष्ट्र समाज आज कसा सामर्थ्यहीन व भाग्यहीन झाल्यासारखा दिसत
आहे ! असे कां म्हणें ? ज्या महाराष्ट्रीयोंचे गुणगर्भ रानज्यांसारख्या स्वप्नार्थ्यानी,
अरविंद्रांसारख्या परमार्थ्यानी, इतके बहारीने केले आहे तेच महाराष्ट्रीय आम्ही ना ?
मग आम्हांस ते गुणगर्भ कस लागू पडू नये ? शेवटचे कसोच्या अवर्धित आमचे शास्त्र
मारे गुण लून झाले की काय ? हे व इतर अनेक प्रश्न महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाचा आस्था-
पूर्वक विचार करणाऱ्या लोकांच्या मनात उभे राहतात. आम्ही काय केले असतांना हे
गुण पुनः उदित होतील ! आम्ही काय करारें म्हणजे आमचे सामर्थ्य वाढेल ? आम्ही

महाराष्ट्राचा उत्कर्ष कोणत्या उपायांनी घडवून आणू ? हा एकच प्रश्न आज आपल्या-पुढे आहे. या प्रश्नाचे जे उत्तर कर्मवीर श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी दिले आहे त्याचा योग्य विचार आपल्या समाजातील लहानथोर स्त्रीपुरुषांनी केल्यास आमचा उत्कर्ष होण्यास फारसा विलंब लागणार नाही. महाराष्ट्रांत एका नगणें हेच महाराष्ट्राच्या सामर्थ्य-हीनतेचे मुख्य कारण आहे असा कर्मवीर श्री. शिंदे यांचा सिद्धान्त आहे. ज्या दिवशी ही एका प्रस्थापित होईल त्या दिवशी महाराष्ट्राचा माग्यारवि पूर्ववत् तळपावयास लागेल यात संशय नाही. महाराष्ट्रातील केवळ हिंदु समाजाचा विचार करतां ब्राह्मण, ब्राह्मणे-तर व अस्तृष्य यांच्यामधील भांडणे ज्या दिवशी मिटतील त्या दिवशी महाराष्ट्रातील सर्वे चळवळीस इतका जोर चढेल की, त्या जोरापुढे कोणाचाहि कसलाहि विरोध चाल-वयाचा नाही. ही भांडणे इतकीं पां रंगतात, तीं मोडावयास काय केलें पाहिजे, यांत खरा दोष कोणाचा आहे, याचा संतपणानें व दिलदारीने विचार होऊन त्यांचा योग्य संशोधन तावडतोच होणें ही राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने अत्यावश्यक गोष्ट आहे.

या नाजूक प्रश्नाची चर्चा करतांना कर्मवीर श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांनी जी स्पष्ट पण प्रांजल भाषा वापरली आहे, तोचहल सर्वांनी त्याचे आभार मानले पाहिजेत. 'हितं मनोहारि च दुर्लभ वच ।' शुभ्यतर व गोड भाषण करण्यापेक्षा पश्यकरतेकडेच जास्त लक्ष देऊन अण्णासाहेबांनी आपले विचार व्यक्त केले आहेत. अण्णासाहेबांचें म्हणणें असे आहे की, बरो थोड्याफार अंगानें आजच्या आपल्या या स्थितीबद्दल आपण सर्वच जबाबदार असलों तरी त्यासुन बरेच पडताना आपल्या समाजातील पुढारलेल्या वर्गांनी सर्वांत अधिक स्वार्थत्याग केला पाहिजे. आम्ही ब्राह्मण, आम्ही क्षत्रिय असा ज्या लोकाम अमिमान वाटतो, त्यांनी प्रथम कर्मालाचा स्वार्थत्याग करून इतरांच्या तक्रारी मिटवाव्या व मग आपल्या दानिर्गतपणाची व उच्चतेची धमंड घालावी. एका तत्वज्ञानें म्हटले आहे की, ' आपल्या हातानें आपल्याजवळची मत्ता देऊन टाकणें हे प्रत्येक सत्ताधार्याचें आद्य कर्तव्य आहे. ' ब्राह्मणांनी सर्व समाजाला, मराठ्यांनी इतर ब्राह्मणतरांस व अस्तृष्यांस आपल्याजवळचे सर्व अधिकार देऊन त्यांच्या हितार्थ झटावें यांतच महाराष्ट्राचे कल्याण आहे. श्री. अण्णासाहेबांचा दर्जा व पुढार्यामधील त्यांचें प्रमुख स्थान हीं लक्षांत घेऊन या बहुमोल उपदेशाचें सर्वजण चीत्र करतील अशी आशा आहे. आपल्या कर्तृत्वानें व पराक्रमाने उदयाला आलेल्या गेल्या पिढीतील ब्राह्मणतरांमधील कर्मवीर श्री. अण्णासाहेबांचें जे प्रमुख स्थान आहे तें लक्षांत घेतां त्यांनी महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाविषयी जे काहीं सिद्धान्त वाचले असतील त्यांचा वाचकांस परिचय करून द्यावा या उद्देशानें ' किर्येस्कर ' मासिकान्या संपादकानें सन १९३५ साली त्यांची भेट घेतली व त्यांनींहि आपले विचार मोकळेपणाने सांगितले याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. शेवटी अमिष्टुद्धि तसेच व्यापाराची वाढ होण्यास व सर्वत्र निरुक्त चळवळीस सामर्थ्य येण्यास महाराष्ट्रातील पक्षोपपक्षांमध्ये एका साली पाहिजे व त्याकरितां पुढारलेल्या वर्गांनी स्वार्थत्याग केला पाहिजे असा कर्मवीर श्री.

अण्णासारेवांच्या मुन्नगतीचा मधिनार्थ आहे. कर्मवीर श्री. अण्णासारेवानां गेली तीस-चार्लोम यी जी राष्ट्रगया केली आहे ती करतांना त्यांना ज्या अटवणी आल्या, जे अनुभव आले, त्या सर्वेचा निष्कर्ष गालील मुन्नगतीत आहे. अगें म्हटलें म्हणजे या मुन्नगतीचें निराळे वर्णन नसो. कर्मवीर श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांनीं सर्व प्रकारच्या पुढाऱ्यांनीं महत्कार घेत्या आहे. न्यायमूर्ति चडावरकर, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी यांच्यानीं वेळोवेळीं त्यांनीं महत्कार घेत्या आहे. त्यांचो जायत्य कार्यनिष्ठा पाहूनच जणू जनतेनें त्यांम 'कर्मवीर' ही पदवी अर्पण केली आहे व ती सर्वेचीं सार्थ अशीच आहे. त्याची मुलागत प्रमोत्तररूपानें पुढें दिली आहे.

प्रश्न :—महाराष्ट्राचा उत्कर्ष होण्यास मुख्य अडचण कोणती ?

उत्तर—महाराष्ट्रांतली मुख्य दोष म्हणजे आमच्यामध्ये एका नाही, ब्राह्मण, मराठे, अग्न्य असं तीन तट महाराष्ट्रात आहेत. या तिघांची मिलनार्थ झाल्या-धियाय महाराष्ट्राचा उत्कर्ष होणार नाही. ही एका अजून म्हणण्यासारगी न झाल्यानें महाराष्ट्राचें राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण हीं सर्वेच अडन राहिलीं आहेत. आपल्या महाराष्ट्राचीं सर्वेच दृष्टीनें झकलें झालेलीं असल्यामुळे आमचा उत्कर्ष अगदीं अडन राहिल्या आहे अगें म्हटलें तरी चालेल.

प्रश्न—तें कांय काय ?

उत्तर—मरा महाराष्ट्र ज्याला आपण म्हणूनमहाराष्ट्र म्हणतो त्यांतला कांही भाग कर्नाटकांत गेल्या आहे, कांही निझमाच्या राज्यांत आहे, कांही मुंबई इलाक्यातलीकडे मध्यप्रांतात व बम्हाडात आहे. भौगोलिकदृष्ट्या गुजराथ, बंगाल, पंजाबसारख्या आपल्या प्रांत सल्ल्या नाही. नुमता मुंबई इलाक्यातला महाराष्ट्र घेतल्या तरी त्यामध्ये कोरणा व देश हे भेद आहेतच. मराठ्यांमध्ये कोरणा मराठे व देशी मराठे हे एक होत नाहीत; ब्राह्मणांत कोरणाच व देशच याचें मूल नाही. निझान ब्राह्मणेतर समजलेल्या लोकांत एकच असेल असे म्हणाचें तर तेंहि नाही. शिवायत, मराठे, जैन, अशी ब्राह्मणेतरात विचडी आहे. या कारणानेच ब्राह्मण ब्राह्मणेतर वाद हा राष्ट्रीय ऐक्यास बाधक आहे हे माजें मन तो वाद निर्माण झाल्यासमूनचेच आहे. इतर प्रांतांतून हिंदुमुसलमान पक्ष असेल पण निझान हिंदूंत तरी फूट नसेल. तशी आमची स्थिति नाही. मद्रासकडील ब्राह्मणेतर पक्ष एकनुखा आहे तसा आमचा मुळीच नाही. महाराष्ट्रात लिगायनांचें कांही चालत नाही, कर्नाटकात मराठ्यांचे कांही चालत नाही, अशी स्थिति आहे. जेव्हा महाराष्ट्र प्रांत म्हणून एक वेगळाच प्रांत होईल तेव्हा वरें होईल, तोपर्यंत मात्र हा भेद काम करण्यास जाय तो यात सशय नाही.

प्रश्न :—महाराष्ट्राचे इतर प्रांतांत वजन कम काय आहे ?

उत्तर :—ज्या वेळीं मराठ्यांचे राज्य होते त्या वेळीं महाराष्ट्रात दुफळी होती, तरी मराठ्यांचा दबदबा इतर प्रांतांवर होता. दुसऱ्या प्रांतावर दाब दसवण्यापुरतें त्या वेळीं ब्राह्मण व मराठे एक होत असत. त्या वेळेपासून महाराष्ट्राबाबिच्या इतर प्रांतांत

जी आदरबुद्धि होनी ती महाराष्ट्राच्या आजच्या पडत्या काळांतहि अंशतः आहे. आजहि महाराष्ट्राची मद्राशावर किंवा बंगालावर जशी छाप पडते तशी मद्राशाची किंवा बंगालाची स्वयंश्रीयांवर पडत नाही. आमच्या डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनचे काम करताना आम्हाला हा अनुभव पडोषडी येतो. बाहेर बक्क पण घरांत तुही अशी आमची आजचीहि स्थिति आहे.

प्रश्न :—आपणांमधील ब्राह्मण, मराठे वगैरे भेद सार्वजनिक कार्यांमध्ये दिग्भ्रम येतात असे आपण कदावरून म्हणता ?

उत्तर :—आपल्या महाराष्ट्रामध्ये स्वाजगी सस्थांनी चालविलेली इतकी कोलेजे आहेत, पण ती जणू जातिभेदाच्या तत्वावर चालविलेली आढळतात. सार्वजनिक कार्यांच्या एवढ्या सस्था आहेत, पण त्यांतहि दृष्टि हीच. ब्राह्मणांची मर्यादा असेल तर मराठे वगैरेना तेंथ प्रवेश नाही ! एक वेळ ते दूरच्या मद्राशाला किंवा गुजराथाला आपणांत घेतील, पण जवळच्या मराठ्यास घेणार नाहीत ! अशी स्थिति कां असावी ? निदान बाह्य तर जातिभेदातीत व अन्तर्भातीत असावे ना ? मराठी माया ब्राह्मणाची आहे ती मराठ्याची नाही असें तर नाही ना ? पण तेंथहि असेंच होतें. साहित्यपरिषदेत ब्राह्मण पाहिजेत तसेंच मराठेहि पाहिजेत; पण हे योजवून नाहीत व ते जात नाहीत, असा अनुभव आहे. अगली ही परस्परविषयीची सायंकता अन्यत्र कोठे नाही. ती बंगाल्यात नेहमी जातां, पण महाराष्ट्रांतल्यासारखा कटु अनुभव तिकडे येत नाही. आमच्याकडे कोणत्याहि कारणामध्ये गट पडतात. आमचे राजकारण, समाजकारण असें गटांनी चालले आहे. असें होऊं नये.

प्रश्न :—याला काय उपाय ?

उत्तर :—बाहेर ब्राह्मण लोकांनीच तोड काढली पाहिजे. ब्राह्मणाना बाहेरें आख्यायिण्या सर्वांची पूज्यबुद्धि अभावी, कबूल. पण या दृष्टीने ते मराठ्याशी वागतात काय ? ब्राह्मण म्हणणार मराठ्यांमधील क्षत्रियत्व गेले आहे; मग मराठे तरी भूतल्यागिवाय सोडतील काय, की ब्राह्मणांतलेमुळा ब्राह्मणत्व गेलेंले आहे ? मराठे लोकांमध्ये ब्राह्मणांविरुद्धी जो पूर्वींवर पूज्यभाव होता तो अलीकडे कमी लक्षावयास लागला आहे मरा; पण तो अद्यापि सचें गेला नाही. अद्यापिहि पुन्हा मराठे पुत्रादि कुर्यापात्रीं ब्रह्मणस श्रेयस्वानुच की नाही ? ब्राह्मण लोक शिवाजी महाराजांचा उन्मत्त करतात मरे, पण त्यांची शिवाजी महाराजांविरुद्धी जी बुद्धि आहे ती सब मराठ्यांविरुद्धी आहे काय ? ब्राह्मणांनी मर्यादाकर्तृता हात पुढें केल्यास ब्राह्मण-ब्रह्मणेतरांमध्ये दिलभ्रमाई इत्यादिशियाय राहणार नाही. मी जे म्हणते ते कटु जातिभेदाकडे पाहून म्हणें, मी स्वतः जातिभेद नार्थीत नाही. सर्वांनी आरापल्या जातीचा व वर्णाचा त्यास केल्यास तादृशतेच परी होईल असे माझे मत आहे. पण दृष्टी काय आहे ? हे जातिनिष्ठ होऊ जत दारुनार्थीत नाहीत व नांद राखीतहि नाहीत. वर्णभेद दारुन तरच उत्तम. वर्णभेदाची मुसती मूर्ति जी राहिली आहे त्या मूर्तीने घातापीत मात्र होणे.

मुंम जळालें, पण पीळ जळन नाहीं अशी कांहीं अंशीं या बाबतींत आपली स्थिति आहे.

प्रश्न :—महाराष्ट्रांतल्या शेतीची काय स्थिति आहे ?

उत्तर :—ग्रंथाचा लायब्ररीची व्यवस्था पाहण्याचें काम अक्षरदात्र असलेल्या माणसाकडे गेलें तर तिची जी दुर्दशा होईल तीच दुर्दशा महाराष्ट्रांतल्या शेतीची आज होत आहे. आज आपण ज्यांना कुणची म्हणतो ते एकेकाळी जमीनदार होते. आज त्यांनी हलाखीची स्थिति होऊन आपल्या मालकीच्या जमिनीवर ते मजूर झाले आहेत. जैन, लिंगायत, ब्राह्मण, मराठे या शेती न वाहणाऱ्या लोकांकडे (सावकारांकडे) जमिनीची मालकी गेली असून तिचा खरा मालक जो कुणची तो खंडकरी बनून गेला आहे. ज्याची जमीन तोच खंडकरी अशा स्थितीत तो किती खुशीने खंड भरील याची कल्पना करा. वसूल नीट न होण्याचें हें एक कारण आहे. इकडे कुणच्याची ही स्थिति, पण नवीन मालक बनलेले जे ब्राह्मण त्यांनीं तरी शेती करावी; पण ते सगळेच श्री. ए. होऊन नोकरीच्या पाठीमागे लागतात. नांगर स्वतः हातीं धरील तोच खरा शेतकरी. ब्राह्मण असो, मराठा असो, हातीं नांगर धरणार नाही हें बदलले पाहिजे. दोनी घेतली तर जातीने शेती तरी करा.

प्रश्न :—व्यापाराकडे आपणा महाराष्ट्रीयानें कितपत लक्ष आहे ?

उत्तर :—ब्राह्मण असो मराठा असो, त्यांनीं कधीं यापूर्वी व्यापार केला नाहीं. त्या कारणांमुळे आपणाकडे गुजर मारवाडी वगैरे परप्रान्तीयानांची भरती झाली आहे. इत- उत्तर ब्राह्मणांनी तसेच मराठ्यांनी व्यापारांत लक्ष घातलें पाहिजे. भांडवल जमवणें, कारखाने काढणें, पेट्रोल स्थापणें हीं कामें आपण करूं पाहिजेत. ब्राह्मणांचें या गोष्टीकडे लक्ष लागत चालले आहे हें किन्हींस्वर, आंगले, टिकेकर इत्यादिकांच्या उदाहरणावरून स्पष्ट होतें. याला लागणारी धाडसी वृत्ति त्यांच्या अंगी आहे, तिचा योग्य उपयोग झाला तर समाजाचे त्यात कल्याण आहे. आपल्या लोकांचें सर्व लक्ष जे राजकारणाकडे गेलें आहे त्याचा कांही भाग जर अव्यकारणाकडे जाईल—मी राजकारणाच्या विषय आहे असे समजू नका—तर आपला उत्कर्ष होण्यास वेळ लागणार नाही.

प्रश्न —व्यापारात आपल्या लोकांनीं कोणतें धोरण पुढें ठेवायें ?

उत्तर —ब्राह्मणामध्ये धाडस आहे. ते गुजरात्यातकें नमले तरी मराठ्यांपेक्षा अधिक आहे. ते त्यांनी वाढवें पाहिजे. हे धारिष्ट्य वाढवितांना त्यांनी जी साधनें हातीं घेतां येतील तीं घेतली पाहिजेत. त्यात जातिनिष्ठता काय कामाची ? मराठ्यांचें म्हणायें घेऊन आटव्याकडे न जाता जो माल विकतो तो तसेच विकल्यास त्यांत अधिक नफा होईल. आज अशी स्थिति आहे की, जो माल उत्पन्न करतो तो बाजारात गेला की, अडल्याच्या दळी पडतो. तो अडतेपणा कमी केल्या पाहिजे. जो माल उत्पन्न करतो, मग तो ब्राह्मण असो की मराठा असो, त्याच्या पदरीत किष्कयनीचा बराच भाग गेला पाहिजे. हिरोवीरगा हा गुण मराठ्यात नाही, ब्राह्मणात आहे. नेट्या दोरांनी सहसार केल्यास छान होईल. कापूस, धान्य, मँगनीज वगैरे अथोपादक द्रव्ये आमच्याकडे पुष्कळ

आहेत. पण त्याचा पुरेपूर फायदा आम्हाला घेता येत नाही. ब्राह्मणांनी जर दृष्टे थोडे रुज घातले तर ते राजकारणातमुद्रा चांगल्या शह प्रसवतील. आज स्थिति अशी आहे की, आम्हाला शब्दामलीकडे शह प्रसविता येत नाही. पण अशा रीतीने सहकार्य शाल्याम महाराष्ट्राच्या म्हणण्यात राजकारणात अस्तमान मिळेल. जे ओरडाओरडा करून मित्रा तुरुंगात जाऊन होणार नाही त या पेक्षाच्या जोरावर होईल व सरकार आमचे महाराष्ट्राचाच एक लागल.

मराठे हिसेवी नाहीत

प्रश्न—ब्राह्मण व मराठे यांच्या अगात गुणदोष कोणते आहेत ?

उत्तर—मराठ्यात हिसेवीपणा नाही; ब्राह्मणात तो गुण आहे.

ब्राह्मणात काटकसर आहे, मराठ्यात ती नाही. तुम्ही पाहा, मराठा

कुटुंबामध्ये दोन पिढ्यापेक्षा श्रीमती राहू घडत नाही. ब्राह्मणात गिस्त आहे, मराठ्यात ती नाही. कर्मठपणा हा गुण ब्राह्मणात आहे तसेच ते प्रगतिप्रिय आहेत. आजपर्यंतची सरे मामाजिक सुधारणा ब्राह्मणांनाच जेनी. पण त्याच ब्राह्मणामध्ये दिलद्वारपणा कमी आहे. मित्रापीडामध्ये परीक्षा पास होण्यास लागणारा बुद्धि त्याच्यामध्ये असेल, पण परी परी बुद्धि, दूरदृष्टि त्याच्यात नाही. मी ही टीका केल्यामुळे ब्राह्मणांनी मजूर राग नये. मला मराठे लांघतहि दोग दिमतात. ब्राह्मणाच्या मानाने एकदरीत मराठे पुष्कळच गालगलेले आहेत. गानगानी मराठ्यामध्ये दानगानज वर्षापूर्वी दिलद्वारपणा फार होता. पण आज तो काढ राहिला आहे ? पूर्वी जो जातिवत्तपणा होता तो आता राहिला नाही. स्वतंत्रपणे उणा होता तो गला. ब्राह्मणाच्या निपरी म्हणावयाच तर आताच सांगितलेले सवे गुण त्याच्या अर्गी आहेत खरे, पण त्याचा फायदा दुसऱ्यास देण्याची बुद्धि त्याच्यामध्ये नाही तसेच त्याच्यामध्ये एक प्रकारचा अहंकार असल्यामुळे मराठीचे लोक त्यामुळे मत्सरपुद्गीत पाहतात. हा अहंकार त्याच्यामध्ये नाही असे सर्वांच्या प्रत्ययात आले पाहिजे.

प्रश्न—एकदरीत ब्राह्मणाच्या अर्गी वमत असलेली अहंकारवृत्ति ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरामधील एकीच्या आड येते म्हणायची ?

उत्तर—ब्राह्मणाचे गुण मी मनमोक्षेक्षणाने सांगितले नव्हा त्याच्या दोषांपर्यंत थोडे गेल्या त्यामुळे ते गैरमज करून घेणार नाहीत अशी आशा वाटते. ब्राह्मणाच्या टापी जसे मला काही दोष दिमतात तसे ते मला मराठ्यांच्या अर्गीहि दिमतात. मराठे निरुद्ध निस्तृत्य होऊन उमले आहेत असे मला वाटत. ब्राह्मणाजवळ बुद्धि आहे, पण ती पल्लेदार नाही. हिंसा आहे पण तेवढा स्वतः पुरता आहे मनुचित मनोवृत्ति व स्वार्थपरायणता हेहि ब्राह्मणाच्या अंगचे महत्त्वाचे दोष आहेत असे मला वाटते. पण मराठ्यात जो एक गुण नाही तो ब्राह्मणात आहे असे वाटत. सध्याचे सामर्थ्य

मराठ्यांनून पार निघून गेले आहे. ब्राह्मण अर्थासि मराठ्यांमधून आहेत. हा ब्राह्मणांचे दृष्टीने फार महत्त्वाचा मुद्दा आहे. मगर-मागांमध्ये आज जी जयति जी मराठ्या आहे तिचीमुद्दा मराठ्यांना नाही. मराठ्यांना मराठ्या होईना व ब्राह्मणांची मराठ्या त्यांच्या मनाःपुढे येईना. तेव्हा मीला पाहू मराठ्यांचा उत्पत्ती व्हावा कसा? ब्राह्मणांना मराठ्यांना उद्धारण पाहून यावे व शोशनी मिळून व्हावा व मीनी, जातिनिश्चि विमलून करती यातच उभयतांचे कल्याण आहे.

प्रश्न:—मनातनी पक्षाधरती आरगांम काय वाटते?

उत्तर:—मनातनी म्हणजे ब्राह्मण. मनातन्यांमध्ये ब्राह्मण, मराठे हे दोघेहि आहेत मरे; पण त्यांचे नेने ब्राह्मण व अनुयायी मराठे आहेत. मनातनी ब्राह्मणेतर मनातनी ब्राह्मणांच्या मनातनी केवळ ज्ञानरुपेण आहेत. म्हणून या वाटाची मरी ज्ञानधारी ब्राह्मणांवर आहे. मनातन्यांना जो ज्ञान धरत्या त्याची मये ज्ञानधारी ब्राह्मणां-वर आहे. ब्राह्मणेतर तर जेवून चादून निघुंड. मनातनी म्हणून जी आत्मज्ञान शिख-णूक आहे ती निव्वळ ब्राह्मणांची. हे ब्राह्मण म्हणजे निव्वळ मिथुक नसून त्यात गृहस्थी वाग्याचे लोखुडा आहेत. त्या मशंग मातें ममरांग एवढेच मशंगें की, 'बाधाने, मरताचे भवितव्य काय ते मशंग आणले की नाही? या दृष्टीने विचार कराव की नाही?'

प्रश्न:—आपण मराठ्यांमध्ये घटना नाही म्हणता. पण एवढी एकापेक्षा एका प्रसन्न मराठी गव्यते मराठ्यांचा पाठपुरावा करावयाग अमनांना मराठ्यांत घटना नाही हे समवेत तरी कां?

उत्तर:—अहो, तेंच तर मोंट अरिष्ट आहे. ही मरधाने आमची उन्नति कधीहि घडून आणणार नाहीत. मी मरीव आमच्या उत्पत्तीच्या आडच अनावयाची. एका माळी परिपंथ ने लोखुडा अनेच म्हणाले की, मराठे लोखाम मशत करणारी मरधाने किनी ने पाहा! तशी आमच्यात कोठे आहेत? मी त्यांना उत्तर दिले की, म्हणून तर तुम्ही तुमच्या पायावर उभे आहात. मराठे लोकांची मरधाने अमन्याने मराठे पराव-लवी होऊन वमलेक आहेत. मराठ्यांमध्ये मराठ्या नाही. तेव्हा एखाद्या चांगला सुस्थानिक शाला तर्ग त्याच्या औश्यांचा नीट पायदा मराठ्यांच्या अमावी मराठ्यांना निळू शकत नाही.

प्रश्न —मराठे लोकांचा सरकारा नोकऱ्यांमधून मोठ्या प्रमाणावर सरणा केला जातो ही गोष्ट मराठे लोकांच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीने आपणाम किनेपन माद्यभूत वाटते?

उत्तर:—सरकारी नोकऱ्यांमधून मराठ्यांना ज्या सवलती मिळतात त्यामसून मराठ्यांचा फायदा होईल असे मल्य तरी वाटत नाही. सरकारी नोकरी म्हणजे हजरजबाबी-पणा, नोकरीपेक्षांमध्ये स्वतंत्रपणाचा वाव नाही. नोकऱ्यांना परवडता वाटते. नोकरीपेक्षा ब्राह्मण होवोत किना मराठे होवोत, ते गुन्यम झाले, त्याची स्वतंत्र वृत्ति मावळची असे समजावे. नोकरीपेक्षांच्या दृष्टीने गुन्यमगिरी हा शब्दमुद्रा नरम वाटू लागतो. नोकरी म्हणजे वेग्यावृत्ति, तीपासून कोणत्याहि जातीचा फायदा होणे शक्य नाही. ह! सरकारी

नोकऱ्यांच्या द्वारे जनहित करण्याची सोय अमती तर गोष्ट वेगळी होती. मग नोकऱ्यांपासून त्या मिळणाऱ्या जातीचे हित झाले असतं. पण जेथे घडघडात वरिष्ठांचे ऐकन समाजाचा गळा कापण्याचा धंदा चालतो तेथे नोकऱ्यांनी कोणाचेहि खरें हित साधणें शक्य नाही. अशा नोकऱ्यांमधून जातवारी असावी असे म्हणणें म्हणजे एखाद्या जनानखान्यात आमच्याहि मुली ठेवा असें म्हणण्यासारखे आहे.

प्रश्न :—अस्पृश्यतेच्या प्रभाला हल्ली जे नीत स्वल्प आलें आहे, त्याविषयी आपणांस काय वाटते ?

उत्तर :—माझे असे मत आहे की, सर्वांनी मिळून हा अस्पृश्यतेचा प्रश्न सोडवावा. नाही तर तो एक कायमचा काटा होऊन बसेल. आपण जर स्वतःचीं अस्पृश्यांमधून घेतले नाहीं तर त्यास आपल्या उलट जावयाम तयार केल्यासारखे होईल व ते तसे तयार झाले व आम्हांला विरोध करून पुढें येऊं शकते तर त्यांम नांव ठेवण्यास आपणाला कांहीहि हक्क नाही. म्हणून आपण उदार दृष्टीनें अस्पृश्यांम आपणांस अगदी मिळवून घेतले पाहिजे; इतके की, त्यांचा वेगळा नामनिर्देशमुक्ता करावा लागू नये. असे जर आपण केले नाही तर अस्पृश्यांचा मुमलमानागारच्या सवतामुभा होईल व तो शास्त्रास अत्येतेषत जाऊन होऊन बसेल. तेव्हां आपण आ-महिताच्या दृष्टीनें विचार केला तरी अस्पृश्यांम वर आपणें आपले कर्तव्य ठरवें. राजकारणांमचें ब्राह्मणेंतर, मुसलमान हे जे सवतेमुभे आतां र्थत झाले आहेत तशीच अस्पृश्यांची ही तिसरी मेल तयार होत आहे याचा सर्वांनी, विशेषत ब्राह्मणांनी, विचार करावा सनातन्यांचा मोठा ब्राह्मणांवर आहे. त्याची तबे जगावारी ब्राह्मणांवर आहे, तेव्हा त्यांनी आपले कर्तव्य नीट रीतीने पार पाडावें.

प्रश्न :—तरुण महाराष्ट्रीयंस नदेश म्हणून कार्ल मांगाल काय ?

उत्तर :—आतांपर्यंत झालें तें सर्व लक्षांत घेऊन तरुण पिढीनें आपण केवळ हिंदी आहेत अथवें ध्यानात ठेवावें. फकी करावयाची तीसुद्धा महाराष्ट्रापुरती न करत प्रांतिक भेद व मात्सर्य यांना आपणाला येऊं देऊं नये महात्मा गांधी तर विश्वदृष्टीचे आहेत. तरुणांनी आपला दिलदारपणा विश्वदृष्टीविषयाला नांमेल असाच ठेविला पाहिजे. भवितव्य जर एवढें विशाल आलें तर तरुणांनी मी ब्राह्मण, मी ब्राह्मणेतर असे सतरफर भेद लक्षात यां आणावे ? हा सतरफरपणा टाकून पाहिजे. हिंदुस्थानने जगाला घटा घालून दिल्या आहे असे एका ताटांने म्हणावयाचे आणि आख्यातच सांजळपणा ठेवायचा हा महात्मांच्या दृष्टीपाण्या आहे, त्यापासून तरुणांनी गावच राहावे. जुन्यांचा मवेच त्याग करावा असें कोणांहि म्हणत नाही. पण ते जुन्यांच्या कपाला त्यावावें. ते महात्मांकरून होत नाही. या दिव्यांम तरुण पार पडले म्हणजे महात्मां त्याग आशीवाद देण्यास पुढें येतील. तेव्हा तरुणांनी विनय न दाखतां शिर्षाने व धडनें मुधारणेच्या कामाला पुढें यावे हा मोठा त्याग नम्रुणांचा नदेश आहे.

तत्त्वज्ञान आणि समाजशास्त्र

१ तत्त्वज्ञान : भाष्य-भारुड

ह्या दोन विषयांचा या साहित्य संमेलनाच्या चालकांनी हा जो एक विभाग कल्पित आहे त्या दोन्ही विषयावर मराठीत स्वतंत्र वाङ्मय फारच थोडें, किंहुना गणनेत घेण्याइतकें नाही म्हणून तरी चालेल इतकें असे आहे. समाजशास्त्रावर अगदीं अलीकडे जें थोडें वाङ्मय होऊ लागलें आहे, ते अद्यापि बाल्यावस्थेतच आहे. तत्त्वज्ञानात आमच्या देशाचा दर्जा फारच उच्च, जवळजवळ पहिल्या म्हणून तरी चालेल. पण तो काळ मागचा. चाड कोणत्याहि प्राकृत भाषातून त्या मूळ तात्त्विक ग्रंथावर नुसतीं भाष्ये व स्फोर्ते झाली आहेत. अद्यापि तोच प्रकार चालू आहे. स्वतंत्र मराठी नाही. ह्या भाष्याची प्रथा प्रत्यक्ष तत्त्वमिद्धान्तांचे मेरुमणि श्रीमदायशास्त्राचार्य ह्यांनीच घातून दिली, ही त्यातल्या त्यात मोठी आश्चर्याची गोष्ट ! स्वामी रामतीर्थ ह्या आधुनिक द्रष्ट्याने ह्या ग्रंथद्वय श्रीमदायशास्त्राचार्यांचा निषेध सीम्य मापेत का होईना पण धोरानें केला आहे. पहिल्या आचार्यांनाच असं केल्यामुळें त्यानंतरच्या संस्कृत आचार्यांना व चाड भाषेत ग्रंथ लिहिणाऱ्या ज्ञानेश्वर, एकनाथ इत्यादि तत्त्ववेत्त्यांना आपल्या लिखाणातून हाच गौण मार्ग पत्करावा लागला आहे. पुढें पुढें तर एका गीतेंच्या पाण्यामोवनी मराठीतील समग्र तात्त्विक विचारचक्र फिरू लागलें ! ज्ञानेश्वराची भाषाये गीता ह्या भाष्यांत केवळ मक्तीचें स्तोम मात्राविलें आहे, गीतेंची परी अर्धमिद्धे शास्त्री

नाही, असा जोराचा आक्षेप घेणाऱ्या वामनपंडिताने तरा आपल्या यथार्थ-दीपिकेत अव्यभिचारित कृष्णभक्तीच्या बाहेर फारसा स्वतंत्र ज्ञानमार्ग शोधला काय ? त्यानंतर लोकमान्यांनी कर्मयोग चोखाळला. पण तोहि गीतेतच गुरफटून. मूळ गीताच आधीं एक स्वतंत्र दृष्टि नसत, तो एक सुंदर दृष्टिस मन्व्य आहे; आणि तिचा अर्थ सरळ व सोपा असतहि मागून झालेल्या पंडितांनी व आचार्यांनी अर्थवादाचें भारूड मात्र माजविलें नव्हे काय ? ह्या भारूडाचें महत्त्व फार आहे हे मी आदरपूर्वक कबूल करतो, पण तें बाह्यदृष्टीनें आहे. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें स्वतंत्र विचारनिमित्त फार थोडीं आहे असेंच म्हणावें त्यागेच. अमृतानुमयासारखे काही ग्रंथ आहेत, पण ते प्रत्यक्ष भाष्य नसले तरी जुन्या दृष्टीचें अनुवादच ठरतात.

साक्षात्कारी बाह्य

येथवर थोडक्यात विचार झाला मराठीतील स्वतंत्र विचाराचा, किंवा मूळ ग्रंथनिर्मितीचा. यावरून जरूनच एक हजार वर्षांच्या मराठी बाह्यानें अगर महाराष्ट्रीय प्रासादिक वाग्भूतत्वांनीं महा-राष्ट्राच्या माननिक भांडवलत काहीं भरीव सिद्धक टाकली नाही, असें म्हणण्याला मात्र मी तयार नाही. पण या मुद्द्यावर अधिक चर्चा करण्यापूर्वी माननिक भांडवज किंवा तत्त्वज्ञान म्हणजेच काय ह्याचें ठिचिन् स्पष्टीकरण करणें अवश्य आहे.

दे विद्ये चंद्रित्तये

इतिह रम

यद्ब्रह्मविशेषे वदन्ति

परा विवापरा च ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदे यजुर्वेदः

सामवेदोऽथर्ववेदः शिवा कल

व्याखरणं निरुक्तं

उन्मो ज्योतिषमिति ॥

अथ परा यया

तदशरमधिगम्य ते ॥ ५ ॥

मुंडकोपनिषद्-१ मुद्रक १ ग्वं.

सर्वांत उताऱ्यावरून अस्मत् तत्त्वज्ञानार्थी गणना थीत बाह्यतत्त्व देखील होत नसे, असें ठिसते. पराविद्या ऊर्फ तत्त्वज्ञान हे अनिबाह्य अमर्त हेच सरे.

“यता याचो निरर्तन्ते अप्राप्य मनमसह” असें प्रत्यक्ष ब्रह्मतत्त्वाचें लक्षण प्रसिद्ध आहे. त्या तत्त्वाचें ज्ञानहि अनिकाच आहे असे मुंडकोपनिषद् म्हणते. पण तें ज्ञान अनिगम्य आहे, असें मुंडक म्हणत नाही. ते शब्दज्ञानाचें पलीकडे असले

तरी मानवी हृदय आणि गंभीर त्यांच्या पत्नीकडे नाही. म्हणून ते ज्ञान साक्षात्कारास
आहे त्याम.

“ मनोवाचनीत तुझें हे स्वरूप ॥

म्हणोनिया माप भक्ति केली ॥ १ ॥

भक्तिचियें मापें भोजिता अनता ॥

इतरानें तत्त्वतां न मोडवें ॥ २ ॥

ह्या उद्धारांत तूकारामानें भक्ति ही अतिमनसू आहे असें महज म्हटले ती
त्याची केवळ नजरचूक आहे. ते कसेहि असो, टाळ कुठणार म्हणून ज्या वारकऱ्यांची
पायलोपायनी निद्रा होणे—आणि अशा निद्रांमध्येंच वामन पंडितासारख्या धंडाचीहि
भर पंडत आली आहे! त्या साक्षात्काराची वही टाळकुठ्यांनी महाराष्ट्राच्या मानसिक
भांडवलातच नव्हे तर इतर पुरुषार्थामध्येंहि जी भर टाकली आहे, ती पंडितमन्य
शाब्दिकांच्याहि हातून शारी नाही. ह्या भाविकांच्या अमूल्य कारागिरीची गणना तत्त्व-
ज्ञानासंदर्भा गद्य वाङ्मयांत करण्याजोगी पाह्य वाङ्मयातच केली असता हा विषय
अधिक निर्दिष्ट होईल.

आधुनिक रूपान्तरें

इतरें सांगितल्यावर मार्गील कल्पान्त निर्दिष्ट केलेल्या महाराष्ट्रीय
आधुनिक मानसिक भांडवलाचा आपण थोडक्यात टाक घेऊ या.
प्रत्येक वेळा प्रत्येक देशी स्वतंत्रच विचार चालू असतात—

किंबहुना असावयाला पाहिजेत असे नाही. पृथ्वीचे पाठीवर केव्हा ना केव्हा फोंट ना
फोंट तरी स्वतंत्र विचार, स्वतंत्र काव्य, आणि स्वतंत्र ज्ञान चालू असतंच. बाह्यरूप
आणि दळणवळणाची साधनें असनीत त्या मानाने, ह्या स्वतंत्र पैदाशीचें स्थलांतर आणि
कालांतर भाषांतराचें व रूपांतराचें द्वारे होणारच. ह्या न्यायानें पाहता मध्ययुगीन इस्लामी
सरकुनीच्या मकंपणाने महाराष्ट्राच्या आचारविचारावर जो परिणाम झाला, त्याच्या
शतपट परिणाम प्रस्तुत पाश्चात्य समृद्धीचा झाला आहे, व त्याहून पुढें अधिकच होणार.
पाश्चात्य देशात मौनिक शोध आणि आधुनिक विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे प्रत्यक्ष धर्माच्या
निष्ठास्थानावर हल्ले चढून त्याची शिखरे आणि गामारे डळमळ लागली. तो चिन्तन
सर्व सुमरकृत जगाला अत्रापि भोवतो आहे. त्याचून प्रागैतिक महाराष्ट्र नेहमी कसा अलग
राहणार? मुंबई विश्वविद्यालय सुरू होऊन एक पिढी उलटने न उलटते तोच डार्विनसारखे
शोधक आणि स्पेन्सरसारखे तार्किक ह्यांच्या विचारांना तत्काळीन महाराष्ट्रीय लेखकांना
व वाचकांना भासून टाकले. आम्ही कॉलेजाने आप्यापणीच मराठी वाङ्मयावर ह्या
नूतन पाश्चात्य विचाराची भाषांतराच्या आणि रूपांतराच्या द्वारे इतकी छाप झालेली
दिसली की, तिची छाप ब्रह्मसूत्र, माऊरभाष्य किंबहुना गीता—महावत ह्या संस्कृत

ग्रंथांचीहि महाराष्ट्रातील वाचकवर्गावर निदान श्रीएकनाथाचे काळीं तरी बसली नव्हती. अमती तर श्रीएकनाथांना अवघ्या अडीचशे वर्षांपूर्वीची ज्ञानेश्वरी धुंडाळून शुद्ध करून नवी कां नटवावी लागली असती ? आणि श्रीनामदेवांना अमुक एक अभंगा लिहीन म्हणून केलेले प्रतिज्ञा पूर्ण करावयाच्या पुनः त्याच्यामागून तीनशे वर्षांनी श्रीनुकारामांना को ह्या मर्त्य लोकाची यात्रा करावी लागली असती ! असो, मरुत वाङ्मयाचें स्वदेशी प्राकृतांत काळंतर होण्याला जो काळ लागला, त्याच्या शतांशानेहि काळ पाश्चात्य विचाराचें महाराष्ट्रांत म्हायतर घ्यावयाला लागला नाहीं. कारण मरुतींना प्रवास, तो बरा असो वा कसाहि असो, गणितश्रद्धेनें नव्हे तर ह्यापुढें भूमितीहून अधिक वेगानें होणार आहे.

आमचा देश तृणें तरी विचारा विचारसंपत्तीचीं नुसतीं उतारपेठ होऊन राहिल्या आहे; पण हल्लीं जेथे पिकतें तेथेच विचारांची कशी क्रांतीची धुनी पेटली आहे पाहा ! पृथ्वीवरील मृष्टीच्या इतिहासाचें अवलोकन करून विशंगण प्राणिशास्त्राच्या व भूगर्भशास्त्राच्या अभ्यासाच्या जोरावर पाश्चात्य तार्किक इकांतिवादामारणें अनित्यता सिद्धान्त काढू लागले हांतें, पण सर्व शास्त्रांत अधिक निश्चित शब्द 'गणित' त्यातच आतां सुगांतर करणारे जोव होऊ लागले आहेत. त्यामुळे न्यूनतला शिळे टरविणारे वैज्ञानिक आइन्स्टाइनमारणें निर्माण होऊ लागले आहेत. आइन्स्टाइननें विज्ञान जगांत जो एक अपूर्व क्रांति चालविली आहे, तिचा एक ठोस परिणाम ज्ञानांत विचारावर किमुना वाङ्मयावरहि कदाचित् होईल असे वाटतें, तो हा की, आपुढें निघळ तार्किक अथवा काल्पनिक (Deductive or A priori) विचारपद्धतीच्या आळा घेत नदनुसार गभीर वाङ्मय, ललित नव्हे अविकाधिक आनुभविक आणि निश्चित पद्धतीच्या (Inductive or A posteriori) अवलंब करील. प्रस्तुत मारें जगच वैज्ञानिक क्रांतीमुळे आणि त्याहूनहि अधिक तीव्र ज्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक क्रांतींनी हाडलें लागलें आहे त्यामुळे ह्यापुढें नुसत्या तार्किक अर्थवादाचा स्वयं कमी होईल. मग त्याची निवडहि कमीच जाली, तर कोणत्या कारणें वाईट घाट्याचें कारण नाहीं. ह्या दृष्टीनें पाहतां अमक्याचे तत्त्वज्ञान किंवा तमक्याच्या तत्त्वज्ञानाचा इतिहास बरीं आकाशाला गममणी घालण्याचा आव आणणारा. पुनरें मराठींत न शाली तरी चालेल. नवन काही नावित्य अगर गामोय नमणार. ह्यापेक्षां जन्म मृत्यु आणि सुटसुटीत ग्रंथ तयार करावयाचें नगन्याम आमच्यातील काही कॅलेजो-तल्या प्रोफेसरप्रमाणें आधुनिक विद्याविशारदांनीं लुकुष्या, भावगीत, फार तर विनोदी वाङ्मयाच्या निहालेल्या बऱ्या. त्याहि गहन नमल्या, तर परीक्षेचें कागद तयामण्यांत अधिक लिहायत मिळेल तर घडवावी. मग उगाच यानमाना कळ घेणारी तत्त्वज्ञाने 'क्याला' ह्या संज्ञान अवलंबून वल्लेजचें प्रोफेसर श्री. ड. गो. मटग, M. Sc. यांनीं मुम्बैन निर्दिष्टल्या "अपेक्षावाद" ह्या चोपड्याची मज न्याभिमान आढवण होत आहे, ह्या चोपड्याचा आगर पण्या येनार तरुण वर्गाच्या कक्षासमग्रदाहनां लहान आहे, आणि त्याचा निराय पारावा तर "अपना व्यापून दशागुळ उग्या." मापेक्षता

वाट सिद्ध असो या नसो, माझ्या विद्यानाला चारकें पुस्तक लिहितां येणें शक्य आहे, ही अपूर्वे गोष्ट ह्या प्रोफेसरांनीं मिद्ध केली, म्हणून मी त्यांचें अभिनंदन करतो. अशीं धुव पुस्तकें आमच्या पुण्यांत कोणी प्रसिद्ध करात नाहींत. तें आपण काम केलें म्हणून ब्रह्मोदायाण्यांचेहि अभिनंदन करतो. आमचे पुण्यांतले मीमांसक आणि वेदान्ती प्रत्यक्ष आर्देन्म्यार्देन्चीच थट्टा वरतील. ते म्हणतील ह्या जर्मनांनें आमच्या आद्य शंकराचार्यांचा मायावाद पोरय. तें करेहि असो. आमच्यामंडील प्रोफेसरांनीं नवीन शोध लावले नाहीं तर, परकीयांच्या म्यन्या शोधांचीं माघ्या भाणेंत रूपांतरें करून आम्हां अज्ञागी मराठ्यांना त्यांची ओळख करून दिली तरी पुरे. नागपूरच्या नवमारत. ग्रंथमालाकारांनीं ह्याच आकर्षक विषयावर “सापेक्षता दर्शन” नावाच्या एका होळें घातलेल्या ग्रंथाची जाहिरात प्रसिद्ध केली आहे. दुर्बोध विषयाचें सुबोध विवरण होणार अशी जाहिरात आहे, मी स्वयंवर खरो टरो ! असो. तत्त्वज्ञानावर झाले तेच चन्हाट माझ्या रूच्छेपलीकडे लावले. आता अधिक लोकप्रिय नसले तरी खात्रीनें लोकोपयोगी अशा समाजशास्त्राकडे वळें या.

२. समाजशास्त्र

तत्त्वज्ञान म्हणजे, व्यक्तीला जे न्नात्रे व्यवहाराचे अनुभव आले असतात त्यांना तिच्या अव्यामिक भावना म्हणजे श्रद्धा, सहानुभूति, प्रेम, इत्यादिकांचें माप लावून केलेला हिशेब अथवा अनुमान. समाजशास्त्र म्हणजे समाजाला जे संकलित अनुभव येतात त्यांच्या जोरावर समाजाच्या बळोवळीं अधिकाधिक मिश्र आणि व्यापक ज्या घटना होतात, त्या ज्या नियमांनें होतात त्यांचे सम्यग्ज्ञान. ह्या व्याख्येंत घ्यानांत ठेवण्यासारख्या विशेष हा की, समाज म्हणजे केवळ व्यक्तींचा समुदाय नव्हे. तर त्या समुदायाचें काहीं विशिष्ट हेतूनें बनलेले सावयव सद्य किंवा गट. हे गट ज्या व्यक्तींचे बनत असतात ते फार थोड्या अंशाने त्या व्यक्तींना कळून बनतात व त्यांनून फारच थोड्या अंशाने त्यांनीं जाणूनबुजून बनविले असतात. बहुतांशी ज्या व्यक्तींचे हे गट बननात त्यांना न कळतच ते बनत असतात. कुटुंब, जाती, खेडी, शहरे, देश, किंबहुना धर्माचे पंथ आणि व्यापार्याच्या पेडावेखील बहुतांशी व्यक्तींना न कळतच बनत असतात. इतकेंच नव्हे तर त्यांचा न्हास आणि पुनर्घटनाहि अशीच नकळत होत असतात. ही बनावट व्यक्तींना न कळत होते. म्हणून ती कोणत्याहि कारणाशिवाय अगर नियमाशिवाय होते असें मूर्खीच नव्हे. हीं गूढ कारणें व नियम नीट शोधून काढणें व त्यांचा परस्परसंबंध लावणें हाच समाजशास्त्राचा हेतु आहे. तत्त्वज्ञान कितीहि निरपेक्ष असलें तरी त्यांत उच्च आत्मिक भावनाच्या व्यापाराला जागा आहे. पण समाजशास्त्राच्या अध्ययनांत अशा कोणत्याच उच्चनीच भावनाना जागा नसते व नसावी. समाजशास्त्रांनीं आधीं भावनामुक्त झाले पाहिजे.

समाजशास्त्राचे अध्ययन वाढते तितके नवे किंवा आधुनिक नाही. प्राचीन काळी ज्यांना समाजाचे शासन अथवा नियंत्रण करावयाचे होते, तेच अपवादक थोर द्रष्टे पुरस्कार ह्या शास्त्राच्या अध्ययनाची खटायोप करीत असत. म्हणजे विवेचनाचे व निर्णयाचे (Legislative) काम आणि शासनाचे व नियंत्रणाचे (Executive) काम ही दोन्ही स्थानी एकाच व्यक्तीच्या अंगर समितीच्या हातांत असत. जसजसा कार्याचा व्याप आणि अनुभव वाढला, तसतशी ह्या दोन्ही पात्यांची फारकत होत आली आहे. आतां पाश्चात्य जगांत समाजशास्त्र हे केवळ संशोधक आणि विवेचक जगांत म्हणजे केवळ शुद्ध विद्याव्यासंगातच मर्यादित झाले आहे. राज्यकारभार मग तो कायदे करण्याचा, न्याय देण्याचा किंवा अंमलबजावणीचा असो त्याच्या संसर्गापासून समाजशास्त्र हे आतां अगदी दूर आणि अस्पष्ट ठेवण्यात येत आहे. ह्या मर्यादेमुळे समाजशास्त्राच्या अध्ययनाला स्वतंत्रता आणि मौक्येपणा मिळून, त्याला आधुनिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

आमचें प्राचीन स्मृतिकार आणि नीतिकार हे समाजशास्त्रज्ञ होते. पार काय, आमचें सारें धर्मशास्त्र, वैदान्त अगर पद्धतीनें नव्हत. हे जुनें समाजशास्त्रज्ञ होते, म्हणजे तरां चालेल. आमचा हल्कीचा स्वदेशी राज्यकारभार ऊर्फ स्वराज्य, हे व्याप्रमाणें जुन्या रामराज्याच्या नांवावरच अजून विकत. त्याचप्रमाणें आतांच्या परकीय ब्रिटिशमत्तेची आणि आमच्या सस्थानाची न्यायदानाची चक्रेदेखील जुन्या स्मृति आणि त्यांची जुनी भाष्ये यांच्या वाण्यावरच अजून हालत आहेत. अशा पुराणांप्रिय स्थितिस्थापक परिस्थितीत आमच्या बाझ्यात ह्या नवीन समाजशास्त्राच्या अध्ययनाला वाव मिळत नाही त्यात नवल काय ? आतांचे बतनी शंकराचार्य आणि फुकट धर्ममार्तंड, ह्यांचा जरा चावू राज्यादीशी प्रत्यक्ष देवदेव संबंध नुटला आहे तरी दोरी तुटलेल्या पतंगाप्रमाणें, त्यांच्या परिपटा, आज्ञापत्रे, ठराय आणि प्रायश्चित्ते, सामाजिक वातावरणांत अद्यापि तरंगत आहेतच, नाहीत काय ? त्यांना नोंड देऊन आमच्यातील आधुनिक मुधारक मंडळी समाजाला नवे कळण देण्याचे प्रयत्न गेल्या तीन शेंकडा करून राहिली आहेत. पण हे दोन्ही विरोधी पक्ष मुधारक आणि सनातनी जें कार्य करीत आहेत ते आधुनिक समाजशास्त्राचे कार्य म्हणता येत नाही. कारण त्या घोषांचेहि कार्य शुद्ध आणि निरपेक्ष संशोधनाचे आणि विवेचनाचे नग्न नव्यावाडेंट केवळ विवेचनामार्गी ऐतिहासिक व चावू सामाजिक अनुभवाची व प्रयोगाची मामग्री गोळा करण्यांत गुंतला आहे. तो आपल्या विवेचनाला नुमते निर्णायक स्वरूप देण्यालाहि धन्य नाही. तर मग तो समाजाचे नियंत्रण व शासन करण्याच्या मोहाला कन ?

येथवर ह्या नव्या दृष्टीचे सामान्य सक्षम अवलोकन झाले. आता आमच्या मराठी बाझ्यांत ह्या दृष्टीने गेल्या इतकांत काय घडामोडी झाल्या व आता काय

प्रकार चालू आहे, ते पाहू. महाराष्ट्रांत मुंबईचे विद्यापीठ इ. स. १८५६ सालच्या सुमारास सुरू झाले. परंतु सामाजिक वंशर्चा अग्रे महाराष्ट्राच्या आकाशांत त्यापूर्वी जवळ जवळ वीस वर्षे दिगं लागली होती. “परंतु निसरा जे वर्ग ज्ञान व्यवस्थित रीतीने शिक्षणाचा लाभ झालेल्या होना, तो जाणत होऊ लागला होता. आपली घडी विचडली आहे, व्याधिपरी त्यांतील लोकाने जाणनि उत्पन्न झाली होती. आपल्या समाजातील अनेक दुष्ट चाली, अन्यायमूलक रीतिरिवाज ह्यांनी आपल्या समाजाचे किती नुकसान होत आहे, हे दिगं लागले होते. पंडित ईश्वरचंठ विद्यासागर कलकत्त्याच्या महर्षि देवेंद्रनाथांच्या तत्त्वबोधिनी मध्येच समाप्त होणे. (मुंबईच्या) परमहंस मंडळींत त्यांचे त्या वेळी ब्राह्मसमाजमंडळी मंभाषण झाले असो. शेवटी बलकृत्या-प्रमाणे चळवळ सुरू करतां अल्पप्रमाणावर येथेच चळवळ सुरू करण्याचा निश्चय होऊन इ. स. १८४० च्या सुमारास परमहंस मंडळीची स्थापना झाली.” (द्रा. गो. वैद्यरुत प्रार्थनासमाजाचा इतिहास पान ८ ते ९.) इतर वंशवारांप्रमाणे अर्थात् ही मंडळी गुप्तच राहिली. निचें कार्य वीस वर्षे गुप्तच चालले. त्या मंडळीचे मुख्य संस्थापक दादोजी पोंडुरंग ह्यांनी “परमहंसिक ब्राह्मधर्म” हा पहिल्या सुधारकी ग्रंथ त्या मंडळीचा धर्मग्रंथ रचला. पण तो गुप्तच ठेविला. इ. स. १८६० साली ही परमहंस मंडळी बंद पडून पुढे १८६७ साली मुंबईचा प्रार्थनासमाज त्या रुपात ती पुन्हा अवतरली; पुढचे सुधारणेचे कार्य उघड चाललेले प्रसिद्ध आहे. त्या सामाजिक कार्याचा पाया धर्म-सुधारणेचा होता. तो न पडण्यामुळे लोकहितवादी देशमुख आणि राजारामगास्की भागवत, कृष्णशास्त्री चिखळूणकर वगैरे तत्कालीन मुशिष्ठित पादरपेशांचे पुढांग मंडळींनी धर्माचा व अर्थचा भाग बगडून शुद्ध सामाजिक चालीराणि सुधारण्याची बाझरीन चळवळ चालविली. हे सर्व शाब्दिक सच खुशालचेंद्र नागरिकोंकरिताच चाललेले न राहून महात्मा ज्योतिबा फुले ह्या माळी रहस्याने बहुजनसमाजाच्या जागृतीसाठी प्राकृत भाषेत आणि व्यावहारिक पद्धतीने स्वतः प्रयत्न चालविले. शेवटी त्यांनीं इ. स. १८७३ साली आपल्या कार्याला धार्मिक स्वरूप देऊन, सत्यशोधन समाजाची स्थापना केली. इतक्या अवधान पुण्यासारख्या शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी इंग्रजी दुस्यम व उच्च शिक्षणाच्या सरांचा व लोकजागृतीसाठी वर्तमानपत्रांचा उठाव झाला. आगस्तर, छिडक, आपटे, नामजोशी प्रभृति स्फूर्तिमान पादरपेशांचा पुढाकार या कार्याला लाभला. येणेंप्रमाणें सत्त ४० वर्षे एकाच दिशेने चळवळ झाल्यावर निच्या उलट प्रतिक्रियेची धंड येऊन टपली; जीर्णमत्ताची घटना होणें क्रमवानच झाले. विष्णुशास्त्री चिखळूणकर हे ह्या विरोधी पक्षनेचे बाह्यमर्षीन अर्धवर्ष झाले. नवमताना एक मोठा प्रतिमावान् मोहरा छिडक हा जीर्ण पत्राला किन्नर होऊन त्या सचेंच पक्षनेचा विष्णु-शास्त्र्याच्या मागे आपण आचार्य झाला. पुढील चालीस वर्षांत ह्या जीर्णोद्धारक पत्राचें कार्य अथापि कलकत्तेने वाढतच आहे.

ह्या दोन निनांत विरोधी पक्षांचा जे मी उल्लेख केला आहे तो नें दोघे रिवा

त्यांतून एक तरी समाजशास्त्राच्या अध्ययनाचे किंवा प्रतिष्ठेचे कार्य करीत आहे अशा समजुतीने नव्हे. ह्या पत्रकारांचे हेतु आणि कार्ये त्या अध्ययनाचे विषय होऊ शकतील. पण ह्यापेक्षा प्रत्यक्ष अध्ययनाशी ह्या दोन्ही पत्रांचा संबंध नाही व तो कोणीहि अभ्यासु तसा वळेंच आणू पाहील तर तो स्वतःच अभ्यासक्षेत्रांतून भ्रष्ट झाला असेच समजावे. ह्या दोन्ही पत्रांतील काही वीराना भावी इतिहासांत कदाचित् अप्रमृजेने स्थान मिळेल. पण त्यांना केवळ ह्या जंगवहादुरीमुळे, समाजशास्त्राच्या अध्यासनांमध्मे जागा मिळेल अशी ज्या कोणाला अद्यापि आशा वाटत असेल तर त्यांना ह्या नूतन दृष्टीची निरपेक्षताच कळली नाही असे म्हणावे लागेल. फार तर ह्या रणसंग्रामाची शस्त्रारणे शोधून गोळा करण्यासाठी दोन्हीकडेच पांढरे आणि मुत्सद्दी या नवीन शास्त्राचा आश्रय अलीकडे करू लागले आहेत व पुढे करतील; पण ते त्या शास्त्राचे केवळ थरेंवाईट योजकच म्हणजे फायदा घेणारे होत; अत्यापक किंवा आचार्ये मुलींच नव्हेत ! असे काही भाडोत्री योजक विशेषतः जीणोंदार पक्षाची प्रसिद्ध किंवा प्रच्छन्न बाजू उचलून इतिहात-संशोधनाचे निर्विघ्नर आणि तटस्थ मुडुलान् मुडुलगिन्या करू लागले आहेत. अशा शिलेदारांत मरहूम संशोधक राजवाडे ह्यांनी बरेच काम आणि कीर्ति संपादन केली आहे. प्रस्तुत काळी या सामाजिक वादमयीन युद्धाला राजकीय स्वरूप येऊ लागल्यामुळे तर ह्या शिलेदारी सांप्रदायाला उत येऊ लागला आहे. ह्या धाडसाचा वळस म्हणून एक अगदी ताज उदाहरण घ्यावयाचे झाल्यास गेल्या जुलै महिन्यात प्रसिद्ध झालेल्या श्री. गो. म. जोशीकृत 'हिंदुसमाजरचनाशास्त्र' हा सांप्रदायिक ग्रंथ होय. ह्या शिलेदारांनी प्रत्यक्ष समाजशास्त्राच्या अंगणांत गिरून लूट मारामारी चालविली आहे. ती पाहून आश्चर्यवर्तक चिरकृणकर आणि मय्यमंद राजवाडे ह्यांनाहि आश्चर्याचा धक्का बसला अमना ! हा राजकारणाचा महिमा आणि समाजशास्त्राची विडंबना !

हा बरोच फळस ही एक प्रतिक्रियाच होय. सुधारक राजारामशास्त्री भागवत हे इतिहातसंशोधकाच्या क्षेत्राभावंती चिरकृणकरांचे लागले तर मग सनातनी राजवाड्यांनी त्या क्षेत्रावरच आपला जबरदस्त पंजा का ठेवू नये ? मन्त्रिय सुधारक प्रो. गो. चि. माटे, ह्यांनी 'समाजशास्त्र' ह्या नावाखाली एक निवेदकवा ग्रंथ लिहून प्रत्यक्ष निशाणाखच हात घातल्यावर सनातनी पक्ष इतकी वर्षे स्वस्थ राहिल्या हेच आश्चर्य. उशिरा का होईना श्री. गो. म. जोशी ह्यांनी आपल्या प्रतिष्ठांनि गाजविल्या हात काय आश्चर्य ! पण ह्या सर्वे क्षयापदीत सनातनी पक्ष केवळ प्रतिक्रियेची वाट पाहत आहे असे कां ? आणि तीहि हिंदूंची प्राचीन वर्णव्यवस्था आणि सांप्रत वर्तमान ह्याच एका किड्यात वग्न मेढानांत कां उतरू नये ?

महात्मा गांधींनी गेल्या वर्षी अस्पृश्यताविचाराणाची विशेषणः मंदिरप्रवेशाची वाकळ उठाविली तीत हिंदु मंदिरें जणू जमीनशस्त्र होनील अशी दृढमत घेऊन सनातन्यांची एक अपूर्व प्रतिक्रिया सुरू झाली. तिचे 'हिंदुसमाजरचनाशास्त्र' हे एक प्रकाश फळ आले. ह्या दृष्ट्यांत सुधारक पक्षाला उभे राहावयाला मुडेंच्या अमा-

एवढीहि जागा टेंपलेन्दी नाहीं. वायविवाह, विषयाविवाह, प्रीतिविवाह, स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्यतानिवारण यंगेर मोगांवर तर कठोर मारा चालयिल्ले आहें. इतकेंच नव्हे तर मुरळ्या सोडण्याच्या नातीला कायशाना प्रतिबंध ठरवणें, रिवाजा हिंदुसमाजांत पदेनांत बसवि करणें, अगर स्वदेशांतून मत्तनवृद्धीवर आळा घालणें, हेहि मदे पंचक अगाम्भीय आणि पातक ठरविल्ले आहेत. पार तर काय धर्मियकुल्यवतम श्रीगिदाजी महाराजांचे आणि पेगवे भट घराण्याच्या निःपान झाला, पण इतर भटांची व भोमल्यांची घराणें अद्यापि मुक्तांत गोंडत आहेत, अमें सांगत छात्रवृत्ति अशी दिताती आणि आत्मयत्नां आहें हें भीषुत जोगी यांणीं निषिद्ध मिळ केलें आहे. "राज्यांत नरक" हा छाप हिंदु समाजरचनाशास्त्राचा दुसऱ्या जातीलाच नव्हे तर पहिल्या गिदाजीयां कायमचा बाधलाच म्हणावयाचा (पान १६१). "कोंगी कितीहि हानाटी केली तरी ब्राह्मण गोंड्यांसारंगें पाहिलें तर इतर वर्णांपिशां जाल्ल्याक प्रश्र उत्पन्न करतां, ह्या कोंगी शस्त्रा नाहीं" अमें श्री. जोगी यांणीं विनम्र विधान करून पुढें बीत, दग गोंडन, हट्टलोक एन्डिंग, यंगेर गंधात्य विज्ञानांचे उतांगे देऊन स्पष्ट मिळ केलें आहे कीं, "ब्राह्मणांनीं प्रथमतः घराण्यांची निवड चांगली करून घेतली, पुढें ते बंद विमळ करून घेतले, मुसलमानांच्या दडीनें उत्तम पांतु अर्थशास्त्राचे दडीनें हीन अमें धेंडे न्याना लावून दिले, मयेंनागांनीं आय करणें जीं द्रव्य आणि मत्ता ह्या दोन्हींची शस्त्र त्यांना लाव दिली नाहीं; म्हणूनच हे घंग निदान ४००० बरें तरी पिड्यान्पिड्या मृद्धीच्या घडामोडींत दिवच धरून राहिले आहेत. नाही तर ते केन्हाच नाहींगे होऊन गोंड असते." (पान २४२-४६).

मत्तनवृद्धी पुण्यांत एक परवा वाझय-परिपद भरविनी. नीत ह्या साहित्य-समेलनाच्या निषांना एक टरावडि पाम करून घेतला. की तर ह्या समेलनांत अशील वाझयाचा निषेध केला नाहीं म्हणून! पण ज्या मत्तनवृद्धी लट्टि वाझयांनीं अश्लोका मरग नाहीं त्यांना स्वःच्या समाजशास्त्रशास्त्रा गभीर विषयावरील ग्रंथांत विमल्याचे जे मोहाळे माजरे झाले आहेत ते कसे कचनान बर ? श्री. जोगी ह्यांचा बीभक्षरमास्त्राना कोंगीच हात धरूं शकणार नाहीं, हे स्वाधीन मत्ताच उताऱ्यावरून सिद्ध होत आहे. "स्वोगर पाहिलें तर कुत्रा ही जाण अय्येन मुधारली आहे. आणि आमचे मुधारक खु मागे - न्याच्या फारच मागे आहेत: कुत्रा ज्ञानीत बियांना समान हक आहेत: स्त्रीचा नारदस्मृतींत मागिल्ल्याप्रमाणे पुनर्विवाहाचा हक आहे. मित्रांना डॉ. हरिमिंग ह्यांना कायदेमद्वज्जत विष्ट अणण्याचे पुर्वीच घटस्फोटाचा हक मिळाला आहे. ह्या ज्ञानीवरूनच मुधारलेच्या अमेरिकनांनीं अभिवेध भोगाचे (Free Love) तत्त्व उचल्ले अमें त्यांनीं कामी कुल्यांचे म्हणणें आहे. ह्या समाजामचें भाडवळाला बर्ग नाहीं. कार्ल मार्क्स आपले अर्थशास्त्र देवमुर्ती जीं मुरमा निच्या पुत्राजवळ ठिकल्या असा प्रवाद एक्किलो आहे. सर्वद्वेषा इतकी मुधारलेली जात अगून देवता ह्या ज्ञानीत मत्तरिक्षणाचा म्हा रीवातीवर पडतो म्हणून त्यांनीं महिला पारंपरेंत मत्तन-

नियमनाचा ठराव नुकतान पास झाल्याचे ऐकिले आहे. ह्या जाहीत पियाराभन असल्या-मुळे प्रीतिविवाह सरंहा नाहूँ आहेत. एकंदरीत पाहिले तर कुत्रा ही जात अत्यंत सुधारलेली आहे असे म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही, असे आम्हांस घाटते.” (पान ११७).

महाराष्ट्रांत सामाजिक सुधारणेचा जेव्हां प्रभातकाळ होता तेव्हा लोकहितवादी राजारामशास्त्री व आगरकर ह्या प्रागतिकांच्या वाङ्मयात तोंट घावयाला चिपळूणकरांची निबंधमाला, गोळे ह्यांचे “ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या”, “हिंदुधर्म आणि सुधारणा” हे ग्रंथ निर्माण झाले. ह्या प्रभातकाळच्या वाङ्मयांत प्रातःकाळची तरतरी आणि जोर होता. पण आतांच्या ह्या मध्यान्हकाळच्या युद्धांत जडता, वेज्यावदारी आणि अश्लीलता हीं हिंमू लागली आहेत. कोणतेहि युद्ध लढवण गेल्यास लढाऊ शक्ति जरी कमी कमी होत गेली तरी रुग्ण मनोविकार अविवकाधिक कळावत जाणें क्रमप्रातच होतें, हें साहजिकच आहे. असो.

मराठी सामाजिक वाङ्मयामध्ये वरील रणसप्रमाने अगदीं वाजवीपेक्षां जाल्ले जागा अडविली आहे, हें दागविण्यामाठीच केवळ मी ह्या पञ्चात्मक वाटाच्या उद्देस्य केला आहे. ह्या अध्ययनाय स्थानावर बसून कोणत्या तरी एका पञ्चात्म भाक्षन समाजशास्त्राची माळ त्याच्या गळ्यात घालण्याचा अधिकार मला नाही, हें मी जाणून आहे; मी तर वर सांगितल्याप्रमाणें ह्या दोन्ही पञ्चात्मधून खऱ्या समाजशास्त्राचां किल्ली अजून फार दूर आहे असेंच म्हणत असतो. पण अगदीं अलीकडे गेल्या दोन चार वर्षांत ह्या विषयावर अगदीं तटस्थ आणि अभ्यासू वाङ्मय थोडे थोडे निर्माण होऊ लागले आहे, हें एक सुखीच आहे. नागपुर येथील नवभारत ग्रंथमालेंतल्यासारखे निरक्षेप, सुसुदीत, लहान लहान ग्रंथ अधिनाधिक प्रमाणावर प्रसिद्ध होतील, तरच वरील वाङ्मयामांजून उडालेली धूळ बरीच त्यांनीं घेतल. प्रस्तुत संमेलनाचे मुख्य अध्यक्ष श्री ना. गो. चापेकर ह्यांनीं गेल्याच वर्षी वडलां दूर (आमना गाव) हे पुस्तक प्रसिद्ध करून एक नवीनच उपक्रम मराठींत सुरू केला हे केवळ अभिनेदनीय आहे. ह्याच ग्रंथसम समाजशास्त्र नाही तरी त्याची विश्वमनीय सामग्री अत्यंत श्रमानें आणि निःपश्यातानें गोळा केली आहे. इ. स. १९३२ सालीं त्यांनीं आसल्या ‘समाजनियंत्रण’ हा निबंध प्रसिद्ध केला, पण त्यांतहि पञ्चात्मक वाटापासून आयक्याला किती मुराडत ठेवले आहे हे प्यानात घेण्यासारखें आहे. अर्थाच तटस्थ आणि अभ्यासू वृत्ति इतरांनीं राखिवी नर मराठी वाङ्मयभूमीन ज्या समाजशास्त्राला अद्याप मूळ धरिता येईना त्याच्या अध्ययनाला पुढें वाव मिळेल, परवीं नाही.

पण मराठी लेखक वर्गात वरील नटम्यवृत्ति उदय पावते न पावते तोच मला एक घोऱ्याची प्यना ह्याच टण्यावर देणें अवश्य झाले आहे. सुधारक, सनातनी यांच्या कटपटीने आमचें वान सिटते आहेत. त्यांच्या युद्धाला अद्यापि टनार लागला नाही तोच, तेंच युद्ध आतां आपले (Theatre of war) घडत असल्याची चिन्हें स्पष्ट रिणू त्यांनीं आहेत. इ. स. १८४० पासून ९० वर्षे महाराष्ट्रांत जो

एवढीही जगा टेंवलेली नाही. बालविवाह, विधवाविवाह, प्रीतिविवाह, म्नीशिकुन, अस्पृश्यतानिवारण यैगरे मोर्चावर तर कटोर मारा चालविल्या आहे. इतकेंच नव्हे तर मुरळ्या सोडण्याच्या चालीला कायद्याचा प्रतिपक्ष अगणें, दिवहना हिंदुममाजनें परदेशांत वस्ती करणें, अगर स्वदेशांतलें सतानवृद्धीवर आळा घालणें, हेहि मुद्दे येवळ अग्रास्थीय आणि घातुक ठरविले आहेत. पार तर काय क्षत्रियकुलावतम श्रीशिवाजी महाराजांचे आणि पेडाचे भट घराण्याच्याहि निःप्रात झाल्या, पण इतर भटांनीं व मोमल्यांचीं घराणें अद्यापि मुखांत नांदत आहेत, अमें सांगत धात्रवृत्ति अशी विगारी आणि आत्मघातही आहे हें श्रीयुत जोशी ह्यांनीं निर्विवाद सिद्ध केलें आहे. “राज्यानि नरक” हा शाप हिंदु ममाजरचनागाम्नाचा दुसऱ्या शाजीयाच नव्हे तर पहिल्या शिवाजीयाहि कायमचा बाधलाच म्हणावयाचा (पान १६१). “कोंणी कितीहि हाकाटी केली तरी ब्राह्मण शेंकडेंधारिनि पाहिलें तर इतर वर्णापेक्षां ज्ञानलायक प्रज्ञा उत्पन्न करितां, ह्यात कांहीं शंका नाही” अमें श्री. जोशी यांनीं विमचूक विधान करून पुढें बीत, इंग गॉल्डन, हॅव्हर्ल्डक एन्डिम, यैगरे पाश्चात्य विद्वानांचे उत्तरे वेऊन स्पष्ट सिद्ध केलें आहे की, “ब्राह्मणांनीं प्रथमतः घराण्यांची निवड चांगली करून घेतली, पुढें ते बंध विमक्त करून घेऊन, नृप्रजाजननगाम्नाचे दृष्टीनि उत्तम परंतु अर्थगाम्नाचे दृष्टीनि हीन असे बंध त्यांना लावून दिले, सर्वनाशाचीं आय करणें जीं द्रव्य आणि सत्ता ह्या दोन्हीचीं जळ त्यांना लावू दिली नाहीं; म्हणूनच हे बंध निदान ४००० वर्षे तरी पिढ्यान्पिढ्या सुद्धीच्या घडामोडींत टिकव धरून राहिले आहेत. मारीं तर ते केशांच नाहीत होऊन गेले असते.” (पान २४७-४६).

मनःतनकांते पुण्यांत एर. परवा वाझय-परिपद् भरविनी. तीन ह्या साहित्य-मंमेलनाच्या निवेद्याचा एक टरावडि पाम करून घेतला. को तर ह्या मंमेलनानें अस्मोल वाझयाच्या निवेद्य केश नाही म्हणून! पण त्याः मनःतन्यांना ललित वादमयांनीं अश्रुदना पारत नाही त्यांना स्वतःच्या ममाजरनामसारख्या समीर विपद्यावरील प्रंगांत विनम्यांचे जे मोहाळे माझे झाले आहेत ते कसे रुचवान धन? श्री. जोशी ह्यांचा वीमसरमावृत्तानां कोंणीच हात धरू शकणार नाही, हे म्नालील एकाच उताऱ्यावरून सिद्ध होत आहे, “मरोगर पाहिले तर कुत्रा ही जाति अन्य मुधारली आहे. आणि आमचें मुधारक बहु माग -त्याच्या फारच मागे आहेत: कुत्रा जातींत विद्यांना समान हक आहेत. म्नालील नारदस्मृतींत मागितल्याप्रमाणे पुनर्विवादाचा हक आहे. विनयांना हों. हरिमिंग ह्यांना कायदेमष्टाला विल अणम्याचे पूर्वोच घटस्फोटाचा हक मिळाला आहे. ह्या जातीवरूनच मुधारलेल्या अमोविनांनीं अनिवध ममोगाचें (Free Love) तत्त्व उचलले अमें त्यांनींल काही कुत्र्यांचे म्हणणें आहे. ह्या समाजमत्यें भोवकरीला यग नाही. फाल मावमं आणले अर्थगाम्ना देवघुनी जीं मुरमा तिच्या पुताचल शिकला अमा प्रयाद ऐकितान आहे. मर्वदष्ट्या इतकी मुधारलेली इत अयन देवकील ह्या जातींत मनःतिरभणाचा मार स्त्रीजातीवर पडतो म्हणून त्यांनींल महिला परिपदेन मंमेल-

३. उपसंहार

येथपर्यंत मराठी वाङ्मयाचा जुन्या नव्या काळातील बरील दोन महत्त्वाच्या विषयासंबंधी ग्रंथांचा आणि घडामोडींचा विचार झाला. आता पुढे काय करावयाला पाहिजे, ह्याविषयीं उप-संहाराद्वारे एक दोन मुद्द्यांमधे विचार करून हे मापण पुरे करितां. तत्त्वज्ञानाचा जो साक्षात्कारी भाग आहे त्यासंबंधी कोणी कोणाच्या सांगून शिकवून तो होण्यासारखा नाही. जो दुसरा तात्त्विक भाग आहे त्यात सरी मरीच प्रयत्निर्मिति व्हावयाची तर निच्या पूर्वी निरनिराळ्या विषयांवर प्रायोगिक व वैज्ञानिक अध्ययन पुरेमें झाले पाहिजे. पण ह्या यात्रेतील आमची विद्वान् मंडळी आणखी किती काळ पाश्चात्यांच्या श्रमावर हात ठेवून राहणार हे कळत नाही. बंगाल्यांतील सर जगदीशचंद्र बोस, डॉ. पी. सी. रॉय, मद्रासकडील डॉ. रामन् ह्यांची उदाहरणे महाराष्ट्रपुढे आहेतच. प्रत्यक्ष तत्त्वज्ञानांतच प्रो. राधाकृष्णन् यांनी स्वदेशी व परदेशी बरीच कीर्ति मिळविली आहे. पण तीमुढां पौरस्य तत्त्वज्ञानाचें नुसतें समर्थन (Apologia) म्हणूनच मिळविली आहे. अलीकडे मराठीतून त्याच्या ग्रंथांचा अनुवाद होत आहे. 'Hindu View of Life' ह्या त्यांच्या चार सुंदर 'हिक्ट लेक्चर्सना' मराठीत अनुवाद श्रीयुत बाबूसाहेब मेहता ह्या गुजराथी गृहस्थाने नुक्ताच प्रसिद्ध केला आहे. श्री. नरविह चित्तामण केळकर ह्यांनी आपला 'भारतीय तत्त्वज्ञान' हा ग्रंथ ह्याच वर्षी प्रसिद्ध केला आहे. पण तो केवळ "सकलनात्मक आणि संक्षिप्तच झाला आहे". प्रसिद्ध पद्धतशिक्षाविषय आणखी सहा सातच दर्शनांचें दिग्दर्शन केळकरांनीं केले आहे; पण पाली ब्रह्मनाल गूत्रांत श्रीगौतममुद्रांनीं आपले दर्शन सांगण्यापूर्वी त्या वेळीं भारतांत निदान ६४ तरी भिन्न भिन्न दर्शने होती असे स्पष्ट म्हटले आहे. तात्यासाहेबांनीं ह्या प्रदेशावर कांहीं प्रकाश पाडला असता तर त्यांच्या पुस्तकांत कांहीं नाविन्य आले असत. मराठीत स्वतंत्र दर्शनांचा योग केव्हां येईल तेंव्हां येवो, तोपर्यंत विश्वविद्यालयांतील विद्वानांना भारतीय तत्त्वज्ञानाचें शास्त्रीय शोधन करून कालानुक्रम आणि विषयानुक्रम निर्विकार पणाने जुळवून तत्त्वज्ञानाचा एक नवीन इतिहास तरी लिहिणे फार अगत्याचें आहे. नवी दृष्टि नसली तरी पुढील अध्ययनाला एक नवीन दिशा दाखविण्याचें श्रेय ह्या ग्रंथानें मिळेल. समाजशास्त्राच्या यात्रेतील मुंबई विद्यापीठानें बरीच वर्षे एक संस्था रडतकटत चालविली आहे. पण तिचें दृश्य फळ काहीच दिसत नाही. निदान मराठी ना. गो. चापेकराच्या 'बदलापूर ग्रंथाचा' उल्लेख वर झालाच आहे. ते म्हणतात त्याप्रमाणें हे बदलापूर गॅझेटच तयार झाले आहे. त्याचें मन्ःपूर्वक अभिनंदन करून मध्य आमच्यांतील तरुण विद्वानांना एक नम्र सूचना करावयाची आहे की, अशा प्रकारची अग्निल भारतांतून विषयवार आणि आकडेवार कसोशाची माहिती ब्रिटिश

सामाजिक वाद चालल्या होता तो नुसता धर्मशास्त्राच्या भावनामय आंगणांत चालला होता. इ. स. १८२० पासून हा वाद अर्थशास्त्राच्या घेदनामय आंगणांत सुरू झाला आहे. तो त्यापुढें किती वर्षे आणि कोणत्या धरातला जाईल, हें तूर्त काहींच मागवत नाहीं. एका धान्या नूतन समाजवाद (Socialism), व्यक्ति-स्वातंत्र्य (Individualism), समतावाद, बहुहितवाद (Utilitarianism) वगैरे तत्वांच्या आराख्या पेंक येनात; तर उल्ट दिशेनें सामाजिक मंक्मिरी (Privileges), साम्राज्यवाद, राष्ट्रीयता (Nationalism), जातिनिष्ठा (Communalism), वंशगुद्धि (Pedigree) इत्यादि रुढ भावनांवर प्रयचनांचा, उपदेशांचा आणि धमक्यांचा अडाहास चालूं आहे. मार्गीत युद्धानें नुसतें आंगणच बदललें नसून त्याचा जोर आणि चेगहि फारच तीव्र होत आहे. धार्मिक सुधारकांना व त्यांना विरोध करणाऱ्यांना जी घटनासिद्धि करावयाचा ज्वळ ज्वळ गर्ज्ज १०० वर्षे लागली ती घटना त्या आर्थिक सुधारकांनीं गेल्या चारपांच वर्षांत पुरी केली आहे. हिंदुस्थानातील मोठ्यांतली मोठी राजकीय विरोधी घटना म्हणजे काँग्रेस, निला काबीज करावयाला झुल्या सुधारकांना फकीत कमी गर्ज्ज २० वर्षे लागली. पण पुढील ५ वर्षे तरी त्या नव्या आर्थिक सुधारकांमुळे किंवा त्यांचे विरोधी जातिनिष्ठ उदारकांपुढें काँग्रेसला टिकाव धरिता येईल कीं नाही, हें कोण मागू शकेल? लखनौ-पेंदवनतर लोकमान्य तीरोभूत झाले, आणि पुणे-पेंकदनंतर महात्माचा संन्यास घ्यावा लागत आहे. मला मांगावयाचा मुद्दा हा कीं, त्या नव्या दंगलीमुळे समाजशास्त्राची दिक्की आणखी गमर योजनें दूरच राहिली; माझे अंगें म्हणणें नाहीं कीं, हीं व अशींच सामाजिक युद्धे आणि वाद समाजशास्त्राला बाधक आहेत. मुळींच नाहीं. उल्ट आम्हीं घर म्हडलेंच आहे कीं हा विरोध समाजशास्त्राच्या निरीक्षणाला मोठा विषय आहे. हीं युद्धे आणि वाद त्या शास्त्राच्या निरीक्षणमंदिरातील दमरणारे देखावे (Phenomena) आणि प्रयोग आहेत. प्रत्यक्ष अध्ययनाला ह्यामुळे किंचित् विलंब लागला तरी अग्रन्यक्ष अध्ययनाला अशा घडामोडींमुळे मोठी रक्षित येते. समाजशास्त्राच्या अभ्यासांतले हे तर अलभ्य वस्तुपाठच होत. प्रसिद्ध जर्मन तत्त्ववेत्ता हेगल म्हणतो कीं, “समाजाच्या उन्नतीचीं कीजे विरोधाविक्रामांत आहेत. काले मार्क्स त्याचा शिष्य, त्यानें ह्या विरोध-विक्रामावर आपली शिकवण सर्व रचिली. महात्मा गांधी सांगतात कीं, “आपली पद्धति सजावाताची आहे.” शांतीचा प्रयत्न पुढल्या श्रीस्त्रिस्त म्हणतो, “मी विरोधाची भूत उठवायला आलों आहे. शांतीचीं यद्दगी वाधावयाला नव्हे.” तर मग वर जी मी घेवयाची रचना म्हणिली ते वाक्य दुरुस्त करून त्यापेवजीं आतां मगलाचरण असें म्हणतां, हें मगलाचरण श्री. पा. वा. गाडगीळ ह्यांनीं ‘सोशलिझम’ अथवा ‘समाजवादाचा ओनामा’ हें आपले पुस्तक गेल्या आंकडोवरमध्यें प्रसिद्ध केलें आहे. जे कार्य आगारकांनीं धर्मशास्त्रात केले, ते गाडगीळ व त्यांचे अनुयायांनीं अर्थशास्त्रांत आरंभले आहे. त्यांना मनातनी पत्र फेरे तोड देईल, ते पाहावें.

३. उपसंहार

येथपर्यंत मराठी वाङ्मयाचा जुन्या नव्या काळातील वरील दोन महत्त्वाच्या विषयामधील ग्रंथांचा आणि घडामोडींचा विचार झाला. आता पुढे काय करावयाचे पाहिजे, त्याद्विर्या उप-महाराष्ट्रात एक दोन मुद्द्यांविषयी विचार करून हे माध्यम पुरे करितां. तत्त्वज्ञानाचा जो साधावारी भाग आहे त्यामधील कोणी कोणाच्या सांगून गिकून तो हाव्यासारखा नाही. जो दुसरा तात्विक भाग आहे त्यात मराठी मराठी ग्रंथनिर्मिति व्हायचाची तर निव्या पूर्वी निरनिराळ्या विषयावर प्रायोगिक व वैज्ञानिक अध्ययन पुरेमें झाले पाहिजे. पण त्या वादनीत आमची विद्वान् मंडळी आणखी कित्या काळ पाश्चात्यांच्या श्रमावर हात ठेकून राहणार हे कळत नाही. दंगल्यांतील तर जगादीशचंद्र बोस, डॉ. पी. सी. रॉय, मद्रासकडील डॉ. रामन् त्यांची उभारणें महाराष्ट्रपुढें आहेतच. प्रत्यक्ष तत्त्वज्ञानांतच प्रो. राधाकृष्णन् यांना स्वदेशी व परदेशी वरीच कांति मिळाली आहे. पण तीमुद्धा पौरुष्य तत्त्वज्ञानाचें नुमतें समर्थन (Apologia) म्हणूनच मिळविली आहे. अलीकडे मराठीतून त्याच्या ग्रंथांचा अनुवाद होत आहे. 'Hindu View of Life' ह्या त्यांच्या चार सुंदर 'हिवर्ट लेक्चर्सचा' मराठीत अनुवाद श्रीयुत बाबूभाई मेहता ह्या गुजराती गृहस्थानें नुकताच प्रसिद्ध केल्या आहे. श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर त्यांनी आपल्या 'भारतीय तत्त्वज्ञान' हा ग्रंथ त्याच बरी प्रसिद्ध केल्या आहे. पण तो केवळ " संकलनात्मक आणि सक्षितच झाल्या आहे ". प्रसिद्ध गृहस्थनाशिवाय आणखी सहा सानेच दर्शनांचे दिग्दर्शन केळकरांनी केले आहे; पण पाली ब्रह्मनाल मूर्तात भीमौतममुद्रांनी आपले दर्शन सांगण्यापूर्वी त्या चेळी मारतात निदान ६४ तरी भिन्न भिन्न दर्शनें होनीं अमें स्पष्ट म्हटलें आहे. तात्यासाहेबांनी ह्या प्रदेशावर काही प्रकाश पाडला असता तर त्यांच्या पुस्तकांत काही नाविन्य आले असतें. मराठीत स्वतंत्र दर्शनाचा योग केव्हां येईल तेंव्हां येवो, तोपर्यंत विध्विचाल्योतील विद्वानांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचें शास्त्रीय शोधन करून कालानुक्रम आणि विषयानुक्रम निर्विकारपणानें जुळवून तत्त्वज्ञानाचा एक नवीन इतिहास तरी लिहिणे फार अगत्याचें आहे. नवी दृष्टि नसली तरी पुढीष्ट अध्ययनाला एक नवीन दिशा दाखविण्याचें श्रेय ह्या प्रयत्नानें मिळेल. ममाजशास्त्राच्या वादनीत मुबई विद्यापीठानें बरीच बरे एक सस्था रद्दतकदत चालविली आहे. पण तिचे दृश्य पळ काहीच दिसत नाही. निदान मराठी वाचकांना तरी काही लाभ झालेला दिसत नाही. स्वतंत्रपणानें काम करणाऱ्यापैकी रा. रा. ना. गो. चापेकराच्या 'बदलापूर ग्रंथाचा' उल्लेख वर झाल्याच आहे. ते म्हणतात त्याप्रमाणें हे बदलापूर गेलेच तयार झाले आहे. त्यांचे मनःपूर्वक अभिनेदन करून मला आमच्यांनील तरुण विद्वानांना एक नम्र सूचना करावयाची आहे की, अशा प्रकारची अविल मराठीतून विषयवार आणि आंकडेवार कसोशाची माहिती ब्रिटिश

सरकार आणि सरकारने त्यांनी आज ५-६ दशवार्षिक खानेपुमाराने अगदी पुस्तक उरण्यासारखी मिळवून ठेविली आहे. Ethnography Survey, Philological Survey वगैरेचे द्वारे आज ५०-६० वर्षे अल्गेट रचणे आणि धर्म कर्म सामग्री मिळविण्याचे काम चालले असून, त्याचे माझ्याने पावसिडीने कामाला मात्र अद्याप कोणाचे पुढे येत नाही हे कसे ? भरतगंड म्हणजे एक अरूप मानवी मूर्तियन आहे. मराठ्यांना महाराष्ट्रात ही विपुल सामग्री हाताशी तयार आहे. त्या वादनांत माझे मित्र श्री. दिवेकरदासी आणि श्री. श्री. म. माटे त्यांनी जे धर्म केले आहेत त्यांचा उत्प्रेरक करणे जरूर आहे. विशेषतः श्री. माटे यांचा 'अमृत्यांचा प्रश्न' हा ग्रंथ सुंदर असून समतोल आहे त्याचल मी त्यांचे अभिनंदन करितो. महाराष्ट्रातील ग्रामसंस्था, महाराष्ट्राची वसाहत, वर्तमानधारापद्धति असा एक एक मुद्दामुदीत विषय घेऊन त्यांतच आयुष्य घेऊनारात्रा पुरेशी सामग्री वाट पाहात आहे.

महाराष्ट्रातील समाजरचनेवर लिहिणाऱ्यांनी त्यांनील ग्रामसंग्रहेच्या ज्ञानिसत्येकडेच अधिक नजर पुरविली आहे; आणि तीही माझी ज्ञान धोर, तुझी ज्ञान नीच या अशाश्रीय भावनेने. यांनील कित्येक जणी अथवा जनाती आपआपल्या अंतर्गत आचारात किती स्वयंनिर्मित होत्या हे कुणाच्या लक्षात यांचे नितरें येत नाही. वैयक्तिक किंवा सामाजिक गुण अथवा शैल घडल्यात त्याच्या निवाड्यासाठी किंवा संश्लेषणासाठी त्या जणी गवारी न्यायवाच्याकडे जात नसत. अशी पंचाईत ज्ञानगंगा वरी किंवा शेताच्या ठिकाणी ग्रामाधिकारी जोगी असत त्याच्यावरूनही हा मनसुबा होत असे. त्या जोग्याची निवड गांवच्या गोताकडून होत असे. ते गोत म्हणजे गावच्या सर्व जातीच्या प्रमुखांचे पार्लमेंट असे, असे कसे अलीकडे शंकराचार्यांच्याकडे जाताना. पण शंकराचार्यांचे ग्रामाधिकार्याच्या अधिकारवर अतिरक्तण आहे आणि तो ग्रामाधिकारी शोनगे वर्षापूर्वी चालू देत नसत, हे धुड्याचे वकील भास्वर बामन भट त्यांनी भा. इ. स. मंडळाचे नैमासिक वर्ष १३ अंक ३ यात सप्रमाण दाखविले आहे. मंडळाचे संशोधक श्री. शंकरराव जोगी यांच्याकडे असा कड्याचा शोधपत्र आणि शुद्धिपत्र घरीच पाहावयास मिळतील, तसेच गावसाठी आणि ज्ञानसाठी याचे अधिकार आणि कार्यक्षेत्र कशी भिन्न होत नाही श्री. शंकरराव जोगी त्यांनी स्वयं दाखविलेले आहे. नैमासिक वर्ष २ पृष्ठ १३४ १५ त्यात म्हटले आहे की, "न्यायमननुवी सरकाराने न्यायवाचें प्रयोजन नाही, तर पाटील यांचे करावा. वदअमल बोधी त्यांमधे जाल्य तरी त्यांचा न्याये दिवाणात न आणावा, अलिकडे दिवाणात नेतात ते न न्याये." हे पत्र समस्त अष्टांगर प्रातातील कोळी ज्ञानिदलने आहे. मी कर्तुल जिल्ह्यात हिडन असताना तेथील धनगर ज्ञानिदलने अथापि हाच प्रकार पाहिला.

महाराष्ट्रातील ज्ञानिसंस्था आणि ग्रामसंस्था त्यांचा कारभार मध्ययुगात देखील लोकसत्तात्मक होता.

राज्यभराने जाली तरी या लोकसभेवर परिणाम होत नसे. हल्लीच्या इंग्रजांनी

मात्र ही सत्ता नामांश करून टाकली आहे.

विद्याखाते, कायदे करणारे विधिमंडळ, निवाडा करणारे न्यायखाते आणि अंमल-वजावणी करणार प्रधान मंडळ, ही वस्तुतः परस्पराहून भिन्न व स्वतंत्र असावयास पाहिजेत. पोलीसखाते व लष्करखाते एवढेच काय ते सरकारकडे असावे, असे प्रसिद्ध समाजशास्त्री हर्बर्ट स्पेन्सर ह्यांनी आपल्या 'Proper Functions of the State' या निबंधांत कंटरवाने सांगितले आहे. तरा पाश्चात्य राज्यसंस्थेने लोकांचे सर्वत्र हक्क आपल्या मुठेत बळले आहेत, आणि हेच अतिप्रमण सर्वत्र चालू आहे. नवभारत, ग्रंथमालेतील 'महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास' चे लेखक प्रो. पंडसे ह्यांनी ह्या विषयाचे विवेचन केले असते तर बरे झाले असते. मराठ्यांचे आणि पेशव्यांचे दफ्तर आणि छिछिकाणी अद्यापि सांपडणारी कागदपत्रे ह्यांचा उपयोग करून न घेता श्रुति स्मृति आणि धारकन्याये भारूड त्यांतच हे प्रोफेसर गुरफटलेले आहेत. फोळी असा आपल्या जाळ्यातच गुंतून मेलेल्या आढळतो, तशी महाराष्ट्राच्या इतिहासाची गत या ग्रंथप्रिय लोकांनी केलेली दिसते. समाजशास्त्राच्या भावी अभ्यासूंनी ह्या कवचाच्या बाहेर यावे, तेव्हाच परा इतिहास करेल, आणि नवीन समाजशास्त्र बनेल.

मांगळ्यूनंतर श्रीशिवछत्रपतींनी हिंदुपदपादशाली स्थापन केली तेव्हापासून सामाजिक स्वातंत्र्यावर राजाचे आक्रमण सुरू झाले. आपल्या घराण्यातील लग्नापुरती त्यांनी पांच कुळी निर्माण केली. शेवटच्या प्रतापसिंह मराठ्यांनी मराठा जातीवर नियंत्रण घालण्यासाठी एक शिरस्तापत्र तयार केले. त्यावर भोमले, महाडीक, शिरके, मोहिते आणि गुजर ह्या पांच कुळांतील ४३ प्रमुख मराठ्यांच्या सहा आहेत. ह्यांची अस्मर प्रत भ. इ. सं. मंडळाने आहे. मराठ्यांनी आपसातच शरीरसंघर्ष करावा. मध्य-तरी पेशवाईमुळे मराठे जातीतील शिरसे निखळीत झाले होते. ते सुरळीत चालवत, ही शान बलमे नष्ट उल्लेखित आहेत. आश्रित ब्राह्मणांनी मराठ्यांचे पीरोहित्य ते सांगतील त्याप्रमाणे करावे, न केव्हाय दुसऱ्या ब्राह्मणाची नेमणूक व्हावी. ह्याब्राम्हण शेवटचे अर्पात छत्रपतीकडे यावे असा निश्चय आहे.

अश्वत्थमेना छडा लावण्यांत-निवारणाचा भाग तर राहू या मला स्वतःला जे जन्मभर अनुभव आला आणि आनंद झाला तो लक्षात घेता मला आणखी जन्म मिळाले तरा ते ह्याच शोधनांत आणि सेवाश्रमश्रम खर्चीन अशी उमेद वाटत आहे. एकच दृष्टीचा आवासा वाटतो. अर्धा काळ पूर्वेकड अजिबात यत्न दिव्याधिवाय कोणी केव्हाही हातीं घेऊं नयेत. ३६ वर्षांपूर्वी 'हिंदु धर्म आणि सुधारणा' या ग्रंथाच्या विद्वान् कव्यांनी आपल्या ग्रंथाच्या शेवटच्या प्रकरणंत असा निष्कर्ष काढिला की, ब्राह्मण जातीने हजारों वर्षे विद्याभ्यासाचे अनिश्रम केले, इतकेच नव्हे तर कनिष्ठ जातीचा उदार मनन स्वार्थत्याग करून चालविला. त्यामुळे त्यांच्या बुद्धीय वैद्व्य झाले आहे. आणि त्यांच्या मर्यादेचा नव्हे तर गुणांचाहि क्षयस्थाने नाम होत आहे. त्यानंतर ३६ वर्षांनी आज पाहिले तो भौ. गो. म. जोशी ह्यांनी आपल्या हिंदु-समाज रचनाशास्त्र ग्रंथांत

अगदी उलट प्रसारचा छातीडोक मिळान्त काढला आहे तो असा—सुद्धीच्या घडामोडीन ब्राह्मण जात एकत्र आज ४ हजार वर्षे टिकून राहिली आहे. तीच ज्ञान सुप्रजनन करण्यास स्वयंभू आहे. श्री. गोळे मागे म्हणून गेले की कनिष्ठ जातीवर विद्याव्यामंगाची आणि लोकमंडेची मारी बराचदारां भोवतून ब्राह्मणांनी स्वस्थ खेळांवांत बाळून राहावे आणि आपली तनदुरुस्ती आणि मनदुरुस्ती करावी, त्याच्या उलट जेही आज म्हणतात, ब्राह्मणांनी आपलीच मग्या शक्य निताई वाढवावी आणि कनिष्ठांची शक्य निताई पडवावी. आम्ही कोणाचे ऐकावे? आपल्या मतें पिकें पार तो आहे जेंवें तेंवें ॥ तुरा म्हणे वादें । वाया गेयें ब्रह्मवृंदें ॥ हा मरा प्रभार आहे असें समजून दोघांन्हेहि दुर्लक्ष करावे ह्यान्हे !

माझी तरुणांना हान जेडून विनंती आहे की, बायांना, तुम्ही आपले सर्व पूर्वग्रह पुनः सोडून द्या; आणि तुमच्यामाठीं आर्थांचे मिळवून ठेविलेल्या माहितीला तुमच्या स्वतःच्या स्थानिक विचिकार अनुभवांची जेड देऊन, अशी कांही नवी दिशा द्यायचा की जेणेकरून आमचे पूर्वग्रह नाहीत होतील, आणि नवीन आशा उत्पन्न होतील. परमेश्वर करा आणि ते मराठी वाङ्मयाचे पांग फिटोत !

६

महाराष्ट्र

नाना शंकरशेटला कां विसरला ?

श्रीमंत जगन्नाथ ऊर्फ नाना शंकरशेट हा एक असाधारण महात्मा महाराष्ट्रात अव्वल इंग्रजीत होऊन गेला, पण त्याला महाराष्ट्र आज जवळ जवळ विसरून गेला आहे. असे कां शाले हाच एक विशिष्ट विषय प्रस्तुत लेखाचा आहे.

ह्या विषयाचे दोन भाग पडतात. पहिला प्रश्न असा आहे की, नाना संस्मरणीय पुरुष मुळीं होते की नव्हते ? मुळींच संस्मरणीय नसल्यास त्याला महाराष्ट्र विसरला काय ? हा दुसरा भाग अथवा प्रश्नच उद्भवत नाही. कारण पुरुष संस्मरणीय नसेल तर देशानें त्याला विसरणें हेंच माहजिक आहे. पहिल्या भागात पहिल्याच प्रश्नाचा विचार करूं.

भाग १ ला

नाना शंकरशेट हे शंकरशेट बाळूशेट ह्यांचे पुत्र इ. स. १८०३ साली मुंबईस जन्मले त्या वेळीं पेशवाई अद्यापि बुडाली नव्हती. नाना पटनायक इ. स. १८०० साली दिवंगत झाले होते. मराठ्यांस इंग्रजांचे दुसरे युद्ध होऊन लखनौराज अंगणवांचा तह इ. स. १८०३ साली झाला; त्याच वेळीं मराठ्यांशी नगदी तरा पेशवाई जवळ जवळ बुडण्याच्या पंथाम

लागली. इंग्रजांचा हात महाराष्ट्रांत कायमचाच शिरकुं लागला. अशा संवीस एक नाना (फडणीस) अस्तंगत होऊन दुसरा नाना (शंकरशेट) जन्मला. पेशवाई इ. स. १८१८ ला पार बुडाली. इ. स. १८२२ साली ह्या दुसऱ्या नानाचे वडील श्रीमंत शंकरशेट मुंबईस चारले आणि त्याच्या अवाढव्य इस्टेटीची पूर्ण मालकी केवळ १८ वर्षांचे कोवळे पोर नाना शंकरशेटकडे आली ! काय योगायोग !! कारण ह्या कोवळ्या तरुणाने एकदम उगवत्या इंग्रज प्रभुशी पुढे ४३ वर्षे मोठ्या वाणेदारपणाने जे असामान्य सहकार्य केले त्याची योग्यता आजकालच्या महात्मा गांधीच्या अस्मद्कार्याच्या खालोखाल एक महत्त्वाचा भाग म्हणून मुंबई इत्याख्याच्या इतिहासांत चमकलेल्यांत तिष्ठमात्र शकानाही. मग हा थोर पुरुषश्रेष्ठ संस्मरणीय नव्हे असे कोण म्हणेल ? तरी आजच्या महाराष्ट्रातील किती तरुण—मग ते कितीहि पढिक पढवीधर असोत—नानांची योग्यता खरोखरी किती आहे हे नानांच्या चरित्राचे महत्त्व खालील गोष्टीवरून सिद्ध होतं.

१. नानांचे घराणे गर्भश्रीमंत व्यापारी पेशाचे होते. त्यांचे स्थापणजे नारायणशेट ह्यांचा काटेवाडांतील पोरवंदर येथे मोठेच व इतर जडजवाहिरांचा व्यापार होणाऱ्या पणजे माणिकशेट ह्याकडे टाणे जिरह्यांतील तालुके मुरबाड ह्या गावी पोतदारी होती. हाच गाव ह्या इतिहासप्रसिद्ध घराण्याचा मूळ बतनाचा होता. पुढे नानांचे आज्ञे वाबुलशेट ह्याच्या कारकीर्दीत मुंबईजवळील कर्याण गाव हा पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत असल्यामुळे ह्या सर्व प्रांतांत पोर्तुगीजांची देशबुडवीच नव्हे तर हिंदुधर्माच्या रमातळाम नेऊ पाहणाऱ्या कारवाई चालवी होती. अशा धमडुर्मांत बगडच्या खाडीच्या तोंडाशी असलेले घोडवंदर नावाचे मान्याचे बंदर आपल्या घराण्याच्या व्यापाराचे केंद्र म्हणून निवडून काढून आपले बस्तान धाटले ! इतकेच नव्हे कालांतराने मुंबईकडे इंग्रजांकडे जाऊन तेथील व्यापारपेढ बाहू लागली म्हणून लगेच वाबुलशेटाने तेथेहि आपली एक पेढी उघडली.

२. वाबुलशेटाना शंकरशेट पुत्र आले. ते नर चापमे वेष्ट मवाई गिवालं. त्यांनी आपल्या व पात्या जुन्या व्यापारात नवीन वळण लाविले. त्यासाठी शरशेटला घरी स्वावयाम कांती कमी नमतहि त्यांनी मुंबईस एका युरोपियन कंपनीत नोकरी धरली. हेतु हा की नुमने अपल्याला उमेडी माग. याची डनकेच नव्हे तर इंग्रजांची व्यापारी मोड हस्तगत व्हावी. वाबुलशेटांना प्रथम प्रथम हा भ्रष्टाकार पमत पडला नारी, पण लगेच जेव्हा शंकरशेटांनी व्यापारात चाराचे चचेचाळीस केले तेव्हा वाबुलशेटांनी चिरजिवाची पाठ धोपटवी. शरशेटच्या अंतःकळी “त्याच्या मजिन्यांत मोठा लाग रुपये रोग आणि एक लाग्याचे जवारी होणे” असे त्याचे चरित्रकार रा. पिनळे लिहिताने !

३. अशा कर्तृ-ववान् वैश्याच्या पोटी नाना हे इ. स. १८०३ साली रत्न निर्माण झाले. त्यांनी वैश्य वृत्तीत तर आपल्या जनकावर मवाई शरशेटपणा गाजविल्या. इतकेच नव्हे, तर महाराष्ट्रातील मुंबईशिरीत नाना फडणिमावर मवाई नानापणा गाजविल्या हे

भावी इतिहासकारांना कबूल करावें लागेल. चार पिढ्यांचा गर्भश्रीमंतपणा भोगूनहि केवळ १८ वर्षांचे मूल अमृत त्या घेऊन पाहिला मुंबईचा गव्हर्नर मॉट स्टुअर्ट एल्-फिन्स्टन हा महाराष्ट्राच्या शिक्षणाच्या बाबतीत नानांची सहाय्य नव्हे तर आर्थिक मदत मागावयास येतो ही काय लहानसहान गोष्ट ? ही गोष्ट नानांचा मोठेपणाच नव्हे तर अव्वल इंग्रजीचा पाया घालणाऱ्या इंग्रज वहादूरांचा नम्रपणाहि टाकविते. त्या वेळी हल्लीच्या चर्चिलप्रमाणे सारेच इंग्रज उर्मट असते तर इंग्रजांचे पाय येथे रोवलेच गेले नसते.

४. नाना द. स. १८०३ साली जन्मले. इ. स. १८२२ साली बाप वारल्यावर एकदम सार्वजनिक कार्यात अगदी अग्रेसर म्हणून घडकू लागले. इ. स. १८४० च्या सुमारास तर त्याच्या भुरगुटीशिवाय महाराष्ट्रातील सार्वजनिक चळवळीचे एक पानहि हालेना ! १८५७ सालच्या वेडात नाना सामील होते अशा सशय-पिशाचात इंग्रज वहादूरांचा घेरले. पण जेव्हा मुंबईच्या पोलीस कमिशनराची बालबाल समज खात्री झाली तेव्हा पुढील गव्हर्नराना मागील सर्व गव्हर्नराप्रमाणे नानांची पुन मर्जी संपादन्याचा क्रम सुरू केला. पार काय नानांच्या निधनानंतर तेव्हाचे मुंबईचे गव्हर्नर सर ग्रॅटल क्रियर त्यांनी व्यक्तिशःच नव्हे तर इलाक्याधिपति आणि ब्रिटिश बादशहाचा प्रतिनिधि म्हणून जी श्रेण उघड दुष्प्रवृत्त्याची पत्र पाठविली व जी रा. पितळे त्यांनी दिहिलेल्या चरित्रात पान १५०, १५१ र प्रसिद्ध झाली आहेत, त्यावरून नानांची स्वाभिनिष्ठाच नव्हे तर दंगनिष्ठाहि सिद्ध होत आहे !

५. नानांचे सार्वजनिक कार्य. शिक्षणाचे बाबतीत इ. स. १८२२ साली शिंदे स्कूल बुरु अँड स्कूल सोसायटीसमून तो शेवटी शेवटी हल्लीची मुंबई युनिव्हर्सिटी स्थापन होईतांयत पुराणाच्या व बायकांच्या, प्राथमिक, दुय्यम आणि वरिष्ठ शिक्षणांत, सर्व प्रकार नाना होते. युक्ति, नेतृत्व आणि दानशूरपणा सारख्या राजन राहिल. राजकारणात — १८२९ साली मुंबईचे चीफ जस्टिस सर जॉन पीटर ग्रॅट त्यांनी हेविंग्स कोर्सेस अँडच्या बाबतीत हिंदी लोकांची आजू उचलली म्हणून त्या वेळेचे गव्हर्नर सर जॉन माल्कम त्यांनी या उदार न्यायाधिपाला राजीनामा द्यावयास लावला म्हणून सरकारची निर्भरसना करण्याकरिता जी हिंदी लोकांनी मुबईत जाहीर समा भरली तिचे नाना अभ्यस्त होते. इतकेच नव्हे ज्याचा निषेध नानांनी केला, तेच माल्कमसाहेब टिडु-स्थानचे प्रत्यक्ष वहादूरांसोय लॉर्ड ब्रिटिश त्यांच्याशी मिळून जेव्हा हिंदुस्थानातील सर्वांची दुष्ट चाल बंद करू पाहात होते, तेव्हा अगल्यातील बाळगणांनी अनिश्चय नीति विरोध केला म्हणून महाराष्ट्रियांची मदत मागण्यास लॉर्ड ब्रिटिशसाहेबना नाना शंकरशेटलच्या भेटीस पुन पुन पाठविले ! त्यांचेच नाव सहकार्य अथवा प्रतिसहकार्य ! त्यांचेच दगडाचा व नानांचा मोठेपणा दिसतो. जे आजहि गांधी-आयबिनन्य लवकर माघेना ते त्या वेळी नाना ब्रिटिश साधने ! अनेक विरट प्रसंग नानांची एकामागून एक नव्यालीन

लगली, इंग्रजांचा हात महाराष्ट्रांत बायमचाच शिरकूंगायच. अशा मंचीस एक नाना (फडणीस) अस्तंगत होऊन दुसरा नाना (शंकरगेट) उमग्या. पेडावाडे इ. म. १८१८ ला पार बुडाली. इ. म. १८२२ साठी ह्या दुसऱ्या नानाचे वडील श्रीमंत शंकरगेट मुंबईस वारले आणि त्यांच्या अशाढव्य इंग्रजीची पूर्ण मालकी केवळ १८ वर्षांचे बोंबळे पोर नाना शंकरगेटकडे आली ! बाय योगायोग !! कारण ह्या बोंबळ्या तरुणाने एकदम उमगल्या इंग्रज प्रभुशी पुढे ४३ वर्षे मोठ्या बाणेशापणाने जे असामान्य सहकार्य केले त्याची योग्यता आजसालच्या महान्मा गांधींच्या अंगदम्यांच्या ग्यालोसाल एवढ महत्त्वाचा भाग म्हणून मुंबई इंग्रजांच्या इतिहासांत नमवेल्या ह्यांत निवृत्तमान शरणाक्ष, मग हा धोर पुरवप्रेत संस्मरणीय नव्हे असे बोंग म्हणेल ? तरी आजच्या महाराष्ट्रातील किती तरुण—मग ते कितीहि पढिक पढीधर अंगान—नानांची योग्यता ग्योसरी किती आहे हे नानांच्या चरित्राचे महत्त्व ग्यालीस गोष्टीबद्दल मिळ होतें.

१. नानांचे घराणें मनेश्रीनेत व्यापारी पेशाचें होतें. त्यांचे खातरपणजे नारायण-गेट हांचा फाट्याडांनील पोरबंदर तेथे मोन्ये व इतर जडव्याहिरांचा व्यापार होता. पणजे माणिकगट ह्याकडे टाणें जिऱ्यांनील ताडुके मुरदाड ह्या गावीं पोतदारी होनी. हाच गाव ह्या इतिहासप्रसिद्ध पराण्याचा मूळ वननाचा होना. पुढें नानांचे आज्ञे बाबुलगेट ह्यांच्या कारकीर्दींत मुंबईजवळील कल्याण प्राप्त हा पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत असल्यामुळें ह्यामध्यें प्रांतांत पोर्तुगीजांची देणउडवीच नव्हे तर हिंदुधर्माला रसातळास मेळ पाहणारी कारवाई चाल्यी होती. अशा धामधुमीत वसईच्या ग्याडीच्या तांडाशी असलेले घोंडनेंदर नांवाचे मान्याचें बंदर आपल्या घराण्याच्या व्यापाराचें केंद्र म्हणून निवडून काढून आपले वस्तान धाडलें ! इतकेच नव्हे कालांतरानें मुंबईवेद इंग्रजांकडे जाऊन तेथील व्यापारभंड वाट लागली म्हणून लगच बाबुलगेटीनें तेथेहि आपली एक पेढी उपडली.

२. बाबुलगेटीना शंकरगेट पुत्र झाले. ते नर वारमे वेश मराडे निराळ. त्यांनीं आपल्या घराण्या जुन्या व्यापारास नवीन वळण त्याविलें. त्यामाडीं शंकरगेटच्या घरीं भावय्यास बाही कमी नसताहि त्यानीं मुंबईस एका युरोपियन कंपनींत नोमरी धरली. हेतु हा की नुमतें अपल्याला उमेजी माप. याती इतकेच नव्हे तर इंग्रजांची व्यापारी मोड हलगत व्हावी. बाबुलगेटीना प्रथम प्रथम हा भ्रष्टाकार पसंत पडला नाही, पण लगेच जेव्हां शंकरगेटीनीं व्यापारात चाराचे चव्चेचालीस केले तेव्हा बाबुलगेटीनीं चिगजिवाची पाठ धोपटली. शंकरगेटच्या अतकाळीं “त्याच्या चिगजिन्यांत सोळा लाख रुपये रोकव आणि एक लाखाचे जवाहीर होतें” असे त्याचे चिगजिकार रा. पितळे लिहिलान !

३. अशा कर्तृववान् बैभ्याच्या पोटी नाना हे इ. म. १८०३ माली रत्न निर्माण झाले. त्यानीं वैश्य वृत्तींत तर आपल्या जनकावर सवाई शंकरगेटपणा गाजविला. इतकेच नव्हे, तर महाराष्ट्रातील मुत्सद्देगिरांतहि नाना फडणिसावर सवाई नानापणा गाजविल्या हे

मागी इतिहासकारांना कबूल करावे लागेल. चार पिढ्यांचा गर्भश्रीमंतपणा मोगूनहि केवळ १८ वर्षांचे मूल असून त्या घेऊनच पहिल्या मुंबईचा गव्हर्नर मॉर. मुन्डर्ट एल्फिन्स्टन हा महाराष्ट्राच्या शिक्षणाच्या शक्तीत नानाची सल्लाच नव्हे तर आर्थिक मदत मागावयास येतो हा काय लहानसहान गोष्ट ? ही गोष्ट नानाचा मोठेपणाच नव्हे तर अव्वल इंग्रजीचा पाया घालणाऱ्या इंग्रज व्हाढरांचा नम्रपणाहि दाखविते. त्या वेळी हल्लीच्या चर्चितप्रमाणे सारेच इंग्रज उर्मट असते तर इंग्रजांचे पाय येथे रोवलेच नव्हते.

४. नाना इ. स. १८०३ साली जन्मले. इ. स. १८२२ साली काप वारल्यावर एकदम सार्वजनिक कार्यात अगदी अग्रेसर म्हणून घडकू लागले. इ. स. १८४०च्या सुमारास तर त्यांच्या भुकुटीशिवाय महाराष्ट्रातील सार्वजनिक चळवळींचे एक पानहि हायना ! १८५७ सालच्या संघर्षात नाना सामील होऊन अशा गडगड-पिशाच्याने इंग्रज व्हाढरांचा घेरले. पण जेव्हा मुंबईच्या पोलीस कमिशनराची बालबाल समझ ग्यात्री शाली तेव्हा पुढील गव्हर्नरांना मार्गाला सर्व गव्हर्नरांप्रमाणे नानाची पुनः मर्जी संपादन्याचा मुद्दा येला. पार काय नानाच्या निधनानंतर तेव्हांचे मुंबईचे गव्हर्नर सर बार्टन न्याय्यांनी व्यक्तिशःच नव्हे तर इत्याभ्याधिपति आणि ब्रिटिश ब्रदरहॉचा प्रतिलिपि जी वोन उघड दुसळवण्याची पत्रे पाठविली व जे रा. पितळे यांनी लिहिल्या पत्रां पान ३५०, ३५१ वर प्रसिद्ध झाल्या आहेत, त्यावरून नानांची शक्ती तर दंगनिष्ठाहि सिद्ध होत आहे !

साथच गव्हर्नरांना येथे प्यारी व थानी असा प्रचार पडण्याभाट व पडण्यापुढं मारणां नाना मृत्युशय्येवर पडपयंत चालू होता. ज्यूरीचा व पेटी मेसनचा हफ, ग्मॉल कॉज कोर्टमज्बेहि वॉरन्टरच्या मदतीवाचून काम चालत अगत त्यावेळी साध्या वस्त्रा-कटून काम चालणें, वगैरे गोष्टीसमस्त प्रत्यक्ष कायदे-मंडळांत एतद्देशियांचा शिरकाव मिळवीपर्यंत राहू हफ नातांना पडोराठीं माम-डान-ट्रेंड वगैरे निरनिराळ्या उपायानीं मंपादन करावे लागले ! त्या वेळच्या सर्वच संस्थांचे तेच वहुतेक संस्थापक होते. इतकंच नव्हे तर वहुतेकांचे ते अध्यक्ष आणि सर्वांचे निश्चय आश्रयदाते तर होणेच ! फार तर काय मुंबई म्युनिसिपालिटी, मुंबई विधविशालय हीच नव्हत, तर बँक बँची भर घालण्यासाठीं निघालेली व्यापारीचळवळ अशा किंवा प्रत्यक्ष जी. आय. पी. रेल्वेमार्गाच्या प्रचंड कंपनीची स्थापना अशा, त्यांच्या प्रत्यक्ष ममलूकीशिवाय व मदती-शिवाय कोणतेंहि कार्य होऊंच नये असा त्या वेळीं नानांचा त्याप असे ! आणि या डोईजड शालेल्या रेल्वेचे नाना तर एक टायरेक्टर असत. आपलें यत्न आहे की नाही हें पाहण्यासाठीं नाना फेव्हा फेव्हा आपण प्रयाग करावयाचा असल्याम स्टेशनावर पाच पांच मिनिटें मुद्राम उशीर करून जात, ते आल्याशिवाय त्यांचा फर्स्टक्लास रिशर्व्हड डबा जाग्या हालत नसे अशी आख्यायिका आहे !

असो. अशा तऱ्हेसिल्याच्या गोष्टी लिहीत यत्नल्याम लेखकाचा विस्तार आवांठ्या-बाहेर जाईल, म्हणून केवळ स्थूलमानानें व संक्षेपानेंच नानांच्या सार्वजनिक चरित्राकडे पाहणें माग आहे. येणेंप्रमाणें इ. स. १८२२ पासून इ. स. १८६५ पर्यंत अव्वल इंग्रजीच्या पहिल्या टोन रिक्या नानांच्या केवळ मुदीत गेल्या. म्हणून त्या युगाला महाराष्ट्रांतलें नाना-युग म्हटलें तरी अतिशयोक्तीचा आरोप आम्हावर येईलचें वाटत नाही. व्यापुढें रानडे, टिळक वगैरेंचीं युगें झालीं. पण तीं त्यांच्या अगदीं नानावतकीं मुदीत घळलीं गेलीं नाहीत. बडोद्याचे सयाजीराव, कोल्हापूरचे शाहू छत्रपति, पुण्याचे जोतिराव फुले, रानडे, गोखले, टिळक, मुंबईचे दादाभाई नवरोजी किंवा फरोजशाहा मेधा, वगैरे थोर थोर धुरीणांची वृहन्महाराष्ट्रांत सिंहासनें आणि प्रभावळ्या होऊन गेल्या. परंतु आधुनिक महाराष्ट्राचा पितामह ही लौकिक संज्ञा जर कोणास देणें योग्य असेल तर ती, गुजराथ आणि महाराष्ट्राच्या दोन्ही देशांना आवरून घरणारी जी मध्यवर्ती मुंबई नगरां आरं तिच्यात जन्मून अंतर्धान पावणाऱ्या ह्या आमच्या नाना गंकरशेटजींनाच देणें प्राप्त आहे, असे आमचें मत विचाराअंतीं वनलें आहे.

सार्वजनिक चरित्राप्रमाणेंच नानांचे खासगी आणि धार्मिक चरित्रहि उजळ आणि भाग्यवान् होतें. एक विशेष गोष्ट आणि त्याहूनहि विशेष गोष्ट म्हणजे त्यांच्या सार्व-जनिक अथवा खासगी चारित्र्याला आपल्या विशिष्ट स्वजाति अभिमानाची दुर्गंधी कधीच मुटली नाही, हें सारी इतिहासकारांना अवश्य घ्यानात घेण्यामारगे आहे.

चंगालचे राजा राममोहन राय ह्याना आधुनिक हिंदुस्थानचे पितामह समजण्यांत येत. इ. स. १८२२ पासून इ. स. १८६१ पर्यंत (ह्या सारंगी राम-

मोहन क्रिस्टल येथें बारीक) नऊ वरें नाना त्यांचे सावैबनिक चारित्र्यांत समकालीन होतें. इतकेंच नव्हे तर सर्ताची चाल बंद करण्यांत नाना राममोहनाचे सहकारी होते. राममोहनांचे चारित्र्य अखिल हिंदुस्थानालाच नव्हे तर जगाच्या गंगामुखीवर स्वमणारें होतें. अगाध विद्वत्ता आणि श्रुतिपुत्र धर्मप्रवर्तक ही देवी सपत्ति राममोहनांच्या बांय्याला आल्यामुळे राममोहनाकडे अर्थात् आधुनिक हिंदुस्थानचें पितामहत्व जाति पुरें, तरा महाराष्ट्रपुरतेच पाहावयाचे जाल्यास नाना (धार्मिक बाबीचा विचार बाळगून) महाराष्ट्राचा राजा राममोहन राय म्हणावयास हरकत कोणती ? असो, नाना शंकरदेव हे एक अमामान्य पुरुषश्रेष्ठ होते म्हणून ते विस्मरणीय आहेत हे सिद्ध झाले. येथें आमच्या लेखाचा पहिला भाग समाप्त झाला.

[या लेखाचा दुसरा भाग लिहिण्या मेला नाही]

देश्याविषयी भाग पाटण्याचा अविवार जनतेच्या आंहे की नाही ? पहिल्या प्रश्नासंबंधी माझे स्वतःचे मत असे आहे की प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष दाम्ने दुकान उघडण्याचा अधिवार जसा कोणत्याही व्यक्तीला किंवा संस्थेला नाही तसाच तो सरकारलाही नाही; कारण सरकार ही केवळ एक मानवी संस्था आहे. एकाच्या दाम्नाजीचा पायदा दुसऱ्याने घेणे हे जर उघड उघड अनीतीचे आहे तर ही अनीति राजकारणाच्या समीक्षेने सरकारलाही आन्वण्याचा अधिवार नाही व असे नये हे उघड आहे दुसऱ्या प्रश्नाचे माझे उत्तर असे आहे की, सरकार जर हा व्यापार ताबडतोब बंद करत नसेल तर लोकांनी घनघोर प्रयत्न करून त्यास तसे करण्यास भाग पाटण्याचा अधिवार सर्वे जनतेसच काय पण शक्य असल्यास कोणाही एका व्यक्तीसहि आहे. परंतु हा प्रश्न तत्वाचा नसून व्यवहाराचा आहे, आणि ज्या अर्थी दुसऱ्या प्रजेने समर्थ सरकारांनी विचरुना त्याच्यामागे लपलेल्या दुष्ट भांडवल्याल्यांनी इगडा-बयांचे आहे त्या अर्थी या बाबतीत विनाकारण मतास अगर प्राणा न करता किंवा वायफळ अन्यायकारहि न करता कोही तरी जाहीर उपाय करणे जरूर आहे. हे सोपे नसून तत्फळ घडवून आणण्यासारखे काम नाही हेहि मी जाणून आहे.

व्यापाराचा इतिहास

या निषिद्ध व्यापाराचा इतिहास फार मनोरंजक आणि चौखर आहे. ह्या व्यापाराचा उगम आधुनिक पाश्चात्य राजकारणाशिवाय इतरत्र कोठे झालून काढणे अत्यंत कठीण काम आहे. निश्चय आणि होरोअरिड्यन धर्मोपदेशी इतर कोणत्याही आधुनिक सुधारलेल्या धर्मांमध्ये दारूचा पूर्ण निषेकारा व्यक्त करण्यांत आलेल्या आढळतो. इतकेच नव्हे, कोणत्याही निस्ती अगर पात्री सहृदय मनुष्यास या व्यापाराचा मनापासून तिढकारा आल्याशिवाय राहणार नाही अशी माझी समजूत आहे. असे असून सुधारलेल्या देशांतले आधुनिक राजकारणात या व्यापाराचा व्यभिचारक्या शिरल्या, हा एक मोठा मनोरंजक प्रश्न आहे. हे कोडे मुळीच नाही. आधुनिक राजकारण म्हणजे भांडवल्याल्यांचा धुडगूस होय. जगात अद्याप परत लोकांनी कोडेच अवतीर्ण झाली नाही, आणि ती असल्या असल्या कोणाच्याहि वाटल्यावर लीवरच उतरणार आहे अशांतल्याहि भाग नाही. परचकाची भीति वाटल्यावरून अमेरिकेसरख्या सुधारलेल्या किंवा रशियासारख्या मागासलेल्या देशांतले मुत्सद्दयांनी जरी थोडाबहुत हा व्यभिचारमन्यास केलेल्या आढळतो तरी तेथेहि परचकाची भीति नष्ट होतांच हा सन्यासहि असंगत होण्याची भीति उदय पावत असलेली आढळत आहे. याचे कारण एवढेच की, जगाभर मुत्सद्दयांचे पाठीवर भांडवलवात्यांचा सवाई सोडा उगारलेला असतो. आणि ह्या दोगांच्या मग्नमतामुळे हा व्यभिचार पुन्हा पूर्वीहून अधिक दुणावतो. त्यापुढे धर्माच्या किंवा नीतीच्या वायवारांचे काही चालत नाही.

ह्या व्यापाराचें पिटूं

आमच्या देशांत गेल्या शतकांत ह्या व्यापाराचें हें पिटूं कसे शिरले, कसे मोठे झाले आणि आतां कसे दोईजड झाले आहे ह्या सर्व गोष्टी डोळे असणारास सहज दिसण्यासारख्या आहेत. पूर्वीच्या रामराज्यांतील गोंध राहो, पण परवांच्या आमच्या मराठी राज्यांत देखील दारूबाजी नव्हती असें विधान करण्याचे घाडस माझे हातून होत नाहीं. तरी पण हल्लीप्रमाणे दारूचे दुकान उघड मांडून त्याच्या कडवर सरकार-दरबारांत सरदारी पटकावणारे हल्लीचे वाटलीबहादूर शंभर वर्षांमागे निदान आमच्या देशात तरी अत्यंत दुर्मिळ होते असें मला वाटते. त्याचा आतां आमच्यांत इतका मुळमुळाट झाला आहे की, ते आमच्या सरकारचे मुख्य आश्रयदाते झाले आहेत. मुंबई इलाख्याच्या चालू बजेटांत एकंदर जमा रु. १४०१२२००० आहे. त्यात अवकारी खात्याची जमा रु. ४२४५०००० आणि फाळीचा वगळ रु. ५८१२८०००. मुंबई इलाख्याची लोकसंख्या अंदाजे २ कोटी आहे. ह्यांत सान्नी मुले, मोठीं माणसे व थोड्या या सर्वांचा समावेश होतो. ह्या इलाख्यांत दर माणशीं शेतकीचा कर २॥ रुपये तर दारूबाजीबद्दल दर माणशीं दोन रुपये वसूल द्यावा लागतो. असे असतंही "मुंबई इलाखा दारूबाज नाही" अशी सरकारां माहिती खात्याकडून आरोळी ठोकण्यात आली आहे या वास्तवात माहिती खात्याकडून जें एक तीन पानांचे पत्रक प्रसिद्ध झाले आहे तें वाचून सरकारची इज्जत वाढने की कमी होते हें कोणोहि आपल्यागिच ठरवावें. या पत्रकात सरकारच्यातर्फेच कुली देण्यात आली आहे की, मुंबई व लगतचा ठाणे जिल्हा ह्यात गेल्या दहा वर्षांत दारूचा खप १४०००० गॅलननी वाढलेला असून एका लहानशा कुलीचा जिल्ह्यांत तो २५००० गॅलननी वाढला आहे. परंतु दारू पिऊन गुन्हे केल्याचें जें कोटक १९१९-१९२० सालच्या अवकारी खात्याच्या रिपोर्टात सरकारनें प्रसिद्ध केले आहे त्यांत कुलीचा जिल्ह्यांत ३७ आणि पुणे जिल्ह्यात १२०८ गुन्हे घडून त्यांना शिवाहि ठोठावल्याची नोंद करण्यात आली आहे. यावरून आमच्या स्वतःचे जिल्ह्याची दारूबाजीबद्दल जरी प्रसिद्धि नाही तरी आमच्या कपाळीं दारू पिऊन गुन्हे केल्याचा टिळा सर्वांपेक्षाहि अधिक टळक व्यवस्थानें भाग्य आहे. हें मात्र एक पुणेरी गोंधळगालच आहे. "मुंबई इलाखा दारूबाज नाही" आणि पुणे शहर दारू पिऊन गुन्हे करणारे आहे हें जे सरकार पक्कच तोडानें सांगत आहे ते आम्ही कोणत्या वानांनीं ऐकावें व कोणत्या मनानें विचारावें वर ? तें कमेंहि असो ! आमच्या देशात शिरलेला हा दारूचा व्यापार ऊर्फ उंटाचें पिटू आता किती दोईजड झाले आहे आणि त्याच्या बाहेर काढणे म्हणजे सर्व घर पाडून नवीन, बांधण्यासारखे कष्टमय जाले आहे. एक दोनशी सोडून दारूबाजी ही सर्वांत अधिक उत्पन्नाची वाच सरकारनें करून ठेवली आहे.

दारूचा व्यापार, सरकार आणि बहुजनसमाज

या लेखाच्या मधल्यात मांगितल्याप्रमाणे नियमित आणि निश्चित स्वरूपांतच आज येथे आपल्यास जबाबदारपूर्वक विचार करावयाचा आहे. दारूचे अथवा इतर व्यसनाचे उच्चाटन करणे इतक्या माधारण स्वरूपांत, असल्या साधारण संभन व्यावहारिक फायद्याचे होईल असे संभवत नाही. ह्या विषयाचा बहुजनसमाजाच्या हिताच्या दृष्टीनेच विशेष विचार करावयाचा आहे. सुशिक्षित वर्ग, भाडवलावाले, अधिकारीवर्ग, मोठमोठे जमीनदार, ह्यांच्या हिताची काळजी घेण्यास ते स्वतः समर्थ आहेत. बहुजनसमाजाची - निदान हिंदुस्थानातील जनतेची तशी गोष्ट नाही. सरकार स्वकीय असो, परकीय असो, ते जनतेचे पूर्णपणे प्रतिनिधि होईपर्यंत तिचे दृष्टी या स्वरूपातच येथे राहणार; आणि त्या दृष्टीनेच जनतेच्या पैशाचा व्यय करण्याचा त्याला अधिकार राहणार. काही विद्वान् लोक दारूसारख्या व्यसनाचे वाचनीय व्यक्तित्वातच्याचा मुद्दा घुसडतात. रा. ल्वाटेसारख्या व्यसनद्वेष्यांनीमुद्दा हाच मुद्दा पुढे आणलेला आहे. आमचे सरकार जर पूर्णपणे प्रातिनिधिक असते, तेव्हाहि जरी हा मुद्दा योग्य ठरला नसता, तरी ओभून गेल्या असता. आतां तो जनतेच्या दृष्टीने विशेषतः निषिद्ध आहे. पुढारलेल्या वर्गापैकी कोणीहि किम्वतुना प्रत्यक्ष सरकारदेखील ही सद्य पुढे आणणे म्हणजे हल्लेसारख्या कटकटीच्या काळी, मत्प्रत-बर्दीसारख्या दुर्घट सुधारणेच्या कामीहि प्रागतिक्थनी आपल्या उलट जाणूनउगून

गैरसमजाची धूळ उडवून घेण्यासारखे आहे. म्हणून हा मुद्दा अथवा सचव आजच्या विषयासंबंधी कोणी पुढे आणणार नाहीत अशी माझी आशा आहे. दारू पिणाऱ्या कांहीं अपवादामुळे व्यक्ती असल्या तरी सर्व समाजचे समाज ह्या व्यसनापायी मागासलेल्या स्थितीत वर निर्दिष्ट केलेल्या पुढारलेल्या वर्गात आढळून येत नाही. उलटपक्षी बहुजन-समाजात अशा कित्येक जाती आढळतील की, सक्ति केल्याशिवाय त्यांच्या उन्नतीची जवळजवळ आशाच खुंटलेली आहे. दारूचा व्यापार, हल्लीं चालू आहे तथा प्रकारचा, नेद केल्यामुळे कांही मांडवळवाल्यांचा व्यक्तिशः तोय होईल हें कबूल आहे. पण सरकार हे व्यक्तीवादी नवून सर्व जनतेसाठी असते.

राजकीय स्वरूप

सरकारने आणि प्रजापक्षाच्या कोणत्याहि पुढाऱ्याने हा विषय राजकीय स्वरूपाचा नाही हें ध्यानांत ठेवणे अवश्य आहे. सामाजिक सुधारणेच्या कोणत्याहि विषयाला एकदा कां राजकीय स्वरूप आलें कीं त्याची प्रगति खुद्द त्याला अनिष्ट वळण लागतें, इतकेच नव्हे तर भीक नसो पण कुत्रे आयर असे सुधारकांनाच नव्हे तर सरकारलाहि म्हणण्याची पाळी येते. गरीब असूनहि या बाबतीत सरकार आणि जनतेचे पुढारी यांचेकडून वळत न वळत वेळोवेळी चुका होतात आणि अशी चूक शाली म्हणजे विशेषतः सरकारपेक्षा जनतेचेच जास्त नुकसान होतें; त्याचें कारण कोठल्याहि देशांत अघिष्ठित सरकारपेक्षां प्रजापक्ष अद्यापि दुबळाच आहे. पुढाऱ्यांनीं हि ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे कीं, सरकार मग तें स्वकीय असो किंवा परकीय असो तें बहुतेक शिरजोरच असते. म्हणून अशा सार्वजनिक सुधारणेच्या बाबतीत प्रागतिक सुधारकांनी सरकारच्या साहाय्या धावून जाण्यापूर्वी निराधार जनते-संबंधी आपलीं सर्व कर्तव्यं व जबाबदारी त्यांनीं पार पाडली आहे कीं नाही, हें पाहावें. परवां मी एकदा ज्ञानप्रकाशांत म्हटलें होतें कीं, दारूचा व्यापार बंद करणें हें आमच्या सरकारला सोपें आहे. त्या वेळीं बर्मनाचा पराजय करणें आणि दारूचा व्यापार सोडणें ह्या दोन गोष्टींची मी तुम्हा करूनच बरोल विधान केलें होतें. निदान कोणाहि सुधारक व्यक्ती कित्या संस्थेपेक्षां दारूचा व्यापार बंद करणें ही गोष्ट सरकारलाच अधिक सोपी आहे असे माझे अद्यापि प्रामाणिक मत आहे. हें मत राजकीय स्वरूपाचें नसलें तरी राजकीय अर्थशास्त्राला घडून आहे. तें कोणी सप्रमाण चुकीचें ठराविल्यास मी माफी मागून परत घेण्यास तयार आहे.

मुख्य मुद्दा

माझा आजचा मुद्दा सरकारास दारूसारख्या निषिद्ध वस्तूचा उघड्या छातीने व्यापार चालविण्याचा अधिकार आहे किंवा नाही आणि तो नसल्यास सरकारला हा व्यापार सोडून

देश्याविपर्यायी भाग पाडण्याचा अधिकार जनतेला आहे की नाही ? पहिल्या प्रश्नासंबंधी माझे स्वतःचे नम्र मत असें आहे की (प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष दारूचे दुकान उघडण्याचा अधिकार जसा कोणत्याही व्यक्तीला किंवा संस्थेला नाही तमाच तो सरकारलाही नाही; कारण सरकार ही केवळ एक मानवी संस्था आहे. एकाच्या दारूबाजाचा फायदा दुसऱ्याने घेणें हें जर उघड उघड अनीतीचें आहे तर ही अनीति राजकारणाच्या सर्वांवर सरकारलाही आचरण्याचा अधिकार नाही व अमुं नये हें उघड आहे) दुसऱ्या प्रश्नाचें माझे उत्तर असें आहे की, सरकार जर हा व्यापार ताबडतोब बंद करत नसेल तर खेतांनीं घनघोर प्रयत्न करून त्याम तमें करण्यास भाग पाडण्याचा अधिकार सर्व जनतेसच काय पण शक्य असल्यास कोणाहि एका व्यक्तीसहि आहे. परंतु हा प्रश्न तत्त्वाचा नसून व्यवहाराचा आहे, आणि ज्या अर्थी दुष्ट्या प्रजेनें समर्थ सरकारांनीं किंवा त्याच्यामागे सरलेल्या दुष्ट भांडवलवाल्यांनीं ह्यादा-य्याचें आहे त्या अर्थी या बाबतींत विनाकारण संताप अगर त्रासा न करतां किंवा वायकळ अन्यायाचाहि न करतां कांहीं तरी जातीय उपाय करणें जरूर आहे. हे सोपें नसून तत्काळ घडवून आणण्यासारखे काम नाही हेंहि मी जाणून आहे.

व्यापाराचा इतिहास

या निविड व्यापाराचा इतिहास फार मनोरंजक आणि बोधपर आहे. ह्या व्यापाराचा उगम आधुनिक पाश्चात्य राजकारणाशिवाय इतर कोणते शोधून काढणें अत्यंत कठीण काम आहे. विद्वान आणि ओरोऑस्त्रियन धर्माखेरीज इतर कोणत्याहि आधुनिक मुखारलेल्या धर्मामध्ये दारूचा पूर्ण निष्कारा व्यक्त करण्यांत आलेला आढळतो. इतकेच नव्हे, कोणत्याहि विस्ती अगर पाशीं सहृदय मन्यगृहस्थास या व्यापाराचा मनापासून निष्कारा आल्याशिवाय राहणार नाही अशी माझी समजूत आहे. असें असून मुखारलेल्या देशांतील आधुनिक राजकारणात या व्यापाराचा व्यवहार कसा शिरला, हा एक मोठा मनोरंजक प्रश्न आहे. हें कांटे मुळावें नाही. आधुनिक राजकारण म्हणजे भांडवलवाल्याचा धुडगूस होय. जगांत अद्याप मर्यादित कोट्याही कोटिच अवतीर्ण झाली नाही, आणि ती वसल्या वसल्या कोणाच्याहि स्वाटण्यावर लीसतच उतरणार आहे अशांतच्याहि भाग नाही. परचक्राची भीति वाटल्यावरून अमेरिकेसारख्या मुखारलेल्या किंवा रशियामारल्या मागामलेल्या देशांतील मुसद्दयांनीं जरी थोडाप्रचुर हा व्यवहारसम्यास केलेला आढळतो तरी तेथेहि परचक्राची भीति नष्ट होतोंच हा सम्यासहि अन्नगत होण्याची भीति उदय पावत असलेली आढळत आहे. याचे कारण एवढेच की, जगाद्वार मुसद्दयाचे पाटीवर भांडवलवाल्यांचा गवार्ड मोठा उगारलेल्या असतो. आणि ह्या दोघांच्या संगममनानुद्धे हा व्यवहार पुन्हा पुन्हा अधिक दुष्पायांत. त्यापुढें धर्माच्या किंवा नीतीच्या वायवारांचें कांरी चालत नाही.

ह्या व्यापाराचें पिटू

आमच्या देशात गेल्या शतकांत ह्या व्यापाराचें हें पिटू, कसें शिरलें, कसें मोठे झाले आणि आता कसें डोईजड झाले आहे ह्या मबे गोष्टी डोळे असणारास सहज दिसण्यासारख्या आहेत.

पूर्वीच्या रामराज्यातील गोष्ट राहो, पण परबांच्या आमच्या मराठा राज्यात देखील दारूबाजी नव्हती असें विधान करण्याचें घाडस भासे हातून होत नाही, तरी पण हद्दगमनाणें दारूचें दुकान उघड मांडून त्याच्या बळावर सरकार-दरबारांत सरदारां पटकावणारे हल्ल्यांचे घाटलीबहादूर शंभर वर्षांमागे निघून आमच्या देशात तरी अत्यंत दुर्मिळ होत असें मला वाटते. त्यांचा आतां आमच्यात इतका मुळमुळाट झाला आहे की, ते आमच्या सरकारचें मुख्य आश्रयदाते झाले आहेत, मुंबई इलाख्याच्या चान्द्र धर्जेरांत एकंदर जमा रु. १४०१२२००० आहे. त्यांत अश्वकरी खात्याची जमा रु. ४२४५०००० आणि कालीचा वसुध रु. ५८१२८०००. मुंबई इलाख्याची लोकसंख्या अठ्ठासहस्र २ कोटी आहे. ह्यांत तान्हा मुले, मोठी माणसे व बायका या सर्वांचा समावेश होतो. ह्या इलाख्यात दर माणशीं शेतकंचा कर २॥ रुपये तर दारूबाजीबद्दल दर माणशीं दोन रुपये वसूल घावा लागतो. असें अगुनहि “मुंबई इलाखा दारूबाज नाही” अशी सरकारी माहिती स्वात्पाकटून आरोळी ठोकण्यांत आली आहे. या बाबतींत माहिती स्वात्पाकटून जे एक तीन पानांचे पत्रक प्रसिद्ध झालें आहे तें वाचून सरकारची इज्जत वाढते की कमी होते हे कोणीहि आपल्याशींच ठरवावे. या पत्रकात सरकारच्यातर्फेच कडुली देण्यांत आली आहे की, मुंबई व लगतचा ठाण जिल्हा ह्यांत गेल्या दहा वर्षांत दारूचा खप १४००००० गॅलननीं वाढलेला असून एका बहान्या कुलाबा जिल्ह्यांत तो २५,००० गॅलननीं वाढला आहे. परंतु दारू पिऊन गुन्हे केल्यांच जे कोष्टक १९१९-१९२० सालच्या अवसारी हान्याच्या रिपोर्टांत सरकारनें प्रसिद्ध केले आहे त्यांत कुलाबा जिल्ह्यांत ३७ आणि पुणे जिल्ह्यांत १२०८ गुन्हे घडून त्यांना शिवाहि टोठावल्याची नोंद करण्यांत आली आहे. यावरून आमच्या मनाचे जिव्याची दारूबाजीबद्दल जरा प्रसिद्धि नाही तरी आमच्या कपाळीं दारू पिऊन गुन्हे केल्याचा टिळा सर्वांपेक्षांहि अधिक छळक लावण्यात आला आहे. हे मात्र एक पुणेरा गौडंगलच आहे. “मुंबई इलाखा दारूबाज नाही” आणि पुणे शहर दारू पिऊन गुन्हे करणारें आहे हे जे सरकार एकदां तोंडांनें गायत आहे तें आम्ही कोणत्या वानांनीं ऐकावे व कोणत्या मनानें विश्वासार्थें वें ? ते कोणीहि अगो ! आमच्या देशात शिरलेल्या ह्या दारूचा व्यापार ऊर्फ उताचें पिटू आता किती डोईजड झालें आहे आणि त्याला वाहेर काढणें म्हणजे सर्व घर पाडून नवीन, बावण्यामारचें कष्टमय झालें आहे. एक शेतकी सोडून दारूबाजी ही सर्वांन अधिक उन्मत्ताची बाब सरकारनें कसून ठेवली आहे.

दारूची बंदी की शिक्षणाची साक्ति?

त्यांत विशेष दुःखाची गोष्ट की, दारूबंदी की शिक्षणाची साक्ति हा पंच बहुजनसमाजाच्या गरज्याला पडला आहे. दिवसेंदिवस लोक कर देण्याला अधिक नाखुप होणार. कराचें नांव काढलें की, लोक वेताल होतात. हा धडा झांशी म्युनिसिपालिटीने पाणीपुरवठ्याचा आवश्यक कर असविषयाचा प्रयत्न करून सर्वांस शिक्षाविल्या आहे. अशा सडिेसार्तीच्या येव्ही शिक्षणाचें मंगळयुत्र सरकारने दारूच्या वादलीच्या गरज्यांत बांधलें आहे. शिक्षण नको म्हणाल्यास जनतेचेंच नुकसान आणि दारूची बंदी नको म्हणलें तरी तिचेंच नुकसान. संका झळली तरी मास्ती सुरक्षित या न्यायाने जनता आणि त्यांचे दिवाण यांच्यांत वरील मंगळसूत्राचा डाव टाकून पुन्हा आपण मोठी राजकीय मुघारणा केली असें सरकार सांगत मुटलें आहे. "पण्यांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा". वरवर पाहणारास सरकारचा त्यांत मुळीच दोष नाही असें दिसत येतें. कारण सरकार थोडेंच दुकान मांडून बसलें आहे! दुकानें आमच्याच लोकांनी उघडलेलीं व दारूहि बहुजनसमाजच अधिक पिणार. सरकारचे रिपोर्ट वाचावे तर त्यांत सालेसाल मद्यपाननिषेधाचें काम लोकांचे पुढारी मन लावून करीत नाहींत अशा उलट्या बांश आणि नक्रभु जागोजाग आढळून येतात. जणू काय व्यापार वादविषयाचें काम सरकारचें आणि पोसळ निषेध करण्याचें काम दुष्टांच्या जनतेच्या ऐदी पुढार्याचें. पूर्वीच्या राज्यात लोक दारू पीत होते. पण आतां जशी जो तो गांज्याची चिलीम आपणच मरतो; तशी पूर्वी जो तो आपली दारू आपणच तयारहि करीत असे, परंतु आतां फजलास सरदारी मिळते. पूर्वी फजलाची समग्र जात अस्तुरूप समजून व्हिष्कृत वर्गात गजली जात असे. हा फरक ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे.

विपारी जाळें

हल्लींच्या सरकारने झालें तरी ह्या व्यापाराचें विपारी जाळें एवढम पसरलें असे मुळीच नाहीं. मधि पाहून आणि गरज भासेलतगेच हें अनिष्ट जाळें सरकारला कदाचित् नाखुशीनेच पमरावें लागतें असेल. पण "हांसत कर्म करावें मोरये रहत तेच परिणामी" असा अनुमत्त सरकाराला येत असेल अशीच आमची अटकळ आहे. ह्या जाणीति सरकारवर उगाच रसवापुगवा करून लभ्यांश नाहीं हें सर्व गंरें. अद्यापि मध्यप्रानांत व मद्रास इलाख्यांत कित्येक ठिकाणी दारूच्या पैदाशीवर, विदेरतः डंगडी व मस्थानी रियासतींत सरकारांनीं प्रतिबंध ठेवलेला नाहीं. सरकारहि मधून मधून मित्रीच्या दारूचा वस होता होईन तो अगरीं सौम्य ठेवून दारूड्याच्या प्रवृत्तीची फळजी घेण्याची व्यवस्था राखीत आहे.

परंतु त्यांच्या अज्ञानामुळे होणाऱ्या द्रव्यहानीची काय वाट? ज्या दारूची मूल किंमत दोन-चार आणेहि नसेल तिच्यावर कर बसवून तिची किंमत २-४ रुपयांवर नेलेली असूनहि दारूबाजीचा विस्तार इतका अवाढव्य झालेला सरकारच फ्यूल करीत आहे. मग सरकार ही दारूची पैदाशीच आपल्या सामर्थ्याने कां बंद करीत नाही? पैदास बंद झाल्यावर विक्रीचा प्रश्नच राहात नाही. केवळ औषधोपचारासाठी 'लायसन्स' देऊन इतर विपांप्रमाणेच दारू हा एक पदार्थ विप समजून औषधांपुरता त्याचा खप ठेवण्याला जनतेकडून हरकत होईल असें वाटत नाही. परंतु तसे न करतां केवळ उत्पादाच्या सवयीवर सरकारने हा विषाचा बाजार मोबदला ठेवला म्हणजे केवळ आपल्या सामर्थ्याचा दुरुपयोगच नव्हे काय? कोणी म्हणतात, आतां काय, स्वराज्य ७ महिन्यांत मिळावयाचें आहे. पण स्वराज्य आज मिळून तरी हातीं काय लागणार आहे!

व्यभिचाराचा सांबळगोंदळ

दारूच्या व्यापाराचा प्रश्न हा स्वराज्याचा किंवा परराज्याचा नसून तो व्यभिचाराचा सांबळगोंदळ आहे. आणि त्यावर जवळ जवळ

४५००००००० रु.चें उत्पन्न अवलंबून असल्याने तो व्यभिचार चाई ठेवण्याचें कितीहि अनीतीचें असलें तरी मोठें राजनीतीचें समजले जात आहे. जे कोणी ह्या राजनीतीच्या उलट आहेत त्यांवर ४५०००००० रु. मिळवून देण्याची बजाबदारी टाकण्यांत येत आहे ही मोठ्या शरमेची व चीट आणणारी गोष्ट आहे. दारू पिणारा एर, दुकान चालविणारा दुसरा, कायदा सरकारास आणि तोदा बहुजनसमाजास असा हा सांबळगोंदळ आज चंभर वर्षे गाजत आहे तो कधी बंद होईल?

कोंकणी व मराठी

परस्पर संबंध

(१) आर्य आणि अनार्य (आर्येतर हिंदी) ह्यांच्या समृद्धाची तुलना हा मुख्य विषय. त्यांच्या भाषांची तुलना हे त्यांच्या अध्ययनाचें एक मुख्य साधन. मराठी ही एक आर्यभाषेची संबंध असलेली प्रचलित भाषा, आणि कन्नडी ही तामिळची संबंध असलेली एक चातू भाषा. ह्यांचा निकट संबंध महाराष्ट्रांत गेल्या सहास्रांत जुळला वसा, हे मी इ. स. १९२३ ने अखेर ' केसरी ' पत्रात लेखद्वारा दाखविणें आहें. कारण हा निकट संबंध सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टीने विमोक्षतः नैसर्गिक भाषा दृष्टीने फार महत्त्वाचा आहे. त्याच दृष्टीने कोंकणी व मराठीच्याही संबंध महत्त्वाचा आहे.

(२) कोंकणी (मानवण, गोवा, मंगळूर इ. ठिकाणांची) ही मराठीची उप-भाषा गणली जात आहे. पण इतिहासाच्या दृष्टीने हें विधान फारच कमीशीने पारगणें जम्वर आहे. मराठी, जी हल्ली प्रौढ साधिक भाषा ज्ञाती आहे तिचा एक हजार वर्षांपूर्वीचा इतिहास माहीत नाही. निःसृष्टता तो होता की नाही हेहि निश्चयाने आज सांगवत नाही. कोंकणी तर अद्या प्रारंभपात्र कथा पांचवीच नाही. पोर्तुगीजांच्या राजसी अन्याचारातून ती आज जिथें आहे, हेच मोठे भाग्य. अद्या परिस्थितीत ह्यांची तुलना करावयाची ती दोहोंच्या व्याकरणवचनच. कोंकणीचें सारग्वत नाही

निदान ते उमलव्य नाही. जें स्वयं आहे, तें अगदीं अलीकडचे. कोंकणीचीं ल्हान ल्हान व्याकरणेहि एकदोन शतकांतलीं, व तींहि सहज मिळत नाहीत. अशा अनेक अडचणी आहेत.

(३) डॉ. सर्वेतिथन रुद्राल्फ दाल्साद्रे, D.D., D.C.L., G.C. हे एक सर भांडारकरांच्या तोडीचे नामांकित पंडित होऊन गेले. पूर्वाश्रमांचे सारस्वतब्राह्मण-कुल्योत्पन्न, शेवटीं ते रोमन कॅथॉलिक पंथाचे मोठे धर्माचार्य झाले. मुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी त्यांनीं एक मोठा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यात त्यांनीं २१७७ अस्सल कोंकणी म्हणी सुपाडून केल्या आहेत. (कोट्रा, पोर्तुगाल, इ. स. १९२२). हें एक वाक्यच म्हणावयाचें. ह्याना पूर्वे आशियातील पुष्कळच प्रचलित भाषा अवगत होत्या. त्यांचा प्रवासहि विस्तृत होता. ह्यानीं एक कोंकणी-पोर्तुगीज कोश (Glossari Lasso Asiatico-Coimbra Portugal, 1921 A. D.) पांच वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केला. पण हे ग्रंथ परकीय भाषेत आणि रोमन लिपीत आहेत. इ. स. १९१२ मध्ये " Influence of the Portuguese Vocabulary on the Asiatic Languages " ह्या नांवाचा एक तौलनिक भाषाविषयक ग्रंथ ह्यांनी प्रसिद्ध केला. ह्यावरून त्याचें अनेक भाषाप्रभुत्व फळते. कोंकणीच्या पूर्वासार मद्रधाविपर्या ह्या पंडितानें आरल्या वरील ग्रंथाच्या प्रस्तावनातून जे सिद्धान्त ग्रथित केले आहेत, त्यांचा सारांश असा :—

१. खुद्द गोमातकांत नागर टोफ जी भाषा बोलतात तीच खरी कोंकणी भाषा. उत्तरेकडे कुडाळीवर मराठीचा मस्कार, आणि दक्षिणेकडे मंगळूरानील कोंकणीचेर कानडीचा मस्कार, जास्त झाला आहे.

२. खुद्द गोमातकांतहि इल्लीचें गोवनी भाषेत एकदशांग शब्द पोर्तुगीज आहेत.

३. ही कोंकणी भाषा संस्कृत नाटकांतील झाल्मापेमारखी आहे.

४. हिच्यांत कारक, काळ, व धातुसाधितें विपुल आहेत; म्हणजे ही Inflective आहे. म्हणून ही संस्कृतग्रंथ भाषा आहे. द्राविड अथवा आर्येतर म्हणजे Agglutinative नाही.

५. व्याकरणदृष्ट्या ही मराठीहूनहि संस्कृतच्या अधिक जवळ आहे.

६. चातू मराठीपेक्षा जुन्या मराठीशी हिचें सादृश्य अधिक आहे.

७. उच्चारणाच्या दृष्टीन (Phonology) ही गौडी भाषा आहे. विशेषतः बंगालीसारखी आहे.

८. ही मराठीची आरम्भ निवा अपभ्रंश नव्हे.

९. सारस्वत ब्राह्मणाची जी भाषा नट झाली असें कांही युरोपियन प्राच्य भाषावेत्ते समजतात, ती हीच अभावी. बिहार प्रातातील निरहृतहून जे गौड सारस्वत बंगाल आले त्यांनी ही कोंकणीत मुरू केली अभावी. इ. इ.

(४) अलीकडे मुंबईचे रायसाहेब डॉ. चव्हाण यांचे विषयावर व्याख्याने देत असतात. ते हीच मते प्रतिपादित आहेत. डॉ. दाळगाडे यांचे ग्रंथ पोर्तुगीज भाषेत आहेत. त्यांच्या विचारांचा प्रसार रा. सा. चव्हाण इंग्रजीत करीत आहेत, हा एक आम्हांवर उपकारच आहे. मराठीतून करते, तर बहुजनसमाज ह्या उपकारांचा अधिक वाढेकरां शाला असता. तौन्निक व ऐतिहासिक व्याकरणात अधिक खोल शिरून ह्या विषयावर त्यांनी अधिक प्रगट पाडावा अशी त्यांना विनंती आहे.

ऐतिहासिक विवेचन

(५) हे विवेचन चास पुराव्यांनीच होणारे आहे. पण अशा पुराव्यांची तूर्त तरी अत्यंत वाण आहे.

प्रथम आपण ही भाषा प्रांतीय (Territorial) आहे की जातीय (National) आहे, हे पाहू. कोंकणीतच ही भाषा आढळते, येवढ्याच आकुंचित अर्थाने ही भाषा हल्लीं प्रांतिक गजली जात आहे. पण मुळांत ही भाषा कोंकणी नव्हती. म्हणजे कोंकण प्रांताशी हिचा पूर्वापार संबंध नाही. हजार-वाराशी वर्षांपूर्वी ही भाषा कोंकणात प्रचारांत असणे संभवनीय नाही. त्या वेळीं हा सारा किनारा कानडीनें हलगत केलेल्या होता, हे इतिहासावरून व उपरब्ध शिलालेख व ताम्रपत्रांवरून दिसते. भूगर्भशास्त्राच्या दृष्टीने जरी कोंकण हा प्रांत अर्वाचीन आहे, तरी ह्या कोंकणपट्टीचे व्यापारी दळणवळण फिनिशियन नांवाच्या अति प्राचीन दचांवडीं राष्ट्रांनें पाश्चात्य इजिप्त, असीरिया, व त्याच्याहि पलीकडच्या प्राचीन राष्ट्रांशी ठेविले होते, असे दाखले घरेच मिळतात. कापसाचे व रेशमाचे तत्त्व कापड, मिर्री, वेलगोडे व इतर मसाले, मयूर, वानर इत्यादि प्राणी वगैरे माल, या फिनिशियनाकडून द्राविड मुमंपन्न देशातून पाश्चात्य राजवटींना पुरविण्यांत येत अने; व त्यासाठी पश्चिम किनाऱ्यावर नामांकित बंदरेहि असत. इतरा प्राचीन काळ सोडून, केवळ मध्ययुगीन संस्कृति जरी विचारांत घेतल्या तरी, ठाण्यापासून खाली गोवर्णपर्यंत कानडीचे, तेथून खाली दक्षिण कानडा जिझ्यातील कासरगोड तालुक्यापर्यंत तुळु भाषेचे व त्याच्याहि खाली सर्वत्र केरळ देशांत तामिळचे (जिथें परिणत स्वरूप मुमारे तीन शतकांपूर्वी हल्लींच्या मल्याळी भाषेत होऊ लागले), अशी ह्या किनाऱ्यावर निरनिराळ्या भाषांची साम्राज्ये होती. मौर्य, कदंब, चालुक्य इत्यादि उत्तरेकडील राजवट्यांचा पसारा द. स. पूर्वी निदान २०० वर्षांपासून पुढे ह्या किनाऱ्यावर होऊ लागला. नोंवयेत द्राविडी भाषांच्या साम्राज्याच्या केमालाहि पक्का नव्हता; व पुढेहि कित्येक शतके राजकीय साम्राज्य दाखळले तरी, भाषाविरयक द्राविडना अम्मल जननेमळे चालू होता. योडक्यांत सांगायलाचें म्हणजे कोंकणी ही कोंकणात प्रांतिक अथवा स्थानिक भाषा नव्हत उपरी आणि जातीय भाषा आहे हे सिद्ध होते. आतां ती कोणत्या जातीची किंवा राष्ट्राची भाषा होती, हा प्रश्न उरला.

कोंकण ह्या नांवाची व्युत्पत्ति

(६) कोंकण ह्या नावाच्या व्युत्पत्तीसंबंधी बऱ्याच विद्वानांनी आपले बरेच तर्क प्रसिद्ध केले आहेत. ते सर्व पुढीलप्रमाणे मी देत आहे. त्याची व्याप्ति हल्लीच्या कोंकणमनुर व सालेम ह्या तामिळ

जिल्ह्यांत अशी प्राचीन नकाशांत दिसलेली होती. पण कोंग राष्ट्राचे लोक कदाचित् किते व कांही अंशी जंगलीहि असावेत. त्यामुळे त्यांच्या राष्ट्राची व्याप्ति ह्या वर सांगितलेल्या हरीशहेरहि पसरलेली असावी. गंग नांवाचे ते राजघराणे उत्तरेकडून येऊन भैरुमनास प्रतिष्ठा पावले, त्या राजाना कोंकणी वमा असा किताब होता, हे एल्. राट्स आणि फ्लोड ह्यांच्या शोधांवरून उघड होतं. वमा हे धात्रियाचक कंयळ उपपद आहे. पण कोंकणी ह्या असल द्राविडी पदार्ताल कोंगाण हेंच पद मुख्य आहे. कोंग ह्याचें संस्कृत केलेले रूप गंग असणें मुख्यच असवय नाहीं. कोंकण ह्या नांवांत कोंग हें आर्यंतर जातियाचक नांव आहे. आण म्हणजे देश असा द्राविड शब्द आहे; त्याचें मूळ स्वरूप आळ् असे आहे. काड आणि काण असेहि अरण्य अगर रेंत ह्या अर्था कानडांत व तुळु भाषेंत शब्द आहेत, ह्यावरून कोंगाण अथवा कोंकाण हे नांव सिद्ध होते. ही व्युत्पत्ति त्रितरी सोपी आहे त्रितरीच उघड आहे. हिला हरकत काय ती एवढीच की, ह्या कोंग राष्ट्राची व्याप्ति प्राचीन नकाशांतून किनाऱ्यापासून किंचित् आंत देशावर दृष्टिण्यांत आली होती. परंतु ही हरकत भाषाशास्त्राची नसून भूगोलशास्त्राची आहे. आणि प्राचीन नकाशा आताप्रमाणें पूर्णपणान् पांचले नव्हते. पालील माहितीवरून ही भौगोलिक हरकतहि निवारतां येण्यासारखी आहे. कोंग जातीचे लोक किनाऱ्यावरहि देशांतल्याप्रमाणें पसरलेले आढळतात. ह्या जंगली जातीची एक गुन्हेगार टोळी जमशेडिी संस्थानच्या तुरुंगांत धरून ठेवलेली मी माझ्या वाळपणी प्रत्यक्ष पाहिली आहे. शातवाहनाचें राज्य (इ. स. १५० नंतर) बुडास्यावर त्यांचा दक्षिणेकडील वराच भाग गंग राजांनी हस्तगत केला. त्याला गंगावाडी ऊर्फ गंगाडी (कोंगाडी) असें नांव होतें, असे एल्. राट्स म्हणतो. कोंगाडी ह्या नावाची एक जंगली जात ठाण्याकडे अद्यापि आढळते. टासरवाडी (टाकरडे), नाईक्वाडी (नायकोडे), असे लोक किनाऱ्याच्या प्रांती आढळतात. हे लोक दिसतात तसे मुळापासून जंगली नसून विपद्ग्रस्त असावेत. कोंकण ह्या प्रांत मुळात महार, माग, मिहड, टाकर, कोळी, कोंग इत्यादि एके काळीं राज्य केलेल्या लोकांचा होता. कदंबांनी महारां-पासून, चातुर्गयांनी मांगापासून, मौर्यांना कोळ्यापासून राज्यें घेतल्याचे वगैरे जे पुरावे आहेत त्यातच शोध केल्यास कोंगाचाहि पत्ता मिळणें असवय नाही. कोंडग, कर्ग कोरग, ह्या जंगली व मुधारलेल्या जाती किनाऱ्यावर प्रसिद्धच आहेत. कोंग ह्या जातीचा “आण” म्हणजे देश जो कोंगाण, ह्याचा अपभ्रंश कोंकण ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. चिरकाण, वागलण, तुरकाण, वगैरे नांवांतहि हाच आण शब्द आहे, व तो अति

प्राचीन द्राविड शब्द आहे. पण कोंग राष्ट्र हे द्राविड आहे, की कोळ, मिड, मांग इत्यादि पूर्वकडून द्राविडांच्याहि पूर्वी आलेल्या अथवा येथीलच मूळ रहिवाशांपैकी आहे हे ठरविण्यास मात्र पुरावा नाही. ते आर्य नाहीत एवढेच तत्वे म्हणता येईल. कोरणाच्या अपरांत असें दुसरे संस्कृत नांव आहे. पंगु त्याचा प्रस्तुत निपयाशीं कोहीच संबंध नाही. म्हणून त्या मरहून नांवाचा येथें पाह्याळ नरो.

(७) तें कोरंहे असो, कोंग राष्ट्राशीं किंवा इतर कोणत्याहि एतद्देशीय रहिवाशांशीं चातू कोरणासो भाषेचा संबंध उत्तरेकडील कोणत्या तरी प्राकृतार्शी पोचतो : आणि विंगेपंम्हून निघ्यांत कोरं फार पुनीं संस्कृत रूपें मराठीहूनहि जास्त आढळतात. त्यावरून विंगेतः ही भाषा कोरणांतनी स्थानिक नवून उगरी आहे, एवढें तरी सिद्ध होतें.

ही कोणत्या राष्ट्राची भाषा ?

(८) कोरणासो भाषा ही केवळ मराठीचा एक प्रांतिक पोटभेद नसल्यास ती कोणत्या तरी एका घेगाळ्या राष्ट्राची असली पाहिजे. तें राष्ट्र अगर ती जात एक सारस्वत ब्राह्मण तरी असली पाहिजे, नाही तर रड, राठोड किंवा राष्ट्रूड, मांग, कडंब इत्यादि जे मध्ययुगीन क्षत्रिय वंश मध्य हिमालयाच्या दक्षिण पायथ्यावरून गौतम बुद्धाच्या उदयकाळापासून तो सुमारे गिस्ती शस्मानतरच्या ५०० शतकापर्यंत घेळोवेळी दक्षिणेंत वसाहतीस आले, ते तरी असले पाहिजेत. ह्या सर्वे क्षत्रिय वंशांना, मराठे हेंच एक सामान्य नांव देणें सुद्धीच अयोग्य होणार नाही. म्हणजे ही भाषा सारस्वत ब्राह्मणांची तरी असावी किंवा मराठ्यांची असावी. जर ब्राह्मणांची नसून मराठ्यांची आहे असें ठरल्यास, ती मराठीचीच एक शाखा, फार तर तिची एक प्राचीन शाखा स्विकारना हीच मराठीचे मूळस्वरूप, जिला वररुचि “महाराष्ट्री” म्हणतो, ती असावी असे होतें. पण उलटपक्षीं ती कोरणात प्रथम सारस्वतांनीच आणली म्हणार्ची, तर सारस्वतांहिपेक्षा पूर्वी हजार-पांचसो वर्षे दक्षिणेंत आलेले मराठे कोणती भाषा श्रोत होते हा प्रश्न उद्भवतो. ते जर सारस्वत ब्राह्मण येण्यापूर्वी कानडी भाषा श्रोत होते, तर सारस्वतांनीं ही नवी कोरणासो आणल्याबरोबर, ती हजार वर्षे अंगीं मळलेली कानडी भाषा दाखून त्यांनीं ही नवीन भाषा स्वीकारणें शक्य आहे काय ? जर, वादासाठीं तत्वे नीहि असंभवनीय गोष्ट गृहीत धरल्यास, दुसराच एक प्रश्न उद्भवतो. तो हा की, सारस्वतांनीं ही भाषा उत्तर हिदुस्थानांतून एकदम कोरणात नेली, की वाटेवर महाराष्ट्रात काही दिवस बसली केल्या वेळीं तेथे स्वीकारलेली भाषा त्यांना आपल्याबरोबर कोरणात नेली ? पहिल्या तर्मास इतिहासांत सुद्धीच पुरावा नाही, आणि दुसरा तर्क ग्राह्य असले, तर ही सारस्वतांची कोरणासो ही मराठीचीच शाखा ठरते व निचा स्वतंत्रपणा नष्ट होतो. पण हा दुसरा तर्क

भाषणांस मानवेना म्हणून, दात्यादो ह्यांनी गौड सारस्वतांची एक निराळीच भाषा होती, ती आतां गोष्ट झाली आहे असा कांही पाश्चात्य पंडितांचा तर्क आहे वगैरे मोक्षम शंका प्रदर्शित करून वेळ मारून नेली आहे. दात्यादो म्हणतात त्याप्रमाणे, गौडसारस्वत हे तिरहुतहून खाली ओरिसाच्या वाडूने दक्षिणेंत पैंठण येथें कांही दिवस राहून मग खाली कोंकणांत उतरले, कीं वास्मीरहून ब्रह्मवर्त, राजपुताना, मडोच, मुरतेवरून परस्पर कोंकणांत उतरले, ह्याविषयीं अद्याप निश्चित पुरावा नाही. कोंकणी भाषेच्या अंतर्गत पुराव्यावरून हे दोन्ही मार्ग सारखेच संभवनीय दिसतात. किंबहुना निरनिराळ्या वेळीं हे लोक दोन्ही मार्गांनीं आले असल्याचे पुरावे इतिहासांत धुंडाळल्यास मिळण्याचा संभव आहे. पण त्याची एक निराळीच भाषा होती व ती आतां छुत झाली, असें मानण्यास मात्र कांही निश्चित पुरावा नाही. उलट गौडसारस्वत ब्राह्मण तिरहुतहूनच आले असल्यास, त्यांची स्वतंत्र भाषा नव्हत ती दक्षिणेंत आल्यावर सिद्ध झालेली मराठीच होय असे म्हणणें माग पडते. इतकेच नव्हे तर ह्या कोंकणी भाषेचे मूळ मराठी स्वरूप ब्राह्मणांनीं बनविलेले नव्हत क्षत्रिय-मराठ्यांनींच बनविलेले असायें. पण तें मूळ स्वरूप सारस्वत ब्राह्मणांनीं कोंकणांत नेल्यावर त्यांनीं त्याला कांही अंशीं संस्कृत वळणावर नेले आणि कोंकण व देश ह्यामध्यें आतांइतके पूर्वीं दळणवळण नसल्यामुळे, एक जी कोंकणांतल्या सारस्वतांच्या वळणांतली कोंकणी मराठी, आणि दुसरी जी देशावरच्या ब्राह्मणांनीं पुढें लयकरच तिला प्राथिक स्वरूप देऊं लागल्यामुळे प्रौढ झाली ती देशी मराठी, अशा त्या मूळ मराठीच्या वाडीमुळे पुढें दोन भिन्न शाखा झाल्या, असे मानणें इतिहासाला जास्त धरून आहे, असें मध्य धाटें.

(९) किनाऱ्यावर वसाहत करणाऱ्या मौर्य, कदंब, गेत्तर इत्यादि क्षत्रिय मराठ्यांचा धर्म पूर्वीं बौद्ध किंवा जैन होता, हे कोंकणांनींल त्या धर्माच्या दारांचे लेण्यांवरून व शिलालेखांवरून दिसते. पण पुढें शातवाहनाचे साम्राज्य इ. स. १५००चे सुमारास नष्ट होऊन ३०० वर्षे चंद्रशाही चाल्यी. ह्यापुढें चालुक्यांच्या साम्राज्याचा उदय होऊ लागला. चालुक्य प्रथम जैन, नंतर वैष्णव होते. ह्यानंतर बौद्ध धर्माचा हळू-हळू उतरती कळा लागून अनुक्रमे जैन, शैव, आणि शेवटीं वैष्णव पंथाची चटती झाली. ह्यापुढल्या ५००।७०० वर्षांत मयूरवर्मा नांवाच्या एका प्रांतीयक राजानें मुमारे इ. स. ६।७ व्या शतकांत “नवीन कादंब” वंशाची गार्दी गोव्याकडे म्यापिली. तो वैष्णवपंथी होता. त्यानें राजपुतान्याहून मुमारे दोन हजार ब्राह्मण आणविले, अशी दंतकथा आहे. सारा कोंकण प्रांत परमुदामानें समुद्र हटवून निर्माण केल्या, व तो त्यानें ब्राह्मणांस दान दिला; हे ब्राह्मण त्यानें कोंकणांतल्या कोळ्यापासून निर्माण केले. त्यांचीं जाती तोडून त्यांच्यामागें जातवीं केली. पण ते आचारग्रस्त व कृतघ्न झाल्यानें पुनः दुसरे ब्राह्मण आणविले; इत्यादि पौराणिक दंतकथांचे तात्पर्य दक्षिण कानरा त्रिल्ल्याच्या गॅसेटिअर-मध्यें वर्णिले आहे. हे दुसरे ब्राह्मण कदाचित् मयूरवर्मांनींच आणिले असावेत व ते कांडेवाडांतले सारस्वत असावेत. परशुरामानें आणिले, ही केवळ पौराणिक कल्पना

भाषांची अंतर्गत प्रमाणे म्हणजे शब्दकोश, व्याकरण, स्वरशास्त्र (Phonology), संप्रदाय (Idioms) इत्यादि अंतःप्रमाणांच्या तुलनेकडे वळू.

शब्दकोश

(१३) १२ सांगितल्याप्रमाणे कोंकणी ही भाषा कोंकणांतल्या मूळ रहिवाशांची नसून, तेथे फार तर हजार बाराशे वर्षांपूर्वी गेलेल्या उपन्या लोकांची असल्यामुळे तिच्या शब्दकोशांत मराठी-शिवाय इतर स्वदेशी परदेशी, प्रचलित आणि मृत, इ. अनेक भाषांतील शब्दांची भेसळ मराठीतल्यापेक्षांहि फार झाली आहे. ह्याचें एक मुख्य कारण असे की, हिन्दु-स्थानचा सर्वथ पश्चिम किनारा कराचीपासून कन्याकुमारीपर्यंत पाश्चात्य धाडशी लोकांच्या त्यान्या, व्यापार, प्रवास इत्यादि अनेक प्रकारच्या दळणवळणाला अत्यंत प्राचीन काळापासून अगदी मोठ्या होता. हे दळणवळण सहाद्रीच्या पूर्वेकडील प्रांतांशी तसे नव्हतें. ह्या किनाऱ्याला विशेषतः ठाण्यापासून खाली कन्याकुमारीपर्यंत परशुरामक्षेत्र असें पौराणिक नांव आहे. प्रस्तुत कोंकणी भाषा ह्या परशुरामक्षेत्रभर पसरली आहे. तरी तिचा सरा भर रा. सा. डॉ. चव्हाण म्हणतान त्याप्रमाणें उत्तरेकडील सोपारें गांधाजवळील वैतरणीपासून तों दक्षिणेकडील कारवार जिह्याच्या सीमेवरील गंगावरी नदीपर्यंत आहे. त्यांतल्या त्यांत तिचें खरें वैशिष्ट्य राजापुर ताडुक्कांतील खारेपाटण-पासून त्याली कारवाराजवळील शिवेश्वर गांवापर्यंतच आहे. ह्याच्या उत्तरेकडील भागांत मराठीचा व दक्षिणेकडील भागांत कानडीचा व त्याच्याहि खाली मल्याळीचा, बरचसा भासत आहे; आणि मधल्या भागातील हल्लींच्या कोंकणीत शेंकडा निदान दहा तरी शब्द पोर्तुगीज भाषेतून आले आहेत असे शब्दशास्त्रे यांचे मत आहे. तें खरें आहे. पोर्तुगीजांच्या अमळानंतर कोंकणी भाषेत किद्या कोंकणी भाषेसंबंधी पोर्तुगीज भाषेत जे कांही ग्रंथ झाले अ हेत ते केवळ क्रिस्ती पंडितांच्याच अंमामुळे झाले आहेत. ह्या पंडितांमध्ये पाश्चात्य धर्माचाच नव्हे तर पाश्चात्य भाषा आणि पेहरावांचाहि अभिनिवेश फार असतो. त्यामुळे पोर्तुगीज भाषेचें हें एकदशांश शब्दांचें कण मात्र त्यांना तत्काळ पडतें; त्याचप्रमाणे कोंकणीचा मसृदाशी कृणानुबंधहि त्यांना राहज गुगारून देतां येत नाही, परंतु कोंकणीचा डारिड भाषेशी रिती कृणानुबंध आहे हे बघून कृष्णाची पाळी येत, तेव्हा मात्र ह्याचे पांडित्य विरषट्क त्यागतें. कानडी व इतर डारिडी भाषेविषयी निरहतांना कांही जिली विद्वानांचा जो चमत्कारिक प्रतिकूल ग्रह झालेला दिसतो तो रा. सा. चव्हाण याच्या “क्षेत्रग आणि कोंकणी” ह्या पुस्तकांतील गान्दील उताऱ्यावरून स्पष्ट दिसून आह.

“The Konkani language was at one time known as .
Lingua (Canarin or Canarina. Whatever may be the

consideration that led early Portuguese to call it *Lingua Canarin*, the following comparative table from Mr. Saldana's Notes on Goan language will show at a glance that Canarese or any of the Dravidian language had no hand whatsoever in building up of the Konkani dialect. The latter in fact shows a special affinity not only for Marathi and Sanskrit but also for Latin. (Page 14).

गोंवं येथील " हेरल्डो " पत्राच्या ४४५१ अंकात Mr. Stuart's Gomes लिहितात— " From the times of the Portuguese domination of Goa, the Goan Christians are dubbed as Canarians, and this term is considered offensive at present. The fact is that the Goans have nothing in common with Canarese or the Canarese people. "

गतकांची घटकं परधर्म व परराज्याच्या वातावरणांत वाढलेल्या अभिनिविष्टाच्या कानडीवरील राग आणि लॅटिनवरील प्रेम पाहून वाईट वाटण्याचे कारण नाही. पण अशांनी दिलेल्याच तुलनात्मक शब्दावलीवर विसवून रावसाहेब डॉ. चव्हाणांसारख्यांनी कोंकणी ही कानडीपासूनच नव्हे तर प्रत्यक्ष तिची आई किंवा थोरली सख्खी बहीण मराठी हिच्याहूनहि भिन्न आहे किंवा स्वतंत्र आहे असें म्हणावे, हे मात्र आश्चर्य आहे. त्यांनी आपल्या व्याख्यानांत कोंकणीहून मराठीची भिन्नता दाखविण्यासाठी ज्या दोन चार शब्दांची कोष्टके दिली आहेत, त्यांतील निदान तीनचतुर्थांश तर शब्द मराठीहून मुळीच भिन्न नाहीत. त्या निस्ती मंडळींना, कदाचित् मराठी येत नसल्यास ही चूक शोभते, पण चव्हाणाना शोभत नाही. शब्दकोशाच्या दृष्टीने पाहता खुद्द चव्हाण-साहेबांनीच आपल्या चौदाव्या पानावर " हाव ताका नंचूत " = मी त्यावर विश्वास ठेवीत नाही, " कुडले यो " = लवकर ये; वगैरे कानडीचा प्रभाव दाखविणारे प्रयोग कवूळ केले आहेत, अशी उदाहरणे आणली विपुल देता येतील. पण ही मराठीच असल्याने तिच्यात मराठी शब्द किती आहेत हा प्रश्नच उरत नाही पण तिच्यांत मंस्कृत तत्त्व, मराठी तत्त्व, आणि पोर्तुगीजशिवाय दुसऱ्या भाषांचे इतके शब्द आहेत की, ते द्राविड अगर आर्येतर भाषातूनच आले असणे शक्य आहे. गार्गी बाई कोंकणी म्हणी देतो. त्यांत ज्या शब्दांमार्फत तिचे दिली आहेत त्यांच्याशी मंस्कृतांना फार दूरान्वय लागतो; व ज्यांच्यामार्फत रेच आहे त्याचा मस्कृतांशी मुळीच संबंध लागत नाही, म्हणून ते आर्येतर शब्द असले पाहिजेत. हा संबंध कानडीच्या द्वारा लागतो, की तुळूच्या द्वारा, किंवा इतर कोणत्याहि आर्येतर भाषेच्या द्वारा हे तूत

असावी, पण त्या तर्काला अंतर्गम्यरीकडे पुरावा नाही. स्वेंद्र पुराणातील सग्यादिसंज्ञां हविंग, शिबदडी इत्यादि नांवांच्या ब्राह्मण जागी दुसऱ्या भाषा बोलणाऱ्या आहेत. मी मंगळूर येथे असतांना सन १९२४ साली त्या ब्राह्मणांसह त्यांच्या स्थळ-पुराणाची अस्तव्यस्त हस्तलिखित प्रत मिळविण्याचा प्रयत्न केला; पण प्रत मिळाली नाही. कोरणांतील बऱ्याचशा ब्राह्मणांविषयी त्या सग्यादिसंज्ञा नांवाच्या स्थळ-पुराणांतले काही उल्लेख अनुकूल नसल्यामुळे अशी प्रत मिळणे कठीण आहे, असे रित्येसांचे मत पडले. तथापि सारस्वतांविषयी माथ प्रतिकूल उल्लेख कोठेच आढळत नाही. ते निश्चितपणे कोरणांत फेव्हो आहेत ? कोणीतून आले ? मराठीतून निराळी अशी त्यांची एक पूर्वी भाषा होती काय ? त्यासंबंधी काही तरी विश्वसनीय पुरावा मिळेपर्यंत त्याच्या तोंडी हल्ली असलेली कोरणां भाषा ज्या अर्थी त्यांचीच अशी म्हणता येत नाही, त्या अर्थी हिचे मूळ हल्लीच्या महाराष्ट्र-बाल असलेल्या मराठीपासून अगदी भिन्न आहे, किंवा तिची घाट स्वतंत्र आहे, असे म्हणता येत नाही.

(१०) तें कसेहि असो, उपरिनिर्दिष्ट “नवीन कडव” बंधाचा सत्यापक पहिला मयूरवर्मा त्याने आणिलेले ब्राह्मण सर्व सारम्भतच होते असे म्हणत घोरले तरी त्यांचा काळ इ. स. पूर्वी ६००-७०० च्या पर्यंतचे ज्या अर्थी नाकं सरत नाही, आणि आधुनिक मराठीचा उगम ह्या काळाच्या पूर्वी सास होऊं लागला होता असे ज्या अर्थी संशोधक राजवाडे आणि वैष्णवराणीय रा. मि. जोशी यांचे मत आहे त्या अर्थी इतिहासाच्या दृष्टीने तरी कोरणांची मराठीपासून भिन्नता आणि स्वातंत्र्य सिद्ध होत नाही, हे स्पष्ट दिसते.

बऱ्हाडी आणि इतर शाखा

(११) ज्याप्रमाणे कोरणी त्याचप्रमाणे बऱ्हाडी अथवा नागपुरी ही एक मराठीची उपभाषा आहे. केवळ इतिहासाच्या दृष्टीने पाहतांना नागपुरी ही कोरणीपेक्षा अधिक जुनी आहे. पण ती मराठीसमूह कोरणीइतरां तदून वेगळी दिसत नाही. त्याचे कारण कोरणीपेक्षा ती जास्त अलीकडची हें नसून, तिचे आणि मराठीचे दृढवळण कोरणीपेक्षा जल्ल आहे, हेंच होय. बऱ्हाडी ऊर्ज नागपुरी भाषेत निखळे ग्रंथ नाहीत, व दृढवळणानुळे ते तसे असणे शक्यहि नाही. कोरणीत असा आन स्वतंत्र सारस्वत उपलब्ध नाही, तरी पूर्वी असा स्वतंत्र होत, ते पानुगिणच्या अत्याचारांमुळे नष्ट झाले, व त्यांच्याच जुलमी राज्यत्वेमुळे व धार्मिक दृढवळणानुळे अधिक निर्माण होणे अशक्य झाले. परंतु तें कधीच अस्तित्वांत नव्हतें, असे म्हणता येणार नाही. कोरणी भाषा विशेषतः मुशिक्षित सारस्वत ब्राह्मणांच्या व्यवहारातली असल्यामुळे ती अत्य प्रमाणांत वा होईना, परंतु आधिक बनली म्हणून तिच्या काही अंशी वेगळेपणाचा भास प्राप्त झाला आहे. तो भास नागपुरीत

वेगळे सारस्वत असण्याचा संभवच नसल्यामुळे, व ती नेहमी निरक्षर समाजांत वावरत राहिल्यामुळे ती एक केवळ निराळी घोडी अशाच स्थितीत राहिली व अज्ञातहि आहे. ह्या वन्हाडीच्या परिचयेकडे खानदेशी व पूर्वेकडे हाळवी अशा मराठीच्या आणखी दोन शाखा आहेत. ग्रिअरसनने आपल्या "लिंग्विस्टिक सर्वे" मध्ये खानदेशीचा अंतर्भाव गुजरातीत आणि हाळवीचा हिंदीत केला आहे. परंतु त्यांनी कोंकणीचा अंतर्भाव गुजरातीत किंवा कानडीत केला नाही, ह्याचें कारण त्यांना किंवा कोणालाहि तसें करतां येतच नाही. ज्या प्राकृतांतून मराठीचा उद्भव झाला त्याच प्राकृतांतून कोंकणीचाहि झाला, ही गोष्ट दाख्खादो ह्यांनाहि कळूळ आहे. ह्या सर्व ऐतिहासिक परिस्थितीचें अवलोकन केल्यावर कोणालाहि कोंकणी ही मराठीपासून भिन्न आहे किंवा स्वतंत्र आहे असा आग्रह धरतां येणार नाही.

(१२) वर सांगितलेली ऐतिहासिक आपत्ति किंवा उणीव पाहून पंडित दाख्खादो ह्याचे कोणी अनुयायी अशा शंका काढतील की, ज्या अर्थी कोंकणीचा अंतर्भाव मराठी-शिवाय हल्ला चालू असलेल्या कोणत्याहि भाषेत करतां येत नाही आणि प्रत्यक्ष मराठीरीहि तिचें तादाल्ग्य पूर्णपणें सिद्ध करता येत नाही, त्या अर्थी कांही पाश्चात्य पंडित समजतात त्याप्रमाणें सारस्वत प्राधनाची एक निराळी भाषा होती, व तिच्या-पासून कोंकणीचा उद्भव झाला असावा, असे जें दाख्खादो म्हणतात त्यांत काय वाकणें आहे ! ही छत भाषा आज सांपडत नाही, एवढ्याच आपत्तीचा फायदा घेऊन कोंकणीचा अंतर्भाव मराठीत करणें व कोंकणीवर मराठीची सत्ता चालविणें म्हणजे "घाप दाखीव नाही तर श्राद्ध कर" असे म्हणण्याप्रमाणेच जुटमाचें आहे. या शंकेवर माझे उत्तर असें आहे की, सारस्वताची आतां छत झालेली एक भाषा पूर्वी कव्हा तरी होती, हें ज्या कांही पाश्चात्य पंडितांचें मत आहे, त्यांचीं नांवें व इतर पुरेसा दाखल्य दाख्खादो ह्यांनीं दिल्या नाही. दिला असता तर ह्या छत समजल्या जाणाऱ्या भाषेविषयी अधिक शोध करण्यास अवसर सांपडला असता. ह्या अनिर्दिष्ट पाश्चात्य पंडितांची ही एक केवळ शंका असावी; अशा भाषा होतीच असा त्यांचा काहीं सिद्धान्त नसावा. अशा शंकेवर दाख्खादो ह्यांनीं आपली स्वतःची दुसरी एक शंका स्थापिली, ती ही की, त्या छत भाषेपासून हल्लींच्या कोंकणीचा उद्भव झाला आहे. दोनच नव्हे, अशा अनेक शंका जरी एकत्र केल्या, तरी नुसत्या शंकेच्याच जोरावर कोणताहि सिद्धान्त तयार होत नाही. मी तर उलट असें म्हणतां की, मुलीच्या चेहेरेपटीत आईच्याहून कांही थोडीं लक्षणें जास्त आहेत, एवढ्याचवरून मराठी कोंकणीची आई नव्हे किंवा बहीण नव्हे; इतकेंच नव्हे तर पाश्चात्य पंडितरूपी पोलिसांच्या कचेरीत जी दुसरीच एक आई वेपत्ता झाली आहे अशी खबर लागली आहे, तीच वेपत्ता आई कोंकणीची आई असावी, असें समजणें हें कोंकणीची आई मराठीच आहे, असें समजण्यापेक्षांहि अधिक पाडसाचें आहे ! असो. हा ऐतिहासिक ब्रह्म मुद्दा येथेंच संपवून, आपण ह्या दोन्ही

भाषांची अंतर्गत प्रमाणे म्हणजे शब्दभोम, व्याकरण, स्वरशास्त्र (Phonology), संग्रहाय (Idioms) इत्यादि अंतःप्रमाणांच्या तुलनेकडे वळू.

शब्दकोश

(१३) रर सांगितल्याप्रमाणे कोंकणी ही भाषा कोंकणांतल्या मूळ रहिवाशांची नसून, तिथे फार तर हजार बारागे वर्षांपूर्वी गेलेल्या उपन्या लोकांची असल्यामुळे तिच्या शब्दभोमांत मराठी-शिवाय इतर स्वदेशी परदेशी, प्रचलित आणि मृत, इ. अनेक भाषांनील शब्दांची भेसळ मराठीतल्यापेक्षांहि फार झाली आहे. ह्याचें एक मुख्य कारण असे की, हिन्दु-स्थानचा संबंध पश्चिम किनारा बराचीपासून कन्याकुमारीपर्यंत पाश्चात्य धाडशी लोकांच्या स्वान्या, व्यापार, प्रवास इत्यादि अनेक प्रकारच्या दळणवळणाला अत्यंत प्राचीन पाळापासून अगदीं मोठ्ठा होता. हें दळणवळण सध्याचीच्या पूर्वेकडील प्रांताशीं तसे नव्हतें, ह्या किनाऱ्याला विशेषतः टांग्यापासून खाली कन्याकुमारीपर्यंत परधुरामक्षेत्र असें पौराणिक नांव आहे. प्रस्तुत कोंकणी भाषा ह्या परधुरामक्षेत्रभर पसरली आहे. तरी तिचा खरा भर रा. सा. डॉ. चव्हाण म्हणतात त्याप्रमाणे उत्तरेकडील सोपारें गांवाजवळील धैतरणीपामून तां दक्षिणेकडील कारवार जिल्ह्याच्या समेवरील गंगावली नदीपर्यंत आहे. त्यांतल्या त्यांत तिचें खरें वैशिष्ट्य राजापूर तालुक्यातील खारेपाटण-पासून खालीं कारवाराजवळील शिवेश्वर गांवापर्यंतच आहे. ह्याच्या उत्तरेकडील भागांत मराठीचा व दक्षिणेकडील भागांत कानडीचा व त्याच्याहि खालीं मल्याळीचा, बरचसा भासत आहे; आणि मधल्या भागांतील हद्दींच्या कोंकणींत शेकडा निदान दहा तरी शब्द पोर्तुगीज भाषेनून आले आहेत असे दाखवावे यांचें मत आहे. तें खरें आहे. पोर्तुगिजांच्या अमळानंतर कोंकणी भाषेत किंवा कोंकणी भाषेसंबंधीं पोर्तुगीज भाषेत जे कांही ग्रंथ झाले आहेत ते केवळ विस्ती पंडितांच्याच श्रमांमुळे झाले आहेत. ह्या पंडितांमध्ये पादचात्य धर्माचान्न नव्हे तर पादचात्य भाषा आणि पेटरावांचाहि अभि-निवेश फार असतो. त्यामुळे पोर्तुगीज भाषेचें हें एकदशांश शब्दांचें ऋण मात्र त्यांना तत्काळ पटते; त्याचप्रमाणे कोंकणीच्या मस्कृतांशीं ऋणानुबंधहि त्यांना सहज झगळून देता येत नाहीं. परंतु कोंकणीचा द्राविड भाषेशीं किती ऋणानुबंध आहे हें कबूल करण्याची पाळी येते, तेव्हां मान ह्यांचें पाटित्य विरध्व्न लागतें. कानडी व इतर द्राविडी भाषेविषयी लिहिलाना काही निरुती विद्वानाचा जो चमत्कारिक प्रतिकूल ग्रह झालेला दिसतो तो रा. सा. चव्हाण याच्या “कोंकण आणि कोंकणी ” ह्या पुस्तकातील गान्नील उतान्यावरून स्पष्ट दिसत आहे.

“The Konkani language was at one time known as .
Lingua (Canarin or Canarina. Whatever may be the

consideration that led early Portuguese to call it *Lingua Canarin*, the following comparative table from Mr. Saldana's Notes on Goan language will show at a glance that Canarese or any of the Dravidian language had no hand whatsoever in building up of the Konkani dialect. The latter in fact shows a special affinity not only for Marathi and Sanskrit but also for Latin. (Page 14).

गोंवं येथील " हेरल्डो " याच्या ४४५:१ अंकात Mr. Stuarts Gomes लिहितात—" From the times of the Portuguese domination of Goa, the Goan Christians are dubbed as Canarians, and this term is considered offensive at present. The fact is that the Goans have nothing in common with Canarese or the Canarese people. "

शतकांची शतके परधर्म व परराज्याच्या चातावरणांत वाढलेल्या अभिनिविष्टांचा कानडीबरोल राग आणि लॅटिनबरोल प्रेम पाहून वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं. पण अशांनी दिलेल्याच तुल्यात्मक शब्दायत्मीयर विसवून रावसारेच डॉ. चव्हाणासारख्यांनी कोंकणी ही कानडीभायल्लच नव्हे तर प्रत्यक्ष तिची आई क्वा थोरली सख्खी बहीण मराठी हिच्याहूनहि भिन्न आहे क्वा स्वतंत्र आहे असं म्हणावे, हें मात्र आश्चर्य आहे. त्यांनी आपल्या व्याख्यानात कोंकणीहून मराठीची भिन्नता दाखविण्यासाठी ज्या दोन चार शब्दांची कोठके दिली आहेत, त्यांतील निदान तीनचतुर्थीस तरी शब्द मराठीहून मुळांच भिन्न नाहींत. त्या निस्ती मंडळींना, कदाचित् मराठी येत नसल्यास ही चूक शोभते, पण चव्हाणांना शोभत नाहीं. शब्दकोशाच्या दृष्टीने पाहता खुद चव्हाण-साहेबांनीच आपल्या चौदाव्या पानावर " हांव ताका नंवूना " = मी त्यावर विश्वास ठेवीत नाहीं, " कुडले यो " = खबर ये; वगैरे कानडीच्या प्रभाव दाखविणारे प्रयोग कवूळ केले आहेत, अर्था उदाहरणे आणवी विपुल देतां येतील. पण ही गोष्ट द्राविड द्वेषापासून मुक्त असलेल्यांनाच मात्र पटण्यासारखी आहे. कोंकणी ही मराठीच असल्याने तिच्यांत मराठी शब्द किती आहेत हा प्रश्नच उरत नाहीं पण तिच्यांत संस्कृत तत्त्व, मराठी तद्भव, आणि पोर्तुगीजशिवाय दुसऱ्या भाषांचे इतके शब्द आहेत कीं, ते द्राविड अगर आर्येतर भाषांनच आले असणे शक्य आहे. खाली कांही कोंकणी म्हणी देतो. त्यांत ज्या शब्दाखाली टिपे दिली आहेत त्याच्याशी संस्कृताचा फार दूरान्वय लागतो; व ज्यांच्याखाली रेव आहे त्यांचा संस्कृताशी मुळांच मंन्य लागत नाहीं, म्हणून ते आर्येतर शब्द असले पाहिजेत. हा सवध कानडीच्या द्वारा लागतो, कीं तुळूच्या द्वारा, किंवा इतर कोणत्याहि आर्येतर भाषेच्या द्वारा हे वृत्त

ठारविणें फारच कठीण आहे. तरी ते बहुतफळन द्राविड शब्द असावेत असे अनुमान करण्याला पंडितांनीं इतकें नाखुश कां अघावें हें कळत नाहीं.

१ तोण्णी थोडी पूण खोड वळो = तण (गवत) थोडे पण खड्डा मोठा. खांतील तण थोडी व खड्डा हे शब्द मराठींत आहेत. थोडी आणि वळो हे शब्द कानडींत आहेत. पूण हा शब्द पुनः ह्याचा अपभ्रंश आहे. अपभ्रंश महानुभावी मराठीतच सर्वत्र आढळतो. पूण हा एक शब्द वगळत्य तर ही सर्व म्हण आर्येतर शब्दांची आहे हें उघड दिसते.

२ दुवेक तेल आमास पुणवेक मुनेक दिवाळीचे दिवाळीक. मुलीला अमावास्येला व पौर्णिमेला तेल व मुनेला दिवाळीस. दूव = दुहिता हा संस्कृत शब्द मराठीपासून स्वतंत्र आहे. आमास आणि पुनव हे शब्द कानडीचे द्वारा अपभ्रंश पावलेले. संस्कृत द्रतव आहेत.

३ बकाल गोरे खायना, बाण भरले विकनांनीं = बधू (नवीन स्त) (फणसाचे) गोरे रात नाहीं (असें दिसतें मात्र), उजळ मात्र दियोनीं भरलें. ती चोरून पात असावी असा अर्थ. ह्यांत बकाल (बक्कल) हा कानडी शब्द आहे. बाण ह्याचें निरुक्त लागत नाहीं. विकन हें श्री ह्या अर्थां मराठी शब्दाहून निराळे रूप आहे.

(१४) अशा दृष्टीनें शोध करून कोंकणींतल्या असंख्य शब्दांचा माग लावल्यास ते दूरान्वित तद्रव आहेत किंवा कोंकणांतलेच मूळ देश्य आहेत हें दिसून येईल; आणि हे शब्द इतके विपुल आणि कोंकणीशीं इतक्या जुन्या काळापासून एकीकृत झालेले आहेत की, कोणाहि परप्रेरित पंडिताला कोंकणी ही आमूलाग्र आर्य भाषाच आहे आणि तिचा एक वेळ लॅटिनशीहि संबंध पोंचेल, पण द्राविड भाषांशीं पोंचणार नाहीं, असा तोरा मिरविण्याला मुळींच अवकाश सापडेल असें दिसत नाहीं. माहा मुख्य मुद्दा असा आहे की, खुद्द मराठीचा जसा कानडीशीं निरुक्त संबंध आहे, तसा शब्द-कोशाच्या दृष्टीनें तरी कितहुना जास्तच कोंकणीचाहि कानडी, तुळु, मल्याळी इत्यादि मांडतालच्या द्राविडी भाषांशीं संबंध आणि कणानुबध खास आहे.

कोंकणीत मराठीतल्याहून मित्र अशा कांहीं देश्य शब्दांचाच भरणा नसून तिच्यांत कांहीं स्वतंत्र संस्कृत तद्भवांचाहि बराच भरणा आहे; त्यावरून ती भाषा कित्येक परकीय पंडितांना मराठीपासून स्वतंत्र असावी असा मास होण्याचा संभव दसा आहे, पण ही खरी स्वतंत्रता कशी नव्हे वगैरे गोष्टींचा खुल्ला खाली २० व्या व २१ कळमांत केला आहे.

व्याकरण

(१५) कोणत्याही दोन भाषांचा परस्पर संबंध ठरवावयाचा असल्यास केवळ शब्दकोशाचा पुरावा फारसा महत्त्वाचा नाही, हे दाख्यादो यांचे म्हणणे अगदी खरे आहे. खरी तुलना करणाऱ्यांनी त्या भाषांच्या व्याकरणाची आणि स्वरशास्त्राच्या दृष्टीने त्यांच्या स्वरवैशिष्ट्याची म्हणजे Phonology चीच केली पाहिजे. ही तुलना करित असता दाख्यादो-सारख्या जाड्या अनेक भाषाभिराला मराठी ही कोंकणीची आई नव्हत फार तर बहीण असावी, आणि ती धाकटी बहीण असावी, असे कां मत द्यावे लागले ह्याचा खुलासा होतो. इतकेच नव्हे तर ह्या पंडितांच्या ह्या मतात पुष्कळच तथ्य असावे, हे बळूल फरणेहि भाग पडते. परंतु एतद्विषयक एक मोठी अडचण अशी आहे की, कोंकणीतील सारस्वत पोर्तुगीजांनी नष्ट केल्यामुळे ह्या भाषेची याद कमी झाली हे समजून तिचे मराठीशी तंतोतंत नाते काय आहे हे निश्चित ठरविणे अत्यंत कठीण झाले आहे. बरील ऐतिहासिक विवेचनांत एवढेच सुचविण्यांत आले आहे की, ह्या दोन्ही भाषांचे परस्पर नाते नसून त्या परस्परमित्र आणि स्वतंत्र आहेत असे जर कोणी म्हणेल तर ते खरे ठरणार नाही; उलट ह्यांचे फार जवळचे नाते आहे. आता त्याच्या पुढे जाऊन हे जवळचे नाते मायलेकीचे आहे, की बहिणीबहिणीचे आहे, हे दिसले तितके पाहावयाचे आहे. कोंकणीत पोर्तुगीजांच्या जुलमांमुळे ग्रंथरचना तर अशक्यच होती; तथापि कोंकणीचा पोर्तुगीज श्लेष आणि तिच्यांतरया म्हणींचा संग्रह बगैरे जे विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ दाख्यादो ह्यांनी प्रसिद्ध केले, इतकेच नव्हे तर तिचे नांदे अध्ययन रुढ झाले, म्हणून त्या पंडितांनी जे स्वार्थत्याग सोसून व मार्गांत कर्मठ धर्माधिकार्यांनी जी विघ्ने उपस्थित केली त्यांना न जुमानता दीर्घ प्रयत्न केले ते तर चिरस्मरणीय आहेत थोडक्यांत सांगावयाचे तर, ह्या पंडितांचे तौलनिक भाषाशास्त्रावर फार मोठे उपकार झाले आहेत, ही मोष्ट विशेषतः हिंदी देशभक्तांनी सदैव ध्यानात बाळगण्यासारखी आहे, हे जाणूनच पुढील तुलनेकडे बळी घेऊ. एरवी कृतघ्नतेच्याच नव्हे तर उघळपणाच्याही दोषाला आम्ही पात्र होऊ.

साधित शब्द

(१६) आपण जर सिद्ध शब्दांचा विचार केला. ह्यापुढे आपण व्याकरणात शिरणार आहो. म्हणून प्रथम साधित शब्दांचा विचार करू. कोंकणीतील व मराठीतील धातुसाधितांमध्ये साम्यभेद रालील कोष्टकावरून सहज दिसेल.

	मराठी		कोंकणी	
	सकर्मक	अकर्मक	सकर्मक	अकर्मक
यत्नमानकालवाचक	निश्च	मारीत	निश्च	मारीत
भूतकालवाचक	निश्चलेल	मारलेल	निश्चले	मारलेले
भविष्यकालवाचक	निश्च	मारुन	निश्च	मारुन
	निश्चतां	मारतां	निश्चतो	मारतो
	निश्चलो	मारतो
	निश्चार	मारणार	निश्चार	मारणार
सामान्यकालवाचक	निश्चतांना	मारतांना	निश्चतांना	मारतांना
	निश्चणें	मारणें	निश्चोंक	मारुंक
			निश्चें	मारचें
धातुसाधितनाम			निश्च्येक	मारच्येक

वरील कोष्टकावरून घाचसंख्या घ्यानांत सहज येईल की, कोंकणीचें मराठीशीं जिनकें साम्य आहे तितकें इतर कोणत्याहि मृत अथवा विपत मापेशीं नाहीं; आणि जेथें भेद आहे तेथें तो केवळ उच्चारान्ना आहे; किंवा कोंकणींत कांहीं साधितांची रूपेच वेगळीं आणि जास्त आहेत. हाच प्रकार त्यातील कोंकणी प्रत्ययांवरून नामाच्या विभक्तीसंबंधानें आणि क्रियापदांच्या काळांच्यासंबंधानेंहि दिसून येत आहे. तो असा :—

विभक्ति	एकवचनी प्रत्यय	अनेकवचनी प्रत्यय
प्रथमा	मूलरूप	विकार
द्वितीया	क, का	क, कां
तृतीया	न, ने, शीं	नीं, ईं, शीं
चतुर्थी	क, का	क, कां
पंचमी	ऊन, घान, च्यान, ज्येन, आह	ऊन, घान, च्यान, आह
पट्टी	चो, ची, चें; जे, ज्यो, ची; जो, जी, जें;	चो, ची, चें; ज्ये, ज्यो, ची
सप्तमी	आ, ई, न्त, र, चेर, खेर. [जे, ज्यो, जी]	आ, ई, न्त, नि, र, चेर, खेर
संशोधन	सामान्यरूप.	नो, नू

वरील कोष्टकावरून दिसून येईल की, द्वितीया आणि चतुर्थीशिवाय चार्की प्रत्यय बहुतेक मराठीमारखेच आहेत. मात्र कोंकणींत कांहीं विभक्तींत निराळे जास्त प्रत्यय आहेत ते मराठींत नाहींत. पंचमीचे प्रत्यय 'च्यान', 'ज्येन' हे व्यावहारिक मराठींत आढळतात; ज्ये, माझ्यें किंवा माझ्याच्यान हें काम होत नाही. मराठीच्या लिखाणांत जरी 'रामाने' अशी तृतीया होते, तरी बोलण्यात कोंकणीप्रमाणें 'रामान'

असेंच रूप होतें. ह्याशिवाय विशेष महत्त्वाचें साम्य म्हणजे नामाचीं सामान्यरूपें ग्रहतेक सवे मराठीप्रमाणेंच कोंकणींतहि होतात.

(१७) क्रियापदांच्या काळांचीं रूपे पाहिलीं असतां कोंकणीचें इतर कोणत्याहि चालू प्राकृतापेक्षां मराठीशीं विलक्षण साम्य आहे. इतकेंच नव्हे, तर गुजराती, सिंधी, अगर हिंदीपेक्षांहि, बंगाली अथवा ओरिया भाषेतील काळांच्या आणि प्रयोगांच्या रूपांकडे तिच्या रूपांचा अधिक कळ झुलत आहे, आणि तसाच मराठीच्याहि रूपांचा झुलत आहे. ह्या गोष्टीवरून मराठी भाषा, बंगालचा पश्चिम भाग आणि ओरिसा ह्या प्रांतांमून प्रवास करून दक्षिणेंत आल्यावर तिचें जें रूप बनलें, तें रूप सारस्वतांनीं कोंकणींत नेले असायें असे अनुमान होतें. उदाहरणार्थ, भूतकाळाचा 'ल' आणि भविष्यकाळाचा 'न' अथवा 'ल' हा आदेश बंगालीत, ओरियेंत आणि मराठीत आहे. तो गुजरातीत, सिंधीत किंवा हिंदीत नाहीं. पण तोच नेमका कोंकणींत मान आढळतो. ह्या भविष्यकाळाच्या 'ल'वरून आणखी एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा सुवाचा लागत आहे, तो असा. व्याकरणकार रा. मि. जोशी ह्यांनी आपल्या मौढवोभ व्याकरणांत (पानें १६१, १६२ कथ्य (ई)) मराठीतील पुन्या आणि नव्या भविष्यकाळाना विचार करीत असतांना म्हटलें आहे की, जुन्या मराठीत म्हणजे इसवी सन १२०६ ह्या वर्षापर्यंत जुन्या वर्तमानकाळाप्रमाणेंच भविष्यकाळाचीं रूपेहि असत. इसवी सन १२८६ च्या परळ येथील मराठी शिबलेखांच्या "जो कोणी हुयी ए दामन लोपी", ह्या वाक्यातील हुयी आणि लोपी हे वर्तमानकाळां प्रयोग भविष्यकाळां योजिले आहेत. तसेंच इसवी सन १२०६ च्या पाटणच्या मराठी दिलालेखांतील "येथें जें भविजे तें मदींचेन मापे मयाचें" ह्या वाक्यांत भविजे हें वर्तमानकाळाचें रूप भविष्यकाळां योजिले आहे. पण ज्ञानेश्वरीत (इसवी सन १२९०) आणि त्याच्यापुढील काळांत ह्याच रूपापुढे 'त' हा प्रत्यय लागून भविष्यकाळाचा प्रयोग होऊं लागला. हा मराठीचा 'ल' प्रत्ययच कोंकणीत 'लो' ह्या रूपाने आहे. जोशी आपल्या ह्याच (ई) कथ्याचें आग्नीं म्हणतात, "हा भविष्यकाळाचा 'ल' कथा आला, कोटून आला हें सांगता येत नाहीं." परंतु कानडाच्या भविष्यकाळाच्या रूपांत नु, लु, रु असे प्रत्यय आहेत, त्यावरून मराठीत व कोंकणीतहि हे कानडी 'न' आणि 'ल' हे प्रत्यय अगर आदेश आले असावेत; किंवा खुद्द जोशी आपल्या त्याच पानावरील (आ) ह्या कथ्यात हा भविष्यकाळाचा 'त' जुनी मारवाडी, गरवाडी, कमाडनी आणि नेपाळी ह्यामध्ये एकवचनी 'लो' आणि अनेकवचनी 'ला' असा आहे," असे जे म्हणतात, त्यावरूनच सारस्वतांच्या द्वारां हा 'त' मराठीत आला असे म्हणण्यास काय हरकत आहे? इतकेंच नव्हे तर ह्या 'त' ला बरी मराठीत जोशी म्हणतात त्याप्रमाणें "लिग आणि वचन ह्या दोहोंचाही भेद नाहीं," तरी कानडी आणि कोंकणी ह्या दोन्ही भाषांत ह्या दोहोंचाहि भेद आहे. ह्या विलक्षण साम्यावरून, मराठीचा आणि सारस्वत ब्राह्मणाचा

समागम इ. स. १२०६ आणि १२९० च्या दरम्यान घडला असावा व त्यानंतर हे लोक ही नवीन अर्धघट संपादलेली ज्ञानेश्वरीच्या काळची जुनी मराठी घेऊन कोंकणांत गेले असावेत. त्यानंतर त्यांचा आणि सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील मराठीचा संबंध तुटल्यामुळे, आणि कानडीचा संबंध जस्त जडत चालल्यामुळे, त्यांच्या मापंत कानडी शब्दांचाच नव्हे तर, कांहीं क्रियापदांच्या रूपांचीहि भर पडत चालली. उदाहरणार्थ, “मला माहीत नाही” ह्या अर्थी कोंकणीत “माका गोच ना” असें म्हणतात. हा “गोच” शब्द निव्वळ कानडी आहे. आणखी पुष्कळशा शब्दांवरून, नामाच्या विभक्तींवरून आणि क्रियापदांच्या काळावरून कोरुणीचें जुन्या मराठीशीच साम्य नवीन मराठीपेक्षा किती तरी जास्त दाखवितां येतें. पण पुढच्या काळांत मात्र तिचें कानडीशीं साम्य आढळतें. संयुक्त प्रांत, बिहार आणि बंगाल ह्या प्रांतांवर इ. स. १३०० शतकांत मुसलमानांनीं अनेक स्वाऱ्या करून तेथील लोकांचा अनन्वित छळ केला; बौद्ध धर्माचा आणि मठांचा उच्छेद केला; म्हणून ते लोक उत्तरेस नेपाळांत व दक्षिणेंत ओरिसा प्रांतांत जीव घेऊन पळाले. त्याच घांदलींत गौडसारस्वत ब्राह्मणहि त्याच मार्गाने प्रथम गोदावरीच्या तीरावर आणि नंतर कोंकणांत उतरले असावेत. तेथे विजयनगरच्या कानडी साम्राज्यछत्राखालीं, पोर्तुगीजांची धाड येईपर्यंत, त्यांनीं आपल्या बसाहतीं मुत्ताने चालविल्या असाव्यात. ही उपपत्ति त्या काळीं घडलेल्या उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील राज्यक्रांतीला अंगदीं मुसगतच आहे.

(१८) कोरुणीचा दुसऱ्या कोणत्याहि चारू प्राकृतापेक्षां मराठीशींच सर्वेष्ट असल्याचें व त्यांतल्यात्यांत, बंगाली व ओरियाशीं संबंध असलेल्या मराठीशींच अधिक संबंध असल्याचें खालील गोष्टीवरून आणखी सिद्ध होतें. मराठींतील पंचमी विभक्तीचे “ऊन”, “हून” हे, “होऊन” ह्या धातुसाधितावरून आले आहेत. जुन्या मराठींत ‘घर होऊन’ (घराहून) असें जे रूप कविन् आढळतें ते बंगालींतील घर “होइते” ह्या रूपावरहुकूम आहे. हिंदी मापंत द्वितीया आणि चतुर्थीचे प्रत्यय कु, को असे आहेत. आणि बंगालींत पंचमी “होइते” (होऊन) ह्या धातुसाधितावरून होते; ह्या दोन कारणांवरून सारस्वतांनीं ही मापा उत्तरेकडून आणिली म्हणावी, तर इतर वृत्तेक सर्व विभक्तींचे प्रत्यय - विगोदतः तृतीयेचे प्रत्यय दुसऱ्या कोणत्याहि मापांशीं जुळने नवून मराठीशींच जुळतात. ह्यावरून सारस्वतांनीं दक्षिणेंत आल्यावरच ही मापा घेतली असेंहि होतें. इतर मापानून एकेका विभक्तीचा बहुश एकेकच प्रत्यय आहे. संस्कृताचाहि हाच प्रकार आहे. पण मराठीचे प्रत्यय एकेका विभक्तीच्या तीन चार आहेत आणि कोंकणींत तर त्याहूनहि जास्त आहेत. निपापदांचे काळहि ह्या दोन मापांचे इतरापेक्षा जन्म आहेत. ह्यावरून ह्या दोन्ही मापा फिरत्या स्थितीतल्या लोकांच्या आहेत, आणि कोरुणी तर त्यातल्यान्यात जास्त आहे, हे उघड दिसते. कोरुणींतलें कोरीं काळ क्रिया अपे हल्लींच्या नव्या मराठींत जरी प्रचारांत फारसे नाहींत तरी पूर्वीं जुन्या मराठींत ते होते. हांव निमं = मी निमं; हांव मारीं = मी मारीं; तो करो = तो करो; तें करोत = ते करोत; री

रोतिभूतकाळाचीं रूपं कोंकणींतलीं जुन्या मराठीसारखींच आहेत. हांव चालो, आमी करूं, तो करां, ते करोत हा कोंकणी विध्यर्थ जुन्या मराठीतहि होता. “चालों वाटे. आम्ही तुझाचि आधार” (तुकाराम), “सदाहि हित नायकों, बहु अपाय केले, करूं” (मोरोपंत). आणखी एक बारीक पण विलक्षण साम्य कोंकणीत आणि मराठीत आहे, ते दुसऱ्या कोणत्याहि भाषांत आढळत नाही. तें असें : सकर्मक क्रियापदाच्या रूपांत “इ” हा आदेश होतो तो अकर्मकांत होत नाही. जसें, “हांव निजतां” = मी निजतां: “हांव मारीन” = मी मारीन. चमत्कार हा कीं, मराठीत हा “इ” आदेश विकल्पानें होतो, तरा कोंकणीतहि तो विकल्पानेंच होतो!

(१९) हे सर्व प्रकार, व्याकरणाच्या ज्या रूपांनी मराठी आणि कोंकणीमधील साम्य सिद्ध होते, त्यासंबंधीं झाले. आतां मराठीत जीं रूपं आहेत तीं कोंकणीत नाहींत, आणि कोंकणीत आहेत तीं मराठीत नाहीत त्याची वाट काय? आणि तींच तर वादाचा मुख्य विषय आहेत. कारण त्यांवरूनच दाख्खादोसारख्या पंडितांना, मराठीपासून कोंकणी मिश्र आणि स्वतंत्र असावी, अशी शंका येत आहे. जर निर्दिष्ट केलेल्या ऐतिहासिक परिस्थितीवरून आणि व्याकरणाच्या समान रूपांवरून कोंकणी ही मराठीपासून मिश्र नाही हें सिद्ध झाले, तरी तिचा कांहीं काही भाग मराठीपासून स्वतंत्र आहे, तो बऱ्यामुलें ह्याचा उलगडा करणें आवश्यक आहे. हें परस्पर स्वातंत्र्य ह्या दोन्ही भाषांतील जीं मिश्र भाषांतील व अर्थाचीं रूपं आहेत त्यावरून मुख्यतः दिसून येतें. ह्याचा उलगडाहि ह्या भाषांच्या घटनेच्या इतिहासांतच सांपडणें शक्य आहे. ह्या दोन्ही भाषा उत्तरेकडून रालीं आलेल्या लोक्याच्या आहेत. हे लोक निरनिराळ्या वेळीं आणि विष्याद्रीच्या पूर्व आणि पश्चिम दोकाला घळसा घालून दक्षिणेंत उतरले आहेत. इतकेंच नव्हे, तर हे लोक म्हणजे सारस्वत ब्राह्मण आणि मराठे हे कांहीं काळ एकत्र राहून पुनः वेगळे राहूं लागले आहेत, व पुनः त्याच्यामध्यें सहास्रि आडवा पडला आहे. नर्मदेच्या उत्तरेकडील अथवा पूर्वेकडील दुसऱ्या कोणत्याहि चानू भाषाचा असा प्रकार घडलेला नाही. त्या, जुन्या पैशाची, शौरसेनी, मागधी, अर्धमागधी अथवा महाराष्ट्री ह्यांपैकी कोणत्या तरी एका प्राकृतांतून निर्माण होऊन, पुढें निधळ आणि निर्दिष्ट वाढत गेल्या, पण मराठीला मान विष्याद्रीच्या दोन्ही दोकाला बळमे घाल्ये लागले आहेत, म्हणून हिच्यांत बरील चारपांचहि प्राकृतांची भेसळ झाली आहे. इतकेंच नव्हे तर तिचें वाळपण, मी ‘केसरी’ तील उपरिनिर्दिष्ट लेखात सिद्ध केल्याप्रमाणें वानडीच्या तालमीत वाढलें आहे. निराळ्या वेळीं पण अगदीं असाच प्रकार कोंकणीचाहि घडला आहे. ह्या परिस्थितीमुळेच ह्या दोन्ही चानू भाषा इतर उत्तरेकडील क्रिया पूर्वेकडील भाषांपासून अशा अगदीं मिश्र आहेत तशाच किंचित् अशांने परस्परांमधूनहि अगदीं मिश्र नसल्या तरी स्वतंत्र अमल्याचा भास होण्यास्तक्या वेगळ्या आहेत. हें स्वातंत्र्य स्पष्ट करून दाखविण्यासाठीं रालीं काही उदाहरणें देतो.

(२०) राय. गा. चव्हाण ह्यांनी आपल्या व्याख्यानाच्या १४ व १२ पानांवर कोंकणी

समागम इ. स. १२०६ आणि १२९० च्या दरम्यान घडला असावा व त्यानंतर हे लोक ही नवीन अर्धवट संपादलेली शनेश्वरीच्या काळची जुनी मराठी घेऊन कोंकणांत गेले असावेत. त्यानंतर त्यांचा आणि सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील मराठीचा संबंध तुटल्या-मुळे, आणि कानडीचा संबंध जस जडत चालल्यामुळे, त्यांच्या मापेंत कानडी शब्दांचाच नव्हे तर, काहीं क्रियापदांच्या रूपांचीहि मर पडत चालली. उदाहरणार्थ, “मला माहीत नाही” ह्या अर्थी कोंकणीत “माका गोत्त ना” असे म्हणतात. हा “गोत्त” शब्द निव्वळ कानडी आहे. आणखी पुष्कळशा शब्दांवरून, नामाच्या विभक्तींवरून आणि क्रियापदांच्या काळावरून कोंकणीचें जुन्या मराठीशींच साम्य नवीन मराठीपेशां किती तरी जास्त दाखवितां येतें. पण पुढच्या काळांत मात्र तिचें कानडीशीं साम्य आढळतें. संयुक्त प्रांत, विहार आणि बंगाल ह्या प्रांतांवर इ. स. १३०० शतकांत मुसलमानांनीं अनेक त्यांच्या करून तेथील लोकांचा अनन्वित छळ केला; बौद्ध धर्माचा आणि मठांचा उच्छेद केला; म्हणून ते लोक उत्तरेस नेपाळांत व दक्षिणेंत ओरिसा प्रांतांत जाव घेऊन पळाले, त्याच धांदलीत गौडसारस्वत ब्राह्मणहि त्याच मार्गाने प्रथम गोदावरीच्या तीरावर आणि नंतर कोंकणांत उतरले असावेत. तेथें विजयनगरच्या कानडी साम्राज्यछत्राखाली, पोर्तुगीजांची धाड येईपर्यंत, त्यांनीं आपल्या वसाहतीं मुळावें चालविल्या असाव्यात. ही उपपत्ति त्या काळीं घडलेल्या उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील राज्यक्रांतीला अगदीं सुसंगतच आहे.

(१८) कोंकणीचा दुसऱ्या कोणत्याहि चारू प्रास्तापेशां मराठीशींच संबंध असल्याचें व त्यांतल्यात्यांत, बंगाली व ओरियाशीं संबंध अगळेच्या मराठीशींच अधिक संबंध असल्याचें खालील गोष्टींवरून आणखी सिद्ध होतें. मराठीतील पंचमी विभक्तीचें “ऊन”, “हून” हे, “होऊन” ह्या धातुसाधितावरून आले आहेत. जुन्या मराठीत ‘घर होऊन’ (घराहून) असें जे रूप क्वचित् आढळतें तें बंगालीतील घर “होइते” ह्या रूपावरहुकूम आहे. हिंदी मापेंत द्वितीया आणि चतुर्थीचे प्रत्यय हु, को असे आहेत. आणि बंगालीत पंचमी “होइते” (होऊन) ह्या धातुसाधितावरून होते; ह्या दोन कारणावरून सारस्वतांनीं ही भाषा उत्तरेकडून आणिली म्हणावी, तर इतर द्युतेक सर्व विभक्तींचे प्रत्यय - विरोधतः तृतीयेचे प्रत्यय दुसऱ्या कोणत्याहि भाषांशीं जुळते नवून मराठीशींच जुळतात. ह्यावरून सारस्वतांनीं दक्षिणेंत आल्यावरच ही भाषा घेतली असेंहि होतें. इतर भाषांनून एकेका विभक्तीचा बहुश एकेकच प्रत्यय आहे. संस्कृताचाहि हाच प्रसार आहे. पण मराठीचे प्रत्यय एकेका विभक्तीच्या तीन चार आहेत आणि कोंकणीत तर त्याहूनहि जास्त आहेत. क्रियापदांचे काळहि ह्या दोन भाषांचे इतरपेशां जस्त आहेत. ह्यावरून ह्या दोन्ही भाषा फिरत्या स्थितीनिल्या लोकांच्या आहेत, आणि कांही तरी त्यान्यात्यांत जस्त आहे, हे उघड दिगें. कोंकणीतले काही काळ हिना अर्थ हल्लीच्या नव्या मराठीत बरी प्रचारांत फारसे नाहीत तरी पूर्वी जुन्या मराठीत नेहने. होन निदं = मी निदं; होन माी = मी माी; तो बरी = तो बरी; ते बरी = ते बरी; ही

रोतिभूतकाळाचीं रूपं कोंकणीतलीं जुन्या मराठीसारलींच आहेत. हांव चालों, आमी करूं, तो करों, ते करोत हा कोंकणी विध्यर्थ जुन्या मराठीतहि होता. “चालों वाटे आम्ही तुझाचि आधार” (तुकाराम), “सदाहि हित नायकों, बहु अपाय केले, करूं” (मोरोपंत). आणखी एक यारीक पण विलक्षण साम्य कोंकणीत आणि मराठीत आहे, ते दुसऱ्या कोणत्याहि भाषांत आढळत नाही. तें अशें : सकर्मक क्रियापदांच्या रूपांत “इ” हा आदेश होतो तो अकर्मकांत होत नाही. जसें, “हांव निजतां” = मी निजतो: “हाव मारीन” = मी मारीन. चमत्कार हा कीं, मराठीत हा “इ” आदेश विकल्पानें होतो, तसा कोंकणीतहि तो विकल्पानेंच होतो!

(१९) हे सर्व प्रकार, व्याकरणाच्या ज्या रूपांनीं मराठी आणि कोंकणीमधील साम्य सिद्ध होते, त्यासंबंधीं झाले. आतां मराठीत जीं रूपं आहेत तीं कोंकणीत नाहीत, आणि कोंकणीत आहेत तीं मराठीत नाहीत त्याची वाट काय ? आणि तीच तर वादाचा मुख्य विषय आहेत. कारण त्यांवरूनच दाख्यादोसरख्या पंडितांना, मराठीपासून कोंकणी भिन्न आणि स्वतंत्र असावी, अशी शंका येत आहे. वर निर्दिष्ट केलेल्या ऐतिहासिक परिस्थितीवरून आणि व्याकरणाच्या समान रूपांवरून कोंकणी ही मराठीपासून भिन्न नाही हे सिद्ध झाले, तरी तिचा कांही काही भाग मराठीपासून स्वतंत्र आहे, तो फक्षामुळें ह्याचा उलगडा करणें आवश्यक आहे. हें परस्पर स्वातंत्र्य ह्या दोन्ही भाषांतील जीं भिन्न भाषांतील व अर्थीचीं रूपं आहेत त्यांवरून मुख्यतः दिसून येते. ह्याचा उलगडाहि ह्या भाषांच्या घटनेच्या इतिहासातच सांपडणें शक्य आहे. ह्या दोन्ही भाषा उत्तरेकडून खालीं आलेल्या लोक्याच्या आहेत. हे लोक निरनिराळ्या वेळीं आणि विविधाद्रीच्या पूर्वे आणि पश्चिम टोकाळी वळसा घालून दक्षिणेंत उतरले आहेत. इतकेच नव्हे, तर हे लोक म्हणजे सारस्वत ब्राह्मण आणि मराठे हे कोणी काळ एकत्र राहून पुनः वेगळे राहूं लागले आहेत, व पुनः त्यांच्यामध्ये सत्तादि आडवा पडला आहे. नर्मदेच्या उत्तरेकडील अथवा पूर्वेकडील दुसऱ्या कोणत्याहि चार भाषांचा असा प्रकार घडलेला नाही. त्या, पुन्या पैशाची, शौरसेनी, मागधी, वर्धमागधी अथवा महाराष्ट्री ह्यापैकी कोणत्या तरी एका प्राकृतांतून निर्माण होऊन, पुढें निश्चल आणि निर्विघ्न वाढत गेल्या, पण मराठीला मात्र विष्णूद्रीच्या दोन्ही टोकाळी वळमे घालवे लागले आहेत, म्हणून हिच्यांत घरील चारपांचहि प्राकृतांची भेसळ झाली आहे. इतकेच नव्हे तर तिचें वाळपण, मी ‘केसरी’तील उपरिनिर्दिष्ट लेखांत सिद्ध केल्याप्रमाणें कानडीच्या तालमीत वाढलें आहे. निराळ्या वेळीं पण अगदीं असाच प्रकार कोंकणीचाहि घडला आहे. ह्या परिस्थितीमुळेच ह्या दोन्ही चार भाषा इतर उत्तरेकडील किंवा पूर्वेकडील भाषांपासून जसा अगदीं भिन्न आहेत तशाच किंचित् अंगानें परस्परांपासूनहि अगदीं भिन्न नसल्या तरी स्वतंत्र असल्याचा भास होण्याइतक्या वेगळ्या आहेत हे स्वातंत्र्य स्पष्ट करून दाखविण्यासाठीं सार्दी काहीं उदाहरणें देतां.

(२०) राव. ना. चव्हाण ह्यांनीं आपल्या व्याख्यानाच्या १४ व ३२ पानांवर कोंकणी

आणि मराठी शब्दांची तुलना करून, कोंकणी शब्द मराठी शब्दपेक्षां संस्कृताला जवळ आहेत असें ध्यानीत केले आहे. हांव = मी; उदक = पाणी; गीम = उन्हाळा; आयदन = मांडे; कुकट = कोवटा, इ.; उलटपर्शी, कुणवाऊ मराठीतील खालील उदाहरणे, नागर मराठीतल्या शब्दपेक्षां संस्कृताला अधिक जवळ हें ध्यानांत घेण्यासारखे आहे. कुणव्यांच्या भाषेत “ ध्या ” म्हणजे दिवसा असा शब्द आहे. ऋग्वेदांत वरुणाच्या स्तोत्रांत “ यचिद्रि ते विद्यो यथा प्रदेव वरुण व्रतम् । मिनिमसि यवि यवि ॥ ” यातील यवि ह्याचा दिवसा असा अर्थ आहे, त्याला यरील “ ध्या ” हा शब्द फार जवळ आहे. पुण्याकडील ‘ कुणवी ’ वर न म्हणतां ‘ पव ’ म्हणतात; हा शब्द प्रेक्ष-पेक्ष ह्याला नागर मराठीत वर पेक्षां अधिक जवळ आहे. करून शानी, देऊन शानी, हा कुणवी प्रयोग वेदांतील संस्कृतांत आढळतो, असें राजवाडे सांगतात. मराठीतील “ हो ” हाहि धातु संस्कृत “ भू ” चा अपभ्रंश आहे. पण कोंकणीत “ जा ” म्हणजे “ हो ” ह्या अर्थाचा शब्द संस्कृत जनपायून झालेला ह्याच अर्थी आहे. “ मुई जासी, साखर खासी ” = मुंगी होशील तर साखर खाशील. ह्याच धातूपायून “ जाय ” असें एक साधित “ पाहिजे ” असा अर्थी कोंकणीत आहे. “ दिवुळान् रिक्तौच शेण काढूंक जाय ” = देवळांत शिरतांच शेणहि काढवयाल्य (तयार असले) पाहिजे. “ तुका जाय ” ? = तुला पाहिजे काय ? हिंदी व गुजरातीप्रमाणें मराठीत “ बोर पकडला जातो ” असा कर्मकर्तरी प्रयोग होतो. हा प्रयोग मराठीत नवा आहे. जुन्या मराठीत “ धरिजे, ” “ देखिजे ” असा प्रयोग होतो. ह्याच रीतीनें कोंकणीत हा प्रयोग आहे. जसें :—“ सांदीर आणि संसार कोणाच्यानू चिंतून बाढून न जे ” = समुद्र आणि संसार कोणाच्यानेहि चिंतून बाढला जात नाही (थांग लागत नाही). ह्यांत “ जे ” हा शब्द मराठीतल्याप्रमाणें “ जा ” ह्या अर्थी नमून इंग्रजी कर्मकर्तरी प्रयोगाप्रमाणें अम् = is ह्या अर्थी (is caught) असा आहे. अव्वल आर्य-भाषेत कर्मकर्तरी प्रयोग होता कीं नाहीं ह्याची शंका आहे. तो प्राकृतात मात्र रात्रोरा आढळतो. संस्कृतांत तो आत्मनेपदीच आढळतो, व पदाचे प्रत्यय कानडीशीं अधिक जवळ आहेत म्हणून हा कर्मकर्तरी प्रयोग कदाचित् द्राविड असावा अशी शंका येते. असां हें प्रकरणच स्वतंत्र आहे. नूतें कोंकणीतल्या प्रयोग इंग्रजीतल्या प्रयोगाला किती जवळ आहे एवढे फळले कीं पुरे. इंग्रजी भाषा सर्वस्वी आर्य नाहीं हेंहि ध्यानात ठेवणें आवश्यक आहे.

(२१) वर ज्या शब्दांवरून कोंकणी ही मराठीपासून स्वतंत्र आहे असा भास होतो असे पुष्कळ शब्द इतरहि देता येतील. हे सर्व संस्कृत तद्भव आहेत. पण अगले पुष्कळ संस्कृत तद्भव हल्लींच्या कुणवाऊ मराठीत किंवा जुन्या महानुमावीत आढळताना, ते नागर मराठीत द्विवचना कोंकणीतहि आढळत नाहींत. ह्यावरून ही जुनी महानुमावी अगर आतांची कुणवाऊ देखील मराठीपासून स्वतंत्रच म्हणावयाची पण काय ! मात्र एवढें खरें कीं, कोंकणीत जे असे स्वतंत्र तद्भव सापडतात त्यांवरून ती

मूळ मराठीपासून कधी पुढून वेगळी झाली हे ठरविण्याच्या कामी कांहीसा अंधुक पुरावा मिळतो. उदाहरणार्थ “वेगुवि” हे कोंकणी क्रियाविशेषणच वेळ. हा शब्द जुन्या मराठीत “वेगोवित्तर” अशा रूपाने होता. आतां नाही. श्रीपतिभूत “रत्नमाला” नांवाचा एक वृद्धित ज्योतिषग्रंथ, झालिवाहन शके ९६१ सालांतल्या अगदीं जुना, भारत इतिहासमंशोधक मंडळाने आपल्या अहवालांत प्रसिद्ध केला आहे, त्याची भाषा अगदीं महानुमाची वळणावर आहे. त्यांनील प्रकरण ३, श्लोक १० मध्ये “वेगोवित्तर” असा मराठी शब्द आढळतो. मंशोधक राजवाडे, ह्याचा अर्थ लागत नाही, असें वा म्हणतात हे कळत नाही. हा ग्रंथ म्हणजे मूळ संस्कृत श्लोक व त्यावराल त्याच वेळच्या मराठीतील टीका मिळून झाला आहे. “... अपिल (अर्खील) भोगानुमवं दणां तैलाम्यंगात् सपदि युक्ते स्यंतनयः ॥ १० ॥” ह्या आपल्या संस्कृत श्लोकाचें भाषांतर, ग्रंथकार श्रीमती आपल्याच तत्कालीन मराठीत असें करित आहे :— “शनिधरे (शनिवारी) पुरुषा(त्य) तैलाम्यंगाम्बव वेगोवित्तर सक्कभोग प्राप्ती” (१०) ह्यावरून “सपदि” ह्या संस्कृत शब्दाचें “वेगोवित्तर” ह्या तत्कालीन मराठी शब्दाने भाषांतर झालें आहे, हे उघड आहे, हाच शब्द ‘वेगुवि’ ह्या अपभ्रंशरूपाने हल्लींच्या कोंकणीत आहे व त्याच अर्था, (वेगाने) असा क्रियाविशेषणवाचक आहे असें म्हणावयाला काय हरकत आहे? एकंदरीत हल्लींची कोंकणी ही मराठीपासून स्वतंत्र नसून तिच्यातील कांही तद्भव व देश्य शब्द आणि व्याकरणाची रूपे अशीं सारस्वत ब्राह्मणांनीं आणिलीं आहेत तशींच काही भ्रष्टीय मराठ्यांनीं किंवा कुणव्यांनीं आणिलीं आहेत, असेंच अनुमान निघतें. झालिवाहन शके ९६१ त (इ. स. १०४०) जे सारस्वत ब्राह्मण व मराठे गोदावरीच्या आसपास मिळूनच होते, तेच वरील कलम (१०) मध्ये दर्शित केल्याप्रमाणें इ. स. १२०६-१२९० च्या दरम्यान विभक्त होऊन सारस्वत हे कोंकणात शिळून द्रावणकोरपयंत रालीं उतरले, आणि कुणबी व भ्रष्टीय मराठे पुढे देशावरूनच खाली तळावरापयंत द्राविड देशांत उतरले, असें मानण्यास काय हरकत आहे? असें न मानता उलट कोंकणी ही मराठीच नव्हे असें मानण्यास काय काय हरकती आहेत, त्यांचे विवरण वरील ऐतिहासिक विवेचनान कलम ५ पासून १२ पर्यंत करण्यांतआलेच आहे.

स्वरवैशिष्ट्य

(२२) अनुस्वार :—कोंकणीत अनुनासिकांची लयलूट आहे, तशी मराठीत नाही. सडनं मण्डा रेल्वेतून गोव्याकडे जाऊ लागले असतां, देशावरील माणसाला स्टेशनावरील नांवाच्या पाण्या वाचतांना अनुस्वारांची चंगळ पाहून मौज वाटते. तामिळ देशांत, रामेश्वरं, चिद्वरं, श्रीरंग, वेंकटचलं, मंडपं, अग्रहारं वगैरे पुढिल्ली शब्दांवरहि अनुस्वार पाहून

प्रथमदर्शनी संस्कृत येत नयतां हि ते येतें असें दाग्विण्याचा तामिळांचा हा मोह असावा असें वाटतें. पण विद्याप कॉलेजवेलनें म्हटल्याप्रमाणें अशा शब्दांच्या पुढें पूर्वी “न” हें अधोभार होतें, त्याचा हा अनुस्वार झाला आहे. पार्श्वीत हा प्रकार आहे. “निद्रो होति निष्पापो धम्मपीतरसं पित्रं ॥ ९ ॥” (धम्मपद, वग्ग १५ वा.) हांत निव्व ह्याचें पित्रं असें रूप झालें आहे. असाच कांहीं तरी इतिहास ह्या कोंकणी अनुस्वाराचा असावा. त्यांत कोंकण्यांना गंगाणे म्हणून हंसण्याचें कांहीं कारण नव्हत, उलट हा इतिहास त्यांनीं आपल्या अनुनासिकांच्या द्वारां कायम ठेविल्या ह्याचदल त्यांचे आभारच मानिले पाहिजेत.

(२३) रंद स्वर :—इंग्रजीतील Bat, Ball ह्या शब्दांत अगलेले अँ, ऑ, ह्या स्वरांना अहमदाबादचें तौजिक मायाशास्त्री नरसिंगराव दिवाटिया हे रंद स्वर असें म्हणतात. हे स्वर शेगाटीत व कोंकणीत प्दार आहेत. हे स्वर नागर मराठीत नसले, तरी कुणवाऊ मराठीत आढळतात. रेंड (वेड) तेल (तेल), रेंन् (गंग) हे स्वर रंद आहेत. सर भांडारकर आपल्या “Wilson Phylological Lectures” मध्ये “The Law of Accentuation” सर्वंधीं बोलतांना, पाताळ, बापाड, बतान, जतान असे दीर्घ उच्चार कोंकणांचा विशेष म्हणून सांगत आहेत (पृष्ठ १५९). परंतु कुणबी मराठीत तर धोतार, मुखाड, बराण असे उच्चार आहेतच. शिवाय त्वाड, ग्याड, प्याट, प्यार असे रंद उच्चारहि विपुल आहेत. हे रंद उच्चार संस्कृतांत मात्र नाहीत. पण कानडी बाराखडीन ए, ऐं, ऐ; ओ, ऑ, औ; असे तीन तीन स्वर आहेत. म्हैसूरुडील नागर कानडीत बेसर = कंटाळा, बेण = रेडा, असे दीर्घ स्वर आहेत. त्यांचेच हुबळीकडील कुणवाऊ कानडीत बेसर अथवा व्यासर, बाँण अथवा व्वाण असे रंद स्वर होतात. ह्यावरून कोंकणीचा हा कांहीं विशेष नव्हत, हे स्वर मूळ द्राविडीतील किंवा मोंगरी भाषेंतले असावेत, ते कोंकणीत आणि कुणवाऊ मराठीत कायम राहिले आहेत, पण नागर मराठींतून आणि नागर कानडींतून ते मागाहून गेले असावेत, असा तर्क करण्यास जागा आहे.

संप्रदाय

(२४) संप्रदाय, न्कव (Idiom) विषयीं मला विशेष सांगता येत नाही. कारण कोंकणीचा व माझा प्रत्यक्ष परिचय अल्प, आणि तोहि केवळ व्याकरणावरून मिळविलेल्या आहे. ह्या भाषाचें विवरण ज्यांना दोन्ही भाषांचा वाळपणापासून निष्कट परिचय आहे त्यांनाच नीट करता येईल. दादगाओ ह्यांनीं कोंकणी भाषेतील म्हणींचा जो अपूर्व संग्रह केला आहे, त्यांतील कांहीं थोड्या म्हणी व त्यांचे अर्थ खाली देऊन हैं खंयलेले पुराण आटपतों. त्यावरून कोंकणी ही कशी जोरदार आणि मार्मिक बोली आहे ह्याची थोडीशी कल्पना वाचकांस होईल.

१. वारांऊचें थोडें दिवचें चड, हें जव्वर गोड = चोलायें थोडें आणि थावें फार, हें चरें.

२. लोखंड उदक प्याल्यार आतां कर्पीच मिळ न = तापलेल्या लोखंडांन उदक शोषण केल्यावर, मगारानें मिळलेल्या मण्याप्रमाणें तें पुनः मिळण्याची आशा नसो.

३. वाटेची हयाळी जगइना आणि मरइना = वाटेवरचें गवन जाणें होत नाहीं कीं मरतहि नाहीं - नम्र माणयें फार वेळ टिकतात.

४. गांथांतलो चोर व्हय, परगांवांतलो साव नय = स्वदेशी चोर बरा, पण परकीय सावु नसो !

५. दुयेंक मागून मुनेक वेंकटाऊंक = लेकी घेले मुने लागे.

६. आडली सून काढले घरचे गुण = मुनेवरून माहेरची पारख.

७. मोनेक स्वपन पडल्या सांगूं नो यळो = मुक्याला स्वप्न पडल्यास तो तें कमें सांगूं शकणार !

८. ते फिरंगे गेले आणि ते उंटे काग्यार झाले = मोठे लोक उटले कीं, मेजवानीहि आटपतेच. लहानांनीं अर्पणोटीच हात धुतले पाहिजेत !

९. नेसळी दांड विसरली वाट = मगरेदार दुगडें नेसलेली बया, त्या मरांत आपली वाट विसरून भलतीकडेच चालली !

१०. उडालो कोलो झाडळी नेपटी = खाणें संपल्याबरोबर कोल्हा आपली नेपटी झाडून पसार होतो !

असो. तज्ज्ञांनीं मराठीच्या मौखतालच्या द्राविड भाषांचें अधिक अभ्ययन करून तौलनिक भाषाविषयावर अधिक अधिकारयुक्त प्रकाश पाडायो, म्हणजे शेवटल्या म्हणींतल प्रकार न घडून लेखकाचें समाधान होईल.

कानडी आणि मराठी

तुलनात्मक अध्ययन

मराठी व्याकरणस्त्रें रामचंद्र भिसाजी जोशी हे हल्ली आपल्या मराठी भाषेची घटना ह्या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति छपांत आहेंत. त्यांत परिशिष्ट म्हणून बरील विषयावर एक लेख लिहावा अशी त्यांनीं मला विनंति केली. हिंदुस्थानांतील भाषांच्या व्युत्पत्तीची परिपूर्णता तौलनिक भाषाशास्त्राच्या साहाय्यास कळू पाहणें फार धाडसाचे, नव्हे पोभ्याचें, आहे असें माझे फार दिवसाचें ठाम मत झालें असल्यानें, जोशी ह्यांचे विनंतीला मान देण्याची प्रथम मला छाती होईना. पण मजपेशां योग्य अधिकारी विद्वानाकडून त्यांची गरज भागेना म्हणून केवळ नादलजानें मी हा लेख लिहिला. तो प्रमाणाबाहेर वाढला म्हणून त्याचा जरूर तेवढाच भाग जोशी ह्यांनी आपल्या परिशिष्टांत घेतला आहे. विद्वान् वाचकांनी निर्विकार मनानें ह्यांतील दोष दाखविल्यास मजवर फार उपकार होतील.

पूर्वपीठिका

हाल नांवाच्या शातवाहन कवीनें झुळविलेल्या “गाथा-सप्तशती” नावाच्या प्राकृत काव्यसंग्रहांतील ताल ३ न्या शतकांतील ८५ व श्लोक असा आहे.

पोटं भरति सङ्गावि माडआ अप्पणो अणुद्विगा विहलद्वरण सहावा हुवन्ति
जह केवि संपुरिता ॥ ८५ ॥ मराठीत अर्थ-पोटभरति पत्री ही माई आपण अनुद्विग ।
विहलोद्वरण स्वभाव होती जरी कांही सत्पुरुष ॥ ८५ ॥

ह्यावरून खिस्ती शकाच्या सुमारे दुसऱ्या शकांतील महाराष्ट्री बाळ्याच्या
भाषेशीं जुन्या व नव्या मराठीचा कसा काय संबंध लागतो ह्याची निश्चित ओशरती
कल्पना घेण्यासारखी आहे. अनेक प्राकृत भाषावेविद् जैन आचार्य मुनी विजयजी हे
एकदां अने म्हुणाले कीं, शनैश्चरींची मराठी भाषा ही प्राकृत जाणणाराला जशी व
जितकी दुखेंध वाटते तशी व तितकीच दुखेंध हल्लींची मराठी जाणणारालाहि
वाटते. ह्याचा अर्थ असा कीं, शनैश्चरी मराठी ही पूर्वीच्या प्राकृताहून जितकी अली-
कडची तितकीच हल्लींच्या मराठीहून पलीकडची आहे. पण येवढ्यावरूनच ती दुखेंध
कां व्हावी ? हिंदी, गुजराथी व कन्नडी ह्या अर्वाचीन भाषांचा जुन्या प्राकृताशीं
जितका संबंध जुळतो तितका मराठीचा कां जुळत नाही ? त्याचें कारण मराठी ही
कानडीचे मागून व तिच्या तालमीत फिरवून सातुरवासांत वाटलेली भाषा आहे, म्हणून
कानडीचा तिच्यावर जबर परिणाम झाला आहे. यदाकदाचित् वैदिक भाषेशीं मराठीचा
संबंध असेलच तर तो कानडी भाषेचा मूळ द्राविडी भाषेशीं जितका दूरचा संबंध आहे
त्याहून अधिक दूरचा असावा. तामिळपामून कानडी जितकी दूर आहे त्यापेक्षा शब्द-
कोशाच्या दृष्टीनें नमली तरा व्याकरणाच्या दृष्टीनें मराठी ही संस्कृतापामून जास्त दूर
आहे. दूरीभाव डोळ्यात न मरण्याचें कारण असें कीं, आधुनिक मराठीत संस्कृत व
तत्सम शब्दांचा भरणा फार होऊं लागल्यामुळें मराठी यस्तुतः आहे त्यापेक्षा संस्कृतच्या
जवळ असल्याचा भास होतो.

शनैश्चरीच्या मराठीचा उदय होऊं लागण्यापूर्वीं ग्रीक शतकं कानडीतील लिखित
बाळ्याची भरभराट होऊन खुल्ली होती. शके शारंगेच्या पूर्वी मराठीच्या बाळ्या-
च्याच नव्हे तर शिल्लेखांचाहि त्याचा तितका पत्ता अद्यापि लागत नाही. पण
कानडीचा इतिहास धाहून अगदीं निराळा आहे. ता. २३ जुलै सन ६१३ च्या एक
शिल्लेखांत रविकीर्ति नांवाच्या एका जैनधर्मी कानडी कवीचा उल्लेख आहे तो भारवि
आणि कालिदास ह्यांच्या तोडीचा होता अगें त्याचें म्हणणें आहे. राष्ट्रकूट वंशांतील
पहिल्या अमोघ वर्ण ऊर्फ नृपतुंग अथवा शव ह्या राजाचे नांवावर 'कविराजमार्ग'
नांवाचा अलंकारशास्त्रावरील एक कानडी ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्याचा काळ शके ७७५-
७९९ चें दरम्यान आहे. ह्या पूर्वीच्या वन्याच ग्रंथांचे उल्लेख शिल्लेखांतून मिळतात.
पण ते ग्रंथ मात्र अद्यापि उपलब्ध नाहीत. ह्यानंतर ११२ शतकांनीं पप आणि
पोन्न हे कानडी कवि उदयास आले. पंपाचे आदिपुराण, रामायण, मारत इ. ग्रंथ
प्रसिद्ध आहेत. केवळ लिखित व अभिज्ञात वाङ्मयाच्या भाषेचा कानडीला हा मोठे-
पणाचा मान आहे असें नव्हे, तर विस्ताराच्या दृष्टीनेंहि हल्लीपेक्षां मध्ययुगीन कानडीचा
मराठीहून अधिक मोठ्या प्रदेशावर विस्तार होता. "आनावेरिथिद आ गोदावरी

घरे गम ” म्हणजे कावेरीपासून गोदावरीपर्यंत कानडीचें साम्राज्य पसरलें होतें. आणि त्यांतल्या त्यांत बह्मद (बेळगांव) आणि कोप्पळ ह्यांचेमधील प्रदेशांत तर अत्युत्कृष्ट अशा कानडीचा प्रचार होता अशा अर्थाचा उल्लेख “ कविराजमार्ग ” ह्या ग्रंथांत आहे असे प्रो. पाठक यांचें म्हणणें आहे. देवगिरीच्या यादव-घराण्यातील १२ व्या शतकांतल्या महादेव राजापर्यंत तरी कानडीच्या ह्या अवाढव्य प्रसाराला ओहोटी लागल्याचीं चिन्हे दिसत नाहीत. तोपर्यंत महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या सम्राटांच्या राजधान्या खाली कर्नाटकांतच बनवासी, घदामी, घनकटक, मालखेड इत्यादि दक्षिणेकडील शहरांत असल्यामुळे अर्थातच अभिजात मराठीच्या प्रसाराला गोदावरीच्या दक्षिणेकडे बावच मिळाला नाही. पण देवगिरीच्या यादवांच्या प्रतापामुळे महाराष्ट्राच्या राजकारणानेंच नव्हे तर बाह्यमयानेंदेखील जो अपूर्य उठाव केला आणि विशेषतः कानडीला दक्षिणेकडे रेटण्याची जी मुद्रावात केली तिचा प्रभाव अद्यापि जाणवत आहे. मात्र आतां हा प्रसार बंद पडून लवकरच मराठीला मागें हटवें लागेल असे संस्स रिपोर्टांच्या आंकड्यांवरून दिसू लागलें आहे.

कानडी लिपि

कानडीचा वरचष्मा लिपीमध्येंहि दिसून येतो. ख्रिस्त शकापूर्वी कदंब-घराण्यांतील राजानीं आपल्या दक्षिणेंतील स्वारीबरोबर मगध देशांतून जी एक ब्राह्मी लिपि नेली, तिचाच पुढें विकास होऊन हल्लींची कानडी व तेलुगू लिपी झाली आहे असें भूलखेचें मन आहे. ११ व्या शतकांत आदळणाऱ्या बालगोधीचें आणि हल्लीच्या कानडी वर्णमालेंतील बऱ्याच वर्णांचें साम्य दिसून येतें ते वर्ण ग, ण, फ, द, घ, न, श, स हे होत.

शब्दकाश

मुसलमानी अमलांत मराठी शब्दकोशांत इ. स. १४ व्या, १५ व्या आणि १६ व्या शतकांत अरबी, फारसी आणि उर्दू भाषेंतील शब्दांचा किती तीव्र वेगाने शिरकाव झाला तें घ्यानांत घेतले असता जितांच्या भाषेवर जेत्यांच्या भाषेचा किती लवकर पगडा घसतो हें समजतें. सतराव्या शतकाचे आरंभी महाराष्ट्रांत मुसलमानी सत्तेचा वळस झाला होता. तेव्हांच्या दरबारी व्यवहारांतून चाबू असलेल्या मराठी भाषेत निम्मोअधिक, जेव्हां केव्हां तीनचतुथांशा-हूनहि अधिक, शब्द मुसलमानी भाषेचे असत. धार्मिक ग्रंथांतून आणि वायसांच्या तोंडांत मात्र मराठी भाषा कधीकधी जीव घडून होती. तथापि वेगवेगळे काळाने यामन, रघुनाथ, मोरोपंत इ० सत्कृत पंडित कवींचा उदय होऊन चुकल्यामुळे मराठींत

तत्सम शब्दांचे घोडे प्रमाणाबाहेर दामटण्यांत येऊ लागले. १४।१५।१६ व्या शतकांत परकीय भाषेचा हल्ला जसा मराठीवर झाला तसाच एक हल्ला बर्मापूर्वी स्वकीय देशी भाषा जी कानडी तिचा हल्ला तत्कालीन महाराष्ट्रीवर झाला. परक इतकाच की, मुसलमानी भाषा परकीय असल्यामुळे तिचा प्रवेश धार्मिक आणि घरगुती व्यवहारांतून होऊ शकला नाही. पण कानडी ही देशी भाषा असल्यामुळे तिने मुसता राजदरबारच नव्हे तर घरगुती देव्हारा, चूल, जातें, शोपाळा हा साराच प्रदेश हस्तगत केला. महाराष्ट्रातील शतवाहन ऊर्फ आंग्रभुत्यांच्या राजवटीची अगदी अखेरची मर्यादा म्हणजे इ. स. ३०४ हें साल होय. त्यानंतर जवळ जवळ दोन शतके आभिर, राठोड (राष्ट्रूट), शेलार आणि इतर लहानसान घराण्यांची सत्ता अथवा बंधाळी चालू होती. भाषावृद्धीचा तो फाल्गुन नव्हता. एकंदरीत इ. स. च्या पहिल्या पांच शतकांत गोदावरीच्या दोनही तीरांवरील प्रांतांत महाराष्ट्रीचा किंवा तिला लागू असलेल्या एकाद्या अग्रीड भाषेचा प्रचार होता म्हणावयास हरकत नाही. कृष्णेपर्यंत तर कानडीचाच मुख्य पसरलेला होता; किंबहुना कृष्णेच्या उत्तरेकडे आणि कन्हाडच्या वाजूने कोकप्रांतांहि फराचित् कानडीच चालू असावी. ५ व्या व ६ व्या शतकांत चाळुक्यांचे साम्राज्य झाले. हे आणि त्यानंतरचे सम्राट् नित्य कानडी अथवा तेलुगू होते. त्यामुळे कानडीने हा हा म्हणता गोदेचा किनारा गांठला. देवरकोंडे, कोईलकोंडे, गोवलकोंडे, नलगुंडे, हाणमकोंडे ह्या गांवांच्या नांवावरून हल्लींच्या निजामराहीच्या पूर्वभागावरच नव्हे, तर इंदूर, तंदूर, माहूर, दारूर, एलूर (वेरुळ), कल्याणी, करहाटक, निवाळ इत्यादि कानडी भाषांच्या नावावरून भीमयडी आणि गंगपडीवरहि कानडीने आपला पगडा घसविला होता हे उघड दिसतें. स्थळांचीच नव्हे तर पूर्वी व्यक्तींचीहि पुष्कळ नांवे कानडीच असत हें खालील कांहीं प्रसिद्ध ऐतिहासिक व्यक्तींच्या नांवांवरून दिसून येतें. पुलकेशी (चालुक्य), बडुग, कळल (राष्ट्रूट), धाडियप्पा, बडुग, निजाऊ (यादव), विठोज, वसवण्णा, जयप्पा (शिंदे), व्यंकोजी (गोसले) यांचे कारण त्या वेळच्या कानडी राजवट्या हें उघड असता चिंतामणराव वैद्यांसारखे शोधक आपल्या मध्ययुगीन भारतांत “ त्या प्रदेशांत कर्नाटकी भाषेचा प्रसार फां व कसा झाला हें अद्यापि गूढ आहे ” असे म्हणतात हेंच मोठे गूढ आहे !

बदामीचे व कल्याणीचे चालुक्य आणि नंतर मालखेडचे राष्ट्रूट सम्राट् कानडी होते. म्हैसुरातील गंगवाडी राजेद्वारांत तर जैन धर्माचार्यांचे मोठे प्रस्थ माजल्याने त्यांनी संस्कृत आणि कानडी वाङ्मयाचा प्रसार सर्व दक्षिण आणि पश्चिम हिंदुस्थानात क्षपाट्याने चालविला. त्यांनी कानडीच नव्हे तर तामिळ, मल्याळी व तेलुगू ह्या चारहि द्राविडी भाषांची पुनर्घटना संस्कृताच्या पायावर केली. पूज्यपादासारखे विजिगीषु आचार्य इ. स. चौथ्या शतकापासून निरनिराळ्या राजवटीतून हिंडत असत व आश्रम मिळाल्याबरोबर जागजागी मठ स्थापन करून आपला तळ रोवीत. त्यांनी बौद्धधर्माला मागे हांकले; इतकेच नव्हे तर पाली आणि महाराष्ट्री भाषांनाहि दाखून ठाकून विद्वानांत

तसेच सामान्य जनांत आपल्या मताचा प्रसार करण्यासाठी संस्कृत आणि कानडी व मागाहून तेलुगू याद्वय वाढविले. चातुर्क्य राजे प्रथम प्रथम आपल्या जम श्रमण्या-पुरते जैनांशी आणि बौद्धांशी सहिष्णुतेने वागले. पण पुढे पूर्वसंडील वेंगी घराण्यांनील चातुर्क्यांनी व कलचुरां घराण्यांनील राजांनी शैवधर्माचा आणि कानडीच्या पद्धतींनी विष्णवधर्माचा जोराचा पुरस्कार चालविला, त्यामुळे जैनांचा बहुतेक आणि बौद्धांचा सधेस्वी नायनाट झाला; इतकेच नव्हे तर ह्या नवीन धर्माचा भक्तिमार्ग बहुजनप्रमाणात पटण्यासारखा असल्यामुळे आधुनिक हिंदुधर्माची जरी घडी असत चालली तरी जुन्या संस्कृत भाषेचा अवतार संपुष्टात आला. ह्या राजाश्रय आणि धार्मिक प्रांतीच्या धांडडीत देवगिरा येथे यादवांचा उदय (सुमारे १००० इ. स.) होईपर्यंत तुंगा आणि गोदा यांच्या दरम्यान कानडीचा व तिच्या आश्रयाने तेलुगूचा विजय निरंकुशपणाने चालू होता. त्यानंतर मराठीने हद्द चढविली. तिने अग्रेसर तेलुगूम मांगरा व मुंदरी नद्यांच्या पूर्वेक आणि कानडीस तर राजाई कृष्णेच्या पलीकडे चालून प्रत्यक्ष तिच्या प्रांती कावेरी उतरून तंजावरावर आपला झंडा रोविला. याचें श्रेय महादेव यादव आणि हेमादपंत ह्यांना जितके आहे तितके, किंमुना जाल्च माधार्थीरिकचे वतें शनेश्वर-महाराज याना आहे.

मराठीत कानडी शब्दांचा भरणा

मराठीत ग्रंथरचना होण्यापूर्वी तिच्या बोझांतील शब्द अर्धेमुधे कानडीतून आलेले होते. पुढे वाङ्मयाच्या वाढीच्या जोरावर अभिजात बनव्यावर बाटेल त्या भाषेतील शब्द ती आपल्या वेडीस घेऊ लागली. जोडी ह्यानी आपल्या मराठी शब्दमिडि ह्या ग्रंथात १७९-८० पानांवर मराठीत आदळणारे कानडीतील शब्द म्हणून सुमारे ३६३ शब्दांची यादी दिली आहे, पण ही यादी पूर्ण नाही. किती तरी परींनी जाल शब्द निवळ कानडीतले हल्ली मराठीत चेमाझम वावरत आहेत. वरोल ३६३ पैकी सुमारे ४० वर शब्द कानडीतले नाहीत. कानडीतले कित्येक शब्द हल्लीच्या मराठीतून गेले आहेत, तरी जुन्या मराठीत ते आटळतात. ज्ञानेश्वरांच्या अमृतानुभव ह्या ग्रंथाने राजलील कानडी शब्द आदळतात, ते आताच्या मराठीत नाहीत. आडवी = अरण्य, नींद = नीज, उपेगी = उपयोगी, मा (मनु) = भग, आणखी, अपाड (पाड) = चांगले, घोण = नैवेद्य, मशी = शई, मांगार = सोने, भाट्टा = असलेला, इत्यादि. पुढील शब्द अद्यापि प्रचारात आहेत. मोळी (मोडी) = मोट, सगट (सगड) = सहित, उगळी = ओक, पळह = कापूस (पळकाच्या ह्या शब्दातच हा योज्य जातो), मुग (मुक) = मुग इ. इ. एसाच ग्रंथात जर इतके शब्द आदळतात तर सर्व वाङ्मयात आणि विशेषतः बोलण्याच्या व्यवहारांत किती शब्द त्या काळीं असतील ह्याची नुसती कल्पनाच केली पाहिजे. मला तरी असे

वाटते की, प्राचीन प्राकृत भाषेतून जे देशीय म्हणून शब्द निवडले जात व ज्यांचा निधित संबंध वैदिक अथवा इतर आर्य भाषांशी जोडणे शक्य नव्हते ते सर्व शब्द द्राविड अथवा मुदली (चिनी, निवेरी, गॉन्नेमार) भाषेतले असावेत. अशा सूत्रम दृष्टीने पाहू गेलं असता जोशी हॉनी आपल्या ' शब्दसिद्धि ' ग्रंथात मराठीच्या नांवाच्यांनी जो मोठा शब्दकोश संस्कृत व्युत्पत्तीसह दिल्या आहे, तो फिरेन तपासण्यासारखा आहे. त्यांपैकी निदान १५० वर शब्दांच्या व्युत्पत्तीविषयी जबर दावा येत आहे. या १५० शब्दांपैकी बाहींचा दूरचा संबंध जरी आर्य भाषांशी लावणे शक्य असलं तरी हे सारे शब्द कानडीत पूर्वी वापरले जात व कानडीच्या द्वारांच ते मराठीत आले याविषयी शंका बाळगण्याचं कारण कानडी जाणणारांना तरी नाही. सामुळं हल्लीच्या मराठीतील संस्कृत आणि इतर परकीय तत्त्वम शब्द वगळले तर जे शुद्ध आणि संस्कृत शब्द दृष्टात त्यापैकी शुद्ध मराठीतले कोणते आणि कानडीच्या द्वारां मराठीत आलेले कोणते हे ठरविणे काही सोपे काम नाही एक हजार वर्षे अगोदर प्रौढपणाने ज्या प्रदेशांत कानडी नांदली त्याच प्रदेशांत तिच्याच तालमीत वाढलेली मराठी पुढे नांगवयास आली हे ध्यानांत घेतलं तर बरील शिक्षक उरलेल्या शब्दसमूहावर मराठीपेक्षा कानडीचा हक्क अधिक शारीत होतो असे मला वाटते.

कानडी क्रियापदे

क्रियावाचक भाषाप्रभे साधारणतः नामवाचक अथवा विशेषणवाचक शब्दांची परस्पर देवघेव होते, हे युरोपातील अथवा हिंदुस्थानातील अर्वाचीन भाषांच्या देवघेववरून आपल्या सहज ध्यानात येईल. पण क्रियावाचक शब्दांची देवागवेदाण सहजा होत नाही. कारण वातुवाचक शब्द त्या त्या भाषेचे सारसर्वस्व असतात. म्हणून ते बडील मुताप्रमाणे दत्तक घेण्यास कठीण किंवा असंभवनीय असतात. पण कानडीतली पुष्कळ क्रियापदे हल्लीच्या मराठीत उजळ माथ्याने वापरत आहेत. त्यापैकी विस्तारभयारतय थोडी येतो. कुड = मारकूट, तच् = दाब, सरा = सरक, बटिगू = (जिवण) वाढ, योगू = माक, बडी = बडीय, तुली = तुडव, तुंयू = भर, कल्लु = कालव, उगळ = शेक, जेज्जु = चैन, आणक्तिगू = आपट, केटर = सरड, ओदरु = ओरड, कोरि = कोर, किल्लु = कळक, तिळिगू = मळी, हेदरु = भेदर. त्याचप्रमाणे दोन भाषांचा काही तरी विशेष आनुवंशिक संबंध आगत्याशिवाय खालील शब्दांची देवघेव होणे शक्य नसते. उदाहरणार्थ, शरीराचे अवयव, अवयवांना नावाचे शब्द, इ. भाषेच्या व्यवहारास अशा शब्दांची अनिवार्य गरज असते. म्हणून जेव्हा दोन भाषा असे शब्द सामान्यपणे आढळतात तेव्हा त्यापैकी जी कमी असते तिच्याशी मधीना निरुप गंध आहे असे मानल्याशिवाय गत्यंतर नाही. त्यापैकी काही शब्द खाली देतो, ते असे—

नात्याचे शब्द—अव्या = आई (आवा, आज), अप्पा = बाप (अप्पा, आवा), अप्पा = मोठी बहीण, तंगी = लहान बहीण, अण्णा = मोठा भाऊ, तम्मा = लहान भाऊ दोष्ट = दादा, नन्न = नाना, तार्ई = आई (तार्ई), तंदी = बाप (तात), आत्ते = आते, कऱऱ = पाका, माव = मामा, अम्मा = आमा. शरीराचे अवयव—वट्ट = धोद, होष्टी = पोटा, गळ = गाल, मांडि = मांडी, पिट्टि = पिंढी, कोळ्ळ = गळा, तले = टाळू, बगल = बगल, वाजू, शिरा = शीर, यदि = छाती, शिपरी = केंस, शिपरी.

अव्ययें—कडक = वर, कळक = राती, इत्तरडे = इकडे, आत्तरडे = तिकडे, इट्टु = इतुके, एतुलें, एतु (एतु) = लवकर, वेगने = विगिविगि, लवकर इ. इ.

व्याकरण

येथपर्यंत शब्दांचा विचार झाला; परंतु व्याकरणातील साम्य ह्या-
हूनहि अधिक महत्त्वाचें आणि मनोहर आहे. त्यावरून तर
मराठीचा कानडीशी गूढ आनुवंशिक संबंध असावा अशी शंका
येते. मराठीच्या पूर्वी घरीच शतके कानडीची घटना झाली आणि ही नवी घटना
करणार जैन आणि बौद्ध प्रचारक संस्कृतसु अणि प्राकृतसु असल्यामुळे कानडीची मूळ
पीठिका जरी तामिळ होती तरी व्याकरणांत कांहीं प्राकृताचें आणि किंचित् संस्कृतचेंहि
बळण दिसणें साहजिक आहे. पुढें प्राकृतामधून निघालेल्या मराठीची घटना ह्याच
कानडीच्या निकट साक्षिण्यांत होऊं लागल्यामुळे कानडीच्या व नवीन मराठीच्या
व्याकरणामध्ये थोडेचटुत साम्य दिसून येणें हेंहि साहजिक आहे. हें साम्य विशेषतः
नामांच्या आणि क्रियापदांच्या अशा दोन्ही विभक्तीमध्ये आढळते, ही विशेष लक्षात
घेण्यासारखी गोष्ट आहे. शनेधरीची आणि तिच्यापूर्वीची जी मराठी तिला जुनी व
त्यानंतरच्या मराठीला नवी म्हणण्याचा जो परिपाठ आहे तो केवळ ह्या भाषांतील
शब्दांच्या नव्याजुनेपणावरूनच नव्हे तर ह्या दोन्ही विभक्तींच्या नव्याजुनेपणामुळेहि
पडला आहे. कानडीतहि नवी आणि जुनी असे भेद आहेत. ते कशामुळे पडले हें
सांगणें मला तूर्त शक्य नाहीं. तरी नवीन मराठीच्या आणि नवीन कानडीच्या दोन्ही
विभक्तींच्या घटना आणि सामान्यरूपे ह्यांमध्ये विलक्षण साम्य आहे ही गोष्ट आश्चर्य-
कारक आहे यांत शंका नाहीं.

नामांच्या विभक्ति

कानडीत नामाचें विभक्तिरूप व्हावयाचें तें शब्दाच्या मूळ रूपाला
हा किंवा तो या अर्थी जें सर्वनाम असेल त्याच्या विभक्तीचीं
रूपे लागून सिद्ध होतें. हे विभक्तीचीं रूपे चारकांडने तपासून

त्यांचा माग काडीत गेल्यास दिवस येण्यासारखे आहे. हाच प्रकार मराठीतहि आहे. घोड्याचा, पाण्यांत, माळियाळ, इत्यादि जुन्या मराठींतील रूपांवरून इयाचा, इयांत, इयाला हीं 'इ' ह्या सर्वनामाचीं रूपे लागलेलीं दृष्ट दिसतात. 'इ' हा कानडीतील 'हा' या अर्थी दशक सर्वनामवाचक शब्द आहे. गुरु शब्दास ह्या 'इ' सर्वनामाच्या विभक्तीचीं रूपे जोडून कानडीत गुराविनगे (द्वितीया), गुराविनिठ (तृतीया), गुराविन (पथी) अशीं रूपे होतात. कोरुगात पूर्वी कानडीचा जास्त प्रचार असावा, म्हणून तिकडे घोडयेक (एकवचन), घोड्यांक (अनेकवचन) अशीं चतुर्थीचीं रूपे होतात. हा 'क' प्रत्यय कानडीचा आहे.

कानडीत अण्णा आवरु अयबा अण्णानवरु वंदरु म्हणजे अण्णा ते आले असा प्रयोग होतो ! ह्याच धर्तीवर बंगलूरकडचे मराठे अद्यापि 'अण्णा आले' असे न म्हणता 'अण्णा त्यांना आले' असे म्हणतात. दशके १५०० मधील श्र्वेय्य कवीने आपल्या 'वाङ्मोघ' नावाच्या योगावरील ग्रंथांत म्हटलें आहे की, 'भलेतेणें एथ नावें, प्रयागी माधवी विश्वरूपो तें पहावें, एतलेनी ससारा देयावें, तिलोटक' त्यांत भग्न ह्या शब्दाला तो ह्या सर्वनामाचें तृतीयेचें रूप लागलें आहे. आणि मल्याने त्याच्या-ऐवजी भलेतेणें असा प्रयोग झाला आहे. मराठीमध्ये सामान्य रूपाचा जुन्या पंथीचा जसा संबंध आढळतो तसाच कानडीतहि आढळतो. म्हणजे मनुष्यन असे पंथीचें रूप होतें, त्यालाच प्रत्यय लागून मनुष्यनच, मनुष्यनिदे, मनुष्यनिगे असे द्वितीयेचें, तृतीयेचें, चतुर्थीचें रूप होत जातें. आवरुन हा प्रचार कानडीतून आल्या असण्याचा संभव आहे. कारण, त्याज्या, मादयाच्याने, तुमच्याहून, या पंथीच्या प्रत्ययाला पुनः इतर विभक्ति लागण्याचा हुंहीरी प्रकार मराठीत नसतो. तांत तो विकल्पकरून आहे, तर कानडीत पंथीचें रूप जणू कांहीं एक प्रकारचें प्रातिपदिकच होऊन बसले आहे. 'आंत' हें शब्द-योगी अव्यय लागून सत्तमी करण्याचा नवीन प्रकार तसेंच 'आमच्या येथ', 'तुमच्या तिकडे' असे प्रयोगहि कानडीवरून येणें पुष्कळ शक्य आहे.

क्रियापदांच्या विभक्ति

सर्वनामाचीं रूपे लागून ज्याप्रमाणें नामाची विभक्ति होत, त्याप्रमाणे इक, अस, ह्या धातूंचीं निरनिराळीं रूपे कोणत्याहि धातूच्या भूतकालाचाच कृताला लागून त्या त्या धातूचीं निरनिराळ्या काळांचीं अथवा अर्थाचीं रूपे मिळू शकता आहेत, असे कानडीतील रूपांचे सूक्ष्म निरीक्षण केले असता आढळून येते. हा प्रकार संस्कृतांत, विशेषतः प्राकृतातहि आढळतो. पण मराठीतला जुना वर्तमानकाल जाई, पाहे, असा जाऊन त्याचेऐवजी वर सांगितल्या-प्रमाणे कृताला 'अस' धातूचीं रूपे लागून होणारा जातो, पाहतो, असा नवीन वर्तमान आला; ह्याचें कारणहि कानडी प्रचारच असावा. कानडीत धातूचें 'त' प्रत्ययांत कृदंत

होऊन त्याला 'इ' म्हणजे 'अस' धातूची तीनही काळांची रूपे लागतात. मराठीत पूर्वी भविष्यकाळाची निराळी रूपे नव्हती. हल्लींच्या भविष्यकाळाचे कानडीतल्या भविष्यकाळाशी खालीलप्रमाणे साम्य आहे. त्यावरून भविष्यकाळाचा 'ल' कानडीतून आला असावा असे वाटते. मी करीन = नातु माडुवतु; आम्ही करू = नाऊ माडुवेतु. तो, ती करील = आवतु माडुवेतु, थावळु माडुवेतु, ते करील = आदु-माडुवेदु.

मराठीतील द्वितीय पुरुषाची रूपे मात्र संस्कृताशी अधिक जुळतात. वर्तमान-काळाचे उदाहरण:—मूळ माडू = कर घातु. तिचे माडुत असे वृद्धत होणे. माडुत (करीत) इडाने (आहे), माडुताने, करीत आहे = करितोय = करिती असा नवीन वर्तमान, वृद्धत आणि अस धातूचे रूप मिळून कानडीत भूतकाळहि असाच 'अस' धातूच्या साहाय्याने होतो; पण मराठीत मात्र घेगायत्रीप्रमाणे 'त' ग्रन्थयाच्या साहाय्याने भूतकाळ होतो. कानडीत ह्या 'त' चा 'द' होतो, य नंतर त्याच्यात इरू = अस धातूच्या रूपांचा एक-जीव होऊन भूतकाळाचे रूप सिद्ध होते. "बाहेर पातळी मुनीश्वर दुहिता" ह्यातील पातळी ह्या मराठी शब्दाचे पोटळ ह्या त्याच अर्थी भूतकालनाचक कानडी शब्दाशी किती साम्य आहे हे ध्यानात घेण्यासारखे आहे. त्यावरून हा भूतकाळाचा 'ल' हि कानडीच्या भूतकाळाचे प्रत्यय न, द, र, यांवरूनच आला असावा असे वाटते. संस्कृतांत आगत्यात ग्रन्थयांना लिंगविकार होत नाही. त्याचप्रमाणे संस्कृतावरून झालेल्या मराठीतील क्रिया-पदांच्या काळांच्या जुन्या रूपांतहि लिंगविकार नाही. पण नवीन काळांत हा लिंगविकार आहे. त्याचे कारण केवळ वृद्धत विरोपणाला लिंगविकार होतो, येवढेच नवून, कानडीत हा लिंगविनाशचा प्रचार आहे हेहि असावे. सुंदर, निलद, वाईद, इ. अकाराला विरोपणाला लिंगविकार होत नाही, मग अस्मर वृद्धताला तरी का धावा ? संयुक्त क्रियापदांचा प्रचार मराठीप्रमाणेच कानडीतहि आहे. करून सोड = माडी बिट; जेवण करून घे = ऊट माडीको; करून राऊ = माडी बगी इ. आणखी बऱ्याच मयुक्त क्रियापदांचा प्रचार कानडीशी विरोप जुळता आहे. नये हे क्रियापद केवळ थारदू या कानडी शब्दाची नकल आहे. वा = ये; आणि रदुअदे हा नकारार्थी प्रत्यय आहे.

लकवा

बरील मयुक्त क्रियापदांप्रमाणे आणखी किती तरी भाषेच्या लकवा कानडीतून मराठीत आल्या असाव्यात. पायांत जोडा, अंगांत अंगराला, गळ्यांत माळ घालणे, तोंडात मारणे, पाठीस लागणे, (अपराध) पोटांत घालणे, डोळ्याआड बरणे, जीवावर येणे, दुःखादि दवा केवळ कानडी आहेत. त्याला वाचायला येते, हे वाक्य कानडीतल्या अचर्निग ओदलिके. दन्तं ह्या वाक्याचे शब्दशः मापांतर आहे. भक्ति करीत जा, सांगत देम, तो अमेच सांगत आला आहे, ह्या लकवाहि कानडीच दिसतात. बरलीकडे म्हणजे पांथमेकडे; ग्यान्तीकडे म्हणजे

पूर्वेस हे प्रयोग, मेघ (मैलादिक) आणि (कीळदिक) ह्या तामील प्रयोगाच्या हुवे-
हुवे प्रतिमा आहेत. वीम (विदग्ध), तीक्ष (त्रिदग्ध) इत्यादिप्रमाणे कानडीत ही वहा-
चीच दुष्पट निष्पट करून मोजण्याचा व्यवहार आहे, इतकेच नव्हे तर सत्तर न
म्हणतां मराठे कुणवी तीन वांसा अनु दहा असे जे म्हणतात त्याचे मूळ कानडीतील
मूर इपचु रदुहूत ह्या शब्दात तंतोतंत आहे.

कानडीतल्या आणखी एका छत्राचा पार जोराना छाप मराठीवर पडल्याचे
उदाहरण म्हटले म्हणजे मराठी शब्दाचे अंत्यस्वर 'उ' होणे. त्याचे कारण कोणी
सांगतात की, अशा शब्दांपुढे संस्कृतांत प्रिसर्ग होता, त्याचा 'ओ' झाला आणि
मग त्याचा 'ऊ' झाला. कोणी म्हणतात की, कवितेतील यमक साधण्यासाठी हा
उच्चारान्त होतो. पण पुढील जुन्या गद्य पंचतंत्रातील उतरा पाहिला असता ही दोनही
कारणे लागू होत नाहीत असे दिसेल. "कव्हेणां एके नगरी देव शर्मा म्हणिजे ब्राह्मणु;
तयाचिचे भायेंमि प्रयत्नि जाली. एक पुत्र, एक भुंगस, पुणु तयासि विन्वात तीना...
थोरु विलापू कं आशेरिल्या..." हा उक्तरान्त अनिश्चित रीतीने होत असे आणि
तो आतां प्रचारानून पार गेल्या आहे; त्यावरून ही एक कानडीयन्न घेतलेली द्रव्य होती
आणि ती आतां नाही एवढेंच अनुमान निघते.

वाङ्मय

कानडी ही मराठीपेक्षा जवळ जवळ एक हजार वर्षे अधिक
पूर्वीची भाषा असल्याने तिचे वाङ्मयहि अधिक जुने, विविध
आणि अभिजात असणारच. आठव्या शतकांत नृपतुंग ऊर्फ
अमोवर्ष राष्ट्रकूट ह्याच्या वेळी मराठी ही "महाराष्ट्री" च्या उदरानून वाङ्मयाच्या
दृष्टीने तर राहोच, पण शैलण्याच्या उपयोगी अशी भाषा, या दृष्टीनेहि बाहेर स्वतंत्र
रुपानें वावरत होती की नाही ह्याची शंका आहे. अशा वेळी ह्याच नृपतुंगाच्या नांवा-
वर कविराजमार्ग नांवाचा अलंकारशास्त्राचा ग्रंथ कानडीत प्रसिद्ध होता. चणू नांवाचा
काव्यप्रचार संस्कृतांत आढळल्यापूर्वी कानडीतच तो प्रथम प्रचारात आणला. दिगंबर
पंथी धर्माधर्मात वैराग्याच्या तापानून यत्नातूनहि जैन कवींनी गुंगारलीलवतीसारखी
काव्ये कानडीत रचल्यावर मग कोठे हजार-पाचशे वर्षांनीं रघुनाथ पंडिताने आपले
नलदमयंती स्वयंवर हे शुद्ध गुंगारचें पहिले काव्य रचलें; आणि तोहि पण तंनावर-
कड्याच होता असे म्हणतात. अनुप्राण म्हणून शब्दालंकाराचे जे एक अंग आहे ते
निर्माण करण्याचे सर्वस्वी श्रेय कानडीलाच आहे असे सांगतात; आणि कानडीतल्या हा
अनुप्रास पुढे मोरोपंतांनी व रघुनाथपंतांनी उचलला. इतकेच नव्हे तर मध्ययुगीन
संस्कृत वाग्देवीलाहि हा दक्षिण देशात मिळालेल्या मणी आपल्या गळधरीत ओवण्यास
कमीपणा वाटला नाही ! यशगान ह्यासारखी कानडी नाटके झाल्यावर किती तरी शतकांनी

पुढें अण्णा किर्योत्तराला पहिलें नांव घेण्यासारखें संगीत नाटक रचण्याची प्रेरणा शाली. आणि तोहि चेळगावसुट्याच होता ! उत्तरेकडील वऱ्हाडांत मराठींत नाट्य संगीत अद्यापि नाही. कीर्तन ही संस्था अम्सल मराठी असावी अशी कित्येकांची फुडारकी आहे. पण अंजलपासी नांवाचे मळमारी कीर्तनकारांची स्तुति मेन्सव रिपोर्तामूनसुद्धा अद्यापि दुमदुमत आहे.

येणव-दीवांच्या भक्तिपंथाचा उदय प्रथम द्रविड देशांतच झाल्याने तुटक पदांचा व ललिततांचाहि बहर तिकडेच अगोदर झाला; नंतर कीर्तनाचा प्रचार इकडे आला. पुरंदर विठ्ठलानें कृष्णलीलेचा रंग कानडींत जितका व जसा वटविला आहे तशी व तितकी करामत शिल्पनचरित्राचें मराठी कवितेंत भाषांतर करणाऱ्या दीडकर विठ्ठलात्याहि साधली नाही. पदें आणि लयवर्णासारख्या लौकिक काव्यांतहि कानडीचीच सराफी होती. नाही म्हणावयाला पोवाड्याची मात्र कानडींत उणाव भासते. कारण कर्नाटकान अलीकडे घरीच दातकें स्वराज्याचा दुष्काळ गाजत आहे ! ज्ञानेश्वरापासून रघुनाथपंतापर्यंत मराठी कवींनीं शिकत करून घेतिल पारडें पाडटलें. हल्लीं तरी वैनगंगे पासून तुंगमदेपर्यंत व पर्यट्टे छप्पिन् कावेरीपर्यंतहि मराठी वाङ्मयाचा दरारा चावू आहे. पण ह्या खरें भाषाक्रांतीचें आणि हल्लींच्या मराठीच्या वैभवाचें बरेंचसे श्रेय कानडीलाच आहे. चालुक्य आणि राष्ट्रकूट राजांचे पदरीं दिलेक बहि आणि पंडित कानडी व तेलगू ह्या दोनहि भाषांत प्रवीण असलेले राहत असत. तसेंच देवगिरीच्या यादवाचे पदरीं कानडी किंवा तेलगू आणि मराठी भाषेत पारंगत असे पंडित असले पाहिजेत. गहाजीचे पदरीं जयराम पंड्ये नांवाचा थारा भाषांची मीठी मिरवणारा कवि अग्राच मासल्याचा होता. सातारच्या आणि तंजावरच्या मोसल्याच्या आश्रयानें मराठीची वाट कानडीहून अधिक झाली. शेवटीं काव्यरसांत ज्या कानडीनें एकरां इतका मोठा कीर्तिरंग गाजविला त्याच हतभागी कानडींत अलीकडे अशी एक अमूट म्हण पडली आहे की, “आरी अरसु, हिंदुस्थानी सरसु, कन्नड बिरसु” म्हणजे मराठी मर्दानी, मुसलमानी सरस आणि कानडी ही राठ !

वयाच्या मानानें मराठी ही सर्वांत मागाहून जन्मलेली म्हणून खडिक्मानें ती शेवटची असावी. पण केवळ राजकारणाचे जोरावर निनें हिंदुस्थानात संख्येच्या मानानें आता चौथा नंबर पटकाविला आहे. आणि अभिजात वाङ्मयाचे जोरावर तर निचा आज दुसरा नंबर आहे. काव्याच्या, जुनेपणाच्या व भाषेच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें पाहतां, ज्ञानेश्वरीसारखा अभिजात ग्रंथ, पहिल्या नंबर पटकाविणाऱ्या बंगालीत तरी आहे की नाही ह्याची मला तरी निदान शंका आहे. जुन्या तामील कानडी भाषेंतील वाङ्मयाचा मात्र अद्यापि नीट शोध लागला नाही. तो जेव्हा पूर्णपणे लागेल तेव्हा भारतीय संस्कृतिविषयकच फाय, पण मानववंशशास्त्रासंबंधीं हल्लींच्या कित्येक मतात आमूलाग्र उलथापालथ होण्याचा बराच संभव आहे !

उपसंहार

शब्दकोश, व्याकरण, वाक्यव्यवस्था, लक्ष्य आणि वाङ्मयशुद्धि इ. भाषेच्या निरनिराळ्या अंगांच्या दृष्टीने, मराठी आणि कानडी ह्या दोन भाषांमध्ये फिती व कमं साम्य आहे ह्याचे शक्य तितक्या संक्षेपाने मातांगेत विवरण केले आहे.

ह्या विषयाचे यथार्थ स्वरूप, सामान्य लोकांच्या तर राहोच, पण विद्वानांच्याहि लक्षांत भरण्यास तौलनिक भाषाशास्त्राच्या अभ्यास पौरुष्य विश्वविद्यालयानून मूल शाला पाहिले. अशा तुलनात्मक इतिहासाचा अवतार होईल तेव्हा होवो. तो दूरचा प्रश्न आहे. नूतं आपल्या अर्बाचीन भाषांचा जरी तौलनिक अभ्यास चांद्र राहिल तरी आम्ही पुष्कळ मिळविलेले होईल ! निदान मराठी व कानडी ह्या दोन भाषांचे तरी तुलनात्मक अध्ययन ह्यापुढे लावणीवर पडू नये. ह्या दोन भाषांच्या परस्परसंबंधाचे महत्त्व तौलनिक भाषाध्ययनांत कांही विशेषप्रकारचे आहे, हे तौलनिक व्याकरणवेत्यांच्या लक्षांत जितके लघुर भरल तितके लवकर फायदेशीर होईल तामील ती द्राविडी भाषा हे निर्विवाद. पण कोणही असले तरी मराठ्याच्या मूळ पीठिकेचा छडा अद्यापि तितका निर्विवाद लागलेला नाही.

मराठी व कानडी ह्या दोघांचा उगम कदाचित् भिन्न असेल. तूर्त मराठीची मूळ पीठिका प्राकृत व कानडीची तामील असे म्हणण्यास कांही हरकत नाही. प्राकृत आणि तामील ह्या दोघांचे मूळ शोधणे हा कार खोल प्रश्न आहे. मराठी आणि कानडी ह्या मुळांत जरी अगदी भिन्न असतील, तरी त्यांच्यामध्ये अद्यापि जे कांही प्यानांत घेण्यासारखे साम्य आढळत आहे ते ह्या निवेष्टांत कांही अंशी दाखविण्यांत आले आहे. विशेषतः हे साम्य व्याकरणदृष्ट्या नवीन मराठी आणि नवीन कानडी ह्यामध्ये असलेले आणि शब्दकोशदृष्ट्या जुनी मराठी व नवीन कानडी ह्यामध्ये असलेलेच ह्या निवेष्टांत दाखविण्यांत आले आहे. हेतु इतकाच की, जुनी संस्कृत, प्राकृत आणि तामील, कानडी, आदिकरून जुन्या द्राविड भाषा यांचा तुलनात्मक अभ्यास व्हावा. निदान अशा अभ्यासाच्या सहाय्याशिवाय मराठीची व्युत्पत्ति कसे दृष्टिगोच्यांना केवळ संस्कृत-प्राकृतादि आर्य भाषांच्या माहितीवरून अवलंबून अनुमाने बांधीत राहू नये. एवढीच अखेरची सधेम सूचना आहे.

महाराष्ट्र विद्यापीठ व कर्नाटक

मराठीचा प्रवास

(१) कानडा आणि मराठी ह्या मधल्यासाठी ह्या दोन भाषांच्या व्युत्पत्तीच्या तौलनिक सुत्रांचा फायदा आहे हे दाखविण्यासाठी मराठी व्याकरणकर्ते श्री. रा. भि. जोशी ह्यांच्या नवीन मराठी भाषेची

घटना ह्या ग्रंथाच्या शेवटच्या भाग म्हणून एक निवेदन मी लिहिले होते; तो १९२३ अखेर केसरीच्या चार अंकांतून प्रसिद्ध झाला आहे. त्यानंतर दंगल, ओरिसा, तेलंगण आणि दक्षिण कोंकण ऊर्फ केरळ ह्या चार प्रांतांतून गेल्या दोन वर्षांत मला प्रवास करावा लागला, त्यावरून हल्लीची मराठी ही केवळ महाराष्ट्री असे नांव अगलेल्या एका प्राचीन प्राकृतानुनच आलेली नवून ती मगध देशातून पश्चिम दंगल, ओरिसा, तेलंगण, यवनाड आणि १ हजार वर्षांपूर्वीचा उत्तर-कर्नाटक (कृष्णा आणि गोदावरी खोलांमध्या भाग) ह्या प्रांतातून प्रवास करत आलेली एक भाषा असावी असा मला पूर्ण प्रह दनत झाल्या आहे. इतकेच नव्हे तर अशा अर्थदत्त ग्रंथाच्या स्थितीतच ही प्रगमनशील भाषा सुमारे १०००।१२०० वर्षांत उत्तर-कोंकण ऊर्फ अपरांत या प्रांती आणि तेथून त्याची दक्षिण कोंकण ऊर्फ केरळ या प्रांतात उतरली आणि त्या दोनही प्रांतांत हल्ली ही माळवणी, सोयरी आणि कोंकणी या नावांनी रूढ आहे. मुम्बई येथील अँग्लो-पोर्तुगिज मॅगसिनचीच व्हाइस प्रेसिडेंट राय व. टी. चव्हाण ह्यांनी कोंकणी भाषेवरून आरंभी काही व्याख्याने प्रसिद्ध केले आहेत. त्यात मराठीचा

कोकणीशीं सश्रेष्ठ नसून कोकणी ही स्वतंत्र व मराठीच्या पूर्वीची भाषा असावी असें प्रतिपादन केले आहे ! मंगळूर आणि कालिकत येथील कांहीं सारस्वत मंडळीमध्ये अलीकडे राव. व. चव्हाणांप्रमाणेच मराठीपासून मुद्रन सवता सुभा करण्याची प्रवृत्ति मला आढळली. ह्याचे उलट असलेले माझे मत पुढे कधी तरी सविस्तर प्रसिद्ध करीन. तूर्त मला ह्या कलमांत मराठीच्या प्रवासी स्थितींत तिला किती प्रांत ओलांडावे लागले एवढेंच सांगायचें आहे.

कानडी विरुद्ध मराठी

(२) इतर भाषाशी मराठीचा कसाहि संबंध असो. गेल्या दीड हजार वर्षांत कानडी आणि मराठी ह्या दोन भाषांचा एकमेकां- विरुद्ध जीवनकल्ह किती निवापाड चालला आहे ह्याची केवळ अंधुक प्रस्तावना मी केसरीतील बरील लेखांत केली होती. माझ्यापेक्षा अधिक अधि- कारी पंडित हा हृदयंगम भाषाविषय हातीं घेऊन महाराष्ट्र आणि कर्नाटक ह्या दोनहि देशावर उपकार करण्यास पुढें येईपर्यंत मी केवळ नादलाजानें व भीतभीत अशा तौलनिक विवेचनाचें घाईस करांत आहें. मराठीचा जन्म व तान्देपण कोठे आणि कसेहि होऊन गेले असो, तिचें सवें वर्धन, शील, कौमार्य, चातुर्य आणि राष्ट्रकूट ह्या कानडी व तेलंगी राजवटींनून खास कर्नाटकांतच बनले असें मी बरील निबंधांत ध्वनित केले आहे. जास्त निरीक्षणावरून मराठी ही कानडीची पोरची नन्हे तरी पाळलेली मुलगी आहे, असे मला वाटूं लागलें आहे. अशा रीतीने मराठीची जशी महानुभावी जुनी "बालशोध मराठी" आणि चिपळूणकरानीं मस्कृत शब्दालंकार आणि इंगजी विचारालंकार ह्यांनीं घडविलेली आजची सुसंस्कृत मराठी हीं दोन रूपे जशीं मराठी वाङ्मयात स्पष्ट दिसत आहेत, तशीच कानडीतहि जैन कविकुलगुरुंनीं वाढविलेली हळेकसाड (जुनी कानडी) आणि अलीकडच्या मस्कृत-इंगजीच्या मिश्र संस्कृतींत स्वतः वाढलेल्या "मुशिश्तानीं" घडविलेली नवी कानडी अशीं दोन रूपे स्पष्ट आहेत. पण कालाचा मात्र हा फरक प्यानांत ठेवला पाहिजे कीं, जुन्या मराठीचे कौमार्य संपून ती महानुभावी वाङ्मय प्रसन्न लागण्यापूर्वी जुन्या कानडीला जवळ जवळ म्हातारपण येऊं लागले होतें. ज्ञानेश्वराची भावार्थदीपिका इ. स. १२९० त संपूर्ण झाली. हा काळ जुन्या ऊर्फ बालशोध मराठीचा जन्मसाल नग्न निचा वाङ्मय प्रसविण्याचा काळ होय. पण या काळाचे पूर्वीच हळे- कसाडने धुरधर जी जैन नागवर्मा, जैन अथवा लिगायत केशव आणि राज्ञण रुद्रभट्ट हे होऊन गेले होते; व त्यांच्या मागे त्या जुन्या कानडीच्या तारुण्याचा भरहि मावळू लागला होता. त्या वेळीं मराठी ही कानडीच्या दापीगणापासून जरी अगदी वेगळी झाली होनी, तरी देखील ती कानडीचा शब्दशेष, व्याकरण, छंद-रचना व व्यवहारा- तल्या दोन्हीचे सप्रशय हातच अद्यापि गुरफटलेली आढळते.

चौदावे शतक

(३) इ. स. १४ व्या शतकाचा प्रारंभ हा ज्ञानेश्वरीचा उदय होऊन मराठीचा भाषा ह्या नात्याने कानडीपासून स्वतंत्र होण्यानेच महत्त्वाचा नाही, तर राजकीय इतिहासाच्या दृष्टीने दक्षिणेत जी

मोठी राज्यक्रांति झाली तिच्यामुळेहि महत्त्वाचा आहे. चालुक्यांचे माडलिक देवगिरीचे यादव हे मराठी बोलणारे होते. आणि त्यांचेच दुसरे महामंडलेश्वर भैरवराजे होयसळ-घराणे कानडी बोलणारे होते. हे दोघेहि चालुक्यांच्या उलट बंड करून स्वतंत्र झाल्यावर लवकरच मुसलमानांची टोळबाड येऊन हिंदुपदपादशाहीला कायमचाच धक्का दसल्यामुळे यादवांचा आणि होयसळांचा नायनाट झाला आणि जरी लवकरच त्या भयंकर यत्न-कुंडानून ओरगळच्या राजवटीचे रूपांतर होऊन विजयनगरचे नवीन राज्य उदयास आले तरी कर्नाटकाची उत्तर सीमा जी आतांपर्यंत गोदावरीचे दक्षिण-तीर होती ती ह्यानंतर कृष्णेचे दक्षिण-तीर होऊन प्रत्यक्ष राजधानी तर तुंगभेटच्याहि दक्षिण-तीरावर प्रतिष्ठित झाली. इ. स. १५६५ तील तालीकोटच्या लढाईत ह्या राजवटीच्या हिंदुपादशाहीवरून मुसलमानांचा घरबंदा सफाईने फिरला आणि कर्नाटकाच्या राजवैम्याची जी अगदी मिणमिणीत मेणवती कावेरीच्या तटावर जाव धरून होती ती देखील हैदर अलीने इ. स. १८ व्या शतकांत पुंऊन पार नाहीशी केली.

(४) अशा रीतीने राजकारणाच्या दृष्टीने कर्नाटकाचा घुडता पाय जो उत्तरोत्तर खोलात जाऊ लागला तो अद्यापि यावा तसा बर येत असलेला दिसत नाही. मुसलमानांच्या बरबदावाखाती, विशेषतः तालीकोटच्या निःपातानंतर, कानडी बोलणारे मराठे जे रेडी, राजू, होयसळ, पडव ऊर्फ पालवे, कट्टर इ. ते कायमचे दबून गेले. पण देवगिरीचे जाधव, फलटणचे निंबाळकर, चंद्रामीचे शिंदे आणि माने, बाडीचे सांबत, कोंकणपट्टीतले आग्ने, मोरे, शिर्के इ. अनेक घराणीं जरी प्रत्यक्ष राजपदावरून चमकत नव्हती, तरी त्यांचीं बरून कोळशाप्रमाणे दिसणारीं द्रव्ये इतकी सहज ज्वालाभासी होती की, शहासुनु शिवरायाने पुंकर मारल्यानंतर ती मराठी स्वराज्याचीं होमकुंडे बनलीं. नंतराच्या शतकांत नवीन महाराष्ट्र महोदधि जो उचबळला तो उत्तरेत नमंदेपासून तो दक्षिणेत तुंगभेटपर्यंत पसरला; इतकेच नव्हे तर तिच्याहि पलीकडे कावेरीच्या कांठीं तंजावरावर ह्याची ध्वजा लागली. एकदरीत ह्या द्विगुणित राज्यक्रांतीमुळे, अगोदरच चौदाव्या शतकांत स्वतंत्र झालेली जी मराठी भाषा, तिला जरी शिवपूर्वकांनीं मुसलमानांनीं राजकारणाचा आणि फार्सी भाषेचा सामुरवाम सोसाया लागला तरी शिधोत्तरावानीं निला राजकारणाचीं अखूब जोड मिळाल्यामुळे ती एखाद्या महापुराने बेकाम झालेल्या नदी-प्रमाणे गोदावरीचा किनारा हा आगळा मुख्य प्रदेश ओलांडून स्वस्थ न दगता कृष्णेच्या पलीकडील व तुंगभेटच्या उत्तरेकडील कानडीचाहि प्रांत जी एवढा बळकटून झगली आहे, ती तो अद्यापि परत करण्याचीं कांहींच चिन्हे दिसत नाहीत. ज्या प्रदेशाला

खरोखरी उत्तर-कर्नाटक म्हणावयाला पाहिजे त्याला आम्ही आतां दक्षिण-महाराष्ट्र म्हणत आहो.

पुण्यांतील जाहीर सभा

(५) सुमारे महिन्यापूर्वी मुंबई विश्वविद्यालयांत कानडीचें अध्ययन अधिक शास्त्रीय रीतीनें द्यावें अशा अर्थाचा एक लेख मद्रास व कलकत्ता युनिव्हर्सिटींतील भाषाध्ययनांचे टांगुले देऊन मीं प्रतिबद्ध

केला होता. आतां पुणें विश्वविद्यालयाची चळवळ जेरांत आली आहे. पर्यां शिवाजी-मंदिरांत ह्या नवीन विद्यालयांसंबंधी विद्वानांची जी जाहीर सभा झाली, तिच्यातील वक्तव्य नव्हत तर श्रोते देखील एकूण एक मराठीचेच अभिमानी भगतील अगें वाटतें. मीं स्वतः जरी मराठाच असलो तरी कानडीचे जे मराठीकरचे उपकार झाले आहेत ते महाराष्ट्रांत विमरावेत अमें मला कधीहि वाटणार नाही. म्हणून श्री. नरसोपंत केळकरांनीं जो वरील संपन्न मूळ ठराव आणिला त्याच पायावर थोडाग्रहून शक्य असल्यास फेरफार करून पुणें विश्वविद्यालयाची उभारणी व्हावी अगें प्रस्तावित. त्याचीं कारणें अशीं :

(६) पुणें येथील विद्यापीठांत सगली, कोरहापूर आणि धारवाड येथील कॉलेजे सामील करून घ्यावीत, आणि कर्नाटकांतल्या त्या कॉलेजना भाषेचें माध्यम मराठी अथवा कानडी विकल्पानें ठेवण्याचा अधिकार द्यावा. त्या कॉलेजना हा अधिकार मुंबईच्या डोंडेंजड विद्यापीठांत मिळण्याचा समय नाही. कारण मुंबईचें पीठ हे विद्यापीठ नवून सिंधी, गुजराती, मराठी व कानडी या भाषांची-दृष्टी करवायाचा-इंग्रजी भाषारूपी बरमांडेकडून अपमान करण्यासाठीं झंपलेल्या एक लग्नमेढग आहे, किंवा युरोपियन, पार्शी आणि गुजराती श्रीमंतांचा शिल्लोण्याचे वेळीं झमण्याचा एक ढव आहे; किंवा फार तर अलोरुडे नवीन नवीन निवणाऱ्या राजकीय पक्षांचें एक लुटुपुटीचें रणांगण आहे ! तें कांहींहि असो, अर्वाचीन चान्द्र भाषांची खरी उपरति शिस्विण्याचें ते स्थान नव्हे एवढें खरें. जरी पुढें कधी काळीं या अनागुंठी दरबारात गुजरातीची आणि मराठीची दाद लागली तरी दुबळ्या आणि दडपलेल्या कानडीची दाद तेथे लागण्याची आशा नाही. अशा आशेच्या पुणें विद्यालयांत जागा मिळण्याचा निदान समय तरी आहे.

कर्नाटकाची दुर्दशा

(७) कानडी भाषा ज्या देशात घोळली जाते त्या कर्नाटकाची जितकी दुर्दशा हल्लींच्या काळीं आली आहे तितकी हिंदुस्थानात काय किंवा बाहेर काय, दुसऱ्या कोणत्याहि देशाची किंवा राष्ट्राची झालेली नसेल. हा देश अथवा राष्ट्र आज हैद्राबाद आणि ग्हाण ह्या दोन संस्थानांतून आणि मुंबई व मद्रास ह्या दोन इंग्रजी शक्यांतून विभागून ह्याचे चार तुकडे पडले

आहेत. बरीच राजकीय भेदच नमुन ह्या भागांत हिंदू, मुसलमान, ख्रिश्चन, ईन, इ. धार्मिक भेद आणि ब्राह्मण ब्राह्मणेतर इ. नवीन तऱ्हेचे फार माझे आहेत. ह्यामुळे म्हैसूरची स्वतंत्र युनिव्हर्सिटी आणि एका स्वतंत्र हिंदू गंगानाची सना आणि मंगल ह्या स्वतंत्र युनिव्हर्सिटीस मिळूनहि कानडी भाषेच्या म्हात्वा उक्तींची चिन्हे दिसत नाहीत, अशी रट त्या युनिव्हर्सिटीच्या अध्यापकांनी ठेऊ येत आहे. जर पुणे पीठांनी केवळ युनिव्हर्सिटी (एकमुखी) होण्याचा नाद निदान आरंभीचीं काही वर्षे तरी सोडून कर्नाटकाच्या आपल्या वेगवेगळ्या घेतले तर महाराष्ट्राचे कर्नाटकाचे पुणे भाषाकण फेडण्याचा निदान प्रयत्न करण्याचे तरी श्रेय मिळविल्यासारखे होईल. मुंबई इत्याख्या-तल्या कर्नाटकांतले विद्यार्थी म्हैसूर विद्यापीठांत शिमावयास जाण्याचा ससा संभव नाही, तसाच नूतने कर्नाटकाम पुण्याप्रमाणे स्वतंत्र पीठ उभारण्याची संधि व सामर्थ्य येण्याचाहि संभव नाही. हिंदू-मुसलमानांची एका दूरच आहे. उत्तर आणि दक्षिण-महाराष्ट्राची तरी एका करण्याचे श्रेय पुण्याने संपादिले.

(८) मी केवळ कानडी आणि मराठी ह्यांचा भाषाविषयक संबंध आणि त्यांचे उच्च आणि धात्रीय अध्ययन हाच दृष्टीने हा लेख लिहिला आहे. राजकारण, प्रांताभिमान, दरबारातील शिरकाव, सरकारी नोकऱ्या मिळण्याचा संभव वगैरे खऱ्या विदेशी संबंध नसलेल्या अशांनर गोष्टीकडे—जरा ह्यांचाच हिंदी विद्यापीठांतून मुळमुळात फार आहे तरी—ह्या लेखांत मी पूर्ण दुर्लभ केले आहे. ह्यामुळे ह्याची व्यावहारिक बाजूने निमत आणि प्रासंगिकताहि फार कमी ठरणार आहे. फार तर काय, पण कर्नाटकातील नमूद केलेली कॉलेजे आणि कदाचित् पीठाच्या मागे लगेलेल्या पांढरपेक्षा वर्गहि पुणे पीठापेक्षा मुंबई पीठाकडेच येनी बरीच बरे धाव घेत राहील हेहि मी जाणून आहे. तरी पुण्याने हे धाडम कन्नड आणि एकमुखी होण्याचा नाद सोडून एक प्रकारे स्वार्थत्याग करून दाखविल्यास, मला अशी आशा वाटते की, महाराष्ट्राची आणि कर्नाटकाची कांही वेळ तरी एका झाल्याने, पुण्याने खरोखर कोणत्याहि स्वार्थाचा त्याग केला नसून आपला उत्तम प्रकारे स्वार्थच संपादिला असे त्याला परिणामी दिसून येईल.

राधामाधव-विलास-चंपू : आणि रा. राजवाडे.

जयराम पिंड्ये नांवाच्या कवीने केलेला बरील चंपू ऊर्फ श्री शहाजी राजे ह्याची प्रशस्ति शोधन वाढण्याचें श्रेय प्रसिद्ध शोधक रा. राजवाडे ह्यांनी मिळविले आहे, त्याबद्दल कोणीहि इतिहास-भक्त ह्या शोधकाचा सदैव ऋणीच राहिल. हा चंपू प्रसिद्ध करतांना राजवाडे ह्यांनी मराठीत एक विद्वत्तापूर्ण थारीक टाड्याच्या २०० पानांची प्रस्तावना जोडली आहे. शोधकाच्या विद्वत्तेची किबहुना मार्मिकतेचीहि शंका घेणें कोणासहि सोपें जाईल असे वाटत नाही. पण मूळ चंपू ७६ पानांचा व त्याची प्रस्तावना २०० पानांची हा प्रकार 'मिवा मूठमर तर दाढी शेरमर' असा ज्ञात आहे. जयराम कवीनेहि उघटपणें श्री शहाजी प्रशस्ति ह्या नांवानें काव्य न लिहिलां, त्याला राधामाधव-विलासाची प्रस्तावना जोडून, श्री. शहाजीच्या कीर्तीला विनाकारण दुष्यमपणा आणिला आहे. मनुष्याची स्तुति केली असतां ती कोणी वाचणार नाही, म्हणून कवीने राधाकृष्णाच्या स्तुतीत श्री शहाजीची स्तुति मिश्रकून देण्यांत श्री शहाजीचें महत्त्व वाढेल असे कवीचें लाघव आहे, अशी संपादकानें कटुति लढविली आहे. मूळ चंपूच्या आधारे शहाजी राजे ह्यांच्या चरित्राचें मराठीत विवरण करण्यांत संपादकानें चरित्रनायकाविषयीं आपला योग्य आदर व अभिमान व्यक्त केला आहे. ह्या मार्मिक विवरणाप्रतीत्यर्थ प्रस्तावनेची १२५ पाने म्हणजे ६२ रकाने खर्ची पडले आहेत, हात फारसे कांहीं वाचणें नाही. आधुनिक

काळांतील पहिले हिंदु स्वराज्य स्थापन्याचे मुख्य श्रेय श्री शिवछत्रपतींना देऊन, त्याच्या पूर्वतयारीचे श्रेय त्यांच्या जनरांना ह्या तडफदार शोबकाने दिले आहे, यांतहि कांही आश्चर्यकारक नाही. आश्चर्य इतकेंच की, मध्यंतरी श्री रामदास,च्या नांवाने किंचित् गुणगुणे वाडविण्याची हुषी ह्या बाड्या शोधकालाहि आली आहे. रामदास आणि श्री शिवप्रणीत स्वराज्य यासंबंधी चाड् प्रग्यात वाडाचा टाव राज-वाड्यांच्या इतरत्र येमान करणाऱ्या लेखणीवरहि पडून तिने आपली दुडकी चाल ह्या गडकाळ प्रदेशांत किंचित् आवरलेली आहे, हे त्यातल्या त्यांत ममाधान मानण्या-मारतें आहे ! परंतु जणू काय ह्या प्रदेशांतील कांटेरी लगाम आपल्या नाचण्या लेख-णीला आवडला नाही हे पाहून, प्रस्तावनेच्या बाकी उरलेल्या ७०।७५ पानांत मालकाने तिला केवळ खेर संचार करू दिल्या आहे, असें म्हटले असतां फारशी अतिशयोक्ति होईल, अशी आम्हांला भीति वाटत नाही. ही पाऊणगे पाने ह्या विद्वान् शोबकाने स्वतः प्रथमदारां निर्दिष्टी असतीं तर जंपूच्या, अगर श्री शहाजीच्या, किंवा राज्याडे ह्यांच्याहि कीर्तीक मुळांच कमीपणा आला नसता. इतकेंच नव्हे तर दक्षिणेंतील मानव-बंध, तीक्ष्ण भाषा, स्युन्यत्ति, कालमान, देशरूढी वगैरे गंभीर विषयांदर ह्या नाणाव-लेल्या लेखनांचे अधिक बलाददार विचार आम्हांला वाचावयाला मिळाले असते, अशी आशा करण्यांत आम्ही त्यांचा कसलाहि उपमर्द करीत नाही. कुठली राधा, कुठला माधव, त्यांचा कमला विलास, त्यांत जुन्या मताच्या पिढ्यांनी श्री शहाजीचे चरित्र काळविले म्हणून नव्या मताच्या राजवाड्यांनीहि त्याच कालवर्गांत बरील महत्त्वाच्या विषयांवरील आपल्या घाडनें धनविलेल्या मतांची खिचडी काढावी, हे ऐतकाचे नसले तरी निदान वाचकांचे मोठे दुःख आहे. राज्याडे म्हणजे कांही असे ते शोधक नव्हत. त्यांचीं कांहीं मते आदरणीय नसलीं, तरी लोकांना वाचनीय वाट-णारच ! मग एका जुन्या चरित्राच्या संक्षिप्त प्रस्तावनेत त्यांनीं आपण इतकीं महत्त्वाचीं व अवजड मते अशा आगंतुक रीतीनें का शुभटलीं हे समजण्यालाहि वाचकाला किंचित् संशोधनच करावें लागत आहे. एकदरीत सर्वच प्रकरण 'आठ हात लांकूड, तर नऊ हात दली' अशा न्यायाचे शाल्याने पुढेंमागे हे एक मिश्रजान ऐतिहासिक काव्य म्हणून प्रसिद्धीला येईल कीं काय न कळे.

शेवटच्या ४२ रकान्यांतील राजवाड्यांच्या प्रत्येक विधानाचे परीक्षण करणें म्हणजे त्यांच्याहूनहि प्रचंड प्रमाणाचा विचार करावा लागेल. त्यांचीं सर्वच विधाने खोटी आहेत, किंवा खरी आहेत असे म्हणण्याचे धाडस कोणालाहि करता येणार नाही. का, तर पुष्कळ ठिकाणीं त्यांनीं आपले पुरावे दिले आहेत व तेहि जरेच परिश्रम करून दिले आहेत. त्यांचीं विधाने निरुत्तर रगती करणारी नसलीं, तरी विचारान्ध प्रेरक आहेत, इतके प्रांजलपणे कबूल करून प्रस्तावनेच्या ह्या भागासंबंधी आम्हांला जें जें काही सानान्यत्ये व विवेककरून आक्षेपांह वाटतें ते वाचकापुढे ठेवण्याची रा. राजवाड्याची परवानगी घेता.

आमच्या मते सर्वसामान्य आक्षेप असा आहे : इतिहासकार किंवा संशोधक ह्याने आपल्या स्वतःच्या खादक्या भावना, पञ्चरात, धर्म, समजुती, सामाजिक अथवा वैयक्तिक लक्ष्या, ह्यांपासून स्वतःस निदान इतिहास हा विषय हातीं असे तोपर्यंत तरी, अलग ठेवावे. रा. राजवाडे ह्यांनी ही खबरदारी घेतली आहे असे दिसत नाही. ज्यांना हा ताटस्थयोग साधत नाही, त्यांनी इतिहासाचा नाट्य सोडावा ! नाही तर नदीच्या उगमातच विष फालविण्याच्या पातकाचे धनी त्यांना व्हावे लागेल ! आर्य म्हणजे कोणी एक अति श्रेष्ठ मानववंश, अनार्य म्हणजे त्याच्या उलट चट सारे हलके वंश, आर्यांची वर्णव्यवस्था म्हणजे एक अजब चीज, जणू तिच्यात काही देवी जादू भरली आहे, ती भौतिकवृत्तिपर नवून आध्यात्मिक वृत्तिदर्शक अथवा स्थितिदर्शक आहे, ह्या वर्णव्यवस्थेच्या गुह्यांना ब्राह्मण हे अगदी मुळपायलू होते, व ते अद्यापि तसेच आहेत; क्षत्रिय आणि वैश्य, हे वर्ण त्यांच्या तुलनेने हीन दर्जाचे आहेत इतकंच नव्हे तर ब्राह्मणांपासून रक्षाने व वृत्तीने (मग ती वृत्ति भौतिक असो वा आत्मिक असो) हे प्रथमपासूनच अलग आहेत, ह्या व अशा इतर कल्पना आमच्या अषाढव्य देशात बद्धमूल ह्याच्या आहेत व आमच्यातील अनेक पुरातन मिश्र संस्कृतीमुळे, किंवा त्याच्या संस्कृतीच्या अभावामुळे अशा ह्या अनेतिहासिक कल्पनांना अगदी सोबळे धार्मिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. ह्यामुळे विशेषतः धार्मिक अथवा सामाजिक विषयावर तात्त्विक विचार करावयाचा ह्याच्या आमच्या देशात खरे अधिकारी पुरुष विरळच सापडतील. आर्याशिवाय द्राविड नाग, सुद्रल (मोगल) इत्यादि अनार्य वंश आर्यांच्या पूर्वी अथवा मागून ह्या देशात आले किंवा आले होते; व ते किंचेक भावतात आर्यांहून ज्ञात, तर किंचेक बाबतीत आर्यांहून उत्तर अथवा सुष्ठुत अशा स्थितीत होते. अथवा शक, पल्लव, गाढ इत्यादि वंश आर्यांच्या घरीच राहणारे, किंवा तद्गमनूतहि असतील असा संभव आहे; ह्यामुळे हिंदी आर्यांचा प्रदेश कल्पनेतहि नवी रेषाटता येत नाही. मग वस्तुतः निश्चित करण्याचे धैर्य इतिहासाचा संघर्ष ज्यांना नाही, त्यांच्याशिवाय इतरांस होणे शक्य नाही. आर्यांची त्याति निश्चित ठरविता आनी, तरी रक्षाने अससल आर्य हिंदुस्थानात आज शंभरांतच नव्हे तर हजारोंत तरी एक नेमका निवडून पाटता येईल की नाही, ह्याची शंका आहे. रक्षाने आर्य कोणास म्हणता येईल, हे ठरविणे ज्यांना हल्लीचे मानववंशशास्त्र मानित नाही त्यालाच सोपे जाईल अशी अज्ञानी धन्य माणसे आपल्यास आर्यच काय, तर ब्राह्मण अथवा क्षत्रिय ही पदवी घातीवर हात ठेवून स्वीकारण्यात लागलेच नव्हे तर कोटिशःहि पुढे येतील. आणि ह्या अनेतिहासिक चढाओढीस शस्त्राचार्य म्हणविणारे, रानी डोळे झाकून हातभार लावतील ह्यात कोरी आश्चर्य नाही. आश्चर्य आहे ते हे की, इतिहासकार म्हणविणारी काही मोठमोठी घेडे ह्या मानगडीत आजवर पडत आली आहेत. फार तर काय, प्रसिद्ध पंडित शिरोभूषण भाषाशास्त्र पार-
गत मेक्स मुडर हे जर आज जिवंत होऊन आर्य कोण, अनार्य कोण हे टरवू लागले,

तर केवळ भाषांच्या अनिश्चित पुराव्यावरूनच त्यांनी ज्यांचे आर्यानायत्य ठरविले ते प्रस्तुत मिळणाऱ्या इतर पुराव्यावरून अघाहित ठेवतील की नाही ह्याची धानवाच आहे!

मानव वंशाविर्या सिद्धान्त ठोकून देणे दिव्यमदिव्य इतके कठीण होत चालले असताहि आमच्या देशातील विशेषतः आमच्या महाराष्ट्रातील कांही इतिहास सशोधक नित्येक जर्नाच्या उगमाविर्या विनयोक सिद्धान्त प्रसिद्ध करात आहेत; आणि अशा शोधनांत राजवाडे ह्यांची गणना होत आहे ह्याचें आम्हांस आश्चर्य वाढत आहे, बरेच परिश्रम करून ही मराठ्यांची पूर्वपीठिका ठरविण्यांत त्यांना पूर्ण यश आले आहे असें आम्हांस वाढत नाहीं. मराठे हे मूळचे पार प्राचीन काळां हिंदुस्थानाचेर राहणारे व पुष्कळ दिवसांपूर्वी फिरत फिरत दक्षिणेंत येऊन बसाहत करून राहिले, किंवा मूळचे दक्षिणेंतच राहणारे ही देखील सहजसहजी ठरवितां येण्यासारखी गोष्ट नाही. भाषाशास्त्राच्या पुरावा गणनेंत न घेतला, तरां शरीरमापनशास्त्र आणि पुरातन वैवाहिक चालीरीती कांही अशा सर्वत्र आढळतात कीं, कदाचित् ते दक्षिणां द्रविड असतील, अशी गंभीर येण्यास जागा मिळते. देवकांची चाल, मानुल कन्येची विवाह बगैरे गोष्टीत त्यांचे दक्षिणेंतील इतर द्रविडांशीं साम्य आढळते; पण इतर पुष्कळ गोष्टीत ह्यांचे शस्त्रांशीं, विशेषतः पहलवांशीं पार साम्य असल्यामुळे हे शक्यून येऊन येतील द्रविडांत निसळले असावेत, असा अधिक संभव आहे. हे लोक धर्तिय आहेत ह्यांत शंका नाही. वंशदृष्ट्या शकांचा आर्यांतच समावेश होत असल्याने ह्या मुद्यावर म्हणण्यासारखा मतभेद मात्र बिला नाही तरी तूत चालवून घेतां येईल. पण मराठ्यांना दक्षिणेकडील धर्तिय करून ते उत्तरेकडील धर्तियापेक्षां दर्जाने हीन आहेत, अशी राजवाड्यांनीं आपली भावना करून मराठ्यांवर इतिहासकारांला न शोभण्यासारखी जी आग पालवली आहे, ती मात्र प्रमाणाबाहेर आहे. रावबहादूर जि. प्रि. वैयांनीं " मध्ययुगीन भारत, भाग २ रा परिशिष्ट ५, " ह्या आपल्या नवीन ग्रंथातील भागांत राजवाड्यांची ही चूक दुष्मन करण्याचा जोराचा प्रयत्न केला आहे. त्याकडे वाचकांना हवाला देऊन तूत काम मागण्यासारखे आहे. दक्षिणेकडील धर्तिय जे मराठे त्यांच्यांतहि पुनः महाराष्ट्रिक, विराटे, आणि रठे जे आहेत, ते परस्परांहून भिन्न आहेत, असा राजवाडे ह्यांनी शेर दिल्या आहे. त्यासंदर्भा वैयांनीं ज्याअर्थी कांहीच उल्लेख केलेला नाही, त्याअर्थी ह्या मुद्याचा ज्ञान विचार करणे जरूर आहे.

मराठ्यांविरुद्ध आगळीक.

गेल्या अंमंत आम्हां रा. राजवाड्याचे इतिहाससशोधक ह्या पदवीला न शोभणारे कांही दोष दाखविले. मानवी इतिहासांतील अमुक एक सत्कृति दुसरीहून श्रेष्ठ आहे, अमुक एक धर्म इतराहून श्रेष्ठ आहे निवडून एकाच देशातील अमुक एक जाति अथवा उपजाति तिच्या समकालीन व समानशील दुसऱ्या जातीहून अथवा उपजातीहून बरी किंवा

वाईट आहे म्हणून वाकतांड्य करणे हे इतिहाससंशोधकांचे मुख्य काम नव्हे. पण ह्या फंडांत पटण्याची राजवाड्यांना आनुवंशिक सोड लागली आहे, हा त्यांना सामान्य दोष आहे. रा. चि. वि. वैय ह्यांनी संशोधनातून अविक्र श्रेष्ठ दर्जाचे म्हणजे इतिहास लिहिण्याचे अथवा ऐतिहासिक मीमांसा करण्याचे काम स्वीकारूनहि त्यांनी जो उपद्रव्यापणांचा चेळींच निषेध करणे आमचे कर्तव्य आहे. रा. वैय देखील अमुक कोणी आय म्हणून श्रेष्ठ व इतर कोणी अनार्य म्हणून कनिष्ठ, अमुक जाति धर्मिय व इतर शूद्र वगैरे ठरविण्याच्या अनैतिहासिक मानगडीत गुरफटलेले झालेले येतात. तरी त्यांच्यांत एक प्रकारची जी प्रशंसनीय समतोल वृत्ति व प्रामाणिक जबाबदारी झालेली येते ती राजवाड्यांच्या गांवांहि नाही. त्यामुळे, उपरिनिर्दिष्ट सामान्य दोषांहूनहि विंगड निषेधांहि अद्या कित्येक घोडचुका त्यांनी आपल्या प्रस्तावनेत केल्या आहेत. त्यापैकी पहिली ही की, महाराष्ट्रातील मराठे व कुणबी ह्यामध्येंच त्यांनी भिन्नता करून स्वस्थ न राहता, महारष्टे, विरष्टे आणि रष्टे इ. मराठ्यांमध्येंच एक प्रकारचा उस्वनीच भाव निर्माण करून सवे मराठा समाज हा हीन क्षत्रिय, अराष्ट्रीय १६०० वर्षे परतंत्र राहिलेला अतएव नादान आहे असे ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गोदावरी कांडावरील मराठे महारष्टे म्हणवितात व तुंगभद्रवरील लोक आपल्यास नुमते रष्टे किंवा रड्डी म्हणवितात येवढ्यावरून त्यांच्या मूळ दर्जात भिन्नता मानण्याची आम्हास मुख्य आवश्यक्ता दिसत नाही. हल्ली ब्रिटिश सरकार एखाद्या जमीनदारालाहि "महाराज" बनवीत आहेत व तंजावरफडाल श्री शहाजीच्या बंधनांनाहि ते राजे म्हणावयालाहि कावूं करीत आहेत. म्हणून येवढ्याच्या उपपदावरून बंशहृष्टा ठरमण्याचे ब्राह्मण महाराज तंजावरच्या हल्लीच्या क्षत्रिय शिवाजी राजाहून वरिष्ठ आहेत असा सिद्धान्त टोळून देण्याला राजवाडे तयार होतील काय ? "वर्णानं ब्राह्मणो मुखं" ह्या न्यायानेंच जर ठरमण्याचे महाराज दर्जानें श्रेष्ठ ठरतील म्हणावें, तर पूर्णावतार गणलेल्या क्षत्रिय श्रीकृष्णाहूनहि त्याचा एखादा ब्राह्मण पाणवयाहि श्रेष्ठ मानावा लागेल; महारष्टे आणि रष्टे ह्यांच्या ठरम्यान विराटे हा एक तिसरा भेद राजवाड्यांना आपल्या व्युत्पत्ति सुध्दा नवीनच निर्माण केला आहे. कारण काय, तर वाईला विराटनगरी असेहि कोणी म्हणत असत आणि तेथे ऋतुपास विराटगड म्हणून एक डोंगर आहे ! एवढा शोध केल्याबरोबर त्यांना असा सशय येऊ लागला की विराटे व वेरड हे एकच असतील ! काय हे राजवाड्यांचे मापाव्युत्पत्ति-शास्त्रावरील प्रभुत्व !! ह्यावरून पांडवाचा व्याही विराट हाहि एक वेरड ठरला म्हणावयाचा ! फार तर काय, पुरुषसूक्तांतील विराट पुरुष हाहि एका प्राचीन वेरडांच्या टोळीचा नायकच होता म्हणावयाचा ! वेरड ह्या शब्दाची मराठी व्युत्पत्ति येणेंप्रमाणें आहे. हा कानडी शब्द मूळ वेडरू अथवा न्याडरू असा अनेकवर्नी आहे. ह्याचे एकवचन न्याड असे आहे. तो संस्कृत व्याघ्र शब्दापासून किंवा तेलगू वेड म्हणजे

महारा अथवा मोठा (उरीया बोडो; संस्कृत ब्रह्म मोठा म्हातारा, जुना) व्यापासत आला असला पाहिजे. ते काही असो. विराट आणि धेरड ह्या दोन शब्दांचा मुख्यच कांही संबंध नाही, हे राजवाड्यांनी कानडी भाषेकडे यत्किंचितहि लक्ष पुरविले असतं तर समजून आले असते. रड्डी हे आज एक हजारानून अधिक वेणे महाराठ्यांनून अत्र्या झालेले आहेत; त्यांची भाषा कानडी किंवा तेलगू, तर महाराठ्यांची मराठी; जैन धर्मानून रड्डी हे लिंयायत धर्मात गेले आहेत; तर महाराठ बुद्ध धर्मानून शैव धर्मात गेले आहेत. इत्यादि महत्त्वाच्या धडामोडींमुळे ह्या दोघांत आता पुष्कळ फरक दिसून येणे साहजिक आहे. तरी पण राजवाड्यासारख्या शोधकाल्य त्यांचे मुळांतले निरतिशय साम्य स्पष्ट दिवून नये हे आश्चर्य होय. असले नसते भेट दक्षिणेकडील धत्रियांत त्यांनीं रचिते आहेत, इतकेंच नव्हे तर, चातुर्व्य, राष्ट्रकूट, यादव, पल्लव इत्यादि अनेक दत्तकें दक्षिणेंतच वसाहत करून राहणाऱ्या राजवटींतील मराठ्यांच्या विशिष्ट घराण्यांना केवळ आपल्या भिवईची भीति घातून, विचाऱ्या इतर सामान्य मराठ्यांच्या पंक्तींतून उठवून निराळ्या पाटावर बसविले आहे. नागपूरच्या आजच्या जिवंत राजे भोसल्यांनीं डॉ. कुर्नकोटीच्या शापात्ता भिडून आपला दर्जा घालविला, तर आमच्या ह्या हजारों वर्षा-पूर्वीच्या स्मृतिशेष राजघराण्यांनीं राजवाड्यांच्या कृपाप्रसादाने उत्तम अधिपत्याचा मान मिळविला ! कोण हे कुर्नकोटी आणि राजवाडे ध्यामधील अंतर !!

आम्ही खालील कोट्टकात पंधरा निवडक राजवटींतील घराण्यांची तरतूलियार माहिती देतां. ह्या सर्व घराण्यांत पिढ्यान्पिढ्या रोटीव्यवहार तर पाय, पण बेटी-व्यवहारहि झालेले ऐतिहासिक दगळे आहेत. ह्या सर्व घराण्यांनीं राज्यैश्वर्य भोगिले आहे. इतकेंच नव्हे तर कांहींनी पातझाही गाजवून, कांहींनी तर नर्मदेच्या पलीकडील मोठ्ठमोठ्या नामांकित उत्तर धत्रियाची सिंहासने केंक वेळां पावर्थां पातली आहेत. त्यांचे शरीरसंबंध उत्तरेकडील धत्रियांशींच नव्हे तर दक्षिणेकडील साधारण साधारण मराठ्यांशीं केव्हा प्रत्यक्ष तर केव्हा पर्यायाने, झाले असले पाहिजेत. प्रत्यक्ष राजांच्या परस्पर प्रिधाहाचे दगळे इतिहासात जसे मिळतात ते ते त्यांचे किंवा त्यांच्या नातल्यांचे दगळे मिळविणे सोपे नाही; तरी अद्या दगळ्याच्या अभावावरूनच ह्या राजघराण्यांचा वंशदृष्ट्या दर्जा इतर मराठ्यांहून श्रेष्ठ मानणे हे मराठा समाजाला तरी स्वप्नकार नाही. इतकेंच नव्हे तर असला भेट राजघराण्यांनाहि स्वप्नकार नाही. चातुर्व्य, राष्ट्रकूट इ. ज्यांनीं ज्यांनीं राज्ये मिळविली तेवढेच राष्ट्रभक्त व श्रेष्ठ आणि चाकीचे कनिष्ठ व अराष्ट्रीय ठरविणे, हा कोट्या न्याय ! श्री शिवाजीच्या स्वराज्य सुपादप्यांत यदा मिळाले नगते, तर तेहि कनिष्ठच ठरले असते ना ! त्यांनीं किंवा इतरांनीं जे यश सुपादिले ते काय एकदमत्याने मराठिले किंवा आरत्या समानशील जलमार्गच्या जेरावर निटविले ? हा चार दोन घराणीं बगळलीं असता चाकी सर्व मराठा समाज पोदायारी मांडोनी लुण्णाराच ठरतो काय ? आणि असे पोदाची सज्जगी मरणाचे उत्तरेकडील धत्रियात नारीत किंवा नव्हते काय ? ज्या मराठा समाजाने जवळ जवळ दोन हजार वर्षे राज्यैश्वर्य भोगिले,

आणि मज्यंतरी आलेली मुसलमानांची त्याट परतून परत स्वपत्न्यादि स्थायिलें, त्यांच्या-
तील पुढाऱ्यांना तेवढे निरडून श्रेष्ठ मानणें आणि त्यांच्यांतील अनुयायांना पारलंब्या-
खाली चिरडलेले असें समजून कनिष्ठ मानणें, हा शुद्ध विपर्याय आहे. अशानें कोणाची
पत्तगत होण्याचा संभव नाहीं.

आडनांव	अपभ्रंश अथवा पर्याय	वंश	गोत्र	देवक	राजधानी
१ स्वातिवाहन	मातिवाहन सातव, शालिवाहन सातव ?	शेष	कोंडिण्य		पैठण
२ चोळ					कांची, सेलम
३ गंग	गोंक, बंक, निकन	सूर्य	मानव्य		म्हैसूर
४ चाळुक्य	चाळुके, चाळुखे	सूर्य चंद्र	काश्यप वसिष्ठ	कंमळ, साळुंजी- चे पील	वातापि, धननटक
५ राष्ट्रकूट	राटोड	सूर्य चंद्र	कौशिक, अत्रि, गौतम	मयांद- वेल, शंख	मान्यसेट, मालखेड
६ पल्लव	पालव, सालव	सूर्य	भारद्वाज	कळव	कांची
७ यादव	जाधव	सोम	कोंडिण्य	कळंव, पांच पालवी	देवगिरी
८ भोज	भोज, होयसळ, भोदरे, भोदरे, भोसले	सूर्य	वसिष्ठ शालका- यन	शंख, रुई	सातारा, कोल्हापूर, मुधोळ, म्हैसूर

आडनांव	अपभ्रंश अथवा पर्याय	वंश	गोत्र	देवक	राजधानी
९ काळभर	कळभूर्य, काळभोर, कलचुरी	चंद्र			त्रिपुर, मदुरा
१० सेंद्रक	सिंधु, शिंदे, छंट	सूर्य शेप	कौंडिण्य	कळंब, रुई, अगाटा	छिंदवाडा, कल्यादगी
११ शिलाहार	शेलार	सोम	टाल्म्य	कमळ	कोल्हाशूर
१२ सात्यत	सांवत, सातपुते	सोम	कौंडिण्य		सांवतवाडी
१३ परमार	पवार	सूर्य	भारद्वाज	कळंब	फळटण
१४ कदंब	कदम	सूर्य	भारद्वाज	हळद	गोंवें, वनवासी
१५ मौर्य	मोरे	सोम	बृहद्भा	मोरापें पीस	जांयळी

बरील पंधरा नांवे आणि त्यांचे अपभ्रंश आजकालच्या सामान्य मराठ्यांत सर्रास आढळतात. ह्याशिवाय मराठ्यांत अद्यापि कितीतरी सुप्रसिद्ध आणि तेजस्वी घराणीं आढळतील कीं ज्यांनी, सरदारांच्या, सरंजाम, जहागिरांच्या मागे उपभोगिल्या आहेत व आताहि उपभोगीत आहेत. ह्यांपैकी कित्येक घराणीं पूर्वी नुसत्या देशमुख्या, पाटीलक्या करून हद्दी तीं राजपदार्थ ज्ञात्री, तर ह्यांच्या उलट कोही उच्च पदावरून उतरून आता नुसते नांगराचे धनी बनले आहेत. पुष्कळ वेळां आपापसांत युद्धे करून वैमवाचा नाश करून घेतला आहे, तर पुष्कळ वेळां आपल्या हाडवैत्यांशी जूट करून त्याहून अधिक जबरदस्त अशा तात्पुरत्या संकटान्त आपल्या निमाव करून घेतला आहे; आणि जरी यदाकदाचित् बादशाही दरबारांतील वज्र मराठ्यांच्या हातून गेलेले दिसले, तरी थंड देशात ज्याप्रमाणें वरती यक्षीचें दाट आवरण पडले असेलहि त्याचेखाली पिकें मुरझित वादळ असतात, त्याप्रमाणें डोक्यावरील बादशाही छत्राची कडीहि क्रांति होवो, महाराष्ट्रातील मराठ्यांच्या स्थानिक स्वातंत्र्याला कायमची मृदमानी कधींच कोणाला देता आली नाहीं. त्याचें कारण मराठा म्हणजे केवळ आपल्या तत्त्वांरीवरच अवलंबून राहणारा अन्योपजीवी प्राणी नसून, त्याच्या आड जर कोणी येईल तर तो कोही काळ नांगराचा काळ मोडूनहि त्याची तत्त्वावर बसून आगळे स्वयं व आपल्या

इतिहास खांब्याला असा आहे. ह्या गुणांत जसा गोदेच्या काठचा महराष्ट्रा, तसाच गुंरेच्या काठचा रगुडीहि कोणता हार जाणार नाही. कळकळा युनिव्हर्सिटीचे प्रो. सेन ह्यांनी मराठ्यांची राज्यपद्धति "Administrative system of the Marathas" ह्या नांवाचा ग्रंथ नुकताच प्रसिद्ध केल्या आहे. त्यातील Village System ह्या भागांत अशी स्पष्ट फुटुटी दिली आहे की, "मराठा शेतकरी हा बंगालाप्रमाणे ज्या पायाची लथ वखली तो पायच पुनः चाटण्यास तयार असणारा भ्याट प्राणी नाही. पेडाव्यांचे राज्य कधीच ह्याच्यावर जे युरोपियन अंमलदार शेतावर जात त्यांच्याशी खेडबळ मराठेहि दिलदार आणि स्वतंत्र वाण्याने आपला आव राखून वसे दाखत ह्याचें प्रत्यक्ष एल्फिन्स्टनहि फार कौतुक करीत असे." पण १७९ वर एल्फिन्स्टनच्या द्वाब्दांतच त्याचा खालील अभिप्राय दिला आहे. These (village) communities contain in miniature all the materials of a state within themselves and are almost sufficient to protect their members if all other Governments were withdrawn. "खेड्यांतील पाटलाचें राज्य म्हणजे एक आपल्यापुरते लढुपुटीचें सत्त्वानच असे. बरोबर सरकार जरी लयास गेलें तरी हें संस्थान आपलें रक्षण करून घेण्यास समर्थ असे." पण आमच्या संशोधकांस ह्या हादींमादी खिळलेल्या स्थानिक स्वातंत्र्याची काहीं किमत्तच नाही. ज्याने उठावें त्याने अटकेवर पोडा नाचवावा, तरच तो स्वतंत्र; मग त्यांत दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याची आहुति पडली, क्रिश्चुना आपल्या शेजाऱ्यांचे व स्वर्कायांचीहि आवाळ झाली तरी वेहेतर ! अशा उपद्रवी दिमाखावर कसेनशादीने आपल्या पायांवर उभाऊन आपली पगडी तोळून धरणाऱ्या गणराज पद्धतीची किंवा बंगाल्यांनी व युरोपियनांनी वारसणावी आणि आमच्या स्वकीय इतिहाससंशोधकांनी मात्र तिला हेड्यावे ह्याचें इमित काय ? गणराज पद्धतीचा पाया कळकळ वखल्यादिव्या साम्राज्यपद्धतीची इमारत तिच्यावर उठविणें शक्य नाही. दक्षिणेंतील मराठ्यांनी

ब्राह्मणांतच अशी लढान्द्री मुरू झाली आहे हे काय मराठ्यांचे माग्य की दुर्भाग्य ! आपल्या मते मित्रे ! परी ते आहे जेसे तेम ॥ हे तुमोशांचे म्हणणेच खरे ! दुसरे काय !!

जैन लिंगायतांशीं भांडकुट्टपणा व महाराष्ट्राची बदनामी

रा. राजवाडे ह्यांनी मराठ्यांविरुद्ध आगळीक करून एकाच जातीत हुदी माजविण्याचे पुण्य कर्मे संपादन केले आहे, हे मागच्या अंकी दाखविले. आतां त्यांनी "सनातन" म्हणविणाऱ्या हल्लींच्या धेडगुजरी हिंदु धर्माचे आपण सर्वांधारी आहों अशी स्वतःची भ्रामक कल्पना करून घेऊन; तीच आपल्या भाव्या भोव्या पाचक अनुयायांत पसरविण्याचा उपद्व्याप ह्या लोखंड प्रस्तावनेत कसा चालविला आहे हे या अंकी सांगायचे आहे. मराठ्यांविरुद्ध लिहितांना मनाची नसली तरंगे जताची लाज ठेवावी लागतेच. कारण, मराठे पडले अर्थाच्य शस्त्रधारी. ते हीन असोत उत्तम असोत, नाके मुरडीत कां होईना, त्यांना धनिय म्हटल्याशिवाय आपली पोळी रिस्त नाही, अशी कांहीं "संशोधकांची" समजूत झालेली दिसते. पण ह्या पोळीचा व सत्या सत्यशोधनाचा कांहीं संबंध नाही, अशी आमची नम्र बुद्धि झाली आहे. लोकायतीक, जैन, बौद्ध, लिंगायत इत्यादि स्मृतिशेष अथवा हल्लीं ह्यात पण अशस्त्रधारी वैश्य जातीविषयी आणि धर्माविषयी खरी रंगटी मते पसरवितांना ह्या "संशोधकांची" लेखणी क्षमदीच घेव्यामी होते. परंतु जोपर्यंत आम्हांला सत्यावरच दृष्टि ठेवावयाची आहे, तोपर्यंत मराठे - ते आर्य असोत नसोत, त्यांना कोणी धूर्त धनिय म्हणोत किंवा शूद्र म्हणोत - कोण आहेत हे आम्हांला खऱ्या इतिहासातच पाहिले पाहिजे. जोपर्यंत ब्राह्मणांना तो इतिहास कळत नाही, किंवा कळूनहि पोटासाठी ते तो निराळे मासवीत आहेत तोपर्यंत मराठ्यांनी आपणच आपले मूळ शोधणे उचित आहे: व तसा अत्य प्रयत्न मागच्या अंकी झाला.

ह्या अंकात राजवाड्यांनी आपल्या लेखणीची भांडकुट्ट जैनबौद्धांवर विनाकारण कशी उगारली आहे ते पाहू. शहाजीचे चरित्र, त्या जैनबौद्धांना शिष्या, असे केवळ जाणूनबुजून विषयांतर राजवाडे ह्यांनी केले आहे. ते सम्य शब्दांत केले असते, तर त्यांच्या हेतूचा तरी आम्हांला संशय नसला नसता तीहि वाट त्यांनी मोडली ठेविली नाही. पान १२८-९ व इतर पुष्कळ ठिकाणी जैन बौद्ध इ. धर्मांना सनातन धर्माचे द्वेष, असत्यक, स्वीयद्रादि 'हलकट' जातीत व समाजात आपले पाखंड पसरून ब्राह्मण्याचा उच्छेद करणारे, इ. इ. उघड उघड निंदारूपक उद्गार काढिले आहेत, हे पार अयोग्य आहे; "ब्राह्मण म्हटल्या म्हणजे त्याला देहान्त शिक्षा नाही, असा दंडक असल्यामुळे, विकट प्रसंगी इतर वर्ण शिक्षा ऊर्फ दंड दाढण्यासाठी ब्राह्मणांचे सोंग घेत."

(पान १२८) असा इतिहासाचा विपर्यास करून जैन चौद महंतांना त्यांनीं सध "सोंगाडे सन्याशी" ठरविलें आहे. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या जुलूमाला कंटाळून मराठे हे उत्तरेकडून दक्षिणेंत आले, (पान १५८). दक्षिणेंत आल्यावरहि "जैन, लिंगायत, मानभाव, गोरख पंथी इत्यादि नानापाखंडी ह्या लोकांना भुलवीत व हे लोक त्यांच्या भुलविण्याला घळी पडत.....जो कोणी पोयला देईल मग तो स्वधर्मी असो, विधर्मी असो, त्याची सेवा करण्यास हे नागोत्पन्न मराठे व यजुर्वेदी ब्राह्मण सारखेच तयार असत" (पान १९४) इ. वाक्यांनीं जैन, लिंगायत, मराठे ह्या सर्वांची सारखीच वेअत्र केली आहे. शेवटच्या ह्या एकाच वाक्यात राजवाड्यांनीं आपलें चित्पावर्नी हृदय उघडें करून, जैन, लिंगायत, मराठे आणि देशस्थ ब्राह्मण ह्याची गोडस्यांत सागावयाचें तर अखिल महाराष्ट्राची ब्रदनाती केली आहे. चित्पावन हे महाराष्ट्रांत येऊन फार दिवस झाले नाहीत, तोंच आपल्या पोथक मातृभूमीवर कसे व किती उलटूं शकतात, ह्याचें हें एक शहाजोग उदाहरण राजवाड्याच्या लेखणींतून गळून पडलें आहे, हे महाराष्ट्रांनं ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. श्रीशहाजीची व भोसले घराण्याची व्यक्तिः सत्त्वी उचलून राजवाड्यांनीं अखिल मराठा जातिविषयीं आपला तिरस्कार व्यक्त करण्याचें घाडस खालील वाक्यांत केलें आहे. "अशा राजकीयदृष्ट्या अर्धवट, लजास्पद व अधम स्थितांत दक्षिणेंतील नाग महाराष्ट्रिकोत्पन्न मराठे म्हणजेच उत्तरेकडील ऐश्वर्य ब्राह्मणानें गाविलेल्या भोजअंत्रियांचे वंशज जे शहाजी राजे भोसले त्यांनीं यचनाशीं करामतीनं व पराक्रमानें झुंजून स्वराज्यांना पाया घालण्याचा साहसी उपक्रम स्वतःच्या एकट्याच्या हिमतीवर रचिला; आर्य अंत्रियाचें नांव पुनरपि त्रिभुवनमर गाजविलें, आणि अखिल आर्यांच्या घेनाळीस पिढ्यांचा उदार केला"। ह्यावरून राजवाड्यांनी निघा एका भोसले कुळावर तरी होती, असा कोणो गैरसमज करून घेतील, तर पान १९२ वर भोसले कुळाच्याहि ब्रदनामीचें विष त्यांनीं पुढील वाक्यांत ओकलें आहे. "भोसले हे पंचकुळीच्या बाहेरील मराठ्यांना परमाधर्मी राकृतिदृष्ट्या कमतर समजत, तर उलट बाहेरील मराठे लोक, भोसले व त्यांची दशकुळी व पंचकुळी ह्यांना रागानें कमअस्सल म्हणून नावें ठेवीत।" हा बेशरम कुट्याळपणा मराठ्यांपुरता येथेच न थांबविता भोसले घराण्याचाच धर्म मात्र परा धर्म, त्यांची संस्कृति तेवढीच उच्च दर्जाची आणि अखिल मराठ्यांचा धर्म व संस्कृति मात्र अत्यंत हीन दर्जाची हे ठरविण्याकरितां त्याच पानावरील पुढच्याच वाक्यात "एकपक्षाची जैनलिंगायतावर साम्राज्य चालविण्याची योग्यता, तर दुसऱ्या पक्षाची सामान्य देशनुखीहि टिक्विण्याची अयोग्यता; एक चतुरस्त्र विद्येचा भोक्ता; दुसरा विद्येचा पिढीबान शत्रु. एक सनातन धर्माचा व गोब्राह्मणांचा कैवारी, दुसरा भेटेल त्या देवधर्माचा व साळुमाळूचा अनुयायी!" एकरंगीत राजवाडी हृदय म्हणजे निघाचें एक पेचक कसे होतें, हे ज्यांना पूर्ण ओळखावयाचें असेल त्यांनीं हा अनैतिहासिक प्रस्तावनारूपी उपद्रव्यास समग्र मार्मिकरणानें वाचावा अर्शा आमची शिफारस आहे. आम्ही तरी सध म्हणता की, ही सद्योन्नती प्रस्तावना नव्हे तर एका

चित्रावनाला बगळून घाई उरलेल्या अरिष्ट आधुनिक महाराष्ट्राची एकत्रित शहाणेग घटनामी आहे ! ज्याला जरी सहन होईल तरी होवो ! !

जैन धौद्ध हेहि धनियच होते व मराठेहि धनियच आहेत, हे राजवाड्यांनाही कळूच आहे. तेव्हा जैन धौद्ध हा म्हाकाय्याच्या जुम्याच्या कंदाळून मराठ्यांनी दक्षिणेत येणे हे संभवन नाही; गुळी हे खरेच नाही. पारसांप्रमाणे अगर चित्तावनांप्रमाणे मराठे जर महाराष्ट्रांत वाहेरून आले असतील, तर ते निदान कोणाला मिळून जीव धरून दडून बसण्यासाठी आले नाहीत. राजें आणि साम्राज्येदेखील चालविण्यासाठी आले आहेत. हे मत राजवाड्यांसारख्या उपद्रमुळाला सहन होत नसले तरी श्री. चि. वि. वैद्या-सारख्या सन्मान्य व जबाबदार इतिहासकारांच्या मान्य आहे; इतकें पुरे. परंतु हा अंक मराठ्यांना पाठवळ देण्याकरितां आम्ही लिहीत नाही. ते ब्राह्मणांना पुरून उरण्यासारखे आहेत. श्री शहाजीच्या चारिण्याच्या सावटीखात्री वरून राजवाड्यांनी भारतीय धर्माचा खोटा इतिहास पसरविण्याचें जें दुष्टान उचडलें आहे, तें मात्र आम्हांला उघड्या डोळ्यांनी पाहयत नाही. लोसयतिक जैन, धौद्ध, लिंगायत, मानभाव, शीख, इ. धेद-बाय धर्मांच्या इतिहासाची साधनें अद्यापि समग्रित व्हावयाचीं आहेत. तीं हळूहळू होऊं लागली आहेत. त्यांना आपल्या भनैतिहासिक हातांचा स्पर्श करून राजवाड्यां-सारख्या ब्राह्मणांनी विटाळ वाटवूं नये अशा आनची नम्र सूचना आहे. सर्व ब्राह्मण सारखेच अनविनारी आहेत, असें आमचें म्हणणें नाही. विजयनगर बॅलिजचे दोन प्रोफेसर एम्. एम्. रामस्वामी अय्यंगर आणि बी. शेरगिरीराव हे वेदाथ ब्राह्मण आहेत. त्यांनीं गेल्या सालीं " Studies in South Indian Jainism " (दक्षिण हिंदुस्थानांतील जैन धर्माचें अभ्ययन) हा आपल्या स्तुत्य ग्रंथ प्रसिद्ध केल्या आहे. ह्या ग्रंथाचा निष्कर्ष असा स्पष्ट निघत आहे कीं, दक्षिण हिंदुस्थानांतील मध्य-युगीन वाङ्मय, सद्धर्म व सुनस्कृति ह्यांचें सर्वच नाही तरी बहुतेक श्रेय, जैन आणि धौद्ध धर्मांच्या उदार आणि विरक्त प्रचारकांनाच आहे. जैन-धौद्धांचा धर्म आणि संस्कृति हीं आर्य आहेत किंवा अनार्य आहेत हा प्रश्न बाजूम ठेविला, तरी तीं चेद-वाह्य आहेत, येवढें निर्विवाद आहे. निदान त्यांना ब्राह्मणी हातांचा विटाळ घड्या नाही, हे तरी निश्चित आहे म्हणून महाराष्ट्रांतील काही ब्राह्मण म्हणविणाऱ्यांनी तीं साह्यमाळींची संस्कृति, ती सौगाड्या सन्यासांची वृत्ति, ती नागनरसोबांची कृति असे इतरांना भासून तिला देखाळवें, ह्यात ब्राह्मणी हृदय ओळखून असणान्यांना आश्चर्य वाटण्यासारखें काही नाही. आश्चर्य हेच कीं, विजयनगरचे बरील दोन्ही देशी ब्राह्मण इतिहासकारांनी जैन-धौद्धांचे सम्प्रमाण गोडवे गावे आणि आमच्या महाराष्ट्रातील संशोधकांनी तिकडे दुर्लक्ष करून त्यांची नुसती कुटाळकी करीत बसवें. आमच्या मते खरा प्रकार असा आहे.

जैन-धौद्धांचा धर्म व संस्कृति ब्राह्मणांच्याइतकीच जुनी आहे. विवदुना जैनांची संस्कृति ब्राह्मणांच्याहूनहि फार दिवसाची प्राचीन असावी. आम्हाला ती शुद्ध द्राविड

असावी असा जरूर संशय येऊं लागला आहे. तिचा जन्म उत्तर हिंदुस्थानांत शाला कीं पश्चिम एशियांत शाला, हे ठरविणें तूर्त तरी कठीण आहे. ज्या धर्मियानें तिला निर्माण केले ते हिंदी आर्य कीं पश्चिम आशिआंतील प्राचीन द्राविड होते किंवा मध्य आशियांतील मुद्गल ऊर्फ मोगल होते हे ठरविण्यास अद्यापि पुरेशी साधनें उपलब्ध झालीं नाहींत. मूळ पांड्या कशीहि असो, जैन-बौद्धांची वृत्ति ब्राह्मणांप्रमाणें सुलभी, आततायी अथवा अत्याचारी मुळीच नव्हती. उलट त्यांनीं प्राथमिक अवस्थांतल्या व माणसलेल्या दक्षिण हिंदुस्थानांत सात्त्विक धर्म व अत्युच्च संस्कृतीचा अछोट प्रसार केला असतांहि ब्राह्मणांनीं मात्र इ. स. ७०० पासून १०० वर्षांच्या कालांत त्यांचा कल्पनातीत छळ करून, दक्षिणेंतील राजवटींतून त्यांना घालवून दिले व त्यांनीं अत्यंत भ्रमानें व स्वार्थेत्यागानें दळलेल्या संस्कृतीच्या पिटापरच आतां ब्राह्मणी शंकराचार्य चरत आहेत व रेषा ओढीत आहेत. इ. स. ७०० दत्तकापर्यंत जैनधर्म आणि जैन संस्कृतीचा प्रसार आणि विजय दक्षिणेंत निरंकुशपणानें होत होता. दक्षिणेंतील (महाराष्ट्रातील) सामान्य जनता ह्या संस्कृतीची होती; इतकेच नव्हे तर कनक, यानक, शिंदे, राष्ट्रकूट, चालुक्य, कच्छलुप्त इत्यादि प्रसिद्ध धर्मिय राजवटींनीं जैन, बौद्ध अथवा लिंगायत धर्म उग्रदणें अथवा प्रच्छन्न सहानुभूतीनें स्वीकारलेला होता. सुमारे इ. स. ७५० पर्यंत श्री. चिं. वि. वैद्याना आपल्या मध्ययुगीन भारतांत बर्णिल्याप्रमाणें दक्षिणेंत अथवा समग्र भारतांत जातिभेदाची बंधनें हल्लींप्रमाणें निगडित झाली नव्हती. इतकेच नव्हे तर व्यक्ति अथवा समूह जैन, बौद्ध, लिंगायत अथवा वैष्णव धर्माचा अथवा संप्रदायाचा स्वीकार करात किंवा अदलाबदलीहि करात. मात्र एवढेंच कीं, राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणें हे धर्मांतर केवळ पोट जाळण्यासाठीं गमून अत्यंत भक्तीनें व श्रद्धेनें होत असें. फक्तचित् राजवटींत असें धर्मांतर झाल्यास ते राजकीय धोरण म्हणून होत असे. पण तेथेंहि केवळ रा. राजवाडे बरळतात त्या न्यायानें पोदाची खळगी मरण्यासाठीं होत नसे. फार तर काय, उत्तरीय ब्राह्मण कुमारिल भट्ट आणि दक्षिणात्य ब्राह्मण आद्य शंकराचार्य ह्या दोघांनीं ज्या जैन बौद्ध धर्मांची गळेचेपी केली, ते दोन्ही धर्म केवळ राजवाडे हिणवतात त्याप्रमाणें साळूमाळू नव्हते. प्रत्यक्ष कुमारिल (सुमारे इ. स. ७००) ह्यानें प्रथम बौद्धांचें शिष्यत्व पत्करिलें होते. नंतर त्यानें कृतघ्नपणें त्यांच्यावरच उतरून त्यांचा नाश केला. आद्य शंकराचार्यानें तर बौद्धांचा विज्ञानवाद, अहिंसावाद, विभूतिवाद, मूर्तिपूजा, पुनर्जन्म ऊर्फ अवतारवाद आणि सन्यास संप्रदाय हीं सारीं तत्वें आपलींशीं करून, जुन्या वैदिक धर्माच्या यज्ञ-यागाचा व कर्मयोगाचा पसररा गुडाकून ठेवून, इल्हांच्या भेदगुजरी, कमअस्थल, वेवारसी, वेपत्ता हिंदुधर्माची मूळ मेढ रोवली आणि बौद्ध-जैन धर्मांच्या हतवीर्य कृत्याचें कुमारिल भट्टाचें श्रेय अथवा अपश्रेय इ. स. ७०० नंतर आपण बळकावले. ह्यावरून जैनबौद्ध आचार्य हे सांगाडे सन्याशी आणि साळूमाळू किंवा कुमारिल आणि शंकराचार्य हेच कृतघ्न व धरगिळू हे वाचकांनींच ठरवावे. अद्या शंकराचार्यांना धर्माचार्य

म्हणण्यापेक्षां धर्ममुत्सही म्हणणे अधिक शोभेल. आद्य शंकराचार्यांनी तर बौद्धत्वावर इतका ताव मारिला आहे की, त्याचे काळी त्यास वैदिकमताचे लोक 'मच्छन्न बौद्ध' असा टोमगा मारीत. को तर त्याने द्राविडांची पुजा, शाक्तपंथ, देवीपूजा आणि लिंग-पूजा ह्यांच्याच परंपरागत वळावर आणि विशेषतः बौद्धांचा विज्ञानवाद ऊर्फ मायावादच्या आयत्या आधारावर आसला "शंकरदिग्विजय" गाजविला ! असे असतां राज्याडे ह्या ब्राह्मण प्रचारकांना परिवाजकाचार्य समजतात आणि जैनांच्या व बौद्धांच्या अथवा लिंगायतांच्या आचार्यांची सांगाडे संन्यासी म्हणून निंदा करितात हिला काय म्हणायें ? अशा निंदेल चित्पावनी चोराची उलटी योंब ह्याहून अधिक अन्वर्थक नाव कोणी घाचकारने शोधून काढिल्यास ते आम्ही आभारपूर्वक इतिहाससंशोधकास व्हाल करूं !

कसेही असो. जैन धर्मावर जो जुलुमाचा आरोप राजवाड्यांनीं केला आहे तो मात्र उलट्या काळजाचा आहे. मुमारे ३० स. ७०० पर्यंत दक्षिणेंत सामान्य जनसमुदायांतच नव्हे, तर प्रसिद्ध राजवटींमूनहि जैन, बौद्ध आणि द्राविडी शैव धर्मांचीच दलबत्तर प्रतिष्ठा होती. वैदिक यज्ञयागांची कांहीं चालुक्य राजांनीं अभूत मधून उचल केली, पण संस्कृतीचीं समेट करूं पाहणाऱ्या हल्लींच्या देण्यसंप्रदायानें आर्य संस्कृतीच्या जीर्णोद्धारार्थ चाळक्यांनीं केलेल्या ह्या तुरळक प्रयत्नांनाहि दाखून टाकून शेवटीं आर्यसंस्कृति नामरोप केली, व हल्लींच्या द्राविडी संस्कृतीची खजा फायमची उमारली. हल्लींची सारी हिंदु संस्कृति आणि हिंदु धर्म वेदमूल्य आहेत. इ. स. ७०० पर्यंत ही संस्कृति जैनांच्या अथवा द्राविड शैवांच्या नांवावर विस्तृत होती. दक्षिणेंतील पुष्कळसा मोठा ब्राह्मण समुदाय बरीं संस्कृतीनें पूर्वीपासूनच पूर्ण द्राविड होता अथवा ह्या काळीं झाला होता, तरी त्याला आर्यांच्या संस्कृतीला अशा प्रकारे मूढमार्ती मिळाली, हें पाहून वाईट वाटत होतें. म्हणून वस्तुतः नाहीं, तरी नांवानें तरी निदान ही दाक्षिणात्य संस्कृति आर्यांच्या नावानें विस्तारी, असा त्यांचा फार दिवसांचा प्रयत्न होता. इ. स. ७५० च्या सुमारास अशा खयळलेल्या ब्राह्मणांनीं तत्कालीन राज्याच्या साहाय्येनें पुनः एकरुप आणीनाणीचा आणि शेवटचा प्रयत्न केला व तो मात्र पूर्ण यशस्वी ठरून बौद्ध धर्मास तर तिगाळीच मिळाली व जैन धर्मास मयंकर घड्या धरून, तो आतां कसाबसा जीव धरून आहे. जैन-बौद्धांच्या उलट ह्या प्राणघातकी चळवळीचा मुख्य पुढाकार तिरुज्जानसवंदर आणि तिरुनावुक्करसर ऊर्फ अप्पार ह्या दोन समकालीन शैव ब्राह्मणांनीं घेतला. पहिल्यानें मदुरेच्या कृष्ण नांवाच्या पाडप राजाला आणि दुसऱ्यानें कांची येथील महेंद्रवर्मा नांवाच्या पट्टव राजाला जैन धर्मातून शैव धर्मांत घेतले. तेव्हांपासून जैनांचर कल्पनातीत मयंकर कहर गुदरला. आठ हजार जैन आचार्यांना व पुढाऱ्यांना सुळावर चढवून देहान्त शिक्षा देण्यात आल्या. (रामस्वामी आर्यगारचा बरील ग्रंथ, पान ६६।६७ पाहा.) अशा देहान्त शिक्षेचीं विविध अशापि मदुरा येथील प्रसिद्ध मीनाक्षीच्या देवळांतील भिंतींवर मोठ्या दिमाखानें कोरलेलीं स्पष्ट आदळतात.

राजवाड्यांनीं हें देऊळ पाहिले आहे. त्यांच्या नाही, तरी जैनांच्या डोळ्यांना हीं भेसूर चित्रें दिसण्यासारखी आहेत. पण लक्षांत घेतो कोण ? प्रोफेसर आर्यनार हे ब्राह्मण असूनहि वरील तिरुजानसंबंदर आणि अप्पार ह्या दोन ब्राह्मणांच्या कथाईपणाबद्दल आपला निर्भीड शेरा पान ७० वर इंग्रजीत स्पष्ट शब्दांत दिल्या आहे. त्यांचें शब्दशः भाषांतर असें आहे : “ जैनांसंबंधीं सामान्य लोकांत गैरसमज पसरविणें आणि त्यांच्या आचारासंबंधीं काळ्याकुट्ट रंगांत प्रतिकूल वर्णनें वठविणें हा संबंदरचा मुख्य हेतु होता. शिवीगाळ म्हणजे सुत्तिवाद नव्हे. ज्याअर्थी संबंदर आणि अप्पार ह्यांच्या काळ्यांत जैनाविरुद्ध अंगावर शहारे उठविणाऱ्या शिव्याशापांच्या वर्षावाशिवाय दुसरे कांहींच नाही, त्याअर्थी त्यांना स्वीकारलेली जैनावर जय मिळविण्याची पद्धत केवळ अडाणीच नव्हे, तर मूर्खपणाची होती, असा निर्णय करणें आम्हाला भाग आहे. ” ब्राह्मणांविरुद्ध ब्राह्मणानेंच दिलेल्या हा निर्णय वाचणाऱ्या वाचकांनांच टरवायें, की “ जैन सोडून साप मारावा, की ब्राह्मण मारावा ! ” झाली ती गोष्ट झाली. पण राजवाड्यांसारख्या संशोधकांनीं ती आपल्या अनुयायांना उलट फां भासवावी ! सापहि असें कृत्य करीत नाही, तें महाराष्ट्रीय संशोधक अलीकडे फा करूं लागले आहेत ? हे फोडें कोणी उकलील फाय ?

रा. राजवाड्यांनीं अखिल महाराष्ट्राची कशी नाचकरी केली आहे, हें वर दाखविलें. ब्राह्मणाला तेवढें पूज्य मानून बाकी उरलेल्या क्षत्रिय वैश्यांसंबंधीं त्यांनीं आपला अनादर ठपडपणें व्यक्त केला आहे. शूद्र म्हणजे तर कुठ्या-मांजराहून कमी, अशी त्यांची भावना दिसते. आर्य स्त्रियांविषयीं देखील त्यांची दाक्षिण्यबुद्धि नाही, तर मग शूद्रां-विषयीं कोट्टन असणार ! त्यातल्या त्यात शूद्र स्त्रियांविषयीं त्यांनीं जी वेशारमणाची नालस्ती केली आहे, ती वाचून तर राजवाड्यांना आई होती की नाही, ह्याचाहि सजय येऊं लागतो. आर्यवंश आणि ब्राह्मण वर्ण ह्यांच्या धुंदीमुळें स्त्रीदाक्षिण्य ही चीज त्यांच्या मनःकोपांनून अजीवात नष्ट झालेली दिसते. रिदूसावर्ण्य आणि मातृसावर्ण्य अशा गंभीर विषयांची मीमांसा त्यांना ह्याहून अधिक भारदस्त वृत्तीने, निदान शब्दांनीं तरी मास करतां आली असती. अजो हा लेखीक पार लक्षला म्हणून धाक्याचा विषय पुढील अंकी समाप्त करूं.

केवळ ब्राह्मणतर द्वेष

मागील तीन अंकांत रा. राजवाड्यांनीं जवळ जवळ अखिल महाराष्ट्राची नाचकरी केली आहे हें दाखविलें. त्यांचें संशोधन म्हणजे ब्राह्मण-ब्राह्मणेंतर वाटावरील एक चिन्पावर्ना पाचवा चेदच म्हटलें तरी चालेल. ह्या आधुनिक परम्परांमार्गे २२ वे वेळा पृथ्वी नि क्षत्रिय करून सर्व महाराष्ट्राला भाग लावण्याचा घाट घातला आहे. पान १९८ वर, विश्वामित्रावराहि ण करणाऱ्या महत्त्वातक्षिने ह्या ब्राह्मणानें वर्णव्यवस्थेच्या उपनमाची एक नवीनच

सृष्टि निर्माण केली आहे. ती अशी : “ (१) प्रथम ब्राह्मण उर्फ ब्रह्मन् हा एकच शुद्धमाध्वर वर्णी वर्ण होता. (२) त्याला रक्तलोहित वर्णी क्षेत्र उर्फ क्षत्रिय लोक भेटून ब्रह्मक्षत्र नामक द्वैवर्ण्य बनले. (३) पुढे विद्य लोकां सामावून त्रैवर्ण्य उत्पन्न झाले. (४) शेवटी उत्तर कुंठ व उत्तर मद्रांत कृष्णवर्ण शूद्रांचा समावेश होऊन जगप्रसिद्ध चतुर्वर्ण्य झाले. ” रा. राजवाड्यांच्या मते ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य हेही जणू रक्ताने मिश्र आहेत असे त्यांच्या ह्या ठिठ्ठिण्यावरून दिसते. ब्राह्मण हेच आर्य ब्राह्मणे कोणीतरी. कदाचित् चित्पावन तेवढेच आर्य असतील ! एकूण ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे तिघे एकजात आर्य हे मतहि राजवाड्यांच्या सांगण्याला चालत नाहीसे दिसते ! इतकंच नव्हे, तर त्यांच्या स्वप्नगृहीत आर्यांचा असा एक काल होता की आर्यांचे सारे आदमी (औरती नव्हेत, त्या शूद्राहूनहि अधम) गंध्या, गोंध्या, दौल्या, दगड्या-चट सारे, पळीपंचपात्री चाबविणारे सफेतीहून पांढरे ब्राह्मणच होते. त्यांत ते एकच गोष्ट सांगायला विसरले की हे सगळे आदमी चित्पावनच होते. असो. ह्या एकजात पांडव्यांनीं हळूहळू रंगिताच्या औरती लाटल्या आणि जीं पोरतीं क्षात्रीं, तीं बापाच्या बाणाची समजण्यात आली. ह्यालाच पितृसावर्ण्य असे जाडें नांव आहे. पुढे गीतम बुद्ध नांवाच्या एका सांगाड्या सन्यासाने फार घाण केली. कां, तर त्याने आर्यांची कंदुरी आणि रक्ताभाताचा नैवेद्य वेद घेतला. तो स्त्रिया व शूद्रांना वेदांतील गुपित सांगू लागला ! तो चित्पावन असता तरी आमच्या ह्या परिसरामाला खपते. पण तो एक दुष्ट क्षत्रिय होता. दुष्ट कसा म्हणाल तर त्याला पळीपंचपात्रीचा चोट आला होता. आणि त्याने स्त्री-शूद्रांना (जे झळे झळे गीतमाच्या काळापूर्वी ब्राह्मणांच्या पायावर लोटांगण घालीत होते,) ब्राह्मणांच्या पायावरून उचलून त्यांच्या स्वतःच्या तंगडीवर उभे राहण्यास शिकविले ! त्यामुळे हल्लींच्या जाती झाल्या, असे हे परिसराम संशोधक सांगतात. बौद्धधर्मांमुळे सत्रगोलंकार झाल्य अशी कोल्हेकुई भाष्यर ऐकू येत होती, तर आता आपल्या परिसरामाला बौद्धामुळे जातिभेद माजला असे म्हणण्याची उलटी बाचा पुढू लागली आहे. काळीज उलटें तेथें बाचा कशी सुलटी असावी !

“ बौद्धामुळे आपल्या आयावहिणींची चाळरीत सारी गेली ” अशी पांडव्या ब्राह्मणांस काळजी पडली म्हणून त्यांनीं मानुषावर्ण्यांचा कायदा घेतला, असा राजवाड्यांनीं घोष लाबला आहे ! जणू ते करतील तीच पूर्वदिशा : निदान राजवाड्यांची अशी समजूत दिसते. ते म्हणतात की बुद्धाच्या काळापर्यंत पादरा नर व काळी मादी ह्याचे पोटी जी प्रजा होई तिचा बाण पांढरा समजला जाई, म्हणजे पितृसावर्ण्यांचा कायदा होता. पुढे बुद्धाने जे पाण्डव माजविले त्यामुळे ब्राह्मणांना आपल्या आयावहिणींची नांनि सांभाळण्याकरिता अशा प्रजेचा बाण काळा ठरवावा लागला. म्हणजे संस्कृत भाषेत सांगावयाचे झाल्यास मानुषावर्ण्यांचा कायदा करावा लागला. हा ब्राह्मणी कायदा कधी कोणी केला असो वा नसो, पण त्याबद्दल प्रायश्चित् बौद्ध धर्मास काय म्हणून ! चार सांपडत नाही तर संन्याशाला बळी देण्याचाच हा न्याय दिसतो ! ज्याअर्थी बौद्ध हे

सोंगाडे संन्यासी त्याअर्थी त्यांना सुखी देण्यांत पुण्यच आहे ! ते ब्राह्मण असते तर त्यांच्याकडे वांस्तव्य डोळ्यांनी पाहण्याचीहि कोणी छाती करू नये असें मनुस्मृति म्हणाली असती. त्यांनीं शूद्र स्त्रीसीं दंगामस्ती केली म्हणून काय झाले ! पण तेच उलट जर एखाद्या शूद्राने एखाद्या ब्राह्मणीवर हात ठकवला तर त्याला नुसती देहान्त शिक्षाच नव्हे तर त्याच्या पुढील पिढ्यांना यावच्चद्रव्वाकरी अष्टम्यपणाची सजा ! आणि ह्याचें कारण काय तर राजवाडे म्हणतात बौद्ध धर्म !! राजवाड्यांच्या विचाराचा व भाषेचा ग्राम्यपणा हुवेहूव दाखवावा म्हणून आम्हीं मुद्दाम ह्या रकान्यांतील भाषां त्यांना आवडेल अशी स्वीकारली आहे. अमोरवेतील निम्रो स्त्रीपुरुषांसंबंधीं तैथील हल्लींचे पादरे नराधम जे लिचिंगचे रूपानें अत्याचार व अनाचार करतात, तेच बुद्ध पूर्वकाली व किंचित् उत्तर काळीही ब्रह्मावर्तांत चालू होते; व ते अजीवात बंद करण्यासाठीं पितृसावण्यांचे ऐवजीं मातृसावण्यांचा कायदा करून ब्राह्मणांनीं मोठें पुण्य जोडलें, असा राजवाड्यांच्या पराशर स्मृतीचा भावायें दिसतो.

हिंदुस्थानातील मानववंशमीमांसिची अशी मालखशी करूनच राजवाड्यांनी ब्राह्मणांचा परिष्ठापणा स्थापण्याचा हा प्रयत्न केला आहे असें नव्हे तर, माया विमल-मीमांसेतहि न्यांनी असाच पञ्जरात दाखविला आहे. त्याच्या मते संस्कृत भाषा काय ती ब्राह्मणानाच येत होती व तीही ब्राह्मण पुरुषांलच. याची चड सान्या मानव प्राण्याची आणि ब्राह्मणांच्या बायकांची देखील त्या मापेंत जीमच घळत नव्हती; म्हणून ते सर्व प्राणी हंगार्ड प्राहुत त्यांना 'श्री' बोली बोलत असत, असा दौरा दिमाखानें मारला आहे. जैन बौद्ध धर्मियांनी आपला धर्म, सित्रया, वेदय आणि शूद्रांमध्ये अफाट पसरला. इतकेंच नव्हे तर विद्येंत मागासलेल्या दक्षिण प्रांतीं जंगली जार्जातहि ह्या बौद्ध जैन प्रचारकांनीं अत्यंत विरक्त आणि दिगंजर राहून आपल्या उदार धर्माप्रमाणें आपल्या संस्कृत वाङ्मयाचा आणि विविध साहित्याचा द्विती शपाटवानें प्रसार केला हें ज्यांना समजत प्यावयाचें असेल त्यांना आम्हां गेल्या अंकांत सांगितलेले विजयनगरचे प्रोफेसरद्वय रामत्वांगी अयंगर आणि श्री. शेषगिरीराव ह्यांचे गेल्या वर्षी प्रसिद्ध झालेले पुस्तक वाचायें; म्हणजे राजवाड्यांची घरील गर्ववैकि किती फोल आणि दुःस्वावर दारा देण्यासारखी झूर आहे हें स्पष्ट दिसेल.

रा. राजवाड्यांच्या चातुर्वर्ण्यासंबंधी कल्पना फारच गांढळपणाच्या व अनैतिहासिक आहेत. ते म्हणतात त्याप्रमाणें चातुर्वर्ण्यांची संस्था केवळ हिंदुस्थानच्या हृदीवरील उत्तर कुलंतच हिंदी आर्यांमध्ये होती असें नमून, ही सत्ता इराणातील आर्यांमध्ये, व शिवाय हिंदुस्थानापेठे राहणाऱ्या प्राचीन नरक कार्यवामव्येहि रुढ होती. अथर्वण = ब्राह्मण, रथपेठारः = १६ (ऊर्फ धर्मिय), दाम्निवम् = विश, हूतोन्न = हूडेटी (शूद्रां शूद्र) असे वर्ण व तद्वचक घरील दण्ड हिंदुस्थानाच्या वादेरील झेद अथेस्ता मापेंत होते. ह्यावरून शूद्र हे देखील (निदान ह्या शब्दांनीं ओळखले गेलेले राष्ट्र तरी) त्यांनीं अनायेंच होणे कीं नाहीं याचा सदाय येत आहे. उलटपक्षी ब्राह्मण आणि सूर्यवंशी

धनिय हे वर्ण द्राविड अथवा अनाय होते असें पार्श्वीकरचें मत आहे. शूद्र हा शब्द वेदांत आढळत नाही. तो पुरुषसूतांतच “पद्म्यां शूद्रो भजायत” असा आढळतो. पण पुरुषसूत हा वेदांतील अमरीं अलीकडचा भाग असून तो प्रक्षिप्त असावा असाहि कांहीं म्यन्या संशोधकांचा तर्क आहे. “कंगहारांत शूद्रों नांवाचें एक राष्ट्र होतें व दक्षिण सिंधू नदीचे तीरावर शूद्रां ह्या नांवाचें एक शहर होतें” असें दासन् नांवाच्या जर्मन वैदिक संशोधकाचें म्हणणें आहे. परंतु ब्राह्मण तेवढेच आर्य आणि शूद्र म्हटलें कीं मारे अनायच — नव्हे तर कुत्र्यांहून देखील कमी — अशा ज्या गांवड्यांची समजूत आहे, त्यांच्यापुढें जर्मन पंडितांचेंच काय पण प्रपञ्च स्वर्गातील गृहस्थतीचेंहि मत आणून ठेविलें तरा त्यांचा ब्राह्मणेतरदेव घसा कमी व्हावा ! अशाच ब्राह्मणांनीं आज दोन हजार वर्षे हिंदुस्थानांत ब्राह्मण आणि शूद्र ह्या दोनच जाती आहेत, परशुरामानें २१ वेळां पृथ्वी निःशुनिय केली, वैद्यांची तर उत्तमांत गणनाच नाही; बगैरे बगैरे मत्तें ब्राह्मणेतरांच्या रोमरंजनांन समरस करून दिलीं आहेत.

ज्यांच्या डोळ्यांत धनिय व वैश्य भरत नाहीत त्यांनीं “अतिशूद्र” ह्या नांवांत “अन्युश्य” गणलेल्या महारामांगांना वरें पाहावें ही तर अशक्यच गोष्ट. जणूं काय महारामांगांना चार शिऱ्या हातडल्याशिवाय राहाजीचें चरित्र पुरें होतच नाही. म्हणून, पान १४१ वर राजवाड्यांच्या लेखणीनून खालील मुक्ताफळें गळून पडलीं आहेत. “त्रैवर्णिक ज्वाला दासकर्म म्हणत, तें अर्धरानदी शूद्र उच्च व सुखाचें कर्म समजत. सध्यां महारामां लोक युरोपियनांच्या रेल्वेवर खडी फोडण्यांत जसा अभिमान दाळ- गितात व ग्रामसंस्थेंत महारकी करीत बसण्यापेक्षां खडी फोडण्याची कामगिरी करण्यांत उच्चतर व किफायतशीर धेंडा मिळाल्या म्हणून संतोष मानतात, तथाच अभिमान व संतोष त्रैवर्णिकांची वेदविगार करण्यांत त्या कालच्या अर्धरानदी शूद्रांना वाटे.” विज्ञान्या महारामांगांनो ! खरेंच कां अजुनी तुम्ही इतके नादान आहात ! ! आज्कालच्या महारामांगांच्या सात्त्विक महत्त्वाकांक्षा ज्या राजवाड्यांना दिसत नाहीत, त्यांनीं वेद- कालच्या “शूद्र” नांवाच्या वाणेदार राष्ट्राचा ठकिरडा कां फुंकावा हें गूढ आम्हांला कळत नाही. पान १४० वर त्यांनीं वैश्यांचीहि अशीच नाहक कुरापत काढली आहे.

ते म्हणतात, वैश्य हे “स्वास्थ्याच्या काळांत ब्रह्मश्रियांहून जास्त पटाईत असत; परंतु डावपेंचाच्या व ठोकाठोकांच्या कानात पंगू असत. ह्या पंगू पण द्रव्योत्पादक दोळ्याला ब्रह्मश्रियांनीं विद्वा हे नांव ठेविलें, परंतु त्यांचें मूळ नांव पणी असावें, व हे पश्चिमेकडील पणी लोकांचें — ज्याला आधुनिक युरोपियन लोक फिनीशियन्स व प्राचीन रोमन प्युनिक म्हणतात — संबंध असावेत, किंवा पूर्वेकडील पीतवर्ण विनी लोकांशीं वंशसंबद्ध असावेत.” पण ही सर्व मीमांसा वैश्यांना पंगू म्हटल्याशिवाय राजवाड्यांना करतां आली नसती काय ? पंगूत पंगू जात ब्राह्मणांची; पण तीच आज, ज्या जातींत पूर्वी हर्षवर्धनासारखे सम्राट् निपजले तिला म्हणते पंगू ! ‘लंगडें तें लगड, पण गांवडरीला वी चरत न्हे’ अशी एक कुणव्यांत म्हण आहे, ती राजवाड्यांना लागू

पडते. पणी शब्दावर जी त्यांनी व्युत्पत्तीची कोटी लढाविली आहे तीहि अशीच लंगडी दिसते. कारण पृथु नांवाचें प्राचीन राष्ट्र भारतीय युद्धाच्या पुष्कळ पूर्वी हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर होतें. त्याचें मूळचें नांव पर्णी असें होतें, असें प्राचीन रोमन इतिहासकार स्ट्रबो ह्याचें म्हणणें आहे. ह्यावरून पणी हे फिनिशियन्स किंवा पंगू वैश्य नसून पृथु, पार्थव, अथवा पल्लव नांवाचे शूर क्षत्रिय वर्णाचें व बहुतेकसून आर्यवंशाचें एक राष्ट्र होतें; इतकेंच नव्हे तर त्या पर्णी अथवा पल्लवांनी, रोमन लोकांच्या ज्या स्वान्यावर स्वान्या खिस्ती शतपूर्वी इराणावर झाल्या त्या मागे हटवून सुमारे ५०० वर्षेपर्यंत भूमध्य समुद्रापासून तो पंजाबापर्यंत एक मोठें साम्राज्य चालविलें. त्याच पल्लवांशीं मराठ्यांचें अतिसाम्य आहे हें मागील अंशांत सांगितलेंच आहे. त्याचा विस्तार करण्यास येथें स्थळ नाही. पुढें केव्हांतरी ह्या साम्याचा विस्तारपूर्वक विचार करूं.

थोडक्यांत समारोप करायचाच झाल्याच राजवाड्यांना वीणाचेंच बरें पाहावत नाहीं असें दिसतें ! दुयेंधनाप्रमाणें त्यांना स्वतःशिवाय सर्व जग वाईटच दिसत असावें काय ? जातीने जरा ते ब्राह्मण म्हणविताना तरी ज्याच्या त्याच्यावर ते आपली लाठी उगारल्याशिवाय संशोधनाचें (!) एक पाऊलहि टाकण्याची त्यांची पात्रता दिसत नाहीं. शरेंत प्रति लाठ्ये हा शत्रूयांचा गुण. जैन बीड्यांनीं तोहि टाकून दिले. पण निरुपद्रवी किंबहुना निराश्रितांवरहि राजवाड्याची लाठी चालते; मात्र ते ब्राह्मण व त्यांतल्या त्यांत चित्तावन नसावेत इतकेंच त्यांचें पाहणें असतें ! हा कसला गुण अथवा कोणता वर्ण !! अतिशूद्राब्राह्मणे ह्या गुण साधणें कठीण !! ह्या उर्मटपणालाच राजवाड्यांवर राष्ट्रीयपणा असे समजत असावेत. नाहीं तर ब्राह्मणापेक्षा वैश्य पंगू असे त्यांना कां वाटलें असतें ? राष्ट्रीयपणाचें हें एक विशिष्ट लक्षण अशी गैरसमजूत विनोदः महाराष्ट्रांत अलंकारे पसरूं लागली आहे. हा लाठी प्रयोग निदान राधामाधव-विलासचंपूंत तरी नसेल असें आम्हांस वाटले होतें; पण विपरीत प्रकार येथेहि दिसल्यामुळे आम्हांला टीकेची लाठी उचलवी लागली, ह्याबद्दल आम्हां दिलगीर आहो. ब्राह्मण येथून तेथून सर्वच वाईट असें कोणाहि ब्राह्मणितरांनीं म्हणूं नये अशी आमची प्रामाणिक इच्छा आहे. पण राजवाड्यांसारख्यापुढें आमचा नादलाज होतो. चित्तावनांतहि भूषणभूत रत्नें गेल्या निर्दोष झालीं; पुढें होतील. प्रागैतिक म्हणजे केवळ पोदारी नव्हे हें आगरकरांनींच आपल्या त्यागानें दाखविलें; राष्ट्रीय म्हणजे उर्मट नव्हे हें गोलव्यांनीं आपल्या विनयानें सिखविलें; फार काय पण संजोधक म्हणजे केवळ उक्तिश्रुत उक्तराग नव्हे, हें श्री. जि. वि. वैद्य अद्यापि आपल्या ज्ञानद्वार परिश्रमानें सिद्ध करीत आहेत. पण असे अपवाद थोडे. उलट ब्राह्मण म्हणविणाऱ्यांत चवूंकडे “ वाचि नीपेदिजानो ” उर्फ लाठीप्रयोगाचाच मुकळ झाल्याने त्या संसर्गामुळे राज-वाड्याच्या टोखणीने दोन हजार वर्षेपासून इतिहासात प्रसिद्ध झालेल्या मराठ्यांवर अराष्ट्रीयत्वाचा धार केला ना ! आणि तोहि शहाजी शिवाजीच्या नांवानें ! अर्वाचीन मराठ्यांवरचा राग त्यांनीं गौतम, महावीर इत्यादि प्राचीन क्षत्रिय आचार्यांवर काढून,

त्यांच्या प्रचारकाची गणना सोंगाड्या संन्याशांत तरी निदान इतक्या उद्दामपणाने करावयाला नको होती. समजा, एखाद्या जैनाला राग येऊन, त्यांनी राजवाड्यांना ' हिजडे संशोधक ' म्हटलें तर त्यांना व त्यांच्या जातमाईंना तें आवडेल काय ?

विक्षिप्तपणा, उर्मटपणा, एकरात्रीयता इत्यादि विश्रोमकारो दुर्गुण नसते तर राजवाड्यांच्या लेखणीचा आज्ञाल होत आहे त्यापेक्षां किती तरी पर्दानीं जास्त गौरव झाला असता. संशोधनाच्या कार्मी त्यांनीं जी दगदग सोशिली आहे व जी सेवा बजावली आहे तीहून जास्त फारच थोड्यांनीं बजावली असेल, हें आम्हीं त्यांना प्रत्यक्ष पाहिले नाहीं तरी त्यांच्या परिश्रमावरून म्हणूं शकतो. प्रस्तुत ग्रंथांतहि त्यांनीं जी वर्णनीय तडफ दाखविली आहे, तिचेबद्दल आम्हीं त्यांचें अभिनंदन प्रथमच केले आहे. पुढल्या पिढ्यांनीं त्यांना कलमबहादूर म्हणून आठवावें; हा कोणा एक कलमकसाई होता असें हिणवूं नये, एवढीच आमची इच्छा आहे, आणि ह्या इच्छेनेंच त्याच्या लेखणीच्या दारांनीं ज्या कोणा मुक्या-पांगुळ्यांना जखमा झाल्या असतील त्यांची आम्ही ह्या टीकेच्या निषार्णे शुश्रूषा करी आहे. “ आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुं मनागसि ” इतके मुंचवून राजवाड्यांची आम्ही रजा घेतों.

पुणेरी पेशव्यांची राष्ट्रीय (!) कामगिरी

“केसरी” कारांनी प्रो. जदुनाथ सरपारांची भेट घेऊन, त्यांचे मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधी विचार प्रसिद्ध करण्याचा खयादोप सा. ४ नवंबरचे अंकांत मेल्या आहे. त्याविषयी माझे स्वट मत

लिहून देण्याचा फारच भाग्रह शाल्याने मो लिहीत आहे.

जदुनाथ हे इतिहासाचे मोठे बरच्या दर्जाचे व्यासंगी आहेत, हे कोणासहि कबूल कराचें लागेल. पण मराठ्यांच्या आधुनिक इतिहासाच्या कोही नाजूक भागासंबंधी लिहितांना प्रो. जदुनाथबाबूंची परकीयत्वामुळे जी धांदल उडते ती अक्षम्य नसली. तसे अनुकंपनीय आहे. तात्यांनी विचारल्या बाबूना सायांढाराच्या पिंजऱ्यांत खेचून उलटतपासणीच्या निवटका प्रश्नाच्या जाळ्याची रगत त्यांच्या गरबास लावून त्यांचा जो अंत पाहिला, तो मान तितका धुम्य दिसत नाही. ‘मराठे आणि इंग्रज’ असें जे तात्या उत्तरार्ध १४ पानांवर “नामासाहेब पेशव्यांनी इंग्रजांच्या हातांनी भांगरांना मारण्यांत जो मराठेबाहीचा अक्षय्य डोह जेल्य” असे स्पष्ट कबूल करतात तेच आतां धंगल्याकडून मराठ्यांचा पाणउतारा करून व अशा शिताफीने टोयांची नामुष्की करून आपल्या घरसोडांचे प्रदर्शन करितात, ह्यास काय नाव द्याचें? ही तात्याबाही राष्ट्रीय कामगिरी! तात्यांना जसा आपल्या पत्राचा रूप च्हावा ही इच्छा, तशीच जदुनाथालाहि आपली पुस्तके खपारवीत असे वाटणें मानवी आहे. पत्रकाराने

स्वतःच्या जाहिरातीसाठी हा कठीण प्रश्नांचा पाश आपल्या गळ्यांत अडकविलेल्या पाहून ग्रंथकाराने ही खुशी ओळखलेली दिसते. कारण चावून आलेली संधी विनाकारण न दवडता त्यांनींही आपल्या मावी पुस्तकांची जाहिरात “केसरी”त फुलट प्रसिद्ध करून वरती नभ्यांत ब्राह्मणांकडून बहादुरीचें शिफारसपत्र मिळविलें ! हे सर्व ठीक जुळले पण या खट्यापोत इतिहासमीमांसेचा कितीसा संबंध पोंचतो, हा किंचित् गैरसोयीचा प्रश्न शिल्लकीतच पडला; येवढेंच काय तें व्यंग उरलें !

“पेशव्यांनीं फार मोठी राष्ट्रीय कामगिरी बजावली” येवढेंच सांगून जदुनाथ आटपते घेते, तर मलाही लिहिण्याची दगदग घेण्याचें मोठेंसं कारण नव्हतें, पण ह्या बंगाली बाबूने पुढील दोन उद्गार काढिले असें जे केसरीद्वार सांगतात, तें खरें असल्यास मात्र बाबूमजकुरास मराठ्यांच्या इतिहासाचा गाठगाळपणा कळून घेण्याची अक्कल असो किंवा नसो (तो पुढचा प्रश्न आहे) पण इच्छा तरी फार तीन नारीं असें तूतें दिसून येतें. शिवाजीमहाराज जातिभेद मानीत होते, ह्या सखीवर जदुनाथांनीं कांही शितोडे उडवून आपले लावव दाखविलेले पुष्कळांच्या स्मरणांतून अद्यापि गेले नाही, तोंच आता पुनः थोरल्या शाहूमहाराजांवरच नव्हे तर सगळ्याच मराठ्यांवर ह्या परकीय इतिहासकारानें आपली खप्पामजीं दाखविली आहे. ते प्रसिद्ध झालेले उद्गार असे :—

(१) “सत्तारच्या शाहूमहाराजांच्या अंगांत राज्य चालविण्याची धमक नव्हती. त्याच्या मताप्रमाणें सगळ्या गोष्टी चालल्या असल्या तर तो एक मोगलांचा दक्षिणेंतील लहानसा जहागीरदार होऊन राहिला असता.”

(२) “साम्राज्याच्या कल्पना मराठ्यांच्या डोक्यांत त्यांनींच (पेशव्यांनींच) भरवून दिली. त्यांनींच (पेशव्यांनींच) मराठ्यांवर साम्राज्य घेवेंपत्ति मिळवून दिली.”

हे उद्गार धाडसाचे आहेत. हे इतिहासकारांचे पेलण्यासारखे सुळींच नाहीत. खुद्द पेशव्यांची चर्चा करत असलेल्या कोणत्याही ब्राह्मण हरिदायाला किंवा दाहिराला ही अशीं विधाने करण्याचें धाडस झालं नाही. फार तर काय, राजवाड्यांसारखे निगारी, फेळकरांसारखे समतोळ, सरदेमायासारखे निदेश लक्षणविरहित अशा ब्राह्मण लेखकांनाही पेशव्यांसंबंधी लिहिताना आपल्या मोठ्ठ आवरता यावा; पण ह्या परक्या बंगाल्याला तो आवरता येऊ नये, ह्यात कांही तरी गोंटबंगाल आहे, असें वाटतें.

शिबरावाच्या अवतारापासून तो पहिल्या शाहूच्या मुदकेपर्यंत इतिहास लिहिणें जितकें सोने व मुक्कड आहे, तितकें शाहूच्या मुदकेपासून तो नानासाहेब पेशव्यांच्या मरणपर्यंतपर्यंतचा मराठ्यांचा इतिहास लिहिणें सोनें नाही. निदान मुक्कड तर सुळींच नाही. कसरी लिहिण्याची गोष्ट येगळी. त्या बाहीनीं लिहिल्या आहेत. पण गरा इतिहास अद्यापि कोणी लिहिला नाही, असें आपले मला वाटतें. इतिहास लिहिणें म्हणजे जे मुसलमान घडलेल्या गोष्टी टिपणें नव्हे, तसेंच घडलेल्या गोष्टींच्या आरग्यात आपल्या स्वतःच्या उतरतींचे प्रतीबिंब दाखवणोंहि नव्हे, तर घडलेल्या गोष्टींची न्यायशुद्ध पर-

परा ओळखूनच स्वस्थ न राहतां, शक्य असल्यास समाजशास्त्राच्या कांहीं नैतिक सिद्धान्तांची उदावणी, ह्या परंपरेच्या पायावर कातों आल्यास प्रयत्न करणें होय. हा प्रयत्न करावयाचा तर तो ज्या जातीचा इतिहास लिहावयाचा, त्याच जातीकडून तो झाला पाहिजे, अशी माझी तरी टांग संपन्न झाली आहे. म्हणजे महाराष्ट्राचा इतिहास लिहावयाचा तर मराठ्यांनींच लिहावा, महाराष्ट्रातील ब्राह्मणांनीं लिहूं नये. असें म्हणण्याइतका दूर मी तूर्त वाहून जात नाही. पण महाराष्ट्राच्या इतिहासावर, विशेषतः त्याच्या उपरिनिर्दिष्ट नाजूक भागावर - बंगाल्यांनीं, गुजराठ्यांनीं, किंबहुना महासष्टांत हल्लां वस्ती करून राहिलेले मुसलमान, पार्शी अथवा ख्रिस्ती परधर्मीयांनीं देखील आपल्या अंगांत विशेष नैतिक धमक असल्याचा योग्य आत्मविश्वास असल्याविना, लिहिण्याचें किंबहुना बोलण्याचेंहि धाडस करूं नये, असें मला घाटतें !

पहिल्या शाहूच्या चरित्राविषयी किंबहुना चारित्र्याविषयी विचार करतांना, पुष्कळांना एक अशुभ्य मोह मुठण्याचा साहजिक संभव आहे; तो हा कीं, ह्या शाहूकडे शिवरायाशी तुलनात्मक दृष्टीने पाहिले. पण ही ऐतिहासिक शास्त्राच्या दृष्टीने मोठी नालायकी व गहन अपराध आहे. कारण शिवराय सोनोत्तर पुरुष होते; तसा शाहू नव्हता, हा कांहीं त्याचा गुन्हा नव्हे. शाहू मोठा साम्राज्यसंस्थापक होता, असें कोणी कधीं म्हटलें नाहीं. पुढें म्हणतील कीं नाहीं, त्याची फारशी शंका नाहीं. पण स्थापलेले साम्राज्य पुढें चालविण्याची ताकद त्याच्यात नव्हती आणि त्याच्या मताप्रमाणें झालें असतें, तर तो केवळ मोगलांचा जहागीरदारच झाला असता, असें म्हणणें म्हणजे “बंगाली बाबू आणि दिडकीचा साबू” असें म्हणण्याइतकेंच निष्कारण निंदार्थ्यजक आहे. फक्त इतकाच कीं, ही फटकळ मराठी म्हण, गांवठी पोरांच्या तोंडांत आढळते. पण वरील बंगाली उद्गार एका बड्या इतिहासकाराच्या तोंडून निघाले असा त्या विचारान्वार आरोप आला आहे. मोगलांच्या केंद्रेंत शाहू केवळ विद्रोहांतच रंगला होता आणि म्हणून तो मुद्दून आल्यावर त्यानें साताऱ्यांतील “धणीचा चांग” सारखें केवळ रग-महालच बांधले हें म्हणणें अगदीं शाहूचा कामगिरी व स्वभाव ओळखण्याचें किंचित् कठीण काम करण्याची आपल्यांत पात्रता नाहीं, असा कबुलीबनाव देणेच होय.

शिवरायांनीं घातलेल्या साम्राज्याच्या पायावर इमारत उभारण्याच्या कामी शाहूला प्रयत्न त्याच्या जातीतीलच नव्हे, जर जवळच्या आतांतील प्रतिस्पर्ध्यांकडून जितके जोराचे अडथळे आले, तितके प्रत्यक्ष शिवरायालाहि हा पाया घालण्याच्या कामी आले कीं नाहीं हा लक्षांत घेण्यासारखा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. शाहूनें लढवय्येपणा केला नाहीं हा त्याचा अशुभ्य अपराध, हांत शंका नाहीं. पण एवढ्यावरून त्याच्यांत जरा मुखदीपणाहि नव्हता, असा काणाचा करण्यांत कोणती इतिहासशक्ती आहे, हें मला तरी कळत नाहीं. ज्यांनीं त्याच्या पायातील जोडे उचलले त्या नानासाहेब पेशव्यांत तरी लढवय्येपणा होता काय ? निदान शिवायास शोभणारा सरळपणा तरी ! मात्र ज्याचे मरेपर्यंत जोडे उचलले, त्याचीच मरतांना केव्हांनीं मान पापावी व त्याच्या

पाणीदार वायव्यच्या भावाला लावून देऊन, त्याच्याकडून तिला सतीच्या. चितेवर डांबवाचें, अशी त्याच्यांत गतिमी होती हें खरें. पण हा हरामखोरपणा म्हणजे मुत्सद्देगिरी, आणि असल्या हरामखोराच्याच आप-आजांचे कान धरून त्यांच्याकडून साम्राज्याची पुढील इमारत उठाविणें म्हणजे मुत्सद्देगिरी नव्हे, असें का ह्या वंगाली बाबूला वाटतें ?

श्रीशाहू व नाना

प्रो. जदुनाथानीं बरील विषयावर जीं दोन विधानें केलीं, त्यापैकी पहिलें त्याच्या अव्वल शोमण्यासारखें नाहीं, हें पहिल्या अंकांत सांगितलें. आतां दुसरें त्याहूनहि धाडसाचें विधान-साम्राज्याची कल्पना मराठ्यांच्या शेक्यांत त्यांनींच (पेशव्यांनीं) भरवून दिली, त्यांनींच मराठ्यांस साम्राज्य व संपत्ति मिळवून दिली. ह्यासंबंधी सक्षेपानें विचार करूं.

बरील विक्षिप्त वाक्यांत ज्या शब्दाची व अर्थाचीहि ओंदाताण झाली आहे ते “पेशवे” व “मराठे” “साम्राज्य” “संपत्ति” “कल्पना” हे होत. “पेशवे” ह्याचा पेशवेपदवाचक त्या त्या व्यक्ति व घराणीं आलां तीं सर्व असा व्यापक अर्थ किंवा नुसतें एक भट घराणें असा रुढार्थ, असे दोन अर्थ आहेत. “मराठे” म्हणजे महाराष्ट्रात राहणाऱ्या मराठे ब्राह्मण इत्यादिपासून महारमांगार्यंत सर्व जाती असा विस्तृत अर्थ आणि महाराष्ट्रात किंवा बाहेर राहणारे “मराठे” श्रद्धिय राष्ट्र किंवा जात असा साधा सरळ अर्थ, असे दोन होऊ शकतात. ह्या दुसऱ्या दोन अर्थांनीं प्रो. जदुनाथानीं बरील दोन “पेशवे” व “मराठे” हे शब्द योजिले आहेत, ह्यांत शका नाहीं. “साम्राज्य” म्हणजे इतर राज्यावरचें एक मध्यवर्ती राज्य असा व्यापक अर्थ उत्तर हिंदुस्थानातील दिल्लीचें पाठशाही पद असाहि विशिष्ट अर्थ होऊ शकतो. ‘संपत्तीच्या’ अर्थाला सीमाच नाहीं. त्यात रामदासाच्या सोळीचाहि समावेश होऊ शकतो. ह्या शब्दाच्या अर्थानें पाहतां मराठ्यांसच काय, पण हल्लीच्या वैभवशाली युरोपियन सम्राटानाहि ही सोळीची संपत्ति ब्राह्मणांशिवाय किंवा दुसऱ्या दिवड्या पेशव्याशिवाय मिळवून देणारा कोणीच समर्थ नाहीं. हें मला जदुनाथापेक्षाहि अधिक माहीत आहे. तरी पण बरील चारी शब्दांचा शब्दाच्याशिवाय इतर कोणत्याहि अर्थानें विचार करता, जदुनाथाचें म्हणणें साफ खोटे आहे, इतकेंच नव्हे तर हल्लीच्या ताणलेल्या परिस्थितीत मिनाकारण जातीजातींतील वैमनस्य घाटविणारें आहे, असें माझे मत आहे.

पेशवे म्हणजे मराठे नव्हत, ह्याची जाणीव बाबूजीला पूर्ण होती हे त्यांच्याच मुलनेवरून स्पष्ट होतें, चित्पावन ब्राह्मण कोवणांतून घाटूच्या वेळीं बरती घाट ओल्याहून नुस्तेच येऊ लागले होते, हेंहि त्यांना माहीत असावें. देशरथ ब्राह्मण त्याचा अगदी

हलक्या जातीप्रमाणे तिरस्कार करीत, असे त्यांनी आपल्या शिवचरित्रांत पान ४८२ वर म्हटले आहे. उल्ट शिवरायांच्या खासगी चरित्राविषयी व हिंदुस्थानांत हिंदूंचे स्वराज्य स्थापन करण्याच्या यशस्वी कामगिरीविषयी ह्या पुस्तकाच्या शेवटी त्यांनी आपला अभिप्राय दिला आहे. इतकेच नव्हे, तर शेवटच्या पानावर हिंदूंना छत्रपति ऊर्फ सम्राट् होतां येतं हे शिवाजीने शिक्कविलें, असें जो जडुनाथ म्हणतो, तोच पान ४८२ वर पेशव्यांनी ह्या छत्राचा नाश केला, असेंहि म्हणतो. हा ग्रंथ जडुनाथाने सन १९१९ त लिहिला. त्यावर पांच वर्षे उलटवात न उलटतात तोंच, हेच जडुनाथ आतां म्हणतात की, ह्याच पेशव्यांनी मराठ्यांस साम्राज्य व संपत्ति दिली ! हें काय गौड-धंगल आहे, ईश्वर जाणे ! मेलेल्या स्वराज्यसंस्थापक छत्रपतीपेशां निवंत स्वराज्यवादी ब्राह्मणी वर्तमानपत्राच्या संपादकाला सामान्य लोक मितात; पण ही ग्राम्य भीति जडुनाथाचारल्या निस्सीम इतिहास-भक्ताला वाटावी, हा केवळ काळमहिमा ! "मराठे" म्हणजे हीन जातीय (Low Castes). महाराष्ट्र म्हणजे जातिमेदानें सडलेला, हलकीप्रमाणें श्री शिवरायांचे घेटीं देखील तो जातवार दृष्टीला पाहिलेला इ. इ. काहीं अशीं अल्प दृष्टीने व बाकीच्या अंधीं धुत्र बुडीनें जडुनाथानें फाटलेले उद्गार त्याच्या "शिवाजी आणि त्याचा काळ" ह्या पुस्तकांत आढळतात. शिवाजी धुत्र होता; त्याचे राजकीय ध्येय अगदीं आकुंचित होतें; तो आपली पुष्कळ दिवस जगला असता, तरी पेशव्यांच्या काळी त्याच्या राज्याचा जो नाश झाला, तो त्याला चुकवितां आला नसता; बगैरे ह्या बाबून विनयोक म्हटले आहे (पान ४८२). जणू काय, शिवाजी परशुरामाहून विरंजीव झाला असता, तरी पेशवे हे २२ वे वेळीं पृथ्वी निःशत्रिय करण्यास अवतरणारच, ही विधिवटना आबच्या ह्या बंगाल्याला फडून चुकली आहे. जणू पेशवे शिवाजीच्या पांचवीला पुजलेच होते.

प्रो. जडुनाथ कांहीं म्हणो न म्हणो, इ. स. १६६४ त श्रीशिवरायानें प्रसिद्धपणें आपल्यास राजा म्हणविलें व इ. स. १६७४ त पुनः आपल्यास छत्रपति ऊर्फ पातशहा म्हणवून विधिपूर्वक अभिषेकहि करून घेतला. प्रथम प्रथम जरी मराठे त्याच्या विरुद्ध गेले, तरी शकुंतक मराठे आपलें सर्वस्व अर्पून प्रमुखपणें आणि देशस्थ ब्राह्मण, शेंणवी, प्रभू आणि महार ह्या चार जाती त्याला आपापल्या मगदुराप्रमाणें साह्य झाल्या. पहिल्या बाजीरावाला पेशवाईची वस्त्रे मिळेपर्यंत त्रिचा फार तर त्याचा मुलगा नानासाहेब श्रीशाहूच्या मरणासुद्धें निरंकुश होईपर्यंत महाराष्ट्राला ब्राह्मण ब्राह्मणेंतर वाढ म्हणण्या-इतका वापर झाला नाही. ह्याचें उरें अेयहि श्रीशाहूसच आहे. ह्या श्रेयामुळे प्रत्यक्ष शाहूला तरी मरेपर्यंत विश्रांति मिळाली नाहीच; पण तो मेल्यावर लगच संध मोसले घराण्याची विळक्षण वाताहत झाली. ती अशी की, त्याच्या प्रत्यक्ष वारसांस कायमचा नुकसनास, एकुलत्या एक कायमोम देहान्त शिवा, कोल्हापूर छत्रपतीस कायमचा शह, आणि नागपूरच्या मोसल्यास महाराष्ट्राबाहेर एक प्रभारची हद्दपारी मिळाली. मोसल्या-इतकीच प्रसिद्ध नसली, तरी नितर्हीच खानदानी मराठ्यांचीं इतर जीं तेजस्वी घराणीं

होती, ती नष्ट झाली किंवा मागे पडली. घोरपडे, जाधव, आंग्रे, दामाडे इ. इतिहास-कर्त्या खानदानी मराठ्यांची ही गति, तर मग देशस्थ ब्राह्मण, शैणवी, प्रभू, महार वगैरेंची काय कथा ! श्रीशाहूच्या भेयांचा आणि मुळखगिरीवर कधी न गेल्याचा फायदा एका माग्यद्याली व प्रसंगदक्ष मठ नांवाच्या चित्रपावन घराण्याने पूर्ण घेतला. ह्या घराण्याने शिंदे, होळकर, धारचे पवार, पुरंदरे, पटवर्धन, भानू, इ. नवीन घराणी उठवून त्यांच्या साह्याने बरीच राष्ट्रीय कामगिरी केली ह्यांत कांहीं संशय नाही. पहिल्या बाजीरावापर्यंत झाले ते झाले; पण तो निवर्तल्यावर रघूजी भोसल्याने बाबूजी नाईक बारामतीकर ह्यास पेशवा करा, अशी श्रीशाहूस सल्ला दिली. तेव्हा रघूजीने स्वतः सेनापतित्व स्वीकारून शाहूच्या हुकुमतीखाली साम्राज्य स्थापण्याची हमी घ्यावी, अशी अट घातली असता, १८ वर्षांचा पोर नानासाहेब पेशवे याने काय केलें असतें, हें मुत्सद्दी शाहूने पाहावयाचें होतें. ह्या १८ वर्षांच्या पोरानून, रघूजी हा खास बयानेंच नव्हे, तर अनुभवानें वृद्ध, स्वभावानें शांत, धोरणी, करारी व निर्व्यसनी मुत्सद्दी होता. इतकेंच नव्हे तर सर्व आयुष्य मुळखगिन्या करून साम्राज्यसंस्थापनेंत पुढें महादजी शिंद्याने जी कामगिरी केली, तशी वर्नाटकांत व वंगाल्यांत करून शाहूची त्याने खात्री केली होती. जर काय व्यंग असेल, तर तें इतकेंच की, तो शाहूच्या अस्सल जातीचाच नव्हे, तर घराण्यांतला ज्येष्ठचा आत असल्याने डोईजड होईल, अशी मीति होती. पण शाहूच्या मांडीवर लोळणारा मनसपुत्र पहिल्या बाजीराव कोटें डोईजड झाला नव्हता ! दामाड्यासारख्या प्रत्यक्ष सेनापतीला दाखव्यांत “घ” व “मा” बाजीरावाने केले, म्हणून गंगाजळ निर्मळ उमाचाई दामाडीपुढें बाजीरावाचा गळा आणि नागवी सलवार ठेवून, शाहूलाहि हात जोडून उभे राहावे लागले नाही काय ! तें असो. पण १८ वर्षांच्या पोरानून म्हणजे मानसपौत्र नानाला पेशवाई देऊन तीन वर्षे झाले नाहीत, तोच त्याने प्रतिनिधीच्या वरिष्ठ पदाला निर्मात्यवृत्त केलें; गायकवाडाचें तोंड दावले, रघूजी भोसल्याला मंडान्याच्या लट्कारित अवती लुटले, आणि प्रत्यक्ष करवीर छत्रपति श्री संभाजीला थाप दिली (नव्हे गुप्त तह केला) की शाहूचे मरणानंतर करवीरकरांनाच सातारा आणि कोल्हापूरची अशी दोन्ही विहासने देतो ! संभाजीची हा गुन करार, नाना आणि चुल्ता विमाजी अप्पा ह्या दोघांच्या सहांनी दिला. तो लेख नंतर ४२८ असा हंता. “सातारचे राज्य स्वामीचें; आणि एक-छत्री शिक्का महाराजांचा (संभाजीचा) चालवा. शाहू महाराजाचा जीवात्मा आहे, तो जाहाग्यदारी आम्ही त्याचे; परंतु अंतर्गामी स्वामीचे, शाहू महाराज ह्यांनी कैलासवास केल्यावर दोन्ही राज्ये स्वामीचीं आणि आम्ही सेवक स्वामीचें ” ! मठ घराण्याच्या बदनीसाठी उर्फ साम्राज्यस्थापनेसाठी नानाने जी अर्थाट्य कृत्ये केली, तीं सर्वच का त्याने शाहूला कळवून घेई ! अशा मानस पौत्राल्यच पुनः ज्या शाहूने आपले पंचप्राण व आपल्या वंशाचे गळे देऊन, वरती कोल्हापूर घराण्याचा दत्तक घेऊन घेतला, असे स्पष्ट व जाणविले, तो मार्तीआड ह्यात्याबरोबर नानाचा बंदखोर माऊ सडाशिवराय जेव्हां करवीर

छत्रपतीकडे फितूर होऊन, त्यांची पेशवाई पटकावू लागला तेव्हा साम्राज्याच्या एकीच्या सवयीवर तुमचा पेशवाई मीच होतो, म्हणून स्वतः नानासाहेब कोल्हापुरास लाळ घोवू लागला. हा केवढा मुत्तद्दीपणा ! अगदी कडेलोट ! !

वर पडलेल्या उलट्या मुलट्या अनेक प्रकरांवरून मी मठ घराण्याला किंवा नानासाहेबालाहि दोष देत नाही. पण जडुनाथ बाबूला मी विचारतो की, ह्यांतील निदान हे उलटे प्रकार जर घडून आले नसते, तर काय मराठ्यांना साम्राज्य व संपत्ति मिळाली नसती ! ज्या सरदेसाईंनी आपल्या मराठी रियासत भाग २ पान ५ वर नाना आणि चिमाजीचा फरवीर छत्रपतीशी गुत करार दिला आहे, त्यांनीच, शाहूने वृद्ध आणि पराक्रमी रघुजी भोसल्यापेक्षा १८ वर्षांच्या नानावर अधिक विश्वास दाखविल्यावरून महाराजाची पाठ थोपटली आहे; आणि ते आतां सर्व जगास आव्हान करीत आहेत की, "महाराष्ट्रांत दुसरी कोणती व्यक्ति जास्त कर्तृत्ववान् होती, हें पेशव्यांच्या आक्षेपांनीच दाखविले पाहिजे ! " पण मी नानासाहेबांचा आक्षेपक म्हणून नव्हे तर अंशतः चहाता म्हणून सरदेसायांना विचारतो की, नानाच्या १८ व्या वर्षीच त्याला असले आगाऊ अजिंक्यपत्र देण्याचा मोड सरदेसायांना कां सुटतो ! तरुण चित्पावनांना (पहिल्या बाजी व नाना) सात खून माफ, तर वृद्ध रघूजीकडून निदान एक खून होईपर्यंत तरी त्यावर विश्वास ठेवण्यास काय हरकत होती ! बरे, रघूजीने तरी पेशवाईसाठी आपले दांत फोड विचकले होते ! ती मागणी बाबूजी नाईक ह्या मठ घराण्याच्या व्यावसायीक केली ना !

हा आक्षेप धरून शाहूला न फळवतांच नानांनी रघूजीवर उत्तरेकडे हल्ले चढविले. तेव्हा जवळच्या कारभाऱ्यांनी शाहूकड तक्रारी पुष्कळ केल्या; त्यांचा काय परिणाम झाला ! " ब्राह्मण माजले; भोसले लुटले, म्हणाले, महाराजांनी दोन दिवस पेंक्रेन उत्तर केले. माझे ब्राह्मणांनी लाथा मारल्या तरी पुरवले, परंतु त्यांची साबली लागत नाही. मद्यप्राशन करून ठीकत सुडविले, " जेवटल्या बाक्याचा संदर्भ लावतांना जे सरदेसाई, पोंडिचरांच्या गव्हर्नरकडून रघूजीच्या दारूच्या बाटल्यांचा नजराणा आला, त्या बाटल्या रघूजीच्या बायकोस आवडल्या, येवढ्यावरून द्राविडी प्राणायाम करीत असले आहेत, तेच पुनः गोविंदपंत बुंदेले उत्तर हिंदुस्थानांतून पेशव्याकडे " पोरी, चिन्ना, उंची वस्त्र ६० " पाठवीत असत, असा धाणेरडा आरोप रा. राजवाडे करितात, म्हणून राजवाड्यावर रागावतात, ह्याची मोठी मीज वाटते. इतकेंच नव्हे तर नानांनी उत्तरेतून एक पत्र पाठविले आहे, त्यांतील त्यांचा रंगवण्णा, शंभार, रसभिलास व विद्वत्ता पाहून सरदेसाई उलट त्यांचे फार कौतुक करितात ! " प्यारी ! तूं गोड तर तुझें कुंभेहि गोड " अशांतलाच हा कांहीसा विनयवर्ती प्रकार दिसतो. असो, तरी आजकालच्या ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाची भुरळ आमच्या चार दिवसांच्या जगाली पाहण्यावर कां पडावी, हा प्रश्न तसाच उरला.

मराठे आणि पेशवे

मराठ्यांना साम्राज्याची कल्पना कोणी दिली, त्याची पंचांगत बंगाल्याला कशास पाहिजे? ती मराठ्यांमध्ये स्वयंभू आहे. प्राचीन काळापासून त्या कल्पनेचा इतिहास राजपूत किंवा मराठा ह्या शब्दांतच संक्षेपाने लिहिला आहे. उत्तरेकडील अशोक-मौर्यांप्रमाणे राष्ट्रकूट-चाळुक्य-चाळुक्यांविनांनी अधिपतेनून दिल्ली फौज वेळी मुळासकट हालविणे आहे. जुन्या गोष्टी राहू या. आधुनिक साम्राज्याच्या कल्पनेचा बार शिवादे ऊर्फ मोसले घराण्याने भरले आहे, मट घराणे हिंदी मोसले घराण्याची एक शाखा आहे, बाजीराव आणि नाना अशी दोन अपत्ये असतांना भाग्यशाली शाहूमहाराजांना निपुत्रिक कोण म्हणेल! ज्या विधीने शाहूचीं औस मुलें पाळण्यांतच मारलीं, त्यानेच ह्या दोन मानसपुत्रांना त्यांच्या मांडीवर प्रसविलें. ब्राह्मणांस आनंद यादावयाला नको किंवा मराठ्यांना राग यादवाला नको. हिंदुस्थानांतील फारा दिवसांच्या बर्णविज्ञाचा विष्वंस करण्याची विधिनिर्मितच ही एक युक्ति होती. बाजीरावानें गुगत्या लढवव्येपणांत यश मिळविलें, पण कर्जांसाठीं चिरइन मेल्या. नानासाहेब दीर्घगती व हद्दीशेहेर कपटी होता. कपटाची सुतरोपरमात्रा तो रोम पसा पसा व्याऊं लागला. स्वतःच्या भावाच्या कर्तव्यारीयरहि विश्वास नाहीं, असा हा ब्राह्मणी औरंगजेब आपल्या कपटाच्या शड्ड्यांत गुदमलून मेल्या. नादिरशहाच्या स्वारीचा फट्ट धडा शाहूला व बाजीरावाला मिळाला होता, तरी शाहूमहाराज मेल्याबरोबर ज्या नानाला दाही दिशा मोकळ्या झाल्या असतांहि त्यानें पुढील ११ वर्षे उत्तर हिंदुस्थानांतील मुटुसगिन्यांत जाऊन भाग घेऊन पानिपतचे अरिष्ट टाळलें नाहीं, याबद्दल सरदेसायांनी आपल्या पुस्तकांत फार दोष दिल्या आहे. पण ह्या दोषाची खरी मीमांसा करण्याचें धैर्य सरदेसायांस नाहीं, तर जदुनायांत कोटून येईल! ती मीमांसा हीच कीं, सर्व सत्ता तत्त्वदृष्ट्याच नव्हे तर तपशीलदृष्ट्याहि केवळ भट घराण्यांतच नव्हे तर खुद आपल्याच मुठीत नेहमीं दाबलेली रहाची, अशी राखसी महत्त्वाकांक्षा नानास भोंवली. अव्दालीनें १७४८ पासून १७६१ पर्यंत दिल्लीवर अनेक स्वान्या केल्या. बादशहा मरणान्त बेदनेनें हृदय फोडणाऱ्या किंदाळ्या कुमकेमाडीं फोडूं लागला, महाररावाची लश्करी उबडकौस आली. महादजीशिवाय राणोजी-शिंद्यांचीं जयाप्पा दत्ताजी, शेवटीं जनकोजीचींही पुत्ररत्नें ह्या रणकुंडांत गडप झालीं; शिंदे होळमराच्या पाळतीवर ठेविलेले स्वतः नानाचेच दिल्लीतील सरदार आणि बकील अनुक्रमे अंताजी माणकेधर आणि हिंणगे यांनीं अमूल्य संधी बांधा दबडली जात आहे, ती न जावी म्हणून स्वतः नाना-नेंच यावे म्हणून निर्वाणाचीं पत्रे अनेक पाठविर्षीं. ह्या कामगिरीवर पाठाविलेला खुनाथ-राव पूर्ण नालायक ठरून त्याच्या दुहीमुलें शिंदे-होळकर प्रत्यक्ष शत्रू बनले आणि अखेरीस गोविंद बुंदेल्यांनींहि हात टेकले, तरी नाना पुणें आणि कोल्हापूरच्या दर-म्यानच लुडबुडतो व अखेरीस पानिपतचे प्रायश्चित मिळाल्यावर पश्चात्ताप करण्यालाहि

त्याला वेळ न मिळतां तो ऊर फुटून पर्वतीच्या टेकडीवर मरतो, ह्या सर्वांतले इंगित काय ? तें सरदेसायांनीं किंवा जुदुनायांनीं इच्छा व धैर्य असल्यास सांगवें नाहींतर तोंड आटपावें. इंगित हेंच कीं, नानाचे अतिदीर्घसूत्री कपट ! न जाणो येवढें अवाढव्य करतजाळही केवळ साम्राज्य स्थापण्याच्याच सदिच्छेनें नाना आपल्या आत्म्यामावतीं गुरफटून घेतले असेल म्हणून भी देखील ह्या ऐतिहासिक पुरुषाला दोष देत नाहीं. पण तो अपेक्षी झाला, येवढें तरी आजकालचे ब्राह्मण आणि त्याच्या पिंजऱ्यांतले बंगाली साधोशर कवूल करतील काय ?

सरदेसायांची दृष्टि ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादानें विवृत झालेली नाहीं, हें त्यांच्या पुस्तकवरून स्पष्ट दिसत आहे, तरी ते आपल्या विचारसरणीच्या अगतीं अखेरपर्यंत न जातां मध्येंच कोठेंतरी मुकाम करतात, ह्यांत किंचित धरसोपडणा दिसतो. असो. म. रियासतमध्ये भाग ३ पान ९३ वर सरदेसायांनीं खालील उद्गार अत्येवर हांडा ह्या मयळ्याखालीं काढला आहे. कोणास वाटेल कीं, हा खुनाधरावाविषयी किंवा मुना भट घराण्याविषयी असावा, पण नाहीं. तो उद्गार असा : “ सर्वेस्व खचीं घालून राष्ट्रकार्य करण्याची खरी प्रवृत्ति त्या घेळीं एकट्या शिंघाशिंघाय दुसऱ्या कोणत्याहि सरदाराने ठिकाणीं राहिलेली दिसत नाहीं. म्हणूनच पुढील सर्व उद्योगाचा भार एकट्या शिंघावर पडला; आणि महादजीसारखा पराक्रमी पुरुष पानिपतच्या संकटांतून ईशदयेनें बांचला नसता, तर शिंघांचे ह्या उद्योगाचा व त्यांच्या घराण्याचा इतर कित्येक शूर घराण्या-प्रमाणें मागमूसहि राहिला नसता. ” जाड दाप मीं एकट्याचसाठीं घातला आहे, कीं हा ब्राह्मणांचा उद्गार बंगाल्यांच्या डोळ्यांत भरला म्हणून चाकी शिंघाघारलीं आणखी किती तरी शूर पण इमानी मराठा, व ब्राह्मण घराणीं त्या घेळीं [कदाचित् आतांही असतील] होती, हें सरदेसायांनीं कवूल केलेच आहे, पण त्यांच्या धरसोडीमुळे अधिक स्पष्ट केले नाहीं. असो.

पहिला शाहू सन १७४९ त सत्ताच्या रंगमहालात वारला नाहीं; तर सन १७६१ त पर्वतीवर घाला ! नाना हे मराठेघाहींत घुसडलेले शाहूचे पिल्हू होते. त्यांचे बॅरंबाईट शाहूचे माथ्यावर लादणें इतिहासकारास माग आहे. पहिला बाजी स्वरूपाने फार देखणा होता. तसाच पानिपतास मारला गेलेल्या विश्वासरावाहि रूपमूरत होता. नातवावर आज्ञाची छपा पडली होती, असे सरदेसाई म्हणतात. शाहूची छाया त्याचा नातू जो नाना त्यावर पडली होती, असे मीं म्हणतां. स्वतः लडाईंवर न जातां, घरवयल्या रणसमामाचीं दुस्सन मुहाम्मी ऊर्फ मरीच अथवा बोक्क मुत्तदेगिरी करणें, ही शाहूची खोड नानाच्या लागली; व ह्या खोडीमुळे व्योघानेंच ह्या आजानातवाला दुसरी एक अश्वमेध खोड लागली, ती ही कीं, हज्जाखालचे पहिल्या नंथरचे मातब्बर सरदार आपणात भांडू लागले तर सत्ताचलनें दोषांस नरम करून, पण शाहूत राखून, पुनः क्रमास न लावतां, त्यांच्यात कोवडे घुस लावून कोण जिंकत त्याच्या गळ्यांत बायका-

प्रमाणें स्वयंवर माळ घालायची ! त्या रोडीमुळेच चंद्रगेन जाधव रसला व मिश्रराव दामाड्याचा राजू झाला ! हिचा वर्ण नाही तरी गुण मात्र नानात्र लागला. पुढें नानानें उचललेल्या अश्वप्य रोडीमुळे रघूजी मोसले रसला; महाराव होळकर व मुरार-
राव पोखडे वियरले; जयापरा, दत्ताजी व बनभोजी शिवासारखी अमूल्य रत्ने विनमोव-
दला हारपली. हे मारे मराठे होते, पण बंगाल्यांत रघूजीचा सरदार माझरराव फोल्हट-
कर विन्यावन ना ! अलीवर्दीखानानें त्याचा मृत करविला, त्याचा मुट्ट उगविल्यास
नानानें सदळ हातानें कां मदत केली नाही ! आज्ञानातवांच्या त्या समान रोडीत एक
महंतर होते. शाहूने जे हे शीर्षक अथवा कपट दाखविलें, त्याच्या मुळाची
भोसले घराण्याची राखी महत्त्वाकांक्षा बाढवावी, असा हेतु होता, असें
शाहूचा कोणी शत्रूहि म्हणणार नाही. पण नानांनी आपल्या गळ्यामोवतालीं
कराचें जे अवाढव्य जाळें गोगून पानिपतचें पिशाच उगविलें व त्याच्या तोंडांत-
पेटलेल्या भगिमुंडांत सय महाराष्ट्राची व गेवरी आपलीहि आहुति दिली, त्या वृत्त्या-
बद्दल त्याच्या मित्रासहि काय म्हणता येईल, हे सांगवत नाही. ह्याल इतिहासंत म्हणा
किंवा काव्यांत म्हणा, एकच उपमा आहे. नष्ट घराण्याचा सर्पखी नाच करून पेटलेल्या
कुंडांत, मिळनिळीत सौभाग्याला फेटाळलेली झळझळीत विषवा जी मुरादेवी, निचीच !
मुरादेवी व नानासाहेबामध्येहि जर पांढी 'हरक' असेल तर तो इतकाच की, बाईच्या
कृत्याला यश तरी आलें पण घुवाच्या बांद्याला तेंही आलें नाही ! नशे, पण दोघांचेहि
हेतू सार्वजनिक व साम्राज्य संपादक असण्याचा संभव आहे. म्हणून साधनाच्या
अमावांक्षा फायदा दोघांनाहि देऊन तूत त्यांना मुक्त करणें मला भाग आहे. निदान
ह्यांत मनाचा घोरपणा तरी आहे.

शाहू सन १७६१ त वारला त्याच न्यायानें शऊरानें शिवाजीमहाराज सन १६८० त
न वारतां ते वानवडी येथें सन १७९४ त महादजीच्या मरणानें मेले. जिवदुना
मारलें गेले असावे, असें मला दिसतें. जदुनाथ सरकाराला तसे न दिसल्यास माझा काय
इलाज ! मोठी माणसे मरणानंतर पुष्कळ दिवसांनीं मरतात व कीर्ति अजरामर करितात;
व लहान माणसें मरणाआधीच मरतात व कीर्ति तर जन्मलेलीच नसते; ही स्थिति
व्यक्तीचीच नसून मराठ्यासारख्या अद्यापि जिवंत राष्ट्राचीही आहे, हे जदुनाथाला मीं
सांगायें काय ? कुठे मराठ्याचें फारा शतकांचें साम्राज्य ! कुठे त्याच्या प्रतिमाशाली
कल्पना ! कुठे त्यांची चिरस्मरणीय व चंद्रनीय वृत्त्ये ! कुठे त्याचा दरारा ! एकूण कुठें
हा महाराष्ट्र महोदधि आणि कुठें हा महोदधीवर उठलेली भट घराण्याची एक भाग्य-
शाली पण अपयशी लढ ! आणि लढ सागराव्य कारण, असे प्रतिपादनारा कुठे हा
बंगाल्याचा द्राविडी प्राणायाम !

जदुनाथ ! महाराष्ट्रभूमि खडकळ आहे. निःश्यावर चार चार हजार फूट खल्ल
उंच दऱ्याखोरी आहेत. बंगाल-विहारप्रमाणें सपाट, मऊ मेणानें पसरलेली व आयतें
पीक देणारी नव्हे. पूर्वीचे मराठे राहत. ज्यांनीं पर्यां साम्राज्य उभारलें ते मावळे

नाचणीच्या शिळ्या भाकन्या खाणारे व रानडुकरांचीं हाडे चोखणारे होते; आयता रसगुळा खाणारे बंगाली बाबू नव्हते. नुसत्या लेखणीनें शांतीचे दोग माजविणाऱ्या हल्लींच्या युरोप-अमेरिकेंतहि साम्राज्य मिळत नाहींत, तर ३०० वर्षांपूर्वीच्या हिंदुस्थानांत तें कसें शक्य आहे ? तरवारीच्या सावलीखालीं लेखणी कागदावर चुरचुर चालते, पण ती तशा उन्हात व खडकाळ जमिनीवर चालेल का ? महात्मा गांधीजींचीं अनत्या-चारांबरोल पुराणें ऐकून जडुनाथ इतक्या लवकर मराठ्यांचा दारा विसरले काय ? मग काय, आतां बंगालच्या लेखणीनें व गुजराथ्यांच्या खोंवळ्यानें किंवा महात्मा-जींच्या केवळ थडापूर्ण आशीर्वादानेंहि आम्हांला राबट्रीय मोड मिळणार आहे काय ? पुढच्या गोष्टी पुढें. कारण महादजी शिधानंतर जुन्या युगावर पडदा पडून नवें चालूं झाले आहे. तें असो. पण मागच्या राजकारणाची भीमांसा करतांना जडुनाथानें शिवरायाचें ध्येयहि टाकाऊ ठरविलें, हा कोण ऐतिहासिक अत्याचार ! इतकेंच करून स्वस्थ न राहतां पेशव्यांनां कल्पना दिली, साम्राज्य दिलें, संपत्ति दिली इ. इ. तिलांजलि देतांना नदीवरचा भट जसा अथे न समजतांच मंत्र बडबडतो, तशी जुन्या युगाची तिलांजलि देतांना जडुबाबू भाळ्या मोळ्यांना चुकीचा संकल्प सांगत आहेत, त्याचें वर्णन मी कोणत्या शब्दांत करूं ! केवळ शक्य तितक्या सौम्य शब्दांत सांगायलाचें झाल्यास “ मराठ्या आजोबाला बंगाली नावू शिकवूं लागल ” हें माझें वर्णन आहे. पण नातयाला अकस्माद वेईपर्यंत आजोबालाहि धीर आहे, हें मला माहीत आहे. पुरे !

मराठेतर कोण ?

‘विजयी मराठा’ कारांनीं गेल्या अंकीं ब्राह्मणेतर कोण ह्या प्रश्नाची मीमांसा केली आहे. आतां मराठेतर कोण ह्या विषयावर मी माझे विचार प्रसिद्ध करावेत असा त्यांचा आग्रह आहे. आणि ह्या-

साठीं गेल्या केसरींतील रा. चामणगांवकर त्यांचा मराठेतर हिंदू हा लेख मजकडे पाठविला आहे. हा लेख पाहिल्यानंतर ह्यांतील बरेच विचार मला पसंत आहेत. परंतु मी जर माझे निर्मोड विचार प्रसिद्ध करीन तर त्यांतील कांहों माग माझे मित्र चामणगांवकरांना पसंत पडणार नाहीं, तर कांहों माग स्वतः वि. मराठाकारांनाहि कदाचित् रुचणार नाहीं. पण राजकारणांतील विचार एका सखल्या मावाचेहि जर दुसऱ्यास पटत नसतात, मग माझेच तेवढे सर्व विचार इतरांस पडतील अशी आकांक्षा मी कां बाळगावी ? चामणगांवकर किंवा वि. मराठाकार हे जसे माझे मित्र आहेत तसेंच ब्राह्मणांतहि माझे पुष्कळ जिवलग मित्र आहेत. मतभेद होतात ते केवळ विचार चुकल्यानें होताना किंवा वाईट हेतूमुळेच होतात अगें नव्हेत दृष्टीचा ठाव बदलल्यामुळेहि होतात, हे जर खरें असेल तर एकाच विषयाकडे पाह्यावयाचें झाल्यास निरनिराळ्या माणसांनीं दृष्टीचा ठाव बदलून पाहिल्यास सत्य स्वप्न दिवूं लागतें, हें मित्रांना सांगणें नको. अमित्रांना, त्यांचें स्वतःचेच विचार जरी कोणी घेऊन दाखविले तरी ते वादच वादयतील. अशासाठीं प्रयत्न नाही.

ज्या राष्ट्रीय पक्षाकडे माझा स्वतःचा ओढा आहे, त्यांतच रा. वामणगांवकर तूर्त वावरत आहेत. परक इतकाच की मी कोणत्याच पक्षाच्या चात्रमाला पाठ देण्यास तयार नाही—कारण कोणताच पक्ष अलीकडे एक बरंमरहि एका ठिकाणी उभा राहून आपल्या ध्येयाची साक्ष आपल्या बर्तनाने इतरांस पटविण्याची दगदग करित नाही; रा. वामणगांवकर अशा स्थितीतहि, “राष्ट्रीय” पक्षातच आपला भोत्र अद्यापि शोधीत आहेत, ह्यावरून त्यांचा सत्यशोधकपणा माझ्यापेक्षा अधिक चिबट आहे, हे मला कवूल करणे माग आहे. तरी ते आपल्या सुंदर लेखाच्या पहिल्याच वाक्यांत “ब्राह्मण तेवढा वगळावा व अहिंदू तेवढा मिळवावा, ह्या अहिंदू वृत्तिपर पक्षाची प्रतिष्ठा झाली आहे” असें जें जगाला भासवीत आहेत त्या मासाला सर्व ब्राह्मणहि वळी पडतील की नाहीत, ह्याची मला शंका येत आहे. कारण माझे मित्र रा. अ. व. कोल्हटकर ह्यांनी स्वतः ब्राह्मण असूनहि जी ब्राह्मणेतरांसबंधी दृष्टि ठेवली आहे; तिच्यात मला नास्त बाणेदारपणा दिसत आहे. श्री. अच्युतरावांनी आपल्या ता. ३ एप्रिलच्या “चाबुकस्वारात” ब्राह्मणेतर पक्षाच्या केवळ नांवाडलट्त्व आक्षेप घेतला आहे; ध्येयाडलट मुळीच नाही. पुण्यांत जी त्यांची उद्देतोड भाषणे अलीकडे झाली आणि विशेषतः प. शे. वा. छत्रपति आणि विद्यमान श्री. सयाजीराव महाराज ह्यांची प. शे. वा. टिळक व रानडे ह्यांच्याशी त्यांनी जी नुसतीच मार्मिक तुलना केली, ती त्यांची भाषणे व तो भोजस्वी लेख ज्यांनी वाचला असेल त्यांना असे खास दिसले की, अच्युतरायामध्ये आक्षेप घेण्यासारख्या ब्राह्मण्याचे जंतु आतां कांहीच शिल्लक उरले नाहीत. असल्या ब्राह्मणाना ब्राह्मणेतर पक्षांत येण्याला काही अडथळा राहिला असेल तर तो त्यांच्या स्वतःचाच. पण नावाची सवत्र सांगून कोल्हटकर अद्यापि दूर आहेत. तर वामणगांवकर मात्र स्वतः ब्राह्मणेतर असूनहि मराठा आणि मराठेतर ह्या नाजूक विषयांत गढले आहेत. असो, दोघांचा उद्देश स्तुत्य आहे, असे मला वाटत आहे.

कोणत्याहि विषयासबंधी केवळ शुष्क निर्विकारपणा दाखवून स्वस्थ न राहतां, त्याबद्दल सहानुभूति दाखविल्याशिवाय त्याचे मर्म कळत नाही, हे रा. कोल्हटकरांनी आपल्या खोल धोरणी स्वभावाने सिद्ध केले आहे. ह्यांना दाखला ब्राह्मणेतरांबद्दलची त्यांची धडाडीची सहानुभूतीच होय. वामणगांवकरांची धडाडी कोल्हटकरांच्याहून रतीभरहि कमी नाही. उणीय आहे, ती केवळ निष्काम सहानुभूतीचीच. ती असती तर त्यांच्या प्रस्तुत लेखाच्या पहिल्याच पार्श्यांत असा प्रक्षिप्तापात झाला नसता. हिंदू असोत, अहिंदू असोत, ब्राह्मण जातीच्या मन्यायाला धैरागून ब्राह्मणेतर पक्ष जो आजकाल इतर सगळ्या जगाला कवटाळीत आहे, त्यांत जर कोणाची अधिक चूक होत असेल तर ब्राह्मणेतरापेक्षा ती ब्राह्मणाचीच अधिक आहे असें वि. मराठाकारांनी आपल्या गेल्या अंकांत दाखविले आहे. ते रा. वामणगांवकरांनी पाहिले. माझा प्रस्तुत विषय मराठेतर एवढाच आहे. म्हणून मी वि. मराठाकारांच्या विचाराची पुनरावृत्ति करित नाहीं. तरी पण वि. मराठाकारांना मज एवढेंच जाणवावयाचें आहे की, जें पाप ब्राह्मणांनी केले म्हणून

“ब्राह्मण” नांवाची एक नवीन अस्तुत्य जात ब्राह्मणेतर पक्षांनी निर्माण केली आहे, तेंच पाप आजसालचे मराठे करून लागले आहेत; म्हणून मराठेतर पक्ष लवकरच निमेल अशी जी धोक्याची सूचना रा. रामणगांवकर देत आहेत, तिचा सर्व मराठ्यांनी आदरपूर्वक विचार करावा. जर तथा विचार करतात तर मज्जारख्या तिन्हा-इताम असल्या जातीजातीतील तंटे तोट्याची रिकामटेकडी मध्यस्थी करण्याचें कारणच उरणार नाही.

रा. फोल्हदकर आपल्या घर निर्दिष्ट केलेल्या ठेगांत म्हणतात, “ब्राह्मणेतर पक्षाम ‘जरीपटका संघ’ हें नांव आम्ही मागे मुचविलें होतें. दे. म. विठ्ठल रामजी शिंदे ह्यांनी ‘बहुजन पक्ष’ असें नांव ठेविलें होतें. पण नांव फोणतेंहि असो, सध्याचें ब्राह्मणेतर हें निरर्थक नांव त्या पक्षास शोभा नाही, व तें घटलप्याचा विचार ह्या बैठकींत होईल अशी आम्हांस आशा आहे.” ब्राह्मणेतर ह्या नांवाचा वीट जसा देशभक्त फोल्हदकरांना आला आहे, तथा मराठेतर ह्या नांवाचा वीट देशभक्त रामणगांवकरांना पुढें येणार नाही ह्याची हमी ते देतील काय ? मी स्वतः जी बहुजन पक्ष अशी शब्द-योजना सहा वर्षांपूर्वी केली ती केवळ एक पोवळ नांव प्रचारांत आणण्यासाठी नव्हे; किंबहुना जातिभेदाचा मत्त स्वभावतःच वीट आला आहे, त्याचें केवळ मद्रर्शन करण्यासाठीहि नव्हे; तर केवळ जातीच्या पायावरच एसादी चळवळ करूं गेल्यास आज नाही उद्यां समस्त माणसांना तिचा वीट येणें क्षमप्राप्तच आहे, निदान क्षम्य तरी आहे असें मला तेंव्हां घाटलें व अद्यापि वाटत आहे. शिवाय दुसरी एक मला ह्याहूनहि वाईट जका येत आहे ती ही की, रा. रामणगांवकरांनी अत्यंत सद्गुणें हें धोक्याचें शिग पुंफुलें आहे, त्याचें वारें कानांत शिरल्यामुळें कांहीं बांसरांनीं जर कदाचित् महाराष्ट्रांत मराठेतर पक्ष निर्माण केला, तर त्याचा प्रतिपनि लिगायतेतर समाज ह्या रूपानें कर्नाटकांत उमटणार नाही ह्याची तरां हमी रामणगांवकर घेतील काय ? नाही तर गणपतीची सोड मागे लागल्यानें माकड निर्माण होऊन, तें रामणगांवकरांच्या ह्या नवीन गणेशोत्सवाचा वेरंग करील ! मग राष्ट्रीय रामणगांवकरांनी पुनः केमरीकडे धांव घेतल्यास कर्नाटकातील लिगायत वंधू आतांप्रमाणें स्वस्थ बसतील काय ?

जातिवाचक राजकारण म्हणजे एक मनोरंजक आंघवळ्या कोमिविरीचा खेळ आहे. तो खेळ युरोपांत जशी मुबारलेली (?) राष्ट्र उर्फ जाती आजवर खेळत आली आहेत, तसेंच मागासलेल्या हिंदुस्थानातील जाती उर्फ राष्ट्रेहि आज खेळावयाला लागली आहेत. ह्या खेळांस पाश्चात्यांनी पौरस्त्यांस मुळीच ह्सावयास नको. मग एतद्देशीयांनी कां ह्सावें वरें ? हा मनुष्यस्वभावाच्या आघळेपणाचा बोधभारक खेळ आहे. ह्या खेळांत ज्या राष्ट्रावर अथवा जातीवर डाव येत असतो, त्याला एकट्यालाच घगडून जरीच्या सगळ्या खेळगड्यांनी तात्पुरतें एकत्र होऊन त्या विचाऱ्या आघळ्याला जीव नकोसा करून टाकावयाचें असतें. ब्राह्मणेतर अहिंदूना तेवढेंच मिळवूं पाहतात, असे जें रामणगांवकर म्हणतात, त्यावरून त्यांनी हा खेळ कधी खेळल्य नसावा अशी शंका येत आहे. गेल्या दोन

शतकांत नुसत्या युरोपात जीं स्थानिक युद्धे झालीं, त्यांत हा डाव आळीपाळीनें इंग्लंड व फ्रान्स ह्या डोईजड राष्ट्रांवर जेव्हां येत असे तेव्हां बाकीचीं सर्व डोईजड न झालेलीं राष्ट्रे एकत्र होत असत. इंग्लंडचे किंवा फ्रान्सचे डोके हलकें झाल्याबरोबर डाव बदलत असे. ह्या खेळात मराठींत सार्धे बालबोध आंधळी कोशिंबीर हें नांव असून तिफडे “वॅलन्स ऑफ पॉवर” हें मयकेदार नांव असे. पण अर्थ एकच; आणि डाव अंगावर घेण्याचें कारणहि केवळ डोईजडपणाच ! गेल्या दोन चार शतकांत ह्याच कारणा-मुळे हा डाव ब्राह्मणांवर आला होता, तो आतां हातवाईवर आला आहे. न जाणो, उद्यां मराठ्यांवर आणि परवां लिंगायतांवरहि येईल. वामणगांवकरांनीं मात्र उगाच खेळात घाई करूं नये, नाहीतर खेळात रडी झाली ह्या सवत्रीवर ब्रिटिश एंपायर ऊर्फ मतलबी एंपायर मळत्याचेच डोळे बांधतील व आपण मज्जा पाहतील.

ब्राह्मणेतर पक्ष निघण्यापूर्वीं सुमारे १० वर्षांमागे रा. विजयी मराठाकार मजकडे आले होते. तेव्हा मीं ह्या खेळाचें रहस्य सांगून म्हटलें होतें की, सावध न राहिल्यास हा डाव महाराष्ट्रापुरता तरी मराठ्यांवर येण्याचा संभव आहे. विजयी मराठाकार हें विसरण्याइतकें वेसावध नाहीत. म्हणूनच कदाचित् ते आजहि मजकडे आले असतील. असो. वामणगांवकर म्हणतात की महाराष्ट्रांत मराठा जात बहुसंख्याक आहे. गोष्ट अगदीं खरी आहे, पण डाव येण्यास बहुसंख्या हें कारण नसून डोईजडपणा हें कारण असतें. एरवीं ब्राह्मणांवर आज डाव का आला असता ? ते काय बहुसंख्याक आहेत ? इतकें कशाला ? आज नर्मदेच्या दक्षिण देशांत जसा हा डाव ब्राह्मणांवर आला आहे, तसाच उत्तरदेशांत तो मुसलमानांवर आला आहे. मग ते काय बहुसंख्याक आहेत ? मुळीच नवत, त्यांचें डोकें मात्र मतलबी एंपायरानीं अगदीं बड करून सोडलें आहे, हेंच कारण होय. तशांत खिलाफतवाल्यांनीं तर त्यांना हरमन्याच्या शाडावर चढविल्यामुळे हें आधींच जड झालेलें डोकें त्यांच्या खांयावरून त्यांच्या पायांत येऊन, त्यावरच ते अलीकडे क्वेटा, फलजुर्ग, कल्कत्ता येथें अडखळल्याने रक्तवंचाळ होत आहेत. महा-राष्ट्रांत ब्राह्मण रक्तवंचाळ होत नाहीत ह्याचें कारण ते रक्ताला फार भितात. त्यांचें डोकें कितीहि जड झालें तरी राजकारण हा केवळ एक शिळोप्याचा खेळ — क्वचित् पूर्वीं पोटाचा धंदाहि आहे, हें त्यास माहीत आहे. कमणुकीसाठीं — किंहुना पोटासाठीं, प्रत्यक्ष उत्तमाग जे डोकें तेंहि गमावून घेण्याइतकें काही ब्राह्मण वेसावध नाहीत. फार झाले तर किरी म्हणून ते हार पातील आणि फक्त एकदां डोळे बांधण्यास सांगतील.

ह्या डावांत मराठेतरांनीं मात्र केवळ आपण अल्पसंख्याक आहोंत याच सवत्रीवर वेसावध राहूं नये. त्यांनीं मराठ्यांच्याच मागे मागे धावायें असेंहि मीं म्हणणार नाही. ब्राह्मणेतर पक्षाच्या चावलाच्या बौरावर यांच्या रंगणात फिरणारे मराठेहि जर तसें म्हणत नाहीत, तर माझ्यासारख्या स्वतंत्राला तरी म्हणण्याचें काय कारण ? ह्या दृष्टीनें ह्या खेळाकडे पाहत असतां मला सर्वांत जास्त भीति वाटते, ती विनाकारण अस्तुत्य मानलेल्या माझ्या हिंदु कपूकरितांच होय. सरोखर पाहतां हिंदुत्वांत हे “अस्तुत्य”च

बहुमंज्याक आहेत. त्यांचे डोके कधीच जड झालेले नाही. ह्यांच्याविषयी मला जे वाईट वाटते, ते ह्यामादी की, ह्या विचारांच्या ब्राह्मण काय, ब्राह्मणेंतर काय, ख्रिस्ती काय, मुसलमान काय, मजूर काय, मांडवळदार काय, स्वकीय काय, परकीय काय, कोणीहि प्रामाणिकपणाने ह्या राजकारणाच्या खेळांतच घेण्यास तयार नाहीत; म्हणून मी स्वतः जरी जातवार प्रतिनिधित्वाच्या उलट होतो, तरी ह्यांच्यासाठी मी त्या तत्वाचा पुरस्कार करीत आहे. पण चेम्सफर्ड आणि मॉटेग्यु ह्या परकीय भटजी शेवटीही ही मज गरीबाची विनंति विचारली; आणि त्यांनीं उलट मुसलमान व अँग्लोइंडियन ह्या अल्पसंख्याक इंग्रजांपुढे आपली मान यांकविली ! म्हणून सारे "मराठेतर कोण ?" ह्या प्रश्नाचे जर माझ्या मनांतले उत्तर कोणी विचारील तर मी स्पष्ट सांगित की ते मुसलमान, अस्सल युरोपियन, आणि त्यांच्या अद्यापि मागे लागलेले अर्धवट अँग्लोइंडियन हेच होत ! अशांना भिऊन किंवा भुडून जर कोणी हल्लीं चालू असलेल्या ब्राह्मणेंतर पक्षांतच पूट पाडण्याचा प्रयत्न करील, आणि त्या प्रयत्नांत जर प्रामाणिकपणा असेल तर अशा प्रामाणिक मित्रांना मी नम्रपणाने सांगित की आपण नेम चुकला; जे अप्रामाणिक असतील त्यांची गोष्टच वेगळी.

"अस्तुत्या" विषयी लिहीत असतां रा. वामणगांवकरांनीं माझी व. प. ले. यागी श्रीशाहू छत्रपतींची तुलना केली आहे. त्यांनीं हा मुद्दा अजिबात गाळला असता तर घरे झाले असते. अस्तुत्यतानिबाराणाचे काम खांदून टेकडीवर धाबत जाण्याप्रमाणे केवळ शक्तीचें आहे. येथें लोकमान्यतेची अगर राजमान्यतेची शक्ति हाच मुख्य मुद्दा आहे. ह्या दोन्ही शक्ति अंगीं नसतां माझ्यासारख्या सामान्य व्यक्तीनें हें काम शिरावर घेणें म्हणजे धाडस आहे. असले धाडस फार तर क्षम्य आहे, आणि त्याबद्दल माझ्या टीकाकारांनीं आजवर मज्हा क्षमा केली किंवा काहीं जडाल सोबळ्या पक्षांनीं माझी गय केली हें मी माझे भाग्यच समजतो. तात्पर्य काय, कीं हा प्रश्न व्यक्तीचा नसून शक्तीचा आहे. उशीरां कां होईना, लोकमान्य-गांधीजींनीं हें काम अंगावर घेतलें, म्हणून ह्याला दहा बी. सी. मिशनचें कळ आलें आहे. श्री याहूमहाराज तर बहुजनसमाजांत लोकमान्यच नसून, प्रत्यक्ष छत्रपति श्रीशिंदेरायाचा अंश असल्यानें जी कामगिरी त्यांचेकडून झाली ती अशी त्यांच्या शत्रूंनाहि दृष्टीआड करूं नये. अलीकडे ग्दैसरच्या महाराजांनीं चरख्याची प्रतिष्ठा आपल्या पूर्जेत केली आहे, अनें ऐकतो. माझ्या हिंदू बंधूंनीं आपल्या तेहतीस कोटी भूतींचें उद्यान कृष्ण त्यांना चरख्याची खरी (टिकाऊ नव्हे) पूजा केल्यास, खरोखरीच एका वर्षांत स्वायत्त मिळेल, आणि ते टिकाऊ दिसेल असे मलाहि इतर पुष्कळांप्रमाणे वाटते. पोषाखाची विपरीत भुरळ टाकून बहुजनसमाज हा सात्त्विक धर्माचा तप आरभील्य तर महात्मा गांधीजींच्या जन्माचें साधक होईल. इतकेंच नव्हे तर मी हेंहि म्हणण्याचें धाडस करितों की, असलीं साधेपणाचीं तप केवळ गांधीजींसारख्यांनींच करण्यापेक्षां ग्दैसर महाराजांप्रमाणे सर्वच महाराजांनीं चालविल्यास, आपलीं सर्व लष्करें आणि दुकानें घेऊन इंग्रजांना दुसरा देश आजच

पाहावा लागेल. त्याला वर्गाची तरी मुदत कशात पाहिजे ? परंतु जीपर्यंत कास्मीरांतल्याप्रमाणे केवळ राज्यारोहणाप्रीत्यर्थे लक्षावधि रम्यांचा चुराटा होतो, तोपर्यंत गांधीजीसारख्यांनीं जन्मचे जन्म घेतले तरी, स्वराज्याचीहि वर्गाचीं वर्गे मुदतवंदीच होत राहिल; हातीं प्रत्यक्ष कांहींच लाभवयाचें नाहीं ! जी गोष्ट खादीची, तीच अश्रु-व्यता निवारणाचीहि आहे हें जाणून, इतर सर्व मतभेद बाजूस सारून, रा. वामणगांवकरांनीं दिवंगत भौशाहू छत्रपतींच्या शेयात काट मारुं नये येवढेंच माझे म्हणणें आहे.

विजयी मराठाकारांनीं ब्राह्मणेतर मीमांसा चालविलेली पाहून वामणगांवकरांकडून मराठेतर मीमांसा सुरू करण्यांत आली आहे ! मला दाटतें आतां ही “इतर” मीमांसा आमच्या देशांत पुरे झाली. डोईबडपणाची गेल मनुष्यस्वभावांतच ईश्वरानें जणूं मारली आहे. तिला ब्राह्मण काय, इतर काय, किंवा मराठेतरांप्रमाणें तिसरे कोणी काय, धळी पडण्याचा सारखाच संभव आहे. हा “इतर” रोग नुसत्या मीमांसेनें बरा होणें नाहीं. तसें असतें तर वर्णव्यवस्थेच्या विपाचें फीक आमच्या ह्या हतभागी देशांत इतके गाडलें नसतें. मीमांसा आणि मीमांसाविद्यालयें आमच्या देशांत थोडों का आहेत ? निदान पुणें शहराच्या पश्चिममार्गी अशा विद्यालयांच्या पांढ्या गल्लोगल्लीं चमकत आहेत. आणि म्हणूनच हल्ली ब्राह्मणेतर पक्ष हिंदुस्थानांत फोफावत आहे. हा “इतर” रोग समूळ ठरवून टाकण्याचा असल्यास ही मीमांसेची सारंगी हिंदूंनीं हिदीमहासागरांत फेकून टाकी, किंवा तिच्याशिवाय चैनच पडत नसेल तर एखाद्या इतिहासमंडळाच्या प्रदर्शनात माघा पिढीच्या कल्याणासाठीं धोक्याचें विन्हु म्हणून ठेवावी, आणि सर्व पक्षांनीं हातीं चिकोंपेची कुटळ घ्यावी असें माझे प्रांजल मत आहे. मग कोणी कांहीं म्हणो !

पेदोफ्त की पुराणोफ्त ?

कोलम्बाने अमेरिका सोधून काढिली, पण तो दरिद्री मेल. ख्रिस्ताने जगजोद्वारासाठी एका धर्माची स्थापना केली; पण स्वतः त्याला दोन चोरांच्या मध्ये गुळावर डांबून प्राण सोडावा लागला. शेवट गोड झाला नाही, तरी इतिहासाने अशा नित्येक महात्म्यांना गोड करून घेतले आहे. पण मानवी मतलब आणि मानवी कष्ट इतके गहन आणि चिरपरिणामी आहे की इतर असंख्य महात्म्यांना देहान्त शिक्षा मिळूनहि वर इतिहासांत त्यांच्याच नव्हे, पण त्यांच्या वंशाच्या व जातीच्या कीर्तीला अक्षय्य कलंक फासण्यात आला आहे. हयहय-वंशी क्षत्रिय कार्तवीर्य अर्जुन हा महान् पराक्रमी चक्रवर्ति होऊन गेला, त्याच्या आणि अयोध्येच्या सूर्यवंशी क्षत्रिय घराण्यात दीर्घकालीन तुक्कल युद्ध झाले. त्यांत हयहयांचा कायमचा नायनाट तर झालाच, पण त्याचे जेते जे सूर्यवंशी क्षत्रिय त्यांनाहि उतरती कळा लागली. पण ही कट्यारत खावणारे जे गुरु कुळातील ब्राह्मण हे पुढे आले आणि विशेषतः त्यानील परशुराम ह्याला ईश्वराचा अवतार बनवून त्याने अखिल क्षत्रिय कुळाचा एकवीस वेळा नाश केला, अशी खोटी हूल पौराणिक इतिहासात उठवलेली गाजत आहे. हिरण्यकश्यपू हा पराक्रमी आणि मक्क्यान रीव सम्राट् द्राविड वंशाचा होता. केवळ तो वैष्णव नव्हता एवढ्यावरून प्रत्यक्ष त्याच्याच पोटच्या मुलास त्याच्या उलटे फितवून त्याला साधु ठरवून व त्याच्या बापाचा वध करून त्याचा देश, धर्म आणि सगळी

मस्कृति गारद करून दाखव्यात आली ! ब्रह्मीचें दान आणि वामन अवताराची गोष्ट त्यांत तर पुराणें लिहिणाऱ्यांच्या घटाडींच्या वेदरमपणाचा कळस झालेला प्रसिद्ध आहे. पेंचांच्या आणि जमनांच्या चारू लढायांतील एकाच पक्षाकडून केवळ वर्तमान-पक्षातील लेख एकत्र करून त्यांचें एक पुराण बनविलें, तर त्यांत जितका मरा इतिहास मिळेल, तितकाहि इतिहास भार्यांच्या व अनार्यांच्या कल्हानंतर बनविलेल्या पुराणांत मिळणें कठीण आहे. चारू वर्तमानपक्षांचा आणि मध्य युगांत पुराणांचा विपारी महिमा अगाध आहे ! जननेल ह्या विपाचें वाळवणू अशा कुशल आणि दीर्घ पदवीनें देण्यांत आलें आहे, कीं निचा दक्षिणेन बदलणें केव्हां केव्हां मानवी शक्तीच्या पलीकडची गोष्ट होऊन जाते.

ह्या हतभारी हिंदुस्थानाच्या गेल्या चार हजार वर्षांहि पूर्वोपासूनच्या इतिहासांत वेदोक्त आणि पुराणोक्त विमयांची इतकी दीर्घमालीन आणि गहन ढंगल अगदीं आज चारू घडीपर्यंत माजून राहिली आहे, कीं तिचें सविस्तर स्वरूप स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां एक मोठी ग्रंथमालिकाच लिहाची लागेल. ती कर्मा लिहिली जाईल तेव्हां जावे, तूर्त पाश्चात्य व आमेच्या देशांत पुरातत्त्व शोधनाचें जे तुरलक तुरलक प्रयत्न चालले आहेत, त्यांच्या द्वारां अशा मालेची आणि पर्यायानें मावी विचारक्रांतीची पूर्वतयारी चालली बोरत होऊं लागली आहे. ह्या तयारींत देशोदेशांचि विश्वविद्यालयीन निःस्पृह पंडितच पडले आहेत, असें नव्हे, तर जनतेचें मोठें मोठें अशिक्षित समूह व त्यांचे पुढारी राजेरजवाडेहि आता पडूं लागले आहेत. एका बाजून फलकत्ता ह्यायशेरांचे एक मार्जा राज आणि प्राचीन इतिहाससंशोधक मि. एफ्. ई. पार्जिटर ह्यानीं अलीकडे प्रसिद्ध केलेला भारतीय पुराणासंबंधीं एक क्रानिकारक ग्रंथ व दुसऱ्या बाजून उत्तरेकडे बंदोबास सुरू झालेली. व दक्षिण महाराष्ट्रात प. ए. श्री शाहू-महाराजांच्या नेतृत्वाखालीं कोल्हापुरास नाथारुपास आलेली वेदोक्ताची चळवळ, हीं आमेच्या वरील विधानांचीं दोन दोळख उदाहरणें होत. श्री शाहू छत्रपती आणि पार्जिटर ह्या दोन विभूति नुसत्या नांवांनेहि परस्परांस माहीत असण्याचा समभव नाही. तरी मूळ पुराणांचे अभिमानी पार्जिटर आणि वेदोक्तांचे अप्वयु श्री शाहू छत्रपति त्यांच्या प्रयत्नांचें रहस्य निरखूं लागलें असतां, एकच विचारक्रांतीची धुरा मानेवर घेऊन परस्परांस माहीत नसतानाहि एकाच ध्येयाकडे धीरे धीरे वाट चालणाऱ्या दोन वृक्षभेद्रां-प्रमाणें हे दोन पुरुष शोमत आहेत, असं सद्य सत्यशोधनांना तत्काळ दिसल्यावाचून राहणार नाही.

उत्तर (आधुनिक) पुराणांचा निषेध करून वेदोक्तांची ध्वजा श्री शाहूनें एका-पत्रीं उभारली, आणि केवळ ऐतिहासिक माहितीच्या दृष्टीने पाहता वेदांचा फोलपणा सिद्ध करून, पार्जिटरनें वेदाहिपूर्वींच्या मूळ पुराणांची ध्वजा उभारली हें पाहून वरवर विचार करणाऱ्यांची अशी दिशामूल होण्याचा समभव आहे, कीं वरील दोघां पुरुषांचे प्रयत्न परस्पर विरोधी आहेत. पण वस्तुतः असा मुळींच प्रश्न नाही. ज्या पुराणांवर

श्री शाहूने हात उगारल्या ती पुराणे खिस्ती शकाच्या सुमारे १००० वर्षांपूर्वी सपलेल्या महाभारताच्या युद्धानंतर, ब्राह्मणांनी दूषित केलेली अथवा निर्माण केलेली आहेत. ज्यांचा पक्ष पार्श्वीदरने उचलला आहे, तीं मूळ पुराणे क्षत्रियांनी आपल्या वंशांसंबंधी आणि पराक्रमासंबंधी केलेलीं होत. ह्यांचा विषय केवळ ऐहिक व राजकीय होता; तर उलट पक्षां ब्राह्मणी पुराणांचा विषय आणि हेतु, देव, तीर्थ आणि क्षेत्र ह्यांचें स्तोम माजवून बुद्ध धर्माच्या उलट एका नवीन धर्माची उभारणी करण्याचा आणि अशा खयालीने धर्मियांवर आपल्या ब्राह्मण जातीचा आणि वृत्तीचा यशस्वी मिरविण्याचा होता. येणे-प्रमाणे पुराणांमध्ये जी पेशवाई माजविण्यांत आली, तिच्यामुळे प्राचीन क्षत्रियांचा पूर्ण पराभव होऊन त्यांची पहिली पायरी कायमची नष्ट होऊन, ब्राह्मण हे चातुर्वर्णाचे गुरु बनले आणि क्षत्रिय त्यांच्या भक्ती लागले. हल्लीं जसे पोवाडे करणारे आणि म्हणणारे शाहीर असतात, तसे भारतीय युद्धापूर्वी सूर, मागध, ब्रह्मज्जन इत्यादि नांवांचे पुराणे रचणारे व म्हणून दाखविणारे विशिष्ट अधिकारी पुरुष असत. ह्या अधिकारी वर्गाचा जन्म क्षत्रिय पुरुष आणि ब्राह्मण लोकांच्या स्त्रिया ह्यांच्यापासून झालेला असे. राजे लोकांच्या वंशावळी आणि पराक्रम, पौराणिक गीतांच्या रूपाने रचून यश्यागाम्ये व इतर विशिष्ट महत्त्वाच्या राष्ट्रीय प्रसंगां मोठ्या आविर्भावाने म्हणून दाखवून, प्राचीन बहुजनसमूहाच्या स्मृतिपटावर ताजा ठेवणे व त्याच्या पुढल्यांना मात्री वैभवाची स्मृति चढविणे हे ऐहिक पण शुद्ध आणि पवित्र कार्य ह्या स्मृतीचे असे. त्या वेळचे जग क्षत्रिय-प्रधान असे. लिहिण्याची फला प्रचारात नसल्याने अगोःरची पुराणे व मागाहून झालेले वेद, केवळ पठणाच्या दारांचे अस्तित्वांत राग्यावे लागून असत. भारतीय युद्धानंतरचा काळ कलियुग असे समजण्यात येत आहे. चातुर्वर्णाच्या हल्लींच्या विद्वत् स्वरूपाला त्याच काळापासून सुरुवात होऊन ह्या कलीच्या किल्ल्यात नवीन ब्राह्मणप्रधान धर्माची व सत्कृतीची उभारणी होऊ लागली. नवीन पुराणे रचण्याचे काम सून आणि मागचा-पासून ह्या काळाने ब्राह्मणांनी आपल्याकडे घेतले. इतकेच नव्हे तर त्यांचा विषय आणि हेतूहि त्यांना पार अदृष्ट दाखले. श्री शाहूमहाराज, सत्यशोधक, पार्श्वीदर या तत्कालीन इतर इतिहाससंशोधक ह्या सर्वांचा हल्ली उरी ह्या ब्राह्मणहून उत्तर पुराणावर होऊ लागला, तरी इतिहाससंशोधकांना व्याप्रमाणे प्राचीन मूळ पुराणांची अत्योक्ते माहिती झाली आहे, त्याप्रमाणे सत्यशोधक या इतर असल्या साध्याभोव्या बहुजन-समाजाला मूळ पुराणाची पायाशुद्ध माहिती झालेली असणे समजनीय नसल्यामुळे, पार्श्वीदरप्रमाणे उत्तर पुराणांच्या उलट मूळ पुराणाची ध्वजा फडकविणे त्यांना अशक्यच होत. म्हणून न समजतांच त्यांना अथवा श्री शाहूसारख्या त्यांच्या पुढल्यांना अथवा माहिती असलेल्या वेदोक्तांची ध्वजा उभी करावी लागली. वेश्यागेरी उत्तर पुराणांप्रमाणे सर्वस्वी ब्राह्मणहून नव्हता, तरी वेद आणि वेदांग ही ऐहिक नग्न परमाधिक होती आणि क्षत्रियांप्रमाणे त्यांना ब्राह्मणाचा शिरकाव होना. आणि करियुगीन तर क्षत्रियांचे लक्ष्य परमार्थावरून उठून त्यांचे बर्चव्य प्रमाणानांदर बाढून, वेचळ धार्मिक

वाचनीतच नव्हे तर सर्व ऐहिक व्यवहारांत ते केवळ भूदेवच बनले. त्यामुळे पुराणें रचण्याचें सर्वस्वी धर्मियांचें काम जसे त्यांनीं आपल्याकडे घेतलें, तसें वेदांचेहि अव्ययन अध्यापन हीं कामे हळूहळू आपल्याचकडे ठेवून आणि कलियुगांत ब्राह्मण आणि शूद्र ह्या दोनच जाती आहेत; अशी हूल उठवून ब्राह्मण वर्ग आपणच सर्वाधिकारी बनला. ह्याचा परिणाम दोवटीं असा झाला की, “गोब्रह्म परिपाल्य” श्री शिवराया-सारख्या धर्मिय कुलवतंसालाहि वेदोक्ताचा अधिकार आपल्यापुरता आपल्या भारंभार सोनें ब्राह्मणांना वांटून विकत घ्यावा लागला. तथापि असल्या काल्पनिक गोष्टीतहि त्यांच्या अस्मल बंधजाल्य अद्यापि शाश्वतिक युद्ध चालवावें लागलें आहे.

बरील विवेचनावरून याचकांच्या लक्षांत एक गोष्ट येईल की खरा रूढा वेदांक्त आणि पुराणोक्त ह्यांमध्यें नसून तो पूर्वींचीं अथवा मूळचीं धर्मियकृत पुराणें ह्यात आहे. दुसऱ्या द्वाब्जांत सांगाययायें झाल्यास हा रूढा ब्राह्मण व धर्मिय वर्गांतला असून तो पुरातन काळाचा आहे, व ह्या तत्त्वाच्या लाटा अद्यापि आणि पुढेंहि भारतीय इतिहास महोदधीवर कमीअधिक प्रमाणानें उमळत राहणारच. सोंपयंत हल्लींचीं विपारी वर्ण-व्यवस्था कायम आहे आणि तिचे मतलबी आणि धूर्त भंडगमिभ वाचक ह्या जरठ देशांत पोटा भरून आहेत, तोंपयंत ह्या महोदधीला अशीच शाश्वतिक भरती-ओहोटी येत राहणार, ह्या लाटांना कोणती सनातन धर्मांचा विजय, कोणी स्वराज्य, कोणी भारतीय इतिहाससंशोधन, कोणी आर्यांना विस्तार अर्शा अनेक भुरळ घालणारीं नाचें देतील, पण रहस्य जाणणारांना नांवाचा फोलपणा कळत्याशिवाय राहणार नाही.

पार्जित्तर साहेबांचा Ancient Indian Historical Tradition ह्या नांवाचा एक ग्रंथ मुरताच ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसने प्रसिद्ध केला आहे. हा सुमारे ३२५ पानांचाच लहानसा ग्रंथ आहे, तरी ह्याची “सुत लहान पण करून मोठी होणार” अशी चिन्हे दिसत आहेत. पाश्चात्य वैदिक पंडितांनी आजपर्यंत मरकृत भाषा आणि भारतीय आर्य धर्माच्या पायावर भारतीय इतिहासामध्नीं व समाजरचने-संघर्षां जे काही सिद्धान्त रचले होते, त्यांमध्नीं कोणत्याहि प्रकारे पूर्वग्रह करून न घेतां, अगशें स्वतंत्रपणाने, धियाईने आणि आरकाईने प्राचीन आणि मध्ययुगीन मन्कृत वाङ्मयाचेहि मंथन करून, मि. पार्जित्तर ह्यानीं आपली कांही अंशी क्रांतिमार्क विधानें विचारो जगपुढें ह्या ग्रंथाच्याद्वारे मांडी आहेत. तीं सवे जशांच्या तर्माच माची पंडितांना मान्य होतील या नाहीत, हें जसे आम्हें सांगणे कठीण आहे, तरी भारतीय इतिहासाच्या काळगणतीवर आणि आर्यांच्या व द्राविडांच्या समाजरचनेसंघर्षां प्रस्तुत रूढ झालेल्या क्रित्येक कल्पनावर ह्या विधानाचा घडा दगून तीं कांही काळ डळमळ लागतील असें दिसतें.

येद, उपनिरदं, मारुत, रामायण, व त्यानंतरचीं हत्तरी रूढ असलेल्या मुख्य मुख्य पुराणें आणि इतर प्राचीन मन्कृत वाङ्मय ह्याचें मंथन करून, पार्जित्तरने जीं निर्भीटपणानें आपल्या ह्या ग्रंथांत महत्त्वाचीं विधानें केलीं आहेत, त्यांपैकी कांही खालीं

दिग्दे आहेत. “वैदिक वाङ्मयातून प्राचीन भारताची पाहणे माहिती मिळव्यासारखी आहे, पण ती सर्वे ब्राह्मणाच्या व ब्राह्मणी धर्माच्या दृष्टीने दिलेली आहे, आणि श्रुति पुराणाच्या साहाय्याने आम्हांला श्रुतिच्या दृष्टीने भारताच्या प्राचीन राजकारणाची कल्पना रेखाटता येण्यासारखी आहे.” (पान ८) “वैदिक वाङ्मयात ऐतिहासिक दृष्टि मुळीच नाही. इतकेच नव्हे तर ह्या वाङ्मयात ब्राह्मणांनी आपल्यासंबंधी जे हक्क आणि अधिकार सांगितले आहेत ते (एकपक्षी असल्याने) नेहमीच विश्वमनीय आहेत असे मानता येत नाहीत.” (पान ९) त्याची तीन कारणे आहेत: (१) “वैदिक वाङ्मय हे धार्मिक असून, ऐतिहासिक नाही. (२) ब्राह्मणांना ऐतिहासिक दृष्टीच नव्हती. (३) ते रानावनांतील आश्रमांत राहात असल्याने त्यांना (ऐहिक व्यवहाराची) काटेकोर माहिती असणे शक्यच नव्हते.” (पान १०) वेदांतील विषयांपेक्षा पुराणांतील विषयांचा काळ अधिक प्राचीन होता. “श्रुति” हा शब्द वैदिक धर्मग्रंथांना लावण्यात येतो, पण “श्रुति श्रुति:” “इति: श्रुतम्” असे शब्दप्रयोग पुराणांतील ऐहिक विषयांसंबंधी पुष्कळ वेळां करण्यात आले आहेत आणि तशा विषयांचा उल्लेख वैदिक वाङ्मयात कोठेच नाही. (पान १९, २०) ह्या “श्रुति” पदवाचा प्रयोग त्यातल्या त्यांत मागाहून रचलेल्या पुराणात मुळीच आढळत नसून पूर्वीच्या प्राचीन भागांत विशेषत: श्रुतिच्या कथामागांतून आढळतो; आणि जेव्हा जेव्हा वेदांतील कथामागासंबंधी असा प्रयोग करण्यात येत असे, तेव्हा तेव्हा “वैदिकी श्रुति” असा विशेष प्रयोग आढळतो. (पान २१) तसेच ज्याप्रमाणे “वेदवित्” “योगवित्” “सांख्यवित्” इ. प्रयोग, वेदान्त, योग आणि सांख्य आदि कर्तृ शान्तांचे वेळे ह्या अर्थी वायु, मत्स्य इत्यादि पूर्वीच्या पुराणात आढळतात, त्याचप्रमाणे “वंशवित्” “वंशकुल” “पुराणज्ञ” अनेक शब्द बरचेवर आढळतात. ह्यावरून राजांकांच्या वंशावळीचे अध्ययन करणारे व रक्षण करणारे कोणी अधिकारी पूर्वी असत असाहि अर्थ निघतो. (पान २७). वेदाप्रमाणेच पुराणांचे नुसते प्राचीनत्वच नव्हे तर महत्त्वाहि दर्शविण्यासाठी, मत्स्य, वायु, मार्कंडेय, ब्रह्मांड, पद्म इत्यादि जुन्यातल्या जुन्या पुराणात स्पष्ट म्हटले आहे की, ब्रह्मदेवाचे तोंडातून वेद निघण्याच्याहि पूर्वी त्याने पुराणांचे स्मरण केले, वेदाच्या चार महितांचे जनकत्व ज्याप्रमाणे श्री व्यासाकडे आहे, तसेच अद्वैत पुराणाचे जनत्वाचाहि आरोप त्याच्यावरच आहे. तो खरा असो, खोटा असो, वेदाच्या अशा महिती कोणाकडून तरी करण्यांत आल्या तरीच भारत-रामायण आणि इतर १८ पुराणांचे निघाल्या मूलाधारभूत प्राचीन कथांची एकाही महिती असावी, अशा अर्थाचा उल्लेख ब्रह्मांड माग २ रा. ३४, १२-१६, वायु ६०, १२-१६ विष्णु अश्व ३ रा. ४, ७-१० ह्या स्थळां आढळतो. विष्णु पुराणांतील अंश ३ अध्याय ६ श्लोक १५ वा असा स्पष्ट आहे:—पुराण संहितां चक्रे पुराणार्थे विशारदः । प्रख्यातो व्यासशिष्योभूत् सूतो वै रोमहर्षणः ॥ १५ ॥ म्हणजे, वेदाच्या चार महिती करून कृष्णद्वैपायन व्यासाने त्या आपल्या चार शिष्यांमध्यें अनुक्रमे पैं,

वैशंपायन, जैमिनी, आणि मुमंत ह्यांमध्ये वांटून दिल्या. तशीच सर्व प्राचीन कथांची एक पुराणसंहिता करून ती आपला प्रख्यात शिष्य जो सूत रोमहर्षण ह्यास दिली. ह्या सर्व विवेचनावरून दिसून येईल की, जरी ही पुराणसंहिता ग्रंथरूपाने आज उपलब्ध नाही, तरी हर्षाच्या अनेक पुराणाना आधारभूत अशी ती वेदसंहिता-कार्ज्य होती आणि तिच्यांत वर्णिलेल्या गोष्टी तर वेदकाळाच्याहि पुष्कळच पूर्वी घडून आल्या असल्या पाहिजेत. ह्या पुराणसंहितेनंतर व्यासाने महाभारत केले !

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवती मुतः ॥

भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥

मत्स्य पुराण ५३-७०

अशाच अर्थाचा उल्लेख प्रत्यक्ष महाभारतांत पर्व १ अ. १ श्लोक ५४-६४ त आहे. पुराणांतील वितर्क उतारे महाभारतात आढळतात, वितर्क महाभारतांतील उतारे पुराणांत सांपडत नाहीत. ह्या गोष्टीवरूनहि पुराणांचे भारतापेक्षांहि अधिक प्राचीनत्व सिद्ध होते. (पान २२).

पार्जितरची बरीच विधाने बहुतेक सहज पटण्यासारखी आहेत. त्या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य ह्या विधानांत नसून ते त्याने निरनिराळ्या क्षत्रिय आणि ब्राह्मण कुळांच्या ज्या महत्त्वाच्या वंशावळींचे फार बारकाईने अध्ययन केले आहे, व त्यावरून जी विटाईची अनुमाने काढली आहेत त्यांत आहे. यादव, हेहय, दृष्टु, तुवंस, कान्यकुब्ज, पौरव, काशी, वायव्येकडील आनव, पूर्वैकडील आनव, अयोध्या विदेह, आणि वंशाली ह्या १२ क्षत्रिय, आणि भार्गव, आशिरव, यासिष्ठ, आणि इतर बाह्य ब्राह्मण घराण्यांच्या अनुक्रमे ५५ व ९४ विद्याच्या वंशावळी परस्परालगत दाखवून, निरनिराळ्या पुराणांत त्यांतील कित्येक विद्यांच्या पुरुषांच्या पराक्रमाचा क्रिया शरीरमंत्रणाचा उल्लेख झालेला एकत्र निरिष्ट करून, प्राचीन इतिहासाचा उभारणो करण्याचा जो प्रयत्न केला आहे, तो विशेष मननीय आहे. पान १४८-१४९ चार व्या ९७ विद्या, त्यातील यादव (सोम) वंशांतील श्री कृष्णाचा मुलगा सांव आणि अयोध्येच्या सूर्यवंशातला बृहन्नक्षत्र दे दायद्वे राजे आहेत. श्रीकृष्ण हा भारतीय युद्धांत पांडवांच्या बाजूने लढला आणि बृहन्नक्षत्राचा बाप बृहद्वल हा भीरवांच्या बाजूने लढत असता अमिमन्यूच्या हाताने मारला गेला. ह्या पिढीनंतर कलियुगाच्या आरंभ झाला. मगध देशाच्या मारदावंशाला चंद्रगुणाच्या राज्यारोहणाचा काळ जिवस्ता शकापूर्वी ३२२ परून त्याच्यामागे नंद घराण्याची ८० वर्षे, १० सिधुनाग वंशांतील पुरुषांची १६५ वर्षे, प्रज्ञात घराण्यातील ५ पुरुषांची ५२ वर्षे आणि बृहद्रथ घराण्यातील १५ पुरुषांचा २३१ वर्षे अशी एकत्र ५०८ वर्षे होतात. ह्याप्रमाणे ३२२ + ५२८ = ८५० जिवस्ता शकापूर्वी मगध देशाच्या बृहद्रथ घराण्यांतल्या पंडित्या राजा सेनाजित् ह्याचा काळ होतो. हार्मिनापूरचा पौरव राजा अधिगीनकृष्ण, अयोध्येचा ऐश्वर्य राजा दिवाकर हे ह्या सेनाजित्

समकालीन होते. हे तिन्ही समकालीन राजे आणि मारवीय युद्धांतील हस्तिनापूरचा युधिष्ठिर राजा ह्यांच्यामध्ये, हस्तिनापूर, अयोध्या व मगध देशाच्या गांदावर अनुक्रमे, ५, ४, ६ पुरुष बसले. सरासरीने त्यांच्या ५ पिढ्या, आणि प्रत्येकी अंदाजे २० वर्षे धरली असता, मेगाविताच्या आणि युधिष्ठिराच्या दरम्यान १०० वर्षे होतात. येणेप्रमाणे हिमेश करून पार्जितरने मिस्ती शकापूर्वी ८५० + १०० = ९५० वर्षे हा मारवीयुद्धाचा काळ निर्णित केला आहे. इतर विद्वानांनी हा काळ १४००/१५०० वि. पू. धरला आहे. पण पार्जितरने आपले पुरावे नमूद केले आहेत, त्यावरून त्याच्या म्हणण्यांत बरेच तथ्य आहे. ज्या प्राचीन इतिहासाच्या जीर्णोद्धारामध्द्वी पार्जितरचा प्रयत्न आहे, तो ह्या कलियुगाच्या आरंभापासून म्हणजे मिस्ती शकाच्या ९५० वर्षांच्या पूर्वीपासून मागच्या काळांतला आहे. आणि ह्या इतिहासाच्या उभारणीसाठी त्याला बेंद्रोक्त आणि उत्तर अथवा ब्राह्मणकृत पुराणोक्त विषयांच्या उलट झगडाबद्दल आहे. कारण त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे हे दोन्ही विषय सध्या प्राचीन इतिहासाला सुद्धेच साधक नसून त्यांपैकी उत्तर पुराणें तर उघड उघड बाधक आहेत. वेदातील विषय धार्मिक आणि दृष्टि परमार्थिक असल्याने त्याचा ऐहिक इतिहासाच्या बाबतीत तादृश उपयोग नाही. उत्तर पुराणें तर जणूनजुनून ऐहिक, विद्रोहप्रतः क्षत्रियांच्या इतिहासाचा विषयांवर करण्याकरता किंवा चौड, जैन, शैव अथवा भद्राच इतर क्षत्रिय अथवा द्राविड धर्माचा पाडाव करण्याकरता लिहिली अथवा लिहविली गेली आहेत. ह्यावरून हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास लिहिणे किती कठीण काम आहे, हे प्यानांत येईल. केवळ इतिहासाचा अभाव असण्यापेक्षा खोश्या इतिहासाची लयचूट होऊन, उलट ह्या खोश्या इतिहासालाच धर्माचे सर्वमान्य आणि पवित्र स्वरूप येण्याने सध्या इतिहासाची किती भयंकर हानि होते, हे साधारण जनसमूहासच नव्हे, तर परक्यांच्या स्वांज्झीने पाणी पिणाऱ्या पुढ्यांनाही समजून येणे पुष्कळ वेळां अशक्य होऊन जाते. म्हणूनच पार्जितरसारख्या सत्यशोधकांच्या निष्काम प्रयत्नाचे महत्त्व “सत्यशोधन” म्हणविणाऱ्या बहुजनसमाजाला तरा लवकर पटेल की नाही, ह्याची वाजवाच आहे.

पार्जितरने १२ क्षत्रिय मुख्य घराण्यांच्या एकंदर ९५ पिढ्यांच्या वंशावळी एकमेकांच्या लग्न लावून त्यातील कित्येक प्रमुख आणि पुराणप्रसिद्ध राजपुरुषांचा समन्वय अथवा समकालीनता शोधून काढून जी ऐतिहासिक कामगिरी केली आहे, ती फारच महत्त्वाची झाली आहे. वैवस्वत मनुष्यास तो अयोध्येच्या सूर्यवंशी सगर राजापर्यंत ४० पिढ्या होतात. अयोध्येचे हे ऐश्वराय घराणे आणि दक्षिण माळव्यातील (माहिष्मति ऊर्फ हल्लीचे महेश्वरचे) देहय वंशातील क्षत्रिय घराणे ह्यांचे भग्न नावाच्या ब्राह्मण पुरोहित घराण्यामुळे महायुद्ध झेपले. ते सुमारे १० पिढ्यांचादन त्यात बऱ्याच क्षत्रिय कुळांचा नायनाट झाला. क्षत्रियांच्या ह्या आपसांतील यादरांचा फायदा घेऊन ब्राह्मणांनी आरव्या परमुगमाचे लोभ माजविले आणि त्याने २१ वेळां पूर्वी निःक्षत्रिय (!) कुंभानुळे पुढे क्षत्रियच उरले नाहीत, अशी हूळ उडविली. अगो ! सगर राजाने

हैहयाचा पूर्ण निःपात केल्यावर कृतयुगाची समाप्ति होऊन त्रेतायुगास प्रारंभ झाला. पुढे सगरापासून त्याच्याच कुळांत झालेल्या ६५ वा राजा श्री दाशरथी रामाययेंत २५ पिढ्या झाल्या. ह्या वेळी रामरावणांचे दुसरें महायुद्ध होऊन, त्रेतायुग संपून द्वापार युगास आरंभ झाला. त्यानंतर श्रीरामचंद्राच्या कुळांतल्या शेवटचा ९५ वा राजपुरुष जो बृहद्भय त्याचा बाप बृहद्बल हा भारतीय महायुद्धांत पांडवांकडील अभिमन्यूचे हस्ते युद्धांत मारला गेला. ह्या वेळी द्वापारयुग संपून हल्यो चार् असलेले कलियुग सुरू झाले. कलियुगांत पुराणें लिहिण्याचे काम ब्राह्मणाकडे आल्याने मुख्य धर्मिय व वैश्य हे वर्गच अस्मितात नाहीत असे त्यांनी ठरविलें; मग राजेलेकांच्या वंशावळीच काय पण ऐहिक राजकारणाचें महत्त्व आणि ऐतिहासिक दृष्टीचा मागभूषण उरला नाही झोन काय नवल ! पार्जितरने धर्मियाच्याच १२ घराण्यांच्या ९५ पिढ्यांच्या वंशावळीच्याच समकालीन माहिती दिली आहे असें नाही; तर ब्राह्मणांच्या अथवा ऋषींच्याहि भृगु, आगिरस आणि वासिष्ठ ह्या तीन घराण्यांच्या ९४ पिढींचा समन्वय करून कोष्टकांच्या रूपानें दाखविण आहें. त्यांत भयोच्चेच्या ऐश्व्याकू सूर्यवंशी घराण्याचा आणि त्यांचे पुरोहित वासिष्ठ घराण्याचा जम घसण्यासारखा आहे. पण ऋषी कुळाची परंपरा औरस पुत्राच्या द्वारे होत नसत, बहुतेक शिष्य अथवा दत्तक पुत्राचे द्वारे होत होती. त्यांतील किंचेक पुरुष ब्राह्मण वंशांतले, तर किंचेक क्षत्रिय वंशांतले ब्राह्मणाची वृत्ति धारण केलेले आढळतात. उदाहरणार्थ, भृगुकुळांतील ६२ आणि ६३ वा पुरुष कथ्याश्व आणि विचोदास हे क्षत्रिय होते. आगिरस कुळांतील ५४ वा पुरुष नारदाम ह्या ब्राह्मणाला दुष्यन्ताचा पुत्र भरत ह्याने दत्तक घेतले आणि त्याच्यापरोवर अजामीद ह्या क्षत्रिय राजपुत्राने ब्राह्मणाची वृत्ति स्वीकारली. वासिष्ठ कुळांतल्या ९२ वा पुरुष, चेडांच्या आणि पुराणांच्या सहिता करणारा प्रसिद्ध श्री कृष्णद्वैपायन त्यास ऋषि तर सत्त्ववती नांवाच्या कौळिणीचा मुलगा होता ! एकूण काय, की ब्राह्मणाची दृष्टि पारमार्थिक असल्यामुळे त्यांना ऐहिक वंशपरंपरेचें महत्त्व मुख्यच वाटत नव्हतें. ऋषींचे एक तर विवाहच होत नसत, झालेच तरी वंशशुद्धीची त्यांना गरजेच मासत नसे. तथापि आधुनिक ऐहिक विषयांत गुरफटलेल्या ब्राह्मणांनी आपल्या ज्ञानिशुद्धीच्या नांवानें उलट्या आरोप्या माराव्या, ही किती भयानक नवलाची गोष्ट !

प्रस्तुत मशोधकाचीं अमर्दी नवी आणि अत्यंत धाट्याचीं अनुमानें जीं आहेत, तीं त्यांहून पुढेंच आहेत. त्यांनीं आपल्या ग्रंथाच्या पहिल्या २३ भागांत पुराणांची पूर्वपीठिका, त्यांतील वंशावळीचा समन्वय व त्यावरून काळगणतीचा बरोबर विचार केल्यावर, २४ व्या भागांत ह्या पुराणांतल्या कथानकावरून हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासाची जुळवाजुळव केली आहे. आणि मग २५ आणि २६ व्या भागांत ह्या कथानकावरून निरनिराळ्या प्राचीन राजवटींतील धर्मिय आणि ब्राह्मण वर्गाच्या वंशा-मंड्यां स्वतंत्र अशा अनुमानें काढली आहेत. हीं मात्र फार वाटप्रस्त होणार आहेत. त्यांचें मुख्य अनुमान अगें आहे कीं हिंदुस्थानांतील प्राचीन राजघराण्यांचे परस्परहून

भिन्न आणि स्वतंत्र असे तीन मुख्य वंश आहेत. ते वैवस्वीत मनुष्यासून झालेला मानव अथवा सूर्यवंश, पुरूरवा ऐल व्यापासून झालेला पौरव अथवा सोमवंश, आणि मुमुग्गापासून झालेला आणि त्या शोभांशूता प्रसिद्ध नसलेला सौमुग्रवंश. ह्यांपैकी सर्वात प्राचीन आणि प्रतिष्ठित असा सूर्यवंश अयोध्या, विदेह, वैशाली येथे होता. ऐलवंश हा मागाहून प्रतिष्ठान (अथवा हल्लीचे अलाहाबाद) येथे उदयास येऊन, पुढे क्रमाक्रमाने बहुतेक सर्वे उत्तर आणि मध्य हिंदुस्थानभर पसरला आणि त्याने आपली छाप सूर्यवंशावरहि घमवित्री. सौमुग्र हा गया आणि पूर्वदेश व्यापून होता. ह्यांपैकी ज्याला हल्ली आर्यवंश समजण्यांत येते, तो काय तो ऐल हाच होय; मानव अथवा सूर्यवंश येथील मूळचा द्राविड वंश होता, आणि सौमुग्र हा तिबेट अथवा ब्रह्मदेशांतून आलेला मोग्य वंश असावा. ह्या ऐलाची ऊर्फ आर्यांची उत्पत्ति मूळ मध्य हिमालयांतून झाली असावी. नंतर सूर्य हिंदुस्थानभर ह्यांचा पगडा घमल्यावर ह्यांचा विस्तार पश्चिमेकडे इराणांत झाला असावा. त्याचप्रमाणेच ब्राह्मणवंश मूळचा सर्वे अनार्य होता. तो प्रारंभी मानव अथवा सूर्यवंशी राजाच्या आश्रयाला होता; तो निराळा वंश नसून एक निराळी वृत्ति, वर्ण, अथवा धंडा होना. तो धंडा म्हणजे जादू, मंत्र अथवा वैद्यकी करण्याचा होता. ऐलाच्या अथवा आर्यांच्या मद्यासने ब्राह्मण हे यज्ञयाग आणि पौरोहित्य करू लागले. त्यापूर्वी ते केवळ वैदु अथवा जादुगार असून कडक तपश्चर्या करण्यांत मात्र त्याची प्रतिदि असे. आणि त्यासाठी राजदरबारी त्यांना मोठा मान असे; इतकेच नव्हे तर राजेलोकांशी त्यांचा शरीरसंपर्कहि होत असे. प्रथम ऐल अथवा आर्य क्षत्रियांनी ब्राह्मणांशी मोठा विरोध केला; पण पुढे विदोषतः दौत्यन्ति भरताच्या काळापासून ब्राह्मण हे संस्कृतीने आणि धर्माने आर्य बनले; आणि त्यांच्या द्वारा आर्य संस्कृतीचा विस्तार हिंदुस्थानभर झाला. स्वतः भरताला मुल्या नसल्यामुळे, त्याने मारदाज नावाच्या ब्राह्मणाला दत्तक घेतले होते. दैत्य, दानव, राक्षस २० नावे द्राविड आणि अस्सल सूर्यवंशी क्षत्रियांची होती. ते आर्यांप्रमाणेच किचकुना कांही वावरीत अधिकच सुधारलेले होते. दैत्यांचा गुरु शुक्राचार्य यांना सजीवनी मिया अपगत होती. व वेदाचे मंत्रहि बुन्यांतले जुने तेवडे मानव राजे आणि मानव ऋषींच्याच नावाने आहेत. आर्य पुरूरवाच्या नावाने एकच आहे व तोहि पण मागाहून दुसऱ्या कोणी तरी केला असावा, असे अनुमान आहे. हे मानव राजे व ऋषी मध्य आणि पूर्व देशांतलेच होते. ह्यावरून वेदांची रचना प्रथम पूर्वेकडे होत होती व पुढे हळूहळू ती पश्चिमेकडील देशांतून होत गेली. जसजसा ऐलाचा ऊर्फ आर्यांचा हिंदुस्थानांत प्रसार होत गेला, तसतसा आणि विरोधकरून भरताच्या काळानंतर वेद-रचनेवर आर्य संस्कृतीचा परिणाम होऊ लागला; इतकेच नव्हे तर ब्राह्मण वर्ग जो मूळ अनार्यधर्मी होता, तोहि आर्यधर्मी होऊन वेदांनाहि आर्य बळण लागले.

असा ! ह्या अनुमानाचा सांगोपांग विचार करावयाचा झाल्यास निराळीच एक लेखमाला लिहावी लागेल. एवढे मात्र खरे की पाजिटरने आपल्या विधानांच्या पुष्टवर्ध

आगजागीं भरपूर पुरावे दिले आहेत; आणि ते सर्व अत्यंत मनन करण्यासारखे आहेत. ह्या नवीन ग्रंथामुळे इतके तथ्य होतं की बरी हल्कीची मुख्य पुराणे अगदी विवृत स्वरूपांत आहेत, तरी त्यांचे नीट संशोधन केल्यास, त्यांतून प्राचीन खऱ्या इतिहासाची साधने सांपडण्यासारखी आहेत. इतकंच नव्हे तर केवळ इतिहासाच्या दृष्टीनेच पाहू गेल्यास प्रत्यक्ष वेदपेक्षांहि ह्या पुराणांचे महत्त्व अधिक आहे. वेद ज्या काळां लिहिले गेले, त्याच काळाची माहिती त्यांत ग्रथित झाली आहे, आणि वेद जसेच्या तसेच अद्यापि राखले गेले आहेत. पण उलट पक्षी पुराणात विलक्षण ढवळाढवळ झाली असून शिवाय गोष्टी मडलेल्या काळ, लिहिल्या गेलेल्या काळाच्या फार पूर्वीचा होता. ह्याप्रकारे वेदांची विश्वसनीयता हल्लीच्या पुराणाहून अर्धात पुष्कळ अधिक आहे, हे स्वतः पार्जितरनें स्पष्ट आणि प्रांजल्यपणे सांगितलें आहे. तरी पण वेदांतील विषयच मुळी ऐहिक नसल्यामुळे आणि ते रचणारे जे ब्राह्मण त्याच्यांत ऐतिहासिक दृष्टीचा अत्यंत अभाव असल्यामुळे पुराणांतच जे कांहीं इतिहासाचे वण मिळण्यासारखे आहेत, आणि ते पुष्कळ आहेत, त्यांची किंमत वेदांतील काव्यापेक्षां फार मोठी आहे, असे पार्जितरनें घेऊंवेळीं निभून सांगितलें आहे. ह्या ग्रंथामुळे 'वेदोक्त की पुराणोक्त ?' ह्या वादावर पुष्कळ प्रकाश पडून त्याचा ओव बदलून त्याला निराळेच वळण लागेल, असे मानण्यास बरीच जागा आहे.

चातुर्मास्य, तुकोवा व त्यांची टपाली

चातुर्मास्याचा इतिहास चमत्कारिक आहे. बौद्ध, जैन आणि ब्राह्मणादि पंथांचे परिमार्शक पुर्ये फालीं अखिल मारतात हिंडत. पावसाळ्याचे चार महिने कोटें तरे विहारात राहान. तेव्हां आसपामचे श्रावक जन त्यांचेकडे उपासनेस जात. पौर्णिमा, अमावास्या, दोन अष्टम्या हे महिन्यांतून चार दिवस उपोसथाचे ठरलेले असत. उपोसथाचा अर्थ उपोषण असा. वैष्णव पंथानें कैत्यावर ह्या चार निर्धाच्या ठेवजीं दोन एकादशा झाल्या. आपाढ शुद्ध एकादशीपासून तों कार्तिक शुद्ध द्वादशीअखेर चार महिने पावसाळ्याचें चातुर्मास्य जें हल्लीं प्रचारात आहे, तें भागवन काळापासून चालत आलें आहे. श्रावण पौर्णिमेला बौद्ध मिश्रना नवीन चावर बसवें देण्याचा किंवा ब्राह्मणांना यज्ञोपवीतें (जानवी) देण्याचा मोठा विधी असे. ह्या पुनिवेला पोवती, राखी, दोरे इत्यादि देण्याचीं किंवा घालण्याचीं जीं व्रतें वायकांत पसरलीं, त्यांचें कारण सापाचें विष बांधूं नये, स्वर्गीय परकीय असा भेदभाव राहूं नये, मुंदर अर्भकाना किंवा तरुण स्त्रीपुरुषांना दृष्टिदोष घट्टें नये, आपला माऊ आणि नवरा दीर्घायु व्हावे इत्यादि भोळ्या मावाचे तांत्रिक तोडगेच होत. ते महायान बौद्ध धर्मांतून किंवा प्राचीन शैव तंत्रमार्गांतून आले आहेत. पोटाळ-लेल्या साधु, गोसावी, मटें बगैरेकडून ह्याच चातुर्मास्यांत विनोदत वायकामुलंमध्यें अशा तोडग्यांना ऊन आणला जातो पण खऱ्या भागवत किंवा ब्राह्म धर्माला हे तोडगे विरोधक आहेत, हें तुकारामांनीं खालील अर्भगांत सांगितलें आहे.

बाली मिहस्थ पर्वणी । न्हाण्यां भटां झाली घणी ॥ १ ॥

अंतरीं पापाच्या कोडी । वरी वरी बोडी टोड दडी ॥ २ ॥

बोडिलें तें निघालें । काय पालटलें मांग व्हिलें ॥ ३ ॥

पाप गेल्याची काय खुग । नाहीं पालटले अवगुण ॥ ४ ॥

भक्ति भावं विण । तुका म्हणे अवघा शीण ॥ ५ ॥

प्रतें भाणि सोदगे येदुद्ध मतलयासाठीं करण्यान्ना तुकारामांना वीट होता. इतकेंच नव्हे तर धुद्र देवताचीहि माया तुमोवाजळ चालत नव्हती. त्यांना धुद्र म्हणणारे महापंडित व पदवीवर देखीक खालील देवांच्या नांवांवर राष्ट्रीय उत्सव आजकाल चालवीत आहेत. त्या सर्व देवांचा तुकारामांनीं किती रोड्डा निषेध केला आहे, तसा कोणी तरी लोकसंग्रहकते आज फरीत आहेत काय ?

नव्हे जावाई जोखाई । मायराणी मणायई ॥ १ ॥

पळिया माझा पंडरीताव । जो या देवांचाहि देव ॥ २ ॥

रंडी चंडी शक्ति । मय मांसारें भक्तिती ॥ ३ ॥

याहरव खेरेराय । रोटी मुटी सारीं देव ॥ ४ ॥

गणोरा विज्जळ । लाडू मोदकांचा काळ ॥ ५ ॥

हुंजा म्हैतासुरें । हे तो कोण लेवी पोरें ॥ ६ ॥

वेताळें फेताळें । ज्यो त्यांचें तोंड काळें ॥ ७ ॥

तुका म्हणे चिर्त्ता । धरा रत्नुमाईचा पति ॥ ८ ॥

ह्या चातुर्मास्यांत न्हाव्यां-भद्रांची की धणी होत आहे, ती चायकांदूनच नमून मतलबी भाणि राष्ट्राच्या नांवानें पोत पाजळणाऱ्या पदवीवरांवद्दूनहि ती होत असते. विशेषतः भाद्रपद मासात स्वतःच्या आयावहिर्णाचाहि उद्धार देशमकाच्या अव्यल आयाव्वात आता खंयरेच सुरू होईल. तुकारामाच्या धर्माच्या संताव्याचा धर्म म्हणून हांणारे महाराष्ट्र सरस्वतमक्त व संशोधक अलीकडे पुस्तके लिहून पोत मरात आहेत पण अशांचा मतलबसिंधु तुकाराम ओळखून काय म्हणतात तें पाह्याः—

ओनाम्याच्या काळें । खडे मांडविले बालें ॥ १ ॥

तेचि पुढें पुढें काई । मग लागलिया सोई ॥ २ ॥

रज्जु सर्प होता । तोंवरीच न कळतां ॥ ३ ॥

तुका म्हणे साचें । मय नाहीं बागुलाचें ॥ ४ ॥

राष्ट्रधर्माची कड घेऊन अलीकडील रा. भांव ह्यांच्यासारख्या सशोधमानांही तुकारामांना नाचें टाकिलें आहेत. वटसावित्रीला यमाचा बागुलबोवा टिमून ती भ्याली. तसे हे आजकालचे ओनामा पंडित मुख्यामानांना मिळून गणेशाच्या भजनीं लागले आहेत. तुकारामांवर टीका करून आपण विद्वान म्हणवीत आहेत. पण तुकाराम त्यांच्या धर्माचा बागुलबोवाचा धर्म म्हणत आहेत ! असल्या धर्माला खडे ठेवून मुलांना हिरोव विकविण्याप्रमाणेंच खऱ्या भक्तांनीं कमअसल टाकिले आहे. जांवर कळत नाहीं,

तोवरच टोरी सापाप्रमाणेंच भिवविते, असें तुमोवा म्हणतात. त्यावरून परिणत अवस्थेंत पंढरपूरची मूर्तभक्तिदेखील त्यांना अपुरी वाटली असावी, येरवीं पुढील अंमग त्यांनीं केला नसता.

मनोमय पूजा । हेचि पटीये केशी राजा ॥ १ ॥

घेतो कल्पनेचा भोग । न मानेचि साह्यरंग ॥ २ ॥

अंतरीचें जाणें । आदि वर्तमान खुणें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कुडें । कंठें सरे त्याच्यापुढें ॥ ४ ॥

मनोमय पूजा केशीराजाला पदीय म्हणजे प्रिय आहे, म्हणून तुकाराम शहरच्या रंगाला मानीत नाहीत. ते भक्तीच्या खुणेनें आदिवर्तमान ओळखतात. पण आम्ही इतिहाससंशोधक मात्र कौशल्यासारखे उकिरडाच उकरात आहांत ! नम्रता व भक्तिभाव ह्याशिवाय इतिहाससंशोधक काय, कीं सत्यशोधक काय, कोणीच होऊं शकत नाही !

चातुर्मास्याचें आणखी एक गुळचट लक्षण आहे, तें हें कीं, ह्या महिन्यांत जितके उपवास असतात, तितक्याच मेझबान्याहि असतात. त्यामुळे गोड्यानेपणा वाढला आहे. एकादशीची गुडघणी आणि द्वादशीची पुरणपोळी ह्या दोहोंवर हक्क सांगणारे इरीचे ह्या ह्या चातुर्मास्याचे दोघडीं लट्ट होतात; विनान्या वायणांच्या हाताला मात्र तेलान्या साटलाढून घेते पडतात ! जोशी त्रिज पास झाले त्यामुळे फार तर ग्रामजोशी नष्ट होतात. घरोघरी गोडावलेलीं पोटे पुष्ट होणार त्यांची काय वाट ? लहानपणीं मी एका माझ्या आईचे माहेरचे वेड्यांत गेलों होतो. तेथील कुलकर्त्यांचे घरी भावण मासांत रोद पुरणाचें जेवण विनचूक होत असें. सोमवार शिवाचा, मंगळवार गौरीचा, बुधवार लक्ष्मीचा, बुधवार विठ्ठलाचा, गुरुवार दत्ताचा, शनिवारी शनीसंतर्पण आणि रविवारी त्याचा बाप जो सूर्य त्याच्या नांवानें आराधना ! आवणांतील एकादशीच्या दिवशीं देखील वायनांना पुरण घालावेंच त्यांगे. वेड्यांत एकच जरी द्वादशाचें घर अगले, तरी बाहेर गावाहून द्राक्षण सवाप्णी आणावी लागत असे, आणि दुष्काळांतहि हा कुळाचार चालविणें भाग पडे ! असा हा चातुर्मास्यातल्या धुत्र दैवतांचा महिमा आहे ! तो वर्णन करण्यास द्राक्षण हरिताशशिवाय कोण समर्थ आहे ! पण तुकारामांनीं मात्र त्यांचे रानें मर्म बरील अमंगान अचूक ओळखले आहे.

चातुर्मासाच्या हा दुसरा महिना जेवळ मुक्तीची सावरीतल्या स्नेहानच दिसतो. वेड्यांनींल अमळीची बटुडनसमाजाला गूळ मिळतच नाही, मिळाला तरी त्याची चट नाही. त्यांना तो समाज तामावर तून राहून, शहरातील मुक्तीची स्नेहाचे सण आणि व्रतें मात्रीं करण्यापाठीं नून, ताडूळ, गहू, रुळ हे पदार्थ विपुल पुरविणाऱ्या कामीं चार महिने सारखा खाना खयत असतो. पेंतम्याऊ रोक दिवणा हा रानाउपमं आनखून, रानी गावांत राहून कथाकथनें, गोष्टळ, बगरणें, पोथीसारायणें, खान

आपला मोठा हुद्दाहीन असताना, पण तुकाराम आपल्या निर्माणांत घोगल्या रखाची प्रीती निरबितात तें पाहता !

घोटवीन लाळ मळजान्या हातीं ॥
मुक्ता आभ्युत्थित सांडवीन ॥ १ ॥
प्रहभूत कापरा होत अवे कोतनीं ॥
भाय्य तरी कृष्ण देवा ऐसा ॥ २ ॥
तीर्थ भ्रामकाभी भाणीन आळस ॥
कडू स्वरांवास करिन भोग ॥ ३ ॥
सांडवीन तपोनिघा अभिमान ॥
बाळ आपि ज्ञान रुजवीन ॥ ४ ॥
भक्ति भाग्य प्रेमा साधीन पुरुषार्थ ॥
प्रलीचा जो अर्थ निज देवा ॥ ५ ॥
धन्य म्हणवीन वेह लोकीं लोकां ॥
भाग्य बाग्रीं मुक्ता देखिल ॥ ६ ॥

पण ही सर्व प्रीती रा. भावे त्याच्यामरण्या सारखूनमळाला काय होय ! त्यांनीं आपल्या 'महाराष्ट्र मारखनाच्या' नव्या आवृत्तीच्या ३५, ८१, ३५, ९ पानांवर तुकाराम आणि रामदास त्यांच्या ध्येयांची नुस्न्या करून १२ कळमांत तुकारामांची निंदा व रामदासाची स्तुति केली आहे, ती त्यांच्याच शब्दांत अशी आहे.

- १ तुकाराम मंथारांत गुरफटला : रामदास विरक्त !
- २ तु. संकटें डोळ्यांत सांगतो : रा. बहि काटीत नाही !
- ३ तुकारामाला शेवटीं काळजी वायवीची : रामदासाला शिवाजीची !
- ४ तु. अढाणी : रा. आचार्य !
- ५ तु. राजकारण नाही : रा. मुलही !
- ६ तु. लंगोटीची आवड : रा. गाढवाचा तिरस्कार !
- ७ तु. पंदरीपलीकडे गेला नाही : रा. हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत ११०० मड स्थापिले !
- ८ तु. ठेववादी खुलसट : रा. प्रयजशास्त्री बीर !
- ९ तु. परंपरेंत रुतलेला : रा. नव्या वाटा पाडिल्या !
- १० तु. शिष्यांवर दाव नसे रा. खरमरीत गावन करी !
- ११ तु. जगाला उपदेश : रा. महाराष्ट्रापुढें जग अस्य !
- १२ तु. रानातल्या दळकुठ्या : रा. चे ध्येय " महाराष्ट्रानें आनंदवनांत सिंहा-
मनावर बसून चांडाळ बडवावे "

असत्या सत्यशोधोपुढें भागवतधर्मानें काय रडावें ! वरील अभंगांतील कुठें तुकोवारायाची प्रौढी, कुठें असलें हें इतिहाससंशोधन ! जुन्या खेडवळ ब्राह्मणांची चातुर्मास्यांत चंगळ, तर नवीन नागर ब्राह्मणांची शहरांतून नित्य दिवाळी ! तुकाराम प्रत्यक्ष ब्राह्मणान्यालाहि लाळ घोटावयाला लावीत आहेत, तर हे भटजी आजकालच्या ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाचा कोळसा उगाढून त्याचा टिळा प्रत्यक्ष तुकारामांच्याच कपाळाला लावूं पाहात आहेत ! म्हणूनच आपल्या अनुयायांस अगदी शेवटला उपदेश खालील अभंगाचे द्वारा करून तुकाराम हा हतभागी देश सोडून गेले !

ऐका ऐका भाविक जन । कोण कोण म्हाल ते ॥

तार्किकांचा टाका संय । पांडुरंग स्मरा हो ॥

नका शोधूं मतांतरे । नुमगें खरें घुडाल ॥

कलीमध्यें दास तुका । जातो लोकां संगत ॥ १ ॥

कौलिकता हाच आत्मीय शिक्षणाचा पाया

वर्षा शिक्षण परिपटत त्याचा विचार व योजना शाळा ते केवळ पोटाशी धिपण होय. ते महत्वाचे नाही असे नाही, पण पोट म्हणजेच मनुष्य नव्हे. पोट भरलं की सर्व मपलं असे नसून, उलट पोट भरल्यावर मानवी जीवित मुरु होतं त्याचा आज विचार करणे फर्मेव्य आहे. श्री गिस्तांनी बर्णिलेव्या दहा धन्यावस्था (Beautitudes) उद्बोधनाचे वेळी वाचण्यांत आल्या त्यांचे संपादन म्हणजे आत्मीय शिक्षण होय. ते प्राचीनकाळीं गुरुकुलांतून देण्यांत येत होतं असे सांगतात. त्या कुलांची कौलिकता कोणत्या दर्जाची होती हे पाहू. ही कुलं निविड अरण्यांत असत. आजच्यासारखी गर्दीची ग्रहरे प्राचीनकाळीं मुळीं नव्हतीच. जीं त्या वेळीं होती, त्यांच्या उपाशीपामनाहि हा श्रद्धेिकुलं दूर असत. ह्या कुलांत ऋषीबरोबर त्याची पत्नी किंवा पत्नियाहि असत. त्याची सेवा शिष्यांना अगदीं घरच्याप्रमाणे करावी लागे. ह्या घराच्याचा मोठा द्रष्ट परिणाम निरनिराळ्या ठिकाणांहून आलेल्या श्रामिर्तांवर कळत न फळताह घडत असे. शिक्षण देणें हे सरोवरें आईवार्थचेंच काय. अगदीं प्राचीन काळीं आईवार्थचेंच हे करीत असले पाहिजेत. पुढें ज्ञानज्ञा समाजाची घटना विरुद्ध होत चालली, तसतसा धर्मविभाग अवश्य होऊन, आईवार्थांची जागा शिक्षणापुरती गुरु व त्याच्या पत्नीकडे गेली. तरी शाळांचें घरगुती स्वरूप कायमच राहिलें. मात्र एक व्यंग राहिले, तें हें की शिष्यवर्गांत मुलींना स्थान मिळेनासे झालें. त्या आईवापाकडेच राहून, चूल, मूळ, दूध-दुभतें, जळण-काढक बगैरे हस्त व्यवसायांत बाकव होत असल्या तरी विचार-व्यवसायाला त्या मुकल्या. इतक्या कीं, पुरुषांप्रमाणें विज्ञानांत व अध्यात्मांत क्रियांना गतीच नाही; व ब्राह्मणादि

बरेपट बरोच्या मित्रांशि 'जातीनें' अथवा वर्णाने शूद्रच असा समज घडायला. स्त्रियो वंद्या तथा शूद्राः स्तेपि यांति परां गतिम् । हा गीतेचा उदारभावहि गीते-पूर्वीचा अनुसार भावच प्रकट करितो. गीतेचा हा उदारभावदेखील दुसऱ्या राणीच्या जाहीरनाम्याप्रमाणें पोळळ आर्शावांटेच टरला. कारण मनुस्मृतीसारख्यांनी अधिकृत हातांनी तोहि काढून घेतल्या; आणि होतां होतां ही पूर्वीची गुरुकुलेहि बंद झाली. शेवटीं वैचारिक शिक्षण म्हणजे केवळ ब्राह्मणांचाच निराशी हक्क झाला. क्षत्रियांना त्यांत वर्गीयगा आणि वैश्यांना अज्ञातप्रमाणें स्वधेपणा वाटूं लागला ! पण अभ्यास म्हणजे केवळ पोट भरण्याचा धंदो झाला. आणि स्वऱ्या शिक्षणाचें दिवाळें वाडलें !

पाश्चात्य देशांत मध्ययुगांत ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, सालामांसा दंगरे गुरुकुलें निघालीं. पण तीं सन्याशांनीं काढलीं होती. त्यांत स्त्रियांना शिष्य म्हणूनच नव्हे तर गुरुपत्नी म्हणूनहि शिरसव नव्हता. माईला आत्मा नाही. स्त्री म्हणजे एक मानवी गाय हाच समज तिकडेहि होता. त्या शतकाचे आरंभो हिं प्रवचन करणारा ऑक्सफर्ड येथें शिक्षित होता. तेन्हां स्त्रियांची कॉलेजेन् ऊर्फ हॉल होती. पण त्यांना पदव्या मिळणें अशक्य होतें. त्यांना पास झालेल्यांना पदव्या मिळायच्यात असा विचार थोड्या दिवसांपूर्वी पुढें आला होता तेन्हां पुरव विद्यार्थ्यांनीं इतका गिटा केला की कॉलेजच्या विडक्यांना एफहि ताबदान राहिले नाहीं, असें कळलें. पास झालेल्या विद्यार्थिनींच्या भग्न आघाच जणूं त्या वक्याने पाहिल्या ! ऑक्सफर्डमध्ये अंशतः तरी तेन्हां शिक्षणान कौत्सिका दिसली. पदव्यांत असहकार असला तरी प्रत्यक्ष शिक्षणात कांही अंशी सहशिक्षण होत होतें. अभ्यासक गृहस्थाश्रमी होतें. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या पत्नीच्या व सर्व कुटुंबाच्या सहवासाचा इष्ट परिणाम तरुण विद्यार्थ्यांचेर घडत असलेला स्पष्ट दिसला. फार काय, वर्षातून दोनदां सुटी सुरू होण्यापूर्वी, वार्षिक पदवीदान समारंभाचे वेळीं आणि Eight's week म्हणजे आइसीस नदीवराल बोटीच्या शर्यदीचे वेळीं ऑक्सफर्ड शहरां विद्यार्थ्यांच्या स्त्री नातल्यांचा मोठा ग्रामाजिक मेळा भरविण्यांत येत असतो. त्या वेळीं तरुणतरुणींचा गोड मिलाफ फार फलदायक होतो, त्यांत सशय नाहीं. त्या वायतींत युनिटेरेमन् मेचेटर कॉलेज्वांतील ग्रामाजिक जीवित केवळ आदर्शभूत आहे. कॉलेजचे विद्यार्थी फार तर १५-२० च असतात. त्यांना अध्यापक ५-७ ! त्यांच्या आयका, बहिणी, मुली त्या सर्वांचीं तेंपीच प्रौढ विद्यार्थ्यांचा हमेशा संधंघ येतो. अध्यापकांचे घरीं पालीपाळीनें सर्व विद्यार्थ्यांना चहाचें अगत्याचें आमंत्रण असतें. दर रविवारी कॉलेजचे देवळांत जाहीर उपासना असते. शिवाय प्रत्येक टर्ममध्ये एक सामाजिक समेलन असतेंच. ह्यामुळे शाळा म्हणजे सुटतीचा कैदखाना नव्हेत मुघारून वाढविलेलें कुटुंब हा अनुभव विद्यार्थ्यांना बरेचवर येतो. ह्यामुळेच येथील विद्यार्थी भावी पाळकपणाच्या जबाबदार वृत्तीला पात्र होतात. तें असो.

आमचेकडे काय चाललं आहे? आमची कॉलेज म्हणजे विद्यार्थ्यांची बिल्डिंग. वमनीगटं म्हणजे घोड्यांच्या पाता. प्रोफेसरांच्या वायका असतात. पण, त्यांच्या गोठ्यांत गाईहि असतात. विद्यार्थ्यांमधून दोन्ही सारख्याच दूर. विद्यार्थिनी बसतीगटं एका कोन्यांत त्याजून बगल्यासारखी त्याच आवारांत असतात. पण त्यांच्या रस्त्यावर दकडून विद्यार्थ्यांना येण्याजाण्याला सक्त मनाई आहे अशा ठळक पाट्या लटकत असतात. बंगू इतरांना मोनळीच! मग विचारल्याना घोडा बोटून मिळणार! दुधाची तहान ताकावर भागविण्याकरिता हे कपनशिवा ग्राणी - मुलं मुली - रेस्योरंट व मिनेमांत घुसतात. मग नवप्रतवाट दोकळतो! त्याचें कारण "उच्च" शिक्षणाचा पाया शुद्ध नाही हेंच. आई जेवू घालीत नाही, वाप मोक मागू देत नाही, अशी अनवस्था होते. पुढट्या उपदेशाने पोट करं भरणार! खाल उपाय काय? उपाय उपाय व सोपा आहे. पुरुषविद्यार्थ्यांबरोबरच स्त्रीविद्यार्थ्यांचें शिक्षण झालें पाहिजे. तें हल्लीं कसेंयमें अंघतः चाललं आहे. मनापासून व पूर्णपणें, प्रवाहानें नव्हे; जाणून-मुजून जबाबदारपूर्वक चाललें पाहिजे. सहशिक्षण ही शिक्षणमात्राची आवश्यक शर्तच आहे. येथे टाळाटाळी काय उपयोगाची? आईवापांच्या घरी ज्या साहचर्याने मुलां-मुगींना भाववपणा येतो, तोच भक्ति कृदात्मनेनं, दशतेनें, विशेषतः सहानुभूतीनें अध्यापकांनीं आपल्या संस्थानून आणिल्ल पाहिजे. पण भाववपणा मानुषित्वनाशिकाय कसा येणार! भावशिक्षण रद्द नाही, ज्ञानशिक्षण कड नाही. पुरुषांचें शिक्षण पुरुष चालवितात. तसेच स्त्रियांचें शिक्षण चालविण्याकरितां कांहीं स्त्रिया एम. ए., बी. टी. टी. डी. चे सन घालून दिमाखानें पुढें येत आहेत. पार ठीक. पण हा अर्धवटपणा पूर्वीं एकाथी होता तो आतां दोहोपडीं झाला. दोन निम्मे एक गणितंत होतो तसा शिक्षणांत कसा होईल! आंकेडे निर्ब्रवि व मानीव आहेत, तसे मातवी आहेत. नव्हत तेंयें दोन अंक म्हणजे एक पूर्ण अंक ऊर्फ धडक तयार होतो. म्हणून सहाय्यनाबरोबर सहाय्यापन आवश्यक आहे.

शिक्षकाची पत्नी म्हणजे दिकलेली बी. टी. पाहिजे असें नव्हे. ती नखलेलीच बरी. ती सहानुभूतीची स्त्री असली कीं पुरे. चकिलीच्या बेचाला चकिलेण, डॉक्टरांच्या घेयाला डॉस्टरीण पाहिजे असं नाही. पण शिक्षकाला त्याच्या पत्नीच्या साहचर्याची आवश्यकता आहे. शिक्षण कौलिकच पाहिजे. एरवीं शिक्षणाला हल्लींप्रमाणे गिरणीचें स्वरूप येतें. आम्ही खातां ने तांदूळहि हातानें सडावेत, नाहीतर त्यांतील कस व गोडी जाने, असें गांधी म्हणतात. पण विद्यार्थ्यांची गोडी व कस पार पिळून निघत आहे. ती वाचविणारा गांधी कधीं येणार? विश्वविद्यालयांनून मानुष्याचें माध्यम पाहिजे असे इतर ओरडतात. पाहिजे हें खरेच. पण जेथे माताच नाही, तेथें नुसता भापेचा कोण अडाहास! मातेनें मापा येईल, कां मापेनें माता येईल! झाला म्हणजे कुडुब

होईल, त्या दिवशींच राष्ट्र म्हणजे बृहत् कुटुंब, तेव्हांच स्वराज्याची पोळ बडबड थांबेल !

हे शिक्षणावरील विशेष आणि मूलभूत विचार आज प्रकट करण्याचे कारण की येथे पुणे शहरातील तीन निरनिराळ्या वसतीगृहांतील पुरुष विद्यार्थी, आणि प्रार्थना-समाजाच्या मताची चार निरनिराळी कौटुंबिक उपासनामंडळे सवे दिवसभर धर्म-साधनासाठी जमली आहेत. पुरुषविद्यार्थ्यांप्रमाणे तितकींच स्त्रीविद्यार्थ्यांच्या वसतीगृहाची सोय अद्यापि कोणी करीत नाही हे मोठे दुर्दैव. आणि जरी तरी सोय झाली तरी त्यांचा सहयोग होण्याचे दिवस अजून आले नाहीत. अशी सहवसतीगृहे झाली तरी, त्यांच्यावर दिवसरात्र देखरेख करणारे गुरु व गुरुपत्नीचे टांपत्य आपल्या प्रेम-पंखाखाली आत्मीय शिक्षणाचे काम करू लागल्याशिवाय धर्मशिक्षणाच्या चलाना ज्या अलीकडे चालल्या आहेत त्या अगदी व्यर्थ आहेत. असे कधी होईल तेव्हा होवो; तूत ही गृहे थ ही उपासनामंडळे त्यांचा परस्पर परिचय व्हावा, स्नेह बाढावा, आणि सर्वांचे एक जिवंत जाग्रत आभियं कुल व्हावे, हा पवित्र हेतूने आजचे हे संमेलन भरविण्यांत आले आहे. लहानयोर स्त्रीपुरुष आज जवळ जवळ २०० चा जमाव हा (कम्युन कॉलेजजवळील) टेकडीवर उघड्या हवेत जमला, ही मोठ्या माग्याची गोष्ट आहे. विश्वधर्माचा हा विजय आहे. तिसरे ग्रहरी संगत-समा होईल त्यात काही तरी निश्चय करून पुढील वर्षी सहकार्य मुरू व्हावे, म्हणजे बरे.

पूर्व बंगाल्यांतील अस्पृश्य वर्गाच्या उच्च शिक्षणाची प्रगति

भारतीय निराश्रित साक्षरारी मंडळाची स्थापना झाल्यावर मला आयल्या ब्राह्म समाजाच्या सचरीयर बंगाल्यांत सन १९०८ चे सुमारास एकदां जायें लागलें. अर्थांत मला तेथें टिकटिकाणीं “अस्पृश्यांच्या” आपत्तीबद्दल व्याख्यानें द्यावीं लागलीं. तेथील ब्राह्म समाजातील कोहीं समासदांनीं लोच इकडील आपल्या मिशनच्या धर्तीवर तिरडे झाळा काढल्या. प्रथम प्रथम ह्या कामाचा आमच्या मिशनचा संबंध होता. पण तिकडील कार्याचा अंतर्भाव स्वतःच ब्राह्म समाजाच्या इतर सामाजिक कामांत करावा लागला; त्यामुळे आमच्या ह्या अग्नित भारतीय मंडळाशी त्या कामाचा दमरा संबंध आम्हांला तोडावा लागला. तरी पण मी जेव्हां जेव्हा बंगाल्यांत जाईं तेव्हा तेव्हां तें काम मुद्दाम पाहून येईं. इ. स. १९२३ सालीं मी बंगाल्यात गेल्यावेळीं जेथोर आणि खुन्ना जिल्ह्यातील आमच्या कोहीं हायस्कुलत राहून तीं नीट तपसून आले होते. गेल्या वर्षी ऑगस्ट महिन्यात याधारण ब्राह्म समाजानें ‘बाल सनातन हिंदुस्थानांत स्थापन होऊन १०० वर्षे पूर्ण झाली’ म्हणून बंगाल्यांत विशेषतः कलकत्त्यात एक अपूर्व महोत्सव जेला. त्या निमित्तानें पूर्व आणि उत्तर बंगाल्यात एक मोठे प्रचारक दळ कटपट्यात आले होणे. ते काम मजकरीं आलें म्हणून मी विशेषतः ज्या नेह्यांतून “नामगूद” नांवाच्या अस्पृश्य वर्गाच्या शाळा व इतर प्रगल्भ कामे चालतां होती तेथे हे दळ नेले. त्या वेळीं आज सुमारे २० वर्षे चाललेल्या ह्या शिक्षणविषयक कामाची प्रगति झाली आहे, हें मला मध्य पाहण्यास मिळालें.

मुंबईकडील आणि बंगालकडील कामांत हा एक विंगत परक आहे की, मुंबईकडे आमची सर्व कामे ह्या मिशनरून्नांच प्रत्यक्ष होनात. पुणे शाखेतच मात्र कमीतच व प्रत्यक्ष काम करणारी "अस्पृश्य" वर्गाच्या समाजवादींची बहुसंख्या आहे. अलीकडे तर त्यांचीच मतांही चालू आहेत. तरी अद्यापि इकडील मिशनमध्ये प्रत्यक्ष "अस्पृश्य" वर्गाच्या होतकाम पुढाऱ्यांनी म्हणण्यासारखे लक्ष घेऊनिलेले नसावे अंग मोडून काम करीत असण्याची दिग्गज नाही. ज्यांच्यात उच्च प्रसार आढळतो. पूर्वीपासूनच निरुद्धील सर्व शाळा आणि इतर कामे "अस्पृश्य" वर्गातील फाटल्या व चालविलेल्या आणि ब्राह्म समाजने त्यांना तसे करण्यास प्रेरणा व राय केले. ह्या परकाचे कारण हेच की, तिकडील नामगुढांची स्थिति इकडील मांगांनून पुष्कळच उच्च दर्जाची पूर्वीपासूनच होती. डॉम, पोड, होरी घौरे इतर गरीबरीच असत व वर्गाची स्थिति नामगुढांपेक्षाच नव्हे तर आमच्या महारमांगांनून अद्यापि किती तरी अधिक गरीबरीच आहे. दक्षिण हिंदुस्थानांत विल्व, तिर्या, एजवा नांवांच्या अस्पृश्यांची स्थिति ज्याप्रमाणे इतर 'अस्पृश्यांनून' पुष्कळ सुधारलेली आहे, त्याचप्रमाणे बंगालच्या नामगुढांचा प्रसार आहे. दक्षिण विल्व, तिर्या दगैरे परत्या, चिहमा घौरेना जसे अद्यापि राहून घेत नाहीत व इतर बरेच वर्गाप्रमाणेच ह्या गरीबांना नियमपणानेच वागवितात, त्याचप्रमाणे नामगुढांहि हा भेद पाळतात. फार काय आगरी मुंबई इलाख्यात जेव्हा प्रथम कामाला सुरुवात केली, तेव्हा चांमार, दोर, घौरेंनी स्वतः बरेच समजूत आमच्या मिशनचा फायदा घेण्यास बरेच आडेबंदे घेतले. बहुतेक महारच शाळांनून व शोधगांनून येत, आणि तेहि मांग, भेगी ह्यांच्याशी समानतेने वागण्यास कां कुं करीत. अजून तरी मिशनकडे सर्व 'अस्पृश्यांचे' पूर्ण लक्ष न लागण्याच्या अनेक कारणांपैकी, ह्या अस्पृश्य वर्गातील आपसातील जातिवेदच एक मुख्य कारण आहे, हे मिशनबाहेर राहून नीट ध्यानांत धरणे शक्य नाही. असो.

हा प्रांतिक जातिभेदाचा परक कसाहि असो, बंगाल्यांत विशेषतः पूर्व बंगाल्यांत आज नामगुढांच्या उच्च शिक्षणाची जी इराद्याने प्रगति चालली आहे, त्याची दुसरी कारणे म्हणजे बंगाल प्रांताचे शिक्षण खाते व बलकृष्ण युनिव्हर्सिटीचे लोकप्रतापादी धोरण ही दोन मुख्य होत. शिक्षणाचे दर्शन, मग ते प्राथमिक असो वा उच्च असो, बंगाल आणि मद्रास हे दोन्ही प्रांत मुंबईच्या विपरीत तरी पुढे आहेत. त्यातल्या त्यांत मुंबई युनिव्हर्सिटी ही स्त्री शूद्रांच्या बाबतीत तरी फार ओढग्रस्त आणि मागासलेली आहे. उच्च शिक्षण महाग आणि दुर्मिळ करण्यांत तिचा हातखंडा ! अस्पृश्यांना व स्त्रियांनाच काय पण जंगली जाती, गुहेगार जाती, किवहना आषळे, वडिरे, मुके ह्यांनाहि ब्राह्मणा-ट्रिक कुशाग्र बुद्धीच्या पुरुषाबरोबर एकाच जातींत भरडण्याची ह्या युनिव्हर्सिटीला खोद लागली आहे. ती जारंपर्यत "अस्पृश्यांची" निराळी हायस्कुले इकडे नियम शक्य नाही.

मद्रासमध्ये स्त्रियांकरिता वेगळी कॉलेजे आहेत. काही तर स्त्रियांनीच चालविली

आहेत. मद्रासकडे पडदा नाही, तसेच बंगल्यांत जातिभेद तीव्र नाही. पूर्वी बौद्ध धर्म आणि आतां वैष्णव, व अलीकडे ब्राह्म समाजाच्या जोराचा परिणाम तेथें झाला असल्यामुळे ठांभणेकडील भयानक असह्यदयतेच्या गोष्टी बंगाल्यांतील नामशूद्रांनाहि अरेविअन नाइट्स्प्रमाणेच सहज विश्वासार्ह वाटत नारांत. अशा अनेक कारणांमुळे, विशेषतः पूर्व बंगाल्यांतील नामशूद्रांनी, आता शिक्षणांतच नव्हे तर इतर बाबतींतहि आपले पाऊल सारखे पुढे चालविले आहे. तशांत नामशूद्र हाच तिकडील कुणबी वर्ग मुसलमानांच्या पूर्वी आणि मुसलमान रिआमतींतहि त्यांची लष्करांत फार भरती होत असे. आतां हि हिंदु-मुसलमानांच्या मारामारींत नेमळे आणि चळवळे हे दोन्ही प्रकारचे बंगाली नामशूद्रांनाच घरण येतात. मुसलमान तर ह्यांच्या कधीच घाटेला जात नारांत. हे नामशूद्र भोड्याच घातफांपूर्वी बौद्ध धर्मिय होते. ही सर्व पूर्वपीठिका आठविल्याम खानील कोटकांतील आंकडे पाहून आश्चर्य वाटण्याचे कारण उरणार नाही.

पूर्व बंगाल्यांतील नामशूद्रांचे उच्च शिक्षण [हायस्कूल]

नंबर	स्थापनेचे वर्ष	टिकण	बिल्हा	मुलींची शाळा आहे की नाही	विद्यार्थ्यांची संख्या	कुल्ले संख्या	शेरा
१	१९१८	मशीहाय	जेडोर	आहे	१५०	१०	पारिले.
२	१९२६	सचीदाहा	खुलना	"	१५०	१०	१० मोफत पाहिले.
३	१९२८	"	"	नाही	७०	७	
४	१९११	गोपिन, पुर	फरीदपूर	"	१७०	११	
५	१९२८	बोचटाली	"	"	१००	९	
६	१९२१	मलिखाली	बरीगाल	"	१२५	१०	
७	१९२१	दिगिर जात	"	"	१००	१०	
८	१९२४	श्रीरामसाठी	"	"	१००	९	
९	१९२२	चदकाठी	"	"	२००	११	
१०	१९२१	कुरांभाना	"	आहे	१५०	१०	पाहिले.
११	१९२४	आगाइतका	"	नाही	२००	११	
१२	१९२५	श्रीमनकाठी	"	आहे	१२५	९	
१३	१९२६	औराबुनिया	"	नाही	१००	९	

ह्या आंकड्यांत मुलींची सगल्या टिकेला नाही. दिनाय सचिदाहा शाळेंत श्री बोडिंग ४० मुलांचे आहे, तसे सर्वत्र नसले तरी ह्या सर्व खेड्यातून जेवण व राहण्याची सोय जवळच असते.

ह्या तेरा हायस्कूलांची माहिती केवळ पूर्वे बंगाल्यांतील चार जिल्ह्यांतील आहे. ह्याहून अधिक शाळा व मिडल स्कूल्स किती तरी आहेत. ही सर्व निव्वळ नामशृंगी आपल्या हिमतीवरच चालविण्या आहेत ! पैकीं चार ठिकाणीं तर मी स्वतः जाऊन राहिलों आहे. अर्थात् यांना आमच्याकडे 'हाय स्कूल' म्हणजे उंच शाळा कोणीच म्हणणार नाही. पत्र्यांची बाबरांतून एक पडळ बांधली आणि सुमारे शंभर मुलें जमविलीं कीं झाली हायस्कूलची तयारी ! ३० पासून ६०-७० पर्यंत पगारावर ८-१० मास्तर स्वजाणीयांतून सहज मिळतात. त्यांत तीन चार तरी ग्रॅज्युएट असतातच, एलएल. बी. चा अभ्यास करणारा एखादा पोक्त अनुभवी हेडमास्तर होतो. आसपासचीं ५-१० ग्वेड्यांतून अर्धवट इंग्रजी शिकलेलीं मुलें जमतात. कोणी जागा, कोणी पत्रा, कोणी लांकडे, कोणी टेकळें देऊन कमीटीचे सभासद होतात. सद्ग्रामसलत, पैसाची जुजवी मदत आणि देखरेख करण्यास ब्राह्म समाज तयार आहेच. मॅट्रिकची परीक्षा पास झाली कीं, त्याला प्रवेश द्यावा; ह्यापेक्षां युनिव्हर्सिटी अगर विद्याव्याप्तें उगीच त्याच्या मागे कांही भगमग लावीत नाही. आमचेकडे हायस्कूल म्हटलें कीं, निदान एक लक्षाची काळ्या दगडांची उंच इमारत पाहिजेच. अर्थात् हेडमास्तरनें ह्यासाठीं तरी घूट, पाटलेण, आणि शिळीमिळ्याची कोर्काचें प्रदर्शन केलेंच पाहिजे. ह्या बहिरंगाप्रमाणेंच शिक्षणाचा आंतील साज सजवाचा लागतो. अलीकडे तर अमुक एबडी लॅबोरेटरी आणि तमुक तेषडी लायब्ररी दाखविल्याशिवाय युनिव्हर्सिटीकडून हायस्कूललाच प्रवेश मिळत नाही. मग विद्यार्थ्यांना कोण पुसतो ? विद्यार्थ्यांसाठीं विद्यालय नमून विद्यालयासाठींच जेथें विद्यार्थी जमतात, तेथे विद्यालयाची इजत आणि विद्यार्थ्यांच्या पालकांची ऐपत ह्यांमध्यें ऐहिक कोणताच संबंध नसल्यास काय नवल !

निव्वळ शिक्षणाच्या ग्योल दृष्टीनेंच पाहूं गेल्यास बंगाल्यांतील अशा हायस्कूलांतील शिक्षण पार कमी दर्जाचें दिसतें हें मला कबूल केलें पाहिजे. पण एक लाखाच्या उंच इमारतींतले शिक्षण ह्या एक हजार रुपयांच्या शोषडीपेक्षां शंभर पटीनें अधिक अग्रेसर खास नाही. शिक्षणाचा उपभरणांशीं संबंध कमी आणि शिक्षकांच्या दर्जाशीं आणि त्यांच्यात च शिष्यात जी सहानुभूति असणार तिच्याशीं अलगत जास्त. ही दुसरी मिळत न म्हणजे सहानुभूति मला ह्या शाळांतून विपुल दिसली. आमच्या इकडच्या हायस्कूलच्या राजमहालान एखाद्या भोकरवाडीतले पोरंगे गेलें तर पहिल्या दिवशीं तें भेटून जातें. टिकून राहिलेच तर सहामाही परीक्षेच्या कोन्या कागदांचाहि खर्च त्याला न घेण्यामुळें त्याला ह्या नाद सोडावा लागतो व शिष्य-शिक्षक नातें कमी सांगावें नितके अधिक बरे.

बांग बर्गोतील ही प्रगति पाहून मला सर्व बाजूनीं समाधानच झालें, असे म्हणवत नाही तरी सधेच्या व इतर दर्शनी बाजूनीं नामशृंगी ग्रॅज्युएट सामान्य बंगाली ग्रॅज्युएटमारखाच दिसतो, हे खरें. असे शेंदोनशें तरी ग्रॅज्युएट आमच्या इकडे मराठ्यांना

आढळतात. तसेंच तिकडे नामशुद्धांत आढळतात. पण आमच्या इकडे शिवाजी मराठा हायस्कूल हे एकच एक सान्या इलाख्यांत मराठ्यांनीं चालविलेलें तर तिकडे चारच जिल्ह्यांत १२ हायस्कूलें मला दिसली. आमच्या ह्या हायस्कूलांत सर्वे शिक्षक मराठे नाहींत. ते कधीं मिळतील तें सांगवत नाहीं. पण तिकडील झालेंत बहुतेक सर्वे नामशुद्ध !! एकंदरींत इकडील मराठ्यांपेक्षां उच्च शिक्षणांत तिकडील नामशुद्धांची स्थिति बरी म्हणविते आणि ही सर्वे धांव गेल्या वीस वर्षांत त्यांनीं मारली हे विशेष !

महाराज शिवाजी आणि 'महात्मा गांधीजी'

गेल्या तीन शतकांत आमच्या ह्या दृढमायी हिंदुस्थानांत दोन लोकोत्तर पुरुष निर्माण झाले, ह्यावरून जगाच्या इतिहासप्रभावळीत ठेवण्यासारखी पुरस्कर्ते पैदा करण्याची आमच्या देशाची शक्ति

नष्ट झाली नाही, हे आम्ही निरभिमानपणे व केवळ आध्यात्मिक दृष्टीनेंहि म्हणू शकतो. ही रत्ने म्हणजे पुण्यश्लोक श्रीशिवाजीमहाराज आणि पूज्यपादारविंद महात्मा गांधीजी होच होत ! ह्या दोघांच्या चरित्रांची तुलना, आम्ही त्याचे व्यक्तिचित्रण गोडवे म्हणून करीत नाही तर त्यांच्या मननीय चरित्रांत इतिहासाची पुनरावृत्ति तर झालेली दिसत आहेच पण मानवी समाजाच्या इतिहासांत विशेषतः राजकारणांत अलीकडे आद्याजनक युगांतर होऊं घातलें आहे, आणि त्यांत आमचा जुनापुराणा देश पुढाकार घेत आहे अशा श्रद्धालु समजुतीनेच आम्ही ही तुलना करण्याचें घाडस करीत आहो. ह्यांत कांहीं दोष घडत असेल तर त्याबद्दल आम्ही पूर्ण जबाबदार आहो. तुक्तेच प्रिन्सिपॉल गो. चि. माटे ह्यांनीं श्रीशिवाजी आणि नेपोलियन यांच्यामध्यें 'मवयुग' मानितात ओसरती तुलना केली आहे; पण तिच्यांत आम्हाला विरोध आध्यात्मिक दृष्टि दिसली नाही. अंम म्हणण्यांत रा. माटे याच्या उलट कमत्या तरी आक्षेप घेण्याचा आमचा उद्देश मुळींच नाही. मात्र दोन दुमाणी चरित्रांमधेंही आपल्या अभिप्राय व्यक्त करताना त्यांतून श्रीशिवाजीचें चरित्र वाजवीपेक्षां जास्त उदावदार चढविण्यांत आलें आहे, असा जो ध्वनि रा. माटे यांनीं काढला आहे तो सर्वसमन होईलच हे पांहीं सांगत नाही. प्रो. जदुनाथ सरकार मोंगळी ऐतिहासिक उपकरणांना कळी पडले ही जरी संज्ञा रा. माटे यांना आली तयेंच म्वतः माटेसाहेबहि आपल्याच जड तर्कवाश्या कळी पडले नमनीत

क्यावरून ! अशी रंगीत कोणाकडे आल्यास ते रागावणार नाहीत अशी उमेद आहे. आम्ही स्वतः श्रीशिवाजींचे किंवा गांधीजींचे पूजक मुळीच नाही. अवतारवादापासून रा. भाटे यांच्यापेक्षाही चार पायले जमत दूर आम्ही आहो. तथापि आज जी आम्ही अत्यमनीने तुलना करीत आहो. ती केवळ टीसणूक नवून त्यांना आम्ही थोर समजतो त्यांच्याच नव्हे तर त्यांच्या मानवी थोरपणामुळेही थडेनेच आम्ही करीत आहो. हेहि आम्हांत कबूल करणे माग आहे. नेपोलियन जगजेता होता म्हणून श्रीशिवाजी हा त्याच्यासारखा जगजेता होता असे म्हणण्यांत आम्ही महाराजांच्या नीट ओळखले असे आम्हांला तरी कधीच वाटणार नाही. ज्या मनुष्याने स्वतःला जिंकले नाही, त्याने आपली दहा उमे जिंकली तरी त्याचे आम्हांला काय ! असल्या बहिर्मुख जगजेत्यांनी मानवी इतिहासाला वाजपुरीत जे खेळे काढले तेवढेच पुरे आहे. त्याची कडेबाजी करणे ही अत्यंत घातक मूर्तिपूजा ! प्रश्न हा आहे की श्रीशिवाजीने स्वतः आपल्यास जिंकले होते की नाही ! आम्हांला वाटते त्यांच्यात आमजय होता. म्हणूनच त्यांना इतर जय मिळाले इतकेच नव्हे तर रा. भाटे यांनीच निद्रा केल्याप्रमाणे आज परकीय किंग्डम स्वकीय इतिहासकारावरहि महाराज दिग्विजय मिळवू लागले आहेत, म्हणूनच तर आम्ही त्यांना पुण्यश्लोक म्हणू आहो ! महात्मा गांधी मत्स्याग्रही व सयमी आहेत पण त्यांना आपल्या कामगिरीत अद्यापि यश यावयाचे आहे. श्रीशिवाजींना ते यश येऊन आज अडीचशे वर्षे झाली. (त्यांच्या मागील दिवस्यांना ते घालून आज दोन वर्षे झाली, त्याचदल रा. भाटेहि हळहळत आहेत हा माग वेगळा.)

महात्मा गांधी परकीयांचे किंग्डम कोणाचेहि द्वेष्टे नाहीत. पण महाराजहि नव्हते. — त्यांना त्या वेळची राज्यपद्धति उलथून पाडावयाची होती, ती कोणाची भीड न ठेवता, प्रत्यक्ष आपल्या गुरूची किंवा बापाची तमा न ठेवता त्यांनी पाडिली. तेव्हा कांटे भारंभार दक्षिणा घेऊन देवगणानांनी त्यांना पुढाचे आजीवांद दिले ! (काहीतर अद्यापि यावयाला तयार नाहीत हाहि माग वेगळाच !) पुढील वेळी मुसलमानी दुश्मन त्यांचे हाती लागले असता त्यांना जिवानिशी सोडले, व आपल्या कार्याला लावले. उलटपक्षी आपले बातिबंधू म्हणविणाऱ्या हरामखोर धेडाना तार्किकाची तमा न धरता चिप्पन काढले, इतकेच नव्हे तर खीटून सवृत्याला जेव्हा आरत्या स्वतःच्या पोटाचा गोळा युवराज समोजी आट जाऊ लागला, तेव्हा त्याच्याहि दूर काराग्रहात ठेवले. तो त्यांच्या मरणापर्यंत तेथेच खिंतपत होता. पण नेपोलियनने इतिहासाचे काय केले ? तर पांच हजार मुसलमान पैदा करण आले तेव्हा त्यांना पोसाचे कोणी म्हणून त्याची अधरसः कत्तल केली ! पूर्वे ती पूर्वेच व पश्चिमे ती पश्चिमेच !! तुलना करिताना घाई होऊ नये. उपमेय समानधर्मी असणे आवश्यक असते. नाही तर त्यादंगा आणि शस्त्रबैद्य साम्ये तुलना होऊन बावयाची एकादे वेळी ! कोणी गळ घेयारी शक्क सहज घेतील

की गांधीजी अनन्याचारी आणि शिवाजीची तय्यार तर सदाहि रक्ताने भव्यगेली. येथे माधव्य कोटें राहिलें ! पण महाराज हे दंडचारी ध्वज्य होत. केवळ असहकारी चळवळ नव्हते. गनीम नुसत्या शब्दांनी परावृत्त होत अमता, तर दंड हा शब्द करानांही निर्माण झाला नसता. अन्याचार हा नैतिक असतो, शारीरिक नसतो, हे तत्त्व आतां महात्माजींनी परकीय इतिहासकारांनीही महाराजांच्या वावरीत लागू केले आहे. स्वकीय धूर्तानां महाराजांची तय्यार ब्राह्मणांना लागली असलेली अशी संज्ञा काढून त्यांना प्रायश्चित्त दिलें व पैसा उकळवून, त्याला आमचा काय इलाज ! गांधीजींचा अन्याचार व महाराजांचा नीताप्रणीत धावधम हांतील तादात्म्य ज्या बालकांना अद्यापि समजले नसेल अशांसाठीं आजची पुण्या मुळीच नाही. कांणी विचारतील, काय हो, गांधीजींनी हिमालयाएवढ्या पुढा वेंच्या, नेहमीं नागुफीची हार खाही, जहाज-मवाळांचा छळ मोसला आणि आतां तर गुन्हेगाराप्रमाणें हुंदगांत पडले. उलट श्रीशिवाजींनीं जे म्हटलें तें करून घालविलें व नैवर्ती त्यांच्या उलट असलेल्या महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांनीं देखील त्यांच्यावर स्वराज्याचा अभिप्रेत केला, हे काय, कदास कांहीं पत्ताच नाही ना ! त्याला उत्तर इतकेंच की, श्रीशिवाजी होऊन गेले व महात्मा गांधीजींना होऊं पातले आहे !

येथवर जी आम्ही तुल्या केली त्यावरून महाराज आणि महात्माजी हांच्या-मध्यें स्वतःचे निरत्येक विशेष गुण नव्हते व तज्ज्व भिन्नता नव्हती असें आमचे मुळीच ता पर्य नाही; उलट हे उघड आहे कीं, पुण्या संस्कृतीतले महाराज हे पुण्यश्रीक नृपा-यळीतले नृपवर होते, तर महात्माजी हे नव्या संस्कृतीतले प्रजापक्षाचे अखिल जगाला भूषणभूत अद्वितीय पुढारी आहेत हे सत्य महात्माजींना शिवा टोंडावताना न्यायाधिशालाहि कथूल करावें लागले. ह्यावरून ब्रिटिश-न्यायदेवता पूर्ण आंधळी नमून तिलाहि दिसत असावें अशी शक्ती घेण्यास जागा आहे. ह्या दोन विभूतींमध्ये संगृहीतभेदावचें पुढेचच भिन्नता पाहणारांनाहि दिसेल. उदाहरणार्थ, एक वृत्तीने ध्वज्य तर दुसरा वनिया; एक स्वराज्यवादी तर दुसरा प्रजावादी; एक राजकार्यधुरंधर तर दुसरा बाळग्य विभूति; एक पूर्व युगाच्या मावळतीवर तळपणारा सूर्य तर दुसरा नवयुगाच्या उगवती-वर डोंगडणारा अरुण. पण असे उपाधिभेद कितीहि दिसले तरी ज्या सव्या विभूति असतात त्या संस्कृतजन्म गुणदोषांच्या दगांआड फार वेळ लपून राहात नाहीत आणि इतिहासज्ञांच्या दुर्बिणीच्या शक्तीला असले तत्काळ विरचळणारे दगहि अडथळा मुळीच करू शकत नाहीत.

कोणी आमच्यावर विभूतिपूजेच्या अतिरेकाचा आक्षेप आणतील तर आम्ही हेंहि येथे नमूद करीत आहों कीं विभूति झाले तरी हे दोघेहि मानवकोटींतलेच आहेत. त्यांच्या महात्म्याप्रमाणेंच त्याचें लक्षणहि इतिहासज्ञांच्या दुर्बिणीच्या आवाक्या-बाहेरची गोष्ट नाही. महाराजांनीं दिव्हीहून परत आल्यावर जो राज्याभिषेकाचा समारंभ

केला, श्रुत दैवत आणि विप्रवर्गांची आराधना केली किंवा आपल्या कार्यांभी आपल्या अंगांत देवी येते असा इतरांचा अथवा स्वतःचाहि भास करून दिला किंवा घेतला, ह्या व अशा इतर बाबी महाराजांच्या लेखसंग्रहात नव्हत्याच होत. त्यांना जे अपूर्व यश लाभले ते त्यांमळे नसते तर ह्याच धुंद बाबी त्यांना जाचरहि झाल्या असल्या. बांदां अंशी त्या यशाला ह्या कारणाभूतहि झाल्या असतील. नाही कोणी म्हणावे? पण त्या भूषणावह किंवा आवयक होत्या असें मत सर्वसंमत होणार नाही. इतर पक्षी गोपीजींना अहमदाबादच्या काँग्रेसचा सर्वाधिकारी कसा नवला, त्यांचे वनांश्रमधर्मासंबंधी विचार किती पारदर्शक होते, त्यांचा वेळां अवेळां जो बालिश जय-जयकार झाला त्याने त्यांच्या मनाला त्रास आणि कार्याला बाधा कशी झाली बगैरे गोष्टी किंचित् खोल पाहणाराला तेव्हांच दिसण्यासारख्या आहेत. महात्म्यांचें हे लाघव कोटणा-प्रमाणें कित्येक वेळां शोभून जातें, तरी बऱ्याच वेळां बाधरहि होतें. त्यांच्या वेदना कशा असतात हे महात्माच जाणोत; त्यांच्यासारख्यांनीं त्याची विचरणा काय करावी !

असो, आम्हांला ह्या तुलनेनें इतिहासाची पुनरावृत्ति कशी होते तें दाखवावयाची होती. शिवाय युगांतरहि फसें होत आहे हें सांगवयाचें होतें. पण हा विषय चान्द्र समाजविभासाचा व राजकारण परिणतीचा आहे. तो भावनामय आणि अननुभूत असल्यामुळे त्याची आगाऊ चर्चा कदाचित् भनाढ्यांच होईल. सर्व राष्ट्रांजि जितेंद्रिय करणें, त्यांच्याकरवीं धनत्याचारी असहकार्य ह्या दोन निषेधांनीं दूषित झालेल्या विधींचा उन्मूलन यशस्वी करून शालविर्णें हे चान्द्र नवयुगाचें मुख्य लक्षण आहे खरें, पण त्याचा श्रीशिवाजीमहाराजांच्या चरित्राशीं नादश संबंध नाही. तुरंगांत असोत किंवा राष्ट्रीय संमत असोत, महात्मा गांधी तो विधि यशस्वी करून दाखविलील अशी नूत आम्हीची श्रद्धा आहे.

महात्मा फुले व केशवचंद्र सेन

साम्य

(१) दोवेहि जन्मत. ब्राह्मणेतर हांते. पण ह्या मुद्द्यास आता प्रमाणें त्याच्या कालीं महत्त्व आलें नव्हते. दोवेहि ब्राह्मण कुळान जन्मले असते तरी त्यानीं आपले कार्य तसेच उपावले असत व दोगांनाहि काही उदारमनशादी ब्राह्मण गृहस्थाच साह्य होते, इतकेंच नव्हे तर तेहा-प्रमाणेंच हर्लीहि पुष्कळ अनुदार ब्राह्मणेतराचा विरोधहि चालू आहे. त्यावरून दोगांची ह्मण जार्ताच्या उपाधीपासून मुक्त असून. त्यांची कृति यादी इतिहासात विरवात जागा व्यापील, ह्यांत सशय नाहीं. केशवाविशीं तर प्रश्नच नाहीं, पण जेतीशानींहि आपल्या “सार्धबनिक सत्यार्थ” पुस्तकात पान १२ वर “अन्नदान” ह्या प्रकरणात स्पष्ट म्हटलें आहे की, “एकदर सर्व मानवापैकी जे कोणी आपल्या कुटुंबाचे पात्रण करून जगाच्या कल्याणासाठीं सतत क्षत आह तो आर्य म्हणितुं असा अथवा अमोरेकं तील इंडियन असो, अथवा ज्याला तुम्ही नीच मानिता असा एकादा स्मृतप असो तो मात्र अन्नदान घेण्यास पात्र आहे, आणि तजालाच अन्नदान कल्याणें निर्मिमास अरिले जाणार आहे. ’

(२) शायहि अष्ट हिंदु धर्मातर व अन्यायी हिंदु बरिष्ठ बगावर स्तलेले उतर दस्त नव्हेत हात. त्याच्यामध्यें उतर सन धर्मासुखीं पण सहामुहति व योग्य आदर होना, तरी त्याला वळी न पडून दोगांनाहि कधींच धर्मातर न करता बवळ सार्धबन सत्य धर्माची ध्वजा उभास्न निच्याग्याला बेथ्यास सन धर्मियास सारगेंच व सनत आवाहन केलें.

(३) परकीय मिशनन्यांशी जडा, सत्ताच ब्रिटिश सरकाराशी व नोकरशाहीशीहि दोघांचा ब्रह्मणा आदराचा पण उदारच स्वातंत्र्याचा होता. केशवाच्या भेटीचे व सल्याचे व्हाइसरॉय व गव्हर्नरहि तेहर्मा भुकेलेले असत. त्यांच्या कलकत्त्यातील (टाउन हॉल-मध्यें होणाऱ्या) एका वार्षिक व्याख्यानाच्या गर्दीत शिस्न एक तात्काळीन गव्हर्नर साधारण माणसाप्रमाणें त्यांचें भाषण एकदा ऐकून गेले ! मुंबई सरकारनें जोतीबाचाहि एक मौल्यवान शालजोडी देऊन सत्कार केल्य. पण दोघांना केव्हांहि सरकारी नोकरीचा किंवा किताबाचा, किंहुना चालू भाडोत्री राजकारणाचा मोह पडला नाहीं. दोघेहि मिशनरी व सरकारी कायें ओळखून होते.

(४) तरी आपल्या देशोदाराच्या कठीण सग्रामांत त्यांनीं निष्कपटी खिस्ती मिशनन्यांचें व उदारधि सरकारी सत्ताधान्यांचें साहा घेण्याचें नाकारण्याचा तोरा दोघांनींहि कधीं मिरविला नाहीं.

(५) दोघेहि स्त्री-शूद्रांचे कर्ते, यशस्वी व वनवाळू कैबारी होते. ब्राह्म धर्मा-सारख्या उदार चळवळींत स्त्रियांचा प्रवेश केवळ केशवाच्याच कर्तृत्वामुलें प्रथम झाला. राममोहन रॉय यांनीं जरी सतीची चाल बंद केली तरी ब्रह्मोपासनेंत पुरुषाबरोबर स्त्रियांना आणून बसविण्याचें धैर्य त्याला किंवा त्याच्यामागून आलेल्या महर्षि देवेंद्र-नाथ ठाकूर ह्यांनाहि झालें नाहीं. ते कांय प्रेमाख्यांत केशवापानें स्वतःची पत्नी खानदानी अशेंच पडद्यांत अगदीं फोवळ्या बयात असतांहि तिच्या माहेराची कडेकोट बंदोबस्ताची फौडी बेगुमान आत्मविश्वासानें फोडून माघिले आणि ब्रह्मोपासनाच नव्हे तर अखिल ब्राह्मिक जीवन मार्वात्रिक व सपूर्ण केलें. इकडे महाराष्ट्रांत तर जोतिबांनीं केशवाच्या पूर्वीं ८१० वर्षे म्हणजे इ. स. १८५२ सालीं अस्तुर्यांच्या मुलींसाठींच नव्हे तर मुलींसाठींदेखील पहिली हिंदा झाळा स्वतःच्या खर्चाने व हिमतीने उघडली. शिभक मिळेंनात म्हणून स्वतःच्या आत्मिकित साखी पत्नीस स्वतः शिबडून चांमारांच्या मुलींत शिस्वावयास बसविलें. ह्या भ्रष्टाकाराबद्दल ह्या दोघांंहि सत्पुरुषांना त्यांच्या जालीनेच नव्हे तर आमांणीं व प्रयत्न आईवापांनीं बाहेर घातले. साराश, बहुजनाच्या हिताचें एकहि कार्य दोघांच्या प्रयत्नधेव्रानें आल्यावाचून उरलें नाहीं.

(६) पुढें जो देशांत राजकारणाचा व स्वदेशाभिमानाचा अश्वमेध पेटणार होता, त्याची पूर्वभूमिका नयार करण्याचें कठीण आणि अपूर्व काम करण्यांत दोघांचीं आयुष्यें रचीं पडलीं. धार्मिक व सामाजिक सुधारणेचा वळख पाया दोघांनीं घातला म्हणूनच पुढें निरनिराळ्या देशहिताच्या विशिष्ट चळवळी करण्याचें काम त्यांच्या मागून येगाऱ्यांना सोपें किंहुना शक्य झालें.

(७) दोघे भाजनमय, उदार, निष्कपटी, सरळ, मटेतोड, धोंयटमार्गी, दाल्धिय-पूर्ण व प्रलियशाय धम्मा करणारे होते. दोघेहि ईश्वरानें हागतलेले, अनुयाय्यांना ओदून

घेणारे, त्याच्यावर छाप बसविणारे. नवीन समाज किंहुना नवयुग मत्स्यापणारे आणि भविष्यवादी प्रवृत्ते होते.

(८) दोषामध्ये काही समान दोषहि होते. पण ते अपरिहार्य व क्षम्य होते. दोषेहि हुलडखोर, केव्हा केव्हा स्वतःच्या उलट निष्कारण बैरा उत्पन्न करणारे व अनि-
कारी होते. त्यामुळे त्यांचे अनुयाय्यांनाहि ते प्रसंगानिशी असह्य झाले. सब धर्माची सागड घाउन काही नवीन विधि व प्रते प्रचारात आणण्याचा जालीम प्रयत्न वेंडवाने 'नवविधान' ह्या नावाने केला. जेतिवानेहि आपली परिस्थिति, सामर्थ्य, उपकरणे ह्यांच्यापलीकडचा काही कार्यविद्धि करावी, असा हव्यास धरिला. पण ह्या दोषांमुळे दोषाच्या मनाच्या मोढेपणाचीच साक्ष पडते.

(९) दोषानाहि ह्या सात्त्विक महत्त्वावालेमुळे प्रतिपक्षाचा व स्वकीयाचा तीन छळ सोसावा लागला व त्यांचे अतमाळी फार हाल झाले.

(१०) दोषेहि मरेपर्यंत निराने लढते. म्हणून दोषेहि अपुर्व धर्मवीर होते, ह्याच शक्य नाही.

वर साम्य दाखविलें. त्याप्रमाणेंच ह्या दोषामध्ये भेदहि आहेत.

भेद

(१) जेष्ठ २. स. १८२८ त जन्मून १८८४ त वारला. तो सैन्याच्या ज्या अगदी त्यानडांनी कुलात जन्मला ते धर्मिय आणि वैश्य ह्यामधील एक थोर व कुलीन घराणे आहे. त्याचा मंदब एके काळी बंगालचे राजे असलेले सैन्य घराणे त्याच्याशी असण्याचा समन आहे. एकूण जमिनी दर्शने सैन्य हा कुलीन आणि गर्भधीमा होता. जेतिश २. स. १८२७ त जन्मून १८९० साली वारला. तो एक भव्य गरीब माळी जातीच्या घराण्यात जन्मला आणि दृष्ट्या ह्या भेदाचा मुळीच महत्त्व नाही.

(२) ब्रजवाला जगा विश्वविद्यालयाची इंग्रजी पदवी नव्हती तरी आपुनिय "मुनिष्ठा" म्हणून गाजणाऱ्या मुम्बतीची त्यावर पूर्ण कृपा होती. जेतिशचे व त्यांनीचे जे वाकड होत तितक वाकडे नमले तर सरस्वतीचे त्याच्याशी संपर्कहि पण नव्हते, त्याला सरस्वतीपुरत मराठी व मोजक मोठक इंग्रजी देत हात. पण जेतिश प्रभुत होता, तरी शाब्दिक ज्ञानाचा त्याच्यावर म्हणण्यासारखा मत्वा नव्हता. अम त्याच्या प्रवर्तनीत आनंदधर्म व कचित् प्रसंगी सदेव निवारकून व अगुज व्यवस्थापकून रिमत. त्याच्या धनमागात त्यांनीप्रसंगे सरस्वतीशी रिमत पुस्तका इंग्रजीशि नमव्यामुळे, जेतिशला त्या दोषाची त्या नव्हती. ब्रजवाला वायात ह्या दोषाचा जे अडथळा होता, तो जेतिशला नव्हता, हे त्या महात्माचे अन्य हाय.

(३) बरील भेडामुळें ह्या दोघांच्या कार्यक्षेत्रांत व कार्याच्या विस्तारांत फारकत झाली व दोघेहि एकदेशीय वतें पुढर टरले, हा मुद्दा विशेष ध्यानांत घेव्यासारखा आहे. केशवाचें क्षेत्र आधुनिक शिक्षणामध्यें अर्धवट होरपळून निघालेल्या हतभागी तैवर्णिकांपुरतेंच टरले, त्याचप्रमाणें जोतीचें क्षेत्र जार्जी उरलेल्या ईश्वराच्या दृष्टीनें माग्यवान् पण जगाच्या दृष्टीनें शुद्र व अतिशूद्रांमध्येंच टरलें. “ शूद्रादि अतिशूद्र ” हें वर्गीकरण स्वतः जोती महात्म्याचें; तें केवळ द्वाब्धिक नगून तीच त्याच्या कार्याची अनुल्लंघनीय मर्यादा होती. अशा रीतीनें दोघेहि एकदेशीय झारयाने, ब्राह्म समाज आणि सत्य समाज ह्या दोन्ही संस्थांचें भ्येय व कार्य तंतोतंत एक अयत्नाहि हे दोन्ही समाज अजूनमुडां नुदक नुदक नांदत आहेत ! किंहुना एकमेकास नुसतीं तांजोळयहि नाहीं, असें म्हणण्यांत अतिशोक्ति मुख्यच नाहीं !! ही एक ईश्वरी लीलाच !!

(४) आधुनिक संस्कृतीच्या लाटेवर जून केशवानें नुसत्या हिंदुस्थानांतच नव्हे तर सगल्या जगांत जेथे जेथे ही भरीव अथवा पोवळ संस्कृति शिरूं शकेल तेथें तेथें आपली सत्यधर्माची सुवातां गाजविली. पण जोती विचारा आपल्या भीमयुद्धी तट्टावर घनून महाराष्ट्राच्या एका कोपऱ्यांत आपला सार्वजनिक सत्यधर्माचा टुक साळी, माळी, तेन्नी, तांबोळी किंहुना त्याच्याहूनहि खालील जातींचे जे महारमाग ह्यांच्यापुढें बाजवीन असे. इकडे लहुजी मांग हा जोतीचा गुरु, तर तिकडे जगविख्यात पंडितशिरोभूषण राममोहन राय हे केशवाचे आजगुरु होते. केशव इंग्लंडांत व त्याचे शिष्य ब्रह्मदेश, अमेरिका, जपान, सिंहलद्वीप, अरबस्थान वगैरे देशांत संचार करून आले. जोती पुण्याच्या बाहेर गेल्या असेल नसेल; त्याचे शिष्यहि दक्षिण महाराष्ट्र किंवा कोकणात त्याच्या घेळीं गेले असल्याचा पुरावा नाहीं.

(५) केशवाला जिवतपणींच त्याच्या कार्यांत यशाचा वाटा मिळावयाचा तो मिळाला. इतकेंच नव्हे तर शेवटी त्याच्या यशाला किंचिन् ओहोटी लागून त्याला निराशेचा चटका थोडाफार वसला. जोतीचें आयुष्य समग्र अपयशातच गेलें. केशवाप्रमाणे शिष्यांची प्रभावळ जोतीमोर्धता कमली होती, तरी त्याचा मगदूर करी टरून जोतीनें पेरलेलें झाड त्याच्या नजरेत मरेल इतके मुईवर उमटले नाहीं. पण त्याचेमागून तें आता महाराष्ट्रांत जीव धरून कदाचित् बाहेरहि आपल्या शाखा पमरील अशा आशा करण्यास जागा आहे. तथापि ब्राह्म समाज व सत्य समाज हे अनेक ह्यापुढेहि सद्यता शुभा करीत राहतील, तर त्याच्या आशा सर्व पोरुळ. जोतिबाची काय अथवा तर केशवाचेंहि नांव भावी ज्ञानकोशात घुंटाळावें लागल. आजकालच्या ज्ञानकोशांत ह्या दोघाची नांवि चमकत नमल्या तर तो दोघ ह्या दोघाचाहि नगून नो सर्वांशी ज्ञानकोशाच्या व कार्ही अशी ह्या दोन्ही समाजाच्या अर्धवट व अपाव अनुयायींचाच म्हणणे भाग आहे.

(६) दोघांच्या शिष्यगणत व परिस्थितीतच नव्हे तर, स्वभावांत व प्रयत्नांतहि मोठा भेद आहे. केशव इंगली वैष्णव कुळांत जन्मला व वाढला असल्याने त्याच्या-

वेदांनील उतारे देणाऱ्या जोतिबाला, महर्षि देवेंद्रनाथ टाकुरांनी इ. स. १८५० सालीं वेदांचें शास्त्रिक प्रामाण्य उप्रड झुगारून दिलें व ब्राह्मधर्म म्हणजे केवळ सावर्जनिक सत्यधर्म आहे ही राममोहन रायांनी २० वर्षांपूर्वी दिलेल्या साक्ष स्वरी केली. ह्या मोठी कशा माहीत नव्हत्या, आणि ह्या सत्यधर्माची दाही प्रतापचंद्र मुजुमदार व त्याचा प्रतापि गुरु केशव युरोप अमेरिकेंत गाजवून बँक वेळां परत स्वदेशी आले तरी ह्याची कुणकुणहि जोतिबाला कशी कळली नाहीं, हे आश्चर्य आहे ! कोणत्या देवानें अगर देवानें केशव आणि जोतिबा ह्यांच्यामध्यें हा आडपट्टा सोडला होता, हें जाणणें फार कठीण नाहीं. हिंदुस्थानचे मूढभर “मुश्किन्न” पुढारी आणि खंडवडा असाठ बहुजनसमाज त्यांच्यामध्यें हा दुर्दैवी पट्टा अद्यापि लोखत आहेच ना ! पहिल्याची माया दुसऱ्याला समजत नाहीं, व दुसऱ्याची कळ पहिल्याच्या काळजाला झांझत नही. आतां कोणी कोणाच्या बंदाला जावें, म्हणजे हा भेदक पट्टा नाहींसा होईल !

ग्रम्हानंद केशवचंद्र सेन :

त्याचे विश्वधर्म विकासोत्तीर्ण स्थान

आजचा विषय केवळ केशवचंद्र सेन असा नाही, कारण सेन या विषयावर आज वर्षभर चर्चाकडे भाषणें व लेखांचा वर्षभर चालला आहे. 'मुक्तोप पत्रिके'ने तर अमृत्यु काम केले आहे. विश्वधर्म विकास हाहि विषय आजचा नव्हे. तो सनातन आहे. आजच्या तास दीड तासात तो मावणारा नव्हे. म्हणून ह्या टांग विषयांची मर्यादा परस्परावर घालून तो आद्योपशीर करण्यांत येणार आहे. तरी सेनपेक्षा विश्वधर्माचे महत्त्व जास्त असल्याने त्याला जागा व वेळ जास्त घ्यावी लागत आहे, ह्याबद्दल माफी असावी.

सुविशाल मिदं विश्वं पवित्रं ब्रह्म-मंदिरम् ।

चेतः सुनिर्मलं नीयं सत्यं शास्त्रमनश्वरम् ।

विद्यासो धर्मं मृलं हि प्रीति परमसाधनम् ।

स्वार्थं नाशमनु वैराग्यं ब्रह्मेवं प्रकीर्त्यते ॥

ह्या श्रीमंत्रांत वेदावाचे दृष्ट्य व सर्व कार्याची घोषणा होत आहे. वेदावाच्या प्रेरणेने त्यांचे शिष्य गौरगोविंद राय ह्यांनी हे मंत्र रचिले आहे. पण त्यात नवीन काय आहे ? राममोहन रायानी प्रथम ब्राह्म मंदिराची स्थापना केली, त्याच्या ट्रस्ट-डीडमध्ये हाच भावार्थ आहे. वैष्णव व ख्रिस्ती धर्माचे तात्पर्य हेच आहे. फार वाय प्राचीन वैदिक उपासनेचे देवदी मंत्रपुष्पांजलीचा ज्योष होतो, तोहि असाच आहे :—

मल्यें कोमल व सर्वसंग्रहक भावनांची देवी संन्या परंपरागतच होती. ती स्वतः मोठा रमिक भक्त होता, आणि खंडा विवायक घटनाचतुर होता. इकडे आमचा प्रिय जेती म्हणजे सत्ताश्रीच्या रुध घाडमाथ्यावरच्या कांदेरा रानातील एक रानकळ होते म्हणून त्याचे आयुष्य आपल्या शोधत विज्ञा खुल्यांनी खंडणनंढणाचें जंगल तोडण्यांत, खडमाळ व रेंताळ जमीन खणण्यांत व खुजट झालेल्या कटानाचें पीक कोळपण्यातच घालवावें लागलें. केशवानें मधमार्गाप्रमाणें चहूंकडून सत्यसंचय उदार सहानुभूतीचें जोरावर केला. ख्रिस्ती, मुसलमान, बौद्ध, वैदिक इत्यादि निरनिराळ्या धार्मिक संहर्तांचे अमृतविंदु गोळा करण्याच्या कामावर निरनिराळे अधिकारी शिष्याची योजना केशवानें चतुराईनें केली, व आपल्या “नवविधान”रुपी सर्वसंग्रहक सत्यमंदिराची उभारणी करून दाखविली. परंतु ज्ञोतिवानें शिष्याच्या अभावीं बाहेरून मध न गोळा करितां केवळ आपल्याच अंतःप्रेरणेनें कोळयाप्रमाणें आपल्याच रुध पोटांतून सावैरुनिक सत्यधनांचे तंतु बाहेर काढून, त्याचें जाळें विणून सर्व बहुजनसमाजाला आवरण्याचा हव्यास धरिला. ह्यात कोण मोठा, कोण लहान, कोण खरा, कोण खोटा, हें न ठरवितां शेवेहि धाडसी आणि यक्षस्त्री बंडखोर होते, येवढें तरी त्यांच्या धाड्या फक्त करण्याची लाज कां वाटावी, हें कळत नाहीं.

(७) गुरी भक्त, ख्रिस्ती साधु, बौद्ध धर्मण योगे सर्व रसिकांपुढें केशव वंदायमान लीन होत असे; तसेंच त्यानें हिंदु संस्कृतीला चैतन्य देव आणि समनालीन स्वामी रामकृष्ण परमहंस वेदान्ती ह्यांचे शिष्यत्व पत्करिले. ह्या लीनपणामुळे त्यानें आर्य समाजाचे स्थापक स्वामी दयानंद आणि नवीन वेदान्ताचे जगज्जहार पुरस्त्रे स्वामी विवेकानंद ह्यांवरहि आपली टाप बसविली, व त्यांना मार्ग दाखविले. इकडे आमच्या फटकळ ज्ञोतिवाला ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकारामाचार्या सतांचीदेखील बद्दर ओळखता आली नाहीं. मग त्यानें ब्रह्म समाज आणि प्रार्थना समाजाच्या शुद्ध हेतूंचा अभद्र विपर्यास केला, ह्यात सज्जना काय वाईट वाटून प्यावयाचें आहे बरें? केशव सकळ सनांना, सर्व धर्मग्रंथांना उराशीं धरतात. पण ज्ञोतिवा आपल्या सत्यधर्म पुस्तकांतील १०५ पानांवर खालील कथा विधान करीत आहेत।

“अशानी शुद्ध अनिशुद्धाच्या कपटींतून धूर्त आर्य भद्राढाणांचीं मुले जेदां शास्त्रांनीं विद्वान् झालीं, तेव्हा त्यांच्या पूर्वजांनीं बाळात्करां धर्मनंवेचीं परंतु ओडून शुद्ध राजकीय रचिलेल्या ब्रह्मगुरुशिवर केवळ ज्ञान घालण्याकरितां कपटीनें आपल्या धनांचे करण्यातूनच, आपल्या दोळ्यावर बातडी ओढून मोठ्या घोडरीनें त्यांनीं ब्राह्म समाज व प्रार्थना समाज उभारले आहेत; व त्यांना त्या समाजांत एवढे सर्व ख्रिस्ती धर्माचें उद्दे मांडे चोमून टाकून मोठा केले आणि त्यांनीं आपल्या कपित ब्रह्माजीच्या पुढें टोटे झालून धाड्या अशानी शुद्धादि अनिशुद्धाच्या मनान पुन. एक तऱ्हेचा ब्रह्मरोठ करण्याची खटपट सुरू केली आहे.”

ह्या बरोल अदाणी उद्वाराबद्दल जेतिरावाला बाय नावे टेनावीत ! त्याचे हृदय उपासी जन्तेच्या घेतनेने हेराण झाले होते. डॉ. केतकरांसारखे महापंडित आपल्या व्यक्ति स्थळीं विपरीत शतकोशांत, ब्राह्म समाज केवळ “ धर्मशास्त्रक व राष्ट्राशक्त भांडे, ” तो पसरणे “ इष्ट नाही ” अशी विधाने आजहि प्रसिद्ध करीत आहेत; तर मग अदाणी जेतिरावाने एकाद्या परकीय मिशनन्यायेने एकून बरोल येऊवाकडार बाक्य आपल्या पवित्र पुस्तकांत राहू दिले, तर तिकडे कानाडोळा फरण्यांतच अधिक धार्मिकपणा भांडे, पण त्यांतल्या त्यांत ब्राह्म समाज उठल्या सुटल्या “ मुशिधित ” म्हणविणाऱ्यांचीच ऋतुंतक काळजां वाहत आहे; व तो आपली गोष्ट गाणीं झडरांतच म्हणून स्वार्थास पोचू पाहतो, ही गोष्टहि अगदीं खोटी नाही. अदाणी जन्तेच्या केवाऱ्यांच्या प्रामाणिक आमुष्टांचे पटके आणि “ मुशिधितांचे ” अप्रामाणिक आक्षेप, ह्या दोन्ही दिव्यांतून पैगल्यांनील ब्राह्म समाज आणि इकडील प्रार्थना समाज सुरक्षित बाहेर पडून ते स्वतःचे जेथे उघडतील तेथेच त्यांना केशव आणि जेतिवा ह्या दोघांचीं कायें वशीं केवळ एकदरीय झालीं, हे दिसते. आणि तेथेच ह्या समाजांना जगण्याची आशा प्राप्त होईल. अजिंक्य व अमरपंडित सत्यशोधकांची गोष्ट तर दूरच राहो.

(८) केशवाला राजा राममोहन राय आणि महर्षि देवेंद्रनाथ टाकूर ह्या दोन महापुरुषांनीं दोन रिदीत मेहनत करून तयार केलेली आदि ब्राह्म समाजाची भूमिका आपलीच तयार मिळाली. ह्या भूमिकेत परण्याचे व फुलें तोडण्याचे काम केशवने केले व त्यांत त्याला यशहि आले. दुफडेहि जेतिवाला हीच भूमिका सहज मिळाली असती. केशवच्या धर्मांतून नवे तर त्याच्या पूर्वापासून काही महाराष्ट्रीय मुशिधितांनीं सन १८४० पासून मुंबई शहरां परमईस समाज नांवाची एक संस्था पाडून समाजज्ञानींचे अपेक्ष काम चालविले होतें. केशवाने असुरया ब्रिमुंज प्रयत्नात आपल्यानिक भक्तीची पुंन मारिली; तेव्हा मुंबई, पुणे, मादरा, नगर बयैरे अनेक ठिकाणी प्रार्थना समाज इ. घ. १८६७ पासून १८७४ च्या आंत स्थापन झाले. आणि त्यांत जेतिवाहि उघड झालेच होत. रातडे, मांडारकर ह्या अज्युंची टाट ओळख आणि गोबडे, बाळवे-परंगारया प्रार्थना समाजिस्तांचे तर जिहटाज्यांचे साथ अगुहाई, जेतिवाने तुमटपणाने प्रार्थना समाजारीं असहकाराचे पत्रवले. त्यांत तत्वादीन रहस्य व परतुपाची काही तरी कारवाई होतच दाल येत आहे. ते कसेहि असो, ही पृथेभूमिका सोडून जेतिवांनीं गवाः मुना करून सन १८७३ मध्ये “ सत्यशोधक समाज ” नांवाचा वेगळा समाज बांदला. जेतिवाला माय असें ठाणे नाही. त्यांचे कारण एक तर प्रार्थना समाजाचे इंग्रजी भाषीत समूह विचार अदाणी जेतिवा समजले नसावेत, मित्रा जेतिवाच्या प्रामाणिक हृदयाला झुललेल्या “ गुदादि अनिष्टद्राव्या ” वेडनाचा चटका प्रार्थना समाजांतिल मज्जविनात पणच नसाय. कारण बोर्हिड असो, केशव आणि जेती समुदायाने अगुहाई एकमेकाला पारणे राते, जन्त ही मंड विरर व सर पुरात्यम जेज्य वरीना पंद उबेडात आजिंते, असें आदल्या पुत्ररत केळीनेळीं सांगून अथवे

ॐ स्वस्ति साम्राज्यं भीज्यं त्यागाज्यं वैराज्यं
 परमेष्ठ्यं राज्यं महाराज्यं माधिपत्यमथम् ।
 समंतपर्यां इत्यान् सार्वभौमः सावांयुषः आतादा
 परायंतं पृथिव्यै ममुद् पर्यताया शूकराजिति ।
 तदप्येवशोकोऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टागो मरुतस्य वरुन् गृहे ।
 आविष्टितस्य कामधेर्विश्वदेवाः मभामद् हनि ॥

ह्यात तर विश्वधर्माची केवळ उपासनाच नव्हे तर एकात्मिक राजाचा (देवाचा) हा स्तोम आहे ! आणि हा घोष सर्व देवांनी मिळून पृथ्वीला परिवेष्टणाऱ्या वायुदेवतेच्या घरीं झगून गावयाचा आहे. ह्यात किती आदर्श व किती काव्य आहे ! असें असून ह्या धर्माचे पुढे किती तुकडे व कशी अवनति झाली ! संच आज पाहावयाचे आहे. त्यांतच पुनः विकासाचे बळगे काय दिसतात ते पाहावयाचे आहे.

ह्या मंत्रपुण्याचा मनातून देवाची पूजा हा मी केलेला अर्थ चुकला असला तर कोणी मोडकुलोलस्रं सार्वभौम सम्राटाचा स्तोम असला ज्या हिंदुलका गौरव होत आहे.

ह्या वैदिक प्रार्थनेला अनुसरून ख्रिस्ताने प्रार्थना केली —

Our father in heaven Thy Kingdom come.

Thy will be done on earth as it is in heaven.

अंतराळांतल्या एक राजा तुझे स्वराज्य पृथ्वीवर येथे. महसुद पैगंबरांनंहि हेंच एक राख् आळविलें. गौतमबुडानें जो नैतिक साम्राज्याचा दिग्विजय केला त्याची सर तर कोणालाच येत नाही; ह्यापूर्वी व नंतरहि आंतरराष्ट्रीय पुष्कळ चलन बळणें झालीं, पण ह्या सर्व गत गोष्टी झाल्या. मध्य युगीन काळोखांत सर्व स्वप्नच झालें. गेल्या पांच शतकांत विश्वामितानें पुनः वणूं एक नवीनच गृष्टि निर्माण केली आहे. ह्या आधुनिक विकासाने केशवचंद्राचे स्थान कांढे आहे तें पाहूं या.

पवराच्या शतकाच्या अखेरीस युरोपांत एका प्रचंड दिग्विजयाच्या चळवळीत सुरुवात झाली. ती म्हणजे बलमार्गाने प्रवास करून नवीन जगाचा घोष लावणें, विंगणन भरतभूमीचा मार्ग हुडकून काढणें ही होय. ह्या चेळीं इंग्लंड किंवा फ्रान्स देशाची आरमारी शक्ति उदयास आली नव्हती. ह्या याचनींत पहिला प्रयत्न पोर्तुगाल देशाचा होता. कोलंबसने अमेरिका शोधून काढण्याच्याहि पूर्वी द. स. १४८६ चे मुमारास पोर्तुगालच्या बार्सालोम्सू डायस ह्या घाडशी पुरुषानें आफ्रिकेचा पश्चिम किनारा जवळजवळ १००० मैल लांब शोधून काढला व ह्या स्वडाचे अत्यंत दक्षिणेकडचे टोंक गांठलें. त्यानंतर द. स. १४९८ साली ह्या केप ऑफ गुड होपास बळमा घालून बान्को ड गामा ह्याने हिंदुस्थानच्या नैऋत्य कोपण्यांत असलेले काळीकृत हें प्रमुख बंदर गांठलें. ह्यापुढें युरोपांतील घाडशी पुरुषांना नवीन मुखाव शोधून काढण्याचे व्यसनच लागलें. शेवटीं १५७७ मध्ये फ्रेंचिस डेक नांवाच्या इंग्रज दर्यावीरानें अटलांटिक मार्गानें निघून

दक्षिण अमेरिकेत व नंतर पेप ऑफ गुड होपच्या हि वळसा घालून परत इंग्लंड गाठण्याचा निश्चिन्नय केला. व्यापाराने जुन्या जगातल्याच एका मोठ्या नवीन जगाची भर पडली. पुराणांत अमृताचा शोध करण्यासाठी देवदानवांनी समुद्रमंथन केले त्याहूनहि हे मंथनाचे दिव्य अधिक परिणामी शाले आहे. पोर्तुगाल, स्पेन, डच, फ्रेंच, इंग्रज राष्ट्रांच्या धाडशी पुरुषांची व मंडळ्यांची ह्या मंथनातून निघालेले एक अलभ्य रत्न भरतभू ह्या लक्ष्मीचा अभिलाष घेऊन हिंदी महासागरात फिरव्या घालण्याची रीक लागली. दोघी ही लक्ष्मी इंग्लंडरूपी विष्णूने एकत्रातनेच पळविली !

पहिल्या टोळ्या चांचे, गुडाम, घाटमान्याच्या, नंतर व्यापारी मंडळ्यांच्या, नंतर मिशनन्याच्या, दोघी साम्राज्यप्रसारक मुसद्दयाच्या फिरव्या, अग्रा ह्या आंतरराष्ट्रीय घडनेत क्रम लागतो. राजाराच्या अगोदर उचल्याची तयारी, ही म्हण ह्या विशाल राजव्य-चक्रातहि खरी ठरते. स. १५९९ त ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. लखरच इतर राष्ट्रांच्या कंपन्या निघाल्या, त्याबरोबर इतर राष्ट्रांच्या सनदशीर कंपन्याच नव्हत तर इतर लहानमोठ्या बेसनदशीर, बेजबाबदार चळवळ्यांचा मुळमुळाट सारखा चालू होता, त्यांना "इटरलेपर्स" हे नाव मिळाले होते. इली अमेरिकेत जे सनदशीर सरकारीबरोबरच गुन्हेगारांचे एका दुसऱ्या पॅरलल गव्हर्नमेंटचे राज्य चालू आहे तसाच ह्या इटरलेपर्सचा गडबडगुंडा अगदी सन १७७३ माली रेग्युलेशन ऑक्ट पास होऊन बॉरन रेस्ट्रिक्शन ह्या पहिला जबाबदार गव्हर्नर जनरल नेमला जाईपर्यंत चालू होता. ह्याच साली, त्याच मुहूर्तावर ठरालेति भिलिजावर राममोहन राय हा तारा उदय पाडला. हा एक अपूर्व योगायोग आहे !

पंधराव्या शतकाचे दोघी नवीन जगाच्या शोधाच्या ऐहिक प्रकाशाने युरोपचे डोळे दिपून गेले आहेत, तांचे गिस्ती धर्मात सुधारणेची मोठी प्रानि घडून मांडल्या शतकाच्या आरंभी युरोपचे आध्यात्मिक डोळेहि चक्रे उपडले, व रोमच्या पोपगाहीची (पापगाही) अंधारी रात्र संपून नवीन गिस्ती धर्माचा उदय झाला. या नव्या गिस्ती धर्माचे राष्ट्रकरण बाही असो, सर्वांमागून निघावयाचे, अमेरीम शिपर गाढून सर्वांवर गिरोमणी व्हावयाचे. १७९२ च्या आंतरीर मद्रिन्वांन नॉर्थांग्टन राहरी बॅपटिस्ट पथाने हिंदुस्थानावरिता पहिले मिशन काढले. त्या वेळी त्यांनी पुंजी अवरी १३ पांड २ शिल्लक ६ पेन्स होती, पण ईस्ट इंडिया कंपनीनी मूळ पुंजी ३०,००० पांडाची होती. जेन जेम्स व बुइल्यम पेरी हे दोनच प्रचारक लाभले. दोघेहि अंधवदच होले. जेम्स हा उडाणटण व टिन्नाबोर, आणि केन हा आपरुद्रम, अग्री ही वेग्री अन्ध होली. ईस्ट इंडिया कंपनीला अग्रा मिशनचे मोठे वावडेंच होतें. त्याचे पुरवणे पण न्हा काळी मिशनगेची कंपनीला ब्याट नसे होती ! एत ब्रिटिश आमा शिल्ल येने.

निर्निराड्या "सुधारलेल्या" गिस्ती मिशनची धोरणे परस्परांशी गिस्ती

विचारात होती व सर्वत्र मिळून सध्या धर्मांगणून किर्ती दूर होती त्याचें एकच उदाहरण पुढें दिलें आहे.

सिंहलद्वीपांतील डच मिशनच्या प्रचारपद्धतीचा मासला

“ पिपॉन्ट नांवाचे सरकारी धर्मोपदेशक केव्हां केव्हां दोनशें तीनशे भ्रमसांढा व लहान मुल्यांना आपल्या जिल्ह्यांतील ग्रैऱ्यांवर यातिस्मा देत असत व वाटेनें जाणाऱ्या कोणाहि वाटसराना रॉन्ससं किंवा गॉडफादर्स म्हणून घेत असत. ह्या दत्तक पित्यांना पिस्ती धर्माची कसली गंधवार्ताहि नसे. ह्या प्रांतांतील बहुतेक सर्व बौद्ध भिक्षूवर, त्यांच्या लहानपणीं ह्या नाटकी यातिग्याचा प्रयोग घडलेला असे. ” (ह्या प्रयोग अलीकडच्या चोंया स्काउट्स व गर्ल्सगॉइड्सप्रमाणेच करण्यांत येत असत म्हणावयाचें.) “ मूर्तिपूजेमंत्र्यानें ब्रिटिश सरकारचें धोरण डच सरकारच्या अगदीं उलट असे. डच ही पूजा उलटून दाकीत तर ब्रिटिश प्रथम तिची गय करीत व पुढें तिला पाठिघा देत असत...सन १८१५ त जेव्हां कॅडीचें राज्य ब्रिटिश सत्तेखालीं आलें तेव्हां असें उपद्र धोरण जाहीर करण्यांत आलें कीं बुद्धाचा धर्म हा अभंग आहे. त्याचे विधी-संस्कार, आचार्य, व देवस्थाने हीं सरकारी तत्वांनीं सरक्षितीं जातील. ” History of Missions by Rev. W. Brown Vol. I Page 17-18. मॉटस्वुअर्ट एलफिन्स्टननें आपल्या Rise of the British Power in the East ह्या पुस्तकांत म्हटलें आहे कीं, “ पूर्वखंडांत पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच राष्ट्रांच्या प्रचाराखालीं अलेरीम मागे टाकून इंग्रजांनें सर्वोपर जय मिळविला, तो त्या सर्वांच्या अपात्रतेमुळे व ब्रिटिशांच्या पात्रतेमुळे. ” नीं पात्रता म्हणजे ही सधिसाधुपणाचीच अपूर्व कारागिरी होय ! असे.

सन १७७३ पर्यंत चांचे, मृगारू, ह्यांच्याशीं व्यापारी मंडळ्यांनीं सहकार्य करून व नंतर चांच्यांना बंडोबस्त झाल्यावर पिस्ती धर्मप्रचारकांशीं लागेबांधे राहून, ब्रिटिश मुत्सद्द्यानीं पूर्वखंडात विरोधतः ह्या भारतभूमींत विश्वधर्मघटनेचा पाया जाणून किंवा नेणून घातला आहे. कोणी म्हणेल, धर्मघटनेच्या पवित्र कार्यांत चांचे, भामटे, सधिसाधूंचा संपर्क का लावला ? “ लंडे गुडे हिरमे तड्डू ह्यांची संगत धरूं नको ” असें लावणीसार सांगोत विचारे. पण इतिहासकाराला असें सोवळें नेहून चालवयाचें नाहीं. त्याला सगळ्याचाच परामर्श घ्यावा लागतो. प्लायटेन नावाच्या समुद्रावरील एका वाटमान्यानें तर मादागाम्फर बेटावर आपली राब्रोम वसाहत स्थापिली होती. त्याचीं सात आठ लढाऊ गजवते होती. सन १७१९ मध्यें तर त्यानें मलबार किनाऱ्यावर हल्ला चढवून, गोऱ्याचा व्हाडसराय त्या बेटांीं स्वदेशीं परत जात असता त्याला गिरफदार केलें; व कंपनीच्या जहाजांना पिडाळून लावले. शेवटीं त्याचा बंडोबस्त झाल्यावर तो मराठा

सरदार आंग्रे ह्यांच्या आश्रयाला राहिल्या पण त्यांनी आपल्या सनातन धंदा सोडला नाही. (एन्फिल्डन : सरदार पान ७५ भाग २) ह्या प्लॅटन गुंडापासून, सुधारक लॉर्ड व्हेंटिकपयेंत, सिरामपूरच्या गिळस्ती प्रचारापासून तो ब्राह्मणमाज, रामकृष्ण मिशनच्या बंगैरे थोर पुरुषांपर्यंत सर्वांनीच धर्मक्रांतीची तळी उचलण्याला आपल्या परीने हात लावला आहे. मग पक्षपात कां ?

विश्वधर्माचे जगद्व्याल सत्कार्य, आदर्शवादी साधुसंत आणि वास्तववादी मोठे मोठे जगत्रिकणारे अलकंदर, चेंमिजखान इ. आणि त्यांचे गुंड भैरव ह्या सर्वांच्याच कृतीचे फळ आहे. जीवनशास्त्रांत नानाप्रकारच्या वनस्पतींचे फुलफळांच्या गर्भाधान संस्कारांत जीवित पराग वाहून नेण्याचे कार्य म्हशीचे केंस, डुकराचे दांत, भुंग्याचे पाय, हरिणाचीं शिंगें हीं विनोदमाट फरीत असतात. मोठ्या राजसूययज्ञांत महान् अभ्यर्च्य व ऋग्विजां श्रोत्र, समिधा आणण्याचे काशादकष्ट कोळ्या कातकऱ्यांवर पडतात. एकादा व्हाइस रॉय एकाद्या मोठ्या संस्थानिकाकडे पाहुणा आला तर शिकारीच्या सोहोळ्यांत रान तोडणारे व हाके ह्यांची कामगिरी बिसरून चालत नाही. तसेंच विश्वधर्माचे निरीक्षणांत इतिहासकारांला गीतेंत सांगितलेली समदृष्टि ठेवावी लागते. ह्या दृष्टीनेच पुनः आपली चांगळी ओढ या.

सन १७७३ च्या रेग्युलेशन ॲक्टमुळे वेवंदशाही मिटून मुरळीत राज्ययंत्र चाललें. सन १७८३ त हिंदुस्थानांतील रणभूमीवर फ्रेंचांचा कायमचा पाडाव होऊन ब्रिटिश अजातशत्रू झाले. ह्या दुसऱ्या कोणी युरोपियनंना त्यांना हेवादावा उरला नाही असें धर्मायच्या तहानें ठरलें. पुढच्या लढाया ब्रिटिशांना हिंदुस्थानांतल्या राजवटीशीच निर्वेधपणें करावयाला वेळ मिळाला इतकेच नव्हे, तर हिंदुस्थानांतील राज्यकारभार-यंत्र नवीन घडणूक समाजचर्चनेन पुनर्घटना करावयाला अपूर्व संधि मिळाली म्हणून हा संधिकाळ महत्त्वाचा ठरतो. ह्या कामी राममोहनाचें अवतारकार्य सुरू झालें. ते ३० वर्षे चाललें. हे सन १८०३ मध्ये सरकारां नोकरी सोडून स्वतंत्र सार्वजनिक सेवा करून ब्रिटिश-सत्तेशी विधायक सहकार्य करूं लागले. ते १८३३ मध्ये इंग्लंडात ब्रिस्टल शहरी वारले. ह्या अवतारकार्याचा तपशील सांगण्याचें हें स्थळ नव्हे व चेळहि नाही. ह्या पुढचा दृष्ट्या १८३३ पासून सन १८५८ पर्यंतचा २५ वर्षांचा काळ, देवेंद्रनाथ टाकूरचा होय. तोहि लवकरच नजरेवेगळा केल्या पाहिजे राममोहनाने ब्राह्मणसमाजाचा नुसता पाया रेखाटला. टाकूर महर्षीने त्यांत रंग भरून ओटाहि भरून काढला. बेटिकनें समाजसुधारणा केली. मॅकॉलेनें शिक्षणाचे आराखडे बांधले; आणि डटहॅमीसीनें बहुतेक सर्व एतद्देशीय रिया, सनीयर बरयदा फिरवून भरतभूमींत ब्रिटिशसत्ता जवळ जवळ एकरनिशही केली. ह्यानेंतर विकास नाटकाचा पडदा पाडून थोडा वेळ १८५७ च्या वंडाची नाट्यरुप दामविण्यांत आली. पुनः पडदा उघडला, तो अस्मिता आमचे चरित्रनायक ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन सज होऊन पुढें उभे राहतात.

केशवचा काळ १८५८ पासून १८८३ अखेर खदवा २५ वर्षांचा आहे. कोटें धर्मविमोक्षाचें अनंत कार्य ! कोटें केशवचंद्रांचीं हा २५ वर्षे ! गेल्या ५ शतकांतील कार्यांत फेदाय ल्हानगा भासतो. इ. स. १५५६ सालीं जिनीवाहूनहि पहिलें प्रोटेस्टंट स्विस मिशन ब्राझिल देशास निघाले म्हणून वर सांगितलेंच आहे. त्याचर्शी हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर महात्मा अन्नर जन्मला. पूर्व व पश्चिमेला जोडणारा तो एका दिव्य गांठळीचा अपूर्व दुवाच होता. अन्नर फक्त त्या विद्वान् मित्राच्या साहाय्यानें अन्नरानें हा आधुनिक काळांन धर्माच्या पहिल्या उजाळा दिला. केशवच्या प्रवर्तक (Apostolic) दरबाराप्रमाणें अन्नर हा हिंदु, मुगलमान, पार्शी, गिस्ती, बौद्ध, यहूदी वर्गें सवें तशांचीं दर शुभवार्ती एक उलेना भरवात असे. त्यानें विश्वधर्माची एक प्रत्यक्ष स्थापनाच केली (दिने द्याही). पण ती टिकली नाहीं. भयंकर प्रतिक्रिया मात्र घडली. अन्नर फक्तच मारला गेला. औरंगजेबाच्या हत्याग्रहानें १५० वर्षांचे मांगल्यांचे राज्यहि धुळीस मिळालें त्या धुळीनून प्रिटिशांची सत्ता उभी राहिली. पुनः पूर्व आणि पश्चिमेचें सधर्मेन कितीतरी मोठ्या प्रमाणावर चावू शालें. त्यानून राममोहनाचें सर्वधर्मसमन्वयाचें कार्य नांवारूपास आलें. ब्राह्मणमाज १८२८ मध्यें उघडल्या जाऊन प्रसिद्ध ट्रेन्स-डीट १८३० त प्रथम मंदिरप्रवेशाचे वेळीं घोषित शालें. राममोहनाचा अस्मल वारसा केशवचंद्राने १८५८ मध्यें उचलला.

राममोहन राय महापंडित होता, तसाच शतमनूहि होता. सर्व कांहीं होता, पण त्याला वेळ पुरला नाहीं. अकारणी वारला. केशवचंद्र पंडित नव्हता. त्याचें बळ प्रेरणा व प्रार्थना ह्यांतच होतें. तेच खरें धार्मिक झळ. थोडक्यात सांगावयाचें म्हणजे केशव म्हणून एक प्रेरणेचा ज्वालामुखी पर्वतच होऊन गेला. तो २५ वर्षे टिकला हीच मोठी गोष्ट. जेथे गिम्न ३ वर्षांत पदद्याभाट झाला, तेथें केशव २५ वर्षे काळोमाशीं खगडत होता, ह्याचें कारण काळ त्याला अनुकूल होता. विश्वधर्माचा शर भरून तयार होता. केशवनें नुसर्ती यशस्वी गोलमारी केली. प्रेरणा जे एसा क्षणाधीत व प्रार्थना ५ मिनिटांत चमत्कार घडविते तें शब्दपाडित्य आणि बाह्यउदना मध्ये १०० वर्षांतहि घडवू शकत नाहीं हे ब्राह्मणसमाजाच्या इतिहासावरून उघड होतें.

केशवनें कल्पिलेला धर्मसंघ अदृश्य होता (Invisible Church). ह्या अदृश्य संघावर त्याची अमोघ इंग्रजी वैजयंती वाहूं लागली, म्हणजे दृश्य संघाचे डोळ्यापुढें तारे चमकू लागत ! तरुणांची, वृद्धांची, स्त्रियांची, मुलांची, मित्रांची, शत्रूंची त्याच्या वाक्यज्ञात आहूति होत असे. महर्षी देवेंद्रनाथ टाकूरचें व केशवचें फार दिवस पटण्यासारखे नव्हतें. त्याचें कोणाशीं पटले ? गोवर्दी त्याने १८६५ त स्वतंत्र भारतवर्षीय ब्राह्मणमाज काढला. त्याच्यापेक्षां भितीतरी मोठा, बुडीचा खंडक राजा राममोहन राय ३० वर्षे सरला शोध, युक्तिवाद आणि आर्जव करून मस्तिष्क रोगानें वारला. उलट केशवाने हुबूम करावा, इतरांनीं एकाचें हा क्रम होता, तोपर्यंत ब्राह्म-

समाजाची ऊर्फ दृढ विश्वधर्माची स्थापना व वाढ झाली. जेव्हा हा क्रम दिला पडला तेव्हा सर्वत्र जण धंडावरले. त्याच्या चरित्राच्या दोवरी “ नवविधान ” मद्याची घोषणा झाली (१८७७). पण त्याचे कार्य अगोदरच संपले होते. असले कार्य कधी रेंगाळत नाही.

राममोहनाच्या महत्कार्याची दोन मुख्य अंगे होती. पहिले धर्मसमन्वय, दुसरे भारतीय लोकसमाजाची पुनर्पट्टना. दोन्हीला केवळने स्पष्ट मूर्त स्वरूप दिले. पहिल्याचे कार्य बरिष्ठ वर्गात अद्याप चालले आहे. दुसऱ्याचा परिणाम बहुजनसमाजावर पडत आहे. ह्यांतच केशवाचे वैशिष्ट्य आहे. केवळचाच वारस हल्ली महान्मा गांधीकडे आला आहे. त्याच्या ब्राह्मसमाजाला कर्मत हें नांव पडले आहे.

भारतभूमी ही पुरातन काळापासून सर्व जाणत्या जगाची आध्यात्मिक माता होऊन राहिली आहे. १५ व्या शतकापासून जडवादी पाश्चात्य जगाचे लक्ष ह्या पुण्यभूमीकडे लागले. राममोहन राय व केशवचंद्र आणि त्यांचे अनुयायी प्रतापचंद्र मुजुमदार व विवेकानंद यैरे जे इंग्लंड-अमेरिकेत गेले. ते शिक्षण्यासाठी नमून शिक्षविषयासाठीच गेले असे म्हणण्यांत काही आत्मश्लाघा नाही. त्यांचे स्वागत त्याच धाट्याने झाले हि. राममोहन रायला ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये (Ambassador) पीरसय प्रतिनिधीची खुर्ची मिळाली. केशवचा सत्कार डॉ. मार्टिनो, मेक्समूलर, जॉन स्टुअर्ट मिल, फ्रॅन्सिस न्यूमन, प्रधान स्टॅडसन, प्रिंस मेरी कॉपेटर व प्रत्यक्ष महाराणी व्हिक्टोरिया ह्यांनी केला. तरी पण तो गर्वाने फुगून गेला नाही. तो मनाने यानत्र होता. परून तो हुकुमशहा दिसत होता तरी, अंतरांत फार लागाऊ होता. ह्यामुळेच त्याची छाप बरिष्ठ वर्गावर तरीच जलतेवरहि पडली. त्यामुळे धर्मसमन्वयाचे थडे त्याने भारतीय उत्तम वर्णायांना, पाश्चात्य पंडितांना व धर्माधिकार्यांनाहि दिले. हें प्रो. मेक्समूलरसारख्या जगविख्यात पंडितानेहि कबूल केले आहे. राममोहन हा तुल्यात्मक धर्माव्ययनाचा भाव्य प्रवर्तक अशी त्यांनी घोषणा केली त्या मेक्समूलरनेच पाश्चात्य विद्यालयानून ह्या शास्त्राची पुढे पूर्तता केली.

जी गोष्ट मेक्समूलरने विद्यालयाच्या घेयात केली ती केशवाने लौकिक पृजेत व सहानुभूतीत केली. त्याला त्याने “ नवविधान ” हें नाव ठेविले.

असा दिग्विजय संपादन सन १८७१ साली केशवचंद्र विद्यायतेहून परत आल्यावर आपले दुसरे कार्य जनता संपर्काचे (Mass Contact) त्याने मोठ्या धडाडीने सुरू केले. धर्मविषयाला ही नवीनच कल्पटणी मिळाली म्हणावयाची. स्वस्त वाङ्मय, स्त्रीविमोचन, लौकिक शिक्षण, मध्यमानवदी व अपणाची सेवा ह्या पंचमूत्री समाजसुधारणेचा पाया घातला. त्यावरच भावी राष्ट्रीय सुधारणेची दमरत आता दिसत आहे. ह्यांत हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉयसारखे बडे अधिकारीहि त्यांचे सहकार्य मागत असत व स्वतः देत असत. ब्राह्मसमाज म्हणजे केवळ डोळे मिटून प्रार्थना करणारी मेडली नव्हे,

हैं राममोहनायसून तुकनेच दिवंगत झालेल्या श्री. कृष्णकुमार मित्रापर्यंत प्रत्येक ब्राह्मणें सिद्ध केलें आहे.

हे मयें कशानें झालें ? धर्माचीं दोन अंग, अंतःसाधन व बाह्यमेवा ह्या दोन्हीला केशवाने आपल्या आयुष्याचें सर्वस्वी अर्पण केलें होतें. उरी ठेवली नव्हती. अनासक्तीने प्रपंच त्यानें केला, तो धर्मसाधनासाठीं समाजोन्नतीसाठीं केला. शेवटचा काळ जरी शारीरिक व मानसिक त्रैशांत गेल्या तरी सन १८८४ च्या जानेवारी ८ तारखेस त्यांचा जो अंत झाला तो अकाली निधन मात्र म्हणतां येत नाही ! त्याचे कार्य संपलें होतें. पुढें मनुहि पालटला.

अस्पृश्यांची शेतकी पणपिढ

शेतकी प्रदर्शन : चालू शेतकी प्रदर्शनाबद्दल लोक फार साशंक आहेत. कारण मन विंती तें वैरा न विंती. ह्यांत हिंदुस्थानचा विश्रुता शेतकऱ्याचा कांल फायदा नाही; हें इंग्रजी भांडवल-शाहीचें एक डोहाळ जेवण आहे, अशी अपवा आहे. असाच गुराच प्रकार भरल्यास । अजि होस जिजीची पुरवा । हर गर्भवतीचा तुरवा ॥ ४ ॥ सित छत्र निच्या शिरी धरवा । मित चामर गुंठर फिरवा ॥ यत्र शिक्षा बानुनि मिरवा । नव मद्य महोत्सव करवा ॥ पातु हार बुडा हिरवा । हिरवा शाळ, वेणित मरवा ॥ गुंगार धातुनि धरवा । प्रिय मखिची ओठी भरवा ॥ १ ॥ ही स्वदेशास्त्रीकृत आरति प्रदर्शनभरार म्हणून शेतकी कमिशनची ओठी भरणे अगदी योग्य आहे. तें कनेहि असो, चानू डोहाळ जेवणात “अस्पृश्या”चा काय मद्य आहे हा एक मोठा प्रश्नच आहे. कानडीत एक म्हण आहे की राजाला मुलगा झाला तर, दासीला दहा चागरी पाणी दास्तच. यशकडाचिन् थोडासा फायदा शेतकऱ्यास झाला तरी, एकंदरीत भारतीय अस्पृश्य वर्ग शेतकरीपटाला अप्यानि पांचव्या नाही हे मी प्रतिवेवर सांगतो.

६. स. १९०१ सालच्या एनेमुमारेन म्हटले आहे की हिंदुस्थानच्या एकंदर लोकसंख्येचे शेनतृतीयास शेतकीवर अवलंबून आहेत; चद्र संख्येचे शकडा ५२ जमिनीचे मालक व कुणची (बाहणारे) मिळून आहेत. पण अस्पृश्यांची गणना ह्या शेनही वर्गात होत नाही. शकडा १२ शेतकीवरचे मजूर आहेत. आणि अस्पृश्याची गणना मजुरांतहि होत नवून, ती विनमुदतीच्या जमिनीवरच्या गुण्यामातच करण्यालायक आहे. एसा मजरा हल्ल्यांतच सुमारे २ कोटी अस्पृश्य आहेत. त्यापैकी निदान एक

कोटी तरी ह्या गुलामगिरीत हल्लीं खिंतपत पडलेले मी माझ्या डोंड्यांनीं वारंवार पाहून येत आहे. केवळ शेतकीवर निर्धार होतो येवज्यावरून असृग्यांना शेतकरी ही पुस्तकी पदवी व्हाल करावयाची असली तर गाय, बैल, म्हशी, रेडे, वक्रे इत्यादींना शेतकरी का म्हणूं नये? ह्या जनावरांना मराठे शेतकरी “लक्ष्मी” ह्या गोड नांवाने संबोधतात. निदान मद्रासकडच्या शेतावरच्या गुलामांना “लक्ष्मी” ऊर्फ Live Stock हें नांव देण्यांत मज्या कोणतीहि अनिशयोक्ति वाटत नाही. इतर इल्लख्यांत असृग्य समाज ही फार तर शेतकीवरचा दिनमुदतवंदीचा मजूर असेल. त्याला शेतकरी म्हणणें हें त्याच्या दुःखावर डाग देण्याप्रमाणेंच कठोर अज्ञान आहे !

शेतकीचा प्रश्न अर्थशास्त्राचा आहे. अस्तुत्यतेचा प्रश्न हा सामाजिक, धार्मिक व विरोधतः राजकीय बुद्ध्यमाचा आहे. एकग्रशांश भारत मी म्हणतो कीं बुरग्याचे दारांत नव्हे तर प्रसन्न सामाजिक तुरंगांतच आहे. मग कैद्यांपुढे अर्थशास्त्राच्या गप्पा सांगिल्यास ते म्हणतील कीं आम्हाला मोसळ्या मंडानात सोडा म्हणजे तुमच्या पेक्षाहि अर्थशास्त्रावर अधिक लांब व्याख्यानें आम्ही सोडूं. हें कोटें काय ! मद्रासेकडे तामिळ नाड, तेलंगणांत असे किती तरी जिन्हे मी दाखवून देईन की त्यांत पारिआना जमीनदार तर नव्हेच पण लहानसान कुणबीहि होणें शक्यच नाही. इ. स. १८४४ चे मुमाराज लॉर्ड एलनबरोचे फारफोर्डत हिंदुस्थानांत नामधारी कायद्यानें गुलामगिरी बंद केली. पण इ. स. १९१८ सालीं मी मलबारांत प्रवास करीत अमतां बालीसन येथील माझ्या एका जमीनदार मित्रानें सांगितले की त्याच्या इस्टेटीवर दोकडों “अस्तुग्य” बंधारंपरागत ठाम ऊर्फ लक्ष्मी होत. आपल्या इस्टेटीवर काम नमतांना तो त्यांना गुरांप्रमाणें दुसऱ्याच्या शेतात नाड्यानें पाटवीत असे ! जनिनीबरोबर दासांची विप्री होत. ते पळून जुन्या मालशांकेत आल्यास मलबारातील ब्रिटिश कोर्टात दावा लावून आंदोलीजाप्रमाणें त्याला पकडून नव्या इस्टेटीवर डांबतां येत ! अशा मद्रासी आंदोलीबाला हल्लीं चालूं असलेल्या टोटाळ जेवणांतील उष्टाबळीची तरी आशा करतो येईल काय ? बरील सालांचे मद्रासंत तंजवर जिल्ल्यांत मी द्रीन्यावर अमतांना कांहीं पारिआना सरकारकडून जमीन दाहण्याचा हक्क सक्तीनें देण्यांत आला होता. कळ्ळर (ह्याचा अर्थ द्राविड मांयत चोर असा आहे.) नांवाचा ब्राह्मणेतर जमीनदारांचा एक वर्ग निकड आहे. त्याचा व पारिआना ह्या नवीन हस्त्याचा चरतीत घनरोर तंज लागला होता. लॉर्ड पेटलर हे त्या वेळीं गव्हर्नर होते त्याच्या अनुमतीनें ह्या तंज्याचें इंगित म्वनः निराखण्यास मी गेलों. तेव्हा तेथील एका स्वराज्यवादी ब्राह्मण वगियानें जमांनदारांचा पक्ष घेऊन मला असा स्नेहाचा सहा दिला की मी ह्या मानगडींन न पडता जीव घेऊन मुकाट्याने स्वदेशी जावे.

दाखून अस्तुग्यानीं शेतकीत लक्ष घालूं नये, असें माझे मुलींच म्हणणें नाहीं. मुद्दा हा आहे कीं जेव्हा जमीन दाहण्याचा तात्त्विक हक्क अस्तुग्यांना नाही, तेथें वरिष्ठार्थें प्रदर्शन त्यांना दाखवून काय उपयोग ? चाहू प्रदर्शनत काही धारवादी व

मिथी दनावरें ठेविली आहेत असें ऐकतों. त्याप्रमाणेंच कांहीं मलबारांतील विस्मा व व त्रिचनापल्लीकटचे पळळ आगिले असते तर ते औताचे कामीं किती उपयोगी आहेत हे पाहण्यासाठीं आमच्या पुणें मिशनच्या सर्वे समासदांना मीं मुचविलें असतें, असो. वेचळ शेतकीच्या दृष्टीनें पाहतां बंगाल्यात, मध्यप्रांतांत व महाराष्ट्रांत अस्पृश्यांची स्थिति इतर कांहीं प्रांतांपेक्षां थोडी बरी आहे. पण येथेहि त्यांना शेतांवर इतर स्पृश्य मजुरांपेक्षां मजुरी ख श्रीनें मिळेलच अशी कोणां सातारज्मा देईल ? एकादा इलेक्शन-साठीं उभा असलेला उमेदवार देईल. पण त्यावर अस्पृश्यांनीं विश्वासण्याचें कारण नाहीं. न जाणो, नवीन शेतकी कमिशनच्या पुस्त्या शिफारसीवरून साम्राज्य सरकार मजुरी वाढविण्याचा एकादा कायदाहि पास करांल. पण ज्या इंग्रजांना आपल्या घरच्या मजुरांची करणा येत नाहीं त्यांनीं इकडील मजुरांना दोबयावर घेऊन थोडा वेळ नाचल्यानें शेती मुथारेल काय ? कीं अस्पृश्यता कमी होईल ?

“अस्पृश्य” वर्गाच्या शेतकी परिपटेंत अस्पृश्यता ही प्रधान आणि शेतकी ही गौण गोष्ट आहे ही बरांळ मुद्द्याची गोष्ट आपल्या ध्यानात आणण्याचा मी थोडक्यात प्रयत्न केला आहे. जमिनीच्या मालकी हक्काला किंवा दाहनुकीला महाराष्ट्रात तरी कायदेशीर प्रतिबंध नाही. अडचण आहे ती दारिद्र्याची व भेदेबाईक सवलतीची. इ. स. १९१४ सालीं सातारा जिल्ह्यांत मांग लोकांची वसाहत करण्यासाठीं मुंबई सरकारनें आमच्या मिशनला एक हजार एकर पडिक जमीन लागवडीन देण्याचें करील केले होतें. पण जमीन शोधण्यासाठीं मी आणि खुद्द डॉ. मॅन त्या जिल्ह्यात शेंकडो मेल हिटलों. मराठ्यांच्या शिथेची जमीन मराठ्यानें किंवा ब्राह्मणांच्या शिथेची जमीन ब्राह्मणानेच आपल्याकडे दाखून ठेवावी किंवा त्याच्याकडेच असावी हे सरकारी यमुल्यचे दृष्टीनें किती माहजिर होते हे व्यावहारिक शहाणपण मी तेव्हां शिकलों ! कायद्यांतले व परोपकारांतले पुस्तकी दाहानपण जमीनशिबारांत वावरताना पारखें उपयोगी पडत नाहीं. ही गोष्ट शेतकी कमिशनच्या परकीय समासदाना समजणार नाहीं, व स्वकीय पांढरपेशांना सांगून आम्ही आपल्य वेळहि घालून नये हेच बरें. सदाशिव पेंढेंत मागाला घर माळ्यानें मिळण्याला हल्ली कायद्याची आडफाटीं नसली तरी तें मिळणार नाहीं. तशीच शेतान खोळ्या वशिल्याच्या मालकाच्या दृष्टीला महारामागाला सवलतीनें जमीन मिळावयाची नाहीं. ती पडिक झाली म्हणून काय झाले ? अस्पृश्य जात निःस्पृहूनहि किती तरी अधिक काळ पडिक आहे !

अस्पृश्य शेतकऱ्यांची गोष्ट राहोच पण हिंदुस्थानातील अगदीं अस्सल ध्वज शेतकऱ्यांनाहि चांगले दिवस यावयाचे, आसल्यास ते असल्या शेतकी कमिशनमुळे न येतां, सक्तीच्या शिक्षणामुळेच येणार. मग त्यासाठीं जर वसविण्यास्तकें हिंदी पुढाऱ्यांनीं निर्भीड झालें पाहिजे; हे आतां शाळेतील मुलांनाहि कळू लागले आहे. पण हे काळ्या गोऱ्या नोकरशाहीच्या मात्र गळीं कधीं उतरेल तें उतरो. मला तर वाटतें कीं, हिंदुस्थानासारख्या मागासलेल्या व दुष्टीनें सडलेल्या देशांत शेतकीच्या भरभराटीचा

प्रश्नपेढळ अर्थेगान्ताच्या पोळतत्वांवर तिवा प्रदर्शनाच्या परकीय मनन्यावर अवलंबून नसत तो सामाजिक शिक्षणावर व दितमंत्र्यांच्या सहकार्यावर ज्ञान अवलंबून आहे. ही जर प्रत्यक्ष स्थूण्यांची स्थिति नम अवस्थुण्याची कोण दाट !

परवां मेतकी कमिशनपुढें भारतीय शिक्षणमंत्र्याची जी सात झाली निच्यांत त्यांनीं मेतकीच्या दृष्टीनेंहि मत्तीच्या शिक्षणाची किती आवश्यकता आहे हें निर्निडपणें गणितलें. मेतकींत अधिक पैदाशी करून वटलेल्या पैदाशींना रस योग्य धंदीं करून आपल्या फायदा करून घ्यावयाचा असेच तर हिंदी मेतक्यांची हल्लीची मनोरचनाच बदल्यो पाहिजे. नी सर्तीचे शिक्षणाविषय होणें नाहीं. अस्तुभ्य वर्गासंदर्भी तर ही गोष्ट अधिकच खरी आहे. त्या दुष्टी वर्गावर आज हजर रावें अस्तुभ्यतेची मूठ मारण्यांत आली आहे. त्यामुळें त्यांना स्वतःचें अगें मनच उरलें नाहीं. मुन्याद्याच्या लक्षाची जशी मंडीपासून तयाचे, तशी अस्तुभ्यांच्या उत्तरीची त्यांच्या मनापासून तयारी करावयाची आहे. बरपर पाहतां अगें दितमें कीं शेतकऱ्यांचीं मुलें लिहावयास शिकलीं म्हणजे त्यांचें लक्ष मेतकीवरून उडतें. पहिल्या पिढींत अगें होणार हें जाणूनच शिक्षणाचा मोडगा तयार चालविण पाहिजे. पार दिवस हाडीमांसी गिळलेल्या रोगाचीं लक्षणे अशी उत्तरी असणारच. त्यानूनच उपाय करणाऱ्यांनीं चिकीत्सीनें मार्ग काढणें आवश्यक आहे. त्यांचा विशेष विचार आपल्या शिक्षण परिपदेंत होईल अशी मला आशा आहे.

मेतकी पुन्हा एकदां आठवण करून देतां कीं महाराष्ट्रांत अस्तुभ्यांची जमीन-मालकीसंदर्भी स्थिति इतर प्रांतांतल्यापेक्षां किंचित बरी आहे. मराठे आणि महार हे दूरचें शुद्ध वंशु असल्यासारखे आहेत. त्यांत महारांना थोरल्या घरचे हें नांव आहे. पण तेवढ्यावरून इतर अस्तुभ्यांचें मूळ कमी दर्जाचें असें सुद्धीच माहें म्हणणें नाहीं. अस्तुभ्य हेच महाराष्ट्र ऊर्फ इंडकारण्याचे मूळ मालक. मराठे हे केवळ उपरे, मूळ मालक तो आज केवळ पहिल्या नंबरचा वस्तुतेदार झाला आहे ! जमिनीच्या शिबेचा तंदा लागल्यास महारांचा निकात पूर्वी शेवटला समजून असत. कोणत्या अद्यापि गावजरी महारांना पागोटें धाडून त्यांच्या मूळ हक्काचीं दरखाल आठवण करून देत असतात. म्हणून तुम्ही सर्वांना आपल्यात दुर्भेद्य एकी करून जमिनीबरोल आपली गेल्ली सत्ता पुनः मिळविती पाहिजे. ह्या कामीं ब्रिटिश सरकारची झाली तर मदतच होईल. प्राचीन परंपरेचें महत्त्व हें सरकार जाणतें; आमचेकडे जरी तुळशीचीं लग्न होतात तसाच एक चमत्कारिक विधि मद्रासकडील तामिळ देशांत अद्यापि रुढ आहे. त्यात भूदेवीचे गळ्यात लक्षाची ताळी बांधावयाची असते; ती बांधण्याचा हक्क गांवच्या पातियाचाच असतो त्यावरून तोच पूर्वीचा घळीरावा पृथ्वीपति हें उघड होतें. परंतु नुसती परंपरेची पोथी वाचून सरकार वळेच असें नाहीं. सरकार म्हणजे कांही धर्माशय खाते नव्हे. तें विनहिजेची व्यवहार कधीं करणार नाहीं. सरकारजवळ असतुंहि पडिक जमीन पुढळ

पडली आहे. उत्तर हिंदुस्थानांतील शिंदे, होळकर इत्यादि संस्थानिकांजवळ तर अशा जमिनीचे अपाट प्रदेश पडले आहेत. चालू धामधुमीची सधि साधून पाश्चात्य भांडवल-वाल्यांनी चहा कॉफीचे विपारी मळे लावून आपले हातपाय पसरल्यावर तुम्ही तेथें मुदतवंशी मजूर म्हणून जाणार-काय ? लहान लहान प्रमाणावर ह्या जमिनीचे तुकडे नांगराखाली आणून तुम्ही स्वतंत्र रयत झाल्यास तुमचा, सरकारचा व सर्व देशाचाहि फायदाच होणार आहे. हा विषय तुमच्या पुढाऱ्यांनी शेतकी कमिशन येथे आल्यावर त्याच्यापुढें अवश्य ठेवण्यासारखा आहे.

माझ्या व इतर सहकाऱ्यांच्या हातून आजवर जे अल्पस्वल्प प्रयत्न तुमच्या-साठी झाले आहेत त्यांत म्हणण्यासारखे यश आलें नसलें तरी अनुभव आले आहेत, त्यांची किंमत कमी नाही. ते तुम्हांस सादर करण्यास आम्ही प्रदैव तयार आहों. आतां तुमचें मिशन सर्वेखातीं तुम्हांवर तुमच्याच मागणीवरून संपविण्यांत आलें आहे. त्यांत तुम्हांला अत्यंत कष्ट पडत आहेत हें मी जाणून आहे. परंतु ह्या व्ययामाचा तुम्हांला अति फायदाच झाल्याचें आढळून येईल. शेतीमध्यें ज्या निरनिराळ्या खतांचा उपयोग होतो, त्या सर्वांत निदळ्याच्या घामाचें खत अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचें ठरतें. ह्यात फसर उपयोगी नाही. हल्ली ज्या फुकट सवलती मिळविण्याच्या शर्यती चहुंकडे चालू आहेत त्यांच्यांत तुम्ही सामील होऊ नका. अशा सवलती मिळारल्याचें न मिळारल्याचेंपेक्षाहि अधिक नुकसान झाल्याचें योग्य वेळी आढळल्याशिवाय राहात नाही. अर्थात तुमच्या दुबळें स्थितीमुळें विशेषतः ती स्थिति इतरांच्या अन्यायामुळें आली असल्याने तुम्हांला कांहीं सवलती सद्दळ हातांनी देणे न्याय्यच नव्हे तर अत्यंत आवश्यकहि आहे. पण ह्याहि सवलती तुम्ही फर्माऊच म्हणून घेण्यांत आपला बाणेदार-पणा दाखवाल अशी मी आशा करतो.

मुंबई इलाखा शेतकरी परिषद, पुणे

गेल्या आठवड्यांत मी इंग्लंडच्या फिरतीवर निराव्य होतो. कळसच्या ब्राह्मसमाजाची शतगांवसरी असल्याने मला तिकडे जाण्याची विकट लागली होती; पण इतक्यांत मी मुंबईत असतांना ह्या परिषदेच्या स्वागतार्थ्यभाषणाने मला जवरीची तार आली आणि पकडवॉग्डाने धरून आणून मला या ग्यानीं दगडिण्यांत आले आहे. रंजल्या-गांजलेल्यांची सेवा म्हणजेच ब्राह्मसमाजाचा धर्म. दलित असुर्याची आजपर्यंत यथाशक्ति ब्राह्मसमाजाने सेवा केली. आता शेतकरी वर्ग दलित होऊं लागला आहे. असुर्याची असुर्यता तिकडे बर्मी होऊं लागली आहे, तर इकडे सरकारने दुसरा एक दलित वर्ग मोठ्या प्रमाणात निर्माण करण्याचा चंग बांधला आहे. हे काम धार्मिकच समजून मी पत्करलं आहे.

आपल्यापुढें आज दोन कामे आहेत : १ इंग्लंडच्याची परिषद व २ आम्ही सर्वांनीं मिळून आपले गाव्हाने व निश्चित मत कळविण्याकरिता कौन्सिल-हॉलमध्ये व्यवस्थित-पणे जाऊन परत येणे. हें सर्व आजचे आजच व्हावयाचें आहे. आणि येवड्या मोठ्या जमावाची नीट आवराआवर होऊन कार्यमाग निर्दिष्ट पार पाडावयाचा असेल तर आम्हांपैकी प्रत्येक लहानमोठ्याने शाततेने, शिर्सीने व सहनशीलतेने चागणें अत्यंत आवश्यक आहे. तशी मी आपल्यास कळवल्याची विनंति करतो, आणि आजचे विकट कार्य यशस्वी कराल अशी उमेद बाळगतां. परिषदेचें कामहि थोडक्यांत आटोपावयाचें

आहे. लांबकंद भाषणे, गहन विचार, आणि खटाजंगी वाद ह्यांची आजच्या परिषदेस जरूरी नाही, आणि त्यांस अवकाशहि नाही. बुढीची मयल्यारी आणि बाणीचा दिव्यास ह्या गोष्टी शेतकऱ्यांच्या आदोषयावारेच्या आहेत. तथापि त्यांचें हित त्यांना त्यांच्या हितचिन्तकांपेक्षा अधिक स्पष्ट आणि दृष्टपट कळतें. आणि तें आज निर्णायकपणे व व्यवस्थितपणे सरकारस आणि योग्य अधिकार्यांस स्वतः कळविण्याकरितां शेतकरी येथें जमले आहेत.

मुधारलेली म्हणविणारीं कांहीं भोवें राधें बगळल्यास जगावर कोठेंहि व केव्हांहि शेतकऱ्यांची स्थिति म्हणजे मागासलेली व केवळ दानवाणी अशीच आढळून येते. पर्यां मीं एक सत्यशोधकी जल्मा पाहिला. त्यात तमाग्रांतल्या अगर्भ मिळून निघालेल्या घाळा पाट्याने कालील टाटो फोडला :—

“शेतकऱ्यांचा कुणो न्हाई पाली।

मुलाशयांवां—माझ्या बाळांची।

दशा कशी झाली ! शेतकरी—ई—ई—ज ! ! ”

हा हुंवरडा ऐकून माझे काळीज जणू छातीचे कपाट फोडून बाहेर उडून जातें की काय असें मला झालें ! जगांतला एका अत्यंत बुडिबान्, संपत्तिवान् आणि पराक्रमी जातीच्या लोकांचें ह्या देगावर आज १०० वर बरे राज्य असून देशातील $\frac{१}{४}$ जनतेची ही केविल्याणी स्थिति असावी, आणि दफुदे ह्या राज्यकर्त्यांच्या टेकडीवरील हवाडीर राजवाड्यांत नाचरंग तमाने ह्यांची शोड उड्यावी ! धिःकार असो ह्या राजनीतीला ! शमडोल आणि प्रेपारामाचे यात्रांत इंग्रज-नवायानीं मोगल बादशाहावरहि ताण केली अशीं भोरड आमचें पुढारी आज कैक बरे करून करून थकले; आतां रॉलिनसन नांवाच्या त्याच्यातल्याच एका नवाय्याच्या हड्याला पाहून पुढून त्यानें ह्या शमडोलाच्या सद्य निषेध इंग्लंडच्या लोकांपुढें केला आहे असें ऐकना. तथापि हिंदुस्थानचे आम्ही दूरी आहोत, अशा वाता इंग्लंडातले आणि येथें आलेले अधिकारी मारीत आहेत. दूरीचा हिंदुस्थानाला हा एक मोठा रोगच बड्या आहे म्हणावयाचा. देवा ! आमच्या दूरी-रोगासमून आमची लवकर मुक्तता कर अशी प्रार्थना करावयाची पाळी खरें देशाला — विनोदतः शेतकऱ्यांना — आज आली आहे. परंतु ह्या दूरीचे एकेक नवे नवेच विलग्वे आमचे गळ्याभायनीं बसत आहेत. ह्या दूरी-रोगाने आम्ही रोधी शंभर बरे हेराण झाले असतां, गेल्या दहा वर्षांत मेथी-रोग म्हणून एक नवीनच व्याधी ह्या मल्या दूरी-मडळानें मुधारणेच्या नावाग्या निर्माण केली आहे ती आम्हांला बेजार करित आहे; आणि तेहि आमच्या मुधारणेच्या नावाग्या ! परकीय दूरी आणि स्वकीय मेथी ह्यांचा मिलाफ झाल्यामुळे आतां काही घडण नशी अशी हवालदील अवस्था झाली आहे. नोकरशाहीची पोलादी चौकट आधीच काय कमी बळकट होती ! तिलाच तेल रोगण लावून ठाकठीक ठेवण्यास आम्ही आमचे प्रतिनिधी म्हणून निघून पाड-

विलेत्या भंयशाच्या पुढाऱ्यांनीं मंत्रि-पदावरून सज्ज व्हावें, ही कोण आपत्ति! अशा स्थितीत शेतकऱ्यांना आकाश फाटल्यामारखें झाले असल्यास काय नवल!

हा देश म्हणजे शेतकऱ्यांचा. शेंकडा ८० हून जास्त लोकांचा निर्वाह केवळ शेतीवर चालतो. सिंध व मुंबई शहर ह्याशिवाय मुंबई इलाख्याची वट लोकसंख्या १,२१,७५,२०३ असून त्यांपैकीं शेतकरी व शेतकरींचे मजूर ९९,७४,७४३ आहेत. अज्ञान, दारिद्र्य आणि असहाय्यतेच्या गाळांत देशाचा $\frac{८३}{१००}$ भाग रतला असतां आम्ही थोडी शिकलेली दुबळी मडळी स्वराज्याच्या काय गप्पा मारीत बसले आहंतां! इंग्रजी अमदानीत गिरण्या, गोवा घंगरे मोठ्या भांडवलचे धंदे मुरू झाल्याने खेड्यां-तील कसदार तरुणांचा ओघ शहराकडे बळला आहे. खेड्यांत आणि कसऱ्यांत लहान लहान भांडवलचे मारवाडी, ब्राह्मणादि, पांढरपेढा जातीचे लोक अडाणी शेतकऱ्यांस आपल्या सावकारा जाऊन गुंतवून त्यांच्या जमिनींचे आपण न-वनें मालक होऊन बसले आहेत. आणि शेतकरी याग आपल्याच शेतावर खेड्यां होण्याचीहि ऐपत न उरल्यामुळे मजूर बनत चालला आहे. सतत फसविला गेल्यामुळे त्याची स्वतःचीहि परंपरागत दानत आणि नीति विघटून तो गावगुंड बनू लागला आहे. मी गेल्या फेब्रु-बारी महिन्याच्या सुमारास फेन हंगामाच्या दिवसांत सांगरी, जमखंडी संस्थानांतील कृष्णातटाकावरील गांव आणि खेड्यांतून एक महिना हिंडत होतो. हा भाग पिकांविषयी प्रसिद्ध आहे. परंतु खेडींच्या ग्वेडी शेतकरी मालकांच्या ताब्यांतून स्वतः शेती न करणाऱ्या उपटगळ लोकांच्या ताब्यांत गेल्या पाहून माझे काळीज फाटलें. मत्थानांत शेतकऱ्यांच्या संरक्षणार्थ कायदे नाहींत. ध्याजाची दामदुष्पदच नव्हे तर पांच सहापट झाली तरी नवीन दस्तऐवज करून ब्राह्मण मारवाडी सावकारांनी सवंध गांवचे गांव बळ-कावलेले मी प्रत्यक्ष पाहिले. कुलकर्णी, कारवून, मामलेश्वर, न्यायाधीश आणि शेवटी स्वतः मत्थानाचे मालक हे सर्व एकाच जातीचे. मग कोणाचा हात कोण धरणार! परंतु दकडे ब्रिटिश इलाख्यात तरी स्थिति कितीशी बरी आहे! परवा मुल्की ग्वात्यांतील माझ्या एका बड्या अधिकारी मित्राने पिकाची आणेवारी टरबिण्यांत कमिशनरापासून तो ग्वाली भागकारकुनापर्यंत किती कटोर अन्यायाचा गोघळ राजत अमतो, ह्याविषयी अगदीं स्वानुभवाने वर्णन केले, ते मज्या खरेंच वाटेना. तथापि सत्य त्याहूनहि काळं-कुड असतें अशी भीति वाटते.

ह्याच्या उलट युरोप वगैरेंतील स्थिति पाहा. ह्या शतकाच्या आरंभाची शेन वर्षे माझी युरोपांत गेली. इंग्लंड हा मोठ्या जमीनदारांचा देश आहे. त्याच्या जमिनी कुळे वाहतान. ध्यापारादत्तक शेतीकडे इंग्रजांचे लक्ष नाहीं; तरी कुणबाया फार मुक्ती आणि सनुष्ट आहे. फ्रान्सांत शेतीचा देगबा तर अगदी पाहण्यालायक आहे. पेशट प्रोप्राय-टर्स म्हणजे लहान प्रमाणवर स्वतःची शेती करणाऱ्यांची मज्या नेथें मोठी आहे. त्यांची शेते म्हणजे नमुनेदार दगाच मला दिसता. अर्थशास्त्राच्याच नव्हे तर साध्या-

च्या दृष्टीने हे फ्रेंच लोकांचे कृषिकर्म वाखाणण्यासारखे आहे. सावेपणा आणि मुख्य-समुद्रि मला हॅलंडसारख्या लहानग्या राष्ट्रांतहि मोठी आव्हानकारक दिसली. समुद्रा-खालच्या ह्या चिमुकल्या देशांतील फसाल आणि निरुपद्रवी कुणव्याच्या मुक्तावरून, वादशाहीचा बटिवार मिरविणाऱ्या हिंदुस्थान सरकारचे सिमत्याचे चकत्कर्कत आणि नव्या दिव्हीचे भगभगीत वैभव ओवाळून टाकवे असे वाटले !

येथवर लिहिल्यावर मी एकाएकी तापाने आजारी पडले. ठरावांतील मुख्य मुख्य विषयांवर बराच विचार करण्यासारखा आहे; परंतु त्याविषयीची लहान लहान टिपणे लिहून कार्य भागवून ध्यावं लागत आहे.

आजच्या परिपदेपुढे मुख्य चारच ठराव यावयाचे आहेत. पहिला विषय जमीन-विभागणीचा कायदा हा आहे. अशा स्वरूपाचा कायदा सरकारने केव्हांहि मागे घेऊं हि आणता नव्हता. याचे स्वरूप क्रांतिकारक आहे. हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांना आपली जमीन म्हणजे जीव की प्राण धारते. त्यांतल्या त्यांत महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या जमिनी-फटे कोणीहि - फार तर काय प्रत्यक्ष बादशहानेहि वाकड्या डोळ्यांनी पाहिलेले नवणार नाही. जमिनीसाठी पाठच्या मावाचा मृग देखील करतील; मग इतराची वाट काय ! माऊवंदकीच्या वाटण्यांमुळे जमिनीचे फार लहान लहान तुकडे झाले आहेत आणि त्याला फांदीतरी प्रतिबंध असावा ही गोष्ट खरी आहे; पण हे कार्य सरकारने स्वतः भारल्याच हेक्यानं न करतां लोकमंस्याच्या द्वारे शेतकऱ्यांची समजूत घातून हळूहळू करून घेणे अवश्य आहे. काही ठिकाणी देखलाएवढे तुकडे पडले आहेत, असे नामदार सी. बी. मेधा म्हणतात. नामदारांचे देखल मोठे राखसी असले पाहिजे. मोठ्या प्रमाणावर शेती असणे एका दृष्टीने फायद्याचे असले, तरी लहान लहान प्रमाणावर शेती करणारे पुष्कळ शेतकरी असणे हे हि दुसऱ्या राष्ट्रीय दृष्टीने अधिक हितावह आहे. मुंबईचा चालू सप इतके महिने टिकला त्याचे रहस्य काय असावे यावर मुंबईच्या 'टाइम्स'ने एक जाणाक्ष लेख नुकताच लिहिला होता. त्यांत ते म्हणतात की, मुंबईत आलेल्या मजुरांची देशा-वर स्वतःची लहान लहान शेते असतात. त्यामुळे त्यांना मंपाची भीति वाटत नाही. उरठ इंग्लंडमध्ये असा आधार नसल्यामुळे महाराष्ट्याच रम्यावर त्यांना शीनकाणे पडून राहिले असतात. मग सरकारचा हेतू हिंदुस्थानातील शेतकरी मजुरांना इंग्लंडांतल्याप्रमाणेच असहाय्य करावयाचा आहे काय ! तुकडे एकत्र करून मोठ्या प्रमाणावर पैदासी करणे ही पाश्चात्यांची आमुरी कल्पना आहे. परंतु उत्पन्नाप्रमाणेच त्याची विभागणी सर्व लोभामय न्यायांत व्हावी हा हि अर्थशास्त्राचा एक अधिक महत्त्वाचा भाग आहे. विभागणीशिवाय उत्पन्न हा एक राष्ट्रीय धोकान होय.

हे विष केवळ एकदोशी आहे. लहान तुकड्याच्या मालकाकडून जमिनी घेऊन शेजारच्या तुकड्याला जोडून त्याचे ठराविक प्रमाण वाढविणे, हा एक माग राखला असे करण्यांत पुष्कळांना आपल्या लहान लहान तुकड्यांना नुस्तवे लागणार आहे. त्यांना

पैशाच्या रूपाने मोठ्या देण्याच्या बाबतीत अन्याय व फसवाफसवी होण्याचा समभव आहे. रोम्य पैसे आले तरी ते कर्जज्ञात्री गेतकन्यांबवळ पार दिवम राहणें शक्य नाहीं. मुंबई सरकारच्या जमीनमहसूल खात्याच्या गेल्या वर्षाच्या रिपोर्टवरून खालील आकडे घेतले आहेत. त्यावरून लहानमोट्या तुकड्यांच्या प्रमाणाची तुलनात्मक कल्पना होण्यासारखी आहे :

	१९१६-१७	१९२१-२२	१९२६-२७
५ एकरांखालील तुकडे	३४२०८९	३५०४२८	३७५३७२
१०० ते ५०० एकरांचे तुकडे	१२९४६	१२८६१	११४१६
५०० एकरांच्या वरचे तुकडे	४२८	४६९	३१८

मध्यभाग

तुकडे एकत्र करण्यासाठी जर लहान लहान गेतकन्यांची जमीन घ्यावयाची, तर त्यांना मोठ्या पैशानें न देतां मोठमोट्या तुकड्यांच्या मालकांकडून काही भाग घेऊन तो त्या लहान गेतकन्याला देण्याची कां व्यवस्था नसावी ? अशी दुहेरी व्यवस्था झाल्याम पैशाचा मोठ्या कोणासहि शाबा न लागून जमिनीची नुसती अडव्यादल मात्र होणार आहे. असें करण्यांत अडचण जस्त वेईल खरें; पण न्यायहि जाल्ल होईल. परंतु कोणतेहि सरकार श्रीमंत लोकांचें मिथेंच असणार. थोड्याशा लोकांच्या अमतांपासून पुढच्या गरीबांवर जुलूम करणें सरकारला सोयीचें वाटत आहे. पण याचा परिणाम जातिभेदाक झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. ह्या दुहेरी व्यवस्थेची खूना केवळ कायमिनी आहे असें नाहीं. इन्दर-नॅशनल इयर-बुक ऑफ ऑफिशियल लेजिस्लेशन म्हणजे जैतकी कायद्याचें आंतरराष्ट्रीय एक वार्षिक-बुक सुमारे १००० पानांचें रोम येथें दरवर्षी प्रसिद्ध होत असते. १९२६ च्या या पुस्तकांत स्वाईडन आणि पोर्लंड या देशांत जमिनीची फेरव्यवस्था करण्याचे कायदे झालेले दिले आहेत. त्यांत ज्याप्रमाणें विभागलेल्या भागांचे एकीकरण करण्यामधील नियम आहेत, त्याचप्रमाणें मोठमोट्या तुकड्यांची कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या रिवांच्या पैशासाठी विभागणी करण्याचीहि नियम आहेत. मात्र अशी व्यवस्था मालकांच्या समतीनें आणि तडोडीनें होत असते. याच पुस्तकांत जपान-मध्यें जमिनीचे लहान लहान तुकडे नवीन करण्याबद्दल व जुने असतील ते राखून ठेवण्याबद्दलहि कायदे झालेले आढळतात. तात्पर्य हे की, सामुदायिक हिताच्या दृष्टीनें लहान तुकड्यांच्या एकीकरणाप्रमाणेंच मोठ्या तुकड्यांची विभागणी रितावह दरणार. परंतु ही सर्व व्यवस्था मालकांच्या समतीनें करणें जरी अतिशय कठीण असलें तरी आवश्यक आहे. म्हणून सरकारनें हे काम आपण न करता परस्पर सहाय्यकारी मंडळ्या, लेजल बोर्ड आणि ग्रामसेवायतीच्या द्वारां कां करूं नये ?

सारावादीचे जे दुसरे विल आणले आहे ते तर उघड उघड अन्यायाने व जुलमाचे आहे. हल्लाचाच मारा देण्याचा प्राण गेतकरी लोकांत उरला नाही. त्यांत आणखी जर भर करावयाची म्हणजे सरकारच्या निष्ठुरपणाची कमाळच आहे. बँकेचे डेव्हलपमेंट, सकर वॅरेज, असली अत्यंत खर्चाची कामे काढण्यामुळे आणि तीं अत्यंत अंशधुर्दाने चालविल्यामुळे मुंबई सरकारचे जवळ जवळ दिवाळे निघाले आहे! नोकरशाहीची तर नचकी झाली आहे! अशा घेळी कोणीकडून तरी पैसा उकळण्याची सरकारला धाई झालेली असणार. म्हणून त्याने गरीब व मुक्या प्रजेवर जुलूम करण्याचे धाडस चालविले आहे. सगळी मरणाच्या पांढराला हुशारून उघळत्या पॉलला देण्याप्रमाणे हे सरकारचे कृत्य नित्य आहे. म्हणून हे विल तर विचारात मुढां घेण्याच्या लायकीचे नाही. विभागणी विल हे रयतेच्या फायद्यासाठी नसत पुढे वाढविला जाणारा सारा अधिक सोप्या रीतीने वगूल केला जावा, म्हणून गेतकऱ्यांची संख्या कमी करण्याची सरकारची इच्छा आहे अशी कोणी सहजिक शंका घेईल. जमीन विभागणी व सारा-वाढ ही जुळी विले एकाच घेळी निर्माण होतात, यावरून ही शंका जास्त दृढावते. जमीन-विभागणीचा विषय घराच जुना आहे हे खरे आहे. मे० फ्रीडिंगमन हे व दिवाणबहादुर गोंडवेल यांनी हा विषय पुढे आणलाच होता; पण त्या वेळेस सरकारला रयतेचा कळकळा आला नाही. आतां त्याचे दिवाळे निघून पैशाची हाच मुदली म्हणून रयतेची करुणा करण्याचे मित्र करून त्यांनी हे जोडविले पुढे आणले आहे. परंतु सरकारच्या दुर्दैवाने काळ फिरला आहे. मुत्समुखी रयत त्यांना बघ होण्याचे दिवस जात चालले. अग्रियतेची कमाल झाली असतां अशाच घेळी ही घातुक विंग पुढे आणण्यापूर्वी सरकारने विचार करावयास पाहिजे होता. सुधारणेचा दुसरा हस्त प्रजेच्या पक्षी पडण्याची वेळ जवळ आली आहे. त्याचे फाय होते हे पाहून लोकामध्ये आपल्या सद्गुणविपर्यां अधिक विश्वास उत्पन्न करून मग असली विले सरकारने आणणे अधिक शहाणपणाचे होईल.

जमिनीचे हक्कसंबंध हे फार पुरातन आणि पवित्र विषय आहेत. लोकांच्या धर्म-समजुनीत हात न घालण्याचा तिन्हाईतपणा जसा सरकारने चालविला आहे तसाच जमिनीच्या हक्कसंबंधांतहि त्यांनी चालवावयास पाहिजे आहे. पण जेव्हां पैशाचा संबंध येतो तेव्हा सरकारला तिन्हाईतपणा डळमळू लागतो. मात्त, हिमे नोषयत, वगळ्याचे त्यान आणि पैसा हिमे तोषयत ब्रिटिश सरकारचा तिन्हाईतपणा! म्हणून केवळ फायद्या-तोड्याच्या दृष्टीने नव्हे तर तत्वाच्या दृष्टीने प्रजेने सरकारला या वाग्वीत मोठ्या जोराचा विरोध करणे अवश्य आहे.

वाडोर्लीने आपले नांव इतिहासांत अजरामर केले आहे. पण वाडोर्लीचे रणसंन कितीहि घोर असले तरी पुढे जे पाहूनहि मोठे रणसंन माजणार आहे, त्याचा हा ओनामा आहे. आणि त्याचे श्रेय ब्रिटिश नोकरशाहीलाच आहे. निजे जर

आगम्य अखान हट्ट कायम ठेवला, इज्जतीचें मिशाल्व असेंच पुमत राहिलें तर लवकरच मुंबई इलाक्या म्हणजे मोठी वाडोनी वनेल. मग हत्तींच्याप्रमाणें मुंबईचें गव्हर्नर मिमल्यास गेले, तसे मिमल्याचे व्हाइसरॉय लंडनला जाऊनहि, भावी होम-कुंड झांत होणार नाहीं.

मुंबईचे गव्हर्नर मिमल्यास गेले, एवढ्याचवरून प्रजेला किंचित् आशा वाटूं लागली होती; परंतु त्याच साहेबांनीं परबां कौन्सिलांतील आपल्या भाषणांतून जीं गज्जना केली त्यावरून गोबरगारीची पोल्यादी चौकट किती कठीण आहे, हेंच त्यांनीं उघड केलें. अशी निराशा करावयाची होती, तर त्यांनीं मिमल्यास बाबसाय नरो होतें. मिमल्यास जाण्याचा भारीं स्वचं तरी वांचला अमता. ब्रिटिश लष्करगारीचें झळ हिंदुस्थानांतील शहरवारीं सुशिक्षित दुबळ्यांना वेळोवेळीं माहीत झालेलेंच आहे. सें आतां यापुढें ग्वेड्याराड्यांतील उपासमारीनें गाडलेल्या कुणव्यांपुढें दारुविषयांत येणार आहे काय ? बळढभार्देचा सत्याग्रह आणखी वर्षभर बरीं टिकला तरी तो अनन्याचारी असल्यामुळें नोकरगारीच्या सुर्चांतील एखाद्या ठेकणाच्या जिजायाहि अपाय होणार नाहीं. परंतु गव्हर्नरसाहेबांच्या हुंकारांतील अर्थ खरोखर दृष्टांतनीत येणार असेल, तर वाटलेल्या सान्याबरील हक्क काय, पण रयतेला आपला जीवहि सोडावा लागेल असें दुर्दिक्क दिसत आहे. हिंदुस्थानांत टिकटिमाणीं अलीकडे जे सत्याग्रह करावे लागले ते सर्व अनन्याचारी हांते. स्वतः आपल्यावर अन्याचार होत असतांनाहि एका महात्म्याचे बोलवर विश्वास ठेवून प्रजा अनन्याचारी सत्याग्रह करतें हें सरकारास खपेना. मग काय, प्रजेनें महात्म्याचें न ऐकून अन्याचार करावा अशी न्याची ह्छा आहे ? मोठ्या लढाईचीं हूल उठून सरकारनें सरहद्दीवर भेतलाऊ लष्कर सज्ज केलें आहे त्याला काहीं काम मिळवें म्हणून देशांत रोख्या अद्योतनेचीं हूल उठवून लष्कराचें समर्थन करण्याची ही एक नवी युक्ति काय ?

एकीकडे घमकावणी तर दुसरीकडे भुल्यवर्णांमुरू झाली आहे. घेतकी कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल रा० व० पी. सी. पाटील यांच्या सर्दीचें एक हस्तपत्रक नुकतेच बाहेर आले आहे. पाटीलसाहेब एक मराठ्यांचे स्नेहप्रिय पुढारी आहेत. म्हणून त्यांच्या हस्त-पत्रकाच्या हजारां प्रती घेतक्यांमध्ये फुट्ट वाटण्यांत येत आहेत अने ऐकतो; पण मुद्देवाने सक्तीचे शिक्षण अद्याप मुरू न झाल्यामुळे पाटीलसाहेबांचीं हस्तपत्रकें रद्दीत जाण्याचा ममच आहे ! निखे व अंडरमन यांमधल्या शाब्दिक वाट जगा शहराचे वेदी-पदीकडे गेल्या नाहीं तरीच ह्या हस्तपत्रकांचीं भेटोळीं जेड्यापर्यंत पोहोचूनहि निरुपयोगी ठरतील. जेथे जगावें की मराठें हा प्रश्न आहे तेथें मराठी कुणव्यांना ध्या मोठ्या राव-बहादुराचीहि मीड पटेल अशी भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. मात्र नोकराच्या हातून साप मारण्याची क्षमकबहादुरांची युक्ति ध्यानांत घेण्यासारखी आहे.

वाडोलीस बळढभार्देसहून एक दुसरे असह पाप (!) पडलें आहे. सें त्यांच्याकडून

प्रत्यक्ष घडले असो किंवा त्यांच्या चळवळीमुळे घडले असो, त्यामुळे वाढलेल्या सान्या-पेशा अधिक नुकसान झाले आहे. तें पाप म्हणजे बाडोलीच्या शेतकऱ्यांमध्ये जागृती आणि एका झाली; इतकंच नव्हे तर बाडोलीतल्या दारुड्याचीहि जागृती आणि एका होऊन ताडीच्या गुत्त्यांचा लिलाव घेण्यास एकहि मनुष्य पुढें आला नाहीं आणि दारूच्या गुत्त्यांची तीच स्थिति होण्याचा संभव आहे. इंग्रज सरकारच्या महसुलपत्रां फाळाच्या (शेतीच्या) उत्पन्नाच्या ग्वालोखाल लावीचें (दारूचें) उत्पन्न आहे. आणि हा दोन्ही उत्पन्न बहुजनसमाजांतूनच त्यांना मिळतात. अशा वेळी त्याचे डोळे उघडणें म्हणजे इंग्रजांचे डोळे मिटण्याची पाळी येईल अशी खोटी धास्ती नोकरशाहीनं घेतली आहे. म्हणून नोकरशाहीच्या आरोळ्यांवर विश्वास न टाकतां ब्रिटिश पार्लमेंटने बहुजन-समाजास अधिक अनुकूल आणि जबाबदार अशी कांहीतरी नवीन घटना करावी; नाहीं तर घळोबळी अशा वावटळी उठून हिंदुस्थानांतील भौतिक आणि नैतिक शांतीचाहि भंग होईल.

मागील अनुभवांवरून पाहतांना ब्रिटिश नोकरशाही आपलाच हेका चालवून हीं दोन्ही विले कर्जावरी पास करून घेईल अशी भीति आहे. त्याला उपाय काय करावा ?

याचा विचार आजच्याच सभेत झाला पाहिजे. आज जो खेड्यापाड्यांतून आलेल्या शेतकऱ्यांचा जमाव जमला आहे आणि सर्व पुढार्यांचा त्यांना एकमतानें पाठिंबा आहे, या सर्व प्रयत्नांची जर आजच समाप्ती होईल तर हा सर्व प्रकार म्हणजे एक धान्याची क्लट उठून ओसरून गेल्याप्रमाणें होईल. तमें न व्हायें म्हणून आजच्या दरावानुरूप अखेर पूर्ण न्याय मिळेल व असल्या वावटळी पुन्हा कधी उठणार नाहीत अशी तरतूद करण्यासाठी एक कायमची कमिटी या परिषदेने नेमावी अशी माझी भाषणाची विनंति आहे. बाडोलीप्रमाणें महाराष्ट्रान आणि कर्नाटकांतहि निरडक तालुके भोडून वेळ पडल्यास सत्याग्रहाची मदत देवावी लागेल. सत्याग्रह म्हणजे नुसता तोंड्या शब्द नव्हे. ती कृति आहे आणि निच्यासाठी अगणित आहुत्या घाल्या लागतील. दुर्दैवानें हा सत्याग्रह करावाच लागला तर तो महात्मा गांधी यांच्या सल्ल्याने आणि त्यांच्या प्रत्यक्ष नेतृत्वाखालीच ५ रणें सुरक्षितपणाचें होईल. सत्याग्रहाची महात्मा गांधींची दृष्टि आणि मताप्रदर्शनांतील अविश्व कर्मयोग यात फरक आहे. हिंदु राष्ट्रांन काळवेळ ओळखून हद्दीं तरी गीनेपेशां गांधींचेच अनुयायी बनणें हितावह होईल. म्हणजे सत्याग्रह हा पूर्ण अनन्याचारीच देवावा लागेल. गीता हे एक पुरातन ध्येय आणि महात्मा हा आजकालचा चारुता चेल्ल्या गांधींचेच एक कवि ! त्याच्याच हेड्याप्यादीं सर्वानीं आसणांतील भेद दिसून उभायें हें बरें.

प्रांतिक सामाजिक परिपद, सातारा

या परिपदेचें अध्यक्षस्थान देऊन आपण जे माझा बहुमान
केला त्याबद्दल मी जरी आपला फार आभारी असलों तरी
या मानाकरिता स्वभावप्रवृत्तीमुळे मी अयोग्य व अममर्थ

असताहि आपण त्याकरिता माझीच निवड कां करावी असा प्रश्न माझ्यापुढें उभा
राहिल्याशिवाय राहात नाहीं. मी विद्वान नाहीं किंवा व्यवहारांन मोठा धूर्तहि नाहीं,
यामुळे राष्ट्रोद्धाराच्या कार्यांतील गाझावाजा न करता येण्यामारुचा जे भाग, म्हणजे
ब्राह्मसमाजाच्या मतांचा पुरस्कार व अस्पृश्य वर्गाची सेवा, तोच मी स्वीकारला आहे.
हल्लीं अस्पृश्योद्धाराबद्दल जरी पुष्कळ गाझावाजा केल्या जात असला तरी या कार्याची
खरी कळ राष्ट्राच्या अंतःकरणास जाऊन शेवटेली नाहीं असे म्हणणें मला माग आहे.
यामुळे आपण माझ्यापेक्षा अधिक लोकप्रिय व अर्थात अविद्वत् बदनदार असा पुढाऱ्यास
हा मान दिला असता तर बरे होतें असे. आपली मूलना मला फार उर्शारां व अत्यंत
अनपेक्षित रीतीनें आली; व तीं विनंति नग्न सकार्याप्रोन्नयन करण्यात आलेली आज
आहे, आणि जर मी ती नाकारली तर माझ्या हातून कर्तव्यच्युति होईल असे मला
वाटलें. हें अध्यक्षपद स्वीकारण्यात माझ्याकडून जे अनिक्रम शाल्या आहेत त्याबद्दल
यांकडे पाहून आपण क्षमा करावी अशी माझी विनंति आहे.

समाजसुधारणा यशस्वी कां होत नाही ?

गेल्या आठवड्यांत ज्या वेळीं आपल्या स्वागत मंडळाकडून मला विनंति करण्यांत आली त्या वेळीं माझी प्रकृति बरीच अस्वस्थ होती; यामुळे मी मोठे भाषण करीत अशी अपेक्षा आपण करू नये. शिवाय समाजसुधारणेच्या विषयावर मोठे वक्तृत्वपूर्ण भाषण करण्याची आवश्यकता आहे असें कांठहि व केव्हांहि घडलेले नाही. परिपदमधून आपण भाषण करण्यापेक्षा आम्हांला कांही करतां येत नाही हे खरे, परंतु भाषण, चर्चा किंवा टराव यांच्या पाठीमागे कांहीं तरी भरीव असण्याचें परिपद हें एक दृश्य चिह्न आहे हेंहि तितकेंच खरें आहे. आणि हें कांही तरी म्हणजे प्रत्यक्ष कृति हें होय. आपण हल्लीं प्रगतीच्या युगात आहोंत; आणि कदाहि अडचणीच्या काळांतून चिकार्यानें व शांतपणें मार्ग काढणाऱ्या, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व विदेशीतः धार्मिक संस्था यांच्या योगानेंच राष्ट्राच्या प्रगतीस खरें सामर्थ्य प्राप्त होत असतें. आमच्या परिपदे या प्रकारच्या संस्थांच्या केवळ मदतीस अशा असावयास पाहिजेत; अशा संस्था जर अस्मितांत नसतील तर नुसत्या परिपद नमलेल्याच बऱ्या. पाठीमागे विषयक कार्य करणाऱ्या संस्था नसतांना भरविल्या जाणाऱ्या परिपद ह्या नुसत्या आवाज करणाऱ्या बटामारख्या किंवा पर्जन्यविरहीत वायटळीसारख्या विफल होऊन त्यांच्या योगानें सार्वजनिक शांततेचा मात्र भंग होत असतो ! ज्याप्रमाणें एखाद्या यंत्रांत फाजील ताण पडू नये म्हणून यांत्रिक योजना केलेली असते त्याप्रमाणें राष्ट्रीय सद्-सद्विवेक बुद्धीवर पडणारा ताण कमी करण्याचा आभाम उत्तर करणाऱ्या काम अशा प्रकारच्या परिपद आजहि करीत असतात. कोणी म्हणतात कीं राष्ट्रीय सद्मद्विवेक बुद्धि निर्माण करण्याचें कार्य अशा परिपदांकडून होत असते. काही फाळपयेंत तसें कदाचित् होत असेल. परंतु हल्लीं मात्र अशा तऱ्हेची सद्मद्विवेक बुद्धि निर्माण होण्या-ऐवजीं तिची तीव्रता कमी करण्याचें व ती अजिवात नाहीसे करण्याचें कार्य अशा परिपदांकडून होत आहे.

त्याखेरीज निरनिराळ्या परिपदांतून व राष्ट्रीय समेच्या अधिवेशनांतून, इतकेच नव्हे तर ज्यांचे अस्तित्व केवळ मतदारांच्या सतुष्टपणावर अवलंबून आहे अशा कायदे कौन्सिलांतून सुद्धा इतके टराव एकमतानें मजूर होत असता व त्यांचा वाग्वार पुनरुच्चार केल्या जात असतां हि ते जितक्या लीलेने पाह होतात तितक्याच लीलेने विसरलेहि जातात या गोष्टीची सगती लोकांचा वेणार नाही. उदाहरणार्थ, सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण व सार्वजनिक जमागृहधून अस्पृश्यतेचे उच्चाटन या दोन बाबतीकडेंच पाहता, म्हणजे एखादा कायदा अगर बटुकुम करून तो घूल खात पडू देणें हे प्रत्यक्ष दुष्टकृत्य करण्याहूनहि कसे वाईट आहे हे दिसत येईल. कारण, दुष्टकृत्यामुळे निदान विरोध तरी उत्पन्न होतो परंतु असल्या विफल कायद्यामुळे अगर दुष्टकृत्यामुळे दुष्टकृत्या

अंतःकरणांग वाटणाऱ्या भवेदना नष्ट होण्याचें कार्य मात्र हमलास पडतें. जर सतत तीन वर्षे करता येईल इतकें तरी निदान प्रत्यक्ष कार्य आपणापुढें आलेतां येण्याजेंगें आहे अमें जर आपणांस निश्चय करतां येण्याजेंगें असेल तरच आपण परिपदेची बैठक भरविण्याच्या भरींग पडावें, एखादी परिपदा भरवून नयेत हें दृष्ट आहे. आणि जर समाजसुधारणेस लोकप्रियता व बजन कशामुळे प्राप्त होणार असेल तर तें यामुळेच होईल अमें माझे नम्र मन आहे.

सामाजिक सुधारणेचा व्यापक अर्थ

सामाजिक सुधारणेच्या कार्याचे पाऊल जितक्या जोरांनं पुढें पदावयास पाहिजे तितकें न पडण्याचें दुसरें कारण अमें कीं सामाजिक सुधारणा या शब्दाची व्याप्ति अद्यापहि अगदी मर्यादित समजली जाते हें होय. सामाजिक सुधारणा म्हणजे जुन्या कर्मठ धार्मिक भावना व जुन्या नव्ही यांचेविरुद्ध चाललेला शगडा आहे एवढें सांगितल्यानें त्या शब्दाची निभीअर्थाहि व्याप्ति सांगितल्यासारखें होत नाहीं. अफाट हिंदु समाजाच्या सामाजिक पुनर्घटनेच्या विस्तृत प्रभांवेर बराच मोठा भाग धार्मिक भावना अगर सामाजिक दर्जाविरुद्धाच्या भावना यांना कोणत्याहि प्रकारचा संबंध नसलेला असा आहे. त्याचें आर्थिक दृष्ट्या आणि इतर दृष्टीनेंही महत्त्व आहे. पाश्चात्य देशांमध्ये सामाजिक प्रभांवी व्यापक दृष्टीनेंच विचार करण्यांत येतो. आणि त्यामुळेच त्या देशांतून सामाजिक सुधारणेस फारसा विरोधहि होत नाहीं; आणि सर्व देशांची सहायभूति व साहाय्य धाडल्याच अवघात कोणत्याहि सामाजिक सुधारणेच्या कार्यास मिळू शकतें. उलटपक्षी आमच्या देशांत मात्र गेल्या दोन शतकांमध्ये सामाजिक सुधारणा म्हणजे एका बाजूस ईंग्रजी शिक्षण मिळालेले सुबुद्ध व उत्साही पण विविष्ट कार्यक्षेत्र व धोरण ठरवून अनुयायांना निश्चिन दिशा लावण्यास समर्थ नमलेले थोडेसे सुगिष्ठ व दुसऱ्या बाजूस बहुतेक सर्व देश (विविष्ट वर्ग व बहुजनसमाजमुद्धा) याच्यामधील असमान शगडा असा अर्थ होऊन बसलेला आहे आणि हा बहुजनसमाज ज्यांना राष्ट्रीय हिताची व्यापक दृष्टि नाहीं अशा शास्त्री-पंडितांच्या धोरणानें केव्हां केव्हां चालत असल्या तरी वस्तुतः कार्यविमुक्तता व शिथिलता यांचाच पगडा पुष्कळ वेळा त्यांच्या मनावर बसलेला असतो, व त्या योगानंच आमचे राष्ट्र मागासलेले राहिलेले आहे. याकारितां सामाजिक सुधारणा या शब्दाच्या अर्थाची व तिच्या कार्यक्षेत्राची व्याप्ति वाढविण्याची वेळ आलेली आहे. अशा तऱ्हेची व्याप्ति वाढविण्याच्या कार्यास मुखात शालेल्या आहे हें नमूद करण्यास मला सतांश वाटतो. कांही थोड्या दिवसापूर्वी आमच्यामधील सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांमध्ये 'सामाजिक सुधारणा आधीं कीं राजकीय सुधारणा आधीं' असा एक अर्थक्षुब्ध वाद चालू होता; जणू कांहीं या दोन महत्त्वाच्या व परस्परभिन्न अंगांमधीं प्रथम

एकाचा परिपोष करतां येऊन नंतर दुसऱ्याचा करतां येणेंच शक्य आहे! परंतु कालांतरानें ही वृत्ति धातां पालटली असून कट्टर राजकीय सुधारणावादी व कर्मठ व रुढ धार्मिक मतांचे कट्टे अभिमानी हेहि थोड्याफार स्वखुशीनें सामाजिक सुधारणेच्या कार्याची उपायना करण्यांत गडून गेलेले दिसत आहेत; त्याचप्रमाणें समाजसुधारक म्हणविणारे तोरहि जुन्या कर्मठ वृत्तीच्या विचारांची कोंडी करी फोडावी एवढ्यापुरतीच पहिली संकुचित वृत्ति न ठेवतां जेदेगांवांतील आरोग्यसंवर्धन, सहारांतील मजूर वर्गाची सुधारणा, शिक्षणगोशान, वगैरे समाजसुधारणेच्या इतर बाबींचा दगड्यानें पुरस्कार करूं लागलेले आहेत.

ध्येयात्मक प्रयत्नांतील ऐक्य

परंतु समाजसुधारणेचे कार्य आमच्या देशांत जे इतक्या सावकाशीनें व अल्पप्रमाणांत प्रगति करीत आहे, त्याच्या आणखी एका कारणाचा, (य माझ्यामते सर्वोत्तम महत्त्वाच्या अशा कारणाचा) अध्यापहि उल्लेख करावयाचा आहे. आणि तें म्हणजे शुद्ध सामाजिक सुधारणेचे म्हणविले जाणारे कार्य अध्यापहि बुद्धिपुरस्सर धर्मापासून अलित ठेविलें आहे हें होय. फे. आगरवरांसारखे जुन्या परंपरेतील समाजसुधारक या कार्याची उभारणी अध्यापहि उपयुक्ततापात्र, युक्तिवाद, भूतश्या वगैरे दुसऱ्या फोणत्याहि तत्वावर करण्यास तयार असतात; पण धार्मिक मनोवृत्तीच्या पायावर मात्र उभारण्यास तयार नाहीत. त्यांना एक तर अशा प्रकारच्या धार्मिक मनोवृत्ति नमततात किंवा असल्या तरहि त्यांचा उपयोग करण्याची त्यांची प्रवृत्ति नवने आणि अशा तऱ्हेची ही धर्मविन्मुख प्रवृत्ति समाजसुधारकांमध्ये असावी ही अगशी दुर्दैवाची गोष्ट आहे इतके तर निगन म्हटल्यावाचून माझ्याच्यानें राहवत नाही. या धार्मिक औदार्याच्यामध्यें हल्लींच्या काळाच्या परिस्थितीचा आपणाम दुजेरा आहे अशी कदाचित् त्याची गमवृत्ति मिळते. श्रान्तांतील मोठ्या राज्यमंत्र्यांतील प्रमुख पुढारी धर्मविन्मुखवृत्तीचे होते, तसेंच रशियन राज्यक्रांतीतील पुढारीहि असेच धर्मविन्मुखवृत्तीचे होते, इतके की त्यांतील काहीजणां तर धर्मागमंभी वावडे होते. युरोप व अमेरिका जगांमध्ये सामाजिक सुधारणा (Socialism) म्हणून जे कायदेन उद्विगलित ज्ञातें त्याचे पुरस्कर्ते ज्या संस्थांपासून काम करताना त्यांचा धार्मिक वृत्तीचा अंशहि नाहीं आणि अगशी उद्विगलित उभारण घेऊनच योग्यायें म्हटले तर केवळ धार्मिक बाबतींतील तटस्थवृत्तीमुळेच श्रमव्यवसायां हिंदुस्थानात पाप रोवता येऊन आहें वरून रागतां आले. त्याचप्रमाणें केवळ हिंदुस्थानीतलच नव्हे तर सर्व सुधारणेच्या जगांतील मार्गदर्शक शिक्षणसंस्थानें मुख्यतः धार्मिक तटस्थवृत्तीच्या पायावरच उभारलेली आहे. अशा प्रकारच्या परिस्थितीमध्ये वापरल्यामुळेच आजहासल्या सर्वसुधारण समाजसुधारकांना आपल्या धोरणात व

वृत्तीस दुजारा अमल्यामारखे वाटतें हें खरें. पण उलटपंथी ज्या हिंदु धर्माची त्याच्या शुद्धतेबद्दल, सनातनत्वाबद्दल व भंग्राहकत्वाबद्दल पूर्वाच्या काळां इतकी ग्यानि होती त्याच्याच आजकालच्या लावडी सांपळ्यांत हल्लीं समाजनुधारकांचा समावेश करण्या-इतकी व्यापकता व संग्राहकवृत्ति नसल्यामुळेच त्यांची अशा प्रकारची मनोवृत्ति होण्यास मदत होत आहे. पणु सामाजिक सुधारणा व राजकीय सुधारणा यांच्यामध्ये साहचर्य नाही हें म्हणणें जसे पोकळ व अर्थशून्य आहे असे बर सांगितले त्याचप्रमाणे समाज-सुधारणा व धर्माच्या आद्य तत्वांचें आचरण यांमध्ये साहचर्य नाही असें म्हणणेंहि तितकेंच भ्रामक आहे असें माझे ठाम मत आहे; मग आपण त्याच किती मान साध्याचा असेल तो या. वस्तुतः आमच्यामारख्या भावनामय लोभांच्या शस्त्रांत तर अशा तऱ्हेच्या भ्रामकपणास मुळांच जगा नाहीं. सर्व प्रकारच्या भावनामय चळवळी या आध्यात्मिक चळवळी असतात; आपण बोंदूनहि मुखात बरा, शेवटीं एकाच उगमाशीं जळून पोहोचतो; आणि तो उगम म्हणजे आध्यात्मिक होय. मी ब्राह्मो समाजाच्या तत्वावरील आपल्या अलीकडील व्याख्यानान महात्मा गांधी यांना हिंदुस्थानातील नवयुगाचे जनक जे राजा राममोहन राय त्यांचे नवीन अवतार म्हणून मनोघीत असतां. करिता आपण राजा राममोहन राय व महात्मा गांधी यांचें चारित्र्य व कार्य यांकडे दृष्टि द्या म्हणजे माझ्या विधानातील भाषार्थ आपल्या बरोबर लक्षांत येईल. राजा राममोहन राय यांनी धर्मागमूत मुखात करून शेवटीं व्यवहार्य धर्माचें सार जे उच्च राजकारण त्यामध्ये आपल्या कार्यक्षेत्राचा शेवट केला; उलटपंथी महात्मा गांधींनीं प्रथम राजकारणाच्या प्रवाहांत उडी घातली पण शेवटीं ते प्रस्तुत काळातील जे उच्चतम धर्म त्याच्या कटेंस लागलेले आहेत. श्रध्दात्मक प्रयत्नांचें अशा प्रकारचें ऐक्य आहे. या ऐक्याच्या योगानें आमच्या सुधारकांची सुधारणा होऊन व त्यांच्या श्रध्दाने अधिक उत्कृष्टता प्राप्त होऊन शक्य नितक्या लढकर त्यांच्या प्रयत्नांना यशाचें सुमथुर फल लागे एवढीच माझी प्रार्थना आहे!

तपशिलाचें वर्गीकरण

बरीलप्रमाणें व्यापक निवारकरणांची मांडणी सात्याबर आरणा-पुढील कार्याच्या महत्वाच्या व तानडीच्या तरशिल्याकडे आपण दृष्टि बळकावा. खुलासाच्या सोयीकरिता व न्यायचें महत्त्व घोरर नीतीनं अज्मायतां याचें म्हणून सद्य तरशिल्याच्या शानचें शान्दीलप्रमाणें वर्गीकरण तर्कशास्त्रदृष्ट्या करतां येईल. पहिल्या आणि निनेप अगच्याचा वर्ग म्हटल्या म्हणजे पुनरुदनेच्या वर्गाचीच होय. न्यायमय अगृह्यतानिवारण, ब्राह्मणेतरांचा अमनोप, हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य व हिंदु सभ्यता यांचा समावेश होतो. या वर्गाची निरमिराख्या व परस्पर भिन्न आहेत अशी पुष्कळ दिक्कती एक भ्रामकगमनूत आहे.

वस्तुतः बृहत् हिंदु समाजाम जडलेल्या एकाच अंतर्गत रोगाची हीं मित्र मित्र लक्षणे आहेत; किंबहुना, जरी त्यांच्या तीव्रतेच्या निरनिराळ्या परी असल्या तरी त्यांच्या योगाने त्या रोगाचें जुनाट स्वरूपच व्यक्त होत असते हें निश्चित आहे. हिंदु समाजाच्या अंतरक्रियामध्ये एकसारखा विघाड होण्याची अशी एक हट्टी प्रवृत्ति दिसून येते की त्याच्या योगाने केव्हां केव्हा नकळतहि एक प्रकारचा कृत्रिम ताडरणशा प्रकारचा चान्द्र राहिलेला असतो. हिंदुस्थानची ही व्याधि अशी कांही विचित्र आहे की कोणाहि समाजशास्त्रवंत्याला तिचें निदानहि करतां आलें नाहीं. मग उपाययोजना करणें तर दूरच राहिले ! श्रीशंकराचार्यांच्या अद्वैतवादसारखीं मोठमोठी ध्येयेंच काय पण भगवान-बुद्धाच्या मूल्यान्वेषी प्रयत्नांनामुद्दां या व्याधीनें दाड दिलेलीं नाहीं. भारतसंघामध्ये जीं ही वेर्काची व फुटीचीं चीजे घुमली आहेत त्यांचा खुलासा वर्णवैचित्र्य, धर्मवैचित्र्य किंवा संस्कृतीमिश्रता याच्या योगाने समाधानकारक रीतीनें करतां येत नाहीं. कारण हिंदुस्थानच्या पूर्वेकडे किंवा पश्चिमेकडे असणाऱ्या कितीतरी देशांत अशा तऱ्हेचें वैचित्र्य दिसून येत असतं, परंतु हिंदुस्थानप्रमाणें त्या देशांत अस्वाभाविक असे सामाजिक भेद किंवा पोटभेद आपल्या कल्पनातीत संख्याधिक्याच्या योगाने कोणास पात्ररून सोडीत नाहींत. कास्पनिक भेद काढून त्यांना केवळ खासगी व्यवहारांतच नव्हे तर सार्वजनिक व्यवहारां-मध्येंमुद्दां उच्च दर्जाचें राजकारण व न्यायव्यवस्थांचे पावित्र्य याच्या वर स्थान देण्याची जी हिंदी जनतेच्या मनोवृत्तींना स्वयंपुरित संवय आहे, तीच हिंदुस्थानला विशिष्ट असलेली अशी मानसिक व्याधि होय. या व्याधीचें प्रत्यक्ष व महत्त्वाचें लक्षण म्हणजे मोप्रायिक असुर्यता हें होय.

सांप्रदायिक असुर्यता

या विविष्ट प्रकारच्या अन्यायाला जे बळी पडलेले आहेत, त्यांच्यामध्ये यावद्दली जीं जणीव व जागृति उत्पन्न व्हावयास पाहिजे, ती उत्पन्न करण्याचें प्राथमिक काम बहुतेक यापूर्वीच होऊन चुकलें आहे. आतां आम्हास सोडवावयाचा विष्ट प्रश्न विचारप्रांतांमधील नमून तो दृष्टांप्रांतांतला आहे. आतां यापुढें या प्रश्नाचा आणखी ऊहापोह व्हावयास पाहिजे अशांतला प्रकार नाहीं. पण आमच्या विचाराचें प्रयत्न कृतींत रूपांतर फार व्हावें हाच काय तो प्रश्न आहे. यामर्थ्याचें आमचें विचार रितींहि पूर्णत्वास पोहोचले, तथापि त्यांच्या योगाने आमच्या हातून प्रत्यक्ष कृति घडण्यास जी दृष्टानति अवश्य आहे, ती आमच्यांत प्रादुर्भूत होईल असे म्हणतां येत नाहीं. या-संध्यानें विचार करता अत्यंत दुर्ब्याची गोष्ट ही की त्याच्या लक्ष्यतराय यांच्यासारख्या प्रसिद्ध पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखालीं झटलेल्या हिंदु मंडळी हा प्रश्न निर्णयाकरतां अजूनहि मागरी-पंडितांजडे सोपविण्यांत यावा. या प्रश्नाच्या निर्णयाला जर कोणी अगरी

नालायक असेल, तर ते हे शास्त्री-पंडितच होत. यांच्या अंगचा मोठा गुण म्हटला म्हणजे यांची विद्वत्ता. पण हा प्रश्न तर पडला अत्यंत निकडीच्या व्यवहारांतला. तथं नुसती विद्वत्ता काय कामाची ? शिवाय अशा प्रश्नांचा निर्णय करण्यास जी निःपक्षपात बुद्धि अमावयास पाहिजे ती त्यांच्या अंगां असणं शक्य नाही. त्यांच्या पेशियांच्या पसंतीवर त्यांची सारी भिन्न असणार. दुसरे सांप्रतचीं कायदेकायदांची पुस्तकें वेगळीं व ज्यांच्यावर या शास्त्रीपंडितांची सारी मदार ते स्मृत्यादि ग्रंथ वेगळे. हे स्मृत्यादि ग्रंथ म्हटले म्हणजे त्या प्राचीन काळीं जे जे प्रथात अथवा रूढी प्रचारांत असतां त्यांच्या नोंदींचीं पुस्तकें अथवा पोथ्या. त्यांचा अर्वाचीन कालाच्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांच्या उलगड्यास उपयोग होण्याचा संभव बहुतेक थोडाच असणार. दोवटची मुद्द्याची गोष्ट ही की, या दुर्गंधी असृक्ष्य घर्माविषयी यांना बिलकुल सहानभूति नसून उलट आपले अभिप्राय त्यांना प्रतिकूल असल्याचें त्यांनीं स्वप्नपूर्णं झेलूनहि शकविलें आहे. अर्वाचीन कालाचीं न्यायासनं निःपक्षपाती म्हणतात, पण तेथेहि पाहार्वें तो न्यायाधिकाचा कल अनुकूल असल्याची शंका आल्यामुळें खटल्य बगं केत्याचीं उदाहरणें घट्टन आलेली आहेत. मी विचारतां कीं हा असृक्ष्यांचा प्रस्न जर शास्त्री-पंडितांकडे सांगवावयाचा नर, पतिनपरायनं, हिंदुमुसलमानांतील एकी, हिंदूंची संघटना इत्यादि प्रस्ताहि त्यांच्याकडेच निर्णयाकरितां कां सोनवं नये ? आपला इतका छळ होत असूनहि आपल्याव्य आदि हिंदु म्हणवून हिंदु धर्माविषीं तो आपला आखलेला जे जाहीर करीत आहेत, त्यांना निदान गिम्ती बगैरे अन्यधर्माचा आश्रय करणाऱ्यांच्या दरोदरीने वागविणे हें आपलें कर्तव्य आहे, इतकेंहि हिंदु सभेला वाटूं नये काय ? धर्मांतर केलेले आदि हिंदु आणि आपणास अद्याप हिंदु म्हणविणारे आदि हिंदु यांच्या वादतीत असा भेदभेद कां करावा ? तात्पर्य, या सर्व प्रकारचें मूल शोधूं गेल्याम, त्या वादतीत आमच्या अंतःकरणांत उन्वट दृष्टेचा पूर्ण अभाव आहे हेंच कबूल करावें लागेल.

गुलामांचा व्यापार, सतीची अमानुष चाल बगैरे अंद करण्याच्या कामीं जगें काय-चाचें साह्य मिळालें, नमंच याहि वादतीत मिळवूं म्हटलें, तर तोहि मनु द्रुतेक पालट. यासारखा दिसतो. इतकंच नाही, तर कायकेम येथें बडोडेल प्रकार मनांत आणतां कायद्याकडून नको त्या पध्दलाच साह्य मिळूं पाहात आहे. अशा स्थितीत अन्यायाला नाहक बळी पडत असलेल्या हा असृक्ष्यधर्म व त्याचे प्रतिपक्षी यांच्यातील लढा, 'बळी तो कोन मिळी' या न्यायानुसार नुमत्या परमराच्या बाहुबलच्या उणे-अधिरमणावरच निकालीत लावण्याचा प्रसंग आम्हीं येऊं देणार काय ?

ब्राह्मणेतगांचा प्रश्न

या प्रश्नाचा विचार करतांना ब्राह्मणेश्वर पक्षाचे मद्रासचे प्रसिद्ध पुढारी व नायक सर त्यागराज चेटीयार यांच्या निघनानें बर्हाहि न भ्रमन येणारें त्या पक्षाचे जे मुखगान झाले आहे,

त्याचा प्रथम निर्देश करणें हैं मांडें दुःखद कर्तव्य होय. हा ब्राह्मणेतरांचा प्रश्न क्रियेकांना जमा अगदीं नवीन वाटतो, तथा तो मध्य वाटत नाही. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत या ब्राह्मणेतरांचें अस्तित्व ब्राह्मणांस्तवेंच प्राचीन आहे. यांत कांहीं नवीन अमलें तर तें दत्तकच कीं, आतां ब्राह्मणेतरांची ब्राह्मणांविषद जशी जट झालेली दिसते, तशी ती पूर्वी नसे. याकी ब्राह्मणेतरांच्या ब्राह्मणांविषद तक्रारी या वास्तविक नवीन नएत जुन्याच आहेत. ही जट सर्व हिंदुस्थानमर अधिकाधिक पसरतच जात आहे, हैं लघुन ठेवण्यांतहि मला हंशाल दिसत नाही. याला जबाबदार कोण ? हा प्रश्न कांहींसा उद्देगकारां अमृत तो विचारण्याचा माझ्या मतें कालहि निघून गेलेला आहे. मध्य वाटतें कीं, प्वनि आणि प्रतिप्वनि यांचा जो परस्पर संबंध असतो, तोच हिंदु समाजांत ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर यांच्यांत आहे. या वादतींत ब्राह्मण वर्ग जांपर्यंत पूर्वासारग्याच ताठ राहिल, तोपर्यंत ब्राह्मणेतर वर्गांनं तेवढा आपला ताठा सोडावा, हे म्हणणें व्यर्थ आहे. अथवा अथवा तत्स्थ या नात्यानें ब्राह्मणांनीं सार्वजनिक कामांनूत काढता पाय प्यावा असें मीं म्हणूंहि नये व तसे म्हणण्याचा मला अधिकारहि नाही. परंतु राजकीय महत्त्वा-कांक्षेच्या पटांगणात आपल्या ब्राह्मणेतर खेळाडूंचें स्वागत करण्यास या स्वयंनिर्णयाच्या मर्तून ब्राह्मणांनीं पुढें येणें इष्ट नाही काय ? अनें मला त्यांना विचारण्याग हरकत दिसत नाही. म्यन्या व अंनिन एकीच्या मार्गांत अशा प्रकारचें बहुविधत्व म्हणजे एखादें मंथनच मानलें पाहिजे अनें नाही. परंतु सामाजिक परिपदेच्या या अध्ययनीयायसन या प्रश्नाच्या राजकीय स्वरूपामुंथानें मला याहून अधिक गेलण्याचें कारण नाही. या प्रश्नाला जशी राजकीय बाजू आहे, त्याचप्रमाणें विनोपतः या महाराष्ट्र प्रांतांत सामाजिक अथवा धोडीफार धार्मिक बाजूहि आहे, व तिच्या प्रीत्यर्थ खटपट करणारी अशी सत्यशोधक समाज नांवाची एक संस्थाहि स्थापित झालेली आहे. महाराष्ट्रांतील मुशिधित वर्गांकडून प्रथम जशी या संस्थेची निश होत असे, त्याचप्रमाणे आताहि त्या संस्थेकडल आपला एकमारला गैरसमज होऊं देणारे पुक्कळ गृहस्थ असावेत ही मोठी शोचनीय गोष्ट होय. या संस्थेचे आद्य प्रस्थापक जोनीराव फुले हे मोठ्या उदार अतः-करणाचे अमृत त्यांना त्यांच्या अनुयायांकडूनच नव्हे तर त्यांच्यावर निष्कारण टीकेची शोड उडविणाऱ्या त्यांच्या टीकाकारांकडूनहि अधिक सात्व मिळवयान पाहिजे होते. माली जातींतल्या एका सन्मान्य कुळींत याचा जन्म झाला अमृत असृष्ट्यांचाहि प्रश्न यांनींन प्रथम प्रामुख्यानं पुढें आणला याकडल ब्राह्मणेतरोना भूषण वाटलें पाहिजे. त्यांनीं स्थापलेला सत्यशोधक समाज हा वास्तविक सर्वस्वा ब्राह्मणाच्या विरुद्ध नसून भिक्षुक वर्गाविरुद्ध असे, परंतु भिक्षुक वर्गाच्या अन्याय्य मागण्यांचाहि जेव्हां जेव्हां ब्राह्मण गृहस्थ वर्गाकडूनहि पुरस्कार होऊ लागला, तेव्हां मात्र ज्ञान व शिल्प यांना पारखा अतणारा ब्राह्मणेतर पथ चिडून बाऊन 'आघातामागून प्रत्याघात' म्हणतात त्या न्यायानें फारच जोराचा प्रतिकार करूं लागला. या सत्यशोधक चळवळीचे पुरस्कर्ते म्हणजे मराठे व तमगदश जातींचे लोक होऊ. गर्मिमी कावा हा त्यांचा नेहमींचा मार्ग, ही गोष्ट जर

ब्राह्मणांनीं लक्षांत घेतली अगती तर हल्लीं महाराष्ट्रांत ब्राह्मण व मराठे यांच्यांत जी दुर्मी माजून राहिल्याचीं मी ऐकतां, तीं उगमच शास्त्री नसती. असें आहे तथापि महाराष्ट्राचे गरीब दित्तिचिंतक व त्याचा छैत्रिक राहावा असें दृष्टिगारं जे जे व्यंगां असतील, त्या सर्वांची अशी मनःपूर्वक इच्छा अमात्री कीं या शेवटीं पक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं शक्य तें ते उपाय योजत होईल तितके लवकर पूर्वीचा गत्येग्या उभयपक्षांत नांदेल, अशी व्यवस्था घडून आणणें अवश्य आहे. परंतु ही इच्छा नुमती मनांतल्या मनांत राहू देण्यांत अर्थ नाहीं. एका पक्षां आमच्या, मराठा बांधवांनीं प्रथम करावयाची गोष्ट ही आहे की, या सत्यशोधक समाजाची निस्संकीत झालेली घडी जेणेकरून नीट वसेल अशी व्यवस्था त्यांनीं घडून आणली पाहिजे. असें झालें म्हणजे वाटेल त्या वेळवान- दार वेळपारिरात्या ही संस्था म्हणजे सर्व ब्राह्मण वर्गाचा गूढ उगमप्याचें एर हत्यार म्हणून हल्लीं त्याचा जसा उपयोग करून घेतां येतो, त्याला अवसर राहणार नाही. दुसऱ्या पक्षां जबाबदार ब्राह्मण पुढाऱ्यांचेहि हें कर्तव्य आहे कीं, सर्व हिंदु जनतेच्या कल्याणाचा विचार दृष्टीपुढें ठेवून भिन्नवर्गीतील लोकांसहून निःशंकपणें धर्माच्या नांवावर अडाणी लोकांवर अे जुलूम होत असतो, त्याला योग्य आळा बसेल अशी त्यांनीं तजवीज केली पाहिजे. प्रो. लहरे यांचें जेन्ही मित्र कॉन्ग्रेस ऑफ स्टेट्समन फेदाळलें गेलें, ही वामविक्र मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट होय. तें पाम होतें, तर एक महत्त्वाची गुथारणा घडून आली असती. आमचा जन्म असुक कुलांत झाला म्हणून आम्हाला असुक हय मिळाला पाहिजे, असे म्हणण्याचे दिवस आतां राहिले नाहींत. प्रत्येक समाज-मुधारकाचें हें अवश्य कर्तव्य आहे कीं ज्यांच्यामुळे जातीजातींत वैमनस्य उत्पन्न होण्याचा अथवा हिंदु मघटनाच्या मार्गांनीं विघ्न येण्याचा संभव आहे, अशा सर्व जन्म-जात हक्कांना मृदमानीं मिळेल, निदान त्या हक्कांचें स्वरूप तरी पुष्कळच बघलेलें, असे त्यानें प्रयत्न केले पाहिजेत.

हिंदु संघटनेचा प्रश्न

हिंदु संघटने विषयीं असे म्हणणें माग पडतें कीं, ब्राह्मण, मराठे, लिगायत, वगैरे हिंदूंतल्या पोट-भागात कोणता नांदेल व एकी होईल अशाचदल आमच्या हातून जर कांहींएक प्रयत्न होत नाहींत; इतकेच नाहीं तर ब्राह्मण काय अथवा ब्राह्मणेतर काय, दोहोंतहि जर असहृष्ट्यांची असहृष्ट्यता तशीच कायम राहिली पाहिजे. असे जोराने प्रतिपादन करणारे गृहस्थ अद्याप हल्लीं पडत आहेत, तर हिंदुमुसलमानांत एकी घडून यावी म्हणून महात्मा गांधींचे जे मनःपूर्वक प्रयत्न चालू आहेत, ते यशस्वी होण्याची आशा करणे हें किती तरी धाड्याचें होणार आहे. निजामशाहीतील हिंदुमुसलमानांत दिलजमाई व्हावी व त्याच्यांत शुभाय उत्पन्न व्हावा, एतद्दर्थ वाटेल तो स्वार्थत्याग करण्यास तयार

शेणें हें ज्या वेळीं आमचें कर्तव्य होतें, त्याच वेळीं सर्व हिंदूंची संघटना करूं पाहणाऱ्या हिंदु मनेच्या पुढान्यांनांच तेथील आदि हिंदूंची मनें दुखावतील असें आचरण केले असल्याचें जें वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झालें आहे, तें खरें असल्यास, ही गोष्ट किती तरी नाउमेद करणारी आहे ! आणि त्यांतहि या अत्युत्पन्नगोत्र आपल्या गोटांत सागीत करून घेण्याचे मुसलमानांकडून कसोशीचे प्रयत्न होत असतां असले प्रकार घडवेत, ही तर आमच्या कर्मनशिवाची कमालच समजली पाहिजे.

सामाजिक सुधारणेच्या इतर बाबींचा नुसता उल्लेख करण्यापलीकडे मला येथे कांही करतां येत नाहीं. श्री-दास्य-विमोचनासंघानें जरी सांप्रत बरेंच कार्य घडत आहे व त्यापैकी बराच भाग त्यांच्या स्वतःकडूनच होत आहे, तथापि आमचें ध्येय अद्यापि दृष्टीच्या दृष्ट्यांत आलेलें नाहीं. श्रीमति सराजिनी नायडू यांच्या जन्मभूमींतली एखादी नामान्य श्री घेतली, तर तिला स्वायत्तता प्राप्त झाली आहे असें म्हणतां येत नाहीं; पुष्कळ टिकाणीं मोठ्या जनसमुदायादेखत तिची पक्षप्रमाणें खुशाल विनी होत असून ती भांडवल्याचें सामर्थ्य कायद्यांतहि नाहीं अथवा लोकमतांतहि नाहीं. छाळां शेत-कन्याची अथवा तसल्याच उत्सादक वर्गाची स्थिति पाहिली तर ती हृदयविदारी असल्याचें दिग्भूत येते. सहकारी पतपेढ्यांच्या साहाय्यानें वन्याच टिकाणी जरी मौल्यवान कामगिरी होत असली, तथापि पुष्कळ टिकाणीं त्यांची स्थिति निराशाजनक असल्याचेंहि दिग्भूत येतें. या दुःस्थितीचें बीज पाहूं जातां त्यांचें गाढ अज्ञान व त्यांची विच्छिन्न पुराणप्रियता यातच आहे. जेज्यांतून काय अथवा शहरांतून काय मजुरीवर आपली उपजीविका करणारा जो मोठा मजूरवर्ग आहे, त्यांच्याकडे आमच्या पुढान्यांचे पुरेसे लक्ष पोहोचलेलें नाहीं, असें म्हणावें लागतें. राजकीय अथवा इतर चळवळी करणारे लोक कधी कधी मोठमोठ्या शहरांतून त्यांच्या गोठी घेतात हें खरें, परंतु नवें करण्यांत त्यांचें कायमचें कल्याण व्हावें हा हेतू नयन त्या चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांना आपले मनःचे देव साक्षादयाचे असतात, महात्मा गांधी यांच्याजवळ त्यांना देण्यास चरल्याच्या मंत्राशिवाय दुसरें काही असल्याचें दिसत नाहीं. मुंबईच्या समाज सेवा मंडळीकडून जी कांही कामगिरी होत आहे, त्याजवळ त्यांचे गरीबर आभार मानले पाहिजेत. मुंबईबाहेर त्यांना अद्याप कांही करतां आलेले नाहीं. भरतावंट हें जेज्याचा फारच मोठा समुदाय व त्यांनाल जनता यांनींच बनलेले आहे. आणि या अफाट लोकसमुदायाची पुनर्रचना करण्याचा विकट प्रश्न निवारण घेतां, तुमच्या न्याच्या शिबेरयंतहि समाजसुधारणेचा पडा पोहोचलेला नाही. आतांपर्यंतचा समाजसुधारक हा पाश्चात्य अनुकरणानेच अन्नि-त्यांत आलेला आहे. आतांपर्यंतचें त्यांचे कार्य मोठमोठ्या शहरांपर्यंत मर्यादित अमूल्य, ते पुरमतीच्या घेतांतच झालेले आहे. त्याची माहिती म्हणजे वर्तमानपत्रे व मासिके वाचून जी काय मिळेल त्याच्यापलीकडे गेल्या नाहीं. त्याची काम करण्याची जागा म्हणजे नियतमास भरणाऱ्या परिपत्र अथवा कौन्सिलच्या बैठकी याच होत. अशीच स्थिती गोरवंत राईलड, तारवंत धुडनतमाडवर या प्रयत्नांचा म्हणण्यासारखा परिणाम

घटण्याची आशा नाही. या ममाङ्गुधारकांनी आश्चर्यचक्रेले काम असली अंतः-
 करणाऱ्या फळफळीने केले असून त्याकामी त्यांना पुष्कळदा स्वाधेच्यागहि करारा लागल्या
 आहे यांत संशय नाही. पणु ममाङ्गुधरिनि त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलेली नाही अथवा तिचा
 प्रत्यक्ष अनुभवहि त्यांना पडलेला नाही. मरा मुखारक निरावयाचा तो या मामान्य जने-
 मधूनच निरावयाचा आहे. तथापि आरण आश्चर्यचक्रेले आपल्या शक्तिनुसार ते अल्प
 काम केले आहे व पुढेहि करित राहू त्यांनुच दर सांगितलेल्या मुखारक निरावयाचा
 आहे; व तो लक्ष्मर निरावणे हेहि आपल्या अल्प परिश्रमानुज्ञेच हाणारे आहे ही
 देखील धोड्या समाधानाची गोष्ट आहे असे स्पष्टता येणार नाही.

संस्थानी शेतकरी परिपद, तेरवळ

पहिल्या अधिवेशनाचें महत्त्व

दुन्याच कारणांमुळे ह्या पहिल्या अधिवेशनाचें महत्त्व किती प्यानांत घेव्यासारखे आहे, हें भावी इतिहासकार ठरवितील. पण तुमच्याहि प्यानांत हें महत्त्व मरावें म्हणून अशा धाईतहि खालील परिस्थितीजनक कांहीं कारणांचा थोडक्यात विचार करतां.

शेतकऱ्याची हीन स्थिति

साधारणपणें पाहतांना जगात कोठेहि शेतें तरी शेतकरी, म्हणजे प्रत्यक्ष शेतांत पोटासाठीं राखेनें मजगारां राखत, हा अन्नादि-कालानामूल कंगालून दिसून येत आहे. ह्याचीं उबट कारणां म्हणजे त्यांचा सावेपणा, भेळेंपणा व अडाणीपणा हांच होत. ह्या व्यक्तिगत कारणांत, संयदनेचा अभाव ह्या मानुषाधिक कारणाचा अत्यंतच्या सुधारलेल्या ऊर्जे यांत्रिक युगांत भर पडल्यामुळे शेतकरी हा एक कायमच्या गुन्यामांचा वर्ग बनला आहे. निरक्षरानुसिद्ध तो साधनेन राहणाऱ्या नांडकऱ्याल्यांकडे कसा गहाण पडला आहे हें मग अगस्तहि, मांडवळवान्याला मात्र तें कळू नार्हीं, आणि स्वतः शेतकऱ्यालाहि

स्वतःची गुलामगिरी जाणवत नाही, हें मोठें दुर्भाग्य ! अशा ह्या निधीजाद दुर्गतीमुळे शेतकऱ्यांची दानतहि विरडत चाल्ही आहे. त्याच्यातल्या रामराज्यांतल्या साधेपणा व मरळपणा टिकणें अशक्य होत आहे. मग त्यांची पावलें बांकीरी पडू लागल्यामुळे तीं अधिक गोलंतांच शिरतात; आणि त्याच्या मानगुरीवर अदळपड घारण करून ब्रमंडच्या मोडयलशाहीला तर हीच स्थिति पाहिजे असते. ह्यांच पुढें शेतकऱ्यांच्या व्यसनांची, कायदेकंडीनल्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अन्यायांची, वकिलांच्या कपटनीतींची योगीरे अनंरु कारणांची भर पडून शेतकरी हल्लीं मुघारलेल्या नरकयातना भोगीत आहे ह्यांत काय आश्चर्य !

संस्थानी कारभाराची अवनति

इतर ठिकाणच्या शेतकऱ्यांची ही शोचनीय स्थिति, तर हिंदु-स्थानांतल्या आमच्या स्वतःला स्वतःच समजणाऱ्या संस्थानांतील शेतकऱ्याकडे पाहिलें तर गर्दियर आल्यावांचून राहात नाही.

राजा परका असला तर त्याचा जुद्धम परकंपणाच्या सवयींवर तरी एक बळ सहन होईल. पण राजा आणि त्याची प्रभावळ स्वतःच्या धर्माची, जातीची, हित-संबंधाची - फार काय तर हाशमांसाच्या सोयेरमुतकाच्याहि संबंधाची अगून, जेथें जुद्धम परकंपणाकें जास्त होतें, तेथें बोलणान्यांना बोलबं काय आणि ऐकणान्यानें ऐकावं काय ! सगळीं संस्थाने आणि तेथील सगळेच सहानुधोर अधि-कारी सारग्वेच नतद्रष्ट आणि निर्दाशलेले अगतात, असें कोण म्हणेल ? पण ह्या काव-तींत अपवाद किती नियम किती हें पाहिल्यावर ज्या मानवाची छाती फाटत नाही तो एक पशु किंवा मुक्तच असला पाहिजे. असो, नुसते संस्थानिकांवरच उडल्या बसल्या सोडमुग्य घेणें साहजिक असलें तरी, योग्य होणार नाही. पुष्कळ वेळां आमचे वरून आदेश दिसणारे संस्थानिक आपल्या बड्या बड्या अधिकाऱ्यांसह निराळ्याच एका अदृश्य सामुरवासात गुफटछेले असतात. तरी पण संस्थानिक माहेरी असला काय, सासरी असला काय त्याचें मुखदुःख गरीब शेतकऱ्याला समजत नाही. त्यामुळे तो आपल्या घन्याला नांवें ठेवण्यापेक्षा आपल्या दैवालाच नांवें ठेवीत, पद्यप्रमाणें संतुष्ट स्थितीत राहतो. पण असला विपारी संतोष परिणामी हितकर ठरेल काय ?

जागतिक मंदी

शेन प्रकारच्या बरील कडील परिस्थितीत गेल्या १।२ शेन वर्षांत अखिल जगालाच एक मयंकर धयरोग लागल्याचें अचानक उघडकीला आलें आहे. तो म्हणजे, आजकालचे शेतांत

निपळणाऱ्या मालाचे इपाट्यानें खाली वसरणारे बाजारभाव. पण ही मंदी व्यापार्यांना, राज्यकारभार्यांना, पगारी नोकरांना, किंवा मजुरांना जितकी भोवते, त्याहून अनेकपटीनें जास्त ह्या असहाय्य व असंघटित शेतकऱ्यांलाच भोवते. ह्याचें एकत्र कारण हें कीं वरील सर्व वर्गांच्या हातीं नाणीं खेळत असतात. आणि नाण्यांचा मक्ता राज्यकारभार्यांनीं आपल्याच हातीं ठेवलेला असतो. शेतांत सर्व कांहीं विकतें तरी नाणीं आणि मोठा जांवर विकत नाहीत, तोंवर शेतकऱ्यांचे हाल अमेच चालणार ! नाणीं पाडण्याचा मक्ता किंवा सोन्याचें परिमाण इतर धातूंची ठरविण्याचा मक्ता आमच्या संस्थानिकांना नसल्यामुळे त्यांनीं ही अडचण जाणून शेतसारा धान्याच्या रूपानें पेंण्याची योजना आखणें जरूर आहे. ह्या वावरीत कायमची तरमबंदीची योजना आड पेंणार हें आम्ही जाणून आहों. पण शेतकऱ्यांकडून सान्याचा आकार नाण्याच्या कृत्रिम रूपानें घ्यावा किंवा धान्याच्या स्वाभाविक रूपानें घ्यावा, हें ठरविण्याच्या वावरीत कोणताहि ठरस्थानिक, किंवा त्यावर्णीनें शेत देणारा खातेदाराहि साम्राज्य सरकारशीं कोणत्याहि तहाच्या अटीनें बांधला नाही, ह्याची जाणीवहि शेतकऱ्यावर पोसले जाणाऱ्या ह्या संस्थानिकांनीं व त्यांच्या राज्यांत नांजणाऱ्या खातेदारांनीं ठेवा-
वयास नको काय ? पण आजकालच्या नाण्यांच्या धांड्यात ही जाणीव राखणें शेतकऱ्या-
शिवाय इतर कोणासच कायद्याचें नाही. आणि म्यतः शेतकऱ्यांस हें अर्थशास्त्राचें कोडे समजावयास अजून किती नवे जन्म घ्यावयाला पाहिजेत, तें हरीच जाणें ! तरमबंदी एकदां ठरली कीं ती पुढेंच बांधणार. भागगार्डीचें धर्मिहि मागें घोंवतें. पण तरमबंदी कधीं कोठें मागे हटली आहे काय ? प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांचेच सरकार होईपर्यंत तें दृश्यच नाही. नुमती आणेवारी मागें न हटविणारी अधारी व मतदारी सरकार, तरमबंदी कायची मागें हटवतील ? जावें त्यांच्या बंडा, तेव्हांच कळे. बंडेदाचां तोंडे मिळवण्याचा वेगरे अनेक प्रश्न राज्यकर्त्यापुढें बसे आहेत तमेंच शेतकऱ्यांच्या परीति आहेत : पण अर्थशास्त्राचा नेमका फायदा मात्र धीमतांना, सत्ताधार्यांना, व त्यांच्या पुढें पुढें करणाऱ्या पोगाळीं मुगिष्ठितांना, आणि सोख्याचा थारमशर मात्र एकदां अशाणी शेत-
करीच ! ह्या शेतकऱ्यांचा अडाणीपणा वमी करून त्यांनीं नवीन आशा व नवीन जेम धरून आपला सर्व जगाला रोमणात हा पवित्र शेतीचा धंदा करावा, म्हणून काही स्वार्थत्यागी, विमोक्षणाग्रांचे मुगिष्ठित व करारी माणसें पुढें आली, कीं कोणतेहि सरकारच नव्हे तर खातेदार, जमीनदार अथवा सावसार ह्यांचेहि धात्रे दणाणत. चळवळ राडाारणासुत निर्वाहि दूर ठेकीरी व नुमत्या अर्थशास्त्राची गुतागुती ज्याच्या कडी भोक्ते हेहि मांडळणें सांगण्याच्या, ते उपद्रव्यासि राजद्रोही आहेत अशी हल राज्य-
कार्याकडूनच नव्हे तर त्यांचे गार्थीशर मुगससीन मांडवळशर व नोकरशाही ह्याच्या-
कडूनहि उघडण्यांत येतें. त्यांच्या आनच्छत मतलबी अटवर्नीची भर पडून दिशाभुद होतात. एकपुती रडतो त्याहून गतपट जेरानें गतपुतीहि रडें लागतो. मग ह्या गोष्टांत निवारा निपुनिक व बेवारसी शेतकरी अगदीं गालरून जातो. त्याला शत्रु,

मित्र कांहीच कळेलनासे होतं. अशा वेळाम परिस्थितीत जर अंडाणी देतकरी कोडलेल्या मांजराप्रमाणे कोडणाऱ्यांचाच कंड फोडण्याम थांबू लागला, तर त्याची जबाबदारी कोणावर वरे. तसें होऊं नये म्हणूनच ही परिपद आहे.

चळवळीचा कोंडमारा

ब्रिटिश इत्याख्यांतील चळवळीला कसं स्वरूप आलें आहे व निला दडपण्यासाठी कसे निकराचे उपाय योजले जात आहेत हे सांगण्याचें हे स्थळ मुळीच नव्हे. ब्रिटिश सरकार अनेक स्वातंत्र्य-प्रिय असल्यामुळे तें चळवळ झाल्यावरच ती दडपण्याचे उपाय योजते पण आमचे कांहीं संस्थानिक पाह्यावे तर ह्या परकीय सरकारापेक्षाहि अधिक दाहाणे होण्याची महत्त्वाकांक्षा चळवळीत दिसतात ! प्रजेमध्ये विद्रोहः खेड्यांतील जनावरबजा कुणाच्यामध्ये पुढें व्हा बर्तातहि कधीं कांहीच चळवळ होऊं नये अशा प्रकारची दूरदृष्टि कांहीं संस्थानिकांची भाड्याच मंचारांत मलय प्रत्यक्ष अनुभवाम येऊं लागली आहे. नांवे सांगण्याची जरूर नाही. जरूरच पडल्यास ज्यांची त्यांनाच मी भक्तिमत्प्रणानें कळवीन, त्याची येथे वाच्यता नसे. कोडमान्याचे दिवस गेले. आता वातावरणात राबसणी घालणें शुद्ध वेडेपणाचें ठरेल. हजारों बॅं आपल्या बायकांना पड्यांत दाबणाऱ्या मुकस्थानांत केमालपाशांनीं ह्या पड्याच्या फाडून चिंधड्या केल्या ! आमचेकडे पाह्यावे, तर कांहीं सुखील आणि प्रजाहितैषि संस्थानी राज्यकर्त्यांनीं व त्यांच्या सुशिक्षित सहाय्यांनीं, नव्या जुलमी कायद्याच्या चिंध्या गोळा करून त्याची बाकळ तयार करून निच्याभाड मुक्या नेतकऱ्यांना लपविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे, त्याला काय म्हणावें ? विनाशकाले विपरित बुद्धि म्हणावें, हुमरें काय ? अशा स्थितीतहि सांगली दर-बारनें ह्या परिपदेच्या कार्यांत नसतीं विघ्नें आणणे नाहीत याबद्दल परिपद त्यांची आभारी आहे. खरे पाहिले असता सर्व संस्थानांच्या दरबारांनी आपापले योग्य अधि-कारी प्रतिनिधि म्हणून पाठविले असत तरी परिपदेनें त्यांचा आभारपूर्वक स्वीकारच केल्या अमता किंवा करील. दिवस सहकार्यांचे आहेत. दडपशाहीचे नाहीत. सहकार्य करील तोच टिकेल. अत्याचार व दडपशाही हीं दोहोपक्षीं नरकाचींच द्वारें ठरणार ह्यात काय संशय ! संशयात्मा विनश्यति ! !

येथवर नेतकऱ्याच्या हीनस्थितीचा विचार झाला. एका दृष्टीने पाहतां हिंदु-स्थानातल्या - विद्रोहः हिंदी संस्थानातल्या नेतकऱ्यांची स्थिति अग्न्यय वर्गाहून अधिक कींय येण्यासारखी झाली आहे. कारण ब्रिटिश मुलमानीय असृग्य वर्गाची निदान थोडी तरी जायति झाली आहे. पण संस्थानांतील नेतकरी वर्गाची तेवढीहि जायति झाली नाही. मग उन्नतीचा मार्ग तर दूरच ! हिंदुस्थानांतील असृग्य वर्गाची हल्यारी पाहून मोठी चीड येते. पण संस्थानांतील नेतकऱ्याची स्थिति निराशाजनक होत चालली आहे.

चीड येण्यापुरती तरी थोडी आग्रा दिसावयाला पाहिजे ना? म्हणून अलीकडे अस्पृश्या-
इतकी तरो जायति शेतकऱ्यांत व्हावी म्हणून कांहीं समाजसेवकांचें लक्ष विशेषतः खेड्यां-
तील कुणव्यांची स्थिति सुधारणेकडे व ग्रामसघटनेकडे लागले आहे. पुण्यातील म्युनिसि-
पालिटीचे चीफ ऑफिसर रा. आप्पासाहेब भागवत, श्री. बाबुकाका कानिटकर, सातारा
येथील शाहू छत्रपति थोडिंगचे चालक श्री. माऊसाहेब पाटील, माझे मित्र प्रसिद्ध गोसेवक
शेख नजमुद्दीन कमरुद्दीन, मोर संस्थानांतील कारागृहांत अद्यापि विधांति घेणारे रा. शेडे
व पोतगीत ही उदाहरणे प्रमुख आहेत. संस्थानांत अशीं न उदाहरणे जाता आटळावीत
हा ह्या परिपदेचा हेतु आहे. आपले आजचे साधुवृत्तीचे स्वागताध्यक्ष माझे बालमित्र
श्री. विष्णुपंत ऊर्फ आप्पासाहेब देदापांडे ह्यांना अविधांत श्रम करून ही परिषद घडवून
आणिली; ह्या गोष्टीचा अभिमान सांगलीकरांनाच नव्हे, तर इतरही संस्थानचे राजे व
प्रजा म्हणविणारे यांना अतावयास पाहिजे. कांहीं संस्थानात अलीकडे प्रजापरिषदा होऊं
सगल्या आहेत हें मोठें सुचिन्ह होय. पण संस्थानातील प्रजा शेंकडा ९५ हूनहि जास्त
शेतकरीच असल्याने प्रजापरिषदांचे कामहि त्याच प्रमाणांत खेड्यांतच होणें जरूर आहे.
महात्मा गांधींचा उद्भव होईपर्यंत आमच्या काँग्रेसचेहि लक्ष खेड्यांतील लोकांकडे लागलें
नव्हतें. इतकेच नव्हे तर गहरात राहणाऱ्या मजुरांकडे व अस्पृश्य वर्गांकडे प्रत्यक्ष
काँग्रेसचाच कानाडोळा व प्रसंगविशेषीं विरोधहि होता. महात्माजींनीं उलथापालथ केली,
तेव्हा कांठें ब्रिटिश सिंह जागा झाला आहे ! आतां संस्थानातील कार्यकर्त्यांना
जागे करावयाचें असल्यास संस्थानी प्रजापरिषदांनीं आपल्या राजांचाच नव्हे तर राज-
धानीतील महाजनांचाहि नाद सोडून, सरळ खेड्यांतील कुणव्यांकडे जाय. येरवीं त्याच्या
चळवळीला ना बूड ना पाया अशी स्थिति होईल.

परिपदेचें सहकार्य

परिषदेत निम्न मुख्य चारच आहेत : १ सरकारी सान्याची
काट, सुट, निदान तहकुयी. २ जमीनदारांच्या खंडाची तीच
वाट. ३ सावकाराच्या व्याजाचाहि तोच न्याय. ह्या तीनही

विषयांवर बहूंकडे आतां ह्या परिषदा होत आहेत त्यांतून तपशीलवार विचार व ठराव
होत आहेत. स्वतः मी तर माझ्या अनेक संचारांत ह्या विषयाचा कांस पाडून धरलो
आहे. काल विषयनियामक सभेत ह्याचा चारकाडेने रस झाला आहे. आज ठरावावर
विधान पुढाऱ्यांचीं भाषणे होतील. मला घबरेच स्पष्ट सांगायलाचें आहे कीं ह्या तीनही
विषयांत सरकार, जमीनदार आणि व्याजबद्धा करणारे सावकार ह्यांचे परस्परशीं
शेतकऱ्यांच्या हिताला अनुकूल असें प्रामाणिक आणि न्यायस्थायी सहकार्य झाल्या-
शिवाय नुसत्या ह्या परिषदेतील ठरावांनीं काहीच हातीं लागणार नाहीं. मला काटानें
येथें मागावें लागत आहे कीं बरील तींनीं भंडवलदारवर्गांचें व आश्रयित सहकार्य

हालं आहे व अद्यापि चाललं आहे ते गरीब शेतकऱ्याला प्रतिकूलच मासत आहे. सरकार आपल्या सान्याची यमुली वेळ पडेल तर, जशी संगीन रंगून घेतं, तशीच सातेदारांचा खर्च आणि सावकारांच्या व्याजावराल त्याज्याने हुकूमनाम कायद्याच्या द्राष्टिक जेरावर उग्राणी करून देत आहे. हें सहकार्य नव्हे, केवळ अन्याय !

बोल्शेव्हिझमचा वागुलवावा

येथे जमलेल्या पांढरपेशे पुढ्यांना माझे येथवर माझी ऐकून, मी कोणी एक नुकताच रशियांतून आलेला बोल्शेव्हिक आहे काय अशी भीति अथवा शंका येण्याचा संभव आहे. माझ्या संचारांत माझ्या कित्येक प्रेमळ मित्रांनी ही शंका मला निर्भीड प्रश्न करून फेडून घेतली आहे. मी आपल्यास स्पष्ट विचारतो की मी जर बोल्शेव्हिक असतोच तर तुमच्याशी विचार विनिमय करायला आणि तुमच्या सहकार्याची अविश्वसनीय याचना करावयाला आलो असतो काय ? खोटी धातू घेऊ नका. बोल्शेव्हिकांचा मार्ग आणि उपाय आमच्याहून अगदी निष्ठ आहेत. ते मांडवलेदारांशी विचारविनिमय निया सहकार्य करण्यांत आपला वेळ गमावीत नाहीत. आम्हांला तर अद्यापि मांडवलेदार व त्यांच्याच दयात्यानी असलेले इतर पांढरपेशे ह्यांच्याच उद्धार व विवेकी साहाय्येने शेड्यांतल्या मुक्या, झोपाळ पण कदाळू जनतेला जागे करावयाचे आहे. तेव्हा पांढरपेशांना, कृपा करून, तुम्ही आमच्या कार्याविषयी विनाकारण गैरसमजूत करून घेऊ नका. समजूत उमजून तुम्ही खोटी हूल उठवाल असे आम्ही समजत नाही. अशा अप्रामाणिक हुलड्यावर माणसाना येथपर्यंत येण्याची देखील तमदी ध्यावयाला नसते. त्यांचे कार्य येथे न येता व आमचे म्हणजे न ऐकताहि करता येईल ! त्यांचेकडे जसे आम्ही लक्ष देत नाही तसेच तुम्हीहि दुर्लक्षच करा.

संघटना

शेवटचे आणि खरे काम शेतकऱ्यांची संघटना करणे हेच आहे. ह्या घटनेचे समासद केवळ शेनरीची पाहिजेत. पण त्यांच्यात हिंदु-मुसलमान, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, मृत्य-अमृत्य निवडून संस्थानिक-राजसांतले हे व इतर आर्थिक भेद असावयाचेच. ह्या भेदांमुळे जर संघटनेचे गेलेल्या शेकडो शहाण्यांच्या वाटोळ्या परिषदेची स्तकी शोभा जाली, तर आमच्या कार्यात तीच बिघे येणार नाहीत कदाचन ? येथेच तुमची शेतकऱ्यांना पार डूरी मासणार. शिवाय द्रव्याची मदत तुम्हांतूनच पाहिजे. शेतकऱ्यांजवळ द्रव्य कोठून येणार ? ते तर सर्व तुम्हांजवळ येऊन चुकले आहे. पूल नाही पुलची पाकळी, तरी परत

करून पडलेल्या शेतकऱ्याला पुनः त्याच्या पायावर उभा करा. श्री राजा उभा राहील तरच स्वराज्याची भाशा. येरवीं सर्वच गप्पा.

परवा महात्मा गांधी सुंबई बंदरांत उतरल्यावर वेल्फेअर ऑफ इंडिया लीग नांवाच्या एका संस्थेने महात्म्यांचे एक व्याख्यान करवून त्याच्याशी विचाराविनिमय केला, असे ऐकतां. महात्माजींनीं त्यांना शेवटीं काँग्रेसने चालविलेल्या धर्मयुद्धाबद्दल एकत्र निर्वाणीचे वाक्य सांगितले तें 'दाइम्स ऑफ इंडिया'त पुढीलप्रमाणें आहे :

“ To you (The League) the Welfare of India is a matter of leisure. For the Congress it is a matter for which it exists ! ”

ह्या लीगला हिंदुस्थानचे कल्याण करणें ही फावल्या वेळची गोष्ट आहे. पण काँग्रेस केवळ त्याचमाडी जगत. ह्याच गांधींचा रोकटा संदेग, पांढरपेशांना नी नम्रपणें शेतकरी बंधूंच्या वर्तानें आज येथें देत आहे. शेतकऱ्यांची संघटना जरी तुमचे फावल्या वेळचे काम आहे, तरी त्या घटनेवरच शेतकऱ्यांचे व पर्यायानें तुम्हां आम्हां सर्वांचे जीविन अवलंबून आहे. येरवीं आम्हां सर्व मृतप्रायच आहां!!

अखिल भोर संस्थान प्रज्ञापरिषद

भोर संस्थान प्रज्ञापरिषदेच्या ह्या ८ व्या अधिवेशनाचा तुम्हीं मला अभ्यन्न निवडले ह्याबद्दल मी आपले मनःपूर्वक प्रथम आभार मानणें हा आवश्यक उपचार आहे. ते मी मानतां. वस्तुतः अशा मामुली परिपदांवरून माझा विश्वास उडाला आहे. खरें हित थोड्याशा पडद्याभाड राहून सतत शिजत काम करणाऱ्या व्यक्तीच्या पुण्याईवरच अवलंबून असतें. वर्षभर ती पुण्याई घडत नसेल, तर अशा परिपदा व्यर्थ ठरतात; इतकेच नव्हे तर त्या पुष्कळदा विचारवंतांस दुःसह वाटतात. माझ्या ह्या अनुमवासुळे मी अध्यस्तस्थान स्वीकारण्याचें घाडस एकटम केले नाहीं. पण ह्या संस्थानातील गेल्या १० वर्षांच्या चळवळीचें मी जेव्हां कारणापुरते अध्ययन केले, तेव्हां मला असें दिसून आले की, ह्या परिपदरूपी दर्शनी पडद्यामागे एक चित्तवेधक आणि आदरार्हपूर्ण दिव्य घडत आहे. शेख्य पाटील, पोतनीस धंधु, गुमे, वाळिवे, साने, आदिकरून संस्थानवासी सदगृहस्थांनीं हातीं कंघण बाधून जो हा प्रज्ञापञ्चाचा राजसूययज्ञ आरमला आहे, त्याला आतां १० वर्षांनीं चांगले दृश्य स्वरूप प्राप्त झाले आहे. इतर पुष्कळ परिपदांप्रमाणें आर्गावांचून नुसता धुराचा डोंबाळा नटून ही परिपद म्हणजे सह्याद्रींतील एक ज्वालामुखी आहे, आणि तिच्या १० वर्षांच्या भूतकालाहूनहि भविष्यकाल नुसत्या भोर संस्थानालाच काय तर महाराष्ट्रालाहि चांगला हालवून जागे करील असें मला चिन्ह दिसत आहे. अशा मुहूर्ताला कोण मराट्या स्वस्थ बसेल ! ह्या विचारानें मी आपल्या मेवेस येथें आभारपूर्वक हजर झालें आहे.

इतिहास

महाराष्ट्रांत भौगोलिक धरणीकेंप मागे झाले नाहीत; किंबहुना महाराष्ट्राचें उंच पठार हें एक जगांतील अति स्थिर व प्राचीन भूमिभाग आहे असें भूगर्भशास्त्री म्हणतात; पण अखबारनवीस निराळीच गोष्ट सांगतात. ते म्हणतात, महाराष्ट्रांत ऐतिहासिक भूकंप फार झाले आहेत, आणि ते होण्यापूर्वी सह्याद्रीचें कोणतें ना कोणतें तरी एक शिखर पेट घेतें. हल्लीं प्रचंडगड, राजगड, विचित्रगड शिखरांनी पेट घेतला आहे. महाराष्ट्रांतील मराठ्यांत दोन भिन्न वर्ग (वंश नसल्यास) आहेत. ते वर्ग म्हणे (१) नेतें मराठे व (२) अनुयायी कुणबी. पहिला वर्ग हिमतवान्, हिममतवान्, खोल दिलाचा व स्वतंत्र वाण्याचा आहे; तर दुसरा वर्ग शरीराचा सोडिक, मनाचा मोकळा, हाडाचा इमानी आणि जीवाचा करारी आहे. स्वराज्य ह्या दोन्ही वर्गांची रोजची भाकर आहे. सणावाराची पोळी नव्हे. दोंघेहि खेड्यांत किंबहुना रानांत जन्मून तेथेंच वाढून तेथेंच मरणारे आहेत. ह्यांची संस्कृति नागरिक मुळीच नव्हे. किंबहुना केवळ नागरिक संस्कृति त्यांना बाधते म्हटलें तरी चालेल. खेड्यांतलें स्वाभाविक स्वराज्य त्यांचें कोणो हिरावूं शकत नाही. अनेक धर्मांची व संस्कृतींची साम्राज्ये यावटळीप्रमाणें ह्यांच्यावरील वातावरणांतून गर्जना करीत आली व गेली. खाली जमिनीवर ह्यांच्या स्वराज्याचा सत्तार तसाच चालूं आहे. जमीनमहसुलाची रयतवारी पद्धत, आणि धर्म, जात, वंश आणि घंटा कोणाचा कांहीहि असो, गांवगाड्यामध्यें सर्वांचा समार्क एक जर अद्यापि कोठें पुरातन कालपासून चालत असलेला दिसत असेल तर ह्याच हल्लींच्या महाराष्ट्रांत. कोंकणपट्टी मान ह्या नियमास अपवाद आहे. म्हणून ह्या दृष्टीनें ती पट्टी ऐतिहासिक महाराष्ट्राचा भूगर्भ नव्हे - चार्कचा देशावरला महाराष्ट्र ह्याची रयतवारी ऊर्फ स्वराज्य ही प्रकृतीच आहे. नुसतें भावी आदर्श नव्हे.

सुद्धपूर्वकालांत हिमालयाच्या पायथ्याशीं शहड, मल्ल, लिच्छवी, वज्जी, रट इत्यादि कुळें अथवा वसाहती केवळ स्वराज्यमुखांत राहात होत्या. त्याचें शासन लोक-सत्तात्मकपद्धतीचें (Limited Monarchy) होतें, हें पाली वादमयावरून उपड दिसतें. सालें, मालो, लेचे, पेचे असे ह्यांच्या नावांचे भाषाविषयकच नव्हे तर फोन्ड नागरिक संस्कृतिवाल्यानीं, गुणवाचकहि अपभ्रंश बनविले असतील, पण माळी, माळी, मराठे हे हल्लींचे क्षत्रिय अथवा रेतकरा हे त्या हिमालयांतून खालीं दक्षिणेंत उतरलेल्या स्वराज्य-शाली राष्ट्रांचे आजचे असले वंशज आहेत, असें मी तरी समजतां. स्वराज्याचे पार्थी ह्या मराठ्यांनीं जेल्या २४ हजार वर्गान पुष्कळ लहानमोठ्या कटकटी केल्या आहेत. त्यांतीलच एक नेवटची कटकट ह्या परिपदेची चवकळ होय !

स्वराज्यासाठीं कटकट करणें मराठ्यांची उगळत बुद्धीच आहे. "स्वराज्य माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे" ही शाब्दिक म्हण त्या. लिळांनीं रुढ केली; पण राहणीची

म्हदी निदान अर्धाच हजार बरे महाराष्ट्रातील मराठ्यांची कुर्मीच आहे ! निचा इतिहास आहे !!

मायजे म्हणजे केवळ पश्चिमेकडेचे असा नुसता शब्दार्थ झाला, पण स्वतंत्र पाहण्याने आपल्या मालकीची जमीन स्वतः वाहणारा साधारण मराठा असा ध्वन्यर्थ आहे. मावळ्याचा हा ब्रह्मण्य श्रीशिंदेरायापुढीं हजारों वर्गांचा होता आहे. शिवाजीने त्या ब्रह्मण्याला उत्पन्न केले नसून उत्पन्न ह्या ब्रह्मण्याने शिवाजीला उत्पन्न केले. इतर आधुनिक कमअसंगत नागरिक ब्रह्मण्याने शिवाजीला नुसतं नामनेच केले मात्र, शेटे, पोतणीस, याळिंबे हे आजचे मावळे होत. त्यांनी जन विचार नसा, प्रकृति विचारा. ती प्रकृति स्वराज्यशील आहे. त्यांनी चालविलेल्या परिपदेची बैठक बरी. आजची आडवीच असली तरी त्याची प्रकृति भुगर्भातल्या आगीप्रमाणे पुरातन आहे. ती आग ब्रिटिशांमार्फत उग्राण टोडेंडह झालेल्या घेतातहि शुद्ध करील. मग सर्वांचा-सारख्या आरजातल्या चिमुकल्या शक्तीला ती शुद्ध करणार नाही म्हणजे काय ?

चालू स्थिति

भोरच्या सर्वांदाशाहीची दौलत गेल्या सालच्या वार्षिक रिपोर्टात दाखल गेल्याप्रमाणे अचपी सात लाखांची. मुंबईतील काही मोठे गिरणीवाले ह्यांच्यापेक्षा सार्धाने अधिक धीमेच आहेत. संस्थानची वट्ट लोकसंख्या १३०,४२०. नुसत्या पुणे शहराची, अधिक मरेल. क्षेत्रफळ ९२५ बौरस मैल. पुणे जिल्ह्याचे ५३५० चौ. मैल आहे. पुण्याचे कलेक्टर तेच भोरचे अधिराजे. हे भोरचे थोडक्यांत वैभव आहे. तरी ह्या लहानशा राजवटीबद्दल आम्हाला फार आदर वाटतो. कां की अचल मराठेशाहीच्या फिडवाची ही गादी म्हणजे एक तेजस्वी बुरुज होता. पण ही गतगोष्ट झाली. १० वर्गांपूर्वी भोरशाही म्हणजे बेवंदशाही असा लौकिक झाला होता. पण माटपर आणि हिरहा ही दोन जुलमाची प्रकरणे आम्हां परस्यांच्या फानांवर वेळोवेळीं आली आहेत. प्रत्यक्ष यजमानांबद्दल त्यांच्या प्रजेत वेदिली उत्पन्न करण्याची आमची मुळीच इच्छा नाही. परंतु त्यांचे साधीदार नोकरशाही, हिची कार्यक्षमता पाहू गेल्यास ती मात्र मुळीच दिवत येत नाही. नुसता वार्षिक रिपोर्ट लिहिण्याबद्दल ह्या परिपदेच्या पहिल्या अव्यक्तास साठील उद्गार काढावा लागला : “ जर हा असा पुढील साली पाठवाल तर त्या रिपोर्टाच्या प्रती छापून त्या पायाखाली तुडवून टाकू असे सांगणे स्पष्ट आहे. ” ह्या मीतीने पुढील सालचे रिपोर्ट प्रजेस वाचावयासच मिळेलनात असे ऐकतो. गेल्या सालच्या रिपोर्टातील जमाखर्चात वट्ट उत्पन्न ७ लाखांचे दाखविले आहे. त्यापैकी ७० हजार खासगी खर्चाकडे लागते, अशी कतबुली आहे. पण शिवाय १३ हजार दिल्लीला खर्चाबद्दल, ५ हजार नवीन गेल्यासाठी, ८ हजार पाहुण्यांसाठी बगैरे खर्चचे आंकडे आहेतच. शिवाय गुप्त खर्चाचा जोडा दौलतीवर

पडत असेल तर तो निराळाच. परयांच्या एका 'केशरी'च्या अंमृत मिरजकरणे आपल्या खासगी खर्चाचा आंकडा ८४ हजार म्हणून प्रसिद्ध केला असतांना तेथील चित्रगुप्ताने तो खरोखरी २ लाखांवर जात आहे अशी ओरड केली आहे. भोरच्या चित्रगुप्ताला ह्या प्रकरणी न विचारणेंच बरें. एकंदरीत संस्थानांत प्रजेच्या आरोग्यखातीं सारं ९३४ रु. ८ आ. ३ पै. असा खर्च दाखविला आहे. पण खाशांच्या एका अपेडिसयाइटिम् अॅपरेशनवर ४॥ हजाराना खर्च दाखविण्यांत आला आहे. ५ हजारांची एक मोटार तर ३॥ हजारांचा डिलिव्हरी खर्च. हा डिलिव्हरी खर्च मोटारचा फिवा राजवाड्यातील एखाद्या शाळेतण्याचा कळत नाही. संस्थानचा बट पब्लिक बक्सचा रचने ६१ हजार बरयांचा आहे. नवीन इंगल्यावर ह्यासालीं ५ हजार खर्च झाला आहे. या न्यायानें प्रजेच्या गरजा आणि खाशांच्या गरजा आणि त्यांचा गुजारा कसा होतो यांचें प्रमाण कळते. उघड जमाखर्च जर असा अनागोदीचा आहे, तर गुप्त कारमार किती असत असेल हे चित्रगुप्तच जाणें. जावें त्यांच्या जन्मा तेव्हाच कळे. तरी ही स्थिति १० वर्षांपूर्वीपेक्षा कितीतरी बरी असें म्हणतात. कारण हल्लीं तेथें प्रजेतकें एक वीन्सिल आहे असे पद्धतीं. लग्नटका, घरघण, भूतपदी, पाट्टाम, बगैरे हास्यास्पद पर बंद झाले आहेत. अमल्या धुद्र सुधारणाबद्दलहि आम्ही श्रीमंतांचे आभारी आहोंत. हल्लींचे यजमान हे खुल्या विलाचे आणि बहुश्रुत आहेत. ते नुकतीच विन्ययतची यात्रा करून आले आहेत. मावी सुधारणाकालांत ते याहून मोठ्या व टिकऊ सुधारणा करतील अशी आशा आहे. त्यांच्या परती ह्या सुशिक्षित, सुशील व अनेक भाषा जाणणान्या होंत्या. त्या नुकत्याच महाबलेश्वरी स्वर्गवासी झाल्या; हें दुष्ट वर्तमान ऐकून त्यांच्या प्रजेप्रमाणेंच आम्हीहि फार दिलगीर आहोंत. हल्लींचे युवराज हे मोठे विद्वान्, मनमिळाऊ व लोकप्रिय आहेत असें ऐकतां. एकंदरीत ह्या राजघराण्यानें मराठेशाहीतील आपला बोलमाला तर राहो पण नुसतें आपलें अस्तित्वहि टिकवावयाचे असेल तरी चानू काळचीं चिन्हें ओळखावयास त्यानें लयकर शिकलें पाहिजे. राजा म्हणजे विष्णूचा अवतार नसत प्रजेचा एक वतनदार नोकर ही व्याख्या आधुनिक युरोपातल्या मोठमोठ्या बादशाहांनीं विसरल्यामुळें ते गेल्या ५॥१० वर्षांत नामशेष झाले; तसें आमच्या जहागीरदारांनीं होऊं नये असे आम्ही इच्छितो.

शास्त्राप्रमाणेंच प्रजेलाहि आणि तिच्या पुढन्याना नम्ररणानें आम्ही एक इशारा देऊं इच्छितो. राज्यकर्त्यांना नावें ठेवणें फार सोपें आहे परंतु त्यांच्या प्रत्येक पापाची जबाबदारी पर्यायानें पाहतां राज्य करवून घेणाऱ्या प्रजेकडे येते, हें आम्ही नेहमीं विस्तरतां. मनुष्य बैलाला पाटळ करतो, पण सिंहाला भितो. याच न्यायानें शास्त्राहि शहाण्या प्रजेचा नोकर आणि मूर्खाचा मात्र राजा होतो. यथा राजा तथा प्रजा हें खरें नसत यथा प्रजा तथा राजा हेंच खरें. बाहेरची तर गोष्ट दूर राहो, विद्विषांनीं जिकलेल्या हिंदुस्थानांतहि बरील व्यस्त प्रमाण गेल्या वर्षांपासून अनुभवास

येऊं लागलें आहे ! मग तेच प्रमाण ब्रिटिशांनीं न जिकलेल्या नामधारी संस्थानी स्वराज्यांत कां अनुभवास येऊं नये बरें ?

आजवर १० वर्षांत जी मोर-संस्थानांत चळवळ झाली तिचा पहिला हप्ता आतां संपला. अखिल भारतीय साम्राज्यांत पुढील वर्षी जी शासनघटना होणार आहे तिच्यांतून चिमुकलें मोर संस्थानच एकीकडे वगळलेले कसें राहील ? हे शक्य नाही. अधिपतींच्या सदिरांछेनें म्हणा किंवा प्रजेच्या चळवळीनें म्हणा संस्थानची राज्यपद्धतीहि बदलणारच. हल्लीं जे नामधारी कौन्सिल आहे ते पुढें लोकनियुक्त समामदांचे एक सत्ताधारी संस्था होईल व त्या दिवाणापामून पट्ट्याव्या हुजूर्यापर्यंत सर्व नोकरशाहीच नव्हे तर प्रत्यक्ष धर्मोपदेय यंत्रमानहि जबाबदार राहतील. आजचे लोकपुढारी मोठे पाटील कुठंगांत आहेत, ते न जाणो उद्यां ह्या सभेचे अध्यक्ष होतात. पोतनिसावर खटला चालू आहे, तर परबां त्यांना मानपत्रे मिळतील, ज्यांच्यावर आतां जुद्ध होत आहे अशांना थोड्याबहुत दिवसांनीं मतदानाचा हक्क मिळेल. आणि त्यांनीं निघडून पाठविलेल्या प्रतिनिधींची मनधरणी संस्थानाधिपतींना करावी लागेल. एकीकडे प्रजेच्या प्रतिनिधींचा अंकुश आणि दुसरीकडे साम्राज्यसंघटनेचा (Imperial Federation) दाब अशा कांणीत धर्मोपदेयांना ही कटवडीची पोळी नको, सुखाची माफरी मली, असें होईल ! जबाबदार राज्यपद्धति हे शब्द नुसते ऐकण्यासच बरे आहेत. हल्लींचे नम्र आणि स्वार्थत्यागी नेते,—पोतनीस-हे-शासनपद्धतीची घडी बदलल्यावर उद्या तसेंच राहतील कशावरून ? मजूरपक्षाच्या रॅम्से मॅक्डोनेलला तो मजूर असे तोपर्यंत बहात घालायवाला साखर मिळत नव्हती पण प्रधान शाल्याबरोबर त्याची नजर फिरली ! आमचे बोल व्यक्तिविषयक मुळीच नव्हेत. लोककल्याण म्हणजे नुसती सनदेची बदल-बदल नव्हे तर शीलाची व अंतःकरणाची पालट होय. ती पालट सावकाश घडत असते आणि ती घडवून आणण्याचें अधिक कठीण काम मावी रोडे पोतनिसावर अवलंबून आहे. ते कोणीहि असोत, हे काम करांत येवढेंच आमचें म्हणणें आहे.

हल्लींचेंच ब्रिटिश हिंदुस्थान ध्या. त्यात लोकनियुक्त कौन्सिलें थोड्या प्रमाणांत कां होईनात आहेतच. तेथील कारभार किती मिवेण्याचा आहे ! केवळ पगारासाठीं भुकेलेल्या नामधारी लोकमंत्र्यांना परकीय नोकरशाही करी घेयावर नाचविते ! हे काय संस्थानिकांना ! तुमच्या नवरेल येत नसेल ! म्हालघांतल्या युनिसिपलिट्या, लोकल बोर्दे, युनिव्हर्सिट्या, फार काय पण मोठमोठी लोकंहीं हॉस्पिटले, शाळा आणि वसतिगृहे, हांत तर परकीय नोकरशाहीचा हात नसतो ना ! मग तीं कितीही स्वयं शासन हुजूर्या प्रजेच्या इच्छांना व गरजांना जबाबदार आहेत ! नसल्या कां नाहीत ! कारण तेथे शीलाची अशाच आलट्यापालट झाली नाही. म्हणूनच महात्मा गांधीसारंगे मोटमोठे शासनाचार्य कळवज्यानें सांगत आहेत कीं, राजांना, तुमच्या सनदेची पालट करू नसा. तर शीलाची नव्हे प्रत्यक्ष अंतःकरणाची पालट करा. तुमच्या बचताची देवघेव करू नसा, तर प्रत्यक्ष हट्याची करा. ह्या शीतपरिवर्तनकार्यांत विधायक कार्य म्हणताना,

तुमच्या विशेष कार्यार्थी औट घटकेचें स्वातंत्र्य मिळेलहि कदाचित्, पण तें कायमचें टिकवावयाचें झाल्यास अगोदर मज्जे आणि नंतर त्रिकालाबाधित विधायक कार्य चालू ठेवावें लागतें. तमेच कार्य मोर मस्थानात पुढें चालू राहील अशी ह्या परिपदेची इच्छा आहे.

तें कार्य चालू असता आतां येत उत्पन्न न झालेले नवीन प्रश्न अधमा अटचणी उत्पन्न होतात. उदाहरणार्थ, मी येथें एकाच प्रश्नाचा उल्लेख करतो. उत्तर हिंदुस्थानात जे हिंदु-मुसलमानवाद हा जातीय प्रश्न प्रत्येक कार्यागर्भी उद्भव पावतो. त्याप्रमाणें दक्षिण हिंदुस्थानात त्याच्याच जोडीला ब्राह्मणब्राह्मणेतरेवादाचा प्रश्न उभा राहतो. तो नुसते आम्ही डोळे झाकल्याने सुटणार नाही. आज १० वर्षे तुम्ही ह्या ब्राह्मणब्राह्मणेतरेवादापासून अलिप्त आहा ह्याबद्दल तुमचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. पण ह्यापुढची पातळी कोण घेईल ! पुढील कार्य विधायक आहे, आणि विधायक कार्यातच अशा प्रश्नाची नष्ट फार येते. मोठ्याशा विशेष कार्योत्त ब्राह्मणब्राह्मणेतरेवादाच काय पण हिंदु-मुसलमानवाद त्या वेळेपुरता पदगभाट बसा जातो हे वेळोवेळीं कार्यकर्त्यांच्या अनुभवास आले आहे. असहकारितेच्या पहिल्या सलामीत शैक्षितअल्ली सारखे कष्टे मुसलमानहि महाद्वाराच्या चरणी लीन झाले. तसेंच गेल्या वर्षीच्या फायदेभगाच्या रणसमामात ब्राह्मणब्राह्मणेतरेवादाचा राजा मिटवून लढले. पण विशेषाचा पहिला उमाळा ओसरल्यावर विधायक कार्याला हात घालतो न घालतो तोच हे वाद पूर्वापेक्षाहि आपले अधिक उग्र स्वरूप प्रकट करतात असे आटवून येतें. मोरकरानो ! सुधारणेच्या भावी घटनेत तुम्हाला मतदानाचा हक्क मिळाल्यावर प्रतिनिधि निवडून देण्याची किंवा नियुक्त प्रतिनिधीना अधिकार आणि पगार मिळण्याची जेव्हा परीक्षेची वेळ येईल तेव्हा जर बहुजनसमाजाच्या कल्याणार्थ स्वतःच्या लोमाचा आणि स्वशक्ती-याच्या अभिमानाचा बळी देण्यास तुम्ही तयार व्हाल तरच ह्या जातीय प्रश्नाची काहीतरी सोडवणूक होईल. येरवी ते तुमच्या शेवटी बसल्यावाचून राहणार नाहीत.

दक्षिण हिंदुस्थानात जी थोडी लहानसान स्थाने आहेत त्याचे अधिपति ब्राह्मण किंवा मराठे आहेत. पण नोकरशाही मात्र सर्वत्र एकमत ब्राह्मणाचीच आहे. चळवळे लोक सुशिक्षित वर्गातूनच येत असल्यामुळे ते ब्राह्मण ऊर्ध्व सुशिक्षित वर्गाचे असणार. एतां जनता म्हणजे शेतकरी वर्गाची, विशेषतः कामकरी वर्गाची, ती हाडाची अक्षर-शत्रु, गेल्यात राहून उन्हात काम करणारी, जागी झाली तर तुमच्याच्या पावलावर पाऊल टाकून अनुकरण करणारी, विशेषतः कार्याला प्रसंगी अनुकूल होणारी, पण खऱ्या विधायक कार्याची बजावदारी न ओळखणारी व ओझे न सहन करणारी अशी आहे. ब्राह्मण अथवा सुशिक्षित वर्ग हा शहरात राहून सावगेत जमून काम करणारा. मग मागून दुसरे त्याची अमलपत्रावणी करतील अशी वाट पाहणारा. नेतृत्वासाठी स्वार्थेयान करणारा पण अनुयायांचे चळ सधरी नसलेला, मानलेल्या सुशिक्षणातून ज्ञानाच्या रामर्गा सरज वाटलेल्या आहेत पण त्या पुरवण्यासाठी नार्थी आणि

शारीरिक संपत्ति नसलेल्या असा परायलवी आहे. अशा अनेक कारणामुळे ब्राह्मण ब्राह्मणेतरवाड अथवा सुशिक्षित अशिक्षितवाड मिथ्यायन कार्यात सहजच उदय पावल्यास काय आश्चर्य ? ब्राह्मणेतरांतील सुशिक्षितांस मी ब्राह्मण समजता तसेंच ब्राह्मणातील अशिक्षितांस मी ब्राह्मणेतर समजतां. ही माझी व्याख्या नीट लक्षात आणून माझ्या टीकाकारांनी माझ्या म्हणण्याविषयी विनाकारण गैरसमज करून घेऊ नये.

भावी सुधारणा

ह्या परिपदेच्या गेल्या सात बैठकीत माझे मित्र श्री. न. चि. पेंढकर ह्यांनी दोनदा, श्री अनंत विनायक पटवर्धन ह्यांनी दोनदा, श्री. ल. न. भोपटकर, श्री. चि. वि. दैच आणि श्री. गणपतराव

अभ्यकर एकेकदा असे पाचजणांनी अनुक्रमे अप्यश्रयान स्वीकारून आपल्या अमूल्य विचारांचा व अनुभवांचा फायदा दिला आहे. त्यात मी काय भर घालणार ? ही सय महळी सत्यानासाहेरची होती, तमाच मीहि आहे. प्रत्यक्ष आंतील जुलमाची कळ किंवा साज्जाल तरी इीज संपून काम करण्याची जबाबदारी आम्हांपैकी कोणासच नाही. ह्या परिपदेशिवाय सुधागड ताळुजा परिपद म्हणून एक निराळी परिपद भरत असते असे मी एकल. इतकेच नव्हे तर प्रीयुत गणेश भास्कर साने मी. ए. एल्लल. बी. सुधागड ताळुजा मनेच्या ५ व्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष हे सद्यस्थ मला समक्ष भेटून, त्यांनी आपले छापील भाषण मला दिले, व काही माहितीहि सांगितली. हे दृष्ट्य ह्या संस्थानाचीच प्रजा आहेत, ह्यांनी आपल्या भाषणात जी रडरुथा गायली आहे ती हृदयविदारक आहे विशेषतः सडका ह्या मधळ्यापाली ह्यांनी जो दाहो फोडला आहे, त्यामुळे तर सर्वावशाहीच्या कीर्तिरूपी गालावर कायमचा डाग लागला आहे ! सर्वावशाहीचा हा सावळागावळ पाहून मला एक भोष्ट मान भपट्र दिसते, ती ही वीं अखिल भोर परिपदेस अध्यक्ष आणावयाचे ते बाहेरूनच आणणे आवश्यक आहे. कारण त्याच्या तरी कष्टण्याने गोरकराच्या मुक्या वेदनाना वाचा पुढेल, आणि महाराष्ट्राच्या पाठीचा कणा जो सहाद्रि, त्याच्याच प्रत्यक्ष मणक्या मणक्यामधून जुलमी क्षयाचे जनु कसे मिनामाट चरत आहेत, हे महाराष्ट्राला कळेल ! बाहेरच्यानीं अध्यक्ष होण्याचे दुसरे एक कारण असं आहे की, संस्थानी मुद्दम आणि रालस मुद्दम असे हिंदुस्थान देशाचे भेद ध्याउपर उरणार नाहीत संस्थानी प्रजेस आत कांप्रसचे सभासद होता येत. संस्थानात काँग्रेस कमिथ्या काम करात आहेत फार काय गोलमेज म्हणून जे नवान एक सत्र गेल्या वर्षापासून पेट घत आहे, त्यात होय नाही म्हणता म्हणता मोठमोठे हिज हायनेस आणि हिज एक्साल्टेड हायनेसरूपी सर्प जाऊन आढळले आहेत, इतकच नव्हे, महात्मा गांधीसारखे अनत्याचारा आस्तिकहि ह्या सत्राच्या दारी जाऊन मिडले आहेत ! ह्या उकट हर्षानून काण किती करपून निघल

की कच्चा निघेल किंवा शिजून निघेल हे पाहण्यास वेळ लागणार नाही. ह्या संघानांत फंडरल हिंदुस्थान नांवाचे जे एक पंधरावे रज्ज बाहेर पडले आहे, ती एक अग्नी अजब राखी आहे, की ती विप आहे की अमृत आहे हे कोडे मोठमोठ्या रसायनशास्त्रज्ञांनाही अद्यापि कळेली ! ते कसेहि असो, हिंदुस्थानाचा जवळ जवळ चौथा हिस्सा प्रस्थानी अमलाच्या अंधारी तळपरांत वेपत्ता खिंतपत पडला आहे. ही घोडचूक आजवर जरी हिंदी पुढान्यांच्या डोक्यावर आली नव्हती, तरी आता ती तशीच राहिल असे माव घडणार नाही.

कराची येथील काँग्रेसचे वेळी संस्थानी चळवळीचे पुढान्यांनी महात्मा गांधी यांचेकडे डेप्युटेशन नेले, तरी काँग्रेसने आपल्या उघड-ठरावाच्या रूपाने संस्थानी प्रजेची दाद घेतली नाही. ही गोष्ट मोठ्या दृष्टीने मोठी, निराशेची झाली. त्याचप्रमाणे काँग्रेसच्या खालोखाल हिंदुस्थानांत जे प्रागतिक, हिंदुसंभा, मुसलमान, ब्राह्मणेतर, जमीनदार, मजूर, जेतकरी वगैरे पक्ष आणि हितकारी उपपक्ष आहेत त्यांच्याकडूनहि अद्यापि ह्या संस्थानी तळपरांचा तळासऱ्यांचा तितका मुळीच घेण्यांत येत नाही, ही मोठी चीड येणारी गोष्ट आहे खर ! म्हशीची शिंगे म्हशीलाच जड झाली, ह्या न्यायाने प्रत्यक्ष काँग्रेसलाच जर आपले अंग आपल्यास सावरणासे झाले आहे, तर तिच्यापेक्षा अधिक लहान व कमी सुसंघटित इतर पक्षांची काय कथा ! मला संस्थानी प्रजेचा म्हणून आता एक निराळाच राष्ट्रीय पक्ष ताबडतोब घडविण्यांत यावा असे वाटू लागले आहे. अखिल भारतीय संस्थानी प्रजापरिषद स्वतःच भरविण्यांत येणार आहे, तिलाच मोरेंसारख्या इतर लहानसान परिपदांनीं मजूर होऊन जबाबदारीपूर्वक आपली घाजू संमालाची हे शक्य आहे. परवा पुण्यास 'अखिल ब्राह्मणेतर पक्षामार्फत जेथे मॅन्शनमध्ये एक महत्त्वाची सभा भरली होती. तेव्हा अखिल भारतीय ब्राह्मणेतर पुढान्यांनी आता संस्थानी प्रजेसंबंधाने निदान आपले धोरण तरी काय आहे हे विनचूक भाषेत प्रसिद्ध करावे असा भी आग्रह धरला. पण महात्माजीसारख्यांनी ज्या हतमागी लोकांची निराशा केली, त्यांची टाट ब्राह्मणेतरांच्या मानलेल्या पुढान्यांना कमी घेता येणार ? म्हणून त्यांनी नकार दिल्यामुळे मला विशेष वाईट वाटले नाही ! मला वाटते, संस्थानी प्रजेने आता दुसऱ्यांच्या तांडाकडे पाहता न वसता आपली येथून पुढची वाट आपणच सुधारावी.

ह्या मार्गात काही अडचणी आहेत. त्यांचा थोडक्यांत उल्लेख करितो. कस्टमचे उत्पन्न सध्यासक मागू लागले म्हणजे खालसांतले स्वराज्यवादी तोंडे कधी चळवळतील, हा एक कट प्रश्नच आहे. कस्टम म्हणजे ब्रह्मातीच्या उत्पन्नाचे नवीन घवाड सध्यासकाना मिळाल्यावर ते उत्पन्न प्रजेच्या आहारी जाईल की त्याचा लय महाराजांचे नवे बंगले आणि नोकरशाहीचे वाढते पगारांतच होईल हे कोणी सांगवे ! शिवाय संस्थाने आणि राज्यां हात दुसऱ्या अनेक गोष्टीसंबंधी हेवादावा माजण्याचा समज आहे. उदाहरणार्थ.

धरून त्याच्या रत्नाने ताज्जनहाल २० वर्षांत गावण आणि तोच सहाज्जन आता जगाच्या कोडकीतुसाण पात्र झाला आहे, त्याचप्रमाणे धतसर्चावहि आपल्या गतां व रयतेची उर्मीनं विनदर्यापिन सालसा सुखखाच्या कव्याणाकरिता ध्वाळ करून साम्राज्य सरकाराकडून नऊ तोफांची सगमी मिळवून घेतले आहेत ! भाटघरचें कॉपेन्सेशन प्रकरण पुन. विचाराकरिता निगाले व पुरेपुरे कॉपेन्सेशन सालसातील प्रजेनें यावें अने टरल्यास किती वाद माजेल ! सध दक्षिणेत अलीकडे पाऊस पार कमी पडत आहे. उद्या जर सरासरीतील कॉपेन्सेशन टरविले की सहाद्रीचा सर्व घांत्माया दक्षिण हिंदु स्थानाच्या कल्याणाकरिता जगल म्हणून रागून ठेवण्यात यावा, आणि भोरपासून खाली येत नावगजोरच्या हद्दीतील घांत्मायासच्या सर्व शेतकऱ्यांची थोरपालट करावी, मग काय हाहा कार उडेल !

असो, ह्या भावी अडचणीं येथळ कालनिक आढेत त्यांना मिळून मर्यानी प्रजेनें सालसातल्या प्रजेची सहकार्य करण्याचे आता लावणीवर टाकू नये. आणि उलट पत्नी सालसातील पुढाऱ्यांना आपल्याच शमात गुनून - मग ती रितीहि अवबड असोत, मर्यानी प्रजेची इत पर हेडाळणीहि करू नये, येथेच मला मुचवावयाचें आहे.

स्थानिक अडचणी आणि गाव्हाणी ह्यांचा विचार टराव करताना ते ते वसे पुढें आणतीलच. मर्यानात तूर्त सनदशीर रानीनेच चढाळ व्हावी असे कॉपेन्सेच व व्यक्तिशः महात्माजीचें धोरण आहे. तेंच योग्य आहे. कायदेभगाचा जेथें जेथें प्रसंग मर्यानिक आपण होऊनच आपणावर ओढून घेतील तेथें कॉपेन्सेला अगर सालसातील पुढाऱ्यांना स्थानिक लढाई प्रत्यक्ष माग घेता येणार नाही. पण त्याची सहानुभूति मात्र अलवत प्रजेच्याच गाजुनें असणार ह उगड आहे. सालसातल्या कायदेभगात, काहीं सस्थानी प्रजेनें व्यक्तिशः भय घेऊन खालसा प्रजेला ऋणी केले, तसे सालसातील काहीं कर्मवीरांनी, सस्थानी प्रजेला कर्जफेड करायचाची असल्यास ते त्याचें व्यक्तिशः पाहणे आहे. त्याचा प्रतिबंध कॉपेन्सेला तरी कसा करता येईल ? पण अशा प्रसंग न यावा म्हणून वेळांच समजूत घेऊन मर्यानिकांना सनदशीर प्रयत्नात आपल्या प्रजेची आपण होऊन सहकार्य करावें, विचा निदान त्या कामात सहकार्य करण्यास पुढें आलेल्या सालसातील पुढाऱ्यांची आडमूठपणें तडत चकू नये, एवढाच पार तर कॉपेन्से दोहापक्षी सहा देईल.

नुकतेच, सर मनुभाई मेथा ह्यांनी विसावेरचे दिवाणपदावरून घेतलेल्या, सस्थानी प्रजेला मूलभूत हक्क म्हाल करण्यात सस्थानिकांच्या अस्तित्वाला मोठा धोका पंचणार आहे, अशी हाकाटी घेली आहे ! दौमें यान्त्रपतिविनयति. ज्या घाशीराम कोतवालानें पेशवाई बुडविली, त्याच कोर्गीतील सर मनुभाई हे एक आजकालचे घाशीराम दिसतात अशा घाशीरामापासून सचीवशाही तरी सुरक्षित राहो, अशी आमची ईश्वराज्वळ प्रार्थना आहे.

वाळवें तालुका शेताकरी परिपद, गोरगांव

भांडवलशाहीचें भविष्य

माझ्या मते शेताकरी म्हणजे तोच, कीं जो आपल्या कुटुंबाच्या व आश्रितांच्या पोषणासाठी, शिक्षणासाठी आणि योग्य त्या सुखसोयीसाठी आवश्यक इतक्याच, आणि आपल्या आत्मांकडून व आश्रितांकडून बाहेरले इतक्याच जमीन वाळगता आणि ती आपण स्वतः आपल्या आत्मांच्या व आश्रितांच्या श्रमानें योग्य रीतीनें खरोखर वाहतो. असें न करतां इतर जे म्हणून जमीन धारण करतात किंवा तिचेवर हक्क सांगतात ते ते सर्व केवळ भांडवलदार आणि म्हणून ते खऱ्या अर्थानें शेती करणारे शेताकरी नसून उलट त्या शेताकऱ्यांचे अगदीं शत्रूच नसले, तरी त्यांचे दावेदार आणि प्रतिस्पर्धी, असें समजण्यास काहीं हरकत नाही. अर्थात, राष्ट्रांनें जर काहीं जमीन कोणा व्यक्तीस अगर समूहास काहीं इतर राष्ट्र-कर्त्यांसाठीं तात्पुरती वापरावयास दिली असेल, तर तिचा धारण करणारा त्या वेळेपर्यंत शेताकऱ्यांचा प्रतिस्पर्धी म्हणतां येणार नाही. इतरास तरी दावेदार किंवा प्रतिस्पर्धी कां म्हणावयाचा, तर ह्या जमिनीवर निवासाड मुलाबाळांसह रावणारा एक, तर निच्यावरचा लोण्याचा मोळा सर्वर्ष शिकून उरलेल्या ताकासाठीं देखील हेवादावा करणारा भांडवलदार शेताकऱ्यांच्या छातीवर कायमचा बसला असतो म्हणून ह्या भांडवलदार कोणत्याहि जातीचा, दर्जाचा, स्वकीय किंवा परकीय सरकार असा अथवा मेलानिक असो, देनामदार असो किंवा सोन असो; हे चट सारे शेताकऱ्यांचे दावेदार होत. ते बहुतरास शेताकऱ्यांचे हितशत्रू आणि क्रियेकडीं तर अगदीं लवड शत्रू असतात. प्राचीन राजे शेताच्या उत्पन्नाचा सहावा हिस्सा घेत; पण ते स्वतःहि शेताकरी

असत, त्या वेळीं शेती फार धोक्याची असे. म्हणून त्यांच्या संरक्षणाची आतांपेक्षा जास्त गरज असे. आतां धोका फार कमी; पण शेतकऱ्यांवर सान्याच्या रुपानेच नव्हे तर इतर अनेक दृश्य व अदृश्य रुपाने कराचा चोरा भारी; आणि खेड्यांतून आणि जंगलांतून रोगराई, वनस्पति इत्यादि अनेक संकटांतून त्रास करणाऱ्याची जबाबदारी आपणावर जवळ जवळ नाहीच असें अन्वीकडेचे राजे वागतात. याकीचे जमीनदार तर केवळ नांवाचा मालकी हक्क सांगून आपण खरे जमिनीचे मालक आणि शेतकरी म्हणजे केवळ पिढीजाद गुलाम अशा समजुतीने राजाशी सहकार्य करून राहिले आहेत.

मालकी हक्क

सहजगत्या जमिनीच्या मालकी हक्काचा प्रश्न आपल्यापुढें येतो. खरे राहतां जमिनीवर मालकी कोणाहि एका व्यक्तीची असणें शक्य नाही व इष्टहि नाही. कारण ती कोणाहि एका व्यक्तीने किंवा एका काळच्या व्यक्तिसमूहानेहि केलेली नाही. जमीन सर्वांच्या सर्वकारीन समार्द्ध हक्काची आहे. पण तिला धारण करणाऱ्याचा हक्क मात्र सर्व राष्ट्रांच्या संमतीने, जो घर संगितल्या-प्रमाणें चाहील त्याचाच आहे. मात्र ह्या ह्यावदलें मोठ्ठया म्हणून राष्ट्रांच्या योगक्षेमावद्दल राष्ट्राला त्यानें निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींनीं ठरविलेला योग्य कर देण्यास शेतकरी कायमचा बांधलेला आहे, हे खरें. उलट हेंहि खरें आहे की राष्ट्राचा योगक्षेम म्हणजे इतरांप्रमाणें शेतकऱ्यांच्याहि योगक्षेमाची जबाबदारी राष्ट्रावर येते. राष्ट्र अथवा राष्ट्रानें नेमलेले अधिकारी जर शेतकऱ्यांच्या कल्याणाची दाळादाळ करतील, तर पर्यायानेंच कर देण्याची दाळादाळ करण्याला शेतकऱ्यांना राष्ट्रांनंच घाट दाखविण्याप्रमाणें होतें; अशा वेळीं स्वतःच्याच केवळ हितावाडीं नव्हे, तर अगिच राष्ट्राच्या हिशेमाची फेरतपासणी होऊन राष्ट्र आणि त्याचा मुख्य पोशिंदा शेतकरी त्यानें कांहीं काळ कर देण्याचें अट्टून ठेवणें हा एक प्रकार शेतकऱ्यांचा आपज्जर्मच होय. हा तहकुची शेतकरी जर सनदशीर आणि अनन्याकारी मार्गानें करत असेल तर त्याला गुन्हेगार कसें म्हणतां येईल ! सावकाराची अट सावकार न पाळीन, तर कोटांमार्फत हत्तेबंदी होऊन त्याचे व्याज धंद ठेवण्यात जर अन्याय होत नाही, तर पुष्कळ घेळां अर्ज करून नोटीस देऊनहि, सरकार जर आपली जबाबदारी पाळण्यास चुकंद, तर त्याला ताब्यावर आणण्याचा अधिकार एका शेतकऱ्याशिवाय काय इतर मताभिरन्याय किंवा नेटसाकारास असणार ! अर्थात् अशा आवकाळीं करवेदी हा शेतकऱ्याचा गुन्हा नसत उलट तो त्याचा ईश्वरदत्त अधिकार आहे. मात्र हा अधिकार शेतकऱ्यानें केवळ म्हायांवाटी, अत्याचारांने अगळीं सुनदशीरगानें अमर्त्यांत न आणतां, सनदशीर मार्गानें केवळ नारत्यां म्हणून वग निधयाने व आपमर्त्यांत देण्यानें अमर्त्यां आणता.

म्हणजे जरी थोडा वेळ त्रास झाला तरी अखेरीस राष्ट्रदेव त्यावर प्रसन्न होईलच होईल ! झाला इतिहास साध आहे.

आतांपर्यंत शेतकरी कोण ? जमिनीचा मालकी हक्क तात्त्विक दृष्टीने अखेर कोणाचा ! अखेर हक्क ज्या अग्निल राष्ट्राचा, झाला देखील पोसण्याची जबाबदारी शेतकऱ्यांच्या कष्टावर कधी अवलंबून आहे ! म्हणून राष्ट्रालाहि सारा न देण्याचा हक्क शेतकऱ्यांस तशीच आपण आल्यास कसा पोचतो, इत्यादि तत्वांचा सामान्य विचार झाला. आतां आजपर्यंत सर्वत्र शेतकऱ्यांची हलाखी कशी होत आली आहे, आणि तिच्यावरून केवळ आत्मसंरक्षणाच्या दृष्टीने पाहिले, तरी शेतकऱ्यांस सारा भडकवून ठेवण्याचा हक्क कसा पोचतो हें पाहूं. हिंदुस्थान काय, रशिया काय, फोंटेंहि शेतकऱ्यांची स्थिति अतिशय बंगालच आढळून येते. ही स्थिति पुरातन कालची आहे. फुणबी हा मूळचाच पिढीजाद गुलाम अलीकडे गिरण्यांतील कामकरी वर्गाची कांहीं अशी घटना होऊन तो मादबलदारांशी सामना देण्याला उभा आहे. ह्याचें कारण तो शहरांत असतो व सामना देण्यास तो पोकळ्या असतो. पण शेतकरी हा खेड्यांत राहणारा. त्याचा संबंध अमुक एका निश्चित मादबलवाल्याशीच येतो असें नाही. शिवाय जमिनीशी त्याचे हितसंबंध निगडित झाल्यामुळे तो मुलाबाळांसह पांघोलेला असतो. अज्ञानामुळे व हेकडपणामुळे, शिवाय दूरदूरच्या खेड्यांत त्याचा गोतावळा पागळ्या असल्यामुळे गिरणी कामगाराप्रमाणे त्याची विजेच्या वेगानें घटना होणें अशक्य. हळू हळू ती झाली, तरी खेड्यांतल्या भेकडपणामुळे, सरकारचें ऊर्फ स्वरूप पाहिरयाबरोबर विजेच्या वेगानें गति लयाला मात्र गेल्याचे इतिहासांत असंख्य दाखले आहेत.

आवर्षण, कीड मुंगी, भिकारवुणने

सरकारचे आणि खावकाराचे धेजबावदार तगादेदार, अशी एक कां शेन शेतकऱ्यावर पडणाऱ्या बुलमाला अनेक तोडे आहेत. सरकारी साऱ्याचाच तेवढा बोझ शेतकऱ्यावर पडतो, असें सुळीच नाही.

मिठाच्या आणि जकातीसारख्या प्रत्यक्ष कराचीच नव्हे, तर मोठ्या मांडबलवाल्यांच्या प्राप्तीवरील कराचीहि झळ अखेरीस खेड्यांतील शेतकऱ्याला भासते; प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कराच्या रूपानें सरकार जो बमूल शेतकऱ्याकडून आपल्या खजिन्यांत खेचते, तो त्याच्या वट्ट बसलांच्या जथळ बबळ नऊदशांशाइनका असतो ! पण खर्चाच्या बाजूनें मोवडला परत खेड्यांतल्या शेतकऱ्याला किती पांचतो हें पाहू गेल्यास मात्र, नऊदशांशाहि भरत नाही ! तो सर्व खर्च शहरांत राहणारांच्या चोचत्यावर, सरहद्दीवरील सरदारांच्या बडेजावीवर, आणि टेकडीवरील छोट्या व चड्या लाटांकरितांच होत असतो. हा प्रकार हिंदुस्थानांतल्या वेदाद कुणव्यांचाच नव्हे तर जपान-अमेरिकेंतल्या लोकशाहीतल्या खेड्यांचा कमीअधिक मान नें असतोच. राजकीय मनशांची आल्या-

पालट किती होऊनहि जर असेर शेतकऱ्यांच्या पोटावाळांच्या हातीं खायरच येतें, तर मग अन्नेरचा उपाय म्हणून त्यांनीं करवंदीचें शस्त्र उगारलें तर त्यांचा हात कोण तत्त्वज्ञानी अगर व्यवहारज्ञानी सरळपणानें धरूं शकेल बरें !

ह्याच सातारा जिल्ह्यात १५ वर्षांपूर्वी मी हुजेरीला कंटाळलेल्या मांग लोकांची एक दसाहत करण्याच्या हेतूनें, योग्य ठिकाण शोधण्यासाठीं यणवण हिंडत होतो. सासगांव तालुक्यांत गेल्यां तेंथें अगदीं ओवटधोवट बैलगाडीन्याहि एका गेड्यातून दुसऱ्या गेड्यांत जाण्याच्या वाट मिळ्येना, अशीं पुष्कळ ठिकाणें दिसलीं, संधेच गांव-टाण्यालाच पिण्यालायक पाणी मिळ्येना अशी स्थिति होती.

मग महारामांगांचे काय हाल वर्णवित !

माणमांना औरध घेण्याची संवय नव्हती; कारण तें कधीं मिळण्यासारखेंच नव्हतें; मग गुरांच्या दयाखान्याची गोष्ट कशाला ! ह्यापुढें शिक्षणाच्या, देवधर्माच्या आणि करमणुकीच्या साधनांचे विचार रखतः माझ्याच डोक्यांत नेहनांत, मग तीं साधनें ह्या भिसार जिल्ह्यांत तेव्हां दिसण नाहीं हें निराळें कशाला सांगायला पाहिजे ! ह्याच वेळीं हिंदुस्थान सरकारचा त्रिहोत्रीची नवी राजधानी उठवून देण्याचा विचार चालत होता ! आज ह्यासाठीं १५ कोटी रु. खर्च पडले आहेत ! ह्या हिशोबाला काय म्हणावें ! संस्थानांतला प्रकार तर औरच !!

सौम्य उपाय

वर जो करवंदीचा उपाय सांगितला तो निर्वाणाचा आहे. उठल्या सुठल्या त्याची वाच्यता पूर्वतयारीविना चाफळपणाचें आहे. ती तयारी करणें म्हणजेच सौम्य आणि कष्टाळूपणाचे उपाय होत. असा एकहि उपाय हिंदुस्थानांतल्या शेतकऱ्यांनीं बार्डोन्सिचाय इतर कोट अज्ञानपर्यंत अंगनः देखील केल्या नाहीं, किंवा करण्यास त्यांना कोणी इतर सहाय्यांनीं मदत केली नाहीं. पहिली गोष्ट तालुकामिहाय शेतकरी संघ निघाले पाहिजेत; इतकेंच नव्हे तर तालुकामिहाय कामकरी संघहि निघाले पाहिजेत. आणि ह्या जोडसंघाचें निरंतर सहकार्य चालले पाहिजे.

सातान्यांतील भेडबळ म्हणजे वर्षांनील सहा महिने शेतकरी आणि दुसरे सहा महिने गिरणींतील अथवा गोदींतील कामकरी किंवा मजूर असतो. सध कसे करावेत व आपल्याच बळावर आणि पैशावर चालवावेत ह्याचा श्रीगणेश आतां त्या खेडबळाच्या

अगदीच नवा नाही. शेतकऱ्यांच्या व कामकऱ्यांच्या जोडसंघाच्या वर्षभर घडणाऱ्या सहकार्याविना बहुजनसमाज पाठकुळीवर वसून, पुन्हा त्यांचेच रक्त शोषणारी जी मांडवलाही तिला आळा कधी बसणार नाही. शेड्यांत राहून जमिनीवर श्रम करून कच्चा माल उत्पन्न करणारे शेतकरी आणि शहरांत राहून त्याचा पक्का नग उत्पन्न करणारे गिरण्या, गोद्या आणि आगगाड्यांवरचे कामकरी हेच खरे राष्ट्राचे धारक आणि चालक; पण त्यांना मांडवलादाराच्या बुडीचे आणि युक्तीचे साह्य पाहिजे. ही तात्त्विक गोष्टहि विस्मयन चालवयाचे नाही. हा मांडवलादार इंग्लंड, अमेरिकेतल्या प्रमाणे सावकार तरी असेल किंवा हल्लींच्या रशियाप्रमाणे सरकारचे रूपाने तरी राहीलच. अजीबात नष्ट होईल हे शक्यच नाही. पण ह्यापैकी तो मांडवलासूर कोणत्या कां रूपाने राहिला तो शेतकऱ्यांच्या व कामकऱ्यांच्या मांडाळालील तद्रूपमाणे चालला पाहिजे. त्याची चंदी जर घर घडणाऱ्या शेतकरी कामकरी ह्यांच्याच हातीं आहे तर त्याच्या ओठांतील लगामहि त्याच्या हातांत नको काय ? ज्याची चंदी त्याच्याच लगाम हें तत्त्व वितरत्याबरोबर मांडवलासूर तापडतोच बादशाह वगून साक्षात विष्णूचा अवतार म्हणवूं लागतो. पण उलट ज्या हातात चंदी त्याच हातीं लगाम आला, म्हणजे हाच मांडवलासूर उग्र रूप टाकून आपसुलानेच अध्यक्षाचे गरीब रूप धारण करणारच. पण त्याचे अगोदर शेतकरी व कामकरी ह्या दोघाचे संयुक्त संघ (Federal Union) ठीक झाले पाहिजेत. ही मांजराच्या गळ्यांत घाट बांधायची ती शेतकऱ्यांनी आणि कामकऱ्यांनीच बांधली पाहिजे. त्यांनीं ह्यापुढें ह्या फटीण, पण स्वतःच्या कामाकरिता येरागवाळाच्या तोंडाकडे पाहात राहूं नये. मंत्र आणि करबंदी हे दोन केवळ तात्पुरते आणि शेवटचे उपाय आहेत. पण ते मधून मधून केवळ हुलकावण्या दाखविण्यामागीच योशवयाचे असतात. त्यांना कायमरगा नाही. मांजराच्या गळ्यांत घाट बांधण्याची ज्यांनीं इतर सर्व तयारी केली असेल, त्यांनींच हे उग्र उपाय बांधी काळ नाइलाशीने करावयाचे असतात. निव्वन मुद्दा इतक्याच की, करित संयुक्त मनाची तयारी केल्याशिवाय, इतर सर्व यशाना व्यर्थ आहेत. अशा मंथाचीं सर्व तपशिले ठरविण्याकरितां अशा परिषदा भरविणे अवश्य आहे.

भविष्य

अनेक संवांचा शोध लागून हल्लीच्या औद्योगिक प्रांतीच्या काळांत ह्या मांडवलादाराचा जन्म झाला आहे. हा विरजीव नाही. इतर प्राचीन अमुराप्रमाणे ह्याच आपल्या फर्माने आणि शेतकऱ्या इत्यादींनीं मरणास आले. मार्क्सविक सिध्दांताचा आणि मार्क्सविक वास्तुवांचा उदरगता प्रसार होईल. तसुद्धां ह्या अमुराचे आशुष्य शुशुता देणार. मजूर आणि

माल्क हा भेदच नव्हे. तर खेडें आणि शहर हाहि भेद भविष्यकाळीं टिकणार नाही. अमेरिकेंत अगें एक खेडें नाही की, जेथें बीज, मोटाह, रेडिओ आणि हवाई जहाज खांचा शिरकाव नाही. हा हेरपोल्या मांडवलासारहि न्यू यॉर्क शहरापेक्षां दूरदूरच्या खेड्यांत रात्री निजावयास अधिक जातो. उल्ट खेड्यांतले कामकरीहि दिवसा शिक्षणासाठी आणि कामासाठी शहरांत राहून रात्री निजण्यास खेड्यांतच जातात. भावी शहरें किंवा खेडीं हीं दोन कधीं न भेटणान्या मानवी मित्र वर्गांचीं मित्र निवासस्थाने अशीं न राहतां सर्वांचींच दिवसा कामाचीं व रात्री विश्रांतीचीं ठिकाणें होतील. हें पुढील भविष्य अजमावून जर बरील संयुक्त संघ आपलें कार्य नेटानें आदोपतील तरच ह्या मांडवला-सुराची आयुर्मर्यादा संपून तो अंतर्धान पावेल; आणि प्राचीन काळचें वळीचें राज्य पुनः वळीलाच मिळून पुनः घडी विघडेंपर्यंत सर्व सुरळीत चालेल.

२७

चांदवड तालुका शेतकरी परिषद, पडनेर

“ शेतकऱ्याचा स्वयंनिर्णय ”

आजची ही परिषद अगोदर तुमची, निदान तुमच्या तालुक्या पुरती तरी मरणा करून मग तुमच्यापैकी कोणातरी पुढाऱ्याकडे भ्रष्ट नैमूळ मजसाराच्या मोहोरच्याने केवळ सहागार म्हणून नेलायलं असतं तर मी नाकारलं नसतं तसें न करता मला पुन पुन आग्रह करून आणिलं, म्हणून मी नादलाजाने आलों आहे शेतकऱ्याची चळवळ ह्यापुढे मोहोरच्याने कारणावरून अवलंबून चालणार नाही. इ. स. १९२८ च्या ऑगस्टमध्ये पुण्यास, मुंबई इलार्याच्या शेतकऱ्याची जमिनीच्या तुकडे विलाला वदन निरोध करण्याकरिता तातडीने एक मोठी परिषद भरविण्यात आली. त्या वेळी मीच अध्यक्ष होता त्यानंतर मी तानडतोत्र पश्चिम आणि पूव खानदेश, नाशिक, उमरावती नागपूर येथे शेतकऱ्याच्या समा मरवून, शेतकऱ्याच्या प्रभावन्या जाणति करण्याचा प्रयत्न केला १९३० सालची हवीकत आपल्याम निदितच पाह जुनर, रोह, हवेली, सामरड वगैरे तालुक्यातून जखल चळ प्रत्येक खंड्यातून आम्ही हिडला. त्यानंतर अहमदनगर व सातारा जिल्ह्यात हिडला विनायक सातारा जिल्ह्यातील वाठरें तालुक्याची परिषद सघनेच्या कार्यासाठी आगारास भरविली एकदरीन महाराष्ट्रातील ह्या सहा जिल्ह्यानीउ परिस्थिति मला ज्ञाना प्रत्या अवगत आहे. शेतकऱ्यात गल्या दान वगीत जरा अस्तपूवें जाणति घडली आहे, तरा त्याच्या सघनेच्या वाचाला अगारि न्हाची तशी नुसती सुरुवातहि शाली नारी, अम मला खानुमवायनन अगग

कष्टानें म्हणावें त्यागत आहे. आणि ह्यापुढें तर दिवसेंदिवस हें कार्य अधिक कठीण, स्वार्थत्यागाचें व धाड्याचें होणार, ह्यात मध्य तर तिळमात्र शंका नाही.

शेतकरी व सरकार

ह्या कामीं तुम्ही आतां सरकारच्या मदतीची मुळीच अपेक्षा करूं नका, इतकेच नव्हे तर तुमच्या संघटनेला सरकार आणि नोकर-शाही मंथि मिळेल तेथें कसून विरोधच करीत राहील हें तुम्ही गृहित धरून चालाल तरच थरें. परवां दिल्लीच्या मध्यवर्ति कायदेमंडळांत काय घडून आलें ! तुमच्या हल्ल्यांची नुसती नोकरी करण्याचा ठरावहि नोकरशाहीनें पालथा घातला ! लोंढे आवर्धिनसारखा सज्जन व्हाइसरॉय पुनः मिळणें दुरापास्त आहे ! येतांना त्यानें तुमच्या कल्याणाचा चंग बांधला असल्याबद्दल ब्रह्मणा केला, स्वतः त्याचीच आतां नामुष्की चालली आहे, मग त्याच्या ब्रह्मण्याची काय कथा ! हें असेच होणार. परकीय सरकारनें तुम्हांला काय म्हणून भ्यावें ! आणि भ्याल्याशिवाय कोणत्याहि सरकारनें कधीं कांहीच दिलें नाही, व देणार नाही. परकीय सरकारापेक्षा आमच्या सस्यानां-तील स्वकीय सरकारांनीं तर अधिकच ताळ सोडला आहे. हे संस्थानिक पुनः आप-लीच तुंगडी भरण्यासाठीं ह्या परकीय सरकारास शरण जात आहेत ! मुधारणेसाठीं नाणाबळेलें म्हैगूरचें संस्थान, तेथील राजा अगदीं सच्छील ! महाराज कै. शस पर्वताची यात्रा करून परत येतात न येतात तोंच, त्यांची राजधानी जें बंगलूर शहर त्यालागतच्याच खेड्यात काय प्रसार घडला ! उपासमाराच्या वेदना सहन न होऊन एका शेतकऱ्यानें आपल्या घायकोचा व शेन मुलांचा जीव घेऊन स्वतः पण आत्महत्या केली व चौपेदि खऱ्या कै. शसाला गेले ! पण तेथें तरी दाद त्यागेच काय ! अशी हल्ल्या किंवा हुता त्याहिपेक्षा जास्तच हिंदुस्थानात सर्वत्र आहे.

शेतकरी आणि भांडवलदार

पण खरें पाहतां परकीयांना शेतकऱ्यांनीं आपले हितशयु काय म्हणून म्हणावें ! शेतकऱ्यांचा हितशयु त्यांच्या शेजारी त्यांच्या दाराशीच उभा आहे. तो गेड्यातल्या जमीनदार अगो निया शहरांतच गिरणीवाला अगो, पावकाराच्या स्थाने शेतकऱ्यांशीं लागून आहे ! आणि उलट त्यालाच मरसार आणि मग्नानिवाचें लप्कर व पोलीस मित्रे लागे आहेत ! शेतकऱ्यांनीं जी मग्नना करानीं अशी जी ओरड करीत आहे ती सरकाराविरुद्ध नव्हे, तर ह्या दार नीं भिडलेल्या श्रितशत्रुविरुद्धच होय. या कामगारांनीं जी जगभर भयंकरशगा-साठीं मग्नना चालवली आहे ती सरकाराविरुद्ध नव्हे. शेतकरी शाय ती तो

श्रमजीवी कामगारच ना ! त्यांच्या तोंडांतील घास जर कोणी अगोदर ओढून घेत असेल तर तो मांडवळदार. सरकार ह्या मांडवळदाराच्याहि तोंडांतून घास काढून घेत असेल तर ते त्या मांडवळदाराचें पाहणें आहे. तुम्ही तुमच्यापुरतें पाडा. मी बोरगांवास बाळबें तालुक्याच्या शेतकऱ्यांस जें यज्ञाबलें तेंच तुम्हासहि पुनः यज्ञावीत आहे. तें हें कीं तुम्ही आपली स्वतःची संघटना करा; इतकेंच नव्हे, तर शहरांतील कामगारांच्या संघटनांशीं खांद्याला खांदा लावून मित्रून संघटना करा. शहरातल्या व खेड्यांतल्या श्रमजीवी लोकां-
मध्यें पुढे कदाचित परस्पर कळगती लावून देण्याचा प्रयत्न तुम्हां दोघांचे समानशत्रु कशावरून करणार नाहीत ! म्हणून अगोदरच सावध राहून ही जोडघटना साधणें अत्यावश्यक नाही काय ?

शेतकरी आणि काँग्रेस

काँग्रेस जोपर्यंत महात्मा गांधी व पंडित जवाहरलाल दयरेसारख्या-
च्या सुटीत आहे तोपर्यंत तरी, ती तुमच्या बाजूस राहील असा मला मरंवसा आहे. म्हणून तुम्हीहि तिला आपला पाठिंबा सल्ल
मनां व सढळ हातानें द्याच. पण तुमच्यानं काँग्रेसला काय मदत होणार ! काँग्रेस तर सुविभिताची आणि तुम्ही अजराशत्रु. काँग्रेस स्वतः श्रीमंतांच्या हातीं गेली आहे; आणि जाणें साहजिकच आहे. तुम्ही तर दारिद्र्य. मला एकदां वादत होतें कीं, ही सारी काँग्रेसची चळवळ शेतकऱ्यानींच काबीज करावी. पण हल्लींच्या स्थितीतील हिंदी शेतकऱ्यांनीं काँग्रेस काबीज करणें जवळ जवळ ब्रिटिश राज्य काबीज करण्याइतकेंच अशक्य नाही काय ? काँग्रेस जोपर्यंत तुम्हाला अनुकूलच आहे तोपर्यंत तुम्हीहि तिच्या उलट बाण्याचें कारण काय ? आज काँग्रेसनेहि तुमच्या संघटनेचें प्रत्यक्ष कार्य आपल्या शिरावर घेतलें नाही. याचें कारण काँग्रेसची तशी इच्छा नाही असें मुळांच नमून प्रस्तुतच्या हातवार्दीच्या उदाहरित तिला तशी पेळ व सबडच नाही. म्हणून नुसत्या आर्शावादावरच तुमची ती प्रामाणिकरणें समजून करीत आहे. तुम्हीहि प्रामाणिकपणें तिचें हित चिंता, - तिच्याशीं प्रतारणा करण्यात तुमचें निळमात्र हित नाही. पण मग खांगावयाची मुद्द्याची गोष्ट ती हीच कीं तुम्ही ह्यापुढें कोणावरहि - प्रत्यक्ष काँग्रेसवरहि, अवलंबून राहूं नका. हे खांगण्यांत मी काँग्रेसला अपमान करीत नमून, केवळ तुम्हाला सावध करीत आहे. काँग्रेसचें कार्य बहुतांशीं आणि आतां तर सर्वोशीं राजकारणाचें आहे. मी तुम्हाला स्पष्ट बजावीत आहे कीं, तुमच्यापुढचें कार्य मुख्यतः राजकारणाचें नमून तें अयंकारणाचें द्विज सामाजिक स्वरूपाचें आहे, हें मी स्वतः राजकारणाला मिजून किंवा कोणाची मीड ठेवून गांगत आहे असा गैरसमज होऊ देऊ नका. उलट, मला असें उघड दिसत आहे कीं, शेतकऱ्यांना तुमच्या आर्थिक स्वातंत्र्यांतच परकीय सरकार काय द्विज स्वकीय सावसार काय, नोमरशाही काय

तिचा भावी सनदशीर स्वराज्य काय, कोणत्याही मानवी सत्तेला वेळण घालण्याचें सामर्थ्य आहे, हें खरें नव्हे काय ! आणि हें स्वातंत्र्य, नेतकरी बंधूनी, तुमच्या हातीं आयतेंच ताऊच्या पुढ्याप्रमाणें काढून तरी आणून देण्याचें सामर्थ्य आजच्या काँग्रेसमध्येहि नाही; इतरांना तर तशी इच्छाच नाही. मग आतां तुम्ही तुमचा स्वार्थ सुधारणें आवश्यक नाही काय ?

काँग्रेसविषयी आणखी एक गोष्ट निर्भीटपणानें मला येथें सांगणें जरूर आहे. काँग्रेस म्हणजे सान्या देशाच्या म्हणजे त्यांतील सर्व वर्गांच्या कल्याणासाठीं विचार करणारी व त्या विचाराची अंमलबजावणीरां मंथना आहे. थोडक्यांत सांगायचा तर ती आमची भावी पार्लमेंट आहे. पण अशी कोणती पार्लमेंट आजपर्यंत जगाच्या इतिहासांत झाली आहे की, जिने आपल्या कक्षेंतल्या सर्वच वर्गांचें हित सारख्या प्रमाणांत साधलें आहे ! ही समदृष्टि मनुष्यमात्राच्या व्यवहारांत तरी जवळ जवळ अशक्य आहे. सर्व पार्लमेंटमधली राणी जी हल्लीची ब्रिटिश पार्लमेंट तिच्यादेखील आजवर जें साधले नाही, तें आमच्या भावी पार्लमेंटला साधेल अशी अवास्तव आत्म-स्तुति करणें हा माझा धर्म नाही. नेतकरी हा राष्ट्राचा एक विशिष्ट अर्थात सर्वांचा पोंगिता म्हणून सर्वांत अत्यंत महत्त्वाचा व सत्येनें मोठा वर्ग आहे हें खरें. तथापि, इतर अल्पमंख्याक व परपुष्ट वर्गांइतकें यज्ञ नेतकऱ्यांचें आजवर कोणत्याच पार्लमेंटवर पडलें नाही. मग अनेकांच्या वजनाग्वालीं सहज दडपून जाणाऱ्या आमच्या राष्ट्रीय समे-धर, नेतकरी बंधूनी, तुमचें काय म्हणून वजन पडावें ? तरी काँग्रेसला तुमची कळकळ यायते ही गोष्ट नि मशय खरी आहे. पण ती कळकळ, पुढें त्या देशांत भिन्न भिन्न वर्गांत स्वर्धा किंहुना वीर माझल्यावर टिकेल, किंहुना टिकली तरी तुम्हांला खरें आर्थिक स्वातंत्र्य आणि स्वयंनिर्णय आयतेंच आणून देण्याइतकी परिणामकारी ठरेल अनें समजणें म्हणजे निव्वळ दुष्खुळेपणाचें दिसतें. तूर्त महात्मा गांधीसारख्या लोकोत्तर सत्पुरुषाच्या हातीं काँग्रेसचे सर्वाधिकार आहेत. हल्लींच्या लष्करी आशावादीच्या अवस्थेंत असें होणेंच श्रेष्ठ व जरूर आहे. पण अशा सर्वाधिकारी थोर पुढपाल झालें तरी सर्वच पुढारलेल्या व मागासलेल्या लहानथोर वर्गांचें हित हांकेसरशीं साधणें शक्य आहे काय ?

विधायक घटना

बरील सर्व विचारसरणी आपल्यापुढें मांडण्यांत माझा मुख्य मुद्दा हा आहे की, नेतकऱ्यांनो, तुम्ही राजकारण हा आपला मुख्य उद्देश ठेवा आणि तुमची स्वतःची आर्थिक व सामाजिक

ऊर्फ विधायक घटना करणें हाच मुख्य उद्देश ठेवा; व त्या कार्याला कोणत्याही वाट

न पाहतां आपल्याच पायांवर उभे राहून तावडतोव लाग्ना. ह्या विधायक संघटनेची नाहीं दोवळ अंगे आहेत, त्यांचा आतां खुल्ला करतो.

जमीनदार वर्ग

वाळवें तालुका परिषदेत मी शेतकऱ्याची स्पष्ट व्याख्या केली, ती अशी की, जो आपल्याला, व आपल्या आश्रितांना आवरेल शेतकरीच जमीन धारण करतो व ती वाहतो म्हणजे तिची स्वतः

मशागत करून भरपूर उत्पन्न काढतो तोच शेतकरी, इतर कोणीहि नव्हे ! जमिनीची सात्त्विक मालकी सर्व राष्ट्राचीच असते. पण दुर्दैवानें राष्ट्राचा तावा परकी सत्तेकडे गेल्यास ह्या तत्वास बाध येतो. अशा अपवादाचे वेळी जमिनीची पूर्ण मालकी ती वाहणाऱ्या कुणभ्याकडेच येते. ही हिरावून घेण्यासाठी कोणी कितीहि चतुराईने कायदे केले तरी त्यांना न्यायाच्या दृष्टीनें शेतांतील एका काडीचीहि किंमत राहात नाहीं. अशी परकीय सत्ता देशांत आल्यानंतर ती प्रथम आपल्या पोषणासाठी कुणभ्या व आपण ह्यांच्या दरम्यान जमीनदार नांवाचा एक मध्यस्थ वर्ग निर्माण करते. 'ना मला आणि ना तुला तर चाल कुण्याला' ह्या न्यायानें अशा आपसीच्या काळीं जमिनीची मालकी ह्या वर्गाच्या दाखेंत जाते. मग तो वर्ग शेतकां डोईजड होतो की ही सत्तादेखील कमीअधिक मानानें त्यांच्या आहारीं जाते, मग कुणभ्याचे हाल बाय विचारतां !

कुणभ्यांची जूट

असा हा आपला विचार झाला. आपण कल्पना करूं की देशांत स्वराज्य झालें, जमिनीची सात्त्विक मालकी राष्ट्राला मिळाली;

आणि वाहतुकीसाठी जमीनधारणाचा हक्क श्रमजीवी कुणभ्याकडे

निर्विघ्नपणें आला, तरी दुसरा गोष्ट महत्त्वाची ही की, ह्या सर्व कुणभ्यांनी आपसांत आपसी जुट व इतर जे श्रमजीवी खेड्यांनूनच नव्हेत तर शहरांनून राहात असतील त्यांच्याशी कायमचें सहकार्य केले पाहिजे व सहानुभूति राखली पाहिजे, शेतकरी धीमंत झाला की तोच जमीनदार बनतो, मग तो इतर गरीब शेतकऱ्यांची फटकून वागतो आणि इतर धीमंत सत्ताधारांच्या पंक्तीस वसतो. म्हणून ही आपसांतील जुटीची पारच जरूरी आहे. अमेरिकेंतील शेतकऱ्यांचे उदाहरण पुढें दिलेंच आहे. ती धोक्याची दशात आहे. इतकेच नव्हे तर सर्वांत मुख्य गोष्ट मला आज सांगायची आहे, ती ही की, शेतकऱ्यांनी, तुम्ही नेहमी कावाढक्य करणारे नांगरे म्हणूनच काळ न कंटां राष्ट्राच्या अर्थकारणांत तुम्ही आपला एक हात अर्थउत्पादनांत गुंतवून दुसरा हात त्या

उत्पन्न केलेल्या अर्थाची पुढे विल्हेवारी कशी चालली हे पाहून, ह्या अर्थगाड्याच्या बिलांची शिंग-दोरा रेंचण्याकरितां नेहमी मोकळा ठेवणे जरूर आहे. हे जांपयत होत नाही तोपर्यंत मागे गेलेल्या अनंत काळाप्रमाणे, पुढें येणाऱ्या अनंतकाळीहि तुम्ही भारवाही, केवळ शेपूट व शिंग नखणारी जनावरे राहणार खांत काय संशय ! आणि ह्याचद्वल इतरांना उगाच वाईट वाटून तरी काय उपयोग ?

अमेरिकेंतले शेतकरी

अमेरिकेसारख्या देशांतील शेतकऱ्यांनीं केवळ जमिनीवरच नव्हे तर देशाच्या व्यापारावरहि आपला ताबा राखला आहे. ते कच्चा माल नुसता तयार करून दुसऱ्याचीच, केवळ तुमच्याप्रमाणे मर करीत नाहीत; तर तो कोठे कसा जातो हे पाहण्यासाठीं उतारपेठेवरहि आपला ताबा चालवितात. कच्च्या मालाची केव्हां किती किंमत असावी हे दरबिणे अमेरिकेंत शेतकऱ्याने आपले हातीं ठेविले आहे. परवां दोन कोटी डॉलरचा (२॥ ६. = १ डॉलर) कापूस अमेरिकेंतील शेतकऱ्यांनीं जाळून बाजारांत त्याची किंमत राखली असें मी कोठेसे वाचल्याचें आठवतें. ह्यालाच म्हणावें शेतकरी ! इतर ते नुसते भारवाही ! पण अमेरिकेंतील शेतकरी हा केवळ दुसऱ्या नसून तो एक प्रकारचा जमीनदार व भांडवलदार बनला आहे. खरे कष्ट तेथें तुमच्या आमच्यासारखे काळे शिंदी लोकच करतात. म्हणून अमेरिकेचें उदाहरण तुम्हीं जसेंच्या तसेंच गिरवावें असें मोझे म्हणणें नाही. आमची परिपद तालुक्यापुरतीच आहे म्हणून तुम्ही तालुक्याची तरी उतारपेठ आपल्या ताब्यांत घेण्याच्या मार्गास लाग. खरे पाहिले तर अशी शेतकऱ्यांची सधटना सर्व देशभर होणे जरूर आहे.

महाराष्ट्राचा गांवगाडा

हा व्यापारी पद्दत गांठणें ही कांहीं नुसती चोलप्याची गोष्ट नव्हे. त्याला शिक्षण, सवय, सहकार्य आणि कालावधि निती तरी पाहिजे. अखिल बद्दलनसमाज, निशान रोड्यांनील सर्व गांवगाडा तरी मुझामकट दुरुस्त झाल्य पाहिजे. मी समजों ही गोष्ट हिंदुध्यानांत निशान महाराष्ट्रांत तरी नवी नाही. मी केवळ मंत्रिप्यपुराणहि रचीत नाही. परकीय सत्तेच्या धाडी वारंवार येऊन, शेवटीं अशा मकटपरंपरेवर आधुनिक यांत्रिक युगाच्या आपत्तीने कळम पडकिल्यावर, आमच्यातल्या पूर्वीचा गांवगाडा आतां जमीनदोल झाला आहे. पण तो कधी नव्हताच अशी आपली गरममज्ज होऊं देऊं नका. महाराष्ट्रांत स्वराज्य चरचेवर उमळी मारून शेके वर करतें, ह्याचें कारण महाराष्ट्रांतली रयतकारी

जमीनधारणेची पद्धतच नव्हे, तर महाराष्ट्रातील पूर्वीचा उतारपेठेवर ताबा ठेवणारा गांवगाडा हाच होय. महाराष्ट्राचा राजा महाराष्ट्राचा बुणवीच होता. वाणी व ब्राह्मण हे त्याचे आश्रित होते. महाराष्ट्रातील मराठ्यांनी ह्या वाण्याब्राह्मणांच्याच नव्हे, तर साळी-बोधी वगैरे चवुर कारागिरांच्याहि यसाहती आपल्या सोयीप्रमाणे वेळोवेळी करविल्या आहेत. ह्याचा इतिहास अद्यापि लिहावयाचा आहे. ही गोष्ट बोरडा व पोळ्ळ जातीचा अभिमान बाळगणाऱ्यांना मुळीच कळण्यासारखी नसून खऱ्या राष्ट्रोद्धारकांना शोधून काढून अमलांत आणावयाची आहे !

सामाजिक व धार्मिक बाबी

घर उल्लेख केलेला गांवगाडा दुरुस्त करणे म्हणजेच शेतकऱ्यांची संपटना करणे होय. शिक्षण, व्यसनाची बंदी, वाहतुकीची साधने,

सामाजिक सुधारणा, खऱ्या व मर्याद धर्माचरणाची जबाबदारी,

वगैरे पुष्कळ गोष्टींचा मी वेळोवेळी आकस्मिक टाहो फोडीत आलो आहे. ह्या सर्व तपशिलांच्या गोष्टी आतां लांबणीवर टाकणे राष्ट्रहिताला घातुक आहे व त्याचा विचार आजच्या संमत शाला पाहिजे. ह्या तपशिलाची अंमलबजावणी करण्यासाठी तालुक्यातील म्युनिसिपालिट्या, बोर्डे व इतर स्थानिक संस्था प्रत्यक्षपणे, शेतकऱ्यांनी, तुमच्या हाती आल्या पाहिजेत. चळवळे लोक अशा संस्थांतून ज्ञाना पटकावण्यापुरतेच तुम्हांला आपल्या नादी लागतात, व आश्चर्य हे की, तुमच्यांतलेच पुढारी म्हणविणारे ह्या चळवळींच्या नादी लागून तुमचे नुकसान करतात. ह्या गोष्टी आतां शाळेतल्या विद्यार्थ्यालाहि कळू लागल्या आहेत.

शेतकऱ्यांचा स्वयंनिर्णय

मला शेवटी एवढंच मुचवावयाचें आहे की, आर्थिक स्वातंत्र्य व आर्थिक स्वयंनिर्णय हे साधावयाचें असल्यास तुम्हांला

राजकारण, सामाजिक सुधारणा, धार्मिक स्वातंत्र्य ह्या सर्वच

गोष्टींकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे. पण त्यांच्यासाठी तुम्ही केवळ ह्या निरनिराळ्या प्रश्नांच्या चळवळी चालविणारे जे कोणी बरेवाईट पुढारी असतील त्यांच्यावरच विसंबून राहू नका, इतकेच नव्हे तर या कार्यासाठी केवळ पुस्तकी शिक्षणाची वाट पाहू नका. महात्मा गांधीसारख्या दूरदृष्ट्यांची ह्या शिक्षणावरूनच नव्हे तर अशा शाब्दिक सुशिक्षितावरूनहि श्रद्धा पार उडाली आहे. अशा पोशाकी पडितोना ह्या महात्मांच्या पुढे पांच मिनिटे सरळ उभे राहण्याचीहि छाती होव नाही, पण तुम्ही अथवा तुमचे पुढारी म्हणविणारे कायदेमंडळाचे दबाळ, अशाच पोशाकी पंडितांना

आपले प्रतिनिधि म्हणून सर्व प्रकारच्या दिव्याऊ दरबारांत पाठवात. अशाच मतलबी मांडवळदारांशीं सख्य करतां, अशाच स्वार्थी भ्रष्टा-भिक्षुकांचे पाय पूजतां, ह्याला काय म्हणावें ? “ ज्याचें त्यानें अनहित केलें तेंच कोणाचें काय वा गेलें ? ” असें तुकाराम रडले तें तुमच्यासारख्यांनाच पाहून रडले असावे.

असो, हद्दी आमच्या देवांनं केवळ राजकारणाच्याच हुंडीला उरूं येऊं लागलें आहे. पोदापाण्याच्या गोष्टी, धंदाउडीन बगैरे आवश्यक गोष्टींबडेहि दुर्लभ होत आहे, मग सामाजिक सुधारणा व खऱ्या धर्माची चाड कोणासच नाहीं ह्यांत काय आश्चर्य ! पंढरपुरांतील देवाच्या मूर्तीला ब्राह्मणाच्या संकेशा विधवांनीं स्पर्श करून पूजनाचा अभिचार मिळाला किंवा मिळारयासारखाच आहे. पण तुमच्या जिल्ह्यांतील कॉंग्रेस कमिटी आणि मुख्य म्युनिसिपालिटी असल्यांना नुसते देवळांत व्यावसाय तरी तयार आहेत काय ! सातारा जिल्ह्यांतील एक शाळामास्तर माझे मित्र रा. कृष्णराव बापर हे बेंळगांवच्या ‘ राष्ट्रवीर ’ पत्रांत लिहितात कीं, “ खेडेगांवांतील शाळांतून मराठे जातीचे पंच इतर जातींच्याच मुलींची भरती करून आपल्या जातीच्या मुलींना मात्र पडद्याबाहेर भाणण्यास तयार नाहींत ! ” तुमच्या तालुक्यातहि हाच प्रकार चालूं आहे काय ! शेतकऱ्यांचे प्रसिद्ध कैबारा माझे मित्र आमदार गुंजाळसाहेब मध्यवर्ती कायदेमंडळांत शारंटा विलाचा पास झालेला कायदा निदान कांहीं ब्राह्मणेतर जातींच्या मुलींना लागू करण्यांत येऊं नये, अशी सवलत मागत आहेत. गुंजाळसाहेबांना ह्या प्रतिगामी प्रयत्नांत पाटिप्रा देऊन कांहीं जाती आपल्या मुलांचे विवाह बाळगणांच उरकण्यांत गुंतल्या आहेत असें वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध होत आहे. शेतकऱ्यांनो, तुमचा काय वेत आहे ! इंग्लंडांत मजुरांचें राज्य झालें, रशियांत कुणव्यांचें राज्य झालें बगैरे गोष्टी तुम्ही दुरून तरी ऐकल्या असतीलच, पण तेथील मजूर आणि कुणबी तुम्हांसारखे अवगदी दुसऱ्यावर हात टेकून बसणारे खात्रीनें नाहींत, ‘ हें ध्यानात ठेवा. आणि त्यांना पुढें आणणारे महात्मे इकडील कांहीं पुढाऱ्यांप्रमाणें शिब्या कडीलाच पुनः उक्त आणून आपलें पोट भरण्यांतच पटाईत नाहींत. म्हणूनच निकडची सुधारणा इकडे होण्यास वेळ लागत आहे. एरव्ही काय तुम्ही आम्ही माणसें नव्हत ! तुम्हांस साह्य करण्यास पुष्कळ पुढें येतील. तुम्ही मात्र त्यांचें साह्य पारवून घ्या. पण अखेर तुमचे मित्र अथवा बैरी तुम्ही स्वतःच हे गांताबचन खरें ठरणार ! माझे कांहीं विचार तुम्हाला कौयनेळपेक्षांहि कडू लागतील, अशी मला भीति वाटते ! पण त्याचा परिणाम तरी गोड होवा.

ग्रहदेशांतील बहिष्कृत वर्ग

ग्रहदेशाची यादी करण्याचें मनात आणून मी जेव्हा गेल्या फेब्रुवारीत बलकल्याहून निघालो तेव्हा माझे मनातील मुख्य उद्देश फेबल चौड धर्मांचे साधन प्रत्यक्ष पाहण्याचाच होता. हा निवेधपत्राने साधाया म्हणून उत्तर माझे व्यवसाय बाई काळ तरा माझूत ठेवावेत असे मला वाटत होत. पण मी जेव्हा या विचिन देशात मचार ६६ लागला तेव्हा प्राचीन वस्तुशास्त्र, तुलनात्मक भाषाशास्त्र, मानववैज्ञानशास्त्र इत्यादि ज्या माझ्या आवडीच्या गोष्टी त्यांना मजवर एकदम हल्ला चालविले. ब्राह्मधर्माचा प्रचारक ह्या नात्याने तुलनात्मक धर्मशास्त्राचें अवलोकन मला आज्ञा करणें भाग आहे. परीस शास्त्र तौलनिक धर्मशास्त्राच्या अगदी हद्दीवरती व त्याशी सजातीय असल्याने त्याच्या अवयवनापासून विशेषतः उत्तमया भिन्न परिस्थितीत आल्यावर-स्वतः अलिप्त राहणे मला फार कठीण पडले.

ग्रहदेशात हिंदुस्थानातल्या जातिभेद मुळीच नाही, ही गोष्ट अगदी खरा आहे. तेवढ्यापेक्षा येथे कोणत्याहि प्रकारच्या बहिष्कृत वर्ग मुळीच नाही किंवा पूर्वी नव्हता असा माझा समज होता. इतकच नव्हे तर ह्या देशात पुष्कळ वेळीं राहून बरवर पाहणारांचाहि असाच समज असलेला मला दिसून आला पण खरा प्रकार असा नसून अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत ह्या देशात बहिष्कृत स्थितीत निदान एक हजार वेळीं तरा खिंतवत पडलेले चार पाच तरा मानववर्ग मला आढळले ! अथो ह्या नेषण नावाच्या एका द्रमजाने लिहिलेल्या Burma-His Life Nations ह्या इंग्रजी ग्रंथात मी जेव्हा ह्या बहिष्कृत जासवर्गांचे वर्णन वाचिले तेव्हा मला त्याचे फारच आश्चर्य वाटले आणि जातिभेद नसतानाहि बहिष्कृत वर्ग असू शकतो हें अमेरिकेतील अत्यंत

सुधारलेल्या सयुक्त संस्थानांतील सामान्य लोकांचे तेथील नियमांशी जे वर्तन घडतं व दक्षिण आफ्रिकेतील गोरवांच्यांचे इतर वर्णियांशी जे वर्तन घडतं तें ज्यांनी पाहिले आहे त्यांना सहज पटण्यासारखे आहे.

गेल्या वर्षी भारत इतिहास संशोधक मंडळापुढे असह्यतेचें मूळ आणि निचा हिंदुस्थानांतील विकास ह्या विषयावर मी माझा निबंध वाचला. तेव्हांपासून अधिकच ह्या विषयाचा मी शोध करीत आहे. ब्रह्मदेशांतील ब्रहिष्मृत वर्गांची मला जी माहिती शोधान्तीं मिळाली व जी हल्लीची वस्तुस्थिति जागोजागी जाऊन मी प्रयत्न निरग्विघ्न तिच्यामुळे माझ्या स्वीकृत विषयावर अधिक प्रकाश पडणार आहे, म्हणून मी पुढील माहिती संक्षेपाने देतां.

ब्रह्मदेशांतील ब्रहिष्मृत वर्गांचा उगम ब्रह्मदेशांतील गुलामगिरीच्या संस्थेत आहे. ब्रिटिश राज्याची संस्थापना ब्रह्मदेशांत इ. स. १८८५ साली पूर्णपणे झाली. ह्या पूर्वीच्या स्वराज्यात ह्या देशांत गुलामगिरीची मंथ्या होनी. ती तेथें किती पुरातन होती हे ठरविण्याची निश्चिंत साधनें नूतन उपलब्ध नाहीत. अनेक मासुमी जमबून जी. ई. हावें आय. सी. एस. ज्यांनीं नुकताच एक ब्रह्मदेशाचा नमुनेदार आमूलाग्र इतिहास दिलेला आहे. त्यांत त्यांनीं स्वकी सनाच्या चालू सहस्रकाच्या आग्नी मुरू झालेल्या पगान येथील राजवराण्याभामुन विश्वमनीय इतिहास दिला आहे. हे घराणें अनिष्ट या नांवाच्या पराक्रमी थोर पुरुषानें स्थापिलें. ह्या घराण्यानें या देशांत जे मोठें मन्वंतर घडतून आणण्यासाठी अनेक राष्ट्रीय क्रितांचीं कामे केली, त्यांत देशांतील शैव धर्माची सुधारणा करून मोठमोठी शैव देवस्थाने बांधिली हे एक काम होय. ही देवळे बांधण्यासाठीं खेड्यातून शेतकीपरील पुण्यळगा लोकांना जवरीन धरून आणून गुलाम करून त्यांच्याकडून काम घेतले. त्याशिवाय, वायमच्या गुलामगिरीचें दुसरे एक कारण ब्रह्मदेशांत असे आहे. देवस्थानांत शास्त्रोक्त व इतर राखणशरीची कामे करणें हे गुलामांचेंच काम आहे. क्रिद्वेक भाविक लोक ही गुलामगिरी आपण होऊन पत्करित आगत. पण साधारणपणे राजाघेनें ह्या जवरीचा गुरवरेणा खेड्यातून धरून आणिलेल्या लोकांवर किंवा ल्हाईत बिबून आणिलेल्या लोकांवर लढण्यांत येत असें. हावें ह्यांनीं पान ३३१ वर एक इ. स. ११७९ चा शिलालेखाचा उतारा दिला आहे. त्यांत अभिनंदयू नांवाच्या एका धर्मन दरबारी म्हणानें एक मोठे देऊळ बांधून त्याच्या माफगफाडंसाठीं म्बनः, आपरया दायः, व मुलांना गुलाम म्हणून वाटिले असा उल्लेख आहे.

अशा देवळी गुलामांना व त्यातल्या त्यांत ल्हाईत बिबून आणिलेल्या गुलामांवर वंशानुपरेचा धांपकार पडत असे. त्यांच्यानीं इतर साधारण म्बतंत्र गमात्र मिळून मिमळून राहत असे. म्हणजे ब्रह्मदेशांत शनिभेद मुळीच नसला तरी म्बतंत्र आणि गुलाम असे दोन मुख्य सामाजिक भेद आगन. परकामासर्गनां ठेविरेल्या गुलामांना जरी गमात्रात दाखरावयाग मुना असली, तरी देवळी गुलामांना पारच हीन व

तिरस्करणीय समजण्यात येत असे त्याप्रमाणे गुलामगिरीतून ब्रह्मदेशातील ग्रहिष्टत वर्गाचा उगम झाला असावा. एकदरीत ब्रह्मदेशातील हल्लीची धार्मिक सत्कृति व काही अर्शा घरगुती व सामाजिक संस्कृतीहि हिंदी संस्कृतीतून आली आहे असे दिसते. निदान काही वर्गांची ग्रामग्रहिष्टता तरी हिंदुस्तानातूनच गेली असावी असे म्हणण्यास हिंदी ग्रंथ संस्कृतीचाच पुरावा नसून इतरहि असा पुरावा आहे की, हल्लीहि जे दोन स्थितांतले ग्रहिष्टत वर्ग तेथे आढळतात त्याची सडाला, झुनसडाला, तुमयाझा अर्शी जी नावे आहेत ती हिंदी भाषेतून तिकडे गरी आहेत. ती नावे चडाल, डोम चडाल, अशुमराजा ह्या हिंदी नावांचेच अपभ्रंश हांत हात मराठी नाहीं. सरुत अथवा पाली भाषातील शब्दांचे उच्चार ब्रह्मी लोकांना नीट न करता आल्यामुळे या भाषातीलच झ, र ह्या अक्षरांच्या उच्चाराचा ब्रह्मी भाषेत अशुनमे झ, त, य असा विपर्यास व्हावा असा ब्रह्मी अभ्रंशाचा नियम आहे. त्यामुळे ब्रह्मी ग्रहिष्टत वर्गाची नावे हल्ली तेथे प्रचारात आहेत. अशुमराजा ह्यातील पहिल्या अच्चा लोप झाला व इतर नियमाप्रमाणे तुमयाझा असे दोबटल नाव मिळू लागले आहे.

ब्रह्मदेशात त्रिदिश राज्य स्थापन होईपर्यंत खालील चार प्रकारचे ग्रहिष्टत हीन वर्ग आढळत असत.

(१) पुढात जिकलेले केरी आणि त्याचे पशुच यांना देवळातील सेवेला पाहिलेले गुलाम करण्यात आलेले असे. ह्यांना फयाचून ह नाव आहे. फया हा शब्द बुद्ध ह्या शब्दाचा चिनी भाषेतून आलेला अपभ्रंश आहे. बुद्ध-बुद्ध-सुर-पुर-फया अशी ही अपभ्रंश परंपरा आहे. फया हा शब्द ब्रह्मदेशात बुद्ध, त्याची मूर्ति, देवळा आणि कोणी मोठा सन्माननीय माणूस ह्या सर्वांवरून उग्याडिला जाता. चून म्हणजे नोकर असा अर्थ आहे.

(२) स्थानातील मार्तिनादि अशुभ संस्कारांची मरप असलेली, धडगी म्हणण्याची व ती सभाळण्याची वगैरे हीन काम करणारे ग्रामराज्य वर्ग ह्यांना तुम याझा (अशुमराजा) सडाला, झुनसडाला अर्शी नावे आहेत.

(३) नेमळ भिक्षेवर निर्वाह करणारे महारोगी व इतर अमाध्य रागांनी पळड्याचे, हातपाय रिया दुसरा एकादा महत्त्वाचा अवयव दुष्टून अपंग जन्मलेल्यांना केरी असे नाव आहे. फया ह नाव जाता तुमयाझाहि लावण्यात येत. कारण, तेहि मीन्य मागतात. फ=मदन, ग=हो (मगोधन) मला मदत करा असे म्हणत मीन्य मागणारे असा ह्या नावाचा मूळ अर्थ आहे.

(४) मार्पाचे मयकर गुदेगार. अशा गुन्हागाराना पृथी म्हराज्यात राजाच्या कृपेन निरा इतर कारणांनी मार्पा मिळून, पॉन्मिची, जेन्मिची, फाशी देण्याची वगैरे निरस्त कामे आणि अधिकार मिळून असत. त्यांना पंगेन्मिची, त्यांना चोन्मर, छडीशर अर्शी नावे असत. अशा अधिकाऱ्यांचा जन्तंमये माडा

दरारा असल्या तरी त्यांच्याविषयी सर्वत्र निरम्भार असून ते समाजवाद्य मानले जात.

ह्यााशवाय तु-डे-डो म्हणजे राजे लोकांचे ह्याल्लोर म्हणून एक वर्ग पूर्वी असे; व ह्यांचा एक लहान गांव भंडालेपायून १०-१२ मैलांवर आहे असे माझे ऐकण्यांत आले. पण मला प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्यास वेळ मिळाल्या नाही. ह्यांचा समावेश बरील दुसऱ्या वर्गात मी केल्या असता पण हल्ली फारने हे ग्रामवाद्य नाहीत असेंहि मी ऐकले.

बरील चारो बहिष्कृत वर्गातील लोकांची हल्लीची मर्यादा हिंदुस्थानातील बहिष्कृतांच्या मानानें फारच थोडी, म्हणजे सान्या ब्रह्मदेशांत ५१६ हजार असेल. ह्यांची स्थितीहि येथल्याइतकी कसपासच नाही. हे आरलें ठिकाण सोडून, धंदा सोडून व मूळ लग्नून सर्वसाधारण समाजांत छपून गेल्याम हल्लीच्या राज्यांत कोणी पर्वा करीत नाहीत. हे जरी आपल्या मूळ गांवांचे बहिष्कृत स्थितीत राहिले तरी पूर्वी देखील, हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणें ह्यांना असह्य मानण्यांत येत नसे; तरी पण ह्यांना गोवांत येण्याला व इतर धंदे करण्याला व लोकांत मिसळायला परवानगी नसे. म्हणून अजुनी हे भागमलेल्या विपत्तावस्थेंत गिंतपत पडलेले मी प्रत्यक्ष गावोगांवी भ्रमं जाऊन पाहिले. ब्रह्मदेशांत असह्यता नव्हती निदान हल्ली नाही हे खरें असलें तरी देखील बहिष्कृतांचा व अंतःकृतांचा वेदीव्यवहार पूर्वी होत नसे व आतांहि होत नाही. मग वेदीव्यवहार व वेदीव्यवहाराची गोष्टच नको. हल्लीदेखील कांहीं उघडपणें आपलें मूळ बरील चार पांच प्रकारांमिं एकांत आहे असे सांगितलें तर त्यांच्याशी ब्रह्मदेशांतील पुराणमतवादी बहुमर्यादा नुसता वेदीव्यवहार करण्यासहि तयार नाही. म्हणजे गृह आणि सामाजिक प्रमर्शा समाननेने बहिष्कृतांस आमंत्रण करण्यास अंतःकृत वर्ग अद्यापि तयार नाही. ब्रह्मदेशांतील पुराणमतवाद हिंदुस्थानांतल्यापेक्षा कमी दृढमूल आहे व जो आहे तो क्षात्राच्याने मावळत आहे, तरी पण तो मुळाच नव्हता क्वा नाही असे नाही म्हणून तेथील बहिष्कृत वर्ग हा एक मनाघनीय विषय आहे.

बरील चारो प्रकारच्या बहिष्कृतांचा इतिहास माझ्या अल्पशा संगोपनांत जो आढळला तो मक्षेपाने पुढें देत आहे. ब्रह्मदेशाचा इतिहास अद्याप तयार व्हावयाचा आहे. साधनसामुग्री मुख्यक आहे. ह्या साधनसामुग्रीचा भारतीय सामाजिक इतिहासाशी निकट संबंध आहे आणि तो रजक व तसाच दोषकहि आहे.

फयाचून : ह्या नावाचा अर्थ देवळां गुलाम असा आहे. ब्रह्मदेशांतील देवस्थाने अत्यंत पवित्र मानले जातात. इतकीं की युरोपियनांना देखील पादचरण घालून देवळांतच नव्हे तर भोवतालच्या विस्तीर्ण आबारातहि पाय टाकण्याची छानी होत नाही. असा श्रवर्तान युरोपियनांचेहि मूल पडले म्हणून जोड्याविषयी सरकारी ठरान आणि बटुकूम मोठमोठ्या पाख्यावर आबारासमून कांहीं अंतरावर जाहीर

केलेले आढळतात. देवळे पवित्र तरी देवळी अपवित्र हे मोठे कोडेच मला पडले. शोध करिता देवळीच नव्हत तर देवळात वाहिलेले इतर पदार्थ—फळे, फुले, मुगधी पदार्थ व नेत्रे सर्वच वस्तु मनुष्यांना अग्राह्य आहेत. ह्या न्यायाने क्याचून म्हणून जो देवळी गुलामांमगे तोहि पूर्वी अग्राह्य असला पाहिजे. तो कालांतराने त्याज्य व नंतर अपवित्र मानला असणे अगदी सम्भवनीय आहे. ह्या गुलामवर्गात पूर्वी गडुनेक धरून आणलेले राजकीय असत. ह्यांचे एक उदाहरण अत्यंत हृदयद्रावक पण अगदी इतिहासप्रसिद्ध आहे ते अमे.

दक्षिण-ब्रह्मदेशात मोलमेन शहराचे उत्तरेस २०-२२ मैलावर रिनायालागत थट्टन म्हणून एक इतिहासप्रसिद्ध प्राचीन राजधानीचा गाव आहे. तेथे इ. सन ११ व्या शतकाच्या मध्यममर्या मनुहा नावाचा तेलग राजा राज्य करीत होता. ह्या प्रदेशात द्राविड देशातून काची येथून गेलेला “हीनयान” बौद्ध-धर्म जोरावर होता. उत्तरेकडे पेटावती नदीचे काठी पगान येथे अनिरुद्ध नावाच्या ब्रह्मी जातीच्या राजाने जेव्हा पहिली ब्रह्मी गजराही स्थापिली तेव्हा दक्षिणेत थट्टन येथे मनुहा राज्य करीत होता. अनिरुद्धाला उत्तरेकडाले भद्र बौद्ध-धर्माची सुधारणा करावयाची होती. थट्टनकडून नामारित बौद्ध भिक्षू पगान येथे जाऊन अनिरुद्धाच्या राष्ट्रीय कायात मार्गदर्शक झाला. त्याने थट्टन येथे बौद्ध त्रिपिटक प्रवाच्या प्रती आहेत त्या मिळविण्याचा अनिरुद्धास मन दिला. सामोवकाराने मागून मनुहा त्रिपिटक देत नाही, म्हणून त्यावर रागावून अनिरुद्धाने मनुहाच्या राज्यावर मोठी चाल करून त्रिपिटकच नव्हे तर त्याचे अक्षरशः सर्वस्व हरण केले. म्हणजे त्याच्या राज्यातील सर्व मौल्यवान चिज पेटून जिनशी आपल्या राज्यात नेल्या; इतकेच नव्हे तर प्रजाहि गुलाम म्हणून आपल्या राज्यात नेली. तेव्हापासून दक्षिण ब्रह्मदेशातील संस्कृति दक्षिण हिंदुस्थानातील आंध्र आणि द्राविड देशातून दक्षिण ब्रह्मदेशात हीनयान बौद्ध संस्कृतीचे मागाने गरी होती; ती ह्या बुद्धापुढे उत्तर ब्रह्मदेशात पसरू लागली. थट्टनचे बौद्धग्रंथ, बौद्धभिक्षू, आचार्य आणि कारागीर नेले इतकेच नव्हे तर सव राजघराणे आणि दरबारहि गिरफ्तार करून पगान येथे नेण्यात आले. शेवटा त्या थट्टन राजघराण्यामह सव नामारित प्रजेला पगान येथे बांधलेल्या नवीन पगानाच्या रहिष्कृत देवळी गुलाम म्हणून कायमने वंशपरंपरा नेमण्यात आला. मी थट्टन आणि पगान ही जुन्या संस्कृतीची दोन्ही ठिकाणे शिन्धुनाम्न, समाजनाम्न आणि धर्मनाम्नाच्या तिन्ही दृष्टीने निरनम पाहिमी. दक्षिण ब्रह्मदेशात ब्रिटिशांचा अमल जसा इ. स. १८०० चै सुमारास झाला तसाच तो उत्तर ब्रह्मदेशात १८८० साला जसून सव ब्रह्मदेश नया मनुत आला. ह्या साठ वर्षांच्या अंतरामुळे मला दक्षिण देशात रहिष्कृत वर्ग कोटच आढळला नाही. तो पाहण्यास मला उत्तरेकडे मनुहा पगानला जावे लागले. पगान येथील रहिष्कृत बांधण्यांत मनुहा राजाच घराण, बाडा, व त्याचा हृदयस्थला लयाज्मा अथापि आहे. शेवटचा पुरुष ऊ ना निबन हा २६ वर्षे वयाचा पाणीदार तरुण व

त्याची ग्वाणदानी बूद्ध आई मी डोब्यांनी पाहिली. त्यांचीं गाऱ्हाणीं ऐकली. न्याऊ ह्या वदराजकळ श्वेतींगो नांवाच्या मोठ्या राष्ट्रीय पगोडाजवळ एक फयाचूनांचें एक वेगळें खेडें आहे. त्याचा थजी ऊर्फ पाटील म्हणून ब्रिटिश सरकारनें उ वा ल्विनची नेमणूक केली आहे. कारण तो मोठ्या राजवंशांतील पिढीजाद फयाचून आहे.

फयाचून हे लोक लहानमोठ्या देवळांत दहा, पुलें, माळा, उदकाड्या, मेणवत्या विकण्यासाठीं दुकानें मांडून बसलेले आढळतात. हा धंदा किफायतीचा असल्यानें अर्थीकडे फयाचून नसलेल्या इतर अंतःकृत लोकांचीहि अशीं दुकानें आहेत. उल्ट फयाचूनहि आपलें मूळ लावून अंतःकृत वगोत सरास मिसळत आहेत. ह्यामुळे खरा फयाचून कोण हे ओळखून वाढणें मोठे मुष्किलीचे काम आहे. विशेष तपशील निराक्षण नं. ४ यांत पुढें दिला आहे.

तुत्रयायाशा : ह्या नांवांतील मूळ शब्द वर सांगितल्याप्रमाणें अशुभराज ह्या-संज्ञेची मी एक संतकथा ठिकठिकाणीं ऐकली ती अशी :—‘एकदां एका ब्रह्मी राजाची एक गर्भवती राणी अत्यवस्थ आजारी पडली. ती मेलीच असें समजून तिला स्नानानांत पाठविले. थडग्यांत उतरवितांना ती जिवंत आहे असें आढळले. स्नानानांत नैलेली राणी राजानें पुन्हा स्वीकारणें वाक्यच नव्हतें. तिला थडगे रुग्णालाग्या मंडाला जातीतच ठेवून दिले व तिचे पोटी पुढें जो राजपुत्र झाला त्याला अशुभराज हे नाव पडलें. त्याला सडालाचें सुग्य पद मिळून, स्नानांतील धार्मिक संस्कारांत बौद्ध फौजीला (मिथूला) जी दक्षिणा मिळेल तितकीच ह्या राजवंशालाहि मिळाली असें राजशासन मिळालें. ही संतकथा मला पगाम येथील तुत्रयायाशांच्या ग्वेव्यांनींल पाटलानें व मगाईन येथील एका सभ्य रहस्यानेंहि स्वतंत्रपणें सांगितली. कथा गरी असो नवो, ब्रह्मी सडाला लोक राजवंशाची आवला शब्द कसा पोचवितात हे ह्यावरून दिसते. मन्ववारांनींल पुल्यन, चिल्यन ह्यांचाहि अन्य रीतीनें राजवंशाची कसा मंदध येतो हे मी हिंदुस्थानात पाहिले तें मला स्मरले. तुत्रयायाशा हे बहिष्कृत असले तरी कधी जित नव्हते असें याचें म्हणणें आहे. हे मंडालाहून—सडाला लोक मणीपूरच्या वाजून हिंदु मन्वृतीच्या राजानें प्राचीन, काळी ब्रह्मदेशांत नेजे अमावेत. ह्याशिवाय माझा नाई दुमरा धावत नाहीं. अलीकडे दक्षिण हिंदुस्थानांनींल लक्षावधी पारया, पुलया इत्यादि अमृग्य जनांचे लोक पोट मरण्यामागी ब्रह्मदेशांत अगदीं रीन घेऊं करून राहिरे आहेत ते मुळीच बहिष्कृत नाहीं. पण हे मंडाला मात्र प्राचीन काळीं गेल्ले अथारि तुरळक तुरळक आस्त्या कुन्या वननाच्या गाली थडगे रगध्याचें आरंभे हने यतनच चालवीत आहेत; त्याअर्था हे प्राचीन हिंदी मन्वृतीचें यतन प्राचीन हिंदी राजांनींच स्थापिलें अनेक असें माझे मत आहे. विशेष तपशिलासाठीं पुढें निराक्षण नंबर ५ व ३ हीं पाहा.

केवा : पूर्वीप्रमाणे हे महारोगी, अरंग, बेजारशी भिषाची लोन अन्त मोठ-मोठ्या देवळाच्या वाटेवर याचना वर्गित बसलेले आढळतात. असे अरंग याचना

करात प्रगल्भे मी इतार्नीमारख्या प्राचीन अमरातीतल्या रोम व इतर क्षेत्रांचा ठिकाणी युरोपात प्रयत्न पाहिले. आमच्या हिंदुस्थानातल्या क्षेत्रातल्या भिन्न यांचा येथे उलट करण्याची मुठी गरज नाही. हा चंग समाजशास्त्र आहे ह्यात काहीच नवल नाही. मात्र भट्टापायन ८१० मैलावर बघलेल्या मडाई नावाच्या मेड्या बरोबर जंगली मी एक स्वतंत्र लहानशी वगाहतच पाहिली. ती मी पुढे विनाराने वर्णित आहे.

चांधा वर्ग जो माफीच्या गुन्हेगारवर्गाचा तो हल्ली प्रिडिअ अमरातीत कठच आढळणे शक्य नाही. पूर्वीच्या म्हराज्यात 'राजा बालाम्य कारणम्' हे तत्त्व जारावर ह्या राजाची वैयक्तिक मर्जी मनादन घेत्यावर त्याच्या ज्या कर्मी तशाच सात गुन करून आपली हुशारी दाखविणारांला माफी मिळून उलट शहर कोतवाली मिळविणारांची मराच उदाहरण पाहण्यासाठी म्हराज्या मशोधनाला ब्रह्मदेशाभ्यंत फार लगे जावयासहि नवो. हल्लीच्या काठल्या लाकडांनुवर्ति व्यूरोत्तरीच्या सी. आय. डी. मन्त्रालयाने पाणीदार माफीमहादर जाधीत म्हराज्यास मिळणार नाहीत अशी काण हमी घेईल ? मात्र पूर्वीच्या म्हराज्यात भगा रोमना दरबारात जरा घेतून मिळे तर तेवढ्यावरून समानात त्यांना मायता न मिळता उलट नष्टिपकार पडे अस ब्रह्मदेशाच्या वास्तव्यात वाचिले आहे. पॅगरे हे अगा पोर्निस व जेलर लाकाना नाव पडण्यावर कारण ह्याच्या मालावर ह्यांनी पूर्वी घेतल्या गुन्हाचा कायमची निशाणी म्हणून एक मालाकार ठिका मारलेला असे. बगळट्या काही गुन्हेगारांना पाह्यास सुधारण्याच्या सान्याच्या तल्लारा नवर करण्यात आल्या आहेत हा प्रयानव्यात एक परक ध्यान न घरण्यामारखा आहे. परवी पाणीदार गुन्हेगारांना उगाच शिभत निवृत्त न राहता आत प्रमाणेच पूर्वीहि काठ कोठ समाचकार्याला लावण्यात येत हात हे ह्या ब्रह्मदेशातील उदाहरणावरून उभय हात.

असा. येथपर्यंत मी ह्या चार पाच बहिष्कृत वर्गांचा उल्लेख व वर्णन करू. ब्रह्मदेशात जाडपर्यंत व म्हराज्यावरहि नित्येक आठवडे येथ आमच्या देशातल्याप्रमाणे ग्रामबहिष्कारास असेल अशी कल्पनाहि माझ्या मनाला शिरली नाही पण वर सांगितल्याप्रमाणे एकमात्र मी जेहा अस वर्ग काही निबडित प्राचीन ठिकाणीच आढळण्यासारखे आहेत अस एकल्यावर मी त्यांचा जारान शोध चालविला. पण दक्षिण ब्रह्मदेश नील पुराणमतवादी अशिथित ब्रह्मा लाकाकट्टन मला त्याची थाडीसुद्धा मागली मिळाली. पण तीहि उडवाउडवीनच भक्क लागली म्हणून उत्तर ब्रह्मदेशात गौडघमाच मर माभन पाहिल्यास गला अमना सालाल पाच खेडी मी ह्या निर निराख्या वगाची वस्तुस्थिति प्रथम घरोघर बाऊन निराभण करण्याकरिता निवडून काढिली. यापैकी व ड ड. ह्या (हलालगार) वर्गाच मात्र प्रथम पाहण्यास मला चळ मिळाला नाही पण म्हराज्या चार ठिकाणी मात्र मी चांगल्या मुद्राशित काण या ब्रह्मी हुभाप्याला घेऊन घरोघरी फिरून ह्या निराख्या वर्गातल्या वृद्ध आणि

यज्जनदार लोकांना भेटून त्यांनी दिलेल्या उत्तरे व शिवाय प्रयत्न स्थिति निरन्यत पाहून गालची सविनार रिषणें दिहिल्या आहेत ती माझ्या राजनिशीधरून येणें थोडक्यांत उतरून घेत आहे. प्रोम शहराज्याळींग मेळ्यांत मात्र माझी जी गव्हर निराशा झाली ती पुढें दिरीच आहे.

येथे मला एक गोष्ट नमूद करणें अवश्य वाटत आहे की, ही ह्या ब्रहिष्पृत वर्गाची स्थिति आतां अगदीं हलाक्यानें सुधारत आहे. आणखी १०।१५ वर्षांत मला दिसतां गितकीं तरी टिकाणें व कुड्डें मी पाहिलेल्या स्थितीत पुढील संशोधनास आदळतील कीं नाहीं ह्याची मला जर शानच वाटत आहे. फार तर काय आतां आतां ह्या ब्रहिष्पृत वर्गांना त्यांच्या मूळ नांवांनें संशोधन्याचें मोठें शिताफीचें व धियांचें काम आहे. ब्रह्मी लोकांचा स्वभाव अत्यंत चिह्नवार, उतावळा व तामरी आहे. थोड्या कारणावरून ते घडवळीला येऊन हातघाईं करितात. त्यामुळे दुमाण्याचें काम करून ही नगती उडाटेय करण्यास मला शांत व गर्मजग माणमें मिळणें शरेंच घेळां मुक्किलीचें शालें व पुष्कळदां अर्ध्या दमाच्या दुमाण्यांनीं माझी तेन घेव्ही निराशा करून माझा घेत दासदून दाकता. म्हणून माझा गर्व भार माझ्यावर किंवा वाटाड्यावरच न दाकतां अगोदर अनेक उपायांनीं गालील ठिकाणच्या लोकांचा विश्वास मला मंपा-दावा लागला. ब्रह्मी लोक तितके उतायळे तितकेच मोळे व दिलदारहि आहेत. विश्वास घसल्यावर ते आपलें सर्व हितगुज - आपल्या उलट असलें तरी - मोकळ्या मनानें सांगतील, हा भयंसा मला अंतःकृत आधुनिक मुशिध्दाने अर्धनट माझून निघा-लेल्या ब्रह्मी लोकांच्या समागमानें जो आला नाही, तो तथील ब्रहिष्पृतांच्या समा-गमांत आला. हिंदुस्थानांत काय किंवा कोटें काय धरिण म्हणून गाजणाऱ्यापेक्षा त्यांनीं पायाझाली तुडविलेल्या कनिष्ठ वर्गांतच त्या राष्ट्राच्या खऱ्या माणुसकीची व स्थानिक स्वभावाची लक्षणें गृहम मशोधकांत जास्त आदळून येण्यासारखी आहेत हें मी माझ्या निरनिराळ्या देशांनींल आजन्म घेतलेल्या अनुभवांवरून म्हणूं शकनां !

सगाईन

निरीक्षण पहिलें : सोमवार ता. १४ मार्च १९२७

चौथे प्रहर ४ वाजतां सगाईन शहरांतून सगाईन टेकडी-कडे जाण्यासाठीं आम्ही उमौगांचे मोटारींतून निघालों.

पेरावती नदीचे काठी मंडालेपासून ८-१० मैलांवर हें शहर आहे. माझेबरोबर रा. भिडे व वृद्ध ब्रह्मी पेन्शनर रहस्य उ पो विन हे तुवायाझा ह्या लोकांची वस्ती दास-निण्यासाठीं होत. ह्या शहराच्या समानाजवळ आम्ही मोटारींतून उतरलों. तेथे सुमारे २०-२५ तुवायाझा लोकांची लहान वस्ती होती. हे लोक समानांनींल थडगी खणण्याचा धंदा व इतर मार्तिकागवर्धी कामें करतात. हे लोक आपणाल

फयाचून लोकापेक्षा थोड समजतात, कारण फयाचून हे देवळी, साधारण गुलाम. पण तुवायाज्ञा हे राजवंशांतील आहेत, कारण याज्ञा हे यांच्या नांवांतील शेवटले पद राजा या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. तुवा हे शुभ याचा अपभ्रंश आहे. पूर्वी हा शब्द अशुभ असा होता, त्यांतील अ जाऊन शुभ तुवा हा अपभ्रंश उरला. याविषयी मालील दंतकथा पुष्कळ ठिकाणीं मी ऐकली : एक ब्रह्मी राजा होता. त्याची गर्भवती राणी वारली असे समजून म्हाणांत पाठविण्यांत आली. पण थड्यांत पुरण्यापूर्वी ती जिवंत झाली. राजाने नित्य परत न नेतां बडोम स्वणणाच्या चडाल लोकाना तिला दिले, व निचे मुलात चडालांचा राजा केला. मार्तिकविर्षात फांजी भिन्नू जितकी दक्षिणा मिळेल तितकीच ह्या राजवंशाच्या हि पुढें मिळावी असा नियम घालून दिला. तेव्हापासून हें नांव प्रचारांत आलें. ह्या राजवंशानें भिक्षेशिष्याय दुसरा कोणताच धंदा करता कामा नये त्यामुळे ह्यांना देवा (मला मदत करा) हें नांवहि पडलें. वस्ती एकंदरीत स्वच्छ व नीटनेटकी दिसली. तथ्वा मुलींना लिहितां वाचतां येत होतें. वस्तीच्या मज्जावरील झोमडी चांगली बंगलीबजा होती. ती म्युनिस्तिपालिटीनें घांधिली आहे. येथील म्युनिस्तिपालिटीच्या हिंदुस्थानांतल्यापेक्षा चांगल्या किंवा ह्या विवक्षित म्यु. टीचे अव्यक्त ऐव उबाराने आहेत याचा निर्णय करण्यास मला मुनलें नाहीं. या लोकांनीं वस्तीन आपले स्वतःचें चांगलें देवस्थान उभारले होतें. त्यांत म. गौतम बुद्धाच्या व नाट्याच्या (भूत, यक्षांच्या) पुष्कळ मूर्ति होत्या. फांजी (बौद्ध भिन्नू) ह्यांच्याकडे जेवणाच्या, भिक्षेच्या व धार्मिक कृत्याला येत आहेत. तरी बांध्यांत विनये महत्वापाक्षा शिवांनीं नाहीं. एकंदर स्थिति मागासलेली व कडणास्पद दिसली. माझे प्रवेशीचे उ पो विन हे बुद्ध व श्रीमंत गृहस्थ असूनहि ह्या लोकांप्रवेश उपासनें वपून जेवण्यामहि आपण तयार आहां असें म्हणाले. ह्या लोकांना मी विचारलें की, तुम्ही इतराप्रमाणें मुनिश्रम मिळवून मोठीं हुद्द्याचीं कामें कराल काय ? तेव्हा ह्या प्रश्नाचा अर्थच 'नाना' पळला नाहीं. कारण हे कामें कळेल ? हे अशक्य बांटीतले त्यांना वाटले. एकंदर स्थिति अज्ञानाची, आत्मविश्वासाच्या अभावाची व अल्पसतुष्टतेची दिसली. पुष्कळ भंडी हिंदुस्थानांवाहि हल्ली हाच प्रकार आहे !

निरीक्षण दुसरें : पराक्ती मेढाई नदीकिन्यावरील अमरपुरा शहराजवळ केवाचा गांव ता. १८ मार्च १९०७ रोजी मुक्यारी मकाळी पाहिला. डरावनी किनाऱ्यापासून एवढेच एक मैलाच्या ओत मेढाई नद्याच्या मुमारे २५० लोकवस्तीचा एक गांव आहे. त्याला लागून २-२ फल्यागावर केवाची स्थान वस्ती आहे. ह्या वस्तीन मुमारे ५-७ शोपड्या व त्यांत मुमारे २०-२५ बायका व पुरुष पाहिले. सर्व शोपड्यांचा धंदा करितात. मुक्यारीत व नागपुराकडे धंड लोक नुगरी गाडी विणताना पण ते केवा उत्तम रेशमी कापडहि विणतात. गाऊन विऊन स्वतंत्र आहेत. ते केवा हे आपले नांव मोगल नाहींत म्हणून माझ्या दुमाच्या त्याच्या म्युनिस्तिची जमीन-बाचर माहिती विचारण्यानें धरंच होईना. तथापि ते केवाच होणे त्याची त्याच्या

खात्री होती. पुढें आम्ही मेंढाई गांवांत जाऊन चौकशी केली. मेंढाईचे लोकहि विणकराचा धंदा करीत होते. त्यांनीं एक प्रमुख विणकराच्या घरी गेलें. तो ब्रह्मी राष्ट्रीय शाळेंत थोड्याच दिवसांपूर्वी शिक्षक होता. हा मनुष्य उ. उच्चाच्या राष्ट्रीय पंथाचा आहे. त्यानें सांगितलें कीं जवळच्या केवढीं मेंढाई लोक संबंध ठेवीत नाहींत. तरी त्यांच्यांत व मेंढाईचे लोकत कांही फरक नाहीं. रोटीवेटी किंवा भेटीव्यवहार होत नाहींत याचा अर्थ ते अस्युश्य आहेत असें मुळांच नव्हे. ब्रह्मदेशांत, अस्युश्यता अशी पूर्वीहि नव्हती, आतां मुळांच नाहीं. तरी पण ह्या बहिष्कृत लोकांना कोणी लग्नमुंडांत किंवा अशा सामाजिक प्रसंगीं भेटीव्यवहाराचें आमंत्रण करणार नाहीं. पूर्वी त्यांना गांवांत येण्याचीहि मनाई होती. भिक्षेपुरतें यावें पुनः बाहेर जावें; पण यांची स्थिति इतकी सुधारली आहे किंवा मनु पाळटलां आहे कीं, त्यांना कोणीहि उघड आमंत्रण करीत नसलें तरी त्यांना दूर सर म्हणण्याची छाती कोणाचीहि नाहीं. फौजीच्या शाळेंत त्यांची मुलें जाऊं शकत. पण सरकारी शाळेंत कोठें कोठें जाऊं शकणार नाहींत. त्यांच्याकडे फौजी भिक्षेलाहि येत नसत, पण आतां येतांना मीच पाहिलें. फार तर काय ग्रामशास्यता आतां पुष्कळ ठिकाणीं नष्ट होत झाल्ली आहे. धंद्यामुळें त्यांना पूर्वीच्या रिवाजाप्रमाणे चिकटून राहावें लागतें. स्थान व धंदा बदलला तर कोणी त्याचें मूळ विचारीत नाहीं. ते साधारण समाजत निसळून जातात. हिंदुस्थानच्या व ब्रह्मदेशाच्या बहिष्कारांत हा विशेष फरक आहे कीं, हिंदुस्थानांत ह्याला धार्मिक स्वभाव आले अमुन ह्याला केवळ लौकिक व सामाजिक रूप आहे. हिंदूंनीं ब्राह्मणादि बरिष्ठ वर्ग बहिष्कार बडकडून पाळतात. पण ब्रह्मदेशांत फौजी ह्यांची मित्रा आतां मरानें उघडपणें घेतात व त्यांना आपल्या शाळोतून शिकवितात. मात्र त्यांना पूर्वी फौजीची दीक्षा मिळण्यास अडचण पडे. कारण ती दीक्षा देण्यापूर्वी तो मनुष्य स्वतंत्र पुरुष असावयास पाहिजे, हास स्थितींत असत चालायचें नाहीं, असा नियम आहे. आतां हे लोक फौजी होऊं शकतात. ह्यानंतर मेंढाई येथील नाटाचें देऊळ पाहिलें. ब्रह्म धर्मापूत्री ब्रह्मदेशांत नाट ऊर्फ नाम ऊर्फ भूतपूजा चालत असे. गार्गल व पुष्कळशा वरील वर्गांतहि अशाचि चालू आहे. ही नाथाची देवळे मी पुष्कळ ठिकाणीं पाहिली. ह्या देवळांत दोन मूर्ति आमनाबर व एक थोड्यावर बसलेल्या पाहिल्या. हे पूर्वी मुसलमान बहु होते. किनाऱ्यावर यांची नाव बुडाली तेव्हा ते ब्रह्मी राजाच्या आश्रयाला राहिले. ते मेल्यावर त्यांचीं ही भुद्र देवळे शाळी. मुसलमानांशिवाय सर्व लोक त्यांना भजतात. वार्षिक यात्रा होत तेव्हां ह्या गांवासाठीं गेल्याचे स्वतंत्र स्टेगन करावें लागतें. ह्या (मुसलमान) नाथाचीं नांवें चेफिनी, अफिगंठ अशी आहेत. नाट नव्याचा अर्थ भूतसिगाच असा आहे. कोणी प्रसिद्ध पुरुष अन्धातानें मेला तर त्याचें देऊळ होत व त्याला नाट म्हणतात.

निरीक्षण तिथरें : २६ मार्च रोजी शनिवारी मंगळी ९ वाजतां पगानचे दक्षिणेकडे एक मठावर नदीतीरी येथेच नागाचें कुशायाशचें एक मत्तें व गेंदें आहे.

तें पगानच्या स्मशानालगतच आहे. मी प्रिन्सिपाल उघेन (लॅफ्टरस्कूलचे) यांच्यासह तेथे गेलो. गांवात सुमारे ७० घरे व लोकसंख्या आहे. ही तरामणी आम्ही तीन तासांवर थारकाईने केेली. गांव नदीकांडावर असल्यामुळे पाण्याची व पायखान्याची सोय नैसर्गिक आहे. म्यु. दाहरांतच विदोष सोय नाही मग त्यांना कांटून मिळणार? स्वतंत्र शाळा नाही, पण फौजीच्या शाळांत सर्वोत्तरोपर शिकण्यास हरकत नाही. तेथे मुलांमुलांचा भेद नाही, पण फौजी मठांत मुलींना शिकता येत नाही. येथे मिथुणीचा मठ नसल्याने मुली घरी शिकतात. २१४ बायकांना लिहिता वाचता येत. ब्रिटिश राज्य होडपयंत ह्यांच्यावर कसलाहि कर नव्हता. कारण हे बहिष्कृतच होते. आतां कर आहेत, पण त्यांचा उपयोग मात्र त्यांच्या उन्नतीकडे होत नाही. हाच प्रकार हिंदुस्थानांत आहे. ब्रिटिश राज्याचा 'घेऊं जाणं, परे देऊं ना जाणें' हा भोळेपणा सर्वत्र प्रतिडच आहे! माझ्या समज फौजींना मित्रा शिबलेल्या भाताचीच मिळाली. यद्दंगे गणणें, टेप विणणें, घेयकी करणें, शिवाय सर्वमान्य मित्रा मागणें द. यांची हकाची कामे आहेत. कित्येक घरांचीं दारे लागलेली होती; कारण पुरुष, बायका, मुले भिक्षेस गेले होती. भिक्षेचे तांदूळ स्वस्त दराने विकून रोख पैसा करतात. मग त्यांनी इतर कावाडकट कां करावेत? राहणां आमच्याकडील चाभारापेक्षा पुष्कळ दारां दिनली; तरी गांवांत घाणेरडेपणा, चांगवणीचे, टापीप यांची निसळ दिसली. नवसाधारण ब्रह्मदेशांत घराभोंवती पुष्कळ जगा असनेच, त्यात कुड्यातून गुफा लावून, फुलझोडे आणि भाजीपाला घरभ्याची चाट चहूंकडे आहे. ब्रह्मी लोक (बहिष्कृतांसह) फुलमाळाचे मोठे शोका; ह्या महाराजांच्यातील कांही स्वच्छ आंगणें व फुलावेळींच मेजप मला हिंदुस्थानांतील खेड्यांतील ब्राह्मणाच्या परसांत आढळली की नाही, याची शंकाच आहे! तरी ह्या खेड्यात मला कुजलेल्या मागांची दुर्गंधी येत होती. अशा खेड्यातून दुक्रे कांटेच दिसली नाहीत, पण गावगुड कुत्री मात्र ब्रह्मदेशांत बतनदाराप्रमाणें वावरत आहेत. जेथें जावें तेथें त्यांचें स्वागत आहेच! नंतर आम्ही गालील ७ घरे थारकाईने पाहिल्याः—

१ लें घर—बृद्ध मालकीण पैलामात्री मुली कादण्या वळीत बसली होती. इतरांप्रमाणें सर्व घर ६ फूट उंच त्यावावर बांधिले होते, ते सर्व लोंकडे व बांधूचें होतें. पश्याच्या घरट्याप्रमाणें हवेचा तोटा नव्हता. पुढे पडवी, बाजूस सेंपाकाची गोली, नंतर माजवर, त्याचे बाजूस निजावयाची खोली अशी प्रशस्त सोय होती. प्रत्येक खोली अदमास १२-१० फूट लांब होती. स्वयंपाकाची भांडी मातीची, माजवरात एक मोठा आरमा, भिनीम पुर्वेकटच्या बाजूस बुदाचे चित्र, निजावयाच्या खोलीत मच्छरदाणी असें सामान होते. भिनी व जमीन बांधूच्या कुडाच्याच होत्या. आई, मुल्ला, सून अशी तीन माणसे. पैकी मुल्ला व सून मीक मागावयास गेली होती! हे मध्यम प्रकारचे घर म्हणावयाचे.

२ रें घर—मालक तरुण व थडवाभट होता. धंदा मीक मागावयाचा.

३ रें घर — मालकाचें वय ३३ वर्गे, त्याच्या दायकोचें वय ३७ वर्गे, त्याचा पटिला मुलगा वय ५५, दायको व तीन मुलें. दुसरा वय ४३, दायको व तीन मुलें. तिसरा वय ४०, दायको व दोन मुलें; अशा एकंदर मोठ्या माणसांचें हें कुटुंब होतें. म्हाताऱ्याचा धंदा बैद्यकीचा, शिवाय भिक्षा ही आहेच. मधल्या मुलगा दुसऱ्याकडे जाण्या दायकोच्या घरी राहान होता. नवरादायकोशिवाय सर्व माणसं भिक्षेला गेली होती, कारण सगळ्यांनी भिक्षेची वेळ. चमत्कार हा की, स्वतः भिक्षा मागणाऱ्या बहिष्कृतांच्या घरी गरीब पुरुष व श्रेष्ठ मानिलेला फौजीपद सगळी भिक्षा मागायला येत होता. परान्या स्वच्छ व प्रसाद आंगण होतें. उरल्या चाडूस चांगला लतामंडप व व भोमताऱ्या कुंडपातून पुण्याडे होनी. मंडपांत एक लाकडी मंचक होता. दगावयाचीहि आरामचाटिका होनी. हाच्या चाडूस स्वतंत्र स्वयंपाकाची जागा होनी. हे पटिला प्रसारचें घर म्हणावयाचें.

४ थें घर — मालकाचें वय ५२. धंदा बैद्यकीचा, भिक्षा मागत नाही. घर दोन मजली व मजबूत लाकडी होतें. दायकोचें वय ४०. चार मुलें. बांगामहि विहितां वाचतां येत नव्हतें.

५ थें घर — मुख्य मालकीण नवार विणीत झमली होती. नवरादायको, मुलें राहायला एकच खोली. हे कनिष्ठ प्रसारचें घर.

६ थें घर — मालक तरुण तागतवाना. धंदा बैद्यकीचा. दायको व तीन मुलें. भिक्षा मागत नाही.

७ थें घर — हे सर्व खेड्यांत मुंदर होय. सागवानी लाकडाचें खालवर बांधिलेलें, बोरनीच केलेलें अगदी पेटीसारखें ! पण नवरा-दायकोचा धंदा केदळ भिक्षेचा ! भिक्षेला गेल्यामुळे घर बंद होतें. प्रदान आंगणहि होतें. एक देवालय होतें, तें गांव-कन्यांनी स्वतःच्या खर्चानें बांधिलेले. पुढें सभामंडप होता. सामान्यत उब बट्ट्यावर १० लहानमोठ्या बुडाच्या मूर्ति होत्या, त्या सवें सोनेरी वर्णानें मद्रविलेल्या होत्या, शिवाय दोन मूर्ति संगमरवरी दगडाच्या व मुंदर होत्या. चातुर्मास्यानंतर (नववराच्या सुमारास) वार्षिक महोत्सव होतो. त्या वेळीं मागान गांवातील सर्व लोक देवास नैवेद्य आणतात. त्यात मांस, मासे वगैरे सर्व प्रकार असतात; पण देवळापुढें कळी मारला जात नाही. गावांत बॉलरा, देवी वगैरे आजार झाल्यास ह्यातील एका मूर्तीचा छविना शानि-प्रात्यर्थ गांवातून निरविष्यान येतो. येणेप्रमाणें “मरीआडेचें काम बुडाला” आणि महारमागाचे अधिकार ह्याता आहेत. हा सर्व हिंदू संस्कृतीचा परिणाम. पौजी येऊन ह्या लोकांच्या मुलांचा उन्नयन विधि ह्या सभामंडपांत करितात. ही मुलें पौजी चां शालेमध्ये इतरविरोध समान दर्जानें राहतात. पौजीच्या मंडांत भेदभाव नाही. ह्या लोकातील भिक्षुणी इतर भिक्षुणीच्या मधान राहू शकतात, अशी एक भिक्षुणी आतां आहे.

प्रिन्सिपॅल सन यांनी दुसऱ्याचें काम उत्तम कौशल्याने व धोरणाने केलें

म्हणून ह्या लोकांचा विश्वास आम्हांवर बसला. त्यांनी आपला ग्वरा वृक्षांत सांगितला. परव्हां उडवाउडवीच कैली असली. आम्ही जाऊ तेथे स्त्रीपुरुषांचा धोळका जमत असे. नागडी, उग्रडी, शेंबडी मुलें कांखेत व जात्याच्या खुंट्याएवढा मोठा विरुट तोंडांत घसून धुराचें लोट हवेंत सोडीत वायका मोवताथी जमत असत. प्रथम ज्यांनीं मुकून हिराण केलें तींच कुर्ची तपावणी चालली अगतां पायाशीं म्बस्थ निजून राहात. जणू काय, भुंकणारे वेगळेच होते.

जेव्हा मी सभामंडपांत मंडळीम बसावयास सांगून ब्राह्मण समाज आणि डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन ह्यांवर सुमारे १५ मिनिटे व्याख्यान दिलें. तें प्रि. सैन यांनीं ब्रह्मी भाषेंत समजावून सांगितलें. मंडळींना तें आवडलें. अमेच मिशन ब्रह्मदेशांत फाटार्चे, अशी त्यांनीं कळकळीची इच्छा दाखविली. प्रि. सैन 'आपण ह्या कामीं मदत करूं' म्हणाले. वेळवाच्या टोपल्यावर लागू मदतून सुंदर भांडीं करण्याच्या सरकारी शाळेचे ते प्रिन्सिपॉल आहेंत, पण त्या शाळेंत ह्यांच्या मुलांना घेण्यास मात्र ते तयार नव्हते. कारण यांची शाळा निवून तीन बप्ते झाली, तरां ती अद्यापि प्रयोगार्चे अवस्थेंत आहे. यांचीं मुलें आल्यास बरिष्ठ वर्गांचीं मुलें शाळा सोडतील ! ही त्यांना अद्यापि भीति आहे. ही सत्य तगासणी व आमचें मिशन प्रि. सैनच्या पत्नीला फार आवडलें. दोन प्रहारीं पत्ते वेळवतांना तिनें जो पैसा जिकला होता तो सत्य ह्या कामामाटीं घ्या, असें म्हणाली !

न्याऊ

निरीक्षण ४ थे : ता. २० मार्च १९२७ रविवारी सकाळीं ९ वाजनां आम्ही न्याऊ पश्चिम येथें पोचलों. श्वेत्तिगो पगोडा पाहिला. हा अनिच्छदानें (इ. स. १०४४-१०७७)

यांच्यास मुरु करण्याचे पूर्वी त्याचा समजल्या गेलेला मुठगा कॅजिटा ह्या राजानें (इ. स. १०८४-१११२) कैली. अनिच्छदानें यादूनचा राबा मनुष्य झाला युदांत निजून त्याच्या सगळ्या प्रजेला कैदी करून पगानला आणिले. मनुहानें इ. स. १०५९ हें "मनुहाचें देऊळ" म्हणून प्रसिद्ध असलेला पगोडा पगानमयेच बांधिला. शेवटीं त्याला असें मोकलें ठेवणें इष्ट न वाटल्यामुळे, अनिच्छदानें त्याच्या कुटुंबांतील सर्व माणसं व त्याचें सर्व लहानथोर चाकर व अनुयायी यांना देवळां गुलाम करून त्यांचा सामाजिक दर्जा अत्यंत क्रूरपणाने अतिशय नीच करून टाकिला. श्वेत्तिगो देवळाची झालेली करण्याचे कामावर इतरांप्रमाणे मनुहाची नेमणूक झाली. त्यापूर्वीहि देवळां गुलाम होतच. मात्र मनुहाच्या वंशाला अशा 'देवळां गुलामांचें' "राज्यपद" देऊन दुःस्वावर अपमानाचा हास दिला. अगदीं आतांयथे श्वेतशत्रु, पायांत सोन्याच्या कड्यावूनचा जोटा, धराला सरळ उभा बिनाई. राजकिडे मात्र मनुहाच्या वंशजांस

अद्यापि कायम आहेत. मात्र त्यांना देवाचा नैवेद्य व देव्हान्यावरच्या देणगीशिवाय उपजीविकेचे साधन दुसरें नव्हतें. हे त्यांना पूर्वी मुबलक मिळत असायें. एरवी त्यांना अद्या लबाजग्यानें कसे राहतां येईल.

अद्या देवळी नांकरांना फयाचून-देऊळ-नोकर-अशी मशा आहे. तुवायाझा आणि फयाचून हे एकमेकांस महाराष्ट्रांतील महाराजांप्रमाणें कमी लेखितात. तुवायाजांचे म्हणणें आपण कधीं जिकलेले गुलाम नव्हतां. फयाचुनांपैकीं मनुष्याच्या खानदानी अनुयायांचें म्हणणें तर उपद्रवपणेंच आपण श्रेष्ठ असून कोणतेंहि हलकें काम आपण केलें नाहीं. पण ज्या अर्थी ते जिकलेले गुलाम आहेत, त्या अर्थी कोणी त्यांच्याकडे तिरस्काराशिवाय पाहणार नाहींत. आम्हीं ह्या गांवां या लोकांचा राजा म्हणा, पाटील म्हणा, जो होता, त्याची भेट घेतली. त्याचें नांव उबाल्विन (Ubalwin) वय २७. हल्लीं हा आसल्या वायकांचे घरी राहतो. तिचा बाप ग्याऊन पिऊन मुर्खी व स्तुतः स्वाबदार दिसला. वायकांच्या माहेरचें मध्यम प्रकारचें दुकान व तिच्या बापाचा बंदकीचा घंटा आहे. पर दोन मजदरी व भोरताकी स्पष्ट अंगण, लतामंडप, भोवताली कुड्यांनून फुलें दिमली. उ या विषय आतां फयाचून गांवचा राजा अथवा धनी ऊर्फ पाटील झाला आहे. त्यांनीं सरकारी रजिस्टर बांदून दार्याविलें. त्यावरून ह्या फयाचून दार्यांत ५०० घरे आहेत, अमें आटळरे. लोकसंख्या सुमारे २००० असावी. ह्या गांवामाठी एक सरकारी प्राथमिक मोफत शाळा आहे. ६९ ह्या लोकांवरचा बहिष्कार पूर्वींप्रमाणें आतां कडक नाहीं. त्यांच्या विहिरींतील पाणी बरेचें घां खुनाल पितोत. उघड रोटीवेटी व भेंडीव्यवहार मात्र अद्यापि होत नाहींत. त्यांच्या पैकीं बरेच लोक दुसरीकडे खाऊन पिऊन मुर्खी आहेत, व ते विनशाभाट वरच्या वर्गात मिमळून जातात.

पकांक म्हणून एक शिंद्याचा गांव आहे, तेथें एक रहस्य ४०१५० हजारचे मालक आहेत. ते म्युनिसिपलिटीचे समोसद आहेत, घरीं मृतःच्या मोदारी आहेत, लाखेची माडी व इतर बरेच धंदे करतात. तुवायाझाप्रमाणें थडगी म्हणणें व भिंता मागणें हे ते करत नाहींत. मात्र देवळांचे दारानून फुलें, मंजूरत्या, उदकाड्या, धंगे वगैरे विरणाऱ्या दुसानांची जी राग असत, तीं ह्या लोकांनी. ६९ अर्गीकडे रीं दुकानें घरील वर्गाचे गर्गव लोकही घाले लागल्यामुळे फयाचून कोण, हे ठराविलें पार कडीण घाले आहे. नंतर आम्हांला उ या विषय यानीं पगानचें रम्याचें पश्चिम वाज्जरील बाईत अगेंदया आसला वगणपरगण ग्राम वाडा दाखविला. हा गंगेवरून आमच्याकडील नेड्यांतील एकाद्या भोमत पाटलास गोमयामारगस आहे. वाड्याच्या नैऋत्य कोन्याला लागून एक गावडी मनोरा दिसता. तो सर्व परादेश, उंच होता. त्यावर रंगराजदार असून रात्री पहरा करण्याची ही जगल. वाडा इतर परी-प्रमाणें त्याच्या एका मजल्यावर उभा येता आहे. सर्व पर एकच मजरी ६९ मजम व रंगराज दिसते. पूर्वी ह्याला दोन दिने (एक गंगो व दुसरा आटवटगाना

भिर्नीला समांतर असे) होते. समोरचा जिना पडल्यामुळे आतां दिसला नाहीं. ह्या समोरच्या जिन्याच्या पायऱ्या चढण्यास मात्र देशाच्या वादराहाशिवाय इतराला अधिकार नसे. सफाईदार सागवानी लाकडाचे सर्व क्रम होवें. खिडक्यांना विनि-
विभन झाले होते. दरवाजे विदेश सफाईदार दिसले. दिवाणखाना, निजण्याच्या
खोल्या, स्वयंपाकघर ही सर्व ऐसपैस, उंच व रुंद होनी. एक मोठा रुंद लाकडी
पलंगा व त्यावर मुंदर मच्छरदाणी होती. घरांतील चट्यादि खानदानी भाटाच्या
होत्या. एकेदरीत मोडकळीस आलेल्या इनामदारांचा दिसला, हे पाहून वाईट वाटले.

उ या विन पाटलाची आई ६० वर्षांनी बुद्ध आहे. तरी तिचे वय सुमारे ५०
वर्षांचे दिसले. चेहरा शांत प्रसन्न खानदानीचा दिसला. तिचे सर्व शंत
म्वळ, झळझळ, डोळे मोठे व पाणीदार दिसले. हिचा नवरा उ नान पाटील याकन
आतां १८ वर्षे झाले, असे तिने सांगितले. त्याच्या मागे तिच्या श्रेन मुलांना
पाटीलकीची वने मिळाली. तेहि घाटल्यामुळे सर्वात लहान मुलगा उ या विनला
आतां पाटीलकी मिळाली आहे. गी हिंदुस्थानातील एक उदार (ब्राह्म) धर्माचा
प्रचारक विशेषतः निवृत्त वर्गाचा एक सेवक आहे, असें तिला सांगण्यात आले. हातें,
त्यामुळे ह्या देशांतील पांजापुढें जमिनीवर खून विचार नमस्कार करितात, तगा
निर्मि मया नमस्कार केला. आमचे सभाषण चालले असतां तिने माझे काम व हृदय
त्यवर ताडले. तसे तिचे पाणीदार डोळे दाखून टांगिलेल्या विरळ अश्रूने निगंध
झालेले दिसू लागले. शेवटी सरकारस सजून काही तरी आपली दाद लावा, अशी
सद्य विनति केल्यापासून तिला राहवेना. हे माझ्या हासून ह्या धोक्या सजरीत
आणि उतार घ्यात फलें ल्याचें, हे आठवून मीदि किंचित् राहिले. मी केवळ मनः-
पूर्वक आशीर्वाद देऊन माझे समाधान करून घेतले.

दक्षिण ब्रह्मदेशांत मोलमेनच्या उत्तर किनाऱ्यावृत्त धरून हे शहर इतिहास-
प्रसिद्ध आहे. ह्या स्थानीं दक्षिणेकडील सिहली हीनयान बुद्ध धर्माची पहिली उठावणी
शाली. येथे कांती येथूनहि बुद्ध धर्माची लाट आली. येथील राजे आंध्र देशातील हिंदी
शक्ति बुद्धांनील अगून तेलंग ह्या नांवाने एक हजार वर्षांपूर्वी त्याचा वददश सा. पा.
ब्रह्मदेशांत होता. दण इ. स. १००० चे सुमारास परानन्ता ब्रह्म राजा अनिरुद्ध याने
थरून राज्यावरून सफाईने नगर फिरवून ह्या दक्षिणा आतां लखन हीन धर्माजालेले
प्रयत्न पहाण्याची पाळी माझ्यावर आली !! इतिहासाची पुनरावृत्ति चढकडेन होते.
आमच्या देशात जे आज महार, मल, पारिया. विर्या. नामधुर, ह्या अनेक नावांच्या
जती आहेत, त्यांनींहि एकेकाळीं राज्यवेमन मोगिले, असे माझ्या मशोधनानें
आढळले आहे. दण इ. स. १००० चे सुमारास उग्र पुरावा मया आढळ मिळाल्या नव्हता,
त्यामुळे मया मशोधनाच्या दृष्टीने आनंद होत होता. मया मानवी स्वभावांनील
आधुनिक रितीरिवाज मालावादि प्रयत्न पाहून दुःख होत होतें ! हे उग्रमलायत
कांती नाश्व नाहीं. मी वर्गान आहे हे बाचे पविन आहे, येथेंच मया पुढें आहे.

निरीक्षण ५ वें : शुक्रवार ता. १ एप्रिल १९२३ रोजी सायंकाळी प्रोम येथील श्रेश्ठानडा ह्या मुख्य घगोडाच्या बाजूस असलेला तुवायाशाचा गांव पाहिला. गांव गरीब लोकांचा दिसला. गांव दाखवावयास एक इंग्रजी जाणणारे ब्रह्मी गृहस्थ घरोघर होते परंतु ह्या खेड्यांत शिम्न चौकशी करण्याचे त्यांना धैर्य झाले नाही. एखाद्याची खासगी चौकशी करण्याची ब्रह्मी लोकांस फार भीड व भीति वाटते, असे दिसते. मोलमेडमध्ये मला हाच अनुभव आला. ह्या गृहस्थांनी मला मुकाब्याने गांवापासून दूर नेले. मला ब्रह्मी येत नसल्याने स्वतः चौकशी करितां आली नाही व हे गृहस्थ तर फारच भित्रे दिसले. तेव्हां मी पगोडा येथे गेलं. तेथे एका वृद्ध गृहस्थाबरोबर थोडी चौकशी केली. “ हे तुवायाशा आहेत ” ह्या पलीकडे हे गृहस्थ कांही सांगू शकले नाहीत.

येणेप्रमाणे ब्रह्मदेशातील मूळ बहिष्कृत घगांची हल्लींची स्थिति आहे. हिंदुस्थानांतून अलीकडे गेलेल्या अरुम्य जातीचे पुष्कळ लोक ब्रह्मदेशांत ठिकठिकाणी पोटासाठी अनेक हलकीं चलकीं व कायाडक्याची कामे करून आहेत. पण ते बहिष्कृत नाहीत.

परिशिष्ट पाहिले

भागवतधर्म आणि महाराष्ट्रधर्म

व्याख्यान पहिलें

पुणें येथे एकनाथपंथीनिमित्त रा. शिंदे ह्यांनी वरील रिपयाच्या प्रस्तावनेदाखळ प्रसूचन केले, तेव्हा टाण्याचे प. लो. वा. भावे ह्यांच्या महाराष्ट्र सारम्यत ह्या

पुस्तकातील एकनाथधर्माची प्रसरण वाचून भागवतधर्म व महाराष्ट्रधर्म हे कोडे किंचित उग्राहण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. भागवतधर्माचा राजकारणाशी उगाच मजल त्यामुन न्या. रानडे ह्यांनी ही वाकळ उटविली होती. मराठ्यांच्या मतेचा उल्कार ह्या पुस्तकात रानडे ह्यांनी ही देशाभिमानाची धूळ उडविली, आणि ती एकनाथांच्या भागवतधर्मावर व्याख्यान देऊन त्यांनी जी पसरविली ती महाराष्ट्राच्या चिदाकाशात अशा उगळत आले. महाराष्ट्रधर्म श्रीजगन्नाथांनी स्थापित, श्रीरामदासांनी व्याख्या करून घेतला, पण निदान मल्लिकार्जुनाच्या काळापर्यंत कोणाही जीवन्मुक्त चारक्याने भागवतधर्माची परिणती राजकारणां महाराष्ट्रधर्मात होत, अशी त्याही तर्की नाह. ती त्यांची दिशाच नव्हती. रा. भावे ह्यांचे उतार वाचून दाखवून, रा. भावे ह्यांनी भागवतधर्माची व महाराष्ट्रधर्माची सांगड घाटून अव्यापार केली आहे, असे रा. शिंदे ह्यांनी आणले मत दिले. भावे म्हणतात की “भागवतधर्म मऊ आहे. पण व्याख्यात बुद्ध, ब्रह्म, महमदी वर्गोत्सारण्या धर्माशी शगडून त्यांना हटावण्याचे सामर्थ्य आहे.” (पान २२६) पुढे त्या दुष्परसाचा उत्तम मेका घेतून, महमदा धर्माने कऱ्हे मांडला असेत, एकनाथांनी त्याचा रतीव महाराष्ट्रात लावला, आणि त्याला

आपल्या फाळझाचा उच्चार देऊन त्यांना हाताचाल मुरू केली. पुढे ह्याचाच आणखी इतर रंगायनांशी मिळवून घेऊन श्रीसमर्थ रामदासांनी महाराष्ट्रधर्म वक्तव्या. (पान २२७) उत्तरेकडून महंमदी चारें जेरानें वाहत होतें, तसे इतर दिशांनाही महाराष्ट्र-धर्माच्या विघातक असें चारें वाहूं लागलें होतें. ज्यांच्या पांदांतून निघालेल्या विघात-धर्म, वकीलपंथ, दादपंथ यशेरींनी महाराष्ट्राच्या चातुर्वर्ष्यप्रभुग आचारांवर व विचारांवर मारणें आघात मांडले होतें. मानभावपंथानेहि हातभाय पसरव्यास मुक्यात केली होती. स्वराज्य तर पूर्वीच स्याम गेलें होतें व आता स्वधर्माच्या राजवटीला लागल्याची चिन्हे निघूं लागली होती. स्वभाषाहि गाल्यातून चालली होती. (पान २४०-४१) यशेरी “ स्व ”ची आपत्ति दाखवून, त्यावर तोंडगा भडणून एकनाथानी आपला भागवतधर्म निरूपित, अमा रा. भावे यांना भाव आढे. हा भाव प्रत्यक्ष एकनाथानी तरी मान्य होईल पण नाही, याविषयी रा. शिंदेनी आख्येचा प्रदर्शित केली. भागवतधर्म ऐतिह्यक व्यवहाराचें महत्त्व जाणत आढे; तो केवळ पारलौकिक अतिरेकात कधीच तूत नसतो. ऐतिह्यक परंपराच्या सार्वत्रिक प्रेमाच्या भागवतधर्म कधी कांटेच पारत नाही. उलट त्याचा तो आप्ताच आढे. पण भावे सांगतात तसल्या “ स्व ”च्या दुर्गंधाची भागवतधर्माच्या कधीच बाधा पडत नाही. हे पाहण्यास दूर जावयास नको. महाराष्ट्रधर्मां भावे आणि भागवतधर्मां महिषासि यांचीं काव्ये एकमेकांच्याकडे ठेवून निरपेक्ष पाहिल्यास दोहोंची तफावत सामान्य माणसालाहि तकाळ पटण्यासारखी आढे, अशी शिंदे ह्यांनी साध दिवली.

आपण स्वतः महाराष्ट्रधर्माच्या उलट नसूनहि त्याची बाधा मात्र भागवतधर्माला घडू देण्यास तयार नसल्याचें शिंदेनी सांगितले, इतकेच नव्हे, तर जमजमा ह्या स्वाभिमानी महाराष्ट्रधर्माचा शाब्दिक मुकाळ झाला, तबतला महाराष्ट्रांतूनच काय पण अखिल हिंदुस्थानांतूनहि भागवतधर्म आपला पाय मागे घेऊं लागला. श्रीएकनाथानी जी स्वदेशाची व स्वभाषेची सेवा केली ती स्वाभिमानीला जागा करण्यास केली नव्हत अशीजानदेवांनी कथन केलेला विश्वात्मकभाव जागा करण्यासाठीच केली. कोणाहि सामान्य वारकऱ्यास भागवतधर्माचें बर्म काय म्हणून विचारता तो चटकन् उत्तर देतो की, “ कोणाहि जीवाचा न दडो मत्सर बर्म सर्वेश्वर पूजनाचें ” मग श्रीएकनाथ, रा. भावे ह्यांच्या सुत्रानुसार, ह्या विश्वात्मक भागवतधर्माचें आकाश आपल्या महाराष्ट्रधर्माच्या मुठीत दाबून ठेवूं पाहतील काय ? असो.

भागवतधर्माच्या आकाशाला हिंदु-मुसलमान, ब्राह्मण-जातिभेद वाद, स्वपरदेशवाद, इहपरलोकवादार्थां ठिगळें कमल्याहि मोळ्या अगर चल्याव हेतून चिक्कटवूं पाहणाऱ्यांची निराशाच होणार. ज्या एकनाथ, तुकारामांसारख्यांनी स्वतःला जिकले, त्यांनाहि हल्लीच्या “ स्वराज्यवादी ” पक्षाला अनुवृत्त असें ब्रह्म देण्यास लावण्याने एखाद्याची घटकाभर करमणूक होईल, पण अख्यात्म मार्गात विळमात्रहि प्रगति होणार नाही, असें सांगून शेवटी सर्वात्मक भाषाने परमात्म्याची प्रार्थना करून रा. शिंदेनी उपासना समाप्त केली.

व्याख्यान दुसरें

‘मनातन भागवतधर्माचा विकास’ ह्यावर श्री. शिंदे ह्यांनी इ. स. १९२५ च्या पावसाळ्यात पुण्यांत एक व्याख्यान-माहिती गुंफली, निच्या उत्तरार्धाची प्रस्तावना म्हणून ही येन प्रवचनं झाली. त्यांनी सासवड येथें भागवत धर्माच्या चालू सहस्रकालीन हिंदुत्वानांतल्या इतिहासाचें अगदीं सशुद्ध गिहावणेकडे केले.

इ. स. च्या १२ व्या शतकांत वऱ्हाडकडे महानुभाव व दक्षिण हैदरागडकडे लिंगायत पंथाची स्थापना झाल्यावर तेराव्या शतकांत पंढरपूरच्या वारकरी संप्रदायाचा उदय झाला. त्यानंतर उत्तरेस वाराणसीस समानंदी, पंजाबात नानक आणि प्रगाव्यात चैतन्य पंथाची प्रतीष्ठा झाली. वारकरी आणि महानुभाव पंथ लौकिक दृष्ट्या जितका अग्रिय तितकाच दुसरा म्हणजे वारकरी पंथ प्रिय आहे; हा एक मोठ्याने ऐतिहासिक चमत्कार कांय पत्ता आहे, तें रा. शिंदे ह्यांनीं स्पष्ट करून सांगितले. मूर्तिपूजा, जातिभेद, कर्मठ सोपळे वगैरे अधार्मिक गोष्टी नेहमी पंथांत प्रथम नव्हत्या, तरी पण मागाहून शिरल्या. इतकेच नव्हे तर धार्मिक वाङ्मयाचा प्रसार मराठीत करण्याचा अपमान निःसंशय महानुभावांचा आहे. आणि त्या धर्माचा प्रसार यहुजनमार्गांत करण्याची अपूर्व कामगिरी तो पंथ आजही करीत आहे, तरी तो अग्रिय आहे; ह्यावरून “जनरहित” कर्ता “देव्यते पार्थिवेंद्रैः” ह्या म्हणांच्या तात्पर्याने म्हणजे शोकांशदांचें राजकारण हेच ह्या चमत्काराच्या तळाशीं अन्वणें समजनीय आहे, असें रा. शिंदेनीं अनुमान केले.

तुकारामानंतर वारकरी पंथाची आत्मिक वाढ संपली. निळांवांनीं तुकांचाच्या कामगिरीला त्यांची इच्छा नसतां सांप्रदायिक स्वरूप दिलें. ह्यावरून ही वाढ खुटलेली दिसते. पण ह्या सांप्रदायिकतामुळेच ह्या वारकरी पंथाचे व त्याचे उत्तरेकडील व पूर्वीच्या महानुभावांशीं व्यापारी मात्सर्य वाढून ते एकमेकांचा उलट होवावेवा करूं लागले असावत, असा शिंदेह्यांनीं तर्क केला.

महिपतींनीं आपला मक्तिविषय ग्रंथ पानिफतच्या लढाईनंतर इ. स. १७६२ मारी (शके १६८४ वैशाख वद्य द्वादशीस) प्रवरेच्या दक्षिणेस ताहराबाद येथें प्रसिद्ध केला. महिपतींनीं मूर्तिपूजा, वर्णाश्रमधर्म, कर्मठ सोपळेपणा, ब्राह्मण, मन्त्रतत्त्वें वगैरे, धार्मिक मन्वन्थाचा बुझून इत्यादि गोष्टींची उपठउपठ निंदा हल्लींच्या सत्य-शोधकांहूनहिं किती तरी अधिक स्पष्ट व फटकळ मापित केली आहे. त्यावरून तुकारामांच्याहिं मार्गें १०० वरें वर्षें खऱ्या भागवतधर्मांची व्योत अगदींच मावळलेली दिसत नाहीं. अशा प्रकारच्या ह्या भागवतधर्माचे मुख्य कार्य सांगतांना रा. शिंदे म्हणाले, “(१) धर्मभेद, (२) जातिभेद, (३) मूर्तिपूजा, (४) अतिवैराग्य, (५) अनिकर्म, (६) अनिश्रुत, (७) ग्रंथग्रामाण्य, (८) गुरुपूजा, (९)

राजकारण, (२०) तर्कवाद, (२१) नातुरता द्विवाद, ह्या ११ वाक्य गोष्टींचा खऱ्या धर्माशी घटस्फोट भागवतधर्मानेच केला. ” हें शिंदे ह्यांनी महिपतीच्या ग्रंथातील उतारे देऊन सिद्ध केले. “ ज्ञानदेव घातला पाया । तुका झाला कळम ॥ ” ही वारकरी म्हण कोही अंशी दुर्गम करण्यासाठी वारकरी पंथाचा महाराष्ट्रांतच नव्हे तर अखिल हिंदुस्थानांत प्रसार करण्याच्या कामी श्रीनामदेवांनी जे भाग उचलले तो श्रीज्ञानदेवांसच काय, पण प्रचलित श्रीतुकावांनाहि उचलणें शक्य झालें नाहीं; म्हणूनच नामदेवांचें अवतारकृत्य श्रीतुकावांनी आयोपलें, हें महिपतीचें काव्यमय मत यथाथें आहे, असें शिंदे ह्यांनीं आपले मत दिलें.

आम्ही वैकुटवासी । आले ह्यांचे
कारणाशी । झेलीले जे कृपी ।
साच भावें यथाया ॥

हा तुकारामांचा सार्विक दाया हल्लींचा वारकरी अगर तद्गुपंगी कोणताहि पंथ किती सिद्ध करीत आहे हा प्रश्न अलाहिदा आहे. मात्र हाच दाया हल्लींचे ब्राह्मणसमाज, आर्यसमाज व सत्यगोपक समाज ह्यांचा आहे, असें शिंदे म्हणाले. अगोदरच्या उदार पंथांनी हा दाया सिद्ध केला असता, तर हे नवीन समाज निषादवाला अवकाशाच उरल्या नसता. पण भागवतधर्माचे क्षेत्र सनातन व मार्मिक असल्याने, तें पूर्णपणें आज्ञमण्याला हे नवे समाज अपुरे पडल्यास कोणी आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. जेथे श्रीचक्रधर महानुभाव, ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, नानक, कबीर, चैतन्य, राममोहन राय, दयानंद, ज्योतिबा पुळे अद्यांनी हात ठेवले, तेथे पूर्ण यशाचा चम कोण वापित ? अहंबाराचा नाश झालाच भक्तीचा विजय आहे. आणि तेथेच भागवतधर्माची ध्वजा फडकत आहे, असा निर्विवादा देऊन रा. शिंदे ह्यांनी सामकट येथील प्रवचन आयोजित.

ब्राम्ह समाज आणि बौद्ध धर्म

व्याख्यान तिसरे

मूळ ब्राह्म समाज राजा राममोहन रॉय यांनी कलकत्त्यास इ. स. १८२८ साली स्थापन केला. त्याचा शब्दसांख्यिक उगम सर्व हिंदुस्थानभर येथ्या ऑगस्ट

महिण्यापासून होणार आहे. ब्राह्म समाजाची स्थापना अनेक विज्ञाना नोट देऊन राममोहनांनी केली व ते लवकर विलयायेंत सन १८३० साली गेले व तिकडेच वारले. ह्या निराश्रित अर्भाची जोशासना उडे महर्षि देवेंद्रनाथानी केली. तसेच सन १८५८

साथ पुढें ईश्वरचंद्र सेन ह्या अत्यंत प्रतिभाशाली तिसऱ्या पुढाऱ्याचा लाभ ह्या समाजाम घडला.

ह्या वेळीं हिंदुस्थानांत अवघ्या १२ ठिकाणीं ब्राह्म समाजाच्या शाखा होत्या. त्या साधारण ब्राह्म समाज स्थापन झाल्या वर्षी म्हणजे १८७८ (मे महिन्याच्या १५ तारखेस) साली १२४ शाखा हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतांतून व माघेवून झाल्या. ह्या तिसऱ्या पुढाऱ्याने केवळ सध्येच्या दृष्टीनेच समाजाची अर्धी अगामान्य वाढ केली असें नव्हे, तर त्यानेच ह्या धार्मिक मुधारणेस हिंदुस्थानांत प्रथम सामाजिक जीवनाचें स्वरूप दिलें. त्याच्या वेळीं हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतांत इतरहि स्वामी रामकृष्ण, दयानंद सरस्वती, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, म. ज्योतिषा पुत्रे, ज. रानडे, तेलंग इत्यादि धार्मिक व सामाजिक मुधारक होते. पण ते केवळ पुष्परन्वाय सभा करीत आणि त्यांच्याशीच वादविवाद करून मुधारणा घडवू पाहात, पण केंद्रबिंदूनें आवाळबुडोना, शयकापुरुषांना, मुगिधितांना फार तर काय, पण स्वकीय परीषांनाहि हालवून जागे केलें, व त्यांचा ब्राह्म समाज स्थापिला !

मग इतक्या प्रभाशाली पुढाऱ्याच्या उलट साधारण ब्राह्म समाज नांवाची अधिक विकसित स्वरूपाची ब्राह्म समाजाचा तिसरा आवृत्ति का काढायी लागली ? हा मोठा चिन्ताकरक प्रश्न आहे तरा ! कोणत्याहि चळवळीच्या आगभी एकाच प्रेरित विभूतीचें प्राधान्य असते. तसेच ब्राह्म समाजाच्या पहिल्या ५० वर्षांत बहुतेक एकतंत्रीत्व होतं. मग त्या एकतंत्री अधिपति राजा राममोहन राय असो, देहेंद्रनाथ असो, तिसरा केंद्रबिंदू असो, एका धीरानात व्यक्तीनें हालचाली, व इतरांनीं हालचाली, असा प्रकार होता. पण ब्राह्म समाज ही प्रधानतः स्वातंत्र्यजनक संस्था होती. अर्थात त्या ५० वर्षांत ब्राह्म समाजानेच नव्हे तर अखिल भारतांत धार्मिक सामाजिक

अन्यथा कर्तुं ममर्थं केदावचंद्र शार्ंगी म्हणून काय शालें? प्रश्न केवळ ब्राह्म मताचाच नव्हता, तर त्याच्या अनुष्ठानाचा होता. शिवाय आनंदवर्तन ममाज्ञार्थं कार्यं केवळ भावना आणि प्रेरणा ह्या र्वी तत्त्वांवरच चालले होते. सर्वार्थी मते घेऊन युक्तायुक्ततेचा विचार करून एवढ्या कार्यचंद्राची सनद अंगग्यांत आली नव्हती. त्यामुळे ह्या पदाला अयत मंत्र व बट्ट स्वरूप आले. आणि शेवटी ग्वातंथ्य तत्वाचें शरीर जे सनदशीरपणा त्याचाच निज्य शाला. आणि कळकराच्या टांन हॉलमध्ये प्रचंड शरीर ममा भरून केदावचंद्रांच्या विरुद्ध साधारण ब्राह्म ममानाची जेरदार स्थापना झाली ! त्या गोष्टीला आज ५० वर्षे झाली !

त्यानंतर ब्राह्म सामाजिक क्रिया, तरुण, लहान मुले, बुद्ध, विद्वान गृहस्थ आणि कामक्रावण ह्या सर्वोच्चा ममान दर्जनें कमा प्रातिनिधिक तत्त्वानें ममावेश हांउं लागल्या आणि हिंदुस्थानभर त्याच मार्गेचा विम्वार केदावचंद्रांच्या नदविधान नांवाच्या शालेहूनहि कमा अधिक शाला, ह्याचें मजिन्नर वर्णन श्री. अण्णामादेवांनीं केले. नंतर ते म्हणाले की, ब्राह्म समाज व बौद्ध धर्म ह्यांत एक फरक ध्यानांत ठेवण्यामारत्या आहे. ब्राह्म धर्मांत मनुष्यजातीच्या मयं धर्मस्थांचा समन्वय होतो, हा गोष्ट खोडी नाही. अर्थात् ब्राह्म धर्म म्हणून एक निराळा नराच धर्म आहे, अमे मुळाच नव्हे. पण बुद्धतेतून जे धर्म पथ-विशेषतः बौद्ध धर्म हा व्यक्तिविशिष्ट स्वरूपाचा आहे. बौद्ध धर्माचाहि सग प्रयत्न मिडाथांच्या काळापासून पुरातन आहे. तरी हा बौद्धमय म्हणजे केवळ मिश्रमय म्हणजे केवळ सन्यासाचा मयच होना. गृहस्थाश्रमालाच मुळा बौद्ध धर्मांत गौणस्थान आहे. मग धर्माच्या बौद्धिक व सामाजिक स्वरूपाकडे ह्या धर्मांत दुर्लक्ष शाल्याम नवल काय ? आदले दिवशीं प्रयत्न धर्मांत व कामवी ह्यांनींच बौद्ध धर्माची अचनति का शाली, ह्याचीं कारणें मागतोना ररष्ट एक कारण अमे सांगितले की बौद्ध मिश्र व प्रयत्न गौतमबुद्धनेहि ज्ञाति-भेदाच्या मुळावर किर्तीहि आघात केले तरी, बौद्ध गृहस्थाश्रमीयांनीं हिंदुस्थानांत तरी ह्या ज्ञातिभेदाचें निरसन करावे नितकें केले नाही, म्हणून शेवटीं चार वर्णांच्या आता चार हजारवर जातींची आणि असम्य पोटजातींची वज्रवज्रपुरी आज ह्या अभागी देशांत माजली आहे. ब्राह्म धर्माचें स्वरूप आणि कार्य ह्याचें उलट आहे. ह्या धर्मांत जगद्गुरु तर नाहीच पण उलट साध्या पुरोहिताचेंहि वड नाही. ज्याचा तोच पुरोहित. धर्माच्या सर्व तत्त्वांना सामाजिक प्रयत्न स्वरूप यावयाचें ज्ञात्याम केदावचंद्रांमारत्या प्रतिमाद्यातीं मुळाहि केवळ त्यांच्या आसनावरून खाली आणावें लागतः इतकेंच नव्हे तर आपल्या घरातील मावशीबाई व आजीबाई, तरुण बाबू आणि लहान बेंबी ह्याचेंहि सहकार्य सामाजिक अनुष्ठानांत साधावें लागत. हे शेवटचें काम अत्यंत कठीण आहे. आणि ह्याशिवाय तर कोणतीहि शुद्धि अथवा कमलेहि सधन होणे केवळ अशक्य आहे. हा सामाजिक स्वर्ग जर कोणी गेल्या इतकीत ह्या पृथ्वीवर आणिला असेल, तर तो एका साधारण ब्राह्म ममाज्ञानेन, ह्यात मुळीच

अतिशयोक्ति नाही.

बौद्ध धर्माविषयी श्री. अण्णासाहेबांचा अत्यंत आदर आहे. आजकाल त्यांचे लक्ष्य बहुतेक बुद्धाच्या ध्येयाकडे गुंतले आहे, असे त्यांनींच स्पष्ट सांगितले. आणि ते म्हणाले की, ध्येय सामाजिक स्वरूपांत आणावयाचे झाल्यास, पंडित शिवनाथ-शाम्शी, विजयकृष्ण गोस्वामी, नवद्वीपचंद्रदास अशाच आधुनिक निक्षुंची जरूरी आहे आणि त्यांनीं झाले तरी शहरातल्या अर्धवट मुशिबितापेक्षां बहुजनसमाजातल्या वायकामुल्यांचेच माहात्म्य संपादिले पाहिजे. येरवीं जेथे बौद्ध धर्माची अवनति झाली तेथे नवशिवया ब्राह्म समाजाची काय कथा ?

परिशिष्ट दुसरे

Indian Civilization

The Aryan Bias in the Consideration
of the Question

I am very much interested in a somewhat academic controversy on the basis of Indian civilization that appears in the columns of *The Indian Social Reformer*. The subject, viz., the basis of Indian civilization is in the first place highly archaic and secondly too complicated, both from the racial as well as the cultural point of view. The organic process of Indian civilization is one of the longest known historically. Yet its beginnings are even now so shrouded in the midst of prehistoric occurrences that it is no wonder that some of the sceptically minded western scholars are still slow to grant it the high primordial pedigree for which it is now fairly bidding especially in the light of recent research in Sind and elsewhere in India.

The point, however, most pertinent to my present purpose is that even those scholars, foreign as well as Indian, who are most open-minded have objective as well as subjective difficulties to

surmount before they can ever hope to reach and then demonstrate the bed-rock of Indian civilization. The objective difficulty consists mainly in the lack of data, viz., of documentary evidence and of some fixed chronology as a guide to ascertain the sequence of that huge mass of tradition which is still available, recorded or otherwise. But the subjective difficulty which is my most relevant point at present consists of the bias which Herbert Spencer calls in his study of sociology by the name of "Educational bias" which first takes possession of the mind of the scholars or groups of scholars and through them of the men in the street. One of such time-honoured Idols of the Cave is the "Aryan bias" which is as ancient as the so-called "Aryan Invasion" of India.

The so-called "Aryan Supremacy" whatever its worth in the then political world had long survived under the name of the "Aryan Superiority" or sanctity among the vast and picturesque tracts and populations extending to the East and South-West of the great river Sindhu, which gives its name to these both as India, even after its great levellers Jainism, Shaivism, Buddhism and Mahomedanism had effected their respective influence. Though now no scholar worth the name claims this Aryan superiority in the racial estimates of the Indian population, it is also true that there have been very few if any scholars who have challenged with success the power of this Idol of the Cave in the cultural estimates that are now and then floated over this contented country.

Whatever sanctities, supposed or real, were attached to Aryanism in the world orthodox ethnology are also yet attached to Sanskritism in the world of Indian culture. Though Aryanism may cease as a power in the Indian ethnology it does actually resurrect under the guise of Sanskritism and claims to be the basis and fountain-head of the cultural flow in this mid-Asian continent. The renaissance of Sanskrit initiated by William Jones in the 18th century and completed by Max Muller and his disciples by the end of the 19th century is still the last prop upholding this Aryan bias. I believe it was Max Muller who was more responsible than others for extending this Aryan bias from the world of Philology to that of Ethnology. Though eminent Indian Census Reporters such as Risley, Gait and Grierson have partially succeeded in withstanding this bias in their Ethnological estimates of India they have not as yet, it is to be feared, attained the same success in their estimates

of the basis of Indian religions and languages. Dr. G. A. Grierson in his opening para of chapter VII on language of the Indian Census Report for 1901 (page 247) refers to the results of the linguistic survey inaugurated by the Government of India in the last decade of the 19th century as follows :

“The results have been surprising even to those who are aware of the former limits of our knowledge. The facts which have come to light have upset several theories hitherto accepted by all the scholars as certainly correct and have, even in the short space of time during which they have been available, suggested new theories, which as, as more facts appeared, have in their turn proved equally unfounded. Speculation regarding Indian languages must wait till the survey is concluded, and all the facts are presented in a convenient form. Till then even the classification adopted in the following pages must be taken as provisional.”

Writing the chapter on language of the Indian Census Report of 1911 Mr. E. A. Gait observes on page 322 : “For the purpose of the census, languages have been classified in accordance with the scheme kindly drawn up by Sir George Grierson. It follows very closely the scheme (also drawn up by him) which was adopted in 1901, but several modifications have been made in consequence of fresh facts discovered in the course of the linguistic survey.”

These aforesaid modifications are, however, made only with regard to minor and technical details of the classification confessed by Dr. Sir George Grierson to be only provisional in 1901. Whereas not only the principle of admitting the 22 vernacular languages of North India, North Deccan under the Indo-Aryan group is still kept intact, ten more vernaculars are added to this group in the year 1911.

If one compares the Ethnological map of Sir H. H. Risley in his “Peoples of India” with the linguistic map of Sir G. Grierson facing page 289 and the religious map of Mr. Gait facing page 349 of the Indian Census Report of 1901, one can readily see that whereas Risley can claim only a very small portion of India, viz., a part of the Rajputana and of the western Gangetic valley known in ancient times as the Madhyadesh, the cradle of the Aryan race in India, as Ethnologically Aryan, Grierson would claim a very considerably larger portion, viz., practically the whole of India except the Madras Presidency as linguistically Aryan, while Mr. Gait goes still further and claims the whole of non-Mahomedan

and non-Christian India as religiously Aryan to all intents and purposes, not excluding even the depressed classes. They are merely as numerous as the Mahomedans and Christians put together. But just because they are still so much under the crushing thumb of Hinduism they are so readily looked upon as religiously Aryan slaves if not Aryan freemen. Thus Indian estimates, be they racial or cultural, depend upon the mercy of the census reporters. In ancient times, the hey-day of Aryanism, compilers of the several Smrities or Dharma Shastras enjoyed the monopoly of estimating the blood, good breeding and even the social as well as spiritual salvation of the people of India, *en masse*. The census reporter of the present day, practically, if not in orthodox theory which is still reserved for the old Smrities, holds that monopoly. For such is veritably the power of the Aryan bias. The scholars and savants of very high repute do not find it worth while to quarrel with this Idol of the Cave; how can one expect. "Mr. educationist" who does not care even to give out his identity, to go further and board the lion of Aryanism in its own den ?

The basis of the Indian civilization is, I admit, a topic all too big for an article. I should myself therefore consider more than once before I would join issue on that topic, though it is now rapidly gathering round itself a halo of interest in these days of the non-Brahmin challenge and the political developments ensuing from it. All that I want to do in this present note is to point first to the abiding bias in favour of the Aryan race about whose real identity and organic achievements in history the true Ethnologist alone knows the besetting difficulties and to the prejudices against the vast non-Aryan masses and secondly to the obsession with the spirit of the Sanskrit literature beginning from the Vedas down to the latest Puranas to which the average scholar of Indian history and chronology is likely to be open even though without his knowing the same. Even so far as literature is concerned there is a considerable amount of old Tamil, Kanarese, Pali and Prakrit literature to counterbalance the aforesaid spirit of Sanskritism if only it could be studied free from the above bias. But my point is that any existing literature howsoever old in itself, is all too inadequate a means to ascertain and estimate such an archaic and heterogenous subject as the basis of Indian civilization. The proper field for an unbiassed student of this subject is the ample reservoir

of folk lore and tradition still available among the higher classes, of items of their domestic details, the customs and manners, observed during the marriage and burial ceremonies, in choosing sites for houses and hamlets and building the superstructures, and of rights and perquisites which still obtain among these village communities which can be traced to non-Aryan origins or which at any rate are still fostered under the distinctly non-Aryan influences such as in Malabar, the Central Provinces, and Chhota Nagpur. In fact, paradoxical though it may appear to many orthodox eyes, the basis of our civilization if at all it is to be discovered at this late stage, has to be searched for, more in the customs and manners of the new depressed classes and even the wild tribes of India who are certainly nearer to the pristine conditions of Indian civilization than either in the too ideal or often too vitiated pictures that are drawn in the Sanskrit literature.

It has been said that in India, to disown Aryanism and Brahminism, is to disown civilization itself. It is a pity that not only Aryanism but even Brahminism is so readily taken to be co-terminous with civilisation in India. I am hardly left with any breath in me when I read this sweeping claim. All signs of civilization among Dravidians seem to be counterbalanced as assets of civilization by serpent worship and black magic is fathered so fatuously and wholly on Dravidians only, forgetting comfortably that there were other people, not only Aryans but other non-Aryans than Dravidians who can claim a decent share of Indian black magic and serpent worship equally if not more than that of the Dravidians. I am inclined to cite here some of the evidence of not only customs and manners but also of more unmistakable memorials such as fortresses, temples and priestcraft, showing that the Holyas of South Canara and Pulayas of Travancore among other untouchables were once a ruling people, holding their sway over considerable territories. But if mightier vestiges of such Dravidians as Ravan and Bahu of old, and of Mudaliars, Pillars and Nairs of the present day are not high enough in the eyes of our eminent educationists owing to their educational bias, just because these vestiges are tainted by a supposed serpent worship and black magic, I think I should keep all my humble evidences to myself till a more propitious time

टीपा

१. भागवत धर्माचा विकास

हिंदुस्थानचा पूर्वाधार विस्तृत इतिहास लिहिण्याचा श्री. अण्णासाहेब शिंदे यांचा मानस होता. परंतु कामाच्या व्यापामुळे हे राहून गेले. पुढे १९२५ साली त्यांना थोडीशी फुरसद मिळाल्यानंतर हिंदुस्थानातील धर्माचा इतिहास लिहिण्याचा विचार पक्का केला. हा सर्व इतिहास लिहून पुरा होण्यापूर्वी त्या ग्रंथाची विस्तृत प्रस्तावना लिहावी व तिच्यावरून मग “ धर्माचा इतिहास ” लिहावा असे ठरविले. त्याप्रमाणे १९२५ साली भागवत धर्माचा इतिहास ह्या विषयावर पांच सशोधक व्याख्याने लिहून काढली. आणि ती व्याख्यान रूपाने लोकसमार ठेवली. पहिले व्याख्यान पुणे येथे १३ जुलै १९२५ रोजी झाले.

दुसरे व्याख्यान पुणे येथील प्रार्थना समाज मंदिरात २४ जुलै १९२५ रोजी झाले. तिसरे व्याख्यान २८ जुलै १९२५ रोजी प्रार्थना समाजात झाले. चौथे व्याख्यान प्रार्थना समाजात १८ जुलै १९२५ रोजी झाले. पाचवे व्याख्यान प्रार्थना समाजात ३१ ऑगस्ट १९२५ रोजी झाले.

२. मराठ्यांची पूर्वपंडिका अथवा रट्टबंगोत्पत्तीविषयी शास्त्रीय विचार

मराठ्यांची पूर्वपंडिका ह्या विषयावर रत्नाकर मासिकात तीन लेख प्रसिद्ध झाले. पहिला लेख मार्च १९२९ च्या अंकात प्रसिद्ध झाला. दुसरा, मे १९२९ च्या अंकात प्रसिद्ध झाला व तिसरा लेख मे १९३१ च्या रत्नाकर अंकात प्रसिद्ध झाला. तिसरा लेख प्रसिद्ध होण्यास विलंब झाला. कारण १९३० सालच्या कायदेभंगाच्या चळवळीत कारावासाची शिक्षा झाल्यामुळे ते महा मर्तिने गुरगावे होते.

३. अरुष्टयांचे राजकारण

पुणे येथील ‘ वसंत ’ व्याख्यान मालेत ते झालेले हे व्याख्यान आहे. या व्याख्यानाची हस्तलिखित प्रत अण्णासाहेब शिंदे यांच्या कागदपत्रात मिळाली. हे व्याख्यान प्रथमच प्रकाशित होते आहे.

४. महागाष्ट्राच्या उत्कर्षाचा एकमेव मार्ग

१९३५ च्या मार्चमध्ये दिल्लीकर मासिकात प्रसिद्ध झालेली मुल्यांकन. मुळा रत्नाच्या प्रारंभी मशवदकर्ता प्रस्तावना दिली होती. त्या मूळ प्रस्तावनेसह येथे अण्णासाहेब शिंदे यांची मुल्यांकन पुढे दिली आहे. ही मुल्यांकन ३१ डिसेंबर १९४८ रोजी ‘ तरुण महाराष्ट्र ’ मध्ये पुनर्मुद्रित केली होती.

५. तत्त्वज्ञान आणि समाजशास्त्र

इ. स. १९३५ च्या डिसेबरमध्ये घट्टेदं येथे महाराष्ट्र साहित्य संमेलन भरले होते. या संमेलनात वेगवेगळ्या विषयांवरील चर्चेसाठी शास्त्रा संमेलनात भरली होती. या वेळी ‘ तत्त्वज्ञान व समाजशास्त्र ’ ह्या शास्त्रासंमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून अण्णासाहेब शिंदे यांची नियुक्त झाली होती. या वेळी अध्यक्षदावरून केलेले मागण.

६. महाराष्ट्र नानाशंकरदेठला कां विसरला ?

या विषयावर दोन लेखांक लिहिण्याचा अण्णासाहेबांचा मानग होता. पहिल्या लेखांत महाराष्ट्र नानाशंकरदेठला कां विसरला याची चर्चा करण्यापूर्वी ते विसरण्यास पत्रांवर पावच आहेत का, असल्यास ते संस्मरणीय पुरुष कां आहेत याची चर्चा करण्याचा त्यांचा विचार होता. दुसऱ्या लेखांत ते जर संस्मरणीय होते तर मग महाराष्ट्र त्यांना कां विसरला याची चर्चा करण्याचा त्यांचा विचार होता. अण्णासाहेब शिंदे यांच्या घरच्या ग्यासगी लेखमग्रहाने यांणीं पहिल्याच लेख मिळाला. दुसरा लेख मिळाला नाही. बहुधा तो लिहून पुरा झालेल्या नगावा अगें वाटते. या लेखाची हस्तलिखित प्रत त्यांच्या लेखमग्रहांत मिळाली. हा लेख प्रथमच प्रकाशित होत आहे.

७. दारुचा ध्यापार : सरकार आणि घटुजनसमाज

हा लेख अण्णासाहेब शिंदे यांच्या ग्यासगी लेखमग्रहांत मिळाला. लेख त्यांच्याच हस्ताक्षरांत अगूत तो अप्रकाशित स्वरूपांत होता. लेखावरील निश्चित तारीख व वर्ष आढळत नाही.

८. कोंकणी व मराठी

. विविधज्ञानविनारच्या १९२६ सालच्या जुलैमध्ये हा लेख प्रसिद्ध झाला.

९. फानडी आणि मराठी

श्री. रा. मि. जोशी यांनी 'नवीन मराठी भाषेची घटना' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्याला पुरवणी म्हणून 'फानडी मराठीचा परस्पर संबंध' हा लेख प्रसिद्ध केला आहे. हा लेख केसरीने चार लेखांकांत प्रसिद्ध केला. हे चार लेखांक अनुक्रमे ३० ऑक्टोबर, २० नोव्हेंबर, ४ डिसेंबर व १४ डिसेंबर १९२३ रोजी प्रसिद्ध झाले आहेत.

१०. महाराष्ट्र विधापीठ व कर्नाटक

'विजयी मराठा' या साप्ताहिकामध्ये २९ मार्च १९२६ रोजी प्रकाशित झालेला लेख.

११. राधामाधव विलासचंपू आणि रा. राजवाडे

जयराम पिंडे नांवाच्या कवीने 'राधामाधव विलासचंपू' नांवाचे काव्य लिहिले आहे. हे काव्य शोधून काढण्याचे अथ इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्याकडे जातं. हे काव्य प्रकाशित करित असतांना श्री. राजवाडे यांनी त्याला दोनशे पानांची विस्तृत प्रस्तावना लिहिलेली आहे. या काव्यामधून शहाजी महाराजांच्या कर्तृत्वावर प्रकाश फेकलेला आहे. परंतु या प्रस्तावनेच्या निमित्ताने शहाजीराजे यांच्या कार्यांचे मूल्यमापन करित असतांनाच इतरांवर त्यांनी टीका केली आहे. त्यामुळे या प्रस्तावनेला उत्तर देण्यासाठी अण्णासाहेब शिंदे यांनी चार लेख १९२३ सालच्या 'विजयी मराठा' मधून प्रसिद्ध केले. हे लेख १९२३ च्या ऑगस्टमध्ये प्रसिद्ध झालेले आहेत. या लेखांवाचत अण्णासाहेब शिंदे लिहितात- 'त्याच प्रस्तावनेत राजवाड्यांनी जैन-लिंगायतांशी भाटकुदळपणा केला म्हणून टीकात्मक लेखांची मापा पडर कडक झाली आहे.'

१२. पुजेरी पेगव्यांची राष्ट्रीय (!) कामगिरी

प्रो. जदुनाथ मरकार यांचे मराठ्यांच्या इतिहासामेवधी केसरीच्या ४ नोव्हेंबर १९२४ च्या अंकात कांही विचार प्रसिद्ध झालेले आहेत. या लेखात प्रो. जदुनाथ मरकार यांनी महत्वाचे विचार मांडले आहेत. अण्णामाहेव जिंदे यांनी त्यांच्या विवेचनाला उत्तर म्हणून लेख 'विजयी मराठा' मध्ये १ डिसेंबर, ८ डिसेंबर व १५ डिसेंबर १९२६ रोजी तीन लेख लिहिले.

१३. मराठेतर कोण ?

'विजयी मराठा' मध्ये १९२६ साली एप्रिलमध्ये प्रसिद्ध झालेला लेख.

१४. वेदोक्त की पुराणोक्त ?

'विजयी मराठा' मध्ये १९२२ साली एप्रिलच्या सुमारास प्रसिद्ध झालेला लेख.

१५. चातुर्मास्य : तुकोबा व त्यांची ट्याळी

'मुशोध पत्रिके' मध्ये २९ ऑगस्ट १९२६ रोजी प्रकाशित झालेला लेख.

१६. कौलिकता हाच आत्मीय शिक्षणाचा पाया.

२ जानेवारी १९३८ रोजी 'मुशोध पत्रिके' मध्ये प्रसिद्ध झालेला लेख.

१७. पूर्व वंगाल्यांतील अस्पृश्य वर्गाच्या उच्च शिक्षणाची प्रगति

तारीख मिळत नाही. हस्तलिखित साहित्यात मिळालेल्या लेख.

१८. महाराज शिवाजी आणि महात्मा गांधीजी

घटोद येथील 'जागृती' मध्ये प्रसिद्ध झालेला लेख. दिनांक ६ मे १९२२.

१९. महात्मा फुले व केशवचंद्र सेन

अण्णामाहेव जिंदे यांचे १२ डिसेंबर १९२६ रोजी श्रीशिवाजी हायस्कूलमध्ये झालेले व्याख्यान. त्यांच्या या व्याख्यानाची छापील प्रत त्यांच्या संग्रहात मिळाली. हे व्याख्यान लेखरूपाने प्रथमच प्रकाशित होत आहे. ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन हे ब्राह्मो समाजाचे धोर प्रवर्तक. त्यांचा जन्म १९ नोव्हेंबर १८३८ रोजी झाला. महात्मा फुले हे महाराष्ट्रातील धोर/समाजसुधारक व सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक. त्यांचा मृत्यु २७ नोव्हेंबर १८९० रोजी झाला. नोव्हेंबर महिन्यात या दोन धोर पुरुषांची एकाच जयंती व दुसऱ्याची पुण्यतिथी आली. या निमित्ताने अण्णामाहेव जिंदे यांनी शोधव्या जीवनकार्याचा तौलिक अभ्यास करून हे व्याख्यान दिले.

२०. ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन : त्यांचे विश्वधर्मविकासांतील स्थान

महाशनकाल निधित णे मिळत नाही. त्यांच्या संग्रहात प्रसिद्ध लेखाची प्रत मिळाली.

२१. अस्पृश्यांची शेतकी परिपद

३० ऑक्टोबर १९२६ रोजी पुणे येथे झालेल्या अस्पृश्यांच्या शेतकी परिपदे-पुढील अध्यक्षीय भाषण. हे भाषण अप्रकाशित स्वरूपात त्यांच्या लेखसंग्रहात मिळाले.

२२. मुंबई इलाखा शेतकरी परिपद : पुणे

१९२८ साली पुणे येथे झालेल्या शेतकरी परिपदेपुढील अध्यक्षीय भाषण.

१९२८ च्या सुमारास मुंबई सरकारने वॉन्मिलमध्ये शेन दिले आणिही होनी. एक सारावादीचे व दुसरे तुकडे बंदीचे. ही शेन्ही लोमना अर्थत अप्रिय होनी. या वेळी शेतकऱ्यांचा मोठी जागृता निर्माण झाली होती. १९२८ च्या सुमारास गुजरातमध्ये सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी करवंगीची चळवळ वसून फार मोठे यश मिळविले होते. त्यामुळे या काळात शेतकऱ्यांमधील आत्मविश्वास वाढला होता. स्वामाविश्च महाराष्ट्रांतही सारावाडी व तुकडे निराकरण आंदोलन सुरू झाले होते. त्यामुळे या वेळी मुंबई इत्यव्यतिरीत मराठी भाषिक शेतकऱ्यांची मोठी परिपक्वता माळेत (मध्यच्या महामा फुले मंडळ) भरलेली होती. या परिपक्वता निरासराच्या निश्चिंतन सुमारे पाच हजार शेतकरी आले होते. स्वागताध्यक्ष म्हणून श्री. बाबूराव जेचे याचे प्रारंभ भाषण झाले होते. या प्रसंगी अध्यक्षीय भाषण जे झाले ते येथे लेखरूपाने दिले आहे. त्यांच्या भाषणाची हस्तलिखित प्रत त्यांच्याच संग्रहात मिळाली.

२३. प्रांतिक सामाजिक परिपक्वता : सातारा

१९२५ साली सातारा येथे झालेल्या परिपक्वता अध्यक्षीय भाषण.

२४. संस्थानी शेतकरी परिपक्वता : तेरदळ

तेरदळ (वडिण कोण) येथे भरलेल्या संस्थानी शेतकरी परिपक्वता पहिल्या अधिवेशनापुढील अध्यक्षीय भाषण. हे भाषण ३ जानेवारी १९३२ रोजी झाले.

२५. अखिल भोर संस्थान प्रजापरिपक्वता.

ही परिपक्वता माजे पाथरगेन (तालुका प्रचंडगाड) येथे ३ मे १९३१ रोजी झाली. या परिपक्वता अध्यक्षीय भाषण.

२६. घाळवे तालुका शेतकरी परिपक्वता, योरागांव

सातारा जिल्ह्यातील घाळवे तालुक्याची शेतकरी परिपक्वता योरागांव येथे ६ जून १९३२ रोजी झाली. त्या वेळी झालेले अध्यक्षीय भाषण.

२७. चांदवड तालुका शेतकरी परिपक्वता

चांदवड तालुक्यातील शेतकऱ्यांची परिपक्वता वडनेर येथे १९ सप्टेंबर १९३१ ते भरली होती. या परिपक्वता अध्यक्षीय भाषण.

२८. ब्रह्मदेशातील पहिले जमान

पुणे येथील भारत इतिहास संगोष्ठी मंडळामार्फत ३१ मे १९२७ रोजी वाचलेल्या निबंध २३-६-१९२७ च्या नवसंग्रहमध्ये प्रसिद्ध झाला.

परिक्षिप्त

(१) Indian Civilization The Indian Daily Mail, January 21, 1925.

(२) भागवतधर्म आणि महाराष्ट्रधर्म एप्रिल १९२६ च्या पहिल्या आठव-
ळीत सालवड येथे वाचरी पद्याच्या वर्तमाने नामदेव गमागेजाली मंदिरान धी. तुका-
रामांच्या पुण्यनिधीनिमित्त पहिले व्याख्यान झाले होते. दुसरे व्याख्यान पुणे येथे

श्रीशिवाजी मराठा शाळेत झालें. या व्याख्यानाचा वृत्तान्त १७ जून १९२९ रोजी विजयी मराठामध्ये प्रसिद्ध झाला. हा वृत्तान्त श्री. कर्मवीर शिंदे यांनी नजरेस्त्रावून घातलेला असावा असे वाटते.

ब्राह्म समाज आणि बौद्ध धर्म

१९२८च्या एप्रिलमध्ये ब्राह्म समाजास ५० वर्षे पूर्ण होतात. या निमित्तानें ८ एप्रिल १९२८ रोजी श्रीशिवाजी मराठा शाळेत 'ब्राह्म समाजाची स्थापना कां व कशी झाली व त्याचे ५० वर्षांचे कार्य कसे घडलें' यावर व्याख्यान झालें. या व्याख्यानाचा सारांश विजयी मराठामध्ये २३ एप्रिल १९२८ रोजी प्रसिद्ध झाला.

पारिशिष्ट तिसरें

अथर्ववेद-२, ५, ३०.

अवेस्ता-२.

अजुन-१४, १७, २०८.

अकन्नर-१४, २३, २४८.

अश्वघोष-१८.

अशोक-२२, २३, २५, २७, २८,

२९, ३०, ३२, ३६, ५५, १९८.

अलेक्झांडर-२८.

अश्विनीकुमार-२९.

अनिरुद्ध-३५.

अत्रे त्रि. ना.-७६, ७९, ८०.

अलफॉट, कर्नल-९७.

अरविंद-१००.

अय्यंगार, प्रो. एम्. एस्. १८२.

अवदाही-१९८.

अलीबर्दाखान-२००.

अभिमन्यु-२१३.

अबुलकजल-२४८.

ऑडरसन-२६२.

अभ्यंकर, गणपतराय-२८८.

आर्य-१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८,

११, १२, १३, १४, २१, २२,

२४, २८, २९, ३३, ३४, ४८, ५१,

५५, ६४, ६७, ७०, ७१, ७२,

७५, ७७, ७९, ८०, ८१, ८५,

८६, ८८, ८९, ९४, ९७, १७३.

आइन्स्टाईन-१११, ११२.

आगरकर-११४, ११७, ११८,

१८९, २६७.

आयर्विन, लॉर्ड-१२५, २९८.

आपटे-११४.

आयंगार रामस्वामी-१८४, १८५,

१८७.

इश्चाकु-१३.

ईश्वरचंद्र, विद्यासागर-११४.

उपनिषद्-५, ७, ८, ९, ११, १४,

१५, १७, २५.

उरगीकर-५.

उग्रनाथ शुक्लाचार्य-१३.

उपमन्यु-१६.

एकनाथ-४३, ४४, ४६, ४७, १०८,

१११, २४०.

एलनबरो-२५२.

एलिस, ब्रॉल्लोक-११६.

एल्फिन्स्टन-१२५, १७९, २४६,

२४७.

एन्थोव्होन्-७०, ७२, ८१, ९०.

ओगले-१०४.

औरंगजेब-२३, ४०, ५९, ६१,

२४८.

कण्व-२३, २५, २७.

कदयप-१३.

कनिष्क-३०.

कबीर-४९, ५०, ५९.

काले माक्स-११६, ११८.

कालिदास-३१, १५५.

कॉलडवेल-१५२.

कापेटर, मिस् मेरी-२४९.

फिलोस्कर-१०१, १०४.
 फिलोस्कर, अण्णा-१६४.
 फीटिंग-२६१.
 कुमारील भट्ट-३८, १८३.
 कुर्तकोटी डॉ.-१७६.
 केळकर, न. चि.-११९, १६९,
 १९२.
 केतकर-२४१.
 केरी, व्युत्थम-२४७.
 कोल-७, ८, १२.
 कोटहटकर, भास्करराव-२००.
 कोटहटकर, अ. म.-२०३, २०४.
 कोलवस-२०८, २४४.
 कोतवाल, घाशीराम-२९०.
 खरेबाम्नी-२५१.
 खारवेल-२३.
 खिस्त येष्ट-५५, २०८, २३३.
 प्रैट, जल्मि-१२५.
 प्रोट, डफ्-८९, ९२.
 र्लेडलन-२४९.
 गांधी, महात्मा-६१, ९९, १०२,
 १०७, ११५, ११८, १२४,
 १२५, २०१, २०६, २०७,
 २३२, २३३, २३४, २३५,
 २४९, २६२, २६३, २६८,
 २७२, २७३, २७९, २८१,
 २८६, २८७, २८८, २८९,
 २९०, २९९, ३००, ३०३.
 गांधे, प्रो.-७, २६, २७.
 गायकवाड, सयार्जीराव-९३, १२६,
 २०३.
 गॉल्टन-११६.
 गाडगीळ, पा. वा.-११८.
 गिअरसन-१४१.

गुप्ते-२८२.
 गुंजाळ-३०४.
 गोखले-१२६, १८९.
 गोम्स-स्टुअर्टस्-१४३.
 गोवंद-२४१.
 गोडबोले, दिवाणवहादुर-२६१.
 गोंडोफेरस-१६.
 गोरखनाथ-२१, ४४, ४८.
 गोविंदप्रभु-४८.
 गोविंदसिंग-५८, ५९, ६०, ६१.
 गोळे-११७, १२२.
 चव्हाण, डॉ.-१३६, १४२, १४३,
 १४९, १६६, १६७.
 चर्विल-१२५.
 चाणक्य-२८, २९, ३८.
 चापेकर, ना. गो.-११७, ११९.
 चालुक्य-३२, ४५, ७४, १५७,
 १६८, १७६.
 चिमार्जी आप्पा-१९६, १९७.
 चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री-११४.
 चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री-११४, १६७.
 चिंगिझखान-२४७.
 चेट्टि, आर. त्यागराज-२७०.
 चिम्सफर्ड-२०६.
 चैतन्यदेव-५१, ५२, ५२, ५३, ५४.
 चोगामेळा-४४, ४६.
 चद्रगुप्त-२८, २९, ३१, २१२.
 चंदावरकर, न्या.-१०२.
 जाधव, चद्रमेन-२००.
 जाधव, रामदेवराव-४१, ४३-४४.
 जेकब, कर्नल-२४१.
 जैमिनी-७७, ७१३.
 जेम्स, मर व्युत्थलम्-२४१.
 जोशी, गो. म.-११५, ११६, १२१.

जोगी, शंकरराव-१२०.
जोशी, रा. मि.-१४०, १४७, १५४,
१५८, १५९, १६६.
टॉड, कर्नल-७४, ८९, ९१.
टॉमस, जॉन-२४५.
टिळक, लोकमान्य-५, ६, १९, ९९,
१०२, १०९, ११४, ११८, १२५,
१२६, २०३, २०६, २८३.
टिकेकर-१०४.
डलहौसी-२४७.
डार्विन-११०.
डायस-२४४.
डीन-११६.
डेफ फ्रेन्सिस-२४४.
तक्षशिला-३०.
तिनेवल्ली-१२.
तिरुशानसंबंदर-१८४, १८५.
तिरुनावुकरसर-१८४, १८५.
तिग्वे-२६२.
त्रिमल्लदेव-४८.
तुकाराम-१०, ४०, ४३, ४५, ४७,
७७, ७८, ११०, १११, १४९,
१८०.
तुर्वसु-१३.
तुम्बाटा-३.
तलंग-५, २२.
दयानंद-२२०.
दामाडे-१९६, २००.
दादाभाई डॉ.-१३५, १३६, १३७,
१४१, १४२, १४५, १४९,
१५२.
दादाबो पांडुरंग-११४.
दीक्षित-१३.
दिवाडीया, नरसिंगराव-१५३.

दुष्यंत-२१५.
देवेंद्रनाथ-७, ८, ११४, २३७,
२४१, २४२, २४७, २४८.
देशपांडे, आप्पासाहेब-२७९.
देवयानी-१३.
देशमुख, लोकहितवादी-११४, ११७.
दिवेकर शास्त्री-१२०.
नवरोजी, दादामाई-१२६.
नगमुदीन कमरुद्दीन २७९.
न्यूटन-१११.
न्यूमन फ्रेन्सिस-२४९.
नागार्जुन-१८, ३१.
नामदेव-४०, ४३, ४४, ४५, ४६,
४७, ५२, ५८, १११, २४०.
नाईक, गायूजी-१९६, १९७.
नादीरशाहा-१९८.
नायडू, सरोजिनी-२७३.
नामजोशी-११४.
नेपोलियन-२३२, २३३.
नेहरू, जवाहरलाल-२९९.
पतंजलि-१५, १६, १८, २४.
पटेल, चल्हममाई-२६२.
पटवर्धन, अ. वि.-२८८.
प्रतापसिंह-१२१.
पाणिनी-९.
पार्जितर, अस्मि-१३, ३७, ८८,
१७१, १८८, २०९, २१०,
२११, २१३, २१४, २१५,
२१६, २१७.
पांडव-१८४.
पाटील, पी. सी.-२६०.
पाटील, भाऊराव-२७९.
पांडुरंग-४४.
पाटणकर-७२.

पाठक, व्ही. व्ही.-७२, १५६.
 पीपा, राजपुत-४९, ५९.
 पितळे-१२४, १२५.
 पिंछे, जयराम-१६४, १७१, १७२.
 पुण्यमित्र-२३, २७.
 पुर-१३.
 पेशवे, नानासाहेब-१९१, १९२,
 १९३, १९५, १९६, १९७,
 १९८, १९९, २००.
 पेटलेंट, लॉर्ड-२५२,
 पेंडसे-१२१.
 पोतनीस-२७९, २८२, २८४,
 २८६.
 फार्ग्यसन-३०, ३१.
 फडणीस-नाना-१२३, १२४.
 फारकुहर, डॉ.-४१.
 फाल्गे, सरदार-९३.
 फिनीशिया-१२.
 फ्रियर, सर वार्टल-१२५.
 फ्रीड, जे. एम्-६९, १३७.
 फुले, बांतिबा-११४, १२६, २३६,
 २३७, २३८, २३९, २४०,
 २४१, २४२, २७१.
 वसव-४८.
 वहादुरशाहा-६१.
 व्हेनैल, डॉ.-६९.
 वर्जाराव, पहिला-१९५, १९६,
 १९८, १९९.
 वामनगांवकर-२०२, २०३, २०४,
 २०५, २०६, २०७.
 वायर, कृष्णराव-३०४.
 वायर-५७.
 वाउन-२४६.
 विजय, राजा-४८.

विहीर्यन, राजा-४२, ४३.
 बुद्ध, शांतम-५, ६, ८, ९, १८,
 २०, २२, २६, २८, ३०, ३१,
 ३४, ४०, ५१, ५४, ५५, ६०,
 ७६, ७७, ८८, ११९, १३८,
 १८६, १८७, १८९, २४४,
 २६९.
 ब्रम्हफील्ड-२.
 बुंदेले गोविंदपंत-१९७, १९८.
 ब्रेटिक-१२५, २४७.
 बोस, जगदीशचंद्र-११९.
 बोदस, महादेव राजाराम-९८.
 भावत गीता-५, ६, ८, ९, १०,
 १४, १७, २०, २२, २५, २६,
 २७, ३३, ३४, ३७, ४१, ४४,
 ७७, १०८, १०९, ११०, २३४,
 २४७, २६३.
 भट्टबाहु-२९.
 भट्ट, भास्कर घामन-१२०.
 भरत राजा-२१५, २१६.
 भांडारकर, सर-१५, १६, ४५, ४९,
 ६७, ७४, ७८, १३५, १५२,
 २४१.
 भार्गव-१३.
 भावे वि. ल.-४५, ४८, २१९,
 २२१.
 भागवत, राजारामशास्त्री-१९४,
 ११५, ११७.
 भाटे गो. वि.-११५, २३२, २३३.
 भुगवत परसा-४४.
 भारद्वाज-४५.
 भागवत, आप्पासाहेब-२७९.
 भारवि-१५५.
 भीम-१३.

भूलर डो.-१५, ६९.

भोज-३७.

भोसले रघुजी-१९६, १९७, २००.

भोपटकर ल. व.-२८८.

महावीर-५, ६, ८, ९, १०, २५,

३४, ४०, ५१, ७६, १८९.

मैक्समुल्लर-६, ७, ८, ९, ११,

१७३, २४९.

महायान-१०, १८, २०, २६, ३०,

३१, ३६, ५१, ५३, ५४.

महामारत-२०, २३, २४, ३१,

७७, ८८, ९१, २१३.

मच्छिद्र-२१, ४८.

महेंद्र-२९.

मटंगे, प्रो. व. गो.-१११.

मनु-३१, ८६, ९१, २१४, २१६.

महनुद गिस्तनी-४०, ४५.

मैकडोनरड, रॉसे-२८६.

महीनति-४३, ४४.

मैकालिफ-४९.

महमद पैगंबर-५४, ५५, ८२,

२४४.

मईमद कासीम-५५, ५६.

महेंद्रवर्मा-१८४.

मैन डॉ.-२५३.

माटे श्री. म.-१२०.

माडकम सर ऑन-१२५.

मार्टिनी, डॉ.-२४९.

मौटेग्यु-२०६.

मिल जॉन स्टुअर्ट-२४९.

मित्रा, कृष्णकुमार-२५०.

मुजुमदार, प्रतापचंद्र-२४२, २४९.

मेगास्थिनीस-३०.

मेहता बाबुभाई-११९.

मेधा, सर फिरोजशाहा-१२६.

मेधा, सी. व्ही.-२५९.

मेधा, सर मनुभाई-२९०.

मेकॉले-२४७.

मोरोपंत-१५६, १६३.

मोदी, शमसुलउल्ला-९३.

यास्क-९.

ययाति-१३.

यदु-१३.

रट्टी, अवेटा-७५.

रघुनाथ-१५६, १६३, १६४.

रविकीर्ति-१५५.

रामानंद-४९, ५०, ५९.

राय, राजा राममोहन-७, ५१, १२६,

१२७, २३७, २३९, २४१, २४२,

२४३, २४५, २४७, २४८,

२४९, २५०, २६८.

रामदास-४७, १७२, १९४, २२१.

रामानुज-९, १०, ४२, ४३, ४९.

रामचंद्र-१४, २१५.

रावण-१४, २१५.

रामायण-३१, ७५, २११.

राजवाडे, प्रि.-६६, ६७, ७९, ८०,

११५, १४०, १५०, १५१,

१७१, १७२, १७३, १७४,

१७५, १७६, १७९, १८०,

१८१, १८२, १८३, १८४,

१८५, १८६, १८७, १८८,

१८९, १९०, १९१, १९७.

राइम् एल्-१३७.

राणे-८४.

रामवीर्य स्वामी-१०८.

रॉल्फ्सन्-९१, ९२, ९४, २५७.

रामन डॉ. ११९.

रानडे-१००, १२६, २०३.
 राय, डॉ. पी. सी.-११९.
 राधाकृष्णन्-११९.
 रामकृष्ण परमहंस-२४०.
 राय, गीरगोविंद-२४३.
 लवाटे-१२८.
 लहुरी मांग-२३९.
 लट्टे-२७२.
 लजपतराय लाला-२६९.
 लासन्-१८८.
 लमुगुप्त-१०.
 लृपपर्वन-१३.
 लसिष्ट-१३, ३८.
 लारन्-हेन्डिग-२४५.
 लान्को-ड-गामा-२४४.
 ल्यास-२१२, २१३, २१५.
 लामन पंडित-१०९, ११०, १५६.
 लाळवेकर-२४१.
 लाळिवे-२८२, २८४.
 लिङ्गलकर. प्रो.-३.
 लिपुयर्वन-४९.
 लिखीया लेखर-४४.
 लिङ्गमादित्य-३१.
 लिङ्गालदेव-४८.
 लिङ्गवानद-२४०, २४९.
 लिङ्गयर्जी-१५५.
 लिङ्गसराव-१९९.
 लैय, डा. गो.-११४.
 लैय, चि. वि.-७१, १५७, १७४,
 १७५, १७९, १८२, १८३,
 १८९, २८८.
 लैयंपायन-२१३.
 लहाजी-१६४, १७१, १७२, १७५,
 १७९, १८०, १८१, १८२,

१८८, १८९.
 लर्मिग-१३.
 लार्मा, पांडुरंग-४५.
 लंकराचार्य-२६, ३८, ८१, १०८,
 ११२, १२०, १८३, १८४,
 १८७, २६९.
 लंकराचोट-लाना-१२३, १२४, १२५,
 लंकराचोट बाकलचोट-१२३, १२४.
 लहाजलान-२८९, २९०.
 लहाज महाराज-७८, १२६, १९२,
 १९३, १९४, २०९.
 लिङ्गदर-२३.
 लिङ्गे, लिङ्गल रामजी-९९, १०१,
 १०२, २०४.
 लिङ्गे महादजी-१९६, १९८, १९९,
 २००, २०१.
 लिङ्गाजी महाराज-१०३, ११६,
 १२१, १७२, १७६, १७९,
 १८९, १९२, १९३, १९५,
 २००, २०१, २०३, २०६,
 २११, २२१, २३२, २३३.
 लिङ्गगिराराव, बी.-१८७.
 लिङ्गे-२७९, २८२, २८४, २८६.
 लिङ्गकत अल्लू-२८७.
 लिङ्गति-५, २१२.
 लिङ्गति-५, ३१.
 लिङ्गद्रुगुप्त-३१.
 लिङ्गस्वती, नरोत्तमानंद-७२.
 लिङ्गकार, सर लल्लुनाथ-१९१, १९२,
 १९४, १९५, १९७, १९८,
 १९९, २००, २०१, २३२.
 लिङ्गदेसाई-१९२, १९३, १९७, १९८,
 १९९.
 लिङ्गशिवराव-१९६.

संभाजी-२३३.	मुमंत-२१३.
स्लाव-८.	हॅवेल-३०, ३१, ३२.
सायरस-२८.	हपे-३२, ३७, १८८.
श्रावण वेहगोळा-२९.	हरिदास-३८.
सावतामाळी-४४.	हरपाळ-४८.
सालुंके, राव-७२.	हरिप्रसादशास्त्री, म. म.-९७.
साने, ग. भा.-२८८.	हरिसिंग, डॉ.-११६.
सिढायें-६, ९, १०, २५.	हिटलर-२४४.
सेना न्हावी-४९, ५९.	हिराडॉटस-९४.
सेन, केशवचंद्र-७, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४७, २४८, २४९.	हेगेल-११८.
स्पेन्सर-११०, १२१.	होळकर-७४, २००.
लॅंग्रो-९४, १८९.	धीरसागर बाळगाली-२९.
	शानेश्वर-४३, ४४, ४५, ४७, १०८, १५८, १६४, १६७, २४०.

परिशिष्ट चौथे

आइन्स्टाइन - बल्बर्ट आइन्स्टाइन : (१८७९ ते १९५५).

जर्मनीमधील प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ. १९०५ साली सापेक्षतावादाच्या एका अंगावर संशोधन केल्याबद्दल पीएच्. डी. ही पदवी मिळाली. पुढे सापेक्षतावादाच्या सिद्धान्तावर व्यापक प्रमाणावर संशोधन केलें. या सिद्धान्ताने दिशा आणि काल या विषयांच्या परंपरागत कल्पनांमध्ये मूलगामी क्रांति झाली. १९२१ साली या संशोधनावद्दल नोबेल पारितोषिक मिळाले. १९४१ साली अमेरिकेचें नागरिकत्व मिळविलें. विसाव्या शतकातील थोर तत्त्वचिंतक व शास्त्रज्ञ.

ग्रि. ना. जत्रे : (इ. स. १८७२ ते १९३३).

अहमदनगर व पुणे येथें बी. ए., एल्एल्. बी. पर्यंत शिक्षण. पारनेर, कर्जत, जामनगर, जामखेड, सिन्नर इ. ठिकाणीं मामलेदार म्हणून नोकरी. पुढें खानदेशमध्ये सपन्न म्हणून काम केलें. कांही काळ दुष्काळविषयक अधिकारी म्हणून नेमणूक झाली होती. ' गांवगाडा ' हे यांचें पुस्तक समाजशास्त्राच्या दृष्टीनें विशेष महत्त्वाचें आहे. मुंबई विद्यापीठानें हें पुस्तक पाठ्यपुस्तक म्हणून नेमले होतें.

एल्फिन्स्टन माउन्ट स्टुअर्ट : (१७८९ - १८५९).

१७९६ साली ईस्ट इंडिया कंपनींत नोकरी. १८१० साली पुण्याचे रेसिडेन्सी-वर नेमणूक. यानंतर अखेरपर्यंत पश्चिम हिंदुस्थानांतच. पेशवाईच्या अस्तानंतर मुंबई राज्याची शासनाची घडी बसविली. शासनांत, समाजव्यवस्थेंत बदल करतांना जुन्या परंपरा शक्यतां सामावून बदल करण्याकडे कल. *The rise of the British Power in the East* व *History of Hindu and Mahommedan India.* (१८४१) ही पुस्तके प्रसिद्ध.

महादेव शिबराम गोळे : (१८५८ ते १९०७).

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे आजीव सदस्य. आगरकरांनंतर फर्ग्युसन कॉलेजचे १८९५ साली प्राचार्य झाले. ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या (१८९५), हिंदुधर्म आणि सुधारणा (१८९८) हे यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. सनातनी परंपरागत विचारांचें समर्थन करण्याकडे मनाचा कल.

नारायण गोविंद चापेकर : (जन्म-५, ऑगस्ट १८६९).

जन्मस्थळ-मुंबई. शिक्षण-बी. ए., एल्.एल्. बी. व्यवसाय-रिपार्ट फर्ल
झास सत्र जज. मृत १९२५ मध्ये सेवानिवृत्त.

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ह्या संस्थेचे कार्याध्यक्ष (सन १९२७-३७).
आठ वर्षे महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका संपादन. ओंध संस्थानांत सरन्यायाधीश
(१९३१-४०).

ग्रंथ व लेख-बदलापूर, गद्योबरील गप्पा, समाजनियंत्रण, हिमालयांत,
रजःक्षण, चापेकर, वैदिक निबंध, पेशवाईच्या सांवलीत, तर्पण, निवडक लेख, एडमण्ड
दर्रेचे चरित्र, जीवनकथा (आत्मचरित्र), चित्पावन, पैसा, साहित्यसमीक्षण. ह्या
ग्रंथांखेरीज हिंदुधर्म, प्रामोद्वार, ऋग्वेदांतील ऋषी इत्यादि अनेक विविध
विषयांवर लेख.

बदलापूर (आमचा गांव) : पांचशें पानांच्या ह्या ग्रंथांत पुणे-मुंबई रेल्वे
लाइनवर मुंबईपासून ४२ मैलांवरील बदलापूर नामक एका खेडेगांवाची आर्थिक,
सामाजिक, धार्मिक व ऐतिहासिक पाहणी आहे. २३०० वसतीच्या ह्या गांवांतील
मुमारे २८ मित्र पोटजातीचा सर्वरूप व सत्त्वोल अभ्यास प्रस्तुत ग्रंथांत आढळतो.

गो. म. जोशी : (१८९५)

संस्कृत, गणित, समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र, ज्योतिष या विषयांचे व्यासंगी.
हिंदूंच्या परंपरागत समाजरचनेचे अभिमानी व पुरस्कर्ते. प्रसिद्ध ग्रंथ-(१) हिंदूंचे
समाजरचनाशास्त्र, (२) धर्मशास्त्रविचार, (३) हिंदूंचे अर्थशास्त्र, (४) सनातन
धर्माचे स्वरूप.

लोकमान्य टिळक-बाळ गंगावर टिळक : (१८५८ ते १९२०).

भारतांतील राष्ट्रीय चळवळीचे एक प्रमुख चित्करार हिंदुस्थानांतील ज्हाल
राष्ट्रवादाचे प्रवक्ते. राजकीय नेत्यांप्रमाणे तत्त्वचिंतक व संशोधक. त्याचे प्रसिद्ध ग्रंथ-

(१) गीतारहस्य १९१५.

(२) The Arctic Home in the Vedas (आर्यांचे मूळ वसतीस्थान)
(१९०३).

(३) The Orion (वेदकाल निर्णय) (१८९३).

(४) Vedic Chronology and Vedang Jyotish (वेदांचा काल,
निर्णय व वेदांग ज्योतिष) (१२५).

(५) केसरींतील निवडक निबंध ४ खंड.

न्या. सेरंग - काशिनाथ श्र्यंबक सेरंग : (१८५० ते १८९३).

मुंबई येथे हायकोर्टात न्यायमूर्ति म्हणून महत्त्वाचे कार्य केले. १८८५ साली स्थापन झालेल्या इंडियन काँग्रेसच्या संस्थापनेमध्ये वाटा. १८८५ ते १८८९ पर्यंत काँग्रेसचे सेक्रेटरी म्हणून काम केले. शास्त्र व रुढी यांच्या “बलाबलाविषयी विचार” व “सामाजिक विषयासंबंधी तद्दजोड” हे निबंध प्रसिद्ध आहेत. प्राच्यविद्या पंडित म्हणून यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. इ. स. १८८९ साली झालेल्या राष्ट्रीय सामाजिक परिपदेचे अध्यक्ष.

न्यूटन - सर इझॅक न्यूटन : (१६४२ ते १७२७).

इंग्लिश तत्त्वचिंतक व शास्त्रज्ञ. गणित आणि optics या क्षेत्रांत मोठी कामगिरी. परंतु यांचे नाव प्रसिद्ध आहे ते मुख्यतः गुरुत्वाकर्षणाच्या सिद्धान्तामुळे. मोठ्या शानोपासकांप्रमाणेच साधे जीवन व्यतीत करणारे धर्मनिष्ठ सिध्दान्त.

यसवराज - (इ. स. सुमारे ११६०)

सुप्रसिद्ध फानडी कवि व लिंगायत धर्माचे प्रणेते. यांनी कर्नाटकामध्ये जातिव्यवस्थे-विषयक ब्रह्म पुकारले व अध्यात्मिक समतेचा पुरस्कार केला. १२-१३ व्या शतकांत दक्षिण हिंदुस्थानांत विदर्भामध्ये महानुभाव पंथ, पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये भागवत संप्रदाय व कर्नाटकात लिंगायत संप्रदाय यांनी धर्ममुधारणेच्या चळवळी केल्या. चक्रधर, ज्ञानेश्वर, व बसव हे अनुक्रमे या चळवळींचे प्रयत्ने होते. त्यांच्या स्वरूपामध्ये फरक होता; परंतु स्थूल मानाने त्यांनी जातिव्यवस्थेविरुद्ध आवाज उठविला.

वॅविलोनिया - (इ. स. पू. २२०० ते ७५०)

इ. स. पू. २२०० च्या सुमारास सेमेटिक वंशापैकी अमोराहा या टोळीने सिरियामधून आकडियन, सुमेरियन या साम्राज्यावर स्वारी केली व ते साम्राज्य उध्वस्त केले. आणि त्या जार्गी टायग्रीस व युफ्रायटीस नद्यांच्या मधल्या प्रदेशांत आपले साम्राज्य स्थापन केले. हे साम्राज्य इराणी आक्रातांमार्फत भूमध्यसमुद्रापर्यंत पसरले होते. या साम्राज्याची राजधानी यूफ्राइटीस नदीच्या काठी वॅविलोन या ठिकाणी होता. यावरून या साम्राज्यास ‘वॅविलोनियन साम्राज्य’ असेच म्हणतात. या सत्कृतीमध्ये हमुराबी (इ. स. पू. २०६७ ते २०२५) हा प्रसिद्ध व पराक्रमी सम्राट होऊन गेला. त्याने दोन नद्यांच्यामध्ये काढले खणून शेतीस उत्तेजन दिले. हमुराबी याने सुमेरियांत चालत आलेल्या पूर्वांशर कायदेकानू वः रीतिरिवाज यांचा अभ्यास करून वॅविलोनियामध्ये सुमेरियन सत्कृतीमधील चांगल्या भाग आणला. त्यामुळे वॅविलोनियाची सत्कृति प्रगत झाली. वॅविलोनियाचा प्राचीन काळी इजिप्त, मीट, इराण, हिंदुस्थान या देशांशी व्यापार होता.

जगदीशचंद्र बोस : (१८५८ ते १९३७).

जागतिक कीर्तीचे भारतीय जनसन्निशास्त्रज्ञ. जनसत्तांना जीव असतो, इतर प्राण्यांप्रमाणे ते व्यवहार करतात, हे यांनी प्रथम उगासमोर शास्त्रीय पद्धतीने मांडले. इंडियन सायन्स फौंड्रमचे अध्यक्ष (१९२७).

कुमारिल भट्ट : (६५० ते ७५०).

हे मीमांसीतील भट्ट विचारशास्त्राचे गस्थापक होते. दुसरी मीमांसा वा विचार-शास्त्रा प्रमाकरांनीं सुरू केली. भट्टांची कामगिरी प्रामुख्याने तत्त्वज्ञानाच्या ज्ञानमीमांसा शास्त्रांत आहे. त्याच्या मतें आपणाला जें ज्ञान होतें त्याची सत्यता ही ज्ञानप्राप्तीच्या प्रक्रियेंतच अंतर्भूत असते म्हणजे ज्ञानाची सत्यता स्वतःसिद्ध असते. ती सिद्ध करण्यास बाह्यप्रमाणाची आवश्यकता नाही. यास स्वतः प्रामाण्यवाद म्हणतात. प्रमाकर हे ज्ञानाची पांच प्रमाणे मानतात. ती म्हणजे प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द, उपमान व अर्थपत्ती. कुमारिल भट्ट हे पांचाशिवाय भाषाही एक प्रमाण मानतात. ते म्हणजे अनुपलब्धी होय.

त्यांची महत्त्वाची कामगिरी ख्यातीच्या विवरणांत आहे. ज्ञानांत चूक का होतें या विषयी अनेक मतें प्रचलित आहेत. यापैकीं भट्टाच्या मतास विपरित ख्यातिवाद म्हणतात. या मताप्रमाणें दोरपेयजीं आपणांस साप दिसतो. याचें कारण आपला पूर्वानुभव व सध्याचें प्रत्यक्ष ज्ञान यांत गडबट करून त्यांत चुकीचा संबंध प्रस्थापित करतो. दोरी व साप दोन्ही अस्तित्वांत असल्याने त्यांचा संबंध चुकीचा आहे. म्हणून ही चूक पूर्वानुभव व सध्यांचा अनुभव यांच्या विपरित सर्वधामुळे होते.

राजारामशास्त्री भागवत : (१८५१ ते १९०८)

जुन्या पठडीतील शास्त्री पंडिताजवळ ५-६ वर्षे संस्कृतचें अध्ययन केलें. सेंट जेवियर कॉलेजमध्यें १८७७ ते १९०८ पर्यंत संस्कृतचें अध्ययन केलें. कोल्हापूर येथील वेदोक्त कीं पुराणोक्त या प्रकरणामध्यें मुचाराणावादी भूमिका घेऊन वेदाचा अधिकार सर्वोना आहे अतें सांगितलें. महाराष्ट्रांतील भाषाशास्त्राचें व्यासगी, मराठ्यांचेसंबंधी चार उद्गार, ब्राह्मण व ब्राह्मण धर्म, विधवाविवाह शास्त्र कीं अशाम्ना ही पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

प्रा. गो. चि. भाटे : (१८७० ते १९४६)

सागलीच्या विलिंग्डन कॉलेजचे पहिले प्राचार्य. प्रसिद्ध समाजसुधारक व लेखक. हिंदु चालीरीती, तीन सत्त्वत्रेते, बलाविषयक तत्त्वज्ञान, काव्य व शंकराचार्य, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

सर डॉ. भांडारकर—रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर : (१८३७ ते १९२५)

आंतरराष्ट्रीय कीर्तचि प्राच्यविद्या संशोधक. मुंबई सरकारच्या हस्तलिखित खात्याचे संपादक म्हणून महत्त्वाची कामगिरी केली. जैन विहारांत जाऊन जैन वाङ्मयाचा अभ्यास केल्यामुळेच नवीन संशोधन शाखा सुरू झाली. प्राचीन वैष्णव पंथ, चाळुक्य घराणे, काश्मीरांतील शैव संप्रदाय व रामानुजाचे तत्त्वज्ञान या संबंधीचे संशोधन महत्त्वाचे. मुंबईच्या विल्सन फायलॉजिकल लेक्चरची पहिली व्याख्यान-माला गुंफण्याचा मान यांना देण्यांत आला. प्रसिद्ध पुस्तके :— Outlines of Vaishnavism, Shivaism and Minor Religions.

भारतीय निराश्रित सहाय्यकारी मंडळ :

१८ आक्टोबर १९०६ रोजी मुंबई येथे या मंडळाची स्थापना झाली. मुंबई प्रांथना समाजाचे उपाध्यक्ष श्री. दामोदरदास गोवर्धनदास सुलझवाला यांनी प्रारंभी या संस्थेस देणगी दिली. मंडळाच्या वतीने अस्पृश्य समाजासाठी शाळा सुरू झाल्या. या संस्थेचे जनरल सेक्रेटरी म्हणून श्री. कर्मवीर वि. रा. शिंदे यांनी १९०६ ते १९२३ पर्यंत काम केले. या काळांत संस्थेला आर्थिक स्थैर्य मिळाले व कामाचा पसाराहि वाढला. बंगालमधील बँकबंद झालेस मिशन या संस्थेचे उगमस्थान महाराष्ट्रांतील ही संस्था होय. संस्थेचे कार्य अद्याप चालू आहे.

महायान :

ड. स. पू. तिसऱ्या शतकाच्या सुमारास हा धर्मपंथ पुढे आला. बहुसंख्य समाजामध्ये भक्तिमार्गाचा प्रसार करण्याच्या कामी या पंथाने महत्त्वाचे कार्य केले. या पंथाचा मूर्तिपूजेवर विश्वास आहे. या धर्मपंथांतील आचारविचार बहुसंख्य समाजाला पेटेल, शेपेल असे आहेत. त्यामुळेहि या पंथाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला. केवळ आत्मनिर्वाणावर भर देणे छद्म नव्हे, समाजाच्या मुक्तीवरहि भर दिला पाहिजे असे या पंथियांस वाटते. त्यामुळे बहुजनसमाजाच्या दृष्टीने त्यांनी जुन्या कडक आचारविचारांत काहीसा फरक केला. हिंदुस्थानच्या उत्तरेकडे हा धर्मपंथ मोठ्या प्रमाणावर पसरला. अशोकप्राप्त बनिष्ठापर्यंत या धर्मपंथाला राजाश्रय मिळाला होता.

भैरवमुल्लर - क्रैडरिक भैरवसमिलन भैरवमुल्लर : (१८२३ ते १९००)

जर्मनीमधील प्रसिद्ध प्राच्यविद्या संशोधक व तुलनात्मक भाषाशास्त्राचे त्यामंगी. गुटनात्मक धर्मशास्त्राच्या अभ्यासापाडून ऋग्वेदाकडे वळले. हिंदुस्थानांतील सत्सत्ताला आर्यांच्या आगमनानंतरून सुरवात झाली असे विचार प्रतिपादन केले. प्रसिद्ध

पुस्तकें:—(१) Science of Language, (२) An Introduction to Science of Religion, (३) History of ancient Sanskrit literature (१८५९).

राजा राममोहन राय : (१७७२ ते १८३३)

१८३० साली कलकत्ता येथें स्थापन झालेल्या ब्राह्मोसमाजाचें संस्थापक. ईस्ट इंडिया कंपनींत नोकरी. पुढें १८१४ साली नोकरीतून निवृत्त. जगांतील सर्व धर्मांचा तौलनिक अभ्यास करून एकेश्वर वादाच्या निष्कर्षाला आले. सामाजिक सुधारणेचे पुरस्कर्ते. सतीची चाल बंद करण्यास ब्रिटिश सरकारला महत्त्वाचें सहाय्य केले. १८३० साली इंग्लंडला गेले. १८३३ साली तिकडेच वारले.

डॉ. रामन चंद्रशेखर व्यंकट : (१८८८)

विज्ञानाच्या क्षेत्रांत महत्त्वाचें संशोधन. १९३० साली त्यांना या संशोधनाबद्दल नोबेल पारितोषक मिळाले. १९३४ साली बंगलोर येथें ' इंडियन अँकेटमी ऑफ सायन्स ' ही संस्था स्थापन केली. इंडियन सायन्स काँग्रेसचे अध्यक्ष.

वि. वि. वैद्य : (१८६१ ते १९३८)

मुप्रसिद्ध इतिहास संशोधक ग्याव्हेर. संस्थानांत हायकॉर्टमध्यें मुख्य न्यायाधीश म्हणून १८९६ ते १९०५ या काळांत काम केले. भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे अनेक वर्षे अध्यक्ष. महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष (१९०८) पुणें. मध्यशुगीन भारत (भाग १ ते ३), महामारताचा उपमहार, श्रीराम चरित्र, Shivaji the Founder of Maratha Swaraj हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

शाहू महाराज : (१८७४ ते १९२०)

महाराष्ट्रांतील एक मोठे समाज सुधारक. अस्पृश्यता निवारणासाठी मोठा प्रयत्न. खेड्यांपाठ्यांतून शिक्षण प्रसार व्हावा म्हणून १९१२ साली कोल्हापूर संस्थानांत प्राथमिक शिक्षण सत्तीचें केले. १९०१ पासूनच सर्व जाती जमातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी कोल्हापुरांत वसतीगृहे चालू केली. अस्पृश्यासाठी मुद्रां मिस क्लार्क अस्पृश्य बोर्डींग सुरू केले. वेदोक्त प्रकरणांमुळे याचें लक्ष समाजसुधारणेकडे विशेष लागलें. वेदाचा अधिकार सर्व व्यक्तींना आहे, त्यात जातीभेद येऊ नयेत असे त्यांना वाटत होतें.

शंकराचार्य : (७४८ ते ८२०)

अद्वैतवादाचे पुरस्कर्ते. सर्व विश्वातील अंतीम सत्ता व सत्य ब्रह्म आहे. जग हें ब्रह्माच्या तुलनेनें मिथ्या व आभासात्मक आहे. जीवाचें मूळ स्वरूप म्हणजे ब्रह्मस्वरूपच

आहे. जीव आणि ब्रह्म एकच आहे. त्यांच्यांत अद्वैत आहे. हे अद्वैतवादाचे तत्त्वज्ञान. समजण्यासाठी मायावादाची भूमिका समजावून घेणे आवश्यक आहे. ज्या शक्तीमुळे जग मिथ्या असूनहि सत्य भासते त्या शक्तीस माया असे म्हटलेले आहे. या माया-शक्तीचे कार्य दोन प्रकारचे आहे. (१) मिश्रण-आहे त्यापेक्षा निराळे भासविणे. (२) आवरण-सत्य झाकून ठेवणे.

ब्रह्म हे सत्चित् आनंदमय आहे. या ब्रह्मज्ञानाने मोक्षप्राप्ती होतं.

सयाजीराव महाराज : (१८६३ ते १९३८)

१८७५ साली सयाजीराव नांवाचे बडोद्याच्या गादीवर दत्तक घेण्यांत आले. १८८१ साली महाराजांना राज्याधिकार देण्यांत आले. १८८३ साली बडोदे संस्थानांत अस्पृश्यता निवारणाची चळवळ सुरू केली. १८९३ साली बडोदे संस्थानच्या एका भागांत सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू केलं व १९०६ साली सधें संस्थानभर ही योजना लागू केली. अस्पृश्यता निवारण सक्तीचे, सांघैत्रिक प्राथमिक शिक्षण या क्षेत्रांत बडोदे संस्थान हे महाराष्ट्रांत पुढीलच आघाडीवर होतं. १९१८ साली भारतीय निराश्रित सहाय्यकारी मंडळाच्या वर्तमाने मुंबईस अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारक परिषद् भरली होती. तिचे अध्यक्षस्थान महाराजांना भूषविले होते. १९०४ साली मुंबई येथे भरलेल्या सामाजिक परिषदेचे अध्यक्षस्थान मेळित केलं होते. सामाजिक सुधारणेचे व उदारमतवादी विचारांचे एक प्रवृत्ते म्हणून त्यांचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

सेन्सर : (१८२० ते १९०३)

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रांत उत्क्रांतिवादाच्या सिद्धान्तामध्यें महत्त्वाची भर. व्यक्ति आणि समाज यांच्यामध्ये सैद्ध्य सद्गुण फलें आहेत हे दाखविण्याचा प्रयत्न. याच्या या विचारांचा राजकीय विचारावर इष्ट व अनिष्ट दोन्ही परिणाम झाले. Proper Functions of the State हा ग्रंथ प्रसिद्ध. महाराष्ट्रातील सुधारणावाद्यांवर या विचारांचा परिणाम.

डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन (१८९० ते १९६२)

मराठ्यांचा इतिहास हा आवडता विषय. फॉरेन आयग्रॅफीज ऑफ शिवाजी (परकीय शिव चरित्र) हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. १९३९ ते १९४९ या काळात दिल्ली येथे स्मिथ ऑफ रेकॉर्ड्स्. या नगर दिल्ली विद्यापीठात रेक्टर व कुलगुरू. १८५७ हा ग्रंथ मृत्युपूर्वी काही वर्षे प्रकाशित झाला. इतिहासातील संशोधनासाठी ऑक्सफर्ड विद्यापीठाने १९५८ साली डी. लिट्. ही पदवी दिली. १९४४ साली भारतीय इतिहास परिषदेचे अध्यक्ष.

परिशिष्ट तिसरे

संस्कृत आणि पाली अवतरणांची सूचि.

[या सूचीतच मुळांतील मुद्रणदोष दुस्तरे वेळे आहेत.]

१. पृ. १७ : मद्राणां शङ्करश्चासि । — गीता १०-२३.
ब्रह्माण्मीशो कमलासनस्थम् । — गीता ११-१५.
सर्वलोकमहेश्वरम् । ८ — गीता ५-२९.
२. पृ. १९ : प्रामाण्यदुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता ।
उपास्यानामनियम एष धर्मः सनातनः ॥
३. पृ. २१ : तद्वैतद् घोर आङ्घ्रिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायौकस्योवाचापिपास एव
स बभूव । — छान्दोग्योपनिषत् ३-१७-६.
४. पृ. २४ : अथ यत्तपो दानमार्जवमर्हिसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ।
— छान्दोग्योपनिषत् ३-१७-४.
५. पृ. २५ : नराणां च नराधिपः । — गीता.
६. पृ. २९ : उद्यानानि विमानानि ... दिवौकसाम् ।
यन्त्रदुर्गाणि वाप्यथ कवचान्यायुधानि च ॥
वाजिकर्माणि ... चित्राणि विविधानि च ।
मृदश्च हेमकुप्यादिधानूनां विप्रित्याः क्रियाः ॥
— विश्वम्भरवास्तुशास्त्र.
७. पृ. ३३ : ह्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् । — गीता.
८. पृ. ३५ : भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा ।
नारदो नम्रश्चैव विशाल्यक्षः पुनरदरः ॥
ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रवृहस्पती ॥
अष्टादशैते विख्याताः शिल्पशास्त्रोपदेशकाः ।
— मत्स्यपुराण—सं. १. पृ. ५१.

९. पृ. ३५ : तेषामेव स्थन्याख्यो विश्वकर्मेति स्मृतः ।

एभिर्विना हि ... कर्म कृतुं न शक्यते ॥

तस्मादेते सदा पूज्याः स्थन्यादि च पञ्चम् ।

एभिः स्थन्यादिभिरत्र लोके

विना ग्रहीतुं संवृतं न शक्यते ॥ — शिल्पमयमत - अ. ५.

१०. पृ. ४१ : कृतादिषु श्रद्धा राजन् कथयिच्छन्ति सम्भवन् ।

कलौ स्तुतु भविष्यन्ति नारायणरायणाः ॥ ३८ ॥

कचित् कचिन्नारायणं श्रविष्येणु च भूरिशः ।

ताम्ररत्नी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥ ३९ ॥

कापरी च महापुष्पा प्रतीक्षा च महानदी ।

ये तिष्ठन्ति बलं तासां मनुज मनुजेश्वर ॥ ४० ॥

प्रायो नका भगवति वातुदेवैः प्रत्युद्यताः ।

उत्सन्ना द्राविडे साङ्गं वृद्धि कर्णाटके गता ।

कचिन् कचिन्नारायणं गुर्जरे जागतां गता ॥ ४८ ॥

— भागवत ११-५.

११. पृ. ६६ : महो अज्मल राजति ।

— भागवत ४-५-३-४.

गयत्रं च त्रैलोक्यं चातु राजति

— २-४३-१.

य एको यन्त्रो वरुणो राजति

— १-४३-४.

१२. पृ. ६६ : अतीति मत्तरष्टे कृशावर्ताराजपत्नीयं ओङ्कारो नाम राजा धर्मेन

रत्नं करोति । सोलभान इन्धिवह्मणान् जेहिका सीलवर्ता नाम

अज्मलदेसी अहोति । सा न एव धीवरं न पुत्तं लमेत्तीति नागरा

च रद्वालिनो च राजनिनेनदारे सन्निरातेत्वा 'रद्वं नतिम्यति

नितिलिन्धतीति' उक्त्वोर्तिनु ।

१३. पृ. ६७ : बुज्जेदिन्द्रो वस्सवर्चा नत्तयेव तुग्न्यो रसंदाः ।

१४. पृ. ७७ : महाजनो येन गतः स पन्थाः ।

१५. पृ. १०१ : द्वे विरे वेत्तिव्ये इति इ म्म यद् अमदिशे वग्गन्ति परा

विचाररा च ॥ ४ ॥ उभाररा कज्जेवेः वहुवेदः सामवेदोऽथयवेदः

मिश्र कन्धो व्याकरणे निरुत्तं दन्ते ज्येत्तिमिति ॥ अथ परा यया

तद्वत्तमधिगम्यते ॥ ५ ॥ — मुग्धसोपनिषद्.

१६. पृ. १०१ : यतो वाक्यो निर्वर्तते अज्मल मन्त्रा गृह । — मुग्धसोपनिषद्.

१७. पृ. १३२ : पण्याङ्गनेय नृपनीतिरनेकरूपा — नीतिशतक.
१८. पृ. १५० : यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।
मिनीमसि द्यवि द्यवि ॥ — ऋग्वेद.
१९. पृ. १५१ : अखिलमोगानुभवं नृणां तैलाम्यद्वात् सपदि कुरुते सूर्यतनयः ।
— श्रीपति.
२०. पृ. १५२ : निहरो होति निष्पापो धम्मपीतिरसं पित्रे । — धम्मपद, वग्ग १५.
२१. पृ. १७५ : वर्णानां ब्राह्मणो गुहः ।
२२. पृ. १८९ : याचि वीर्यं द्विजानाम् ।
२३. पृ. २१२ : पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ।
प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सत्तो वै रोमहर्षणः ॥ १ ॥
— विष्णुपुराण ३-६-१५.
२४. पृ. २१३ : अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीमुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥ — मत्स्यपुराण ५३-७०.
२५. पृ. २२४ : क्रियो वैद्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम् ।
२६. पृ. २४३ : मुनिशालमित्रं विश्वं पवित्रं ब्रह्ममन्दिरम् ।
चेतः मुनिर्मलं तीर्थं सत्यं शास्त्रमनश्वरम् ॥
विश्वासो धर्ममूलं हि प्रीतिः परमसाधनम् ।
स्वार्थनाशस्तु वैराग्यं ब्रह्मैवेवं प्रकीर्त्यते ॥
२७. पृ. २४४ : ॐ स्वस्ति । साम्राज्यं मौज्यं स्याराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं
माहाराज्यमाधिपत्यमयं समन्तपर्यापी स्यात् सार्वभौमः सार्वभौप
आन्ताद् आ परार्धात् ॥ पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराज्येति ।
तदप्येष श्लोकोऽभिगीतो,
महतः परिचेष्टारो महत्तत्त्वावसन् गृहे ।
आविशितस्य काम्येर्विश्वेदेवाः समासद ॥ इति ।
२८. पृ. २८५ : यथा राजा तथा प्रजाः ।
२९. पृ. २९० : दौर्मन्यात्पृथिवीर्वितद्वयति ।

शुद्धिपत्र

अथभेद होईल अशा ठळक चुकांची दुस्तती येथे देण्यांत आलेली आहे.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२	२	अथर्वागिरम्	अथर्वागिरस्
२	११	त्रैविद्या	त्रयीविद्या
४	१९	मार्गाचा	मार्गाच्चा
४	२२	घम	घर्म
४	२३	अतिसंक्षेपाने	अतिसंक्षेपानें
६	७	चितनीय	चितनीय
६	१२	गुरुवर्य	गुरुवर्य
६	१५	देवीचा	देवाचा
८	१३	वर्गांत	वर्गांत
११	१५	कालनिर्णयाच्या	कालनिर्णयाच्या
११	२१	मारु	मार
११	३०	अर्थीशी	अर्थीशी
१३	१८	उद्यनासमुद्राचार्य	उद्यनास् समुद्राचार्य
१३	१९	तुवंसु	तुवंश
१६	९	श्वेताश्वतरोपनिषद्	श्वेताश्वतरोपनिषद्
१९	११	विशिष्टोपनिषदे	विशिष्टोपनिषदे
१९	१४	हृदयद्राक्क	हृदयद्राक्क
२३	३२	अश्लायन	आश्लायन
२४	९	वेष्णव	वैष्णव
२५	२	एकान्तिक	ऐकान्तिक
२६	३०	एकान्तिक	ऐकान्तिक
३०	२	पूजेसाठी	पूजेसाठी
३३	२५	उपनिषद् -	उपनिषद् -
३३	२७	परागतिम्	परां गतिम्
३३	३१	परागतिम्	परां गतिम्
४३	३२	सत्यसत्य	सत्य सत्य
५४	२५	उपसना	उपासना

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६६	२०	रद्द	रद्द
६७	२८	रयो हिपः	रयो हि पः
६९	३३	देशमुख	देशमुख
७७	२०	पंथा	पन्थाः
७८	१०	आगमन	आगमन
९३	१	शमला	शेमला
९३	५	शमल्यांचें	शेमल्यांचें
९५	१४	सद्यस्थितीत	सद्यःस्थितीत
९५	१५	वाहून जाण्याचा	वाहून न जाण्याचा
१०१	१५	पृथ्वीकर	पृथ्वीकर
१०९	३०	मनसासह	मनसा सह
११६	१३	डीन, इंग गॉल्टन	डीन इंग, गॉल्टन
११८	२	१८३०	१९३०
११८	७	आराळ्या	आरोळ्या
११९	१८	ब्रह्मनाल	ब्रह्मनाल
१२०	२८	सर पाटील	सरपाटील
१२१	२१	विसकळीत	विस्कळीत
१२३	१२	विर्विकार	निर्विकार
१२६	३	कोर्टामध्येहि	कोर्टामध्येहि
१२६	७	बॅक बेची	बॅकबेची
१२८	११	लवाटेछारल्या	लवाट्यांछारल्या
१३५	२२	वालमापेसारखी	वालमापेसारखी
१३७	७	म्हैसुरांत	म्हैसुरांत
१३८	२२	“ महाराष्ट्री ”	“ माहाराष्ट्री ”
१३९	२	आतां गोष्ट	आतां सिद्ध गोष्ट
१४०	१७	वैय्याकरणीय	वैयाकरणी
१४०	२८	पोर्तुगिजांच्या	पोर्तुगिजांच्या
१४४	११	द्वतव	तद्वमव
१४६	२०	दिर्तीया	द्वितीया
१४६	३०	जसें, माझेंन रिवा	जसें, ' माझ्येंन ' किंवा
		माझ्याच्यानं	' माझ्याच्यानं '
१५१	२६	स्वरबधिश्रय	स्वरपैधिश्रय
१५२	२४	संप्रदाय	संप्रदाय

पृष्ठ	आंळ	अनुद	गुड
१५५	३	मत्पुरण	मत्पुरण
१५७	८	आभिर	आमीर
१६४	१८	मिरवणारा	मिरवणारा
१७४	७	उगमाविपयी	उगमाविपयी
१७४	३३	क्रिच	क्रिवा
१७५	१६	महारष्टे	महारष्टे
१७६	१	बहत्	बृहत्
१७६	४	महारठ्यांहून	महारठ्यांहून
१७६	५	महरठ्याची	महरठ्यांची
१७७	६	महारठ	महारठ
१७६	७	घटामोडीमुळे	घटामोडीमुळे
१७६	१९	झालेले	झालेल्या
१७६	१९	ऐतिहासिक	ऐतिहासिक
१७९	२२, २२, २५	गणराज	गणराज्य
१८०	१०	माळ्या मोळ्या	मोळ्यामाळ्या
१८१	१६	ऐतिरेय	ऐतरेय
१८२	८	उपटमुळाला	उपटमुंमाला
१८२	१४	संग्रहित	संग्रहीत
१८३	३	आशिभांतील	आशियांतील
१८३	१४	कलच्युरी	कलचुरी
१८४	३४	आयगारचा	अय्यंगारचा
१८५	३२	आयंगार	अय्यंगार
१८५	३२	...ण	ताण
१८६	२	क्षेत्र	क्षेत्र
१८६	३	विश	विश्व
१८६	१९	भाळे मोळे	मोळेभाळे
१८७	१६	पुरुषांचा	पुरुषांनाच
१८७	३१	रथयेद्वारः	रथेद्वारः
१९०	१२	मुक्या-पांगळ्यांना	मुक्या-पांगळ्यांना
१९२	२४	राजवाड्यांसारखे	राजवाड्यासारख्या
१९२	२५	केळकरांसारखे	केळकरांसारख्या
१९२	२५	सरदेसायांसारखे	सरदेसायांसारख्या
१९७	२९	रसभिज्ञता	रसभिज्ञता

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१९८	६	शिखादे	शिखोदे
२०१	१४	भाळयामोळ्यांना	भाळयामाळ्यांना
२०४	१३	हामी	हमी
२०९	११	पुरणोक्त	पुराणोक्त
२०९	१४	तुरळक तुरळक	तुरळक तुरळक
२१२	१२	“ इतिनः श्रुतम् ”	“ इति नः श्रुतम् ”
२१२	१८	श्रुति ”	श्रुतिः ”
२१२	१८	“ वेदवित् ”	“ वेदवित् ”
२१२	२७	जनन्याचाहि	जनकत्वाचाहि
२१५	१३	ऐश्वक	ऐश्वक
२१५	१४	वासिष्ठ	वासिष्ठ
२१६	१	वैवस्वीत	वैवस्वत
२२०	१५	लढ	लढ
२२४	३३	पाळकपणाच्या	पालकपणाच्या
२३०	१५	झिळीमिळ्यांची	झिळीमिळ्यांच्या
२३४	५	सहानुमतिहीन	सहानुभूतिहीन
२३४	२७	संस्कृतजन्य	संस्कृतिजन्य
२३४	३२	महात्म्याप्रमाणेंच	माहात्म्याप्रमाणेंच
२३९	४	तैयर्णिकांपुरतेंच	त्रैयर्णिकांपुरतेंच
२४०	१७	संस्कृतीला	संस्कृतीतील
२४२	५	उपड झगारून दिले	उपड झगारून उत्तर दिले
२४४	१७	एक	एका
२४४	२७	१८८६	१४८६
२५१	५	अग्नि	“ । अग्नि
२५१	६	यातुनि	यातुनि
२५२	१०	भारत मी म्हणतो की	भारत, मी म्हणतो, की
२५३	६	ख ग्रीने	खात्रीने
२५३	३०	आसल्यास	असल्यास
२५४	१७	आठवण	आठवण
२६९	२०	सांप्रदायिक	सांप्रदायिक
२७२	२५	र लोखा	सलोखा
२८२	११	संस्थानवाशी	संस्थानवासी
२८३	२३	रह	रह

पृष्ठ	श्लोक	अनुद्ध	शुद्ध
२८६	२६	नाचविते ?	नाचविते
२८८	२३	मणक्या मणक्यामधून	मणक्यामणक्यामधून
२९१	१०	अर्थात	अर्थात्
२९३	२०	आवर्ण	आवर्ण

BHAVAN'S LIBRARY

N.B.—This is issued only for one week till 15/11/73

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below:

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
12 MAY 1977			
= 7 JUN 1973			
26 AUG 1973			
= 2 OCT 1973			